

4452

KC 21 / (2. kőne)

57432

98/1-2

1999-05-27

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

A TARTALOMBÓL:

ZSOLDOS ATTILA
VISEGRÁD VÁRMEGYE
ÉS UTÓDAI

PACH ZSIGMOND PÁL
A HARMINCADVÁM ERDÉLYBEN
ÉS HAVASALFÖLDÖN

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY
SZÉKELYFÖLDI KATOLIKUS
NÉPSZÁMLÁLÁS

CIEGER ANDRÁS
A LÓNYAI-KAPPEL-
VAGYON

Weri

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XL. ÉVFOLYAM, 1998. 1–2. SZÁM

Szerkesztők:

SZAKÁLY FERENC (főszerkesztő), GECSÉNYI LAJOS (rovatvezető),
GYÁNI GÁBOR (rovatvezető), TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (rovatvezető),
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság:

BUZA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, ENGEL PÁL, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA,
KUBINYI ANDRÁS, LACKÓ MIKLÓS, LITVÁN GYÖRGY,
L. NAGY ZSUZSA, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PACH ZSIGMOND PÁL, SOMOGYI ÉVA, SZÁSZ ZOLTÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Zsoldos Attila: Visegrád vármegye és utódai 1
Pach Zsigmond Pál: A harmincadvám Erdélyben és Havasalföldön
a 15. század első felében 33
Scott M. Eddie: A földbirtokos elit Burgenlandban és Nyugat-Magyarországon
1893–1935 között 43

ARCOK, ÉLETKÉPEK

- Tóth István György: Az első székelyföldi katolikus népszámlálás.
(Szalinai István bosnyák ferences jelentése 1638-ból) 61
Cieger András: A Lónyay–Kappel-vagyon nyomában. Egy „újjarisztokrata”
család vagyoni helyzete és életkörülményei a 19. század második felében 87

DOKUMENTUM

- Mályusz Elemér feljegyzése egy Magyar Történeti Intézet felállításáról.
Közzéteszi: Erős Vilmos 113

MŰHELY

- Hatos Pál: Reformáció és történelmi hagyomány.
(A reformáció genfi emlékművének történelmi jelentésrétegei) 127

BEMUTATKOZUNK

- Varga J. János: A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek 155

HAGYATÉK

- Mályusz Elemér publikációi (1985–1998), meg nem jelent kéziratok (1913–1967)
és az őt méltató művek. Összeállította: Soós István 163

ÉLETMŰ

- Engel Pál munkásságának bibliográfiája (1964–1998) 167

ZSOLDOS ATTILA

Visegrád vármegye és utódai

Szent István király 1009-ben oklevelet állítottatott ki a veszprémi püspökség javára, mely a püspökséget gazdagító néhány birtokadomány mellett az uralkodó azon döntését foglalta írásba, miszerint „négy várat, nevezetesen Veszprémet, ahol a püspökség székhelye van és Fehér várat, Kolon és Visegrád várakat minden egyházukkal ... nem különben összes határaikkal és területükkel Szent Mihály veszprémi egyházának rendeljük alá”.¹ Az idézett szöveg értelmezése ma már vitán felül áll a magyar történetírásban: a király a veszprémi püspök egyházmegyéjének kiterjedését határozta meg.² Kétségtelennek tekinthető tehát, hogy az országnak az a része, melyet a világi igazgatás intézményei közül az említett négy vár megyéjének együttes területe jelölt ki, maradéktalanul megfelel az egyházigazgatás „veszprémi egyházmegye” fogalmának.

A veszprémi egyházmegye és a világi igazgatás területi egységei közötti kapcsolat 13–14. századi adatok, kiváltképp az 1330-as évekből való pápai tizedjegyzékek alapján megrajzolható képe lényegesen különbözik az 1009. évitől. Ekkor ugyanis az egyházmegye magában foglalta Veszprém megyét (kivéve annak északnyugati részét, mely a győri püspökség pápai főesperességét alkotta), Somogy megyét, Zala megyét (kivéve a zágrábi püspökség bekcsényi főesperességeként szereplő Muraközt), Fejér megye dunántúli részét (a megye keleti, a Duna–Tisza-közén lévő területei részint a váci püspökséghez, részint a kalocsai főegyházmegyéhez tartoztak), Pilis megyét, Pest megye dunántúli részét (a megye területének a Duna bal partján fekvő, nagyobbik hányada a váci püspökséghez tartozott), Esztergom megyének a Duna jobb partján lévő déli felét (kivéve magát Esztergom városát, mely a bal parti megyerésszel együtt az esztergomi főegyházmegyéhez tartozott) s Komárom megyének az egykori Rákos-patakig — a mai Által-érig — terjedő keleti sávját, továbbá magáénak tudhatta a püspökség a mai Csepel-sziget egyházait is.³

Munkahipotézisként egyelőre elfogadva azt a feltételezést, hogy a veszprémi egyházmegye kiterjedése 1009 és az 1330-as évek között nem ment át számottevő változásokon, arra a megállapításra juthatunk, hogy az 1009. évi oklevél négy várának „határai” lefedik az előbbieken felsorolt 13–14. századi megyék és megyeré-

1 *Diplomata Hungariae Antiquissima* I. (= DHA) Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Budapestini 1992. 52–53.

2 Az oklevél keltére és értelmezésére ld. Györffy György: Székesfehérvár feltűnése a történeti forrásokban. In: Székesfehérvár évszázadai. I. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1967. 22–23.

3 Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. I–II. (= MEF) Szerk. Ortvy Tivadar. Bp. 1891–1892., I. 283–284.

szek együttes területét. Ha ez valóban így van, akkor az érintett országrészben a világi igazgatás intézményeinek jelentős mértékű átalakulásával kell számolnunk az Árpád-kor folyamán. A változások megismerése érdekében érdemes szemügyre venni a részleteket.

Bizonyosnak tekinthető, hogy az 1009. évi oklevélben emlegetett *Wesperen civitas comitatusa* lényegében azonos a későbbi Veszprém megyével. Hasonlóképpen kétségtelennek tartható, hogy *Alba civitas comitatusa* alatt Fejér megye értendő. A Szent István oklevelében szereplő harmadik ispánság, Kolon azonosítása má jóval kevésbé egyértelmű. A veszprémi püspökségnek juttatott adományok sorában említi az okmány a Kolon vár megyéjében (*in pago Colocensis* [recte: *Colonensis*] *civitatis*) fekvő *Morzolfew* (Marcalfő, ma Sümeg)⁴ birtokot, mely az utóbb Zala néven ismert megye területén feküdt a középkorban. Érthető tehát, hogy a magyar történetírásban meglehetősen elterjedt az a nézet, mely szerint Kolon a későbbi Zala megyének felel meg, s a névváltozás háttérében az áll, hogy az ispánság központját Kolonvárról idővel Zalavárra helyezték át. Más felfogás ezzel szemben úgy véli, hogy a Kolon–Zala névcsere háttérében ennél jelentősebb igazgatástörténeti változások állnak. Feltűnő ugyanis, hogy az 1009. évi oklevél nem tesz említést Somogy megyéről, jóllehet az később egyházigazgatási tekintetben teljes egészében a veszprémi püspökség alá tartozott. Az a magyarázat, mely Somogy említésének hiányát annak tulajdonítja, hogy a Koppány „somogyi vezér” felett aratott győzelmét követően Szent István a pannonhalmi apátságnak adta az egyébként a megyéspüspököt megillető somogyi tizedeket, nem kielégítő. A püspöki joghatóság és a tizedszedés joga közé ugyanis nem lehet egyenlőségjelet tenni,⁵ arra pedig, hogy a pannonhalmi apátság a Somogy feletti püspöki joghatóság egészét elnyerte volna, nincs adat. Reális lehetőségként kell tehát számolni azzal, a szakirodalomban már korábban felmerült megoldási javaslattal, mely az 1009-ben említett Kolon ispánságot a későbbi Zala és Somogy megyék együttesében keresi.⁶

Az 1009-ben a veszprémi püspökséghez tartozó negyedik várat az oklevél Visegrádnak (*Vyssegrad civitas*) nevezi. Az oklevél ezzel olyan rejtvényt adott fel, mely mindmáig fejtőrésre készíti a magyar történetírást: Visegrád vár ispánsága (*comitatus Vyssegradiensis civitatis*) ugyanis kizárólag ezen egyetlen forrásunkban fordul elő. Miféle ispánság volt a visegrádi? Az ország mely részére terjedtek az oklevélben emlegetett „határai és területei”? Kapcsolatban állt-e, s ha igen, milyenben azon megyékkel, amelyek a 13–14. századi adataink szerint a veszprémi egyházmegye alá tartoztak? Mikor és milyen körülmények között szűnt meg?

Az alábbiakban ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására teszünk kísérletet.

4 Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. 182., 406.

5 Solymosi László: Veszprémi püspökség. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Bp. 1994. 728. 01

6 A kérdésre összefoglalóan ld. Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1978. 247–248., Kolonvárra: Bóna István: Az Árpádok korai várainál. 11–12. századi ispáni várak és határ-
várak. Debrecen, 1995. 41.

Visegrád vármegye

A visegrádi ispánsággal kapcsolatosan felmerülő kérdések némelyike, sok mással ellentétben, tisztázottnak tekinthető. Nincs ok például kételkedni abban, hogy az 1009. évi oklevélben említett Visegrád alatt a ma is ezen a néven ismert település értendő, jóllehet a 11. század „Visegrád vár”-a nem azonos sem a mai vízvívárral, sem a fellegvárral. A régészeti kutatások a Sibrik-dombon tárták fel azt a római erődből átalakított ispánsági központot, melyet Szent István oklevele *Vyssegrad civitatis*nek nevez.⁷

Hasonlóképpen egyértelmű felelet adható a visegrádi vár ispánságának jellegét firtató kérdésre. A *comitatus* („ispánság”) terminus meglehetősen sokféle jelentésben volt használatos az Árpád-kor latinságában különféle, egymástól lényegbevágóan különböző intézmények állandó vagy alkalmi elnevezéseként.⁸ Tekintettel azonban arra, hogy Visegrád vár ispánsága éppúgy alkalmas volt a veszprémi egyházmegye területe egy részének meghatározására, mint a későbbiekben megyeként szereplő Fejér vagy Veszprém, kétségtelen, hogy a visegrádi ispánság az említettekhez hasonló, környezetétől egybefüggő határokkal elválasztott, az ispánsághoz tartozó (vár)birtokokon túlmenően más — világi és egyházi — birtokosok földjeit is magában foglaló területtel rendelkező vármegye volt.⁹

Visegrád vármegye egykori területének a meghatározása már jóval nehezebb, még akkor is, ha Szent István 1009. évi oklevele a megye kiterjedését illetően több támpontot kínál. A szöveg előadja ugyanis, hogy a király „Visegrád megyéjében egy Duna fölött fekvő falut, melynek jobb felén az *Apurig* nevű patak folyik” adományozott a veszprémi püspökségnek. Az itt említett Aporügy a mai Bükkös-patakkaival, maga a falu pedig Szentendrével azonosítható,¹⁰ ahol is 1146. évi adat szerint a veszprémi püspöknek akkor már udvarháza (*curia episcopalis*) állott.¹¹ Visegrád megyéje a Dunakanyar Visegrád és Szentendre közötti szakaszára ezek szerint bizonyosan kiterjedt. Valószínűtlen ugyanakkor, hogy maga a megye erre a rendkívül kicsiny területre korlátozódott volna, mégpedig két okból. Egyfelől nincs tudomásunk arról, s feltételezni sincs okunk, hogy akár Veszprém, akár Fejér megye északi határa valaha is elérte volna a Duna vonalát, másfelől viszont éppígy annak sincs nyoma, hogy a veszprémi egyházmegye északi határa ne a Duna lett volna. Szükségszerűen adódik ilyenformán a következtetés: az 1009-ben említett Visegrád vár megyéje — azaz Visegrád vármegye — felölelte a veszprémi püspökség északi területének egészét. A kérdés mármost az, pontosan mit értsünk a veszprémi püspökség „északi területei”-n.

7 *Soproni Sándor*: A visegrádi római tábor és középkori vár. *Archaeologiai Értesítő* (= AE) 1954. 49–54.; *Szöke Mátyas*: Visegrád. Ispánsági vár. Bp. 1986.; *Bóna I.*: i. m. 22.

8 *Kristó Gy.*: i. m. 122–137., vö. még A magyarországi középkori latinság szótára. *Lexicon latinitatis medii aevi Hungariae*. A szerk. biz. eln. Harmatta János. II. Bp. 1991. 197–198.

9 Vö. *Kristó Gy.*: i. m. 251.

Karácsonyi János: Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Bp. 1891. 58., 70.; *Györffy Gy.*: István király i. m. 182–183.

11 A pannonhalmi Szent-Benedek rend története. (= PhRt) I–XII. Szerk. Erdélyi László és Sörös Pongrác. Bp. 1902–1916., I. 599.

Az előzőekben azzal a feltételezéssel éltünk, hogy a veszprémi püspökség az 1009 és a 13–14. század fordulója között eltelt jó három évszázad folyamán nem szenvedett el jelentősebb területi változásokat. E hipotézis fenntarthatósága a korai Fejér és Visegrád megyék keleti határainak hollétén áll vagy bukik. Fejér megye ugyanis a 13. században már bizonyosan magában foglalta a Duna–Tisza-közének egyes részeit, s ha ez így volt a 11. század elején is, van alap feltételezni, hogy a szomszédos Visegrád megye szintén kiterjedt a Duna mindkét partjára. Márpedig, ha az ezredfordulót közvetlenül követő években a veszprémi püspökség — Kolon és Veszprém megyék mellett — Fejér és Visegrád megyék együttes területével volt azonos, akkor a veszprémi püspökség eredetileg, 1009-ben mindenestre, maga is átnyúlt a Duna–Tisza-közének északi részeire, s így a fenti hipotézis — az egyházmegye északkeleti határainak vonatkozásában legalábbis — megdől. Ebben az esetben a Duna vonala akkor válhatott a veszprémi püspökség északkeleti határává, amikor a püspökséggel kelet felől szomszédos váci egyházmegye létrejött.¹²

A váci püspökség megszervezésének pontos időpontja — hasonlóan a középkori magyar egyházmegyéek többségéhez — nem ismeretes, mindenestre 1075-ben már említik a püspökség egyik birtokát.¹³ Az alapítást a középkori hagyomány ugyan I. Géza király nevéhez kapcsolja,¹⁴ ám valószínűbbnek tűnik, hogy a váci püspökséget valójában Szent István szervezte meg uralkodásának végén, az 1030-as években.¹⁵ A püspökség létrehozásának kései, a magyarországi egyházszerzésnek az ezredforduló körüli évekre tehető első hullámához képest másodlagos volta jól felismerhető nyomokat hagyott az egyházmegye területi jellemzőiben. A magyarországi egyházmegyéek kiterjedése ugyanis általában igazodik a világi igazgatás területi egységeinek határaihoz.¹⁶ Ennek megfelelően rendszerint több ispánság, illetve vármegye együtt alkot egy-egy egyházmegyét, miként azt a veszprémi egyházmegye területét négy vármegye megnevezésével meghatározó 1009. évi oklevél szemléletesen példázza. A váci püspökséget ezzel szemben az a feltűnő sajátosság jellemzi, hogy 13–14. századi adatok alapján ismert területe nem teljes megyékből, hanem — egyetlenként a középkor magyar egyházmegyéi közül — kizárólag megyerészekből, töredékekből áll össze. Ez a körülmény a legegyszerűbben azzal magyarázható, hogy az ország ezen területén a megyeszerzés már befejeződött, mire a váci püspökség alapítására sor került. Új, egyházigazgatási szempontból egyedül a váci püs-

12 Györffy György: Budapest története az Árpád-korban. In: Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Szerk. Gerevich László. Bp. 1973. (Budapest története I.) 263.; Györffy Gy.: István király i. m. 182–183.

13 DHA I. 216.

14 *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* (= SRH) I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapestini 1937–1938., I. 394–395.

15 A püspökség alapításának kérdéséhez ld. *Gerics József*: Krónikáink szerepe a középkori jogéletben. A váci egyházalapítás krónikás hagyományának kritikájához. *Levéltári Közlemények* (= LK) 1962. 3–14.; *Mezey László*: A váci püspökség kialakulása. In: *Váci egyházmegyei almanach*. Szerk. Dr. Bánk József. Vác, 1970. 13–33.; *Györffy György*: István király i. m. 327–328.; *Kristó Gy.*: i. m. 428–430. (ahol Péter király is a lehetséges alapítók között szerepel, vö. még i. m. 434.); *Györffy György*: Vác városa az Árpád-korban. LK 1992. 53–60.

16 *Kristó Gy.*: i. m. 210–214.

pökséghez tartozó megyék kialakítására már nem volt tér, teljes vármegyé(ke)t pedig — amint az a végeredményből megítélhető — nem akartak elcsatolni a már meglévő egyházmegyéktől. Ilyen körülmények között kézenfekvő megoldásként kínálkozhatott, hogy a szomszédos egyházmegyék egy-egy darabjának, azaz egy-egy megyetörödéknak az új püspökség alá rendelésével alakítsák ki a váci egyházmegyét. Így történhetett, hogy az eredetileg más egyházmegyékhez tartozó Nógrád, Szolnok, Csongrád és Fejér megyék részeit a váci püspökséghez csatolták, aminek következtében az egyházigazgatási határok két részre osztották ezeket a megyéket. Némileg más a helyzet a szintén a váci püspökséghez került, utóbb Pest megyéhez tartozó részek esetében. A váci püspökség határai ugyanis — ellentétben az előbbieken felsorolt megyékkel — Pest megye határait nemcsak metszik, hanem részben követik is. Az egyházmegye nyugati határa, a Duna, kettészeli a 13. századi Pest megyét is, ugyanakkor viszont a váci püspökség keleti határa a Zagyva folyó volt, azaz a püspökség határainak ezen egyetlen szakasza megyehatárral esett egybe, jelesül a Pest megyét (Heves)Újvártól elválasztó vonallal.¹⁷ Ez a körülmény alkalmasint arra vall, hogy itt már a váci püspökség megalapítása előtt is határvonal, még: dig — az általános tendenciának megfelelően — egymást fedő világi és egyházigazgatási határ volt. A kérdés legfeljebb az lehet, hogy mely egyházmegyéket és mely vármegyéket választotta el egymástól e határ. Tekintettel arra, hogy — a 13. századi állapotok szerint — annak a Pest megyének a keleti határáról van szó, mely megyének a dunántúli területe egyházigazgatásilag a veszprémi püspökséghez tartozott, aligha adható más válasz, mint hogy a szóban forgó határ eredetileg, s így 1009-ben is, a veszprémi és az egri egyházmegyéket választotta el egymástól. Ez esetben pedig a világi igazgatás területi intézményei közül csak Visegrád megye lehetett az, mely ezen a szakaszon határos volt (Heves)Újvár megyével, hiszen Fejér, Veszprém vagy Kolon vonatkozásában még csak feltételezni sem lehet, hogy területük valaha is a Zagyváig terjedt volna. Fejér megye korai területi viszonyaitól függetlenül is igazolható tehát, hogy Visegrád vármegye a Duna mindkét partjára kiterjedő igazgatási egység volt.

Ez a rekonstrukció, mely nem előzmények nélkül való történetírásunkban,¹⁸ nyilvánvaló ellentétben áll azon megállapításokkal, amelyekre Kristó Gyula jutott az Árpád-kor világi és egyházi igazgatásának kapcsolatait vizsgálva. Kristó tézisszerű tömörséggel megfogalmazott álláspontja szerint eredetileg „nem volt olyan vármegye, amelynek területe két egyházmegye között oszlott volna meg”.¹⁹ Véleményét részben a Kálmán király korában egyházmegyénként megszervezett zsinatnak (*synodus*) nevezett sajátos bíraskodási fórumra vonatkozó egyik törvényhely²⁰ általa adott értelmezésére, részben néhány megye területének kialakulását illető megfigyeléseire alapozta. Megítélése szerint mindazon megyék (pl. Esztergom, Fejér, Komárom, Nógrád, Szolnok), amelyek a 13–14. században egyházigazgatási

17 Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. (= Tört. földr.) I³–III. Bp. 1987., III. 49.

18 Vö. Györffy Gy.: Budapest i. m. 263.

19 Kristó Gy.: i. m. 213.

20 Kálmán I. 2. tc. (*Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: A törvények szövege.* Bp. 1904. 184.)

szempontból megosztottnak mutatkoznak — azaz területük több egyházmegyéhez tartozik —, jelentős területi változásokon mentek át Árpád-kori történetük folyamán. E változásokban Kristó szerint kulcsszerep jutott a várispánságokhoz tartozó népek spontán mozgásának, melyet az illető várispánság (ill. megye) „expanzió”-jának nevez.²¹ Ezt az elméletet alkalmazva Kristó úgy véli, hogy Visegrád vármegye eredetileg a Duna jobb partjáig kiterjedő igazgatási egység volt, melynek felbomlása a „szomszédos megyék expansiójának” tulajdonítható.²²

Kristó Gyula elmélete az Árpád-kori megyefejlődés jó néhány rendhagyónak számító jelenségére kínál átfogó magyarázatot, miközben közvetlenül érinti Visegrád vármegye történetének nyitott kérdéseit is. A nagy horderejű, s beigazolódnása esetén számos eddig megoldatlanul maradt kérdést tisztázó elmélet kétségtelenül alapos, minden részletre kiterjedő vitát érdemelne, melyre azonban jelen írás, már csak területi korlátai miatt is, nem vállalkozhat. Az alábbiakban ezért csupán néhány észrevétel megfogalmazására szorítkozunk.

Mindenekelőtt a leghatározottabb kétségek merülnek fel a tekintetben, hogy egy megye területének változását valamely várispánság népeinek spontán helyváltoztatásával lehetne összefüggésbe hozni. A várispánságok népei — legyenek azok akár várnépbeliek, akár várjobbágyok — szolgai jogállásúak voltak, azaz nélkülözték a lakóhely — és a szolgálat — megváltoztatásának szabadságát.²³ Ebből fakadt, hogy az elszökött vagy szétszéledt, vagy akár az utazással járó megbízatásának teljesítése után vissza nem térő várnépbelieket felkutatták és eredeti szolgálatukba visszakeresztelték, ami aligha történt meg az elhagyott lakóhelyre való visszahurcolás nélkül.²⁴ Annak feltételezése, hogy ez utóbbi talán mégsem következett be mindenkor, legfeljebb azon jól ismert jelenség egyik lehetséges magyarázatához szolgálhat alapul, mely szerint egy-egy — nem Szolgagyőr-típusú — várispánságnak esetenként megyéjétől meglehetősen távolságra is voltak birtokai. Ilyen helyzet ugyanis előállhatott oly módon, ha a lefülelt szökevényeket meghagyták ugyan új lakóhelyükön, de helyreállították felettük eredeti ispánjuk joghatóságát. Meglehet persze az is, hogy alkalmanként várszervezeti népek a maguk ispánjának ösztönzésére vagy utasítására vettek birtokba valamely földet. Az ilyen akció azonban éppen a spontaneitást nélkülözte, s maga a feltételezés is legfeljebb az addig lakatlanul álló területek esetében lehet indokolt. A feltételezett „expanzió” ugyanis, ha az valamely már létező megye területére irányult, értelemszerűen az azt elszenvedő megye joghatóságának jelentős sérelmét, egyes esetekben pedig — amint az éppen Visegrád megye esetében felmerült — teljes megszűnését eredményezte volna. Nehéz elképzelni, hogy az érintett megye ispánja tétlenül szemlélte megyéje és vele együtt politikai befolyást, társa-

21 Pl. *Kristó Gy.*: i. m. 171–172., 434–440.

22 I. m. 252.

23 *Bolla Ilona*: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Bp. 1983. 220–230.; *Zsoldos Attila*: Nemzettség és várjobbágyosság. Megjegyzések a várjobbágy-nemzettségek számának kérdéséhez. Turul 1993. 20–25.

24 Szt. László III. 2. tc., Kálmán I. 38–39. tc. (*Závodszy L.*: i. m. 173–174., 188.); 1221: Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. (= VR) Karácsonyi János és Borovszky Samu közreműködésével kiadja a váradi káptalan. Bp. 1903. 315. sz.

dalmi presztízst és nem utolsó sorban jövedelmeket biztosító tisztsége elvesztését. Hogy egyes megyék jelentős területi változásokon mentek át az Árpád-kor évszázadai folyamán, az vitán felül áll, ám ezen változások háttérében sokkal inkább indokolt a királyi hatalom döntéseit keresni, mint valamiféle spontán településtörténeti folyamatot.

Kérdésesnek tűnik továbbá, hogy a Kálmán kori zsinati bíraskodásra vonatkozó törvényhely elbírja-e Kristó Gyula nagyívű elméletének terhet. A törvény arról rendelkezik, hogy évente kétszer minden egyházmegyében olyan zsinatot tartsanak, amelyen „mind az ispán, illetőleg az ispánok, mind a többi tisztség viselői az ő püspökükhöz” összegyűlnek és különféle ügyekben ítéleznek.²⁵ A törvény szövege tagadhatatlanul felkínálja azt az értelmezési lehetőséget, amellyel Kristó él, ti. hogy keletkezésének idején az egyházmegyei és a vármegyei határok pontosan megfelelték egymásnak, s így eleve nem lehetett kétséges, melyik zsinati bíróságon kell egy-egy megyésispánnak megjelennie. Hogy valóban ilyen egyértelmű-e a helyzet, afelől más, szintén a zsinati bíraskodásra vonatkozó cikkelyek támasztanak kétségeket. A törvény két ispán egymás közötti perét is az említett zsinat elé utalta.²⁶ A törvény eseti ges végrehajtása során az nyilván nem okozott nehézséget, ha a vasi ispán a sopronival vagy a zalai a somogyival perelt, hiszen az előbbi esetben a győri, az utóbbiban a veszprémi egyházmegye zsinata volt az illetékes. Azt viszont már csak találgathatjuk, hogy melyik egyházmegye zsinata elé tartozott a két különböző egyházmegyében tevékenykedő ispán pere: hol ítéleztek, ha a vasi ispán történetesen a zalaival, vagy a somogyi a baranyaival akaszkodott össze. Meglehet, hogy részben ez a bizonytalanság készítette a törvényalkotót arra, hogy ismételten foglalkozzék az ispánok egymás elleni pereskedésével; ez alkalommal már úgy rendelkezve, hogy az ilyen pert vagy a zsinati bíróság vagy a szomszéd ispán előtt folytassák le.²⁷ Annak meghatározásával, hogy adott esetben melyik „szomszédos ispán” (*vicinus comes*) vegyen részt az eljárásban, a törvény adós maradt, ami éppen nem csodálatos, mivel az Árpád-kori — és általában a középkori — törvényektől aligha várható el egy-egy kérdés minden részletre kiterjedő szabályozása. Mindezen körülmények folytán lehetséges, de talán a kívánatosnál merevebb értelmezésnek tűnik a zsinati bíróságok felállításáról rendelkező törvénycikk alapján azt feltételezni, hogy 1100 táján egyházmegyei határ által kettéosztott megyék nem voltak. Ilyenek éppenséggel lehettek — megítélésünk szerint voltak is —, csakhogy a tipikust nem ezek, hanem — a 13–14. századi állapotoknak mindenben megfelelően — a teljes területükkel egyetlen egyházmegyéhez tartozó megyék képviselték. A törvényhozó pedig, amint az indokoltan feltételelezhető, az általánosan jellemző helyzetet tükröző rendelkezést hozott, s azt már a törvény esetleges alkalmazóinak találatekonyságára bízta, hogy miként birkóznak meg a tipikustól eltérő, egyedi mérlegelést igénylő esetekkel. Ezzel összefüggésben megfontolást érdemel továbbá az a tény, hogy a zsinati bíraskodás végül nem tudott szilárd gyökeret eresztetni az igazságszolgáltatás

25 Kálmán I. 2. tc. (*Závodszy L.*: i. m. 184.), vö. még Kálmán I. 7., 10., 13. tc. (i. m. 184–185.)

26 Kálmán I. 7. tc. (*Závodszy L.*: i. m. 184.)

27 Kálmán I. 13. tc. (*Závodszy L.*: i. m. 185.)

Árpád-kori szervezetében,²⁸ aminek az (egyik) oka éppen az lehetett, hogy a világi és egyházi igazgatás intézményei területi vonatkozásban már Kálmán korában sem fedték pontosan egymást.

Ami mármost magát Visegrád vármegyét illeti, feltéve, de meg nem engedve, hogy Kristó álláspontja helyes, magyarázatot kívánna a 13. századi Pest megye dunántúli jelenléte: 1278-ban Érdet, 1282-ben a máskor Fejér megyéhez számított Ladányt, 1283-ban Torbágyot, 1300-ban Horhit említik például Pest megyében fekvőként.²⁹ Pest megye esetében a helyi várispánság — mivel ilyen nem volt, amint azt az alábbiakban látni fogjuk — nem állhatott semmiféle, sem spontán, sem irányított népmozgás hátterében.

E hosszabb, de mellőzhetetlen kitérőt követően ismételten megállapítható, hogy Visegrád vármegye a Duna mindkét partjára kiterjedő igazgatási egységként jött létre, melynek a veszprémi egyházmegye északi részét kitöltő területe ily módon magában foglalta a későbbi Pest és Pilis megyék egészét, valamint a későbbi Esztergom megyének a Duna jobb partján elterülő déli részét.³⁰ Ez utóbbi körülmény megkerülhetetlenül teszi Visegrád és Esztergom kapcsolatának tisztázását. A veszprémi püspökség területét meghatározó oklevél kétségbevonhatatlan tanúbizonyosága alapján az világos, hogy Esztergom megye a maga későbbi, a Duna mindkét partjára kiterjedő formájában semmi esetre sem létezhetett 1009-ben. Ez a felismerés már korábban is megfogalmazódott, s az ily módon felmerülő probléma megoldására születtek is — egymástól eltérő — javaslatok. Ezek jószerével egyetlen közös vonása, hogy Esztergommal mint ispánsági központtal számolnak 1009-ben.³¹ S valóban, férhet-e kétség ahhoz, hogy azt az Esztergomot, melyet minden ide vonható adat³² az Árpádok országának központjaként mutat be mind Géza fejedelemsége idején,

28 *Hajnik Imre*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt. Bp. 1899. 7–8.

29 1278: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. (= RA) I–II. Szerk. Szentpétery Imre és Borsa Iván. Bp. 1923–1987., II/2–3. 211.; 1282: Budapest történetének okleveles emlékei. (= BTOE) Csányi Dezső gyűjtését kieg. és sajtó alá rend. Gárdonyi Albert. I. Bp. 1936. 201., vö. *Györffy Gy.*: Tört. földr. II. 393.; 1283: *Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti Gyűjtemény* (= MOL DI) 5359.; 1300: RA II/4. 255.

30 Komárom megye egyházigazgatásilag ide tartozó, ám elhanyagolható nagyságú délkeleti sávjának vizsgálatától a továbbiakban eltekintünk.

31 *Györffy Gy.*: Tört. földr. II. 212.; *Kristó Gy.*: i. m. 333–336.

32 Egy 14. század végén lejegyzett helyi hagyomány szerint Géza fejedelem építtette az esztergomi várat, s abban a Szent István első vértanúnak szentelt templomot (1397: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. [= MES] I–III. Ed. F. Knauz, L. Dedek. Strigonii 1874–1924., I. 30.). Esztergomban született Géza fia és örököse, István (SRH II. 394., 407.), vélhetően abban a palotában, mely régészeti adatokból is ismert (Magyarország régészeti topográfiája. V. Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. Szerk. Torma István. Bp. 1979. 8/1. sz.). Esztergomból indult István Koppány ellen (SRH I. 313., vö. *Veszprémi László*: Szent István felővezéséről. *Hadtörténelmi Közlemények* 1989. 3–13.), s Esztergom egyike volt azoknak a váraknak, amelyek kapujánál az elesett Koppány felnégyelt testének darabjait közzsemlére tették (SRH I. 313., vö. *Kristó Gyula*: Koppány felnégyelése. *Századok* [= Sz] 1982. 959–968.). Esztergomban koronázták Istvánt királlyá (1274: MES II. 28.), s itt jelölte ki az állam- és egyházalapító király a magyar egyház fejének székvárosát (SRH II. 383., 411–412., vö. 1397: *Történelmi Tár* [= TT] 1901. 79.).

mind pedig fia, István király uralkodásának első felében, ispánsági székhellyé jelölték ki, mégpedig mindjárt a vármegyeszervezés kezdetén?

Nos, férhet, s éppen Esztergom központ-jellege miatt. A kérdésről világosabb képet nyerünk, ha adatok és megfontolások egy másik csoportját is bevonjuk vizsgálatunk körébe.

A 13. századból ismert Esztergom megye egyike az Árpád-kori Magyarország legkisebb világi igazgatási egységeinek. Önmagában persze, ez a körülmény aligha alkalmas messzemenő következtetések levonására, ám az mégiscsak elgondolkodtató, hogy az Árpád-kori megyeifejlődésre általában a kifejezetten nagy kiterjedésű korai igazgatási egységek³³ idővel bekövetkező feldarabolódása, s az így létrejött kisebb egységek önálló megyévé alakulása a jellemző. Jól ismert példája ennek a tendenciának a bizonyosan Szent István korában megszervezett Csanád megye, melynek eredeti — történetileg Ajtony „ország”-ával³⁴ azonosítható — területéből vált ki utóbb, de még az Árpád-kor folyamán Keve, Krassó, Temes és talán Arad megye.³⁵ Hasonló fejlődés figyelhető meg az egykoron Dél-Erdély egészét magában foglaló Fehér megye — s a belőle kiszakadt Hunyad, Küküllő, Torda megyék, valamint a székely és szász területek —,³⁶ a mai Felvidék keleti részén kialakított Újvár megye — mely Heves(újvár), Abaúj(vár) és Sáros megyékre vált szét —,³⁷ Bihar megye — és az attól függetlenedett Békés és Zaránd — esetében.³⁸ Ugyanez a jelenség a királyi magánuradalmakból megyévé fejlődő területeket illetően is jelentkezik: a zólyomi erdőispánság területén alakult ki utóbb Zólyom, Árva, Liptó és Turóc megye.³⁹ Ebbe a fejlődésmenetbe mindenesetre zökkenőmentesen beilleszthető lenne az az elképzelés, mely szerint a későbbi Pest, Pilis és Esztergom megyék, valamint a Nagy (Csepel)-szigeti ispánság az 1009-ben említett, nagy kiterjedésű Visegrád megye felbomlása után, annak területéből alakult ki, azaz Visegrádhoz képest az említettekkel együtt Esztergom megye is másodlagos kialakulású megye.

Ugyanebbe az irányába mutat egy további körülmény. Régi megfigyelés, hogy a 11. század első felének történeti szereplői közül jó néhányal utóbb mint királyi vár és a körülötte megszervezett megye névadójával találkozunk: elegendő talán csupán utalni a Koppány ellen Szent István oldalán harcoló bevándorolt előkelő, Hont, Szent István lengyel unokaöccse, Veszprém, az 1046-ban Szent Gellért püspökkel vértanúságot szenvedő Szolnok ispán, vagy az Anonymus által István rokonának mondott Csanád apjaként szerepeltetett Doboka példájára.⁴⁰ Az említett

33 Vö. *Kristó Gy.*: Vármegyék i. m. 199.

34 SRH II. 489–490., vö. *Györffy Gy.*: István király i. m. 164–168. és *Kristó Gyula*: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980. 458.

35 *Kristó Gy.*: Vármegyék i. m. 460–470.

36 *Iczkovits Emma*: Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Bp. 1939. 7–8.; *Kristó Gy.*: Vármegyék i. m. 497–501.

37 *Györffy Gy.*: Tört. földr. I. 41–48.

38 *Kristó Gy.*: Vármegyék i. m. 473., 479–481.

39 *Mályusz Elemér*: Turóc megye kialakulása. Bp. 1922.

40 SRH I. 313.; *Wertner Mór*: Az Árpádok családi története. Nagybecskerek, 1892. 33–34. (vö. ellenben *Vajay Szabolcs*: Géza nagyfejedelem és családja. In: Székesfehérvár évszázadai i. m. 85., 78. sz. jegyz.); SRH I. 339–342., II. 501–503.; SRH I. 50.

Csanáddal kapcsolatosan pedig egyenesen arról tájékoztatnak a forrásaink, hogy miután István seregzéreként legyőzte Ajtonyt, az uralkodó úgy rendelkezett: Ajtony várát, Marosvárt, ezentúl Csanádvárnak (*urbs Chanadina*), Ajtony „ország”-át pedig Csanád megyének (*provincia Chanadiensis*) nevezzék, s meg is tette Csanádot a megye ispánjává (*comes illius provincie*).⁴¹ Ezek az adatok arra bátorították a kutatót, hogy feltételezze: mindazon ispánsági várak és ispánságok nevei, amelyek személynévi eredetűek (pl. Arad, Bars, Gömör, Kolozs, Pozsony, Sopron, stb.),⁴² első ispánjuk nevét őrzik.⁴³ Ami mármost Esztergom nevét illeti, elfogadott magyarázat szerint a név a dunai bolgár *estrogin* („bőrpáncél-készítő”) szóból származik. Fel-tűnő azonban, hogy a 11. századi források más elnevezésekkel (pl. *Gran*, *Sobotin*) is jelölik a települést, amiből joggal adódott az a következtetés, hogy a több településrész halmazaként ismert korai Esztergomnak voltaképpen nem is volt szilárdan meggyökeresedett neve.⁴⁴

Az Esztergomra használatos korai nevek egyike sem személynévi eredetű, így hát a települést akár be is sorolhatnánk a közszóbol kialakult nevű ispánsági központok szintén népes csoportjába, ha nem lenne egy további helynév-jellegű adat, amelyet a kutatás méltán hozott kapcsolatba a korai Esztergom nevével. A Szent István által veretett pénzérmék — mind a féldénár, mind a dénár — hátlapján ugyanis a REGIA CIVITAS (‘királyi vár’) felirat szerepel. Akár a pénzverde hollétére utal ez a felirat,⁴⁵ akár — a dénár esetében — István koronázásának helyére,⁴⁶ a „királyi vár” elnevezés Esztergomot illeti, hiszen a Magyar Királyságban a 13. századig egyedül Esztergomban tudunk pénzverdéről,⁴⁷ István koronázására pedig — hitelesnek tekinthető 13. századi hagyomány szerint — ugyancsak Esztergomban került sor.⁴⁸ A REGIA CIVITAS névalaknak az a rendkívül valószínű feltételezés adja meg szempontunkból a különös súlyát, miszerint Szent István pénzei közül csak a féldénár volt használati pénz, az előlapján LANCEA REGIS (‘a király lándzsája’) feliratot viselő dénár viszont a Szent István koronázására kis mennyiségben veretett

41 SRH II. 492. — Hasonlóan adja elő a történetet Anonymus is, aki szerint a király Ajtony várát tartozékaival együtt Csanádnak adta, s a várat most is Csanádnak nevezik (SRH I. 50.).

42 Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. (=FNESz) I–II. Bp. 1988.⁴ I. 108., 172., 526., 769., II. 370., 489.

43 Holub József: A királyi vármegyék eredete. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. I–III. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp. 1938., II. 101.; Györffy Gy.: István király i. m. 231.

44 FNESz I. 434.; Györffy Gy.: István király i. m. 153.; Györffy Gy.: Tört. földr. II. 245.

45 Huszár Lajos: A pénzverés helye Magyarországon a XI. században. In: A magyar pénzverés kezdete. (Klny. az Alba Regia XIV. kötetéből. Szerk. Fitz Jenő. Székesfehérvár, 1975.) 277–279.; Györffy Gy.: István király i. m. 153–154.

46 Gerics József–Ladányi Erzsébet: A Szent István lándzsájára és koronájára vonatkozó források értelmezése. Levéltári Szemle 1990. 2. sz. 8.

47 Hóman Bálint: Magyar pénztörténet 1000–1325. Bp. 1916. (reprint: 1991.) 456–458. — A pénzverők települése alkalmasint Esztergom Kovácsi nevű része volt, vö. Györffy Gy.: Tört. földr. II. 271.

48 1276: MES II. 28., vö. Györffy Gy.: István király i. m. 158.

emlékpénz volt.⁴⁹ Ebben az esetben a REGIA CIVITAS-t joggal értelmezhetjük mai fogalmaink szerinti „hivatalos név”-ként.⁵⁰

Az ispánsági központ tehát — sok esetben — első ispánja nevét viselte az államszervezés idején, Esztergom viszont a „Királyi Vár” volt. Figyelemre méltó párhuzam, s korántsem az egyetlen. Az ispánsági vár alján megépült a megyéjében tartózkodó ispánnak lakhelyet adó *curia*,⁵¹ Esztergomban a királynak állt palotája; az ispánsági vár mellett létesült a megye keresztelő egyháza,⁵² Esztergomban az ország primásának székesegyházát, „a Magyar Királyság többi egyházának fejét, anyját és tanítóját” (*caput, matrem et magistrum aliarum ecclesiarum regni Hungarie*)⁵³ alapította meg Szent István.

Az említett párhuzamok nemcsak megengedik, de egyenesen bátorítják az előzőekben megfogalmazottakat: Esztergom a Szent István-i államszervezés eredeti koncepciójában nem ispánsági központként szerepelt. Arra a kérdésre, hogy miben jelölhető meg az az alapvető és minden más szempontot maga mögé utasító körülmény, mely Esztergomot megkülönböztette az ezredforduló körüli évek más — ispáni központtá váló — váraitól, a tévedés kockázata nélkül megadható a válasz: Esztergomra Szent István saját székhelyeként tekintett, s míg az is maradt, nem tette ispánsági központtá, miként nem alapított püspökséget Székesfehérvárott sem, ahol a saját magánkápolnájaként létesített bazilikát.

Az elmondottakkal szemben felhozható lenne, hogy mennyiben egyeztethető össze, s összeegyeztethető-e egyáltalán a fenti gondolatmenet a város- és intézménytörténet azon megállapításával, hogy a kora középkori Nyugat egyetlen országában, így természetesen a Magyar Királyságban sem számolhatunk állandósult, modern fogalmaink szerinti fővárossal.⁵⁴ Azt, hogy az Árpád-kori magyar királyok a kortárs európai uralkodókhoz hasonlóan maguk is az év nagy részét utazással töltötték, udvarukkal együtt bejárva országukat, forrásaink minden kétséget kizáróan igazolják.⁵⁵ A király palotája azonban — a dolog természetéből adódóan — Esztergomban maradt, s nyilván az annak szolgálatára rendelt népek egy része is, hogy őrizzék és karbantartsák a palotát, s hogy adandó alkalommal előkészítsék az Esztergomba visszatérő király és kísérete fogadására. Bizonyos intézmények, vélhetően kezdettől fogva, Esztergom székvárosi jellegéhez kapcsolódtak, így például nincs tudomásunk arról — s a feltételezés is meglehetősen képtelennek tűnik —, hogy az esztergomi pénzverde követte volna az uralkodó mozgását, s Kálmán király törvénye a királyi

49 Györfly Gy.: István király i. m. 152., 335–336.; *Gerics J.–Ladányi E.*: i. m. 11. (eltérő érveléssel)

50 Vö. Györfly Gy.: István király i. m. 153–154.

51 Vö. Szent László III. 28. tc. (*Závodszy L.*: i. m. 180.)

52 *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 19.

53 1397: TT 1901. 79.

54 Vö. *Bónis György*: Székesfehérvár, az Árpád-ház székhelye. In: Székesfehérvár évszázadai i. m. 49–61.; *Kumorovitz Lajos Bernát*: Buda (és Pest) fővárossá alakulásának kezdetei. Tanulmányok Budapest Múltjából (=TBM) 1971. 7–57.; *Kubinyi András*: Főváros, rezidencia és az egyházi intézmények. Magyar Egyháztörténeti Évkönyv 1. Bp. 1994. 57–70.

55 Kálmán I. 36. és 37. tc. (*Závodszy L.*: i. m. 188.); 1222: 13. tc. (A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Enchiridion Fontium Historiae Hungarorum. [= EFHH] Szerk. Marczali Henrik. Bp. 1901. 138.), stb.

udvartartás pillanatnyi tartózkodási helyétől függetlenül, megszabott határidőre Esztergomba rendelte küldeni az ispánok által beszedett adót.⁵⁶ Nyilván efféle, forrásaink elégtelen volta miatt ma már többnyire pontosan nem ismert körülmények indították arra az Árpád-kori Magyarországon megforduló idegen utazókat, hogy Esztergomot a magyar királyok — középkori értelemben vett — „főváros”-ának, kormányzati székhelyének mondják.⁵⁷ Az ellentmondás a korai középkor „főváros-talansága” és Esztergom forrásokkal igazolható helyzete között csupán látszólagos: Esztergomot ebben az összefüggésben nem a király és udvartartása hosszabb-rövidebb ideig való ott tartózkodása, még csak nem is kizárólag az említett intézmények esztergomi jelenléte tette Szent István székvárosává, hanem elsősorban az a körülmény, hogy ha a király Esztergomban időzött, akkor a sajátjában ült meg, a „Királyi Vár”-ban, s nem valamely ispánja vagy főpapja vendéglátását élvezte.⁵⁸

Mindezeket szem előtt tartva már többet mondhatunk az 1009-ben említett Visegrád vármegyéről. A megye egyik szerfelett szembetűnő sajátosságának várispánsága fejletlensége mutatkozik. A visegrádi várispánságról voltaképpen semmit sem tudunk. Nem ismerjük ispánjait, egyetlen adat sem szól a vár alá rendelt népekről és földekről.⁵⁹ Ez a jelenség talán magyarázható lenne korai forrásaink csekély számával, ha a 11. század eleji Visegrád megye területén osztozó 13. századi megyék többsége esetében nem ugyanezt a helyzetet tárná elénk a kor összehasonlíthatatlanul bőségebb forrásanyaga. Márpedig éppen ez történik: a Nagy-szigeti és a pilisi ispánság soha nem rendelkezett várszervezettel, s nincs nyoma annak sem, hogy Pest megyében helyi várispánság létesült volna valaha is.⁶⁰ Ez utóbbi területén a várföldek típusát más várak birtokai képviselik: a szomszédos megyékben megszervezett várispánságok közül a fejérinek Inárcson, a nógrádinak Pátyon voltak tartozékai,⁶¹ míg a vármegyéhez nem kapcsolódó szolgagyőri várispánság Révjenőn, Kádon, Taksonyban és Zajcson birtokolt.⁶² A 13. századi Esztergom megyében anynyiban más a helyzet, amennyiben ott — feltűnően kis számban ugyan, de — jelen vannak a helyi várszervezetre utaló adatok,⁶³ miközben a szolgagyőri és az azzal azonos típust képviselő karakói várispánság birtoklása szintén kimutatható.⁶⁴

56 Kálmán I. 79. tc. (*Závodszy L.*: i. m. 193.)

57 Ennek legkiválóbb példája az arab al-Idriszi tudósítása (*Elter István*: Magyarország Idriszi földrajzi művében (1154). Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica [= AUSz AH] 82. [1985] 56.). Megjegyzendő, hogy az alábbiakban tárgyalandó fejlemények következtében más források Székesfehérvárról beszélnek hasonló összefüggésben, vö. *Györffy Gy.*: Tört. földr. II. 363–82.

58 Vö. a III. Béla-kori jövedelemjegyzék utalásával: Sz 1993. 444.

59 *Kristó Gy.*: Vármegyék i. m. 252.

60 I. m. 247., 252–254., 431–432.

61 1263: *Bárfai Szabó László*: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599. (= Pest) Bp. 1938. 486., 1271: Árpád-kori új okmánytár. (=ÁUO) I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874., III. 257., 1275: ÁUO IV. 49.; 1288: ÁUO IX. 319.

62 *Györffy György*: Galgóc (Szolgagyőr) és várispánsága. In: Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 17.

63 *Györffy Gy.*: Tört. földr. II. 209., vö. *Kristó Gy.*: Vármegyék i. m. 335.

64 *Györffy Gy.*: Tört. földr. II. 210. és *Uő*: Galgóc i. m. 17.

Nyomós érvek szólnak amellett, hogy a vármegyeszervezés a királyi várszervezet helyi egységeinek, a várispánságoknak a kiépítésével együtt indult meg az ezredforduló körüli években.⁶⁵ Indokolt tehát azzal a feltételezéssel élni, hogy Visegrád vármegyében — forrásaink hallgatása ellenére is — éppúgy létrejött a helyi várispánság, mint az 1009. évi oklevélben vele együtt szereplő megyékben.⁶⁶ Arra a kérdésre, hogy ez esetben hol feküdtek a visegrádi várispánság tartozékai, több körülmény együttes mérlegelése alapján adhatunk választ. Visegrád megye egykori területéről többségükben vármegyéhez nem kapcsolódó várak (Szolgagyőr, Karakó) földjei ismertek, márpedig az ehhez a típushoz tartozó várispánságok másodlagosan jöttek létre, s így tartozékaikat is más, korábban megszervezett ispánságokból kihasított birtokok és birtokrészek halmazából alakították ki.⁶⁷ Az 1009. évi oklevél ismeretében nehéz másra gondolni, mint hogy ez a bizonyos „korábban megszervezett ispánság” vizsgált területünkön a visegrádi várispánság lehetett. Ami pedig a 13. századi esztergomi várispánság földjeit illeti, az előzőekben láthattuk, hogy ispánsági központként maga Esztergom is másodlagos Visegráddal szemben, s ezért az esztergomi várföldek esetében is indokolt arra gondolni, hogy eredetileg — 1009 táján — a visegrádi várispánsághoz tartoztak. Ez a feltevés annál is reálisabbnak tűnik, mert az ismert esztergomi várföldek mindegyike a 13. századi Esztergom megyének a Dunától délre fekvő részére, azaz éppen az egykori Visegrád megye területére lokalizálható. Mindezen megfontolások egyértelműen arra vallanak, hogy a visegrádi várispánság tartozékait a 11. századi Visegrád megye területén a 13. században feltűnő, s akkor már különböző várispánságokhoz tartozó földekben kereshetjük. Kivételet az alól legfeljebb csak a fejéri és a nógrádi várispánsághoz tartozó egy-egy birtok jelenthet, hiszen forrásaink általános jelenségnek mutatják, hogy valamely várispánság a szomszédos megyé(k)ben is rendelkezik birtok(ok)kal.⁶⁸ Adataink tehát, ha valószínűsítik is a visegrádi várispánság egykori létét, egyúttal arra is következtetni engednek, hogy az viszonylag szerény méretű lehetett.

Ez a körülmény különösen a más királyi birtokszervezetekhez tartozó földek Visegrád megyei kivételes bőségével egybevetve válik igazán feltűnővé. A 13. századi Esztergom megye egész területére olyannyira jellemző a különböző szolgálatokra rendelt királyi és királynéi népek, valamint a királyi alapítású egyházak uralkodói adományból származó birtokainak nagy száma, hogy indokoltnak tekinthető vélemény szerint „Esztergom megye területe az Árpádok családi birtoka volt, s népeit az államszervezőkor István király túlnyomórészt a királyság udvari intézményei számára tartotta fenn”.⁶⁹ E megállapításhoz legfeljebb annyi kiegészítés kívánkozik, hogy míg a királyi alapítású egyházak földjei nagyjából egyenletesen oszlanak meg a Dunától északra és délre fekvő megyefél között, a királyi és királynéi birtokok súlypontja jól felismerhetően a jobb parti megyerészre, azaz a 11. szá-

65 *Kristó Gy.*: Vármegyék i. m. 144–147.

66 Fejérre ld. *Györffy Gy.*: Tört. földr. II. 330.; Somogyra, Veszprémre és Zalára ld. *Kristó Gy.*: Vármegyék i. m. 242., 250–251., 260.

67 *Györffy Gy.*: István király i. m. 329.; *Kristó Gy.*: Vármegyék i. m. 164–167., 352–354.

68 *Kristó Gy.*: Vármegyék i. m. 168.

69 *Györffy Gy.*: Tört. földr. II. 211–212.

zadi Visegrád megyéhez tartozó területre esik.⁷⁰ Visegrád megye további részeit illetően látni fogjuk, hogy a mai Csepel-sziget királyi magánuradalom volt — nemcsak az Árpád-korban, de a középkor későbbi évszázadaiban is —, s szintén királyi magánuradalomból alakult ki a 13. század végére Pilis megye, s Pest megye területén is tekintélyes uralkodói birtoktestekről adhatunk számot, jóllehet ott nem hiányoznak a korai eredetű világi magánbirtokok sem.

Visegrád megye birtokstruktúrájának ezen sajátossága nyilvánvalóan összefüggésben van azzal, hogy az Árpádok jelenléte a megye területén minden jel szerint a 900-ra befejezett Kárpát-medencei honfoglalás idejére nyúlik vissza. Anonymus Árpád szálláshelyeként szerepelteti a Csepel-szigetet, s a honfoglaló vezér temetkezőhelyét az általa „Attila király városa”-nak (*civitas Atthile regis*) mondott Óbuda melletti forrásnál jelöli meg, ahol a középkori Fehéregyháza állott.⁷¹ A krónikáshagyomány Árpád két leszármazottjának sírját is ezen a tájon ismeri: Taksonynál temetkezett el eszerint Árpád egyik unokája, a maga idejében talán a fejedelmi hatalmat is birtokló Taksony — alighanem ebben a körülményben kereshetjük a falu nevének eredetét⁷² —, s ugyanitt helyezték örök nyugalomra 1047-ben Vazul legidősebb, pogánynak megmaradt fiát, Levente herceget.⁷³ E híradások történeti hitelét általában nem szokás kétségbe vonni, s ennek megfelelően történetírásunkban többnyire elfogadott az a felfogás, mely részben vagy egészben e tájon, az államilapítás során Visegrád megyeként megszervezett vidéken keresi az Árpádok szállásterületét, még ha a további részleteket illetően homlokegyenest ellentétes elképzelések fogalmazódtak is meg.⁷⁴

Ezek után joggal merülhet fel, hogy éppen ezekben a tényezőkben, ti. az Árpádok szállásterületének ittlétében, s az uralkodói birtokoknak ebből fakadó, a Kárpát-medence korai megszállású vidékeit tekintve példátlan koncentrációjában kell keresnünk mindazon szokatlan jelenségek magyarázatát, amelyek a 11. századi Visegrád megye és a területén, felbomlása után, kialakult 13. századi megyék Árpád-kori történetét jellemzik.

Visegrád megye egykori létének egyetlen bizonyosága a veszprémi püspökség területét megállapító 1009. évi oklevél. Ez a körülmény különleges helyzetet juttat a megyének az Árpád-kori megyék történetében. Egy-egy megyéről általában adatok tucatjai tájékoztatnak, s még a tatárjárás idején elpusztult Borsova megyéről is jó

70 I. m. II. 210. (térkép).

71 SRH I. 88–89., 106.

72 *Kristó Gyula*: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. AUSz AH 55. (1976) 19–20.

73 SRH I. 344.

74 *Györffy György*: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. AÉ 1970. 201.; *Kristó Gy.*: Levedi i. m. 445. — Itt jegyzendő meg, hogy az a krónikabeli hír, mely szerint Árpád Székesfehérvár közelében tartotta volna szállását (SRH I. 290.), sokkal inkább tekinthető Székesfehérvár későbbi jelentőségét tükröző kombinációnak, semmint megbízható tudósításnak (*Györffy Gy.*: Székesfehérvár i. m. 20–21.). Hasonlóképpen minden történeti alapot nélkülöz a lengyel Jan Długosz 15. századi krónikájának azon híradása, mely Szent István apjának, Gézának a temetkezési helyéül a fehérvári Szent Péter templomot jelöli meg (Długosz szövegét idézi *Györffy Gy.*: Székesfehérvár i. m. 21., 22. sz. jegyz., kritikájára ld. *Gerics József*: Az állam- és törvényalkotó Szent István. Művészettörténeti Értesítő [= MÉJ] 1990. 78.).

néhány híradás áll a kutatás rendelkezésére.⁷⁵ Az 1009 utáni források makacs hallgatása Visegrád vármegyéről aligha magyarázható mással, mint hogy a megye igen korán, az Árpád-kori forrásanyag jelentős mértékű megszaporodásának bekövetkezte, azaz a 13. század eleje előtt felbomlott. Értelemszerűen adódnak tehát a kérdések: mikor és milyen körülmények között következett be ezen fejlemény? A kérdés annál is inkább válaszra vár, mert az 1009-ben Visegrád vármegyével együtt említett Fejér és Veszprém megye ma is létezik, s némi megszorítással ugyanez mondható el a Zalában (és talán Somogyban is) továbbélő Kolonról is. A feleletet megalapozó ismereteknek — hasonlóan a korai magyar történet számos más kérdéséhez — csak közvetett úton juthatunk a birtokába.

Közkeletű vélekedés szerint 1018 után Szent István Székesfehérvárra tette át székhelyét Esztergomból. Döntése minden bizonnyal összefüggött azzal, hogy előzőleg megnyitotta a forgalom előtt a Jeruzsálemba a magyar Dunántúlon át Székesfehérvár érintésével vezető útvonalat. Székesfehérvárott építtette fel István azt a bazilikát, melyet dinasztiaja szakrális központjának szánt,⁷⁶ s ugyanott palotát emeltetett.⁷⁷ Fehérvár (*Alba civitas*) mindaddig — 1009-től igazolhatóan — ispánsági központ volt, mely köré Fejér megye (*comitatus Albensis civitatis*) szerveződött.⁷⁸ A királyi székhely ide helyezésével Fehérvár, a maga nemében páratlanul, kettős szerepkörhöz jutott: királyi székváros és ispánsági központ volt egyidejűleg.

Az új királyi székhely kijelölése természetszerűleg járt együtt a régi központ, Esztergom jelentőségének bizonyos mértékű csökkenésével. Esztergom székvárosjellege mindazonáltal nem enyészett el maradéktalanul,⁷⁹ s az így előálló sajátos helyzetben az Árpádok monarchiája két székvárossal is rendelkezett.⁸⁰

A Fehérvárott kialakított, a településnek és főként a helyi várnak kettős arculatot juttató modell egy további ponton is hatást gyakorolt Esztergom sorsának alakulására. 1079-ben ugyanis feltűnik forrásainkban az esztergomi ispán (*Strigoniensis comes*)⁸¹ méltósága, ami nem hagy kétséget afelől: abban az időben immár Esztergom is ispáni székhely volt. Mivel az eredeti, az 1009. évi oklevélben tükröződő állapotok szerint Visegrád megye ispáni vára Visegrádon állt, s a megye területén fekvő Esztergom királyi székhelyként nem volt ispánsági központ, az új fejleményt kézenfekvő azzal magyarázni, hogy a visegrádi ispánt, miután Szent István a maga

75 SRH I. 53.; 1213: VR 39. sz.; 1232: Magyar Nyelv (= MNy) 1956. 384.; 1268: ÁUO VIII. 196–200.; 1282: ÁUO IX. 329., stb., vö. *Németh Péter*: Borsova határvármegye kialakulása. Debrecen, 1975.; *Györffy Gy.*: Tört. földr. I. 520–522.; *Kristó Gy.*: Vármegyék i. m. 421–424.

76 *Györffy Gy.*: István király i. m. 316–321.

77 A korai Székesfehérvárra ld. *Kralovánszky Alán*: Székesfehérvár X–XI. századi településtörténeti kérdései. In: Székesfehérvár évszázadai i. m. 35–47.; *Györffy Gy.*: Tört. földr. II. 363–384.; *Siklósi Gyula*: A székesfehérvári korai és későbbi királyi vár, illetve palota. In: *Castrum Bene* 1989. Várak a 13. században. Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 1990. 104–120.

78 DHA I. 52.

79 A 12. század végének eseményei arra mutatnak, hogy Esztergom akkortájt egy új fellendülés szakát élte, s ennek megbízható jeleként III. Béla új palota építésébe kezdett (1198: MES I. 156.) a várban.

80 *Bónis Gy.*: i. m. 54–55.

81 DHA I. 226.

székhelyét Fehérvárra tette át, beköltöztették az esztergomi várba. Ezzel Esztergomban is létrejött az a kétarcúság, mely 1018 után Fehérvárt jellemezte, igaz, a ket-tősség elemei éppen fordított sorrendben kapcsolódtak a két településhez: Esztergom előbb volt királyi székhely, s csak másodlagosan vált ispánsági központtá, Fehérvár esetében ellenben vitán felül áll az ispánsági központ elsőlegessége, melyhez utóbb csatlakozott a székvárosi jelleg.

Nehéz lenne pontosan meghatározni, mikor költözött át a visegrádi ispán az esztergomi várba, az esemény időpontját mindenesetre nagy biztonsággal helyezhetjük az 1018 és 1079 közötti évekre. Az is elég nyilvánvalónak tűnik, hogy az ispáni központ átkerülése Esztergomba új helyzetet teremtett Visegrád megye további sorsát illetően. Kérdéses viszont, hogy ez az új helyzet mennyiben érintette magának a megyének a létét. Egyfelől ugyanis lehetséges, hogy az ispáni központ áthelyezése együtt járt a megye felbomlásával: ebben az esetben az esztergomi, a pilisi, a Nagy-szigeti és a pesti részek ekkortájt, a 11. század közepén váltak volna el egymástól. Másfelől az sem lehetetlen, hogy az ispánsági központot érintő változás nem vont maga után — a későbbi fejlemények ismeretében mindjárt hozzá is tehetjük: egyelőre — ilyen mélyreható következményeket, és az immár esztergominak nevezett ispán ugyanazt a területet igazgatta, alighanem most már Esztergom megye néven, mint a visegrádi ispánságot viselő elődei. Elvileg mindkét megoldás elképzelhető, mégis, úgy tűnik, valószínűbbnek tekinthetjük az utóbbit, mégpedig egyházigazgatási kérdéseket érintő megfontolások alapján.

Történetírásunk régi s mindmáig érvényesnek bizonyult megfigyelése szerint az Árpád-kori egyházi és világi igazgatás területi intézményeit szoros és többretegű összefüggések fűzik egymáshoz. A kétfajta igazgatás egységeinek határai oly gyakran azonosak, hogy jószerevel nem e megfelelések, hanem azok hiánya szorul magyarázatra.⁸² Ezen általános tendencia egyik szemléletes példájával éppen vizsgált területünk szolgál. A veszprémi egyházmegye kiterjedésének a püspökség alá tartozó vármegyék felsorolásával történő meghatározását — mint arról már szó esett — az tette lehetővé, hogy a megyék által lefedett terület külső határai azonosak voltak az egyházmegye határaival. Az egyházigazgatás és a megyék kapcsolatának másik szintjén az tapasztalható, hogy az egyházmegyék alsóbb szintű igazgatási kerületeiként forrásainkban a 12–13. században feltűnő főesperességek rendre egy-egy megyének vagy — nem vármegye jellegű — ispánságnak felelnek meg. A veszprémi püspökség esetében ez az összefüggés az alábbi módon jelentkezik: a püspökségben megszervezett hat főesperesség közül a fehérvári és a veszprémi többé-kevésbé pontosan Fejér és Veszprém megyék területére terjedt ki, az 1009. évi oklevélben említett Kolon megyével kapcsolatba hozható Zala (és talán Somogy) megyék egyházigazgatási szempontból a zalai és a somogyi főesperességnek felelnek meg, miközben a segesdi főesperesség a Somogy megyében létrehozott, s önálló ispánsági szervezettel rendelkező segesdi (királynéi) magánuradalommal összefüggésben alakult ki.⁸³ A hatodik egyházigazgatási kerület 1226-ban tűnik fel szentend-

82 Összefoglalóan ld. *Kristó Gy.*: Vármegyék i. m. 208–235.

83 A főesperességek első említéseit ld. 1210: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. (= CD) I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae 1829–1844., III/1. 103–104. (fehérvári és somogyi);

rei főesperesség (*archidiaconatus de Sancto Andrea*) néven.⁸⁴ Ezen, utóbb budainak nevezett főesperesség területe⁸⁵ csekély eltérésekkel azonos a 11. századi Visegrád megyének a Duna jobb partjára eső részével.⁸⁶ Ennek a területi megfelelésnek szempontunkból az ad jelentőséget, hogy történetírásunk a 11–12. század fordulója tájára helyezi azt az időpontot, amelyre az ispánsági központokban létesített keresztelő egyházak papjai főesperesként joghatóságot nyertek az ispánság megyéjében tevékenykedő papság felett.⁸⁷ Márpedig, ha az ispánsági központnak Visegrádról 1079 előtt Esztergomba történt áttelepítése után kialakult szentendrei főesperesség területe megfelel a 11. századi Visegrád megye azon részének, mely a veszprémi püspökség alá tartozott, az csak azzal magyarázható, hogy a főesperesi kerület határainak megállapítása ebben az esetben is az országosan jellemző módon, azaz a világi igazgatás kereteinek a figyelembevételével történt.⁸⁸ Ennek megfelelően minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy a Visegrádról Esztergomba költöztetett ispán jó ideig ugyanazt a területet igazgatta, mint elődei. A következőkben arra keressük a választ, hogy meddig.

Pilis megye kialakulása

Visegrád megye azon része, amelyen a 13. század végére Pilis megye kialakult, erdőtől borított hegyvidék volt. A „Pilis-erdő” (*silva Pelys*),⁸⁹ hasonlóan a Kárpát-medence más nagy kiterjedésű erdőségeihez, egyetlen hatalmas királyi uradalmat alkotott. 1187-ben megemlíti róla, hogy egykoron II. Géza király saját erdeje (*propria silva sua*) volt, s királyi erdőnek (*silva regis*) mondják 1274-ben is.⁹⁰ Az efféle

1221: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. (= CDCr) II–XV. Ed. Tade Smičiklas. Zagrabiae 1904–1934., III. 189. (veszprémi); 1227: Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. (=VMHH) I–II. Romae–Zagrabiae 1863–1875., I. 86. (zalai); 1240: CD IV/1. 193. (segesdi). — A Veszprém megye északnyugati részén kialakított, s a győri püspökség alá tartozó pápai főesperesség minden bizonnyal kapcsolatba hozható a pápai udvarnokispánság (1266: CD IV/3. 314., vö. 1245: PhRt VIII. 288–289., stb.) intézményével (*Kubinyi András: A középkori Pápa. In: Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig. Főszerk. Kubinyi András. Pápa, 1994. 75–80.*).

84 VMHH I. 69.

85 MEF I. 286–289.

86 A megye bal parti része a váci püspökség megalapítása óta egyházigazgatási szempontból elkülönült a veszprémi püspökség joghatósága alatt maradt területektől.

87 *Mezey László: Csútmonostor alapítástörténete és első oklevelei (1264–71).* TBM 1963. 8–12.; *Kristó Gy.: Vármegyék i. m. 214–218.* — Komolyan megfontolandó az a feltételezés, mely szerint a visegrádi ispáni vártól keletre feltárt 11. századi templom lehetett Visegrád megye keresztelő egyháza, s illetéknéppen nem zárható ki, hogy a későbbi szentendrei főesperesség első székhelye Visegrád lett volna, ld. *Szőke M.: i. m.*

88 A szentendrei főesperesség és Visegrád megye kapcsolatával *Kristó Gyula* is számol (*Kristó Gy.: Vármegyék i. m. 251–252.*), elképzelése szerint azonban a főesperesség a megye teljes területével volt azonos.

89 SRH I. 432., vö. még 1259: BTOE I. 68–69.; 1263: ÁUO VIII. 70–72.

90 1187: MES I. 133.; 1274: MOL DI 902.

erdőuradalmak az Árpádok kedvelt vadászhelyei voltak, amint az Sáros és Ugocsa példáján ismert,⁹¹ s alighanem ilyen célt szolgált a pilisi erdőség is. Minden bizonnyal ennek területére gondolt Anonymus, amikor arról írt, hogy Pannónia meghódítása után Árpádék a „vadászat kedvéért visszatértek a Duna mentén az erdő felé ... a vezér meg nemesei abban az erdőben maradtak tíz napig. Onnan aztán Attila király városába [= Óbudára] jöttek, majd Csepel szigetére vonultak”.⁹² S valóban, még a 13. század végén is tudomásunk van a mai Pilisszentlászlónál egy Kékes nevű helyen álló, kőből épült királyi vadászkláról (*domuncula lapidea venacioni regum preparata*),⁹³ s nyilván ugyanez lehetett a szerepe annak a királyi „palotá”-nak (*palatium*) is, melyet aztán IV. László adományozott remetéknek kápolnaépítés céljára.⁹⁴

A királyi erdőuradalmakat megyévé átalakító fejlődés önálló, s viszonylag jól ismert fejezet az Árpád-kori helyi igazgatás történetében.⁹⁵ A gyakran „birtok”-nak (*predium*) nevezett⁹⁶ erdőuradalmak többnyire valamely vármegye részét képezték, éppúgy, mint bármely más birtok. Így tartozott a tornai eredetileg Borsodhoz, a sárosi Újvárhoz, a beregi Borsovához, a pataki pedig Zemplénhez,⁹⁷ s aligha vitatható, hogy a pilisi uradalom területét Visegrád megyéhez számították. Az uradalomban királyi udvarház (*domus regalis, curia, residencia*) szolgált szálláshelyül az ott tartózkodó királynak,⁹⁸ ez Pilis esetében leginkább a dömösi udvarházzal (*curia Dimisiensis*)⁹⁹ azonosítható, annál is inkább, mert a krónikahagyományból tudjuk, hogy Dömös királyi uradalom (*alodium*) központja volt, melyet már egy 1063. évi esemény, I. Béla király halálos balesete kapcsán említenek.¹⁰⁰ Az *alodium*hoz tartozhatott egyebek mellett az az Aszófő nevű település, melynek tíz szolgarendű lakóját az 1108 körül, a dömösi udvarház helyén alapított prépostság szolgálatára rendelte Álmos herceg.¹⁰¹ A prépostság megalapítása után a pilisi uradalom központja az egykori ispáni székhelyre, Visegrádra kerülhetett át. Erre az enged következtetni, hogy a korai királyi magánuradalmak területén rendre királyi kápolnákat találunk, melyek a középkor folyamán a megyéspüspök joghatósága alól kivett egy-

91 1248: Hazai okmánytár. (= HO) I–VIII. Kiadják Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső. Győr–Bp. 1865–1891.. VII. 38. (az oklevél hamis, I. RA 898. sz.); 1271: CD V/1. 155.

92 SRH I. 101. (a lokalizációhoz vö. i. h. 1. sz. jegyz.). A magyar szöveg Pais Dezső fordítása, ld. A magyar középkor irodalma. (= MKI) Vál. V. Kovács Sándor. Bp. 1984. 55.

93 Györffy Gy.: Adatok a Pilis megyei monostorok középkori történetéhez. MÉ 1956. 284.

94 1287: Documenta Artis Paulinorum. A magyar rendtartomány monostorai. I–III. Az anyagot gyűjt. Gyéressy Béla. Bp. 1975–1978., II. 411.

95 A kérdés úttörő jelentőségű első összefoglalása: Mályusz E.: Turóc i. m.

96 1232: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. (= CDES) I–II. Ed. Richard Marsina. Bratislavae 1971–1987., I. 280. (Zólyom), MNy 1956. 384. (Bereg); 1243: CD IV/1. 278. (Torna); 1249: HO VIII. 54. (Sáros).

97 Györffy Gy.: Tört. földr. I. 45., 740. (Torna); i. m. 47. (Sáros); i. m. 522–523. (Bereg); Szűcs Jendő: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuradalom. Történelmi Szemle 1993. 51. (Patak).

98 Szűcs J.: i. m. 16–17.

99 1079: DHA I. 226. (keltére ld. i. m. 225. 1. sz. jegyz.).

100 SRH I. 360.

101 1138: MNy 1936. 134.

házakként (*exempta parochia*) voltak ismeretesek. Ilyen kiváltsággal a pilisi részen Visegrád rendelkezett.¹⁰²

Az erdőuradalmak jellegzetes szolgálónépei, az erdőővők (*custodes silvarum*) Pilisből sem hiányoztak. 1285-ben adományozta el IV. László a „pilisi erdő őrei Bogudnak nevezett földjét” (*terram custodum silve de Pylis Bogud vocatam*), mely a mai Tahitótfalu határában kereshető.¹⁰³

A királyi erdőuradalmak archaikus szervezetének átalakulásáról valló forrásaink az ország egész területén azonos időben, a 12–13. század fordulóját követő évtizedekben tűnnek fel. A leginkább szembeűnő jelenség ennek során az, hogy az uradalmak irányítását ellátó személy addigi *procurator* (‘gondviselő, gondnok’) címét¹⁰⁴ — némi terminológiai bizonytalankodás után — a *comes* (‘ispán’) méltóságnév¹⁰⁵ váltja fel. Az első pilisi ispán, bizonyos Péter személyében, 1225-ből ismert.¹⁰⁶ Az új, ispáni címek feltűnése egyszerű terminológiai változásnak tűnhet, valójában azonban jóval többről van szó. Eredetileg ugyanis az erdőuradalmak egésze a királyok birtokában volt. A 12. század folyamán azonban, részleteikben többnyire kevésbé ismert adományok következtében, megbomlott az uradalmak birtokviszonyaira addig jellemző homogenitás. A Pilisben III. Béla király 1184-ben alapította meg azt a pilisi ciszterci monostort, mely utóbb maga is több magyarországi apátság anyaegyháza lett. Bár a monostor korai pilisi birtokait alig ismerjük — javainak 1254. évi királyi megerősítése csak Kovácsit említi¹⁰⁷ —, mégsem lehet kétséges, hogy már alapításakor a monostor kezére juthatott néhány más pilisi birtokrész is. Hasonlóképpen számolhatunk már a 12. század folyamán a később Ajnard-fiak néven is ismert, francia eredetű Zsámbékiak pilisi birtokszerzéseivel — ők a 13. század elején Zsámbékon emeltek premontrei monostort¹⁰⁸ —, s szintén a korai időkre mehet vissza a Pilis-erdő keleti peremén a Rosd, a Kalász és a Kartal nemzetség birtoklása. Az egyházi és a világi magánbirtokok megjelenése, majd az uralkodói adományok koronként változó üteméhez igazodó, fokozatos, ám hosszú távon feltartóztathatatlanul bizonyult gyarapodása a királyi erdőségekben a régi uradalmi keretek fellazulásához, idővel pedig teljes széteséséhez vezetett. A folyamat, adataink alapján úgy tűnik, az erdőuradalmak többségében a 13. század első évtizedeiben érte el azt a szintet, mely már megkövetelte a terület igazgatási modelljének a tényleges birtokviszonyokhoz igazodó átalakítását, azaz az ispánsági szervezet kiépítését.

102 *Jankovich Miklós*: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. Budapest Régiségei 1959. 57–97.; *Szűcs J.*: i. m. 9–12.

103 1285: MES II. 192., 207–208., vö. Magyarország régészeti topográfiája. VII. Pest megye régészeti topográfiája. Budai és szentendrei járás. Szerk. Torma István. Bp. 1986. 8/8. sz.

104 Pl. 1229: CDES I. 250. (Zólyom); 1232: MNy 1956. 384. (Bereg).

105 Pl. 1214: VR 88. sz. (Bereg); 1216: VR 163. sz. (Úgocsa), RA 309. sz., vö. 1215: VR 124. sz. (Erdőd); 1219: VR 215. sz. (Patak).

106 1225: ÁUO XI. 183.

107 1254: *Békefi Remig*: A pilisi apátság története 1184–1814. (=Pilis) I–II. Pécs, 1891–1892., I. 316–318.

108 *Györffy Gy.*: Pilis megyei monostorok i. m. 280–281. — A rokonságot nemzetségként is számon tartották a kortársak, ld. 1222: VR 340. sz.

Az erdőuradalmak önálló ispánsággá történő átalakításának kezdetei ezek szerint — általában, s Pilis esetében is — joggal helyezhetők a 12. század második felére.

Az ily módon kiformalódó erdőispánságok mindazonáltal még jó ideig, többnyire az egész 13. századon át, megőrizték azon jellegzetességeiket, melyek megkülönböztették őket az ország első alapítású — vagy utóbb, de azok mintájára megszervezett — vármegyéitől. Birtokstruktúrájuk éppúgy a királyi, az egyházi és a világi magánbirtokok mozaikszerűen egymás mellé rendeződő darabjaiból állt össze, mint a vármegyéké, ám a királyi birtokok jóval erőteljesebben érvényesültek az összképben, mint a vármegyék esetében. Az első alapítású vármegyék igazgatása a kezdetektől fogva összefonódott a királyi várszervezet intézményével, az erdőispánságokban ezzel szemben másodlagos fejlemény volt a királyi várak megjelenése. A tatárjárás körüli évtizedekben — néhol a katasztrofális 1241. év tanulságainak levonása után kibontakozó várépítési program keretében, néhol talán már a tatárjárás előtti időszakban¹⁰⁹ — királyi várak épültek az erdőispánságok területén. E várak körül azonban, ellentétben a „klasszikus” szervezettű vármegyékkel, nem épült ki a várispánságok jellegzetes intézménye a maga jól ismert szervezeti rendjével, hierarchikusan rétegzett mikrotársadalmával; a vár alá rendelt királyi birtokok együttese, a lényegét tekintve, a tatárjárás után megszaporodó magánvárak uradalmaihoz volt hasonlatos. Az viszont már a „klasszikus” megyék várispánságaival rokon vonás, hogy az erdőispánságok igazgatása szintén a területükön megépült várakhoz kapcsolódott. A Pilisben Visegrádon épült fel ez a vár, az egykori Visegrád megye ekkor már bizonyonnyal elhagyott ispánsági várától nem messze. Építtetője IV. Béla felesége, Mária királyné volt, aki már 1251-ben innen (*in Wisegrad*) keltezi egyik oklevelét,¹¹⁰ ami alighanem annak jele, hogy a vár — legalább részben — ekkor már állt. Az mindenesetre bizonyos, hogy 1259-re az építkezés befejeződött, s IV. Béla a kész várat feleségének adományozta „a pilisi ispánsággal és kerülettel együtt” (*cum comitatu et districtu de Pelis*).¹¹¹ Az adomány, ehhez kétség sem férhet, a pilisi erdőispánság területén fekvő királyi javakat juttatta Mária kezére,¹¹² egymáshoz kötve az újonnan épült visegrádi vár és a pilisi ispánság sorsát. A vár és az ispánság együttes igazgatásának gondolata azonban valamivel korábban születethetett meg, hiszen egy, az előző évből, 1258-ból, való adat szerint a pilisi ispán már akkor Visegrádon székelte.¹¹³ A kapcsolat mindenesetre tartósnak bizonyult: a későbbiekben a pilisi ispánok a visegrádi várnagyságot is viselték.¹¹⁴

109 *Fügedi Erik*: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp. 1977. 18–32.; *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. 27–32.

110 1251: ÁUO VII. 326.

111 1259: BTOE I. 68–69., vö. uo. 78–79.

112 Utóbb hasonló módon adta Béla Pozsegát is feleségének, vö. *Kristó Gyula*: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. 29.

113 Az esztergomi káptalan ugyanis Visegrádra küldte megbízottját Fülöp pilisi ispán végrendelkezni kívánó feleségéhez (1258: HO VI. 95.).

114 1285: *Eyza comes de Pylis et castellanus de Wisegrad* — MES II. 207., ez a gyakorlat folytatódott az Anjou-korban is, ld. *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Bp. 1996., I. 163.

A 13. század második felében a pilisi erdőispánság mind a birtokviszonyok, mind a helyi társadalom tekintetében a vármegyékhez hasonló formát öltött. 1299-ben a pilisi apát Kalászra és Keszibe való eskütársait Pilis megyei nemeseknek (*nobiles in comitatu de Pylis existentes*) mondták.¹¹⁵ A Pilis megyei szolgabírák — egyikük megint csak kalászi nemes — 1333. évi feltűnése¹¹⁶ pedig a fejlődés végpontját jelöli ki: az erdőuralalomból megyévé alakult Pilis ekkortájt már éppolyan szervezettel rendelkezik, mint az ország bármely más megyéje.

A Nagy-sziget ispánsága

A Pilis-erdőből az Árpád-kor végére Pilis megyét formáló fejlődési modell adta meg a középkorban általánosan Nagy-szigetnek nevezett mai Csepel-sziget korai történetének kereteit is. A sziget éppúgy királyi magánuralalom volt, mint a Pilis-erdő, s a két terület azonos alapokon meginduló fejlődése jó ideig párhuzamos pályákon futott, melyek csak az Árpád-kor utolsó évtizedeiben távolodtak el egymástól.

A sziget múltjáról a 13. század elején író Anonymus így számol be: „Árpád vezér ... a Duna mentén a nagy szigetig haladt. Tábort ütöttek a nagy sziget mellett, majd Árpád vezér meg nemesei bevonultak arra. Mikor látták a helynek termékenységet és gazdagságát, továbbá hogy a Duna vize milyen erőssége neki, kimondhatatlanul megszerették. Egyszersmind elhatározták, hogy ez lesz a vezéri sziget, s a nemes személyek mindegyike ott udvart meg majort kap. Árpád vezér ... meghagyta, hogy ... minden lovát vigyék oda és ott legeltessék. Lovászai fölé mesterül egy igen okos kun embert tett, név szerint Csepelt. Minthogy Csepel lovászmester ott lakott, azért nevezték el azt a szigetet Csepelnek egészen a mai napig.” Anonymus művében innen indultak Árpádék Pannonia meghódítására, s annak bevégezte után ide is tértek vissza, s itt fogadta Árpád Mén-Marót békét kérő követeit.¹¹⁷

Ha a Névtelen történeti maggal bíró hagyományt foglalt is írásba, elbeszélése megformálásakor — munkamódszerének megfelelően — saját korának viszonyaival elegyítette azt. Az idézett történetben a kunok és a lovászmesteri méltóság szerepeltetése nyilvánvaló anakronizmus, miként az is feltehető, hogy Mén-Marót követségének csepeli fogadásához az adhatta az ötletet, hogy III. Béla király — akinek Anonymus egykoron a jegyzője volt — a Csepel-szigeten látta vendégül ünnepélyes vadászatot a keresztes hadjárata során Magyarországon átvonuló I. Frigyes német-római császárt, s Imre király 1203-ban valóban itt fogadta Kulin bosnyák bán követségét.¹¹⁸

A sziget korai történetére nézve II. Géza király egy 1148. évi oklevele kínál biztos támpontot. Ebben szó esik arról, hogy Szent László király — egyebek mellett — a „megyeri révtől a király nagy szigetéig” (*a portu Meger usque ad magnam*

115 1299: Pilis I. 418.

116 1333: Anjoukori okmánytár. I–VII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Gyula. Bp. 1878–1920., III. 27–28.

117 SRH I. 88–89., 101. A magyar szöveg Pais Dezső fordítása (MKI 48.).

118 *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCCI.* (= CFHH) I–III. Collegit Albinus Franciscus Gombos. Budapestini 1937–1938., I. 292.; 1203: CD II. 407–408.

insulam regis) terjedő Duna-szakasz halászatát az óbudai káptalannak adta.¹¹⁹ A 11. század utolsó negyedében tehát bizonyosan királyi uradalom volt már a sziget, s meglehet, hogy ez az időhatár még korábbra visszavihető. A zalavári apátság 1019. évre keltezett alapítólevele ugyanis Szent István adományai között felsorolja a Csepel-szigeti királyi ménes csikótizedét (*decimam equorum nostrorum in insula, que vocatur Schepel in poledris*).¹²⁰ Az anonymusi híradással lényegileg egybehangzó oklevél azonban kétségtelen hamisítvány, s így adatainak értelmezése rendkívüli óvatosságot igényel. Az a körülmény, hogy a vélhetően 14. századi hamisító a szövegben számos régies kifejezést és névalakot alkalmazott, arra látszik utalni, hogy forrásai között 11. századi minták is lehettek. Ez lehetőséget biztosít arra, hogy az oklevél adatait — fenntartásokkal bár, de — figyelembe vegyük.¹²¹ Az már inkább kérdésesnek tekinthető, hogy egy további adat, mely szerint a tihanyi apátságnak évente ötven csikó járt a királyi ménesből,¹²² kapcsolatba hozható-e a Csepel-szigettel. Anonymus elbeszéléséből ilyenformán a sziget uralkodói birtoktestként — Anonymusnál „vezéri sziget”-ként (*ducalis insula*)¹²³ — való szerepeltetése, és ezzel összefüggésben a királyi ménes említése tekinthető történeti értékű híradásnak.

A Csepel-sziget Fejér vármegye területébe ékelődik be; ennek ellenére valószínűbbnek tűnik, hogy a szigetet és az azon kialakult királyi uradalmat kezdetben Visegrád megyéhez számították. A sziget egyházai ugyanis, csakúgy a veszprémi püspökség szentendrei (utóbb: budai) főesperességéhez tartoztak, mint Visegrád vármegye más — a Dunától nyugatra eső — részei.¹²⁴

A Nagy-szigeti uradalmat a 13. század első felében, a hasonló királyi prédiu-mok mintájára szervezhatték ispánsággá: első ispánja 1259-ből ismert.¹²⁵ Az ispánság a sziget csaknem egész területére kiterjedt — magánbirtokról csupán egy-két helyen van tudomásunk¹²⁶ —, sőt, a szigettel szomszédos területek néhány királyi birtoka is az ispánsághoz tartozott, mint például a Fejér megye dunántúli részén, a szigeten fekvő Lórévvel szemben kereshető Tamási.¹²⁷ Az ispánság alá rendelt kirá-

119 DHA I. 308.

120 DHA I. 91.

121 Az oklevél kritikájára ld. RA 7. sz.; *Püspöki Nagy Péter: Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon 1000–1301. I.* Pozsony, 1989. 54–56. (1250 körüli szerkesztés mellett érvelve); DHA I. 90–91.

122 1055: DHA I. 151.

123 SRH I. 88.

124 *Györffy Gy.*: Budapest i. m. 319.

125 1259: ÁUO VII. 505. — II. András 1217. évi oklevele, mely szerint Imre király „mediatatem tributi de Pesth monasterio Tyburtii comitis de Insula” adományozta (ÁUO XI. 150. és BTOE I. 14–15.), nem vonható a csepeli ispánság kezdeteinek kérdéséhez (vö. *Pesty Frigyes: Az eltűnt régi vármegyék. I–II.* Bp. 1880. [reprint: 1988.], I. 82.; *Kristó Gy.: Vármegyék i. m. 246.*), mivel a szöveg nem Tyburtius szigeti ispán monostoraként, hanem Tyburtius ispán szigeti monostora formában értelmezendő (vö. *Györffy Gy.: Pilis megyei monostorok i. m. 281.*), az említett sziget pedig nem a mai Csepel-sziget, hanem a Szentendrei-sziget.

126 Vö. pl. 1297: RA II/4. 184–186.

127 1281: CD V/3. 97., vö. *Györffy Gy.: Tört. földr. II. 409.*

lyi szolgálónépek közül a Tököltől keletre lakó erdőővókat (*custodes silvarum*) és a földemesi méhészeket (*mellidatores*) említik forrásaink.¹²⁸

Annak a késő középkori gyakorlatnak, mely szerint az uralkodó a királynénak engedi át a Nagy-sziget ispánságát,¹²⁹ már az Árpád-kor végén megmutatkoznak az első jelei. 1281-ben IV. László felesége, Erzsébet királyné, saját földjeként (*terra nostra*) adományozta el az ispánsághoz tartozó Fejér megyei Tamásit,¹³⁰ 1293-ban pedig a szigeten fekvő Halásztelek eladományozásakor állíttatott ki III. András és Fenenna királyné azonos értelmű oklevelet.¹³¹

A Nagy-szigeti ispánság az Árpád-kort követően nem osztozott a többi királyi magánuradalomból kialakított ispánság sorsában. Azok egy része önálló megyévé fejlődött — miként azt Pilis példáján láthattuk —, más részük pedig beolvadt a szomszédos vármegyék területébe. Akármelyik változat is következett be, előzményei közé tartozott az ispánság területi és szervezeti egységének a királyi birtokadományok következményeként végbemenő megbomlása. A Nagy-szigeti ispánság történetének épp az a szembetűnő sajátossága, hogy ez a fejlemény csaknem teljes mértékben hiányzik belőle. Az itteni uradalom földjeiből is tettek adományokat az uralkodók mind egyházaknak, mind világiaknak, a sziget nagy része mégis megmaradt királyi kézen. Még az is előfordult, hogy valamely, korábban eladományozott birtokot — cserével kártalanítva az adományost — utóbb visszacsatoltak a Nagy-szigeti ispánsághoz.¹³² A királyi birtokok tartósan megmaradó túlsúlya konzerváló hatással volt a sziget ispánsági szervezetére, s így a Nagy-szigeti ispánság a 14–15. század folyamán is megőrizte önállóságát.¹³³

Pest megye kialakulása

Az egykori Visegrád vármegye részeiként az előzőekben azonosított területek közül kétségtelenül az önálló Pest megye kezdeteit borítja a legsűrűbb homály. Maga a „Pest megye” kifejezés csak viszonylag későn, 1255-ben fordul elő első ízben, amikor is IV. Béla király a Pest megyében fekvő Keszi földet (*terram Kezv in comitatu Pestiensi*) a Gyulazombor nembéli Seywredus fejéri ispánnak adományozta.¹³⁴

128 1270–72. k.: BTOE I. 117.; 1280: BTOE I. 185., ill. 1264: MES I. 511. — A Nagy-szigeti királyi erdőővók és lovászok még 1344-ben is szerepelnek, ld. A zichi és vásoneői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. I–XII. Szerk. Nagy Iván, Nagy Imre, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál. Bp. 1872–1931., II. 136–137.

129 *Pesty F.*: i. m. I. 76.; *Kubinyi András*: Csepel története a Vasgyár alapításáig. In: Csepel története. H. n. 1965. 10.

130 1281: CD V/3. 97.

131 1293: CD VI/1. 236–240. és 240–241.

132 1272: BTOE I. 129.

133 *Csánki Dezső–Fekete Nagy Antal*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–V. Bp. 1890–1941., III. 296. és uo. 3. sz. jegyz.; *Kubinyi A.*: Csepel i. m. 9–14.; *Uő*: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Szerk. Gerevich László, Kosáry Domokos. Bp. 1973. (Budapest története II.) 30–31.; *Engel P.*: i. m. I. 123.

134 1255: ÁÚO VII. 385–386.

Pest megye kialakulásának vizsgálatakor nemcsak a Visegrád megye említésétől a Pest megye feltűnéséig eltelt közel két és fél évszázadnyi űr áthidalása okoz nehézséget, hanem az is, hogy a már kialakult Pest megye szervezete olyan egyedi sajátosságokat mutat, melyek sehogy sem illeszthetők be a középkori magyar megye-fejlődés általános jellemzőiről való ismereteink rendszerébe. A helyzet ugyanakkor mégsem reménytelen, hiszen éppen ezek a szervezeti „anomáliák”, a szokványos fejlődési utat bejárt megyék fejlődésétől való eltérések adhatnak támpontokat a Pest megye kialakulásának mikéntjét firtató kérdéseink megválaszolásához.

Az 1446. évi rákosi országgyűlés alkalmával az országnagyok oklevelet bocsátottak ki, mely Pest megye nemeseinek és egyéb státusú birtokosainak sérelmeit volt hivatva orvosolni. A Pest megyeiek ugyanis előadták, hogy Hédervári Lőrinc nádor megyésispánt (*comitem parochialem*) próbál rájuk erőszakolni, jöllehet a szent királyok által biztosított kiváltságaik értelmében Pest megyében soha nem volt ilyen (*comes parochialis in ipso comitatu Pestiensis ... nullo unquam tempore residerent*). Az országnagyok helyt adtak a panasznak, s mindenkit eltiltottak a Pest megyeiek szabadságainak csorbításától.¹³⁵

Ispán (*comes*) nélküli megye (*comitatus*) — ez valóban egyedülálló konstrukció a magyarországi igazgatás középkori történetében. Egy ideig II. Ulászló 1492. évi dekrétuma ugyanis Pest mellett már Pilis megyét is úgy említi, mint amelynek addig sem voltak ispánjai, s ne is legyenek a jövőben sem.¹³⁶ Hasonló módon szerepel a két megye a késő középkor néhány további törvényében is.¹³⁷

Ami mármost e 15. századi vélekedés igazát illeti, Pilis esetében mindenesetre megállapítható, hogy tévedésen alapul: a pilisi ispánok, mint azt az előzőekben láthattuk, a 13. század elején feltűnnek a forrásainkban, s találkozunk velük egészen az Anjou-kor végéig.¹³⁸ Pest megye ispánjait ellenben valóban nem emlegetik középkori emlékeink, ám vannak olyan adataink, amelyek megnyugtató magyarázatot kínálnak e különös helyzetre.

1322-ben Debreceni Dózsa nádor budai alnádora, István, Pest megye négy szolgabírájával együtt ítélkezett.¹³⁹ Az adat jelentőségét az adja meg, hogy az 1270-es évek óta szereplő szolgabírák a megyésispánnal — illetve annak előbb udvarispán (*curialis comes*), utóbb alispán (*vicecomes*) néven emlegetett helyettesével — testületet alkotva bíraskodtak. A megyei hatóság összetételét ily módon határozta meg III. András király 1290. évi törvénye,¹⁴⁰ s e gyakorlat általános volta mellett bizonyítanak a 13–14. század fordulója körüli évtizedektől kezdve megyei oklevelek tucatjai. Ha tehát a Pest megyei szolgabírák mellett — a megyésispán, illetve az

135 1446: Pest 187–188.

136 1492: 100. tc. (*Corpus Iuris Hungarici*. [= CIH] Magyar törvénytár 1000–1895. I. Az 1000–1526. évi törvénycikkek. Kiad. Nagy Gyula, Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen. Bp. 1899. I. 550.)

137 1495: 20., 24. tc.; 1498: 44., 57. tc. (CIH I. 574., 576., 618., 626.)

138 Vö. *Engel P.*: i. m. I. 163.

139 1322: MOL DI 86 950.

140 1290: 5. tc. (*Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–VI. Bearb. Franz Zimmermann, Karl Werner, Georg Müller, Gustav Gündisch. Hermannstadt–Köln–Wien–Bucuresti, 1892–1981., I. 173.)

alispán helyén — a budai alnádor szerepel, az aligha magyarázható másként, mint hogy az alnádort vagy annak urát, magát a nádort tekintették Pest megye ispánjának. Hogy végül is melyiküket, azt a budai káptalan 1333. január 15-én kiadott oklevele világítja meg. Ebben a káptalan arról tett jelentést I. Károly királynak, hogy üresedésben lévén az alnádori méltóság (*vacante iudicatus vicepalatinatus*), nem tudta teljesíteni a király 1332. december 27-én kelt utasítását, mely előírta az uralkodói parancslevél bemutatását a Pest megyei ispánnak és szolgabírárnak (*comiti et iudicibus nobilibus de comitatus Pestiensis*).¹⁴¹ Az egymást kiegészítő adatok nem hagynak kétséget afelől, hogy az 1330-as években a nádor Budán székelő helyettese számított Pest megye ispánjának.

A 14. század elején felbukkanó jelenségekkel kapcsolatban gyakran felmerül a gyanú, hogy Anjou-kori újítások lennének, ez alkalommal azonban bizonyosan nem erről van szó. Az alnádor¹⁴² ugyanis kimutathatóan már 1279-től Budán székel, ¹⁴³ s szempontunkból éppen nem mellékes körülmény, hogy ezt megelőzően Pest városában tartotta bírói székét. V. István király ennek megfelelően 1272-ben a „Pesten székelő alnádornak” (*vicepalatino in Pest residenti*) és más bírárnak adta parancsba, hogy a Nyulak szigetén — a mai Margit-szigeten — lévő apácakolostor birtokainak népei felett ne ítélkezzenek, mert azok ügyeiben az ítélkezés jogát a király magának tartja fenn.¹⁴⁴ Az oklevél, az alnádor pesti székhelyének igazolásán túlmenően, más tekintetben is árulkodó. A rendes bíróság joghatósága alóli kivétel (*exemptio*) kiváltsága, mellyel V. István utasítása szerint a szigeti kolostor is rendelkezett, jól ismert az Árpád-korból. Ez a mentesség (*immunitas*) már 1211-ben úgy szerepel, mint amely a királyi alapítású monostorok (*monasteria regalia*) sajátja,¹⁴⁵ az uralkodó kegyúri jogának (*patronatus*) folyományaképpen.¹⁴⁶ Más egyházak népei felett ugyanis az Árpád-kori jogban „nagyobb ügyek” (*maiores cause*) néven megkülönböztetett bűncselekmények esetében — általában a lopást, útonállást, gyilkosságot, gyújtogatást és más erőszakteteleket, valamint a pénz- és tizedügyeket sorolták ezek közé — a megyésispánokat (*comites parochiales seu castrorum*) illette meg az ítélkezés joga.¹⁴⁷ Ennek megfelelően a teljes *immunitas* birtoklása a megyésispánok bírói hatalmától való mentességet biztosított, melyet az ilyen kiváltságot adományozó vagy megerősítő királyi oklevelek hol a „minden bíró” (*nullus iudicum*) joghatósága alóli felmentéssel határoznak meg — mint például a pilisi ciszterci monostor esetében¹⁴⁸ —, hol pedig úgy — például a bakonybéli vagy a pannonhalmi monostorok

141 1333: CD VIII/7. 239–240. — Az oklevél regesztáját téves, 1323. jan. 14-i dátummal közli Anjou-kori oklevéltár. VII. 1323. Szerk. Blazovich László, Géczy Lajos. Bp.–Szeged, 1991. 7. sz., az évszám azonban az eredetiben, amint arra *Tringli István* barátom volt szíves felhívni a figyelmemet, kétségtelenül 1333 (MOL DI 40 417.).

142 *Hajnik I.*: i. m. 19–20., 66.; *Szovák Kornél*: Rátót nembeli Rolánd nádor kúriája. In: A Dunántúl településtörténete. VII. Szerk. Somfai Balázs. Veszprém, 1989. 300–301.

143 *Györffy Gy.*: Budapest i. m. 336.

144 1272: BTOE I. 126.

145 1211: CDCr III. 106.

146 1271: CD V/1. 250–251. (keltére ld. RA 2089. sz.)

147 1264: MES I. 513., vö. 1272: MES I. 594. és 1252: HO VI. 74. (az utóbbi kétes hitelű, ld. RA 979. sz.)

148 1254: Pilis I. 318.

okleveleiben¹⁴⁹ —, hogy tételesen felsorolják mindazon ispánokat, akiknek megyéjében a kiváltságot élvező egyház birtokai fekszenek.

A szigeti apácák kiváltságát biztosító oklevélnek az alnádort kiemelő megfogalmazása ebben az összefüggésben válik értelmezhetővé. A tatárjárás után alapított kolostor 1272-ben már jelentős birtokállományt mondhatott magáénak az ország különböző megyéiben. A Komárom vagy a Somogy megyei jószágok esetében az *immunitas* magától értetődően a komáromi, illetve a somogyi ispán joghatósága alól mentesítette az apácák népeit. Mivel az alnádor — nádort helyettesítő tiszteből fakadóan — sem a szigeti, sem bármely más egyház népei felett nem rendelkezett bírói hatalommal, felbukkanását az oklevélben csak megyésispáni jogköre magyarázhatja. A megye pedig, melynek ispáni teendőit a Pesten székelő alnádor ellátta, nyilvánvalóan nem lehetett más, mint Pest, ahol az apácák birtokainak egy jelentős hányada csoportosult.

Az alnádor Pest megyei ispánsága 1272-ben már komoly múltra tekinthetett vissza, miként az a Pest városában élő királyi vendégtelepesek 1244. évi kiváltságleveléből megítélhető.¹⁵⁰ A privilégium, a hasonló tárgyú oklevelekkel egyezően, a *hospesek* életének számos területét szabályozza: egyebek mellett rendezi katonailítási kötelezettségüket, vámmentességet biztosít számukra, megadja a szabad végrendekezés és a plébánosválasztás jogát. A *hospes*közösség önkormányzatát — mind Pest, mind a többi, hasonló szabadságokat elnyert település esetében — értékes jogi kiváltság teremtette meg. A szokásos gyakorlat szerint az uralkodó mentesítette a kiváltságolt közösséget a területileg illetékes megyésispán joghatósága alól,¹⁵¹ miközben engedélyt adott arra, hogy a vendégtelepesek bírót (*iudex*) vagy falunagyot (*maior ville*) válasszanak maguknak, aki aztán ügyeikben ítélkezik.¹⁵² Pest esetében ezek a kiváltságok oly módon jelentkeznek, hogy a király megadván az engedélyt a falunagy választására, az alnádort eltiltja a pesti vendégtelepesek feletti ítélkezéstől és a körükben való erőszakos megszállástól (*descensus*). A szituáció azonos az említett 1272. évi oklevél által elénk tárttal: az alnádor ugyanolyan összefüggésben szerepel Pest megyét illetően, mint amilyenben más megyék esetében a megyésispán szokott, azaz Pest megye ispánja 1244-ben az alnádor volt. Sőt, tehetjük mindjárt hozzá, annak kellett lennie már azt megelőzően is.

Az 1244. évi pesti kiváltságlevél ugyanis az itteni *hospesek* azon szabadságait sorolta elő, amelyeket azok még a tatárjárás előtt szereztek, ám az ezeket írásba foglaló oklevelük 1241 viharában, nyilván a település pusztulásakor,¹⁵³ elveszett. Az eredeti kiváltságlevél keletkezésének idejét illetően feltevésekre vagyunk kénytele-

149 1264: ÁUO VIII. 94. és 1270: ÁUO III. 230–231.

150 1244: Turul 1910. 77.

151 Vö. 1271: *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana*. Ed. Stephanus Ladislaus Endlicher. Sangali 1849. 526.; 1277: *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg*. (= UB) I–IV. Bearb. von Hans Wagner, Imtraut Lindeck-Pozza. Graz–Köln–Wien, 1955–1985., II. 103.; 1279: UB II. 132.

152 Összefoglalóan ld. *Fügedi Erik*: Középkori magyar városprivilégiumok. In: *Uő*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 280–300.

153 SRH II. 571.; CFHH III. 2237–2238.

nek hagyatkozni: ezek közül a legvalószínűbbnek az tűnik, hogy 1231-re tehető a pestiek első kiváltságolása.¹⁵⁴

A kérdés mármost az, hogy vajon a pestiek tatárjárás előtti kiváltságlevele is tartalmazta-e az alnádorról kapcsolatos rendelkezést, vagy — miként az megfogalmazódott¹⁵⁵ — egyike lenne azon cikkelyeknek, melyekkel 1244-ben egészítették ki a korábbi rendelkezéseket. Igenlő válasz esetén bizonyítást nyerne, hogy az alnádor Pest megyei ispánsága a tatárjáást megelőző időkre nyúlik vissza, ami már önmagában sem lebecsülhető eredmény. Ennek elvi lehetősége adott, hiszen alnádorokkal már az 1220-as évek elejétől találkozhatunk forrásainkban.¹⁵⁶ A kérdés megválaszolásához végső soron azt kell mérlegelnünk, hogy mi indokolhatta az alnádor Pest megye élére helyezését, történt legyen az akár a tatárjárás előtt, akár utána.

Az, hogy a király főbb méltóságviselői tisztük mellett még megyéispánságokat is viseltek, jól ismert jelenség az Árpád-kori Magyarország kormányzatában.¹⁵⁷ A 12. századi előzmények után a 13. században kikristályosodó gyakorlat szerint a nádor, a királyi udvarispán (országbíró), a tárnok-, az asztalnok-, a lovász-, a pohárnokmester és a királynéi udvartartás néhány tagja (leggyakrabban az udvarispán) rendszeresen egyidejűleg egy vagy több megye ispánja is volt.¹⁵⁸ tekintet nélkül az 1222. évi Aranybulla korlátozó intézkedésére.¹⁵⁹ Az alnádor Pest megyei ispánsága azonban legalább két ponton alapvetően különbözik a méltósgáhalmozás ezen típusától. Esetében ugyanis nem a voltaképpeni méltóságviselőről — ti. a nádorról —, hanem annak helyetteséről van szó, ami korántsem elhanyagolható eltérés. A másik különbség abban mutatkozik meg, hogy a főméltóságok különböző megyék élén álltak, s hogy éppen melyik ispánságát viselték, annak okai az egyes konkrét esetekben ma már inkább csak sejthetők, semmint pontosan feltárhatók. Az 1192 és 1235 közötti időszak nádorai például Bács, Bihar, Bodrog, Csanád, Keve, Moson, Pozsony, Sopron és Újvár megyék ispánságait viselték.¹⁶⁰ Az alnádor ezzel szemben az 1244 és 1333 között eltelt közel egy évszázad folyamán mindvégig egyetlen megye, nevezetesen Pest ispánja volt, ami arra vall, hogy a két tisztség intézményesen kapcsolódott egymáshoz. E kapcsolat eredetének kérdéséhez a dolog természetéből adódóan két irányból közelíthetünk: Pest megye, illetve az alnádori tisztség felől.

Ami Pest megyét illeti: ismételten nyomatékosan hangsúlyozzuk, hogy területe eredetileg ahhoz a Visegrád vármegyéhez tartozott, amelynek legfőbb jellemzője a királyi birtokok szokatlan bőssége volt. A megye területén találjuk Szent István első

154 Györffy Gy.: Budapest i. m. 282.

155 I. m. 296.

156 1220: VR 248., 249., 266., 271. sz.; 1221: VR 282., 289., 318., 321. sz.; 1222: 8. tc. (EFHH 137.) — A Szent László neve alatt fennmaradt ún. III. dekrétum egyik cikkelyében a királyi udvarból eltávozó nádort helyettesítő személy (Szt. László III. 3. tc. *Závodszy L.*: i. m. 174.) sokkal inkább a nádor alkalmi helyettese lehetett, semmint valamely állandó jellegű tisztség viselője, s ezért ez az említés aligha kapcsolható az alnádori tisztség történetéhez.

157 Vö. legújabban *Nógrády Árpád*: Magistratus et comitatus tenentibus. II. András kormányzati rendszerének kérdéséhez. Sz 1995. 168–174.

158 A területiális különkormányzatok élén álló bán és vajda e tekintetben más elbírálás alá esik.

159 1222: 30. tc. (EFHH 142.)

160 *Nógrády Á.*: Magistratus i. m. 171–172. (táblázat)

székhelyét, Esztergomot, s királyi udvarházakról van tudomásunk Dömösön, Csepelen, Óbudán, Pesten és Cinkotán, továbbá királynéi udvarház állhatott a tatárjárás előtt a mai budai Várhegyen is.¹⁶¹ Ez az öt udvarház — a hatodikként melléjük sorolható esztergomi palotával együtt — az egész ország területéről ismert valamennyi 11–12. századi királyi udvarház igencsak jelentős hányadát teszi ki.¹⁶² Még a 13–14. századból származó adataink is tekintélyes uralkodói birtoktestek képét rajzolják ki Pest megye területén, s biztosra vehető, hogy a korábbi időszakban jóval nagyobb lehetett az említett udvarházak alá rendelt királyi birtokok száma.

Lássuk mármost az alnádort, pontosabban: a nádort, mert helyettesére a 11–12. századból nem rendelkezünk adatokkal,¹⁶³ vélhetően azért, mert a tisztség akkortájt még nem is létezett. Annál inkább figyelemre méltó ugyanakkor mindaz, amit a nádori tisztség történetének korai szakaszáról tudunk. A nádor eredetileg a királyi udvar ispánja (*comes palatii*)¹⁶⁴ volt: tevékenységének jelentős részét az udvartartás mindennapi életének szervezése és felügyelete tölthette ki. A tisztség kifejezetten gazdasági jellegűnek tekinthető,¹⁶⁵ s csak másodlagosan jutott szerephez az igazságszolgáltatásban. Igaz, e szerep mindjárt kettős volt: az udvar ispánjaként joghatóságot gyakorolt a királyi udvari birtokszervezeteihez tartozó népek felett, mégpedig minden korlátozás nélkül,¹⁶⁶ ugyanakkor viszont, mivel az udvar egyúttal a király személyes ítélkezésének helye is volt, a nádor lett az uralkodó állandó bírói helyettese. Ebben a minőségében a király nevében bíraskodott, s az uralkodói pecsétet is ő őrizte.¹⁶⁷ A nádor ezen többreű feladatköre a 12. század első harmadában alakult át. Az udvartartás gazdasági jellegű ügyeinek intézését és a király képében való bíraskodást egy újonnan megjelenő tisztségviselő, a királyi udvarispán (*curialis comes regis*) vette át. A nádor önálló, országos hatáskörű bíróság élére került,¹⁶⁸ miközben megtartotta a királyi udvari birtokszervezeteinek népei feletti joghatóságát is.¹⁶⁹

Adva van tehát egy megye — a 11. századi Visegrád s benne a későbbi Pest —, mely megye területének meghatározó része a királyi udvari birtokszervezetéhez tartozik, s egy királyi főméltóság — a nádori tisztség —, melyről az Árpád-kor egésze alatt kimutatható, hogy bírói joghatóság illetve meg ugyanezen birtokszervezet népei felett. Bizonytal ebben a tényezőben, az udvari birtokokban jelölhetjük meg a nádori méltóság és Pest megye történetének azon közös elemét, mely az alnádort Pest megye ispánjává tette. Elvben felmerülhetne az is, hogy Pest megye kivé-

161 *Kubinyi András*: Buda város pecséthasználatának kialakulása. TBM 1961. 125–127., vö. még *Uő*: A király és a királyné kúriái a XIII. századi Budán. AÉ 1962. 165–169. és *Győrffy Gy.*: Budapest i. m. 264.

162 A korai királyi udvarházakra ld. *Győrffy Gy.*: Budapest i. m. 264. és *Uő*: István király i. m. 234.

163 Vö. a 156. sz. jegyzettel.

164 SRH II. 500.; 1055: DHA I. 152.

165 Vö. pl. Kálmán I. 36. tc. (*Závodszy L.*: i. m. 188.)

166 Szt. László III. 3. tc. (*Závodszy L.*: i. m. 174.)

167 I. h.

168 Ennek kifejlett formájára ld. 1222: 8. tc. (EFHH 137.) — A nádori tisztség korai történetére összefoglalóan ld. *Váczy Péter*: A királyság központi szervezete Szent István korában. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján i. m. II. 49–59.

169 Vö. pl. 1221: MES I. 231.; 1282: ÁUO IV. 243.

teles helyzetét a királyi székhelyek közelségével hozzuk kapcsolatba. A már idézett 15. századi törvények éppen így járnak el, Pest és Pilis megyéispánjának hiányát a király és a központi bíróságok székhelyének, Budának a közelségével magyarázva.¹⁷⁰ Erősíteni látszik ennek a megoldásnak a helyességét az is, hogy a király óbudai udvarházában már a 13. század első felében bíraskodási és kormányzati ülésszakokat tartott, aminek okleveles emléke is fennmaradt,¹⁷¹ s a század második felében Óbuda lett az 1267 tájától a király nevében folyó ítélkezést ténylegesen irányító alországbíró¹⁷² állandó székhelye.¹⁷³ Ha azonban Pest megye szervezeti sajátosságai valóban ezzel a kérdéskörrel függenének össze, akkor elvárható lenne, hogy ispánjaként a királyi kúriában ítélkező¹⁷⁴ országbíró vagy annak helyettese szerepeljen. Mivel ez köztudomásúlag nem így volt, ezért ez a megoldás magától értetődően elesik. Magyarázatot kíván mindazonáltal egyfelől az, hogy miért nincs hasonló kapcsolat más királyi magánbirtokok és a nádori tisztség között, másfelől pedig az, hogy az egykori Visegrád vármegyének miért csak az utóbb Pest megyeként ismert részén tapintható ki — az alnádor Pest megyei ispánsága révén — ez a kapcsolat.

A két kérdésre ugyanaz a körülmény, nevezetesen az összefüggő területtel rendelkező, nagy kiterjedésű uralkodói birtoktestek ispánsággá szerveződése adja meg a feleletet. Tudni való mindenekelőtt, hogy a királyi udvarházak egy részéhez nem a pilisihez vagy a Nagy-szigetihez hasonló uradalom tartozott, hanem az udvarháztól kisebb-nagyobb távolságra fekvő birtokok csoportja, melyek együttese udvarnokispánságot alkotott. Ilyen udvarnokispánságokról jó néhány adat tájékoztat.¹⁷⁵ Más a helyzet az egybefüggő területtel rendelkező uradalmak esetében. Ezeket, amint azt Pilis és a Nagy-sziget példáján láthattuk, országszerte a 12–13. század fordulója körüli évtizedekben szervezték ispánságokká, s nincs nyoma annak, hogy bármi módon a nádori méltósághoz kapcsolódtak volna. A nagy uradalmak ispánsággá szervezése leválasztotta Pilist az — ispánsági központ Esztergomba települése óta bizonyára Esztergomnak nevezett — egykori Visegrád vármegye testéről, s ugyanez történt, gyaníthatóan egy-két évtizeddel később, a Nagy-szigettel is. Az ily módon kettészakított megye nyugati része a továbbiakban mint Esztergom vármegye szerepel, mely tisztázatlan körülmények között, talán már a 12. század folyamán,¹⁷⁶ a Dunától északra fekvő területekre is kiterjedt. Visegrád vármegye keleti maradványterületein szerveződött meg Pest megye.

Hogy valóban a pilisi királyi uradalom ispánsággá történt átalakításának jutott kulcsszerep az önálló Pest megye létrejöttében, azt egy más oldalról igazolja, hogy magának a pesti területnek az esetében is kísérlet történt a helyi királyi birtokok

170 1492: 100. tc. (CIH I. 500.)

171 *Kumorovitz L. B.*: i. m.

172 *Gerics József*: A királyi bírói jelenlét a XIII–XIV. század fordulóján. Jogtudományi Közlöny 1962. 652.

173 *Györffy Gy.*: Budapest i. m. 335–336.

174 1222: 9. tc. (EFHH 137.)

175 A teljesség igénye nélkül pl. 1131: Ó-Magyar Olvasókönyv. Összeáll. Jakubovich Emil, Pais Dezső. Pécs, 1929. 27.; 1184: PhRt X. 501.; 1237: PhRt I. 754., ÁUO II. 73–74.; 1266: CD IV/3. 314.; 1269: HO VII. 117.; 1274: CD VII/4. 148.; 1279: RA II/2–3. 255., stb.

176 Vö. 1156: CDES I. 78–79.

egységes ispánsággá szervezésére. 1227-ben Béla herceg — a későbbi IV. Béla király — a Nyulak szigetén lévő Szent Mihály egyháznak adományozott egy Pazándok falu melletti malmot és eltiltotta „az idők során állítandó valamennyi budai ispánt” (*omnes comites Budenses per tempora constituendos*) az új birtokos háborújától.¹⁷⁷ A(z ó)budai ispán a továbbiakban nem szerepel, a környék királyi birtokait összefogó intézmény nyomai azonban jól kivehetőek a ránk maradt forrásanyagban. 1267-ben IV. Béla a Nyulak szigetén létesült apácakolostornak adományozta a(z ó)budai uradalmához (*clicium nostrum Budense*) tartozó felhévizi és jenői királyi hajósokat, akik az Esztergomtól a Nagy-szigetig terjedő Duna-szakaszon szolgálták a királyt.¹⁷⁸ Felhéviz a folyó budai partján, a mai Margit-sziget déli végével szemben terült el,¹⁷⁹ az említett (Rév)jenő pedig átellenben, a pesti oldalon.¹⁸⁰ Az uradalmat jelölő *clicium* kifejezés hasonló értelemben szerepel a királynék segedi uradalmával kapcsolatosan.¹⁸¹ Az adatok egyértelművé teszik, hogy a(z ó)budai *clicium* az egykori Visegrád megye területén fekvő — de a pilisi uradalomhoz nem tartozó — királyi birtokok szervezeti egysége volt: a már említett felhévizi és jenői királyi népek mellett hozzá tartoztak az Esztergom megyei Epöl szőlőművesei, és kapcsolatban maradt az uradalommal a Nagy-szigeti ispán is.¹⁸² Nyilván az sem a véletlen műve, hogy a felhévizi és a jenői hajósok éppen a hajdani Visegrád vármegye határain belül, Esztergom és a Nagy-sziget között tartoztak szolgálatukat teljesíteni.

A tekintetben, hogy végül is miért nem fejlődött ki a királyiak mellett egyéb birtokokat is magában foglaló, megyejelegű (ó)budai ispánság, feltevésekre vagyunk utalva. Ezek egyikének kiindulópontjául az említett Béla herceg és a kérdéses terület között az 1220-as évek közepén meglévő kapcsolat szolgál. II. András 1220–1222 táján átengedte Horvátország és Szlavónia kormányzatát legidősebb fiának, aki — egy rövid megszakítással — 1226-ig állt a déli tartományok élén. 1226 nyarán II. András elmozdította az akkor már politikai ellenfelének számító Bélát hercegségéből, és középső fiának, Kálmánnak adta át a Drávántúl kormányzatát, míg Bélának be kellett érnie Erdéllyel.¹⁸³ Béla szlavón hercegségének idejéből tucatnyi oklevele maradt ránk, melyek alapján némileg tájékozottak vagyunk udvartartásának tagjairól, a személye körül csoportosuló kisebb-nagyobb előkelőségek kilétéről. Okleveleiben a hercegi udvar tisztségviselői mellett rendszeresen szerepel a bán, a megyésispánok közül pedig a szlavóniai, illetve a Szlavóniához közel eső délvidéki magyar megyék ispánjai tűnnek fel.¹⁸⁴ Ilyen körülmények között igencsak feltűnő,

177 1227: BTOE I. 19.

178 1267: BTOE I. 95.

179 *Kubinyi András*: Budafelhéviz topográfiaja és gazdasági fejlődése. TBM 1964. 85–177.

180 *Györffy Gy.*: Budapest i. m. 256.

181 1276: ad comitatum seu ad clytium nostrum Segusdiense — RA II/2–3. 167., vö. 1284: ad curtem nostram de Segusdino. ÁUO IV. 266.

182 1267: BTOE I. 95.; 1274: ÁUO IX. 77.; 1277: BTOE I. 164–165.

183 *Kristó Gy.*: Széttagolódás i. m. 48. és *Uő*: A korai feudalizmus (1116–1241). In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. Székely György. Bp. 1984. (Magyarország története tíz kötetben I/2.) 1317–1320., 1336–1338., 1340–1342.

184 RA 567–579. sz.

hogy 1225-ben a szlavóniai Petrinya vendégtelepeseinek ügyében Mirizlaus gorikai *comes terrigena* társaságában Péter pilisi ispán járt el Béla herceg poroszljaként.¹⁸⁵ A pilisi ispán Béla szlavóniai környezetében való felbukkanását leginkább az magyarázhatja, ha feltesszük, a herceg Szlavónia mellett az egykori Visegrád megye királyi uradalmait is megkapta. Ezzel állhat összefüggésben Béla már említett 1227. évi adománya is. Ha valóban így történt, akkor okkal gondolhatunk arra, hogy a(z ó)budai ispánság megszervezésének kísérlete Béla herceg személyéhez kapcsolható.¹⁸⁶ Ez mindenesetre egyúttal magyarázattal szolgálna a kísérlet kudarcára: az erdélyi ügyek 1227. évi átvétele,¹⁸⁷ majd II. András korábbi adományainak 1228-ban meginduló felülvizsgálata¹⁸⁸ nyilván teljesen lekötötték Béla herceg figyelmét még akkor is, ha az uradalmak netán egy ideig még a kezén maradtak volna, aminek egyébként nincs nyoma. A(z ó)budai *clicium* megmaradt a környék királyi birtokait keretbe foglaló intézménynek, s nem alakult megyévé.

Az egykori Visegrád megye keleti területei azonban nem maradhattak megyei jellegű igazgatás nélkül. Ebben a helyzetben lehetett kézenfekvő megoldás az alnádori tisztség bevonása a kérdés rendezésébe. Az alnádor több szempontból is megfelelő ispánja lehetett Pest megyének. Ura, a nádor révén szoros szálak fűzték a király udvari birtokszervezeteihez, másfelől pedig a megyei birtokosokat sem érhetette sérelem a megyéispáni jogoknak az alnádor kezébe adásával, hiszen annak ura, a nádor akkor már minden országlakos ügyében illetékes bíró volt.¹⁸⁹ Mindezek alapján szerfelett valószínűnek ítélnéljük, hogy az alnádor Pest megyei ispánsága visszavezethető a(z ó)budai ispánság megteremtését célzó kísérlet kudarcra utáni időkre, azaz a pestiek vélhetően 1231-ben kiállított első kiváltságlevele már tartalmazhatott utalást az alnádorra mint Pest megye ispánjára.¹⁹⁰

Pest megye területe tehát az államszervezés idején a Visegrádvár körül megszervezett, majd az ispánsági központ 1079 előtti Esztergomba kerülését követően bizonnyal Esztergomról nevezett vármegye része volt. A megye felbomlása a pilisi uradalom ispánsággá szervezésével indult meg a 12–13. század fordulója táján. E folyamat részeként Esztergom megye a Dunától délre a 13–14. századból ismert területére szorult vissza, s Pilis mintájára önálló ispánsági szervezetet nyert a Nagysziget is. A hajdani Visegrád vármegye keleti részeinek újjászervezésére Béla herceg tett kísérletet az 1225–1227 körüli években. A(z ó)budai ispánság terve magában

185 1225: ÁUO XI. 183.

186 Hasonló összefüggést keres *Kristó Gyula* IV. Béla öccse, Kálmán herceg és a segesdi ispánság között, ld. *Kristó Gy.: Vármegyék i. m. 228–230.*

187 Béla herceg első erdélyi vonatkozású oklevele 1227-ben kelt, ld. RA 580. sz.

188 *Rákos István:* IV. Béla birtokrestaurációs politikája. AUSz AH 47. (1974) 9–11.

189 1222: 8. tc. (EFHH 137.)

190 Megjegyzendő viszont, hogy az alnádor bizonyosan nem székelt ez idő tájt Pest városában. Ha ti. így lett volna, az alnádornak nem lett volna szüksége a descensus jogára, márpedig azt, hogy a gyakorlatban élt azzal, éppen az 1231-re visszavezethető 1244. évi kiváltságlevelél tiltó rendelkezése igazolja. Az alnádor pesti descensusa és residentiaja tehát szétválasztandó. Előbbi kronológiai tekintetben megelőzi az utóbbit, melyre éppen a descensus jogának megszűnése utáni időkből vannak adataink, ld. pl. 1272: BTOE I. 126. és talán ide vonható az az adat is, mely szerint Rátót nembéli Roland dunáninnyi nádor alnádora, Péter 1298-ban Pesten keltez (HO VIII. 383–384., vö. *Majláth Béla:* Péter alnádor pecsétje 1298-ból. Turul 1883. 12–16.).

hordozta a megyévé alakulás lehetőségét, ám az ilyen irányú fejlődés korán megrekedt, s így a magból nem sarjadt ki egy „(Ó)Buda megye”. A terület igazgatási viszonyainak végleges rendezését az alnádori tisztség és a terület ispánságának összekapcsolása hozta meg: 1227 és 1231 között alakult ki az önálló Pest megye a maga sajátos, a Duna mindkét partjára kiterjedő területével, ami a hajdan szintén kétparti Visegrád vármegye öröksége volt, s nem kevésbé különleges szervezetével, mely megint csak Visegrád vármegye korai birtokstruktúrájára vezethető vissza.

ATTILA ZSOLDOS

THE COUNTY OF VISEGRÁD AND WHAT CAME AFTER IT

The study summarises the history of the County of Visegrád. The county was mentioned for the first and last time in a charter issued by King Stephen I in 1009. The contents of the document clearly show that — in addition to areas that were later to form the counties of Pest and of Pilis — the territory of the county included the part of Esztergom County lying to the south of the River Danube, the Island of Csepel, as well as thin strips of both Komárom and Fejér counties. Under church administration, the county belonged to the Diocese of Veszprém, which thus originally extended to those areas lying to the east of the Danube which later fell under the jurisdiction of the Diocese of Vác; the latter seems to have been established in the 1030s. There are clear signs that the County of Visegrád was formed on the original dwelling place of the Árpád dynasty. Thus, on the territory of the county a high proportion of land was owned by the ruler. This circumstance influenced the character of the county; and the county's unique character was enhanced by the fact that the first seat of King Stephen, the town of Esztergom, was located in the county. The centre of the county was the castle at Visegrád, which had been formed from the ruins of a Roman fortification.

The re-organisation of the County of Visegrád began with the transfer of the centre of royal power. After 1018 King Stephen transferred his seat from Esztergom to Szekesfehérvár. King Stephen had regarded Esztergom as his own seat. Thus, the same way as he later refrained from organising a diocese for the cathedral at Szekesfehérvár, which he was to found as his own private chapel, he never made Esztergom the county centre. After the transfer of the royal court — at some point between 1018 and 1079 — the office of county comes comitatus, which had previously been located in Visegrád, was, however, moved to the castle at Esztergom; and it was at this time that the town became the county centre and that (presumably) the name of the county changed from Visegrád County to Esztergom County — with the territory of the county remaining the same. The former territorial unity of the County of Visegrád was broken up by the re-organisation of the royal domains into independent comitats (ispánság). In the first half of the thirteenth century both the Pilis Forest (silva Pylis) and Csepel Island (known in medieval times as the 'Great Island') became independent comitats. By the end of the century the Pilis comitat became a county (megye), but Csepel Island remained an independent comitat for the whole of the medieval period. Between about 1225 and 1227, Prince Bla — who was later to become King Bla IV — attempted to organise the eastern territories of the former Visegrád County into an independent comitat with a centre at (Ó)Buda, a plan which if implemented (which it was not) could have led to the subsequent formation of an '(Ó)Buda County'. The administration of this territory — and of Pest County which then became an independent unit — was placed in the charge of the (sub)Palatine at some time between 1227 and 1231.

A harmincadvám Erdélyben és Havasalföldön a 15. század első felében

Az 1514. évi dekrétum III. cikkelye, amely a király javait és jövedelmeit veszi számba, többek között a következő tételeket sorolja fel: „omnes *tricesimae* regnorum Hungariae et Sclavoniae”, majd „omnes *vigesimae* ... partibus in ... Transylvanensibus exigi consuetae”.¹ Ennek és más Jagelló-kori meg későbbi forrásszövegeknek² a nyomán történetírásunkban közkeletűvé vált az a megállapítás, amely szerint Erdélyben a külkereskedelmi vámot Magyarországtól eltérően nem harmincadnak, hanem huszadnak nevezték.³ Ez az állítás viszont — időbeli megszorítás, *terminus a quo*ra való utalás nélkül — úgy értendő, hogy a behozatali és kiviteli vámot Erdélyben már kezdettől fogva, bevezetése óta másképp hívták (és nevének megfelelően magasabb vámkulccsal számolták), mint Magyarországon.

Vajon igazolják-e ezt a nézetet a 15. század első felének forrásadatai?

1.

Válasszuk kiindulásul azt az oklevelet, amelyet még 1395-ben intézett Zsigmond király Kanizsai Istvánhoz, mint a székelyek ispánjához. Ebben arra utasította őt, illetve brassói harmincadosait (*tricesimatores in Brassow constituti*): ne szedjenek *tricesimát* és *tributumot* a brassóiaktól és szebeniektől, amikor azok árukat hoznak be Havasalföldről (*de partibus Transalpinis*), mert az eddig sohasem volt szokásban.⁴ Az erdélyiek harmincadmentessége azonban nem volt hosszú életű a „transz-

1 Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvénycikkek. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1899. 708–709.

2 Johann Christian von Engel: Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer. I. Halle, 1797. 19.; Fejérvataki László: II. Ulászló jövedelmeinek jegyzéke. Történelmi Tár 1880. 167–170.; Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. I. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt. I. Kronstadt, 1886. I., 208., 214.; stb.

3 Acsády Ignác: Harmincad. In: Közgazdasági Lexikon. Szerk. Halász Sándor és Mandello Gyula. I. Bp. 1898. 803.; Kováts Ferenc: Nyugat-Magyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján. Bp. 1902. I.; Paulinyi Oszkár: Ipar, kereskedelem. In: Magyar művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky Sándor. II. Bp. é. n. 169.; Ember Győző: Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén. Bp. 1988. 20.; Kubinyi András: A Mátyás-kori államszervezet. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk. Rázsó Gyula és V. Molnár László. Bp. 1990. 105.

4 „... ad solutionem tributi et *tricesimae* ... compellere non debeat, nec per ... vestros homines et *tricesimatores* id facere permittatis”: Georgius Fejér: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus

alpin” kereskedelemben. Az áruforgalom (s így a remélhető harmincadbevétel) növekedtével Zsigmond 1428-ban már úgy rendelkezett, hogy a szász kereskedők, amikor a Töröcsvári-szoroson át a Havasalföldre mennek, vagy onnan visszatérnek, áruik után Töröcsváron (Törzburg, Bran) *tributumot* ne fizessenek ugyan, de *tricesima* dolgában „régí szabályaiknál” maradjanak, azaz a harmincadot róják csak le.⁵ A havasalföldi kereskedőknek pedig, akik Brassóba jönnek, majd onnan hazatérnek, már egyik vámfajtát sem engedte el a király. A töröcsi várnagyoknak, valamint harmincadosoknak és vámosoknak (*tricesimatoribus et tributariis*) csupán azt írta elő 1426-ban, hogy a havasalföldiektől (*signanter Valahis*) ne szedjenek „fölös és igazságtalan”, hanem csak „igazságos és szokásos” harmincad- és vámfizetséget (*tricesimariam et tributariam solutionem*).⁶

A töröcsvári — utóbb magába Brassóba (vissza)telepített — harmincadállomás működésére közelebről is fényt vet egy közbenső oklevél: Stibor erdélyi vajda 1412. évi kiadmánya, amely a brassóiak előterjesztése alapján a Havasalföldre kivitt és onnan behozott áruk vámját tételesen is kiszabta.⁷ Az export fő cikke a nyugati posztó volt: itáliai, flandriai (yperni és löweni), német (kölni), végül sziléziai fajták — tanúságául annak, hogy a Magyarországra behozott nyugati kelmek bizonyos részét tovább exportálták Havasalföldre.⁸ Utánuk minőségük szerint meghatározott összegű *tributumot* szedtek,⁹ amelyet dukátban — egy ekkortájt közkézen forgó aprópénzben — számoltak.¹⁰ Az importban szereplő havasalföldi agrártermékeket

ac civilis. (= CD) I–XI. Budae, 1829–1844., X/2. 305–306.; Franz Zimmermann–Carl Werner–Georg Müller–Gustav Gündisch et al.: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. (= UBS) I–VII. Hermannstadt–Bukarest, 1892–1991., III. 142–143.; Mályusz Elemér: Zsigmondkori Oklevéltár. I. Bp. 1951. 423.

5 UBS IV. 366.

6 UBS IV. 248. — Vö. Albert király 1438. évi oklevelével, amelyben újlag megtiltotta a töröcsi várnagyoknak és vámosoknak (*tributariis seu vicetributariis*), hogy a Havasalföldről feljövő vlach kereskedőktől *indebitam et iniustam tributi solutionem* csikarjanak ki, nehogy a Havasalföldre menő erdélyi kereskedőket az ottani vámosok hasonló intézkedésekkel károsítsák: UBS V. 8–9.

7 UBS III. 544–547.

8 A szóban forgó nyugati posztófajták nemcsak Nyugat-Magyarország felől, Pozsonyon és Budán át kerülhettek Dél-Erdélybe, hanem (főleg) észak felől, a Krakko–Kassa–Nagyvárad útvonalon. Erről is szólt írásunk: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában. Századok (= Sz) 1975., főleg 6–13.

9 A brassói szabályzat szerint „... de panno Ippriensi quolibet viginti ducatos cum quatuor ducatis. Item de Gallicali viginti quatuor ducatos, ... de panno Lobiensi octodecim ducatos. Item de panno Coloniensi duodecim ducatos, de panno vero Polonicali sex ducatos.” — Bizonyosan itáliai posztó rejlik (az ypernival együtt legmagasabbra taksált) *Gallicalis* mögött; nyilván sziléziai posztó a (legalacsonyabban vámolt) *Polonicali*s mögött, amelynek a szláv nyelvű vámszabályzatokban „Csehországból való” a megfelelője, s egy 1424. évi latin nyelvű oklevél szintén *pannus Bohemicalis*nak nevezi; ld. alantabb a 29., 32., 34. jegyzetet.

10 Zsigmond király a „nagyobb dénár” mellett (amelyből, elvileg, 100 darab ért 1 aranyforintot) bevezette a „kisebb dénárt” (*minor moneta*) is: fillér, dukát, majd quaring néven. Ezeknek az ezüsttartalma mindinkább csökkent. 1430 első hónapjaiban az uralkodó már úgy rendelkezett, hogy 4 quaringért, illetve 10 dukátért adjanak 1 nagyobb (új ezüst) dénárt. Minthogy ez az árfolyam sem volt tartható, az év júniusában elrendelte az elértéktelenedett dukát kivonását a forgalomból. Hamarosan a quaring is követte a dukát romlását: 1432-ben az országnagyok már úgy határoztak, hogy

(halat, marhát, bőrt, viaszt, mézet s egyebeket) szintén fix összegű vám terhelte; viszont bors, sáfrány, gyömbér, szegfűszeg és más keleti áruk, levantei cikkek után *tricesimum*: harmincad járt.¹¹ Stibor vajda brassói szabályzata így mintegy előképe volt Siebenlinder János vagy negyedszázaddal későbbi budai harmincadtarifájának (1436): a nyugati posztókra ott is fix összeg, a keleti fűszerekre pedig *tricesima pars* volt kiróva.¹²

A havasalföldi kereskedelemről szóló brassói oklevél 1412. szeptember 7-én kelt. Néhány héttel korábban a vajda Besztercén időzött, ahol a helybeli polgárok előterjesztésére a közeli Radnán lévő (később Besztercére települt) harmincadhely működését szabályozta. A másik román fejedelemséggel, Moldvával ugyanis főként a Radnai-hágón át alakultak ki kereskedelmi kapcsolatok, és ezeknek utóbbi időbeni ellanyhulását s vele együtt városuk hanyatlását a besztercei polgárok annak tulajdonították, hogy a radnai harmincad néhai bérlője, bizonyos Prokop meg utódai a vámot és harmincadot jogtalanul felemelték. A vajda tehát, úgymond, a „korábbi állapotokat” akarta visszaállítani, amikor a radnai vám- és harmincadfizetés (*tributorum tricesimarumque solutio*) módozatait meghatározta. Besztercén kiadott szabadalomlevele (1412. július 21.) az yperni, löweni, kölni és sziléziai posztó kivitelére, sőt a bors és gyömbér behozatalára is rögzített összegű fizetséget írt elő különböző pénznemekben: dénárban, garasban, forintban.¹³ Sertés és juh importja után viszont a harmincadot természetben és a szó eredeti értelmében rótták ki: *de triginta porcis unum porcum, de triginta ovibus unam ovem*; harminc halból ugyancsak *piscis unus* járt.¹⁴ Ezt a szabályzatot Zsigmond király a vajda halála után, 1414-ben némi kiegészítéssel megerősítette, és Nádásdi (Nádasi) Salamonfia Mihálynak, a székelyek akkori ispánjának és várnagyainak, valamint a radnai vámosoknak és harmincadosoknak (*tributariis et tricesimatoribus in castro ... Rodna constitutis*) azzal az utasítással küldte meg, hogy további intézkedéséig kizárólag „a néhai Stibor vajda limitációja szerint szedjenek *tributumot* és *tricesimát*”.¹⁵ Ez a két kifejezés itt és

1 nagyobd dénár 10 quatinggal legyen egyenértékű. A vonatkozó rendelkezések: *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns. 1301–1357.* Ed. Franciscus Döry et al. Bp. 1976. 249., 251–252., 253–254., 255. — A *dukátra* Havasalföldön: UBS IV. 232. (1425); UBS V. 90–91. (1441).

- 11 „De pipere, croco, sinsibero, cariofolis et de crinibus caprarum, bombasio et de omnibus rebus mercimonialibus, quae per Sarracenos [= mohamedán kereskedők által] asportantur [ti. a Fekete-tenger vidékére], habetur *tricesimum*: UBS III. 546.
- 12 CD X/8. 665–669.; *Andreas Michnay–Paul Lichner: Ofner Stadtrecht.* Pressburg, 1845. 275–276.; *Kováts F.*: i. m. 211–213.
- 13 A besztercei szabályzat értelmében „de quolibet stamine panni Ypri dabantur triginta duo grossi, item de stamine panni Lewlensi viginta quatuor grossi, item de stamine Coloniali medium florenum computi [!] provinciae, item de stamine Polonicali undecim denarios”. — A besztercei *computus* szerint valószínűleg 66 garast számítottak egy márkára: *Engel Pál: Pénztörténeti problémák a 14. században.* Sz 1990. 85. Minthogy 1 márka = 4 forint, a kölni posztó végenkénti vámja 8 1/4 garas lehetett.
- 14 A besztercei oklevél teljes szövege: UBS III. 526–529. — Hátoldalán: „Super *tributum* [!] et *tricesimis* in Rodna.
- 15 Stibor vajda besztercei oklevelét Zsigmond király azzal egészítette ki, hogy a magyar és lengyel kereskedők számára vám- és harmincadmentességet engedélyezett vas és egyéb áruk erdélyi behozatalára és kivitelére addig, amíg Ulászló lengyel királlyal békés viszonyban van: UBS III. 617–618.

Stibor okleveleiben, mint látjuk, egyaránt *külkereskedelmi vámot* jelölt: *tributum* fix összegű vámtételt, *tricesima* az áruérték arányában kirótt vámot, azaz értékvámot jelentett.¹⁶

Ezek az adatok arról tanúskodnak, hogy a *tricesima* bevezetése és harmincadhelyek létesítése — amit Magyarországon és Szlavóniában a 13. század óta figyelhetünk meg¹⁷ — ez időre már Erdélyben is előrehaladt, és a külkereskedelmi forgalomra háruló vámnak, ha az áru értékének arányában vetették ki, Erdélyben is harmincad volt a neve Zsigmond korában. A különbség nem az értékvám elnevezésében és arányában (kulcsában) mutatkozott, hanem bevezetésének történelmi körülményeiben. Magyarországon a harmincadvámot eredetileg az eladományozott, egyházi kézre került városi vásárvám (*tributum fori*) mellett, annak pótlására, az ország *belsejének* legforgalmasabb helyein léptették életbe II. András király és utódai, s csak később, az Anjouk idején értelmezték át *külkereskedelmi vámmá*, és kezdődött meg az ország belsejében lévő harmincadhelyeknek az ország (nyugati) határai felé való áttelepítése.¹⁸ Erdélyben viszont a harmincad rögtön mint *külkereskedelmi vám*, annak értékarányos formája jelent meg, és kezdettől fogva az ország (déli és keleti) határán, illetve annak közelében hajtották be. Erdély kereskedelmi kapcsolatai ugyanis Havasalfölddel és Moldvával akkor kezdtek kialakulni — első okleveles dokumentumai 1358-ból és 1368-ból valók¹⁹ —, amikor a *tricesima* átértelmezése és a harmincadrendszernek mint a külkereskedelmi vám szervezetének kiépülése Magyarországon már folyamatban volt, és az erdélyi vámgyakorlat mintájául szolgálhatott.

2.

Az erdélyi vámgyakorlat pedig mintául szolgált a román vajdaságok vámintézkedéseire. Erre vall már Nagy Lajos 1368. évi oklevele, amelyben a brassóiak kérelmére elengedte azt a *tricesimát*, amelyet Demeter *princeps Tartarorum* moldvai alattvalói Erdélyben — nyilván Brassóba jövet — szoktak fizetni. Tette pedig ezt abból a célból, hogy a kölcsönösség alapján a brassóiak is „harmincadfizetés nélkül (*sine solutione tricesimae*) bizton és szabadon közlekedhessenek áruikkal Demeter úr országában”.²⁰ Tehát a határ túloldalán moldvai részről is előfordult már a harmincadszedés.²¹

— Nádasi (Nádasi) Salamonfia Mihály, mint székely ispán, már 1412-ben Stibor kíséretében volt Besztercén és Brassóban.

16 A két kifejezés közé néha nem és, hanem vagy kötőszót írtak. Pl. *tributum vel tricesima*: UBS III. 527.; *tributis seu tricesimis*: UBS III. 618.

17 „A harmincadvám eredete” című értekezésünkben: Bp. 1990. 33–43.

18 I. m. 48., 61., 79–80.

19 Ld. alantabb a 20., 22. és 25. jegyzetet.

20 CD IX/4. 129.; UBS II. 315.

21 Megjegyzendő azonban, hogy a moldvai vajdák későbbi rendelkezéseiben nem találjuk nyomát az ottani harmincadszedésnek, illetve a brassói kereskedők ez alóli fölmentésének. I. Ilie és II. Ștefan oklevelei — amelyek atyjuknak, Alexandru cel Bun-nak (1400–1432) a brassóiak részére adott (fenn nem maradt) privilégiumára hivatkoztak — rögzített összegű vámtételeket: 2–4–12 garast szabtak

Havasalföldi részről ezt a tényt közelebbről is megvilágítja László (Vladislav) vajda ugyancsak 1368-ban kelt oklevele, amelyben „természetes kegyes ura” (*naturalis dominus graciosus*), Lajos magyar király követének szorgalmazására megerősítette a brassóiak „régőtől fogva bírt” szabadalmait²² országában. Ezek szerint a szász kereskedők Havasalföld területén belül eszközölt eladásai és vásárlásai után harmincadot ne fizessenek, csupán „jogos és régőtől való” *tributumot in Longo campo*: Cîmpulungban; ha viszont Havasalföldön keresztül külföldre kelnek át (*ad regna extranea transeuntes*), rójanak le harmincadot is. Mégpedig ha Brăilán át utaznak tovább kifelé (ti. a Duna fekete-tengeri torkolata, a genovaiak kereskedőtelepe, Kilia felé),²³ akkor egy alkalommal (*unum tricesimum*): visszatértükkor szintén Cîmpulungban; ha viszont más úton mennek (ti. a Dunától délre fekvő balkáni vidékekre, a „viddini” Bulgáriába),²⁴ akkor két ízben (*duo tricesima*): odafelé Cîmpulungban és visszafelé a Dunánál. A fizetés megtörténtét pedig minden esetben igazolják a harmincados pecsétlenyomatával (*sigillo tricesimatoris recepto*).²⁵ Itt, amint látjuk, *tributum* és *tricesima* jelentése markánsabban válik el egymástól, mint Stibor fentebb idézett okleveleiben. Vladislav rendelkezése a harmincadot kifejezetten a erdélyi kereskedők Havasalföldön túlmenő tevékenységére, ilyen értelemben is külkereskedelmi vámként vetette ki, megkülönböztetve az országán belüli ügyleteik után fizetendő *tributum*tól.

Hasonló különbséget tett vagy félszázaddal később Mircea cel Bătrîn havasalföldi vajda 1413-ban kelt vámszabályzata, amely szorosan kapcsolódott Stibor előző évi brassói tarifájához. Két változatban: szláv (vlacho–bolgár) és latin nyelven maradt fenn. Az utóbbi szövegezés szerint a brassói kereskedők odamenet Ruffa arbor (=Rucăr, Cîmpulung mellett) és Dîmbovița, hazafelé jövet Brăila, Novum forum (=Tîrgușor, Ploești mellett), Tîrgoviște, s megint Dîmbovița és Rucăr vámhelyeknél árufajtánként meghatározott összegű (többnyire dukátban kifejezett)

ki a szász kereskedők rakományaira (1435, 1437): UBS IV. 569., 630–632. — II. Alexandru 1449. évi oklevele a különböző posztófajtákra hasonlóan 4–8–12–18 garas vámot vetett: UBS V. 280. — Vö. J. Nistor: Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau im XIV., XV. und XVI. Jahrhundert. Gotha, 1911. 138–144., 180.

22 Ez nyilván utalás Nagy Lajos 1358. évi oklevelére, amelyben a brassói polgároknak a király szabad átjárását engedélyezett Havasalföldre a Bodza és Prahova folyók között egészen az Ilontha (Jalomița) és Szeret folyók dunai torkolatáig: CD IX/2. 688–689.; UBS II. 152–153.; *Eu. de Hurmuzaki*: Documente privitoare la istoria românilor. XV/1. Acte și scrisori din arhivele orașelor ardeleni (Bistrița, Brașov, Sibiu) publicate de N. Iorga. București, 1911. 1–2.

23 Vö. *Nicolae Iorga*: Studii, istorice asupra Chilici, și Cetății, Albe. București, 1899. 39., 49–50.

24 Ugyanez idő tájt (1369) Stracimir, a viddini Bulgária cárja is megengedte a brassóiaknak, hogy országában „kereskedhessenek, ahogy kedvük tartja”: *Gr. G. Tocilescu*: 534 documente istorice slavo–române din Țara–Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul 1346–1603. Viena–București, 1931. 3.

25 CD IX/4. 148–150.; UBS II. 306–307. — Vladislav oklevelének záradékában megparancsolta alattvalóinak, hogy ezentúl „nullos mercatores de Brasso et eius districtu ad solutionem alicuius *tributi aut tricesimi praeter tributa et tricesima* nostra suprascripta compellere ... audeatis”; vö. *Radu Manolescu*: Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (Secolele XIV–XVI). București, 1965. 26–27.

tributummal tartoztak²⁶ — kivéve a Havasalföldre (*ad Walachiam*) behozott vasat, kardot, kést, vásznat és szürkeposztót (*pannus griseus*), amelyek mentesültek a vámtól. (A szász kereskedők tehát nemcsak nyugati kelméket, hanem Erdélyben készült olcsóbb szürkeposztót is exportáltak a Kárpátokon túlra.)²⁷ Ha pedig — folytatódik Mircea rendelkezése — áruikkal *túlmennek* Havasalföld területén (ti. déli irányban), akkor a Dunán való átkelésnél „száztól hármat fizessenek” (*de centum persolvant tria*), de visszatérőben semmit sem; akik meg a tengermellékre utaznak, azok visszatértükkor fizessenek ugyanannyit.²⁸ Az utóbbi tételt a szabályzat szláv nyelvű változata, bizánci pénznemben számolva, így fogalmazta: „Bors, sáfrány, gyapot, teveszőr, kecskegyapjú, bőrök és a többi áru után, amelyek a tengeről jönnek, 100 *perperától* 3 *perpera* jár.”²⁹ Ezek szerint a brassóiaknak Mircea országán belül több helyütt kellett *tributumot* szolgáltatniuk, mint korábban; az országon túl utazók viszont, bármely irányba mentek, csak egyszeri *tricesima*-fizetésre voltak ezúttal kötelezve. Azt ugyanis biztosra vehetjük, hogy a „száztól hármat” (3%) nem jelentett egyebet, mint az esetenként nehezen kiszámítható harmincad (3,33%) lefelé kerekített összegét (vagy mennyiségét). S a harmincadkötelezettség itt is elsősorban a keleti fűszerekre és más „tengeri árukra” (levantei cikkekre) hárult, rajtuk kívül a prémekre; utóbbiakra akkor is, ha Havasalföld termékei voltak.³⁰

3.

Hogy a „száztól három” előírása a harmincadkötelezettséggel volt egyértelmű, azok az oklevelek is alátámasztják, amelyeket Mircea utódai adtak ki, egyfelől a szász kereskedők részére, másfelől utasításként saját vámszedőiknek. II. Radul (Praznaglava) vajda 1421-ben,³¹ utóda, II. Dan 1422-ben foglaltatta újból írásba, szláv nyelven, a brassóiak kereskedelmi kiváltságait és kötelmeit Havasalföldön — megismételve (többek között) azt a tételt, amely szerint „bors, sáfrány, gyapot, teveszőr,

26 A nyugati posztók után Mircea szabályzata szerint három ízben kellett a szász kereskedőknek vámot fizetniük: Rucárnál és azon a vásárhelyen, ahol a posztót eladták, teljes vámot, Dímbovitánál fél vámot. A teljes vámösszeg yperni és itáliai posztó után végenként 24, löweni után 18, kölni után 12, sziléziai posztó után 6 dukátot tett ki. Megkezdett, „metszett” vég után (*de panno scisso*) nem járt vám.

27 Az erdélyi szürkeposztó kivételének 15. századi kezdeteiről is szól írásunk: Szürkeposztó és monopólium a fejedelmi Erdélyben. In: Korok, régiók, társadalmak. Tanulmányok Gyimesi Sándor 60. születésnapjára. Szerk. Kulcsár Árpád és Szulovszky János. Bp. 1994. 30.

28 Mircea vámszabályzatának latin változata (1413. aug. 25.): *Eu. de Hurmuzaki*: i. m. XV/1. 8–9.; UBS IV. 425–426.

29 A szabályzat szláv változata: *J. Bogdan*: Documente și regeste privitoare la relațiile Țării, Romînești cu Brașovul și Ungaria în secolul XV și XVI. București, 1902. 4.; *Gr. G. Tocilescu*: i. m. 4–6. — A bizánci *perperáról* (*perperus*, *yperperus*, *hyperperus*): *Antonius Bartal*: Glossarium mediae et infimae Latinitatis Regni Hungariae. Lipsiae–Budapestini, 1901. 487.; *Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet 1000–1315. Bp. 1916. 672.

30 „De pellibus ferinis cuiuscumque speciei vulgariter wiltwerk, quae de Valachia exportantur, *de centum tres*”: UBS IV. 426.

31 *J. Bogdan*: i. m. 9–10.; *Gr. G. Tocilescu*: i. m. 10–11.; UBS IV. 149–151.

kecskegyapjú, bőrök és más áruk után, amelyek a tengerről jönnek, *100 perperától 3 perpera*” fizetendő.³² Ugyanezt a vámszabást Dan vajda Dîmbovița és Rucăr vámosaihoz intézett utasításában már így fejezte ki: tengeri áruk — és prémek — esetében „*30 dukát után 1 dukátot*” kell fizetni, a prahoviaiaknak szólóban pedig így: „*30 után egyet*”.³³ Dan két évvel későbbi (1424) vámrendelkezése, amely a szláv szövegen kívül latin változatban is fennmaradt, mindkét meghatározást használta: a harmincadot a tengeri árukra vonatkozóan a *de centum denariis tres denarios*, a prémekre a *de triginta unum* formulával fejezte ki.³⁴

Dan vajda országlásának második periódusában, 1431-ben újabb vámrendelettel szabályozta a brassóiak kereskedelmét. Megerősítette Mircea 1413. évi oklevelének latin változatát, benne a *de centum persolvant tria* tétellel; az ehhez újonnan illesztett szláv nyelvű szövegben azonban ismét határozottan kimondta a Havasalföldről déli irányban továbbutazó kereskedők kétszeri harmincadkötelezettségét: akik közülük „árúkkal átkelnek a Dunán, akár Durostornál [Dîrstor, Silistra], akár Gyurgyevónál [Giurgiu], akár Nikápolynál [Nikopol]”, azok kifelé menet a dunai révnél „*100-tól hármat*”, visszatérőben Rucárnál megint „*100-tól hármat*” fizessenek.³⁵ Az utódjának, Alexandr Aldeának örökébe lépő Vlad Dracul 1437. évi vámszabályzata csak a „brassói úton Brăiláig” (s onnan a tengerpartra) menőkről és az általuk vásárolt tengeri árukról rendelkezett, hasonlóképpen a „*100 perperától 3 perpera*” formulával.³⁶

Hat évvel később (1443) Ujlaki Miklós és Hunyadi János erdélyi vajdáktól kérték a brassóiak a Kárpátokon túli kereskedelemben élvezett szabadalmaik megújítását. Olyan oklevelet kaptak tőlük, amely a „régii és dicséretes szokásokat” felidézve, mintegy összefoglalta az előző évtizedekben kiadott tarifák rendelkezéseit — a vitás pontokon a brassóiaknak kedvező értelmezéssel. A nyugati posztókra fajtánként (egységesen dénárban) kivetett vámot csak azon a vásárhelyen kell megfizetniük, ahol a posztót áruba bocsátják, ezen kívül a vámtétel felét Dîmbovițăban. A szürkeposztó, vászon, vas, kard, kés, íj és más iparcikkeik Havasalföldön belül sehol sem vámolhatók meg. Akik innen továbbutaznak árúkkal, *de centum persolvant tria*, de csak *egy ízben*: akik dél felé mennek, a Dunán való átkelésnél; akik

32 Ugyanakkor a nyugati posztók vámtétele különböző pénznemekben volt kiszabva: yperni után 1 vierdung (= ferto = negyedmárka), löweni után 1 perpera, kölni után 12 dukát, csehországi után 6 dukát: *J. Bogdan*: i. m. 12–13.; *Gr. G. Tocilescu*: i. m. 13–15.; UBS IV. 168–169.

33 *J. Bogdan*: i. m. 13–15.; *Gr. G. Tocilescu*: i. m. 15–17.; UBS IV. 170–173.

34 *J. Bogdan*: i. m. 15–18.; *Eu. de Hurmuzaki*: i. m. XV/1. 12–13.; *Gr. G. Tocilescu*: i. m. 18–20.; UBS IV. 222–223., 224–227. — A nyugati posztók vámja itt már egyöntetűen dénárban (a szláv szöveg szerint ugyanannyi *baniban*) volt kiróva. A *pannus griseus* (és néhány más áru) továbbra is vámmentes maradt.

35 *J. Bogdan*: i. m. 20–23.; *Gr. G. Tocilescu*: i. m. 23–25.; UBS IV. 427–429. — Dan vajda ezt a rendelkezését is hamarosan tudtára adta országa vámszedőinek: *J. Bogdan*: i. m. 23–24.; *Gr. G. Tocilescu*: i. m. 27–28.; UBS IV. 430–431.

36 *J. Bogdan*: i. m. 49–50.; *Gr. G. Tocilescu*: i. m. 53–55.; UBS IV. 626–628. — Az egyes posztófajták vámtételei ezúttal megint különböző pénznemekben (vierdung, perpera, dukát) voltak felüntetve.

a tengerpartra igyekeznek, onnan visszatérőben, a magukkal hozott tengeri áruk után. A prémekből Havasalföldön belül is *de centum tres jár*.³⁷

Havasalföldi részről Vlad Dracul vajda nem támasztott kifogást ezzel az értelmezéssel szemben; csupán „egyes törcsi vámszedők és várnagyok” jogtalan eljárását tette újólag szóvá a következő évben (1444) a brassóiak számára latin nyelven kiadott iratában. Egyrészt ő is Mircea nevezetes oklevelére hivatkozott, mint amely tételesen rendelkezett „az ebbe az országba [= Havasalföldre] behozott és innen kivitt mindennemű áru után járó vámfizetéséről”; másrészt arra, hogy „legutóbb” (*ultimo in modo*) e rendelkezéseket Hunyadi János erdélyi vajda is megerősítette. Kifejezte azt a szándékát, hogy „ami Mircea és Hunyadi János vajda urak okleveleiben írva van, mindazt szilárdan megtartja és megőrzi”.³⁸

Az elmondottakból kitűnik, hogy a harmincadvám egyes formáit, nyilván magyarországi (erdélyi) mintára-hatásra, bevezették Havasalföldön is (amelynek vajdái országukat szláv nyelvű okleveleikben *Ungrovlachiának* nevezték).³⁹ Az idézett forrásokból az is kiderül, hogy a harmincadot az 1440-es évekig az Erdély és Havasalföld közötti áruforgalomban is szó szerinti értelemben vették: mint 30 után egyet, vagy (némi lefelé kerekítéssel) 100 után hármat.

A vám kulcsának felemelésére és elnevezésének huszaddá változtatására tehát csak később került sor.

37 „.... de quolibet stamine panni Ippriensi vel Galicali non plus praeterquam denarios viginti quatuor, de Levi decem et octo, de Coloniali denarios duodecim, de Polonicali sex ... et de eisdem pannis in nullo alio loco Wolahiae tributum sint solvere obligati nisi in foro, ubi praedictos pannos venditioni exposuerint, item in Dombowicza medium tributum de praetactis pannis dare tenerentur”: UBS V. 106–107. (Szeged, 1443. márc. 2.)

38 UBS V. 145–146.; *Eu. de Hurmuzaki*: i. m. XV/1. 31. (Tîrgoviște, 1444. aug. 7.) — Ugyanerre vonatkozik Ujlaki Miklós és Hunyadi János erdélyi vajdák utasítása a törcsi várnagyokhoz: a brassói és más kereskedőktől *iuxta antiquam consuetudinem et registra exinde confecta* szedjenek vámot, és ne lépjék túl ezt a mértéket: UBS V. 164. (Székesfehérvár, 1446. márc. 15.)

39 Például: „velikii voevoda vszei zemi Ugrovlachii” (Mircea, 1413); „velikii voivoda vszech zemlech ougrovlachiiiszkoch” (Radul Praznaglava, 1421); „velikii voevoda vszei zemi Ugrovlachiiiszkoi” (Dan, 1422); „veliki voevoda vszei zemli Ugrovlasiiszkoi” (Dan, 1431); „veliki voivoda vszech zemlech Ugrovlachiiiszkoch” (Vlad Dracul, 1437): *Gr. G. Tocilescu*: i. m. 4., 10., 13., 26., 53.; stb.

ZSIGMOND PÁL PACH
THE THIRTIETH CUSTOMS DUTY IN TRANSYLVANIA AND
WALLACHIA IN THE EARLY PART OF THE 15TH CENTURY

Historians have generally concluded that in Hungary (in the narrower sense of the country) the medieval form of the foreign trade customs duty was the thirtieth (*tricesima*), while in Transylvania it was the twentieth (*vigesima*).

The author demonstrates that at the end of the fourteenth century and in the first half of the fifteenth century the customs duty levied *ad valorem* on foreign trade was called *tricesima* in Transylvania, too, and its amount was calculated on this basis. The difference lay in the fact that in Hungary the *tricesima* as a market duty had been introduced in the thirteenth century at the busiest points of trade *within* the country; this duty became a *foreign* trade customs duty only in the fourteenth century when customs stations began to be transferred to the (western) borders of the country. In Transylvania, however, the thirtieth was introduced as a *foreign* trade duty; from the fourteenth century on and was collected on the (southern and eastern) borders even then. Based on the Transylvanian model the various forms of the thirtieth customs duty ($1/30$ and $3/100$) were introduced in Wallachia as well.

The increase in the rate of the foreign trade customs duty and its renaming as the twentieth (*vigesima*) took place only later — in the second half of the fifteenth century.

A földbirtokos elit Burgenlandban és Nyugat-Magyarországon 1893–1935 között

Nem igényel hosszas bizonygatást, hogy a 19. század végén a földbirtokosok alkották Magyarország legfontosabb elitcsoportját. Ennek az elitnek a térbeli súlypontja túlnyomórészt a Dunántúlon volt.¹ A Dunántúl legnyugatibb sávját, Moson, Sopron és Vas megye egyes részeit az első világháborút követően elcsatolták Magyarországtól s ez a terület lett az osztrák Burgenland tartomány. Magyarország új nemzetközi határa kettévágta a nyugat-magyarországi régió földbirtokos elitjét, mivel annak képviselői átkerültek Ausztriába. Tanulmányomban az elit megváltozott politikai és gazdasági körülményeinek az áttekintésére koncentrálok, miután e változából nagyon fontos volt a földbirtokos elit szempontjából az osztrák földadórendszer; az, hogy megszűnt a határ szabad használata s helyébe másfajta közlekedési kapcsolatok léptek, amelyek közvetlenül összekötötték egymással Burgenlandot és Bécset.²

Az osztrák földadórendszer ideiglenesen átvette és bevezette Burgenlandban a magyar kataszteri jövedelembecslést (schillingbe átszámítva), de azért némileg módosított is rajta: megmaradt ugyan a kataszteri tiszta jövedelem mint a földadó alapja, ám az osztrák földadórendszer progresszív volt,³ és különösen azzá lett Burgenlandban.⁴ E progresszivitáson belül a burgenlandi tartomány kedvezőbbben kezelte az erdő területét, hiszen a kataszteri jövedelem szerint számított földadónak itt csak a hatvan százalékát kellett az erdőbirtok után fizetni. Burgenland így az egyet-

1 *Scott M. Eddie*: The social distribution of landed wealth in Hungary ca. 1910. In: *Agrarian Organization in the Century of Industrialization*. Ed. by George Grantham–Carole Leonard. Glenwood, Ill., 1989. (Research in Economic History, Supplement 5.) 219–249.

2 Amt der burgenländischen Landesregierung, Abt. IV. Statistik. Das Pendlerproblem in Burgenland. (gépirat) Eisenstadt, [1962].

3 Ezért is igyekeztek a magyarországi földesurak, ahol erre egyáltalán mód nyílt, Magyarország határain belül tartani birtokaikat a határkiigazítások során. Ld. *Gerald Schlag*: Die Grenzziehung Österreich–Ungarn 1922/23. In: *Burgenland in seiner pannonischen Umwelt*. Festgabe für August Ernst. Red. Harald Prickler. Eisenstadt, 1984. (Burgenländische Forschungen, Sonderband VII.) 343–345.

4 Az adóhatóságok mindig adott község határain belül vették számba a birtok nagyságát. Egy birtok, amely valójában számos községben szétszóróan feküdt, így több birtoknak számított (ahány község, annyi birtok). Ez az eljárás persze enyhítette a földadó progresszivitását a legnagyobb birtokok esetén. *Hans Bruckner*: Die Grundsteuer im Burgenlande. Mitteilungen der burgenländischen Landwirtschaftskammer 1928. 5. sz. 2. Ebből egy példa a progresszivitásra: ötven schilling kataszteri tiszta jövedelem után 11,25 schilling földadót kellett fizetni Burgenlandban, de 14 schillinget Stájerországban. Ötszáz schilling után pedig 525 schillinget kellett fizetni Burgenlandban, ám csak 280 schillinget Stájerországban.

len olyan osztrák tartomány, amely támogatta az erdőgazdálkodást, a többi tartományban inkább hátránynak bizonyult az erdő, mivel mindegyikben a normálisan kalkulált földadó összegének több mint a 100 százalékát kellett utána fizetni, sőt két tartományban egyenesen annak 200 százalékát.⁵

A szabad határátkelés megszűnésének és az új közlekedési lehetőségeknek az együttes hatása volt, hogy a bécsi munkabérekkel kerültek egy szintre a burgenlandi mezőgazdasági munkabérek, amelyek így jelentősen felülmúlták a nyugat-magyarországi bérszintet.⁶

Ezek az új körülmények közvetlen hatást gyakoroltak Burgenland földbirtokos elitjére, amelynek feltétlenül válaszolnia kellett az új kihívásokra. Magyarország szomszédos területein (Moson, Sopron és Vas megyéknek az ország trianoni határain belül maradt részein) nagyjából fennmaradtak a régi, a háború előtti adó- és bérvizonyok. Ezenkívül az osztrák kormány nem támogatta a katolikus egyházat, amely újabb különbség volt a nyugat-magyarországi állapotokhoz képest.⁷

A továbbiakban, régi magyar hagyományt követve, a 100 holdat tekintem a nagybirtok alsó határának. Azért, hogy a vizsgálódás eredményei összevethetők legyenek a mostani kutatásokkal, mindent hektárban fejezek ki; az alsó birtokhatár tehát, ennek megfelelően, 57,5 hektár.

1.

Mivel Burgenlandot kizárólag a Magyarországtól elcsatolt terület alkotta, legalább elvben lehetséges, hogy Burgenland tartomány adatait a keletkezése előtti régi magyar statisztikából elkülönítsük. A földbirtokos elit kapcsán az egyik legfontosabb történelmi forrás a gazdacímár, melyből két megfelelő kiadás áll rendelkezésünkre az első világháború előtti időszakból.⁸ Ennek alapján a leendő Burgenland területét a szomszédos Moson, Sopron és Vas megyékből a Magyarország trianoni határain belül maradt területtel hasonlíthatjuk össze. Ez utóbbit „Nyugat-Magyarország”-nak nevezem a táblázatokban és a grafikonokon.

A grafikonok azt mutatják, hogy már 1893-ban is nagy volt a különbség a leendő burgenlandi terület és a három megye többi térsége között. Sajnos, a három magyar megye átlagát alapul használó osztrák gyakorlat félrevezet, ha a majdani Burgenland első világháború előtti helyzetét a későbbi állapotokkal kívánjuk egybevetni.

Burgenland területe 394 ezer hektárt tett ki, a három megyének a magyar határon belül maradt területe pedig 596 ezer hektár volt, tehát majdnem 50 százalékkal több, mint Burgenlandé. Ezért az első grafikonokon két külön skálát használtam (1:1,5 arányban), hogy a két terület közötti abszolút méretbeli eltérés

5 *Richard Pfaundler*: Die Entwicklung der Realsteuern in Österreich. Österreichisches Verwaltungsblatt 1934. 5. sz. 119.

6 *Andrew Burghardt*: Borderland: A Historical and Geographical Study of Burgenland, Austria. Madison, 1962. 229.

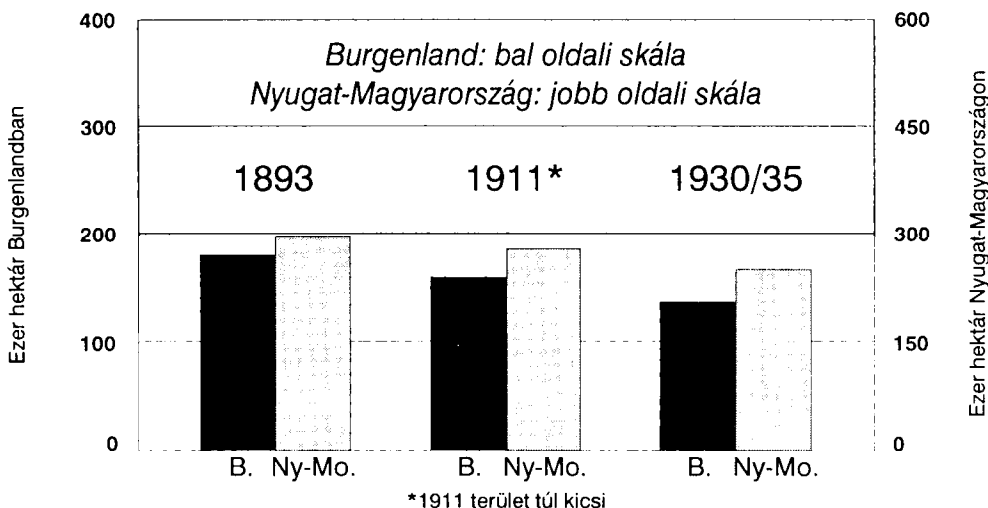
7 *Gergely Jenő*: A „gazdag egyház” gazdagsága. Adatok a katolikus egyházi birtokvagyron kérdéséhez a Horthy-korszakban. Agrártörténeti Szemle 1986. 305., 322–323.

ne fedhesse el a relatív hasonlóságokat és a relatív különbségeket. Így jobban megítélhető kettőjük hasonlósága és különbözősége.

Az első grafikonon azt látjuk, hogy 1893-ban közelebb állt egymáshoz a nagybirtoknak a két régió összterületén belüli részaránya (46,5, illetve 49,7%), mint az 1930-as években (34,5, illetve 42,2%).⁹ Burgenlandban viszonylag nagyobb mérvű a hanyatlás (több, mint 25%), mint Nyugat-Magyarországon (kevesebb, mint 9%), ami jelzi, hogy másképpen alakult a nagybirtok sorsa az új határ két oldalán.

1. grafikon

Nagybirtokok területe, 1893, 1911 és 1930/35 Burgenlandban és Nyugat-Magyarországon

Az 1911-es adatokat minimális értékeknek kell tekinteni, mert a Kolossa–Puskás-féle értelmezésből ismert, hogy a gazdacímtárból a nagybirtokok kb. 10 százaléka (főleg a községi és közösségi birtok) hiányzott.¹⁰ Nem tudjuk viszont, hogy

8 Tulajdonképpen több is van, de birtokstatisztikai szempontból csak kettő használható: *Baross Károly*: Magyarország földbirtokosai. Bp. 1893. és *Rubinek Gyula*: Magyarországi Gazdacímtár. Bp. 1911. Egy korábbi gazdacímtár nem közölt elég adatot a birtokokról (Verlags-Administration des landwirtschaftlichen Adressbuches. Landwirtschaftliches Adressbuch von Österreich–Ungarn. VI. (Ungarn). Wien, 1886.) és egy későbbi nagyon hiányosan közölte adatait: *Rédei Ferencz–Elek Emil*: A magyar földbirtok 1903. Bp. 1903. Az 1895. évi mezőgazdasági összeírás nyomán készült gazdacímtár sem használható birtokstatisztikai szempontból, mert *gazdaságstatisztikát* közölt, nem birtokstatisztikát.

9 Az 1930-as osztrák adatokat a következő gazdacímtárból merítettem: *Jahr- und Adressbuch der Land- und Forstwirtschaft. Ergänzungsband 1930/31*. Wien, 1930. Az 1935-ös magyar adatokat a Központi Statisztikai Hivatal Magyarország földbirtokosai és földbérlői. (Gazdacímtár.) (Bp. 1937.) c. kötetében találtam.

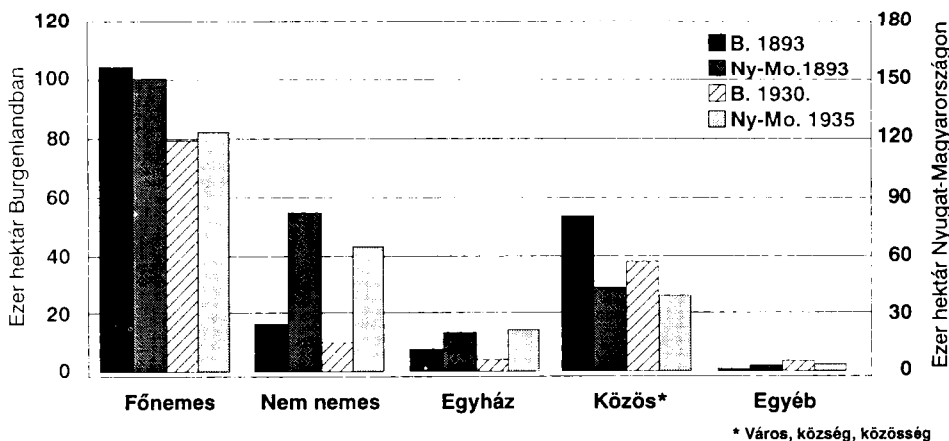
10 *Kolossa Tibor–Puskás Júlia*: A 100 kat. holdon felüli birtokterület tulajdoni és birtokkezelési struktúrája Magyarországon 1911-ben. *Agrártörténeti Szemle* 1978. 444–480.

honnan hiányoztak, tehát a történelmi Magyarország nyugati részéből jobban vagy kevésbé hiányoztak, mint az ország más vidékein. Valószínű tehát, hogy az 1. grafikonon látható „trend” nem egészen olyan, mint amilyennek tűnik, mivel mind a két régióban gyorsabb ütemben csökkent a nagybirtokoknak az egész földterületen belüli részaránya 1911 után, mint azt megelőzően.

A második grafikon a nagybirtok területének a tulajdonosok kategóriái szerinti megoszlását dokumentálja. Ez azt mutatja, hogy a főnemesek¹¹ a legfontosabb nagybirtokosok, továbbá, hogy a nem nemes nagybirtokosok jóval szerényebb szerepet játszottak, holott valamivel nagyobb a közös tulajdon súlya Burgenlandban, mint Nyugat-Magyarországon.¹² Kvantitatív szempontból az „egyház” (minden vallási szervezet) sem Burgenlandban, sem Nyugat-Magyarországon nem számított fontos nagybirtokosnak. Végül az „egyéb” kategória, ehhez tartoztak az állam, a bankok és a takarékpénztárak, az ipari és kereskedelmi cégek, a világi alapítványok, stb., birtokosként teljesen jelentéktelenek a három volt magyar megye egész területén. Ez a kategória a grafikonokon még szerepel, de ettől kezdve kihagytam a szövegből.

2. grafikon

Nagybirtokok területe tulajdonoskategória szerint Burgenland (bal skála) és Nyugat-Magyarország (jobb skála)

11 A magyar és az osztrák jog a nemesi cím használatában eltért; ez magyarázza a táblázatok eltéréseit.

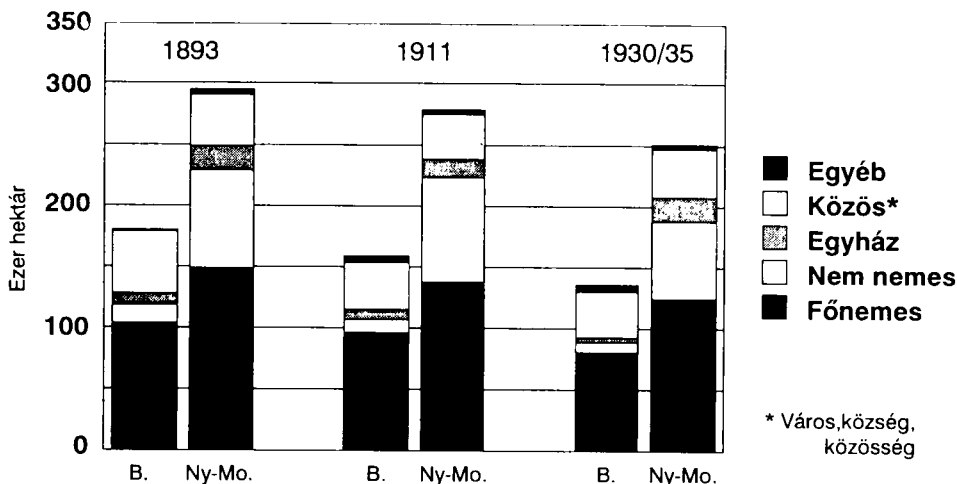
12 Ezt nem lehet nagy biztonsággal mondani, mert kiderült, hogy minden gazdacímterületből kihagytak néhány közös birtokot, főleg úrbéri közösséget; nem lehet tudni, pontosan mennyit. Ld. *Scott M. Eddie: Historisches Verzeichnis der Grundbesitzer des Burgenlands 1893–1930.* (Eisenstadt: Verlag des burgenländischen Landesarchivs, megjelenés alatt).

A már 1893-ban létező markáns különbség Burgenland és Nyugat-Magyarország között az, hogy a nem nemes földbirtokosok viszonylag csekély mértékben képviseltették magukat a burgenlandi nagybirtokok összterületén belül. Ez annak bizonyítéka, hogy a három megye átlaga talán nem igazán jó alap ahhoz, hogy általa leírassuk Burgenland első világháború előtti helyzetét.

A 3. grafikonon mindkét terület tekintetében az egyetemes skálára térünk át. Ez a grafikon ugyanazt az információt közli más megközelítésben, mint a 2. grafikon, és az abszolút eltéréseket mutatja.

3. grafikon

Nagybirtokok területe tulajdonoskategória szerint Burgenlandban és Nyugat-Magyarországon, 1893 és 1930/35

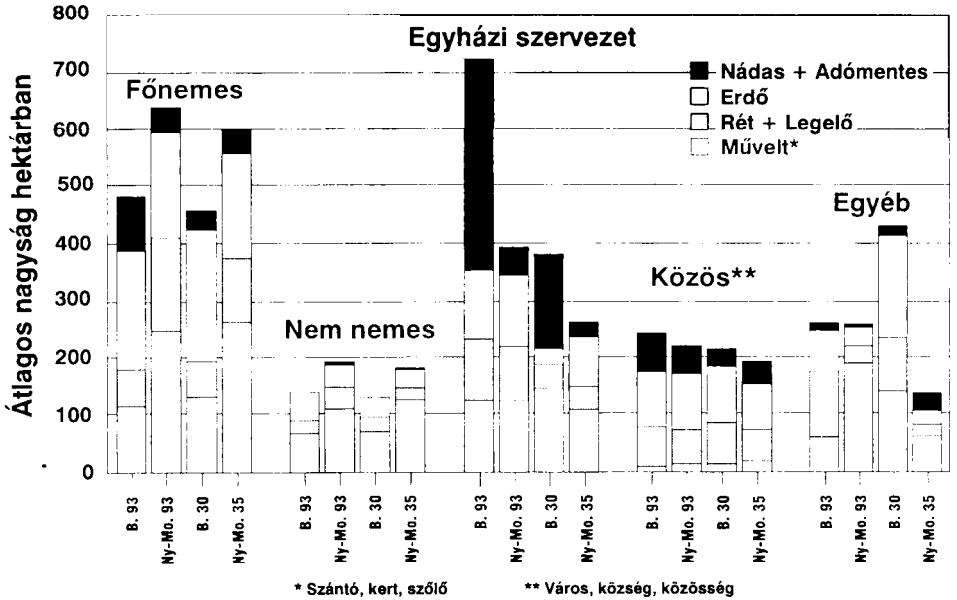

A 4. grafikonról nemcsak a nagybirtokok átlagos nagysága olvasható le, hanem az is, hogy a birtokok átlagosan milyen földtípusokból álltak és az, hogy mi volt egymáshoz mért arányuk. A földtípusokat gazdasági használatuk szerint négy kategóriába soroltam: a megművelt földet (szántó, kert, szőlő) használják a szűkebb értelemben vett mezőgazdaságban, a rétet és legelőt az állattenyésztésben, az erdőt az erdőgazdaságban, végül az egyéb földterület (nádas, adómentes) mellékfoglalkozások űzésére vagy más gazdasági tevékenységre szolgál, esetleg terméketlen földet jelent.

Itt azt látjuk, hogy az átlagos nemesi birtok Burgenlandban kisebb, mint Nyugat-Magyarországon, de az egyházi szervezeteknél fordított a helyzet. A tulajdonosok majdnem minden kategóriájában Burgenlandban fontosabb az erdő, mint Nyugat-Magyarországon. Az „egyházi szervezet” szembevető kivételességét 1893 során Burgenlandban csupán a két Fertő-tavi birtok idézi elő. A szombathelyi káptalan kezén 2409 hektár volt Illmichben, melyből 2233 az adómentes és 20 hektár a nádas.

4. grafikon

Nagybirtokok struktúrája földtípusai, tulajdonosai szerint Burgenlandban és Nyugat-Magyarországon, 1893 és 1930/35

Ez a birtok 1911-ben már csaknem teljesen eltűnt: ebben az évben volt egy „káptalan birtokosság”, amely mindössze 147 hektár (ebből 2 hektár az adómentes) földet birtokolt, és 1930-ban pedig az „illmici káptalan” 110 hektárt, ebből 5 hektár adómentes földet tudott a magáénak.¹³ A másik birtok a győri káptalané volt: 1724 hektár, ebből 1384 hektár adómentes Védényben (Weiden am See). Ez nagyjából ugyanolyan formában létezett már 1911-ben is, de 1930-ban jóval kisebb (406 ha), és nem volt se nádas, se adómentes tartozéka. Látjuk tehát, hogy a kisebb tulajdonoskategóriákban milyen komoly befolyása lehet egyetlen birtoknak; ezért sem szabad általános következtetéseket levonni a kisebb kategóriákban megfigyelt fejleményekből.

A 4. grafikon alapján azt tapasztaljuk, hogy 1893 és 1930 között az erdő és a megművelt föld részaránya nőtt a burgenlandi főnemesek birtokaiban, a rét és legelő, továbbá a nádas és az adómentes földek pedig összességében zsugorodtak. Nyugat-Magyarországon ugyanakkor főleg a megművelt föld aránya emelkedett majdnem kizárólag a rét és legelő rovására a főnemesi birtokokon. Erre a kérdésre a nagybirtokos főnemeség gazdasági tevékenysége kapcsán a későbbiekben még visszatérek.

¹³ Mivel Esterházy herceg illmici birtoka 1893 és 1911 között 829 hektárral nőtt, ebből 703 hektár nádas, lehetséges, hogy a szombathelyi káptalan több részben eladta birtokát, s ennek egy részét Esterházy herceg vette meg.

Az iménti grafikonok összefoglalják a nagybirtokok helyzetét, struktúráját és társadalmi réteg szerinti megoszlását, valamint jelzik a bennük 1893 és 1930–1935 között bekövetkezett változásokat.

2.

Az előbbieken több grafikonra volt szükség, hogy a helyzetet bemutassuk részben azért, mert az összehasonlítás bázisa többdimenziós. A következőkben az adatokat ezért igyekszem egy többváltozós statisztikai módszer, a klaszter-analízis segítségével elemezni. A klaszter-analízis vagy *beosztja* „függőlegesen” a többváltozós megfigyeléseket egymástól függő és lefelé egyre kevesebb megfigyelést tartalmazó csoportokba (ez olyan hierarchikus beosztás, mint amilyen a biológiában az élő organizmusok osztályozása), vagy „vízszintesen” *elosztja* azokat egymást kizáró csoportokba, ahol egy megfigyelés csak egy csoporthoz tartozhat.

Az utóbbi megfelel a mostani elemzés során követett eljárásnak. Megint csak a nagybirtokok földtípusok szerinti alakulását vettem figyelembe, de ezúttal szétválasztottam a rétet és legelőt, és külön vettem azokat számba, mivel a rétet inkább az intenzív, a legelő pedig az extenzív állattenyésztés célját szolgálja. Egyetlen birtok így egy megfigyelésnek számít adatbázisunkban. Ily módon tehát a

1. megművelt (szántó+kert+szőlő),¹⁴
2. rétet,
3. legelő,
4. erdő
5. és „egyéb” (nádas, adómentes)

földterület részarányát számítottam ki, és a birtokokat ennek az öt, százalékosan kifejezett változónak a profilja szerint egy ún. „*k-átlagok*” típusú statisztikai eljárással szétosztottam a klaszterekbe.¹⁵ Burgenlandot és Nyugat-Magyarországot egy egységként szemlélve, az eljárást egyetlen közös adattömegben hajtottam végre, nehogy az eljárás előre megszabja az eredményt. Így maguktól derülhettek ki a két terület közötti különbségek, melyek már akkor hatottak, amikor nem is létezett még külön Burgenland.

Habár a klaszterezés számítógéppel végrehajtható matematikai eljárás, korántsem valamilyen mechanikus analízis, hiszen a kutatónak kell meghatároznia, hogy a szoftver a megfigyeléseket hány klaszterbe ossza el. Több kombinációt kipróbáltam (4 és 10 között), miután kiderült, hogy hat klaszter az optimális, tehát hat klaszter fejezi ki az adatokban rejlő lényeges különbségeket anélkül, hogy elhomályosítaná az eredményeket. Hét vagy több klaszter több részletre világít rá, de csök-

14 Annak dacára, hogy szétválasztottam a rétet és legelőt, nem tekintettem külön mindegyik művelt földtípust, mert (a) a kertnek nagyon csekély részaránya volt az egész földterületben, és (b) a klaszter-analízis nagyon érzékeny a szélsőséges értékekre. Burgenlandban két birtok volt, amelynek kb. 50 hektár szőlője volt. Ha különválasztottam a szőlőt, ezt a kettőt mindig saját exkluzív csoportba osztotta a klaszterezés, mert a többi szőlő sokkal kisebb volt. Nem akartam kihagyni birtokokat, tehát együtt kezeltem a szántóval és kerttel, hogy egyöntetű maradjon az elemzés a két régióban.

15 „FASCLUS” eljárás az „SAS” nevű statisztikai szoftverből.

ken az elemzés átláthatósága. Öt és kevesebb klaszter ugyanakkor elfed néhány fontos különbséget.

Egy klasztert az ún. „klaszter átlagai” lerajzolnak. Esetünkben az átlagok az adott klaszterhez tartozó birtokok egyes földtípusainak az átlagos részarányai, tehát egy ötdimenziós profilt adnak: a megművelt föld, rét, legelő, erdő, illetve a nádas+adómentes föld százalékos aránya. Így a következő 6 klaszter — az ilyen százalékos súlypontok szerint kifejezve — kerekedett ki a klaszterezés eredményeként:

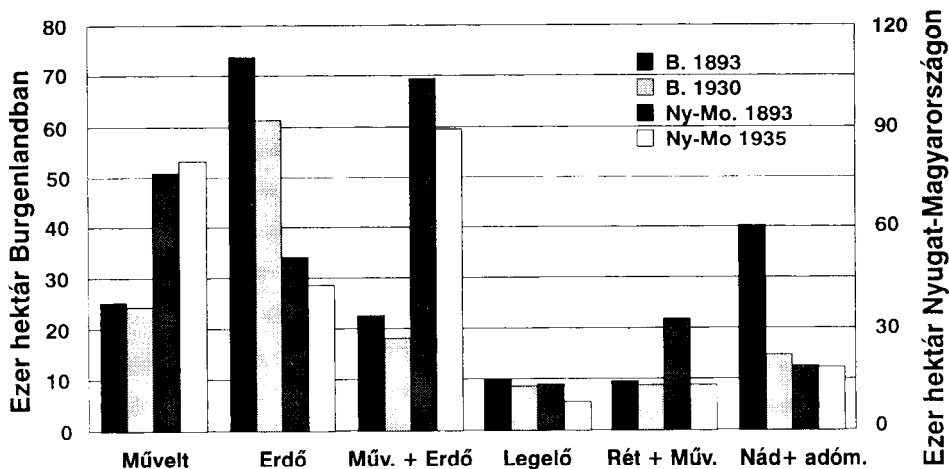
1. Főleg megművelt föld (a megművelt föld részaránya a birtokok összterületében átlag 3/4, vagy több, mind a három vizsgált évben);
2. Főleg erdő (4/5 vagy több mind a három vizsgált évben);
3. Főleg megművelt föld+erdő (mindkettőnek nagyjából azonos a részaránya, melyek összege 75% vagy ennél is több).

Ez a három meghatározó klaszter, amely Burgenlandban 1893-ban a nagybirtokok összterületének több mint kétharmadát, Nyugat-Magyarországon több mint a háromnegyedét lefedte. A következő három klaszter kvantitatív értelemben így mindenféleképpen másodlagos jelentőségű:

1. Főleg legelő (több, mint 70% mind a három évben),
2. Zömmel rét, jelentős a megművelt föld aránya (a kettő együtt több, mint 78% mind a három évben) és
3. Főleg nádas+adómentes föld (kb. 70% vagy több; a többi terület főleg megművelt föld vagy erdő).

5. grafikon

Nagybirtokok klaszterei, területei és súlypontja(i) szerint Burgenlandban és Nyugat-Magyarországon

A klaszterezés eredményeit is megpróbáltam a grafikonokon megjeleníteni. Az 5. grafikon mutatja — megint két skálával, hogy a klaszterek relatív fontossága job-

ban kitűnhessen —, hogy hol mennyi föld hol volt egy-egy klaszterben. Ebből kiderül, hogy a főleg megművelt földből álló nagybirtokok, továbbá a vegyes (megművelt föld és erdő alkotta) birtokok inkább Nyugat-Magyarországon koncentráálódtak, a többnyire erdős nagybirtokok viszont Burgenlandban gyakoribbak. Ez különösen jellemző volt a térség déli részén, a valamikori Vas megyében, és határozottan földrajzi tényezőkből eredt.

A nádas és adómentes földből álló birtokok többnyire a Fertő-tó körül feküdtek, tehát Burgenlandba kerültek, de ezek klasztere 1893 és 1930 között kevesebb mint a felére csökkent Burgenland területén. A klaszter 40,271 hektárt ölelt fel 1893-ban (ebből 32,166 ha nádas+adómentes), 30,658 hektárt 1911-ben (ebből 21,562 ha nádas+adómentes), és csak 14,466 hektárt 1930-ban (ebből 9,860 ha nádas+adómentes). A szembe-tűnő csökkenés lényegében néhány nagyobb birtok eltűnéséből adódott:

1.) 1893 és 1911 között:

a. A már említett szombathelyi káptalan birtoka (2409 ha) Illmicben;

b. Pátfalu (Podersdorf) község birtoka (4173 ha); úgy látszik, hogy a szentkereszti cisztercita szerzetesrend kb. a felét átvette (1972 ha) 1893 és 1911 között. Ez utóbbi is eltűnt még 1930 előtt;

c. Nezsiderből (Neusiedl am See) egy úrbéri birtok (1526 ha);

d. Fertőfőherégyházán (Donnerskirchen) egy Esterházy-birtok átalakulása miatt más klaszterbe került be (1801 ha).

2.) 1911 és 1930 között:

a. Esterházy herceg birtokai:

c.1. Illmic, 5344 ha;

c.2. Oka (Oggau), 2891 ha;

c.3. Ruszt, 778 ha;

c.4. Fertőszéleskút (Breitenbrunn), 1401 ha (1930-ban még megvolt Esterházy birtoka, de már csak feleakkora, és nem volt „egyéb” földje, tehát más klaszterbe került be);

c.5. Feketeváros (Purbach), 2572 ha (1930-ban kb. 1000 hektárral kisebb, az adómentes földjét pedig rétté alakították át; azért más klaszterbe került be);

c.6. 1930-ban „új” Esterházy-birtokra derül fény Fertőmeggyesen (Mörbisch), 1048 ha. Ez része lehet egy, a korábbi években a szomszédos községben (Okánban) számon tartott birtoknak. Az is lehet persze, hogy Esterházy okai birtokának egésze Sopron város kezébe került, mert a város birtoka Fertőmeggyesen kb. 2000 hektárral nőtt 1911 és 1930 között.

b. Más birtokok:

c.1. Pátfalu (Podersdorf), a már említett cisztercita szerzetesrend birtoka, 1972 ha;

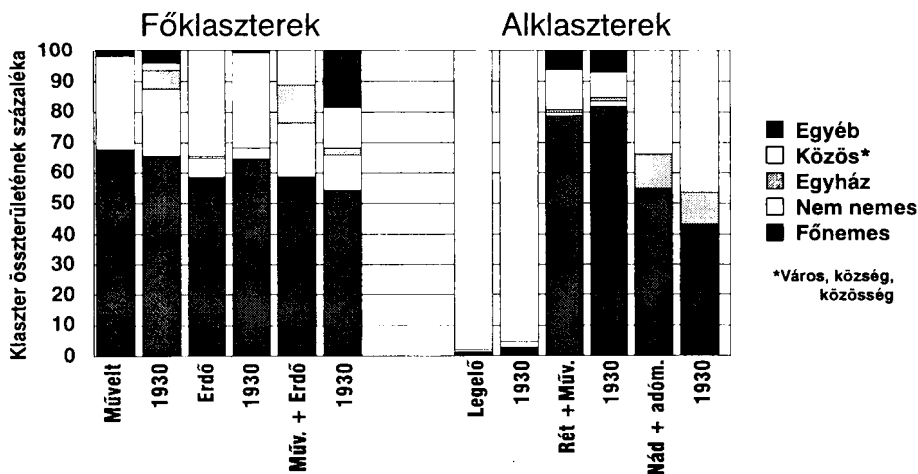
c.2. Mosonbánfalva (Apetlon), községi birtok, 1215 ha;

c.3. Sásony (Winden), szentkereszti cisztercita szerzetesrend birtoka, 365 ha.

Ezenkívül voltak Habsburg-birtokok két szomszédos községben, Nyuláson és Nezsiderben (Jois, Neusiedl am See), melyek a nádas+adómentes klaszterhez tartoztak, összterületük 1893-ban 3566 ha, 2808 ha 1911-ben, és csak 826 ha 1930-ban. További 417 ha Nezsiderben más klaszterhez tartozott 1930-ban.

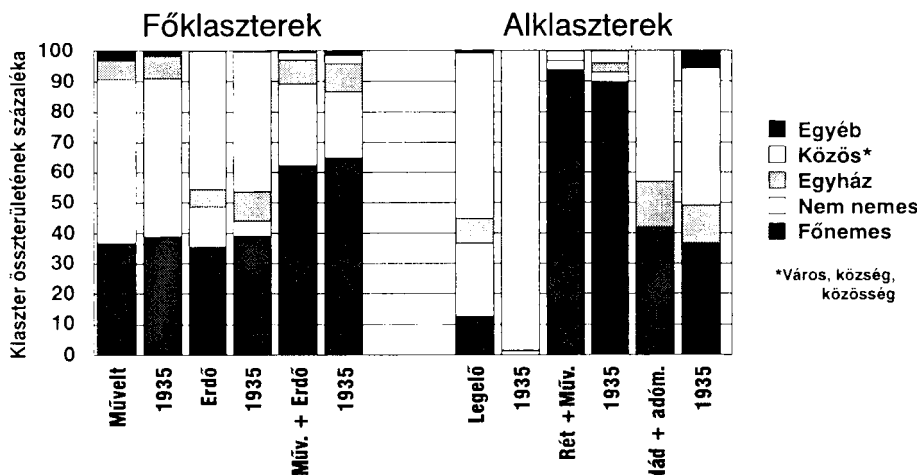
6. grafikon

Nagybirtokok klaszterei, tulajdonoskategoríája szerint Burgenlandban, 1893 és 1930

7. grafikon

Nagybirtokok klaszterei, tulajdonoskategoríája szerint Nyugat-Magyarországon, 1893 és 1935

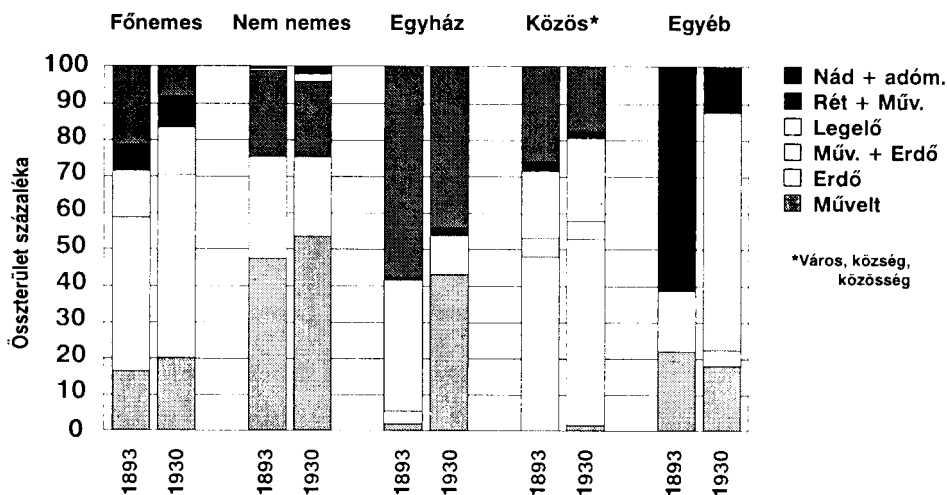

A 6. és 7. grafikon az egyes klaszterek tulajdonoskategoríája szerinti százalékos alakulását mutatja. A 6. grafikon jól érzékelteti a nemes nagybirtokosok szerepét mind a három fő klaszterben, valamint a rét+művelt és a nádas+adómentes kis klaszterekben. A viszonylag ritka nem nemes nagybirtokosok pedig főleg ott találhatók, ahol a megművelt földek domináltak. A közbirtokosság — mindkét régióban

— éppen ott koncentrálódott, ahol viszonylag jelentéktelen a megművelt föld, tehát a főleg erdő, a főleg legelő és a főleg „egyéb” klaszterekben. Ez az 1848–1849. évi föld-reform eredménye, melynek során a közösen használt földeket a földesúr és a volt jobbágyok között szétosztották, a volt jobbágyok részét így közös tulajdonba vették.

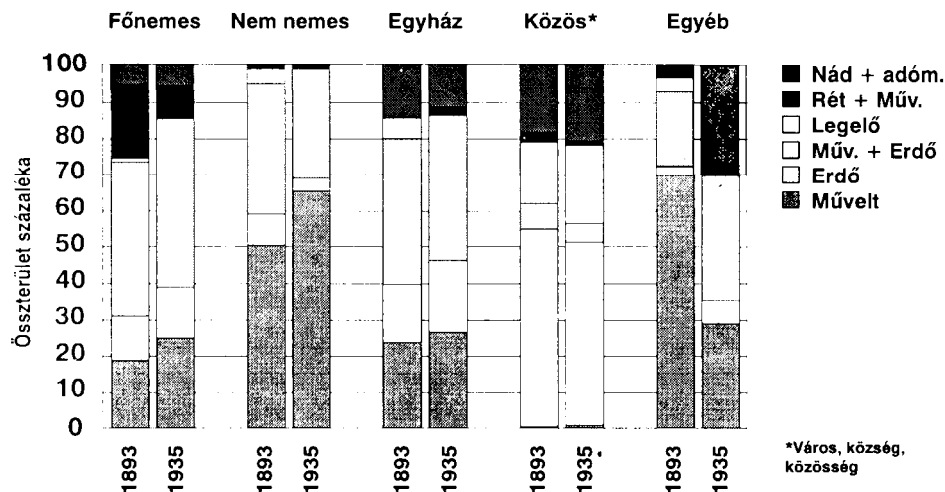
8. grafikon

Nagybirtokosok ösztulajdona klaszterek szerint Burgenlandban, 1893 és 1930

9. grafikon

Nagybirtokosok ösztulajdona klaszterek szerint Nyugat-Magyarországon, 1893 és 1935

A 8. és 9. grafikon megmutatja, hogy a főnemesek sem Burgenlandban, sem Nyugat-Magyarországon nem rendelkeztek olyan birtokokkal, amelyek főleg legegésből álltak, azok ugyanis majdnem kizárólag közös tulajdonban voltak, tehát ténylegesen a kisebb parasztok kezén találhatóak. Egyébként látjuk, hogy Burgenlandban az erdő részaránya erősen, a megművelt és a megművelt+rété a nádas+adómentes föld rovására kicsit gyarapodott a főnemesi birtoktestekben, de Nyugat-Magyarországon a megművelt és a megművelt+erdő részesedése nőtt a rét+megművelt föld klaszterének a hátrányára. Mindkét régióban tehát hasonló fejleményeket észlelünk, nevezetesen, hogy az általános csökkenés után a még fennmaradó nagybirtokok gazdasági tevékenysége egyre erősebben koncentrált a földművelésre és az erdészetre.

A nem nemesek birtokain a megművelt föld aránya jelentősen megemelkedett 1893 és 1930–1935 között a főleg erdő klaszter rovására (Nyugat-Magyarországon a megművelt+erdő klaszter hátrányára is).

3.

Négy főnemesi család akadt, melyek kezén jelentős földtulajdon volt az új határ mindkét oldalán: az Esterházy herceg, a Habsburgok, a Batthyány család több ága és az Erdődy grófok. A következő néhány táblázat megmutatja, hogy miként alakult e főnemesi famíliák földtulajdona a vizsgált időszakban.

Esterházy herceg birtokai Burgenlandban és Nyugat-Magyarországon

Év	Birtokok száma	Terület (ha)	Művelt %	Rét %	Legelő %	Erdő %	Nádas, adómentes %
Burgenland	91,00		17,2	5,6	4,0	45,6	27,6
	1893	59 109,00					
	92,00		19,8	7,3	4,6	43,9	24,2
	1911	60 349,00					
	91,00		21,5	7,9	4,5	56,4	9,7
	1930	49 112,00					
1930/1893		0,83	1,25	1,40	1,13	1,24	0,35
Nyugat-Magyarország	29,00		31,5	27,9	17,9	18,0	4,7
	1893	31 233,00					
	32,00		36,4	26,9	12,7	16,3	7,6
	1911	39 270,00					
	26,00		41,4	19,3	9,4	23,1	6,8
	1935	32 290,00					
1935/1893		1,03	1,31	0,69	0,52	1,28	1,46

A Habsburg-család birtokai Burgenlandban és Nyugat-Magyarországon

Év	Birtokok száma	Terület (ha)	Művelt %	Rét %	Legelő %	Erdő %	Nádas, adómentes %
Burgenland	9,00		37,1	7,9	10,4	9,1	35,4
	1893	10 183,00					
	9,00		48,5	8,9	6,9	8,9	26,7
	1911	9 276,00					
9,00		58,3	11,4	7,6	10,2	12,5	
1930	7 003,00						
1930/1893		0,69	1,57	1,44	0,73	1,12	0,35
Nyugat-Magyarország	27,00		36,9	21,2	4,5	31,2	6,4
	1893	20 402,00					
	11,00		52,3	13,6	5,4	21,7	6,8
	1911	8 620,00					
12,00		52,4	20,8	3,5	16,9	6,4	
1935	11 478,00						
1935/1893		0,56	1,42	0,98	0,78	0,54	1,00

A Batthyányak birtokai Burgenlandban és Nyugat-Magyarországon

Év	Birtokok száma	Terület (ha)	Művelt %	Rét %	Legelő %	Erdő %	Nádas, adómentes %
Burgenland	42,00		32,0	18,5	8,9	38,7	1,8
	1893	11 565,00					
	31,00		38,7	8,0	6,8	44,4	1,6
	1911	7 906,00					
24,00		32,7	9,2	6,9	50,6	0,5	
1930	5 556,00						
1930/1893		0,48	1,02	0,50	0,78	1,31	0,28
Nyugat-Magyarország	47,00		43,5	8,4	8,8	36,8	0,0
	1893	17 487,00					
	36,00		44,4	7,8	7,9	37,2	2,2
	1911	14 108,00					
35,00		38,1	7,2	5,5	47,4	1,9	
1935	10 787,00						
1935/1893		0,62	0,88	0,86	0,62	1,29	–

Az Erdődy grófok birtokai Burgenlandban és Nyugat-Magyarországon

Év	Birtokok száma	Terület (ha)	Művelt %	Rét %	Legelő %	Erdő %	Nádas, adómentes %	
Burgenland	1893	22,00	18,9	5,1	4,5	70,6	0,9	
	1911	16,00	6 614,00	19,0	5,1	6,0	68,5	1,1
	1930	9,00	5 498,00	15,4	8,6	0,4	75,4	0,1
	1930		2 512,00					
1930/1893		0,38	0,81	1,69	0,09	1,07	0,11	
Nyugat-Magyarország	1893	20,00	44,4	5,2	3,7	44,6	2,1	
	1893	14	299,00	47,7	4,1	3,7	42,4	1,9
	1911	13	121,00	43,2	3,0	4,8	46,8	2,2
	1935	12	165,00					
	1935/1893		0,85	0,97	0,58	1,30	1,05	1,05

Mind a négy nagybirtokos család esetében látható, hogy csökkent a kezükön lévő föld a vizsgált időszakban, de ez nem bizonyult erőteljes átalakulásnak. Esterházy herceg birtokainak területe 1911-hez képest mindkét régióban mintegy 20 százalékkal csökkent (81, illetve 82 százalékra esett vissza), a Habsburg-család birtokai (de ennek az osztrák politikában gyökerező oka volt) Burgenlandban csökkentek, Nyugat-Magyarországon azonban szaporodtak. A Batthyány-birtokok valamivel kevésbé csökkentek Nyugat-Magyarországon, mint Burgenlandban, az Erdődyeké pedig majdnem eltűntek Burgenlandban, viszont alig módosultak Nyugat-Magyarországon 1911 után. E nagy családok sorsa tehát általában hasonlított a többi nagybirtokoséhoz, ám némileg azért mindegyik különbözött is egymástól.

A négy család földtulajdonának a csökkenése mellett nagyon eltért egymástól a szerkezetben végmenő változások sora. Csak az Esterházy hercegeknek volt kiterjedt nádas és adómentes területük Burgenlandban, amely 16,300 hektárról 3759 hektárra csökkent, szinte kizárólag 1911 és 1930 között. Ez zömmel három birtok teljes eltűnésének az eredménye: Illmic, 5344 ha (ebből 4704 ha nádas és adómentes); Oka (Oggau), 2891 ha (2078 ha); Ruszt, 778 ha (744 ha). Még nem egészen világos, hogy mi is történt, mert 1930-ban sem ezekben, sem a szomszédos községekben nem találunk hasonló nagyságú földeket mások kezén. Nem tartom valószínűnek, hogy Esterházy herceg 100 holdnál kisebb parcellákban adta volna el ezeket a birtokokat. Lehet, hogy azok egyszerűen csak kimaradtak az osztrák gazdaságtárból, bár valószínűtlen, hogy előre megfontolt okok miatt került rá sor, mivel a címtár hasonló birtokot feltüntet más községben, és nem utal ilyenek kihagyására.

4.

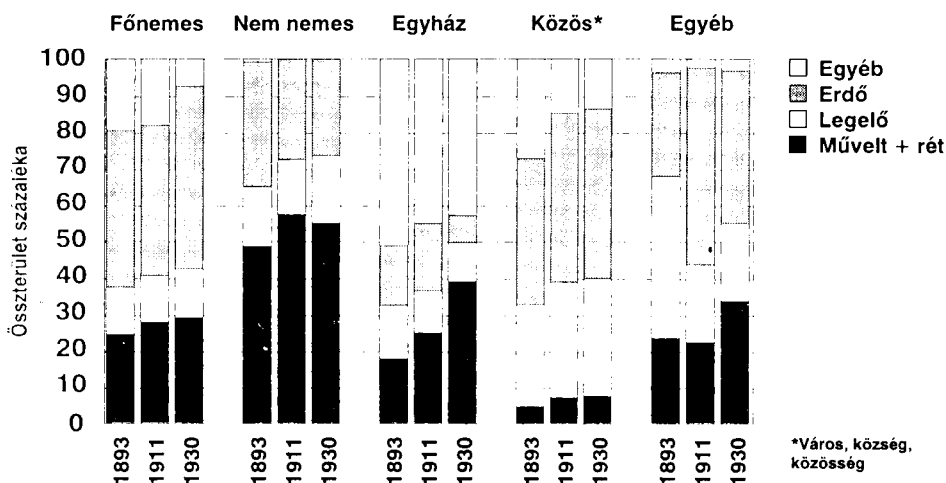
Az előbbieket folyamán igyekeztem rögzíteni, hogy mi történt a nagybirtokos elit birtokaival Burgenlandban és a szomszédos Nyugat-Magyarországon a 19. század vége (amikor Burgenland politikai egységként még nem is létezett) és a nagy világgazdasági válság első évei közötti időszakban. Láttuk, a nagybirtokok struktúrája és tulajdonosai szerint a leendő Burgenland ugyancsak más képet mutatott, mint a vele szomszédos terület, már több mint 25 évvel az Ausztriához való csatlakozás előtt is. Ez a tény igazolja azt a megközelítést, amely a két szomszédos régiót külön adatbázis alapján egymástól elkülönítve értékeli.

A két régió egyedi birtokstruktúrája dacára nehéz szembevetni különbségeket felfedezni a két struktúra alakulását illetően a vizsgált időszak során. Hiszen a dolgok vagy egyformán alakultak itt és ott, vagy olyan sok az eltérés, hogy nem találjuk bennük a meghatározó tényezőt. Ez utóbbi különösen jellemző a négy főnemesi család helyzetére, akiknek az új határ mindkét oldalán jelentős földbirtokai feküdtek.

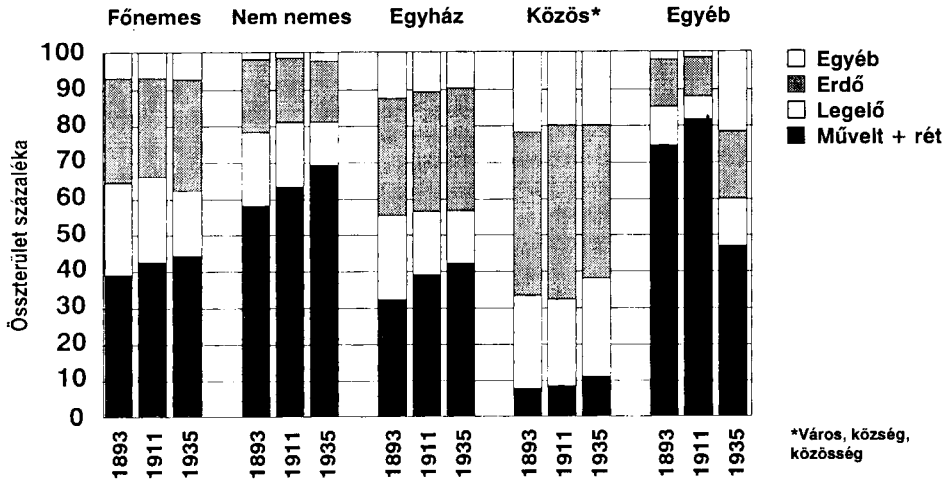
Befejezésül visszatérek a nagyobb átlagokra. A 10. és 11. grafikon feltárja az egyes tulajdonoskategóriák átlagos birtokának a földtípusok szerinti százalékos alakulását. Ebből kiviláglik, hogy az intenzívebben használt föld (szántó, kert, szőlő, rét) aránya, egy kivétellel, nőtt a főnemes, a nem nemes, és az egyházi tulajdonosok birtokaiban; az intenzíven használt föld aránya ugyanakkor csökkent a nem nemesi birtokoknál 1911 után Burgenlandban és nőtt a legelő aránya éppúgy, mint az erdőé. Az utóbbi kivált erősen gyarapodott 1911 után a burgenlandi főnemesek birtokainál. Érdekes, hogy Nyugat-Magyarországon az erdő részesedése a nem nemesi birtokokon visszaesett 1911 után. Az egyházi birtokok esetében az intenzív módon használt föld aránya Nyugat-Magyarországon a legelő, Burgenlandban viszont az erdő, a nádas, és az adómentes föld rovására nőtt meg.

10. grafikon

Nagybirtokosok össztulajdona földtípusok szerint Burgenlandban, 1893 és 1930

11. grafikon

Nagybirtokosok ösztulajdona földtípusok szerint Nyugat-Magyarországon,
1893 és 1935

Általánosan megállapítható, hogy a tulajdonosok minden egyes kategóriájában kezdett kizárólagossá válni egy-egy birtoktípus: a nemesek a vegyesen földművelésre és erdészetre szánt gazdaságra, a nem nemesek főleg az intenzíven megművelt földekből és másodlagosan a legeióból álló gazdaságokra álltak át; az egyházi birtokok pedig mindinkább kezdtek hasonlítani a főnemesi birtokokra, de az erdő helyett az egyéb föld vált Burgenlandban jellemzővé. A közös tulajdonú birtokok főleg erdőből és legeióból álltak, ami egyszerre utalt a történelmi múltra és a gazdasági funkcióra.

Ezenkívül a nagybirtokok ösztérülete, különösen a főnemeseknél, jobban csökkent Burgenlandban, mint Nyugat-Magyarországon. A megmaradó nagybirtokokon 1911-hez képest 1930-ban — a nyugat-magyarországi állapotokkal egybevetve — az erdő jelentősége Burgenlandban nőtt meg. Ami Ausztria másképp alakuló gazdasági körülményeinek a hatásáról tanúskodik, bár ez a hatás mégsem annyira átható, hogy kategorikusan kijelenthetnénk, miszerint másképpen alakult a birtokok terjedelme és szerkezete a határ két oldalán. Jóllehet a Trianont követő változások kétségtelenül ebbe az irányba hatottak.

SCOTT M. EDDIE

THE LANDOWNER ELITE IN BURGENLAND AND IN WESTERN
HUNGARY BETWEEN 1893 AND 1935

Landowners, who represented the most important elite group of the late nineteenth century, were concentrated in the western districts of Transdanubia. Hungary's new state frontiers determined at Trianon divided this region into two halves and broke the formerly united

landowners of the area into two groups. Using data on land ownership, the author examines changes occurring in the estates of Moson, Sopron and Vas counties (on territory that remained part of Hungary) and compares these changes with those affecting estates located on territory annexed to Austria (Burgenland). He connects the data and ownership directories of the 1890s, 1910s and 1935 in such way that he separates the pre-1918 ownership data relating to territory that later became part of Burgenland. Employing simple quantitative analysis, which he supplements with cluster analysis, the author determines that the two regions under comparison were already displaying significant differences at the end of the nineteenth century and that these differences subsequently strengthened after 1920. Thus in Burgenland the large estates underwent a more rapid decline than in the regions of Hungary under examination. In addition, in Burgenland the proportion of non-nobleman landowners was already higher than in the neighbouring districts, and the noblemen's estates were frequently smaller than in western Transdanubia.

For this reason, it is difficult to demonstrate which causes of the changes were specifically linked to the redrawing of the state frontier at Trianon, for what became Burgenland had already been different from what became the western strip of Hungary. As regards land-use, the most obvious difference was that in Burgenland the significance of forestry increased (the main reason for which being Austrian taxation policy). On both sides of the border, types of ownership began to be linked to certain types of land-use. Thus the noblemen concentrated on agriculture and forestry, while the non-noblemen were mainly involved in intensive agriculture. Nevertheless, it cannot be stated that the frontier changes took the large estates in fundamentally different directions. The structure and operation of the large estates (area 100 'hold') remained largely unaffected. However, earlier differences were enhanced.

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY

Az első székelyföldi katolikus népszámlálás

(Szalainai István bosnyák ferences jelentése 1638-ból)

Szalainai István¹ bosnyák obszerváns ferences szerzetes, az erdélyi misszió prefektusa és apostoli (pápai) vizitátor 1638 elején végzett egyházlátogatást a székely székekben. Minden egyes meglátogatott plébániánál feljegyezte a plébános nevét, rövid jellemzést adott róla, és azt is feltüntette, hogy hány házas férfi tartozik a plébániához, ezenkívül beszámolt a hívek hiedelméről, erkölcséről, házasodási szokásairól is. Rövid, tömör jelentése a 17. századi Erdély demográfiájának, egyház- és művelődéstörténetének egyaránt rendkívül becses forrása, ám eddig szinte teljesen elkerülte a magyar történetírás figyelmét.² A jelentés jegyzőkönyve a *Hitterjesztés Szent Kongregációja* (latin nevén *Sacra Congregazione de Propaganda Fide*) római levéltárában az egyik vegyes iratokat tartalmazó kötetben maradt fenn.³

A tridenti zsinat óta a Szentszék a katolicizmus számára visszahódítandó területeken apostoli, azaz közvetlenül a pápa által kinevezett vizitátorok útján tájéko-

1 A boszniai Tuzla kolostorból származott, Tuzla latin neve pedig az ottani sóbányák miatt *Salinae* volt. Eredetileg nyilván Stjepan Tuzlanskinak hívták, így azonban nem találkozunk vele a forrásokban, olaszul Stefano da Salinának, latinul Stephanus de Salinisnak nevezték. Ugyanezekben az években a magyarországi ferenceseknél tanult egy másik, szintén Szalainai István nevű, fiatalabb bosnyák ferences szerzetes. Archivio storico di Sacra Congregazione de Propaganda Fide, Roma (= APF), SOCG Vol. 30. Fol. 337. Itt mondok hálás köszönetet Tüdósné Simon Kinga (Bukarest), Solcan Sarolta (Bukarest), Fazekas István (Bécs) és Borsodi Csaba (Bp.) baráti tanácsaiért.

2 Tudomásom szerint jelzetét csak *Jakab Antal*: Az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltésének vitája a XVII. században. Kolozsvár, 1944. (Erdélyi tudományos füzetek [= Etf] 172.) 10. (14. jz.) idézte, de mivel témáját a jelentés éppen csak érintette, nem foglalkozott vele. Nem kizárt, hogy *Galla Ferenc* egyháztörténész, aki az 1930-as években igen hosszan dolgozott a Hitterjesztés Szent Kongregációja levéltárában, ismerte ezt az iratot, ám amikor Szalainai egyházlátogatásáról szintén az erdélyi püspökség betöltése kapcsán megemlékezett, csak *Karácsonyi János* és *Boros Fortunát* összefoglaló munkáira hivatkozott. *Galla Ferenc*: Simándi István választott erdélyi püspök pápai kinevezésének ügye. Notter Antal Emlékkönyv. Dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről. Szerk. Angyal Pál, Baranyay Jusztin, Móra Mihály. Bp. 1941. (Klny.) 17–18.; *Karácsonyi János*: Szent Ferenc rendjének története Magyarországon. II. Bp. 1924. 413–438.; *Boros Fortunát*: Az erdélyi ferencrendiek. Cluj–Kolozsvár, 1927. 64–92. Vö. *Galla Ferenc*: A csíksomlyói ferencendi kolostor viszontagságai Bethlen Gábor idején. A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve. IV. 1934. 283–302.; *Boros Fortunát*: A csíksomlyói harminckét confrater. Cluj–Kolozsvár, 1923. 31–39.; *Paulus Gyóffy*: Ortus, progressus ... provinciae Transylvaniae. Csíksomlyó, 1737.; *Szabó György Piusz*: Ferencrendiek a magyar történelemben. Bp. 1921. 104–124.; *Bíró Vencel*: Bethlen Gábor és az erdélyi katolicizmus. Cluj–Kolozsvár, 1929. 3–21.; *Boros Fortunát*: Az első erdélyi törvénykönyv és a katolicizmus. Cluj–Kolozsvár, 1930. 15–20.

3 APF Visite e Collegi. Vol. 16. Fol. 250–251/v.

zódott a hívek helyzetéről, a katolikus térítés feladatairól és lehetőségeiről. Már a Magyarország területére küldött első pápai vizitátor, Raguzai Bonifác be akarta járni Erdélyt, de még mielőtt erdélyi földre léphetett volna, 1582 elején Temesváron meghalt.⁴ Róma terveiben azóta szerepelt egy erdélyi apostoli vizitáció, és amikor 1622-ben megalakult a katolikus missziók munkáját világszerte összefogó és irányító bíborstanács, a Hitterjesztés Szent Kongregációja, célkitűzései között előkelő helyet foglalt el Erdély, különösen pedig a székelyföldi összefüggő katolikus tömb vizitálása.⁵

Bár Erdélyben a katolikus vallás a négy bevett vallás egyike volt, az itteni katolikusoknak valóban igen nagy szükségük volt a segítségre. A fejedelemségben 1601 óta nem élt katolikus püspök, alig akadt szerzetes, nagyon kevés volt a katolikus plébános és ezek a jobbára nő és igen tudatlan papok sem feleltek meg a tridentin zsinat után újjászerveződött egyház igényeinek.

A még Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem által — Rudolf császár egyetértésével — 1597-ben erdélyi püspökké kinevezett Naprághy Demeter egri kanonok 1600-ban a szentszéki megerősítést is elnyerte, ám mire Rómából a kinevező bullát megkaphatta volna, az erdélyi polgárháború újabb fordulata nyomán el kellett menekülnie a fejedelemségből, s bár az erdélyi püspöki címét megtartotta, többé nem térhetett vissza az egyházmegyéjébe.⁶ Naprághy Demeter esetében — először és utoljára — a császár mint a főkegyúri jogokat gyakorló magyar király, az erdélyi fejedelem és a pápa egyezsége jutott ugyanazon személy kinevezésében. Naprághy száműzetése után azonban mind a három hatalmi központ: Bécs, Róma és Gyulafehérvár más-más módon akarta megoldani az erdélyi katolikus püspökség problémáját. A magyar király a 17. század folyamán az erdélyi (és ugyanígy a váradi) püspökségre is kinevezett királyi magyarországi papokat, akiket azonban a fejedelmek nem engedtek be Erdélybe, és emiatt a pápa nem erősítette meg őket püspöki tisztükben, azaz számukra az erdélyi püspökség éppúgy csak címet jelentett, mint a török hódoltság területén fekvő egyházmegyék püspökségei.

A Szentszék viszont egy székely származású, tehát az erdélyi viszonyokat jól ismerő ferences szerzetest küldött egy szendrői, azaz *nem erdélyi* püspöki címmel

4 Tóth István György: Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitátora (1581–1582). Történelmi Szemle (= TSz) 1997. 447–472.

5 Erdély és a Hitterjesztés Szent Kongregációja kapcsolatára: *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707)*. Ed. István György Tóth. Róma–Bp. 1994. 11–28. és 237–277. Még a Kongregáció megalakulása előtt, 1591-ben azt jelentette Rómába Báthory András bíboros, a későbbi tragikus sorsú erdélyi fejedelem, hogy Csíkszékből a nemeseken kívül 15 740 lélek lakik, és a Székelyföldön sok nő plébános él. *Veszely Károly*: Erdélyi egyháztörténeti adatok. Kolozsvár, 1860. 301–309. Báthory kardinális lengyel földről akart ferences misszionáriusokat Erdélybe küldeni, és azt javasolta, hogy egy, a csíksomlyói kolostorban lakó ferences szerzetes legyen az itteni püspök — javaslatából a következő század folyamán sok minden megvalósult.

6 *Temesvári János*: Erdély választott püspökei. Szamosújvár, 1913. 7–16.; *Fraknoi Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székkal. III. Bp. 1903. 346–352.; *Jenei Ferenc*: Az utolsó magyar humanista főpap: Náprági Demeter. Irodalomtörténeti Közlemények 1965. 141–143.; *Benda Kálmán*: Bocskai István. Bp. 1993. 75–87.; *Hierarchia catholica medii et recentioris aevii*. IV. Ed. Patritius Gauchat. Monasterii 1935. 341.

a fejedelemségbe.⁷ A Csíkszékéből, Mádéfalváról származó Szentandrassy Csíky István obszerváns ferences szerzetes misszionáriusként Erdélyben és Moldvában térített, majd Karánsebesen volt misszionárius, innen a Bocskai-szabadságharc viharai elől a helybeli raguzai kereskedők segítségével menekült Rómába, ahol a pápa 1606-ban címzetes szendrői püspökké nevezte ki. Szentandrassy ezután Erdély mint püspök nélküli terület apostoli adminisztrátoraként érkezett a fejedelemségbe, ahol 1608-ban Gyergyószentmiklóson egyházmegyei zsinatot is tartott. Szentandrassy tehát — bár nem volt erdélyi püspök — mint a papszentelés, bérmlás stb. püspöki hatalmával rendelkező, felszentelt püspök Erdélyre vonatkozó kormányzói megbízást kapott, és így jött a Székelyföldre. (A most közölt jelentés készítője, Szalinali István három évtizeddel később hasonlóképpen akarta megoldani az erdélyi püspökség fogas kérdését, és végül Szalinali egyházlátogatásának hűséges társa, tolmácsa és íroka, Damokos Kázmér ferences szerzetes 1668-ban a görögországi Koron címzetes püspökeként erdélyi apostoli vikáriusként valóban ilyen bonyolultnak tűnő, ám praktikus megoldással lett titokban Erdély főpásztora.) Szentandrassy István azonban nem sokáig gyakorolhatta püspöki jogkörét, mert a Báthory Gábor elleni, főleg a katolikus urak által szőtt 1610. évi összeesküvés miatt el kellett menekülnie Erdélyből. 1618-ban azután őrá, Róma korábbi kiszemeltjére esett Bécs választása is: ekkor II. Mátyás király Szentandrassyt erdélyi püspökké nevezte ki, ez azonban csak cím maradt, mert míg korábban Szentandrassyt maga a Szentszék küldte (nem erdélyi püspökként) Erdélybe, a királytól kapott kinevezését a pápa nem erősítette meg. Szentandrassy, amíg nem volt erdélyi püspök, éveket tölthetett Erdélyben, de miután erdélyi püspök lett, már nem tehette be lábát a fejedelemségbe. Erdélynek a császár által kinevezett következő püspöke, Hosszútóthy László szepesi prépost szintén csak akkor jutott el, 1646-ban, királyi követként Erdélybe, amikor már másfél évtizede nem viselte az erdélyi püspöki címet.⁸

A császár ezután az erdélyi születésű Simándi István csornai prépostot nevezte ki erdélyi püspöknek, de ő csak igen rövid időre tudta megvetni a lábát a fejedelemségben.⁹ Simándi, amint megkapta kinevezését a királytól, nem várva Róma jóváhagyására, 1634-ben Erdélybe ment és a papságot egyházmegyei zsinatra hívta össze, a székelyföldi plébánosok azonban elszántan ellenálltak neki. Ebben csak kisebb szerepe lehetett annak, hogy Simándi pápai megerősítés nélkül nem számított igazi püspöknek, fontosabb lehetett, hogy a székelyföldi, jórészt nős papok nem akartak püspöki ellenőrzés alatt élni.¹⁰ A székely plébánosok ezért a református feje-

7 *Temesvári J.*: i. m. 27–33.; *Uő*: Csíkmádéfalvi Szentandrassy István erdélyi püspök. Kolozsvár, 1912.; APF SOCG Vol. 67. Fol. 49. 166.

8 Hosszútóthya: *Temesvári J.*: Erdély i. m. 23.; *Szilágyi Sándor*: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Bp. 1875. 359.; *Pirhalla Márton*: A szepesi prépostság vázlatos története. Lőcse, 1899. 343–361.; *Bunyitay Vince*: A váradai püspökök a száműzetés s az újrualapítás korában (1566–1780). Debrecen, 1935. 111–115.; APF SOCG Vol. 57. Fol. 294.

9 *Galla Ferenc*: Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai. Bp. 1940. 177–186.; *Uő*: Simándi i. m. 18–19.; *Fraknói Vilmos*: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Bp. 1895. 333–342.

10 A Székelyföld nagyon távol volt Nagyszombattól, az esztergomi érsek székhelyétől, nehéz volt onnan tájékozódni. Pázmány Péter 1637. febr. 6-án Rómába, a Hitterjesztés Szent Kongregációjának

delemhez, I. Rákóczi Györgyhez fordultak, aki — nyilván örömmel véve a pápista vallásúak belső ellentéiteit, és a császár emberét látva Simándiban — rövid úton elűzte a püspököt. Simándi a továbbiakban az erdélyi határtól igencsak távoli Csornán élt, és bár pápai megerősítés híján ehhez sem volt joga — mint erre a Hitterjesztés Szent Kongregációja figyelmeztette is a bosnyák ferencest —, a most közölt jelentés szerzőjét, Szalinal Istvánt erdélyi vikáriusává nevezte ki.¹¹

Bécs és Róma nem tudott megegyezni arról, hogy ki az illetékes abban, hogy Erdélybe katolikus püspököt nevezzen ki, intézkedett azonban Gyulafehérvár — Bethlen Gábor 1618-ban generális vikáriusi címmel az erdélyi katolikusok élére Fejérdi Márton szepesi kanonokot állította, aki ezután — bár nem lévén püspök, természetesen nem szentelhetett papokat — püspöki joghatósággal kormányozta az elárvult erdélyi egyházmegyét.¹² Egyházzogi szempontból több mint furcsa, hogy egy világi fejedelem, aki ráadásul református is, nevezzen ki katolikus püspöki vikáriust, ez a megoldás mégis jónak és időtállóknak bizonyult. Szalinal István, akit előbb a száműzött Simándi püspök már kinevezett vikáriusává, azután I. Rákóczi György fejedelemtől is elnyerte ugyanezt a tisztséget.¹³

Nemcsak a püspök hiányzott azonban az erdélyi katolikus egyházból, de nőtlenek megmaradt, képzett papok is alig voltak, és szinte eltűnt a szerzetesség is. A jezsuitákat az erdélyi országgyűlés száműzte, bár világi papnak álcázva, néhány jezsuita ekkor is térített a fejedelemségben.¹⁴ A magyarországi szalvatoriánus obszerváns ferences rendtartományhoz tartozó csíksomlyói kolostor azonban, amely a középkorban virágzó erdélyi szerzetesség egyetlen, a reformáció után is fentmaradt intézménye volt, 1620 körül szinte elárvult, a szerzetesek kihaltak belőle.¹⁵

küldött levelében neheztelve állapította meg, hogy Szalinal nem írt neki az erdélyi ügyekről, így a nagy távolság (becslése szerint húsznapos lovaglótú) miatt nem is tud felügyelni Szalinal missziójára. Pázmánynak valóban nem lehetnek pontos információi a Székelyföldről, mert úgy gondolta, hogy ott mindössze 8 vagy 10 plébános élt. APF SOCG Vol. 79. Fol. 184. Kiadása: Petri Card. Pázmány Archiepiscopi Strigoniensis epistolae ineditae. Harminckilenc kiadatlan Pázmány-levél. Kiad. Dr. Galla Ferenc. Vác, 1936. 114.

11 *Jakab A.*: i. m. 8–11. APF SOCG Vol. 81. Fol. 89. Simándi István azért, hogy saját püspöki kinevezésének ügyét előmozdítsa, túlzásoktól sem visszariadva írta le az erdélyi állapotokat, 1630-ban pl. attól óvta a Kongregációt, hogy a katolikus vallást gyökerestül kiirtják, és Erdély hamarosan újabb Anglia lesz („in alteram Angliam redigetur”), azaz fehér folt a katolicizmus térképén. APF SOCG Vol. 219. Fol. 414.

12 *Veszely K.*: i. m. 333–334.

13 1642-ben I. Rákóczi György „elcsapta” Szalinalt, mint erdélyi püspöki vikáriust (APF SOCG Vol. 408. Fol. 194.), később azonban az erdélyi katolikus urak nyomására ismét visszahelyezte méltóságába.

14 *Relationes* i. m. 250–251.; *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I. II.* Ed. Ladislaus Lukács. Romae 1982. 311., 324., 371.; *Violeta Barbu*: Rezidentele Iezuite din prima jumătate secolului al XVII-lea în vestul Transilvaniei strategii misionare. Verbum (Bukarest), 1995–1996. 279–283.

15 *Magyar Ferences Levéltár* (Bp.), *Stefanita rendtartomány iratai*, 1. doboz, *Inquisitionales literae circa dilapidationem bonorum conventus*. 1624. Vö. Uo. 1631. ápr. 8. A katolikus urak 1624-ben a havasalföldi Türgövište kolostorából hívtak egy krétai származású konventuális ferences szerzetest, azért, hogy a csíksomlyói kolostor ne álljon üresen. Ő 1626-ig maradt, majd a kolostor számára provinciája, a magyarországi szalvatoriánus rendtartomány küldött a királyi Magyarországról magyar

Az erdélyi katolikus egyház ebben a nagyon nehéz helyzetében is számíthatott azonban az erdélyi katolikus urak nagy hatalmú csoportjára. A Kovacsóczy, Petki, Kornis, Apor, Lázár, Haller, Mikes, Bálintffy, Tholdalaghy, Erdélyi, Jósika, Weselényi, Sulyok stb. családok tagjai ugyanis megmaradtak a római hiten, és a református fejedelmek alatt is igen fontos (kancellári, kincstartói, tanácsosi, követi, főkapitányi) tisztségeket töltöttek be.¹⁶ Ezek a nemesurak aktívan támogatták a katolikus vallás ügyét, nem túlzás ebben az időben Erdélyben egy katolikus nemesúri lobbyról beszélni, mely azután 1640-től — amikor I. Rákóczi György az erdélyi vikárius jelölésének jogát a katolikus nemesuraknak és a plébánosoknak engedte át — *status catholicus* néven hivatalosan is megszerveződött mint az erdélyi katolikusok képviselője.¹⁷

Az erdélyi katolikus urak, látva a papok és szerzetesek hiányát, a bosnyák ferences rendtartománytól kértek papokat, mondván, hogy ők, ha magyarul nem is tudnak, misét mondhatnak, kiszolgáltatták a szentségeket, és latin prédikációjukat¹⁸ a nemesek megértik, azaz: elsősorban saját udvari papjaikként akarták alkalmazni őket. Bosznia Erdélytől elég messze van, de a bosnyák ferencesek a 16. század vége óta fokozatosan kiterjesztették a missziójukat a magyarországi török hódoltság délszlávok lakta déli és keleti részeire is. A bosnyák ferenceseknek 1626 óta a jórészt délszláv anyanyelvű katolikusok által lakott Temesközben, a török hódoltságnak az erdélyi fejedelemség határához legközelebb fekvő részén, Krassóvárbán volt egy kicsiny, de nagyon aktív missziójuk; ennek kapcsolatait az erdélyi katolikus urakkal az is mutatta, hogy itt öltözött be ferencesnek egy előkelő székelyföldi familia sarja, Kun Szeráfin.¹⁹ 1630 elején, a Bethlen Gábor halálát és Brandenburgi Katalin katolizálását követő rövid,

ferenceseket. APF SOCG Vol. 82. Fol. 215.; Relationes i. m. 295–297.; Fekete könyv. Az erdélyi ferences kuszódia története. Szerk. Madas Edit. Szeged, 1991. 40–43. Vö. *Endes Miklós*: Csík-, Gyergyó- Kászton-székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig. Bp. 1994. (reprint) 143–151.

- 16 Felsorolásukat, tisztségeiket ld. Relationes i. m. 249–251. Rövid életrajzaikat ld. Erdélyi katolikus nagyok. Szerk. Bíró Vencel, Boros Fortunát. Kolozsvár, 1941.; *Bíró Vencel*: Gróf Apor István. Bp. 1927.
- 17 *Bochkor Mihály*: Az erdélyi katolikus autonómia. Kolozsvár, 1911. 105–106. és 167. A katolikus urak tisztségeire: *Trócsányi Zsolt*: Erdély központi kormányzata 1540–1690. Bp. 1980. 22–45. és 356. A *status catholicus*ra: *Boga Alajos*: Az erdélyi római katolikus státus múltja és jelene. Cluj, 1923. passim.; *Endes Miklós*: Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története. Bp. 1935. 239–255.; *Boros Fortunát*: A protestáns fejedelmek kora. In: Az erdélyi katholicizmus múltja és jelene. Dicsőszentmárton, 1925. 61–82.; *Tóth István György*: Bethlen Gábor mókás temetési menete (Francisci András pálos szerzetes levele 1630-ból). TSz 1997. 123–129.
- 18 *Tóth István György*: A latin mint beszélt nyelv Magyarországon a 17–18. században. In: In memoriam Barta Gábor. Szerk. Lengvári István. Pécs, 1996. 345–346. további példákkal a latinul térítő misszionáriusokra.
- 19 Kun Szeráfinról a Szalainai István jelentéséhez mellékelte egyik iraton igen érdekes feljegyzést olvashatunk. A Hitterjesztés Szent Kongregációja titkára, Francesco Ingoli a lap hátára, mintegy jegyzetként felírta: „Fra Serafino Cun figlio del signor conte Cotardo [= Gotthárd] de Gioehey [= Gyógy] minore osservante s'è fatto Calvinista. Nativo di Transilvania.” (APF Visite e Collegi. Vol. 16. Fol. 255/v.) Ezt minden bizonnyal a Szalainai jelentését a Kongregációban bemutató Loparai István mondta el Ingolinak, pedig Kun Szeráfin Leone da Modica 1635-ben még mint (magyar)újfalui plébánost említette. A ferences szerzetes vallásváltoztatására más adatot nem találtam, de a továbbiakban valóban nem hallunk felőle. *György József* ezért úgy gondolta, hogy visszatért a hazá-

a katolikusoknak kedvező zűrzavaros időszakban, az erdélyi katolikus urak hívására Szalainai István három társával együtt világi ruhában a Temesközből Erdélybe jött. Már szerzetesi öltözékben köszöntötték viszont a bosnyák ferencesek ünnepélyes gyulafehérvári bevonulásakor az új erdélyi fejedelmet, a református I. Rákóczi Györgyöt, aki reálpolitikai megfontolásokból amúgy is jóindulatúan viszonyult a katolikusokhoz. Rákóczi így uralma kezdetén már Erdélyben találta a bosnyák barátokat, és 1632-ben védlevelet is adott Szalainainak, aki a katolikus vallást és a szerzetességet korlátozó erdélyi országgyűlési határozatok ellenére a fejedelemségben maradhatott.²⁰ A négy bosnyák ferences közül kettő²¹ hamarosan elhagyta Erdélyt, visszatértek rendtartományukba, Szalainai azonban a Hitterjesztés Szent Kongregációjától missziós felhatalmazást kapott. Szalainai és társa, Loparai István előbb támogatóik, az erdélyi katolikus urak kastélyaiban udvari papként szolgáltak, majd 1636-ban a marosszéki Mikházán, Tholdalaghy Mihály birtoka mellett szerény kis kolostort építettek, amely egyben a Tholdalaghyak családi sírboltjául is szolgált.²²

A Hitterjesztés Szent Kongregációja azonban nemcsak délnyugatról, a török hódoltságból akart misszionáriusokat juttatni Erdélybe, hanem északról, a királyi Magyarországról is; ők a ferences rend másik nagy ágához, a konventuálisokhoz tartoztak. A 17. század elején Felső-Magyarországon is igen nagy volt a hiány katolikus papokban és szerzetesekben. Ezért az itteni katolikus főurak a közeli lengyel földről hívtak ott térítő olasz konventuális ferences szerzeteseket, a Pethő család pedig a lengyel határ közelében fekvő zempléni Sztropkón kolostort alapított. A Hitterjesztés Szent Kongregációja a felső-magyarországi katolikus térítés bázisául jelölte ki ezt a szerény kis kolostort, és Vincenzo Pinieri da Montefalisco (későbbi polignanói püspök) személyében egy olasz konventuális ferencset nevezett ki magyarországi és egyben a reménybeli erdélyi misszió prefektusává.²³ Pinieri olasz ferencesekkel térített a környéken, Erdélybe azonban — ahol címe szerint az egyébként nem létező misszió prefektusa volt — éppen úgy nem jutott el, mint később hasonló titulust viselő utódai. Pinierit a felvidéki és az erdélyi misszióprefektusi

jába, Boszniába, de ez alighanem tévedés, hiszen Kun Szeráfin székely volt, nem pedig bosnyák. (György József: A ferencrendiek élete és működése Erdélyben. Kolozsvár, 1930. 279., 372.)

20 Veszely K.: i. m. 341–344.; APF Visite e Collegi. Vol. 16. Fol. 257/r–v.; APF SOCG Vol. 408. Fol. 195.

21 Szarajevói Marián és Pozsegai Illés.

22 Relationes i. m. 249–250., 295–297.

23 Relationes i. m. 46–50.; *Franciscus Monay*: De provincia Hungarica ordinis fratrum minorum conventualium memoriae historicae. Romae, 1953. 12–19.; *Eva Kowalská*: Kláštor františkánov na Slovensku a národnostrný problém v 17.–18. storočí. Slovenský národopis 1993. 304–312. A konventuális ferences rend lengyel provinciája a 16. században a reformáció hatására mély válságba került, a 17. század elején azonban megerősödött, és a megnövekedett számú kolostorok miatt 1625-ben a provinciát kettéválasztották lengyelországi és oroszországi rendtartományokra (ez utóbbi alatt Volhíniát és Podóliát értették). Archivum generale ordinis fratrum minorum conventualium, Convento Santi Apostoli, Roma, prov. Polonia S/XXIII/A–1. C., D., E.; *Kamil Kantak*: Franciszkanie Polscy. II. Kraków, 1938. 148–150.; Pinieri összefoglaló jelentése: APF SOCG Vol. 219. Fol. 437–444. Kiadása: *István György Tóth*: Un missionario italiano in Ungheria ai tempi dei turchi. In: *Annuario. Studi e documenti italo-ungheresi. Accademia d'Ungheria in Roma*. Ed. József Pál. Roma, 1997. 201–218.

tisztségében a magyar határhoz közeli Krosno kolostorába való lengyel Benedikt Radzinski követte. Radzinskit a Hitterjesztés Szent Kongregációja határozott hangon felszólította a székelyföldi katolikusok vizitálására, és e célból a bécsi nunciuson keresztül tetemes útiköltséget is kiutalt neki. A Kongregáció 1633 januárjában részletes utasítással látta el Radzinskit, akinek nemcsak azt kellett volna kiderítenie, hogy milyen nyelven beszélnek a székelyek, hanem arra is parancsot kapott, hogy jegyezze fel a papok neveit, erkölcsét is, és minden egyes plébánián számolja meg a lelkeket.²⁴ Radzinski ezután szinte minden Rómába írt levelében úgy szólt a székelyföldi egyházlátogatásról, mint ami most már valóban küszöbön áll, ám hol a pestisre, hol a háborús viszonyokra hivatkozva folyton halogatta az indulást, és végül 1637. február 9-én úgy halt meg, hogy meg sem kezdte Erdély vizitálását.²⁵ Misszióostársa, az olasz Francesco Leone da Modica²⁶ konventuális ferences azonban több sikerrel járt.

Francesco Leone Modicából, ebből a szicíliai kisvárosból származott. 1634 augusztusának elején jött Itáliából²⁷ Felső-Magyarországra, az itteni konventuális ferences misszióba. Magyarul nem tudott, ezért latinul prédikált, gyóntatott, térített. A misszió prefektusa, Benedikt Radzinski Erdélybe küldte, így 1634 novemberében már az erdélyi határon fekvő fontos királyi várból, Szatmárból írt a Kongregációnak, majd erdélyi területre lépett. 1635 nyarán a katolikus váradi kapitány, Kornis Zsigmond támogatását élvezve Váradon térített. Ezután járta be a Székelyföldet, vagy legalábbis annak egy részét. 1636 szeptemberében Szalinai misszióostársa, Loparai István Rómában arról biztosította a Kongregációt, hogy Leone da Modica valóban járt Erdélyben, és jelentést is készített. Ez azonban csak 1638 nyarán jutott el a Kongregációhoz, feltételezésem szerint azért, mert — érdemeit kidomborítandó — a jelentést Leone saját maga akarta Rómába vinni, a missziós tevékenységéről szóló igazolásokkal együtt.²⁸ Leone da Modica részletes és pontos beszámolója volt a leg-

24 APF Istruzioni SC, Vol. 1. (kötetszám nélküli első kötet: Istruzioni diverse 1623–1638.) Fol. 185/v.–186., 197.; APF SC Lettere volgari Vol. 15. Fol. 14., Litterae latinae Vol. 9. Fol. 71.

25 APF SOCG Vol. 75. Fol. 216., Vol. 77. Fol. 210., 212. Vol. 79. Fol. 190. Igaz, 1635 tavaszán Radzinski, mint a Kongregációnak megírta, „bement” Erdélybe, de a megyéspüspök tiltakozása miatt hamarosan visszafordult. Ez a tiltakozó azonban az egri püspök volt, Radzinski tehát csak Erdély északi határvidékén járhatott. APF SOCG Vol. 78. Fol. 214.

26 Leone da Modica sikeres egyházlátogatása elkerülte még a római Hitterjesztés Szent Kongregációja levéltárának legalaposabb ismerője, *Galla Ferenc* figyelmét is, aki úgy gondolta, hogy a felsőmagyarországi olasz konventuális misszionáriusok „csak áltatták magukat” az erdélyi misszió reményével, nem sikerült bejutniuk a fejedelemségbe. *Galla F.*: Simándi i. m. 17.

27 1634. aug. 8-án Leone da Modica még a Rómától északra fekvő Monte dell'Olmóból írt a Kongregációnak: APF SOCG Vol. 9. Fol. 303., de novemberben már Szatmáron van: SOCG Vol. 77. Fol. 180., 208., Vol. 78. Fol. 99., 214. Az ekkor spanyol uralom alatt álló Szicília konventuális ferencesei aktívan részt vettek a közép-európai missziókban, a későbbi szicíliai provinciális, Fra Filippo d'Alcara az elsők között tudósította a Kongregációt a hódoltsági katolikusokról. *Relationes* i. m. 41–44.; *Philippus Cagliona a Melita: Almae Siciiliensis provinciae ordinis minorum conventualium Sancti Francisci manifestationes novissimae. Venetiae, 1644.* 33., 87–88.

28 APF SOCG Vol. 80. Fol. 307. 311/v., SOCG Vol. 219. Fol. 424. Loparai István jelentése, a Kongregáció 1636. szept. 23-i ülése tárgyalta. Francesco Ingoli, a Kongregáció titkára 1638. aug. 21-i levelében köszönte meg Francesco Leone da Modica jelentését. Alig akarta azonban elhinni, amit

alaposabb tájékoztatás az erdélyi katolicizmus helyzetéről, amit a Kongregáció addig kapott.²⁹ Az olasz szerzetes azonban csak a plébániákat számolta meg, a híveket nem. Részletesen leírta viszont az erdélyi városokat, vármegyéket, székely székeket, az itteni — számára meghökkentően tarkának tűnő — vallási és nyelvi viszonyokat, összeírta az erdélyi papokat és szerzeteseket, majd — jól mutatva, hogy milyen fontos volt ez az erdélyi katolicizmus védelme szempontjából — alapos áttekintést adott az erdélyi katolikus urakról.

Leone da Modica jelentését tehát a Hitterjesztés Szent Kongregációja még nem kapta meg, amikor a Kongregáció prefektusa (elnöke), VIII. Orbán pápa testvére, Antonio Barberini bíboros 1636. október elsején megbízta Szalainai Istvánt, hogy apostoli vizitátorként végezze el az oly régóta esedékes erdélyi egyházlátogatást. A bíboros levele lassan ért el az erdélyi hegyek közé: Szalainai több mint egy évvel később, 1637. november 19-én kapta kézhez a parancsot, hogy vizitálja a Székelyföldet, és ennek érdekében rögvest a legfőbb támogatóihoz, az erdélyi katolikus urakhoz fordult.

A székelyföldi házas papok ugyanis érthető módon nagy ellenállással fogadták az egyházfegyelmet helyreállítani akaró, és ráadásul idegen ferences szerzetest, ezért Szalainai csak a pártfogói, a katolikus erdélyi urak segítségével vizitálhatott. Kornis Zsigmond váradi főkapitány, Leone da Modica korábbi pártfogója, Haller István küiküllői és Erdélyi István tordai főispánok és Tholdalaghy Mihály³⁰ portai követ és marosi főkapitány 1637. december 17-én kelt levelükben szigorú büntetést is kilátásba helyezve felszólították a székelyföldi plébánosokat, hogy segítsék a vizitátort az egyházlátogatásban. Szalainai minden bizonnyal még a télen nekivágott a hegyeknek, mert miután öt székely székben ötvennyolc plébániát bejárt, május 4-re már be is fejezte az egyházlátogatást.³¹

Szalainai ugyan — az Erdélyben térítő bosnyák ferencesek közül szinte egyedülként — élete folyamán elég jól megtanult magyarul, de tudása ekkor még nyilván nem volt elég egy alapos egyházlátogatáshoz, ezért magyar tolmácsra volt szüksége. Szerencsére éppen ebben az időben érkezett a mikházi kolostor közelében fekvő faluba, Szovátára a legnagyobb pályát bejárt erdélyi misszionárius, Damokos Kázmér.³² Damokos, aki évtizedekkel később erdélyi kusztosz, továbbá koroni püspöki és apostoli vikáriusi címmel Erdély titkos főpásztora lett, ekkor még csak pap sem volt. A székelyföldi ferences tanult ember létre is csak laikus segítőtestvérként

a vizitátortól az erdélyi nős papokról megtudott, így felszólította, hogy írja meg: az erdélyi plébánosok a keleti egyház szokása szerint megnősülnek-e, vagy csak ágyasokat tartanak feleség módjára. APF Lettere volgari Vol. 18. Fol. 90/v.

29 Jelentése: APF SOCG Vol. 219. Fol. 407–410/v. Kiadásai: *Andrei Veress*: Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești. X. București, 1938. 28–32. és *Relationes* i. m. 247–257.

30 Tholdalaghy Mihály politikai súlyára jellemző, hogy 1638-ban ő elnökölt az erdélyi országgyűlésen. SOCG Vol. 218. Fol. 414. Vö. *Salamon Ferenc*: Két magyar diplomata a tizenhetedik századból. Bp. 1884. (Tholdalaghy Mihály és Tassi Gáspár követségi naplói 1627-ből.)

31 APF Visite e Collegi. Vol. 16. Fol. 253–256.

32 Szalainai 1639. márc. 23-án Mikházán kelt levelében azt írta, hogy Damokos mintegy egy éve van vele. APF SOCG Vol. 81. Fol. 261. Vö. Szalainai 1638. júl. 5-i levelét: Uo. Fol. 263.

szolgálhatott, mert az egyik ujjá csonkasága miatt a kánonjog szerint nem lehetett miséspappá szentelni, mert akkor torz ujjával fogta volna meg a szentelt ostyát. A királyi Magyarországon a mariánus rendtartományban szolgáló fiatalember (a csíksomlyói kolostor a szalvatoriánus provinciáé volt) székely rokonai meglátogatására és egyben megtérítésére érkezett. Örömmel csatlakozott azonban a bosnyák rendtársához (akivel minden bizonnyal latinul értették meg egymást), elkísérte Szalinait mint tolmácsa és titkára a vizitáló körútra — a most közölt jelentést ugyan Szalinai írta alá, de a szöveget végig Damokos Kázmér írta.

A fegyelmező, ellenőrző előjáró látogatása ritkán vált ki örömet, de Szalinai útja a szokásosnál is erősebb ellenállásba ütközött. Jól mutatják ezt a csíki főesperesnek, Árkosi Mihálynak 1638. március 13-án a többi csíki plébánoshoz intézett sorai, amelyeket nyílt ajánlólevélnek szánt „ez levélmutató barát atyánk” számára. Ebből fény derül a vizitáció részleteire is: a bosnyák ferencest Árkosi, mint főesperes vezette be Csíkszékbe. „Én az szék híre nélkül el nem bocsátám az páterekre vizitálni, hanem az széknek primáriusait megtalálám, ... mert ő kegyelmek kenyerét esszük és az széknek kápláni, lelki pásztorai vagyunk.” Csíkszék előjárói megengedték Szalinai egyházlátogatását, és szállást és ételmet is biztosítottak számára, mert a vizitátornak „mi papok semmi élést ... és szállást sem adunk” — szögezte le sietve az esperes. Az, hogy Csíkszék engedélyezte az egyházlátogatást, szemmel látható csalódottsággal töltötte el Árkosit, aki ennek az ellenkezőjét remélte: „Én is az szék ellen — magyarázta a plébánostársainak — nem tehettem egyebet, hanem megnyitottuk az templum ajtaját és a pap deák háza ajtaját, és megengedtük, hogy vizitáljon itt mi közöttünk”. A nő plébánosok szemmel láthatóan igencsak tartottak az egyházlátogatástól: „Senkit nem háborgatott” Szalinai, írta az esperes *a vizitátor kezébe adott ajánlólevelében*, bár „nem tudjuk, mi vagyon elméjében ez után való üdöre, ... hittel kötelezi magát, hogy az ecclesiának parancsolatja szerént jár el az vizitálásban, de soha senkinek gyalázatjára, sem kárvallására nem ügyezik”.³³

Ebben a reményében azonban az esperesnek később keservesen csalódnia kellett, mert Szalinai éppen róla írta az egyik legsötétebb jellemzést Rómába: Árkosi Mihály — olvashatjuk a jelentésében — bár sohasem volt házasság, sok fiát és leányt nemzett, és ezenfelül sohasem akart gyónni: még amikor halálosnak hitt betegségben volt, akkor sem volt hajlandó a gyónásra, hanem összehívta a „lotyóit” (*meretrices*), azokra hagyta a kincseit, írta Szalinai a rövidre fogott sorokon is átsütő haraggal. Igaz, Szalinai megelégedett azzal, hogy Rómában „feljelentette” a nő plébánosokat — arra, hogy egyházi fenyítéssel sújtsa őket, az adott erőviszonyok mellett egyelőre még nem gondolhatott.

Szalinai jelentése igen részletes és nagyon riasztó képet rajzol a székelyföldi papságról.

33 APF Visite e Collegi. Vol. 16. Fol. 258. Szalinai jelentését és a kísérőiratokat Loparai István bosnyák ferences, Szalinai társa a misszióban, vitte Rómába, számára Szalinai a biztonság kedvéért a latinul írt levelek hátára délszláv nyelven, boszniai cirill betűkkel (bosančinával) feltüntette a tartalmat: A papok története, Seredei Ivan (Szeredey János), Jezsuiták. (Elolvasásukat Zorán Velagícának köszönöm.) Szalinai halála után a Hitterjesztés Szent Kongregációja 1654. ápr. 14-én Damokos Kázmért nevezte ki a misszió prefektusának. APF FV Vol. 6. Fol. 41.

A székelyföldi plébánosok 1638-ban

Székek a plébániának	Csik	Gyergyó	Maros	Udvar- hely	Három- szék	Összesen
nőtlen plébánosa van	4	1	1	1	2	9
a plébános nős, ágyast tart vagy gyerekei vannak	6	–	1	1	9	17
botrányos életű papja van	1	2	–	1	–	4
van papja, nem tudni, nős-e	5	–	–	–	–	5
nincs papja	3	1	2	11	6	23
Plébániák száma	19	4	4	14	17	58

A székelyföldi 58 plébánia közül mindössze kilencnek (15%) volt nőtlen plébánosa. 17 plébános élt házasságban, tartott ágyast, vagy voltak gyerekei, és feltehető, hogy a botrányos életűnek minősített további négy plébános is nemcsak részeges, hanem parázna is lehetett. 21 katolikus pap tehát, az összes székelyföldi katolikus plébános 60%-a olyan életet élt, amely kiáltó ellentétben volt a tridenti zsinat előírásaival. Ezek között a nős és ágyas papok között két egykori szerzetes is akadt, a szentkátolnai plébánosról, Oláh Miklósról tudjuk, hogy korábban a csíksomlyói kolostorban volt ferences barát, míg a nős baróti plébánosról, Rotary István egykori szerzetesről — akit 1642-ben Szalainai börtönbe záratott, kiváltva ezzel a fejedelem, I. Rákóczi György haragját³⁴ — ezt csak feltételezzük.

Csíkszékben, mint láttuk, a papok vezetőjének, Árkosi Mihály esperesnek is több szeretője és gyereke volt, hasonlóképpen a csíkszentmiklósi plébánosnak sem volt soha felesége, de sok gyermeket nemzett. Négy másik csíki plébános a „szakácsnéjával” élt, akiktől fiaik és leányaik születtek. A háromszéki plébánosok közül Szentmiklósi János katolikus pap létére már a harmadik (!) feleségével lakott, és a papok között még özvegyek is akadtak, mint pl. a hodosi és az esztelneki plébános.³⁵ A polyáni és a bodolai plébánosokat Szalainai nyilvános bigámistáknak nevezte, azaz feltehetően élt még a feleségük előző férje, ezt a vizitátor az említett baróti plébánosról, Rotary Istvánról világosan meg is mondja: „más férfi feleségét vette nőül, és most is valósággal azzal él”. Más plébánosok nemcsak nők voltak, de vérfertőzőek is, mert saját közeli rokonukat vették feleségül. Ezek a nős, bigámista és özvegy plébánosok azonban minden bizonnyal *meg is házasodtak a katolikus egyház szertartása szerint*, ezért nevezi őket Szalainai házásoknak. Erre az első pillantásra joggal meglepőnek tűnő lépésre a székelyföldi papok többféleképpen is vetemedtek. Mint Szalainai leírta, a székelyföldi plébánosok, kihasználván azt, hogy Erdélynek nem volt katolikus püspöke, már nős emberként a szomszédos Moldvába mentek, hogy ott a bákói püspökök³⁶ szenteljék fel őket. Itt házas voltukat eltitkolva meg-

34 APF SOCG Vol. 408. Fol. 192–195.

35 Ez utóbbi öregember lehetett, megvakult, és Szalainai egyetlen kivételként még a nevét sem említi, nyilván nem volt már alkalmas a papi teendők ellátására.

36 Moldvai csángó-magyar okmánytár. Szerk. Benda Kálmán, összáll. Benda Kálmán, Jászay Gabriella, Kenéz Győző, Tóth István György. Bp. 1989. 191–194.

tévesztették a püspököket — akik a lengyel szerzetesek közül kerültek ki —, de a vizitátor olyan plébánost is talált, aki a bákói püspököt pénzért vette rá arra, hogy nős ember létre pappá szentelje. A már felszentelt székelyföldi plébánosok pedig egymást eskették meg, a katolikus egyház szertartása szerint, de az egyház előírásaira fittyet hányva — mint Szalainai leírta, egyszerűen közölték a hívekkel, hogy nekik lehet feleségük. Bizonyosak lehetünk abban, hogy azok, akiket a vizitátor nőnek mond, valóban felvették a katolikus házasság szentségét, ugyanis Szalainai több olyan plébánosról is szólt, akik csak *ágyasságban* éltek.³⁷ Az említett Szépvízi János hodosi plébánosnak pedig meghalt a „törvényes” felesége és most az attól született gyermekével és egy szolgálólánnyal élt együtt, azaz Szalainai világosan megkülönböztette a plébános „hites” feleségét a későbbi szeretőjétől. Nem volt házas az a Vasma Bálint sem, aki a „lotyójával” együtt Tatárországba, a Tatár föld és Moldva határán fekvő magyar faluba, Csöböröcsökre szökött. Itt öt évig lakott, nyilván az ottani magyarok papjaként, majd visszatért a Székelyföldre, és együtt élt a szeretőjével, mint szárazpataki plébános.³⁸

Székelyföldön ekkor több plébános is bigámista volt, azaz a férje életében vezetett nővel él egy asszonyt, érthető tehát, ha a székely nép is követte ezt a gyakorlatot. „Nincs falu, ahol ne lenne számos bigámista”, panaszkodott Szalainai a jelentésében, minden székely faluban élnek olyan férfiak, akiknek két, sőt három felesége is életben van. Szalainai a jelentéséhez iratokat is mellékelte az ilyen „válás utáni” házasságokról, amelyeket a helyi közvélemény szemmel láthatóan teljesen törvényesnek ítélt.³⁹ A kisebbségi helyzetben lévő katolikus vallás tehetetlen volt ez ellen a gyakorlat ellen, hiszen, írja Szalainai, a házasulandók könnyen más vallásra térhetnének át, nyilván református lelkészek vagy ortodox pópák adták volna össze őket.

Az esperesek, írta Szalainai, semmivel sem jobbak az egyszerű papoknál, mert szimóniában vétkesek: míg a papi jövedelmeket a hívőktől kemény kézzel, a világi

37 Ezek egyike, Czomortáni Péter ménasági plébános, 1618-ban csíksomlyói plébános volt. ám feltehetően miután a csíksomlyói ferences kolostor ismét erőre kapott, a szakácsnő-ágyast tartó plébánosnak a kolostor tőzsomszédságából egy másik csiki plébániára kellett mennie. APF Visite e Collegi. Vol. 16. Fol. 163/v. (Petrus Chymortani parochus Sanctorum Petri et Pauli in Somlio).

38 Csöböröcsökre: *Benda Kálmán*: Csöböröcsök. Egy tatárországi magyar falu története a 16–18. században. Századok 1985. 895–915., a papokra, licenciátusokra: i. m. 906–907., Vasma Bálint személye azonban eddig ismeretlen volt. A licenciátusokra: *Georg Köhl*: Laienseelsorger. Die Lizenziaten in Ungarn. Trierer Theologische Zeitschrift 1982. 241–248.; *Koloman Juhász*: Laien im Dienst der Seelsorge während der Türkenherrschaft in Ungarn. Ein Beitrag zur Geschichte der Seelsorge. Münster, 1960. passim.; *Tóth István György*: Diákok (licenciátusok) a moldvai csángó magyar művelődésben a XVII. században. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szerk. Zombori István. Szeged, 1988. 139–147.

39 1607-ben kelt négy remetei székely tanúsítványa arról, hogy Remetei Székely Lukács többször küldte őket a feleségéhez, Margithoz (aki nyilván mással élt), „hogy hiti [=férje] mellé haza hínók, mi egynéhányszor hittuk, sőt intettük is, és az asszony azt mondta, hogy ő soha nem jó, ha ezerszer hivatja is, sőt mi előttünk szabadságot is adott, hogy valamikor meg akar házasodni, ő felőle szabadon megházasodik”, azaz a feleség felbontottnak tekintette a házasságukat, a bosnyák ferences nem kis megbotránkozására. Egy másik remetei katolikus, Literati Balázs feleségét pedig a férje életében Szenczi György oláhfalvi plébános összeeskette egy másik férfival, és erről Szalainainak tanúsítványt is adott, mondván, hogy ő Fejér Miklós vikárius engedélye alapján cselekedett. APF Visite e Collegi. Vol. 16. Fol. 254., 259.

hatalom segítségét is igénybe véve behajtják, a plébánosok bűneit pénzért eltűrik.⁴⁰ Ez nem is meglepő, hiszen mivel erdélyi püspök nem volt, az esperesek nem felülről kaptak megbízást a tisztségükre, hanem — a protestáns egyházak szokásait idéző módon — az esperesi kerület, azaz a székely szék papjai (sőt velük együtt még a kántorok és az iskolamesterek is⁴¹) választották őket, így azután, ha akarták volna, sem léphettek volna fel kemény kézzel a nős plébánosok ellen. Szalainai a jelentésében fel sem tüntette az espereseket — alighanem azért nem, mert a fentiek alapján nem tekintette őket a papok méltó vezetőinek. Leone da Modica jelentéséből azonban három esperes nevét ismerjük, ám az a jellemzésük, amit Szalainai adott róluk, csak az egyikük, az említett Árkosi Mihály csíki esperes esetében támasztja alá a vizitátor lesújtó ítéletét. A másik két esperes: a háromszéki papok vezetője, Gelenczei Péter torjai plébános, és Udvarhelyszék mindössze három plébánosának előjárója, Székelyudvarhely mezőváros papja, Forró Péter ugyanis nőtlenek voltak.⁴²

Mivel Leone és Szalainai egyházlátogatásai között csak rövid idő, alig három év telt el, érthető, ha a papok körében a két névsorban csak kevés változást találunk. Szalainai 16 csíki plébánost sorolt fel, ezek közül tíz egyértelműen azonosítható a Leone da Modica jelentésében szereplőkkel. Mivel ebben a korban a vezetéknevek még nem rögzültek szilárdan, az azonos keresztnévek alapján további négy csíki pap esetében az eltérő vezetéknevek ellenére nagyon valószínűnek tűnik, hogy ugyanazt a papot találta a plébánián előbb Leone da Modica, majd pedig Szalainai is.⁴³ A Szalainai jelentésében szereplő három gyergyói papból viszont csak az egyiket, Kászoni Péter esperest sorolta fel Leone da Modica is.⁴⁴ Udvarhelyszékben mindössze három plébános működött, közülük kettőt, Forró Péter esperest és Szenczi Györgyöt (ez utóbbit Georgius Pap néven) mindkét jelentésben megtaláljuk, Szalainainál viszont

40 Szalainai jelentéséből az is kiderül, hogy a Székelyföldön eddig is többször volt egyházlátogatás, ezt azonban nem a püspök (hiszen ilyen nem volt), nem is külső vizitátor végezte, hanem az esperesek paptársaikkal, sok lóval és szolgálval, nagy költséggel bejárták a plébániákat, megterhelve a hívőket, ám ettől az egyházi élet nem javult — sejtethető, hogy pl. Árkosi Mihály esperes nem fedtte meg a hozzá hasonló módon vétkes paptársait. Így pl. Gelenczei Kozma Péter háromszéki esperes 1635. febr. 13-án kapott engedélyt I. Rákóczi György fejedelemtől, hogy Háromszék plébániáit vizitálja. Milley János Jézus-társasági szerzetes jelentései az 1648–1653. évekről. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. (= EOE) XIX. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1896. 487–489.

41 *Veszely K.*: i. m. 306–309. 1673-ban Damokos Kázmér szüntette meg ezt a gyakorlatot.

42 Szentléleki Forró Péter már 1620 körül esperesként adott ki egy oklevelet Fejér Miklós erdélyi vikárius generálissal együtt. *Veszely K.*: i. m. 335., 385.

43 Siket Imre=Süket Imre, Gelerd János=Geler Pap, Barlogh Péter=Bartocz Péter, Francze Máté=Franczi Máté, Becze János=Beke János, Bartho Balázs=Bartko Balázs, Árkosi Mihály=Árkosi Miklós — a magyar Mihály és Miklós keresztnéveket a külföldiek e korban gyakran összekeverték, mivel ismerjük Árkosi Mihály saját kezű aláírását, Szalainai jelentése ismét megbízhatóbbnak bizonyult Leone da Modica beszámolójánál. Székely Máté minden bizonnyal azonos Kisasszonyi Mátéval. További négy, Leone da Modica által felsorolt csíki pap, Ménasági Miklós, Caspar Péter, Nagy János és Ádám Péter nagy valószínűséggel — ha nem is bizonyossággal — azonosítható a Szalainainál más vezeték-, de azonos keresztnévvel említett pappal, csak Szentmihályi Györgyöt nem találjuk Szalainai jelentésében.

44 Leone da Modica jelentésében Csomortáni Péter és Izsák János csíki papok mint gyergyói plébánosok szerepelnek, az olasz ferences szemmel láthatóan nehezen igazodott ki a székely székek határai között, hiszen a gyergyói plébániákat hol a háromszéki, hol pedig a csíki esperességhez sorolta.

nincs szó „Dömötör nős papról”, míg Leone da Modica nem tud a szintén nős Monyasdy Ferencről. Mint ez a jelentéséből világosan kiderül, Háromszéket Leone da Modica sokkal kevésbé ismerte, mint a csíki falvakat. Háromszéket az olasz szerzetes valószínűleg nem is vizitálta, mert ezt az itteni nős plébánosok megakadályozták. Nem meglepő, ha ezek után Leone da Modica mindössze nyolc háromszéki papról írt, valószínűleg róluk is csak másoktól hallott, közülük Gelenczei⁴⁵ Péter esperes mellett mindössze Dávid „korábban nős” papot tudjuk bizonyosan azonosítani a Szalinainál említett polyáni plébánossal, Huszty Dáviddal. Különös viszont, hogy ellentétben Leone da Modica jelentésével, a bosnyák ferences nem említette meg a háromszéki papok között Ferenczi György későbbi erdélyi vikáriust.⁴⁶

Azon, hogy a Leone jelentésében feltüntetett egyik gyergyói papot Szalainai István 1638-ban már nem találta meg, aligha csodálkozhatunk — Bellinus Pál ugyanis a püspök, tehát felügyelet nélküli vidékeken kóborló katolikus papok igazi megtestesítője volt. A hódoltság határán, Mezőkeresztesen született, majd a gráci egyetemen tanult, de innen verekedésért hamarosan elbocsájtották. Saját elbeszélése szerint ezután a török hódoltságban működött, ahol az egyik pasától szenvedett üldöztetést. Mindenhonnan menekülnie kellett, hogy azután pár évvel Szalainai egyházlátogatása után, 1643-ban már a moldvai Jászvásár papjaként találjuk. Itt a vajdai udvar embe-reivel verekedett össze, ezért tovább vezetett az útja a tatár földi magyar faluba, Csöbörcsökbe, onnan pedig tovább kóborolt Lengyelországba — érthető, ha gyergyószéki plébániáján sem sokáig volt maradása.⁴⁷

Az igazi különbség a két ferences szerzetes egyházlátogatási jelentése között azonban nem a plébánosok neveiben volt. Szalainai István egyházlátogatása során faluról falura bejárta a Székelyföldet, és útvjáról igen alapos és részletes beszámolót készített. Az a benyomásunk azonban, amelyet a jelentése alapján alakítanánk ki a székelyföldi katolicizmusról, igazsággal hamis lenne, a bosnyák ferences ugyanis a legfontosabb kérdéssről egyetlen szót sem ejtett: nem szólt arról, hogy ki törődött a székely katolikusokkal azokban a falvakban, ahová nem jutott pap. Erre csak akkor derül fény, ha a bosnyák barát beszámolóját egybevetjük Leone da Modica jelentésével.

Szalainai 23 olyan plébániát sorolt fel, amelynek nem volt papja, Udvarhelyszékben a 14 plébániából 11, Háromszéken a 17 plébániából hat tartozott ezek közé. Az azonban, hogy egy plébánián nem volt pap, még korántsem jelentette azt, hogy a helybeliek semmiféle lelki gondozásban nem részesültek a katolikus egyház részéről: Szalainai egyszerűen nem vett tudomást a hódoltsági és erdélyi egyház egyik legfontosabb intézményéről, a licenciátusokról. Ezek a helybeli hívek közül kikerülő, fel nem szentelt férfiak egyházi engedéllyel, azaz licenciával (innen ered a

45 Leone da Modicánál: Kelenczei. Vö. EOE XIX. i. m. 487–489.

46 A Leone da Modica háromszéki papnévsorában előforduló „Petrus Pap” akár Csiszer Péter szentléleki, akár Oláhfalvi Péter bodolai plébánossal azonos lehetett. A Szalinainál felsorolt papok között azonban nincs megfelelője a másik jelentésben feltüntetett Mózes, Paulinus, Berkes nevű plébánosoknak.

47 *Johann Andritsch*: Studenten und Lehrer aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Graz. Graz, 1955. 55.; *Benda K.*: Csöbörcsök i. m. 906.

nevük is) végeztek egyes papi funkciókat, így kereszteltek, eskettek, temettek, vezették a közös imát és éneket, felolvastak jámbor olvasmányokat.

Leone da Modica jelentéséből kitűnik, hogy Udvarhelyszékben kilenc katolikus licenciátus működött, a Háromszéken pedig hat — azaz a Háromszéken nem is volt olyan plébánia, ahol vagy pap, vagy licenciátus ne lett volna, és Udvarhelyszéken is csak két olyan plébánia akadt, ahol senki sem keresztelt, temetett, esketett; valószínűnek tűnik, hogy ezekben a plébániákban ekkor éppen üresedésben volt a licenciátusi tisztség.⁴⁸

A levél, amelyben az erdélyi katolikus urak a vizitátor támogatására szólították fel a székelyföldi plébánosokat, világosan megírta, hogy Szalainak az Apostoli Szentszék parancsára a „székely székekben lakó katolikus papokat és *licenciátusokat*” kell vizitálnia. Ha azonban csak Szalainai egyházlátogatásáról írt jelentését ismeménk, azt gondolhatnánk, hogy ekkor a Székelyföldön egyetlen licenciátus sem működött — csak az egyházlátogatásához csatolt, a Székelyföldön dívó visszaéléseket felsoroló levelében említi meg őket: „találtam olyan nem pap licenciátust is”, aki gyóntatott, írta felháborodottan.

A tridenti zsinat előírásainak érvényt szerezni akaró, a székelyföldi *felszentelt* plébánosokat is igen szigorú szavakkal jellemző Szalainai egy szót sem szólt a felszentelés nélkül keresztelő, eskető, temető licenciátusokról. Ennek a legvalószínűbb magyarázata az lehet, hogy a bosnyák ferences a licenciátusokat nem is tekintette egyházi személyeknek, és ahogy nem írta össze a plébánosok mellett működő iskolamestereket és kántorokat sem,⁴⁹ úgy nem „vesztegetett” egy szót sem a licenciátusokra. Pedig aligha kell hangsúlyozni, hogy milyen fontosak voltak a katolicizmus megtartásában azokban a falvakban, ahová még nő pap sem jutott, nélkülük a székelyek minden bizonnyal a közeli települések református lelkészeit kérték volna fel keresztelésre, esketésre, temetésre.

A székelyföldi katolikus plébánosok a vizitátor leírása szerint sűrűn vétkeztek a hatodik és a kilencedik parancsolat ellen, Szalainai azonban a katolicizmus számára nem kisebb veszélyt jelentő, a protestantizmus iránti szimpátiával mindössze egyetlenegy székelyföldi papot, a már említett baróti plébánost vádolta meg. Rotary János, bár korábban szerzetes volt, írta „elfajzott”, előbb unitárius, majd kálvinista, azután lutheránus lett, jelenleg — írta a vizitátor — nő plébánosként katolikus módra prédikál, de csak a lutheránusoknak (!) hajlandó meggyónni. A székelyföldi katolikus urak és a székelység jelentős tömegei megmaradtak a katolikus hit mellett a reformációt követő évtizedekben is — a Székelyföld katolikus részét az erdélyiek közönségesen Rómának nevezték⁵⁰ —, ezért ezek az egymást megeskető plébánosok sem szakadtak el a római egyháztól, mert akkor el kellett volna hagyniuk a plébániájukat.⁵¹

48 Leone da Modica három udvarhelyszéki licenciátus nevét is közli, kettejüknek a neve is utal a foglalkozására: Deák Péter Méréfalván, Pap János Remetén volt licenciátus.

49 Vö. *Demény Lajos*: Fejedelemskori székely *schola*-mesterek. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 281–289.

50 *Relationes* i. m. 238.

51 Igaz, Loparai István, akit Szalainai Rómába küldött a jelentésével, beszámolt arról, hogy két ferences és egy domonkos szerzetes — ez utóbbiról nem tudjuk, honnan került oda — unitárius vallásra

A székelyföldi papok nemcsak azért nem feleltek meg a tridenti zsinat előírásainak, mert asszonyokkal éltek, hanem azért sem, mert nagyon tudatlanok voltak, ami szintén nem meglepő, hiszen Erdélyben nem volt katolikus papnevelő intézet azóta, hogy 1603-ban Székely Mózes katonái és a helyi unitáriusok feldúlták a Báthory István alapította kolozsvári jezsuita egyetemet.⁵² A székelyföldi plébánosok leginkább egymástól, a gyakorlatban tanulhatták meg a katolikus papi hivatáshoz szükséges tudnivalókat, így azután nem csodálkozhatunk azon, ha az egyházi rítusokban és a szentségek kiszolgáltatásában rengeteg hibát vétettek. A papok tudásának fogyatékosága és a környező protestáns vidékek hatása egyaránt a katolikus rítusok elhanyagolásához vezetett. A plébánosok semmit sem tudnak az egyházi szertartásokról, nem alkalmazzák az utolsó kenetet, alig-alig gyóntatnak, az oltárterítők, a papi öltözékek mocskosak — sorolta Szalainai, aki olyan plébánosokat is talált, akik nem tudták elmondani a gyónáskor használt feloldozás formuláját, nem volt breviáriumuk vagy misekönyvük, és semmit sem tudtak a szentségekről szóló katolikus tanításról. Nem tudják, hogy hogyan kell eljárni a szentelt ostyával, írta Szalainai döbbenet, ezt minden tiszteletadás nélkül beleteszik valamelyik könyv lapjai közé, és úgy viszik ki a betegekhez.⁵³

Szalainai István jelentése azonban nemcsak az erdélyi egyház- és művelődéstörténetnek, hanem a demográfiának is igen fontos forrása, hiszen a ferences szerzetes valamennyi általa felkeresett plébániáról megadta, hogy ott hány házas férfi él (*parochia continet homines uxoratos*). A megfogalmazás világosan elárulja, hogy bár Szalainai csak azokat a falvakat kereste fel, ahol katolikusok éltek (emiatt a Székelyföld nyugati, református körzetei kimaradtak a jelentéséből), ezekben a falvakban azonban valamennyi házas férfit, azaz családfőt összeírta.

Azt, hogy Szalainai pontosan hogyan készítette el az összeírást, nem tudjuk. Jelentésében a plébániákon élő családokról vegyesen egymás mellett találunk kerek és nem kerek számokat, és azt sem mondhatjuk, hogy a nagyobb, több filiával rendelkező, népesebb plébániákról kerek (azaz nyilván becsült) számot közölt volna, míg a kisebbekről nem kerek, vagyis pontos adatot.⁵⁴ Feltételezésem szerint a családfők számáraól mind megszámolt, mind pedig becsült adatokat találunk a jelentésében.

tértek, akárcsak egy világi pap, akit a katolikus urak ezért börtönbe vetettek. APF Visite e Collegi. Vol. 16. Fol. 261. A székelyföldi protestánsokra: *Juhász István: A székelyföldi református egyházmegyék*. Kolozsvár, 1947. (Etf 201.) 19–58.

52 *Veress Endre: A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig*. Erdélyi Múzeum 1906. 257–261.

53 APF Visite e Collegi. Vol. 16. Fol. 244–246/v., Fol. 254.

54 A jelentésben ugyan mindig szomszédos plébániák következnek egymás után, de éppen a csíki esperes idézett levele kizárja, hogy Szalainai valóban a lejegyzett sorrendben járta volna be a falvakat, hiszen akkor márc. 13. (ekkor kezdett Csík bejárásához) és máj. 4. (az egyházlátogatás végét jelentő levél dátuma) között, azaz alig másfél hónap alatt kellett volna 58 egymástól távol fekvő plébániát vizitálnia.

Szalinaí István egyházlátogatásában a plébániákról megadott családfőszámok

Székek	kerek százaz	kerek tízes	nem kerek szám
Csíkszék	6	9	4
Gyergyókszék	3	0	1
Maroszsék	0	1	3
Udvarhelyszék	1	6	9
Háromszék	2	8	6
Összesen	12 (20,3%)	24 (40,6%)	23 (38,9%)

A vizitátor 12 plébániáról közölt százazokra, 24-ről tízesekre kerekített adatot a családfők számáról, 23 plébánia esetében pedig nem kerek számot írt.⁵⁵

Szalinaí a bosnyák ferencesek mikházai kolostorában, Maroszsékben lakott, az itteni falvakat ismerte a legjobban, de a szomszédos Udvarhelyszék falvaiban is a falvak több mint feléről (56,25%) közölt pontos számot. Háromszéken már kevésbé pontosak a ferences szerzetes feljegyzései, a távolabbi Csíkszékben pedig már csak minden ötödik plébániáról kapunk nem kerek számot, míg Gyergyóban a négy plébániából háromban Szalinaí százazokra kerekített. Összehasonlítva azonban Szalinaí jelentését más összeírásokkal, kitűnik, hogy a kerekített számok is legalább nagyságrendjükben megbízhatóak.

A Szalinaí egyházlátogatásában szereplő lakosságszámokat két másik forrással is egybevetethetjük: egyrészt a három évvel korábban, 1635-ben keletkezett székely lustrákkal, azaz a hadra fogható székely férfiak összeírásával, másrészt pedig Szalinaí útitársának, Damokos Kázmérnak két évtizeddel később készült, 1657. évi egyházlátogatásával.

A lustráknak a székelyföldi katonai népességre vonatkozó, a szakirodalom által joggal rendkívül megbízhatónak tartott adatai csak megszorításokkal vehetőek össze a Szalinaí István egyházlátogatásában szereplő számokkal. A lustra falvakat írt össze, a ferences szerzetes viszont plébániákat, így csak akkor hasonlíthatjuk össze a számadatokat, ha egy plébánia valamennyi filiáját megtaláljuk a lustrában. A katonáskodó székelyek összeírásaiból hiányoznak viszont a nem katonaköteles „fejeköltött” székelyföldi jobbágyok.⁵⁶ A lustrákban szereplő kategóriák közül az özvegyasszonyokat, a halottként feltüntetett férfiakat, a távollévőket és a férfi családtagokat kihagytam a táblázat elkészítésekor, viszont a nemeseket és a betegeket figyelembe vettem.⁵⁷

55 Azt, hogy Szalinaí a pontosságra törekedett, jól mutatja, hogy a háromszéki Polyán plébániájáról szólva a jelentés íroka, Damokos Kázmér a nyolcas után kipontozta a helyet, talán arra számított, hogy később beírhatja még a családfők pontos számát, erre azonban már nem került sor. (Természetesen a kerek számok egy része lehetett számolt adat is.)

56 Erdély története. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp. 1986. 736–740. (*Péter Katalin*); *Szádeczky Kardoss Lajos*: A székely nemzet története és alkotmánya. Bp. 1927. 172–193.

57 A lustrák demográfiai szempontú feldolgozásával a bukaresti Nicolae Iorga Történettudományi Intézet Demény Lajos vezette munkaközössége foglalkozik. A bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban őrzött 1635. évi udvarhelyi lustrát *Solcan Sarolta* tárta fel és értékelte, míg a Magyar Országos Levéltárban a Gubernium levéltárában található maroszséki és háromszéki lustrákat *Tüdősné Simon*

**A székelyföldi családfók száma a székely lustra, valamint Szalainai István
és Damokos Kázmér egyházlátogatásai alapján**

Plébánia (filiákkal)	lustra (1635)	Szalainai (1638)	Damokos (1657)
<i>Csikszék</i>			
Nagykászon	–	150	400
Kászonújfalú	–	90	60
Kozmás	–	436	250*
Szentmárton	–	260	200
Szentgyörgy	–	570	500
Ménaság	–	90	200
Mindszent	–	100	157
Szentlélek	–	100	115
Szentsimon	–	112	100
Szentimre	–	122	200
Szentkirály	–	136	60
Csiksnelyó	–	300	272*
Delne	–	310	242*
Szentmiklós	–	400	500
Szentmihály	–	180	200
Kisasszony	–	500	500
Nagyboldogasszony	–	560	250*
Szenttamás	–	100	80
Szentdomokos	–	90	60
Összesen		4606	4346
<i>Gyergyószék</i>			
Szentmiklós	–	500	500
Újfalu	–	100	100
Alfalu	–	131	130
Szárhegy	–	300	381
Összesen		1031	1111
<i>Marosszék</i>			
Szováta	59	45	37
Selye	46	43	25

Kinga dolgozta fel magyarul és románul megjelent cikkeiben és A katonáskodó székelyek nyomában c. készülő monográfiájában. Vö. *T. Simon Kinga: Importanța registrului militar secuiesc (1635) ca izvor de demografie istorică. Revista istorica 1992. 241–252.; Uő: A háromszéki hadköteles székelység társadalmi rétegződése 1635–ben. Tsz 1991. 224–238.; Uő: Erdélyi védőrendszerek a XV–XVIII. században. (Háromszéki templomvárak). Bp. 1995. 44–52.; Solcan Sarolta: Családszerkezet, vallás és társadalom a 17. században. (Kézirat); Uő: Damokos Kázmér jelentése 1657-ből az Udvarhely és Csík–Gyergyó–Kászon széki lakosságról és a székely lustrák. (Kézirat); Uő: Aspecte demografice în Arieș la 1642. Revista istorica 1992. 253–273.; A székely felkelés 1595–1596. Szerk. Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly. Bukarest, 1979. 50–58., 146–178. A táblázatban szereplő adatok forrása: MOL Gubernium It. F 136. Székely lustrák, Marosszék. Háromszék. (Az eltérő szempontok miatt a saját gyűjtésem.)*

Plébánia (filiákkal)	lustra (1635)	Szalina (1638)	Damokos (1657)
Köszvényes	129	113	114
Hodos	164	150	142
Összesen	398	351	318
<i>Udvarhelyszék</i>			
Oláhfalu	–	112	170*
Lövete	–	110	60
Remete	–	32	25
Mádéfalva	–	60	50
Zetelaka	–	136	100
Szombatfalva	–	90	80
Vágás	–	137	80*
Szentlélek	–	200	185
Szenttamás	–	213	145
Udvarhely	–	150	100
Szentkirály	–	39	50
Oroszhegy	–	213	40*
Korond	–	40	35
Athyha	–	42	32
Összesen		1574	1152
<i>Háromszék</i>			
Alsótorja	220	150	300
Futásfalva	55	90	40
Hatolyka	73	116	50*
Szentkatolna	68	92	50
Gelence	194	130	205
Ozsdola	154	80	100
Martonos	21	36	32
Bereck	–	100	80
Lemhény	156	136	255*
Nyujtód	54	80	50
Sárfalva	108	80	57
Esztelnek	175	110	150*
Polyán	116	80 (kb.)	132
Szentlélek	208	132	280
Szárzapaták	–	120	80
Barót	130	113	150
Bodola	–	100	–
Összesen	1732	1745	2011
<i>Mindösszesen</i>		9307	8938

A csillaggal jelölt plébániákhoz más filiák tartoztak az 1657-es, mint az 1638-as egyházlátogatás alkalmával.

Szalina tehát összesen 9307 családfőt (házas férfit) talált a Székelyföldön. (Damokos Kázmér két évtizeddel később ennek a számnak 96%-át írta össze, ami

a 17. századi népszámlálások pontatlanságait figyelembe véve szinte azonos népesítést jelent.) A Hitterjesztés Szent Kongregációjának a jelentésről készült összefoglalója — feltehetően Szalinali egy másik, egyelőre ismeretlen kísérőlevele alapján — azt állapította meg, hogy e családok közül néhányban 6, 8, 10, 12 személy is élt, de „szokás szerint” családonként öt fővel kell számolni.⁵⁸ Ha így teszünk mi is, akkor azt az eredményt kapjuk, hogy *1638-ban a Székelyföld katolikusok lakta részében 46 535 ember élt.*

Az Erdélyt csak felületesen ismerő olasz konventuális ferences szerzetes, Leone da Modica becslése tehát, aki jelentésében 23 ezerre tette a székelyföldi katolikusok számát, rendkívül pesszimista volt.⁵⁹ Nagyajtai Darkó János, a háromszéki nemesi családból származó bécsi papnövendék, későbbi misszionárius és bélháromkúti apát, aki a Székelyföldről az általam ismert első összefoglaló jelentést készítette 1629-ben a Hitterjesztés Szent Kongregációja részére, meglepően pontosan becsülte meg a székely katolikusok számát. Szerinte Csík- és Gyergyószékben 20 ezren éltek (Szalinali 5637 családot, tehát 28 185 főt talált), Udvarhely- és Marosszékben 8–9 ezer lélek lakott Darkó szerint (1925 családot, azaz 9625 lelket talált Szalinali), míg Háromszéken Darkó szerint 8–10 ezer ember élt, Szalinali pedig 1745 családot, azaz mintegy 8725 lelket írt össze. Darkó János azért tudott ilyen jó becslést adni, mert bizonyára ismerte a korábbi székely lustrák, mindenekelőtt az 1614-ben Bethlen Gábor parancsára készített összeírás eredményeit.⁶⁰

Szalinali István 1638 elején tehát rendkívül részletes és pontos képet rajzolt a székelyföldi katolikus lakosságról. Jelentését misszióistársával, Loparai Istvánnal küldte Rómába.⁶¹ Szalinali a jelentéséhez mellékelte levelében azt kérte a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosaitól, hogy engedélyezzék kísérőjének, Damokos Kázmérnak pappá szentelését, továbbá hogy Bulgária mintájára állítsanak fel Erdélyben is egy önálló ferences őrséget (kusztódiát) és gondoskodjanak egy Erdélyben élő püspökről.

A Kongregáció 1638. november 9-i ülésén tárgyalta Szalinali jelentését⁶² és a vizitátor kéréseit jórészt teljesítette is. Damokos Kázmért még 1639-ben pappá szentelték az obszerváns ferences rend főtemplomában, a római Aracoeli kolostorban. A Kongregáció javaslatára pedig 1640. február 3-án VIII. Orbán pápa brevét adott ki, mely szerint az erdélyi magyar és bosnyák ferenceseket egyesítve, mind a magyarországi, mind a boszniai provinciáról leválasztotta őket, és önálló, csak a rendfőnöknek alárendelt, Szent Istvánról elnevezett őrséget hozott létre, amelynek első őre Szalinali István lett. Az Erdélyben rezideáló püspök kérdését azonban még évtizedekig nem sikerült megoldani. Bár Francesco Ingoli, a Kongregáció titkára azt javasolta, hogy mivel a császár által kinevezett Simándi István erdélyi püspököt

58 APF Visite e Collegi. Vol. 16. Fol. 244–246/v.

59 Relationes i. m. 249.

60 Uo. 237–239. Nagyajtai Darkó János 1629 után misszionáriusként dolgozott a Felvidéken; ám főleg katolikus nemesurak udvarában élt. APF SOCG Vol. 79. Fol. 207.; Vol. 219. Fol. 388/v., Vol. 70. Fol. 160., 262., Vol. 269. Fol. 56., 110–119/v. Gráci tanulmányaira: *J. Andritsch*: i. m. 48.

61 APF SOCG Vol. 81. Fol. 262., Vol. 82. Fol. 216–217., 224.

62 APF Acta SC Vol. 13. (1638–1639) Fol. 187. 251. sz. Kongregáció, 12. pont.

a fejedelem nem engedi be az országába, egy, a hitetlenek földjén lévő, címzetes püspökséggel kellene az erdélyi katolikusokról gondoskodni, erre ekkor még nem került sor. Szalainai István ezután egyszerre volt a misszió prefektusa, a ferences őrség őre és a fejedelem által kinevezett püspöki vikárius, püspök azonban — bár a katolikus urak ajánlották e tisztségre — nem lett belőle. Sokszor kellett még tanácskozniuk a Kongregáció bborosainak ahhoz, hogy megszülessen a döntés, és három évtizeddel Szalainai egyházlátogatása után, 1668-ban vikáriusi megbízatással és az erdélyi fejedelem előtt titokban tartott koroni püspöki címmel Damokos Kázmér legyen Erdély főpásztora. A székelyföldi katolikusok következő három népszámlálását, 1657-ben, 1668-ban és 1670-ben szintén Damokos Kázmér végezte el — úgy, ahogy azt egykor Szalainai István tolmácsaként és titkáráként megtanulta.⁶³

A forrás

(Archivio storico di Sacra Congregazione de Propaganda Fide, Roma.
Visite e Collegi. Vol. 16. Fol. 250–251/v. Eredeti, Damokos Kázmér kézírása,
Szalainai István sk. aláírásával.)
Visitationes in partibus Siculiae.

Parochiae in capitaneatu Chikiensi.

1. Nagykaszon,⁶⁴ filialis vero Jakabfalua. Hic est sacerdos caelebs Stephanus Rakosi. Parochia ista continet homines uxoratos 150.
2. Kaszon Uyfalua.⁶⁵ Hic est sacerdos Stephanus Faber. Parochia ista continet homines uxoratos 90.
3. Koszmas,⁶⁶ habet filiales 4: Laszarfalua, Tusnad, Szentkereszt, et Verebes. Hic manet sacerdos Emericus Siket, habet mulierem pro coquina, et habuit ab ipsa filium et filiam, modo quoque tenet illam apud se. Parochia ista continet homines uxoratos 436.
4. S. Marton.⁶⁷ Hic est sacerdos Johannes Gelerd, habet coquinam pro se mulierem. Continet parochia ista homines uxoratos 260.
5. S. Gőrgy,⁶⁸ filialis vero Kotormany. Hic est sacerdos Petrus Sutoris, habet pro coquina mulierem. Continet parochia ista homines uxoratos 570.
6. Manasagh.⁶⁹ Hic est sacerdos Petrus Czomortani, qui habet pro coquina mulierem. Parochia ista continet homines uxoratos 90.
7. Mindszent,⁷⁰ filialis vero Hosszu asso. Hic non habent sacerdotem. Parochia ista continet homines uxoratos 100.

63 Relationes i. m. 20–28., 290–311., 375–393.

64 Nagykaszon (Kászonaltíz és Kászonfeltíz közös neve, Plăieșii de Jos és Plăieșii de Sus). Kászon-jakabfalva (Iacobeni).

65 Kászonújfalua (Cașinu Nou). A vizitátor azokat a plébániákat, amelyeknek nem volt papjuk, csilaggal jelölte meg.

66 Koszmás (Cozmeni), Lázárfalva (Lăzărești), Tușnád (Tusnad), Szentkereszt (=talán Cseretszeg), Csíkverebes (Vrăbia).

67 Csíkszentmárton (Sînmartin).

68 Csíkszentgyörgy (Ciușingheorgiu), Kotormány (Cotormani).

69 Csíkménaság (Armășeni).

70 Csíkmindszent (Misentea), Hosszúaszó (Hosasașu).

8. S. Lelek,⁷¹ filiales vero Szőgyón et Monyasd. Hic est sacerdos Petrus Barlogh valde malae vitae. Parochia ista continet homines uxoratos 100.
9. S. Simon.⁷² Hic est sacerdos caelebs Matheas Francze. Continet parochia ista homines uxoratos 112.
10. S. Imreh.⁷³ Hic est sacerdos caelebs Johannes Isaak. Continet parochia ista homines 122.
11. S. Kiraly.⁷⁴ Hic non habent sacerdotem. Continet parochia ista homines uxoratos 136.
12. Somolyo,⁷⁵ habet filiales 4: Szereda, Tapolczan, Vardofalua, et Comortan. Hic est sacerdos Petrus Delnei. Hic est monasterium Franciscanorum. Continet parochia ista homines uxoratos 300.
13. Delne,⁷⁶ filiales vero Palfalua et Cziczó. Hic est sacerdos caelebs, Matheus Székely, qui est laude dignus, bonae vitae. Parochia ista continet homines uxoratos 310.
14. S. Miklos,⁷⁷ filiales vero Bossona et Szep Viz. Hic est sacerdos Johannes Becze, qui nunquam habuit uxorem, sed habuit filios et filias. Parochia ista continet homines uxoratos 400.
15. S. Mihaly,⁷⁸ filialis vero Anyad. Hic est sacerdos Blasius Bartho. Continet parochia ista homines uxoratos 180.
16. Kis Aszszony,⁷⁹ filiales vero Madefalua et Giotroc falua et Vaczarci. Continet homines uxoratos 500. Hic est sacerdos Michael Arkosi, qui habuit multos filios et filias, quamvis non habuit uxorem, neque solet confiteri, nec in agone, dum incidisset in infirmitatem, voluit confiteri, sed meretrices suas convocavit et consignavit illis thesaurum suum. Quando audierunt saeculares officiales, ceperunt illas et posuerunt ad compedes, et ille donavit illis officialibus unum equum, ut dimitterent illas.
17. Nagy Bodogh Aszszony,⁸⁰ habet filiales 5: Madaras, Olafalua, Danfalua, Kaczfalua, et Jenőfalua. Hic est sacerdos Sartoris. Continet parochia ista homines uxoratos 560.
18. S. Thamas.⁸¹ Hic est sacerdos Nicolaus Istuan. Continet parochia ista homines uxoratos 100.
19. S. Damokos.⁸² Hic non habent sacerdotem. Continet parochia ista homines uxoratos 90.

Parochiae in Giergio

1. S. Miklos.⁸³ filiales vero Tekerőpatak et Kelyenfalua. Continet parochia ista homines uxoratos 500. Hic est sacerdos Petrus Kaszony valde luxuriosus et ebriosus. (Fol. 250/v.)

71 Csíkszentlélek (Lelicieni), Sögöd vagy Zsögöd (Jigodin), Monyasd=Ménaságújfalu (Armășeni Noi).

72 Csíkszentsimon (Sînsimion).

73 Csíkszentimre (Sîntimbru).

74 Csíkszentkirály (Sîncrieni).

75 Csíksomlyó (Șumuleu), Csíkszereda (Miercurea-Ciuc), Csíktaploca (Toplița Ciuc), Várdotfalva (Vardotfălău), Csomortány (Șoimeni).

76 Csíkdélné (Delnița), Csíkpálfalva (Păuleni-Ciuc), Csíkcicsó (Ciceu).

77 Csíkszentmiklós (Nicolăști), Csíkborzsova (Bîrzava), Szépvíz (Frumoasa).

78 Csíkszentmihály (Mihăileni), Ajnád (Nădejdea).

79 Kisasszony=Csíkgöröcsfalva (Satu Nou) plébániája a nevének temploma titulusa: Beatae Mariae Virginis Nativitatis után kapta, Mádéfalva (Siculeni), Giotroc falva: az említett Csíkgöröcsfalva, Vacsárcsi (Văcărești). A ceperunt szó helyett az eredetiben: coeperunt.

80 Nagyboldogasszony=Csíkkarcfalva (Cîrța) plébániája a temploma titulusról: Beata Maria Virgo Assumpta kapta a nevének. Csíkmadaras (Mădăraș), Oláhfalva (Rumun), Csíkdánfalva (Dănești), még egyszer feltüntetette: Csíkkarcfalva (Cîrța), Csíkjénőfalva (Ineu).

81 Csíkszenttamás (Tomești).

82 Csíkszentdomokos (Sîndominic).

83 Gyergyószentmiklós (Gheorgheni), Tekerőpatak (Valea Strîmbă), Gyergyókilyénfalva (Chileni).

2. Uyfalú.⁸⁴ Continet parochia ista homines uxoriatos 100, est hic unus ebriosus sacerdos Stephanus Töke.
3. Alfalu,⁸⁵ filialis vero Czomafalua. Hic manet Johannes Erős sacerdos caelebs, continet homines uxoriatos 131.
4. Szarhegy,⁸⁶ filiales vero Remete et Gittrod, carent sacerdote. Continet homines uxoriatos 300.

Parochiae in sede Maros

1. Szouatha,⁸⁷ carent sacerdote. Continet parochia ista homines uxoriatos 45.
2. Selye,⁸⁸ qui de novo est conversus, carent sacerdote. Continet parochia ista homines vero uxoriatos 43.
3. Köszvényes,⁸⁹ filiales vero: Remete et Mikhaza. Continet homines uxoriatos 113, ubi sumus nos.
4. Hodos,⁹⁰ habet filiales 3: Dimienhaza, Jobbagytelke et Haed. Continet homines uxoriatos 150. Hic est sacerdos Johannes Szepeuzi, uxor ipsius est defuncta, habet secum filiam suam et tenet etiam aliam ancillam.

Parochiae in sede Uduarhelyiensi

1. Olafalu.⁹¹ Continet homines uxoriatos 112. Hic est sacerdos malae vitae Georgius Szenczi.
2. Leőüete.⁹² Continet homines uxoriatos 110, carent sacerdote.
3. Remete.⁹³ Continet homines uxoriatos 32, carent sacerdote.
4. Madefalua.⁹⁴ Continet homines uxoriatos 60, carent sacerdote.
5. Zatalaka,⁹⁵ filiales: Kemenyfalua et Fenyéd. Continet homines uxoriatos 136, carent sacerdote.
6. Szonbatfalua,⁹⁶ filialis vero Lengyelfalua. Continet homines uxoriatos 90, carent sacerdote.
7. Vagas,⁹⁷ filiales vero Betha et Dobofalua. Continet homines uxoriatos 137, carent sacerdote.
8. S. Lelek,⁹⁸ filiales habet 3: Malomfalua, Farkaslaka et Bogardfalua. Continet homines uxoriatos 200, carent sacerdote.
9. S. Thomas,⁹⁹ filiales habet 4: Fanczal, Kadiczfalua, Tibod et Ilke. Hic est sacerdos Franciscus Monyasdy, qui habet uxorem, a qua habet etiam filios et filias. Continet ista parochia homines uxoriatos 213.

84 Gyergyóújfalu (Suseni).

85 Gyergyóalfalu (Joseni), Gyergyócsomafalva (Ciumani).

86 Szárhegy (Lázarea).

87 Szováta (Sovata).

88 Nyárádselye (Șilea Nirajului).

89 Nyárádköszvényes (Mătrici), Nyárádremete (Eremitu), Mikháza (Călugăreni), itt volt a bosnyák ferencesek kis kolostora.

90 Székelyhodos (Hodoșa), Deményháza (Dămieni), Jobbagytelke (Sîmbriaș), Ehed (Ihod).

91 Szentegyházassoláhfalu (Vlăhița).

92 Lövete (Lueta).

93 Homoródremete (Călugăreni).

94 Méréfalva (Satu Mare), Damokos Kázmér összekeverte a csíkszéki Mádéfalvával.

95 Zetelaka (Zetea), Küküllőkeményfalva (Tîrnovița), Fenyéd (Brădești).

96 Szonbatfalva (Székelyudvarhely része), Székelylengyelfalva (Polonița).

97 Vágás (Tăietura), Béta (Beta), Dobófalva, Székelydobó (Dobeni).

98 Szentlélek (Bisericani), Nyikómalomfalva (Morăreni), Farkaslaka (Lupeni), Bogárfalva (Bulgăreni).

99 Székelyszenttamás (Târnăuș), Székelyfancsal (Fîncel), Kadiczfalva (Cădiseni), Tibóld (Tibod), Ilke=Úlke (Ulcani).

10. Uduarhely¹⁰⁰ oppidum, filialem vero habet 1: Bethlenfalua. Continet homines uxoratos 150. Hic est sacerdos caelebs Petrus Forro.
11. S. Kiraly.¹⁰¹ Continet homines uxoratos 39, carent sacerdote.
12. Oroszhegy,¹⁰² filialis vero Dia falua. Continet homines uxoratos 213, carent sacerdote.
13. Korond.¹⁰³ Continet homines uxoratos 40, carent sacerdote.
14. Atyha.¹⁰⁴ Continet homines uxoratos 42, carent sacerdote.
- Et duo pagi sunt, qui converterentur, si haberent sacerdotem: Unus Siklod, alter vero Kűsműd,¹⁰⁵ unus continet homines uxoratos circiter 90, alter vero ultra centum.

Parochiae in Trium Sedium

1. Inferior Torya,¹⁰⁶ ubi est sacerdos celibatus Petrus Gelenczey. Parochia ista continet homines uxoratos 150.
2. Futasfalua,¹⁰⁷ ubi est sacerdos Johannes Szent Miklosi, qui habuit duas uxores, modo tertiam, a qua habet etiam puerum. Parochia ista continet homines uxoratos 90.
3. Hatolyka,¹⁰⁸ filialis vero Damokosfalua. Continet homines uxoratos 116, carent sacerdote.
4. S. Katolna,¹⁰⁹ ubi est sacerdos Matthaues Olah, qui fuit monachus, ille est concubinarius. Continet parochia ista homines uxoratos 92.
5. Gelence,¹¹⁰ filiales habet duas: Haraly et Hisib. Continet ista homines uxoratos 130, carent sacerdote.
6. Osdola.¹¹¹ Hic est sacerdos Nicolaus Siculus, concubinarius. Parochia ista continet homines uxoratos 80.
7. Martonos.¹¹² Continet homines uxoratos 36, carent sacerdote. (Fol. 251.)
8. Bereck.¹¹³ Continet homines uxoratos 100, carent sacerdote.
9. Lemheny,¹¹⁴ filiales habet dua: Velencez et Baxafalua. Continet homines uxoratos 136. Hic est sacerdos Andreas Kaszony concubinarius publicus.
10. Nyuytod.¹¹⁵ Continet homines uxoratos 80, carent sacerdote.
11. Saarfalua,¹¹⁶ filialis vero Szaszfalua. Continet homines uxoratos 80, carent sacerdote.
12. Esztelnek,¹¹⁷ filiales habet duas: Almas et Czomortan. Hic erat unus sacerdos, sed uxor est mortua, et ipse factus est caecus. Parochia ista continet homines uxoratos 110.

100 Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc), Székelybetlenfalva, ma Székelyudvarhely része.

101 Székelyszentkirály (Sîncrai).

102 Oroszhegy (Dealu) Dia=Székelydála (Daia).

103 Korond (Corund).

104 Atyha (Atia).

105 Siklód (Șiclod), Kűsműd (Cușmed).

106 Alsótorja (Turia).

107 Futásfalva (Alungeni).

108 Hatolyka (Hătuica), Domokosfalvát nem tudtam azonosítani, vsz. Mártonfalvát írta így tévedésből.

109 Szentkatolna (Catalina).

110 Gelence (Ghelința), Haraly (Harale), Hisib=Hilib (Hilib).

111 Oszdola (Ojdula).

112 Kézdimartonos (Mărtănuș).

113 Bereck (Brețcu).

114 Lemhény (Lemnia), Velencét nem tudtam azonosítani. Bakfalva (később eltűnt település).

115 Nyujtód (Lunga).

116 Kézdisárfalva (Tinoasa), Kézdiszászfalu (Sășăuș).

117 Esztelnek (Estelnic), Kézdiálmás (Mereni), Csomortán (Lutoasa).

13. Polyan,¹¹⁸ filialis vero Belafalua. Hic est sacerdos David Huszty, qui est bigamus publicus. Continet parochia ista homines uxoratos 8.
14. S. Lelek,¹¹⁹ filialis vero Kis Kaszon. Continet homines uxoratos 132. Hic est sacerdos Petrus Cziszter caelebs.
15. Szarazpatak,¹²⁰ filialis vero Pelesznek. Continet homines uxoratos 120. Hic est sacerdos Valentinus Vasma, qui aufugerat cum una meretrice in Tartariam ad Czebeczek, ubi mansit 5 annis, deinde reversus, est concubiniarius publicus.
16. Baroth.¹²¹ Continet homines uxoratos 113, ubi est sacerdos Stephanus Rotary, qui antea fuit monachus, deinde perversus, fuit factus unitarius, qui dicitur Arianus, deinde Caluinista, deinde Lutheranus. Jam concionatur catholice, sed nunquam confitetur catholicis, sed Luteranis, ille abstulit uxorem unius viri, quam de facto habet.
17. Bodolya,¹²² filialis vero Nyen. Continet homines uxoratos 100, hic est sacerdos Petrus Olafalui, qui est bigamus publicus.

Haec omnia sunt publica et manifesta, de secretis et arcanis nihil loquor.

Abusiones: Singulis annis, quando visitatio est, visitorator quos vult accipit secum ex sacerdotibus, quos famulos et equos habet, omnes ducit secum, possint illos inpinguiscere in sudore pauperum, et a comitatibus accipiunt saeculare brachium, qui etiam supra modum onerant pauperculos homines. Non est pagus, in quo non sunt bigami tot, etc. et etiam in tertio vel in quarto gradu consanguineitatis et affinitatis, quos si puniunt, postea inseparati sunt, et habent a saecularibus defensiones, aut ad alteram sectam recurrunt, quia sunt sectae 7 in istis partibus, quas vocant religiones.

Ciboria, in quibus venerabile sacramentum tenent, ex majori parte sunt ex legno.

Caveat Deus difamem aliquem, sed pungit me conscientia, ut ea revellem meae Matri Sanctae Ecclesiae Romanae, quas lamentando et lacrimando secundum conscientiam meam revelo.

Frater Stephanus de Salinis m. p.¹²³

(Fol. 251/v.)

(Az irat külzetén:) Visita.

ISTVÁN GYÖRGY TÓTH

THE FIRST CATHOLIC CENSUS IN SZÉKELY LAND

(A report drafted by István Szalainai in 1638)

In early 1638 the Franciscan monk István Szalainai from Bosnia, serving as prefect to the Transylvanian mission and as papal visitor, made a canonical visitation to the Székely seats. In each of the parishes that he visited, Szalainai noted the name of the parish priest and gave a brief description of him. He also recorded the number of married men living in the parish as well as information on local beliefs, morals and marriage customs. The

118 Polyan, Kézdipolyán, más néven Kézdizsentkereszt (Poian), Bélafalva (Belani).

119 Kézdizsentlélek (Sînzieni), Kiskászon (Caşinu Mic).

120 Kézdizsárazpatak (Valea Seacă), Pelesnek=Peselnek, más néven Kézdikővár (Petriceni).

121 Barót (Baraolt).

122 Bodola (Budila), Nyen=Nyény, Lyelye, Tyej (Telin).

123 Az aláírás Szalainai kezétől. Alatta kivakarva Szalainai kézírásával írt szavak: fide juratum.

report presented here is an extraordinarily important source for those studying the demography and history (ecclesiastical and cultural) of seventeenth century Transylvania.

Catholic lords living in Transylvania invited the Franciscan monk from Bosnia because their own local monks had virtually disappeared. The Jesuits had been driven out by the Transylvanian national assembly — although (disguised as lay priests) a number of Jesuits were still active in the Principality. Meanwhile the monastery at Cskksomly, which belonged to the Hungarian province of the order of St. Francis and was the sole surviving institution of the once thriving Transylvanian monastic orders of the medieval period, had almost been abandoned by 1620 — the monks having largely died off.

Seeing the lack of priests and monks, the Catholic lords of Transylvania requested priests from the Bosnian province of the Franciscan order. And thus in early 1630 the author of the report under examination, István Szalinali, arrived in Transylvania; he was accompanied by three of his fellows. In 1636 they built a monastery in Mikháza in the seat of Maros. In November 1637 Szalinali received orders from Rome to carry out a visitation in the Székely land, and by May 1638 he had completed this assignment.

In Szalinali's report we find that just nine of the 58 parish churches in Székely land (15% of the total) were in the care of celibate priests; 60% of all Catholic priests in Székely land were married or kept mistresses, that is they were pursuing a way of life that stood in stark contrast with the regulations of the Council of Trent.

Besides being an important source for those studying Transylvanian ecclesiastical and cultural history, István Szalinali's report also contains important demographic information; in each of the parishes that he visited the Franciscan monk noted the number of married men. Thus, while Szalinali only visited those villages in which Catholics were living (and therefore the Calvinist western districts of the Székely land were excluded from his report), in these Catholic villages he nevertheless made a census of the number of married men (i.e. heads of families).

Szalinali calculated the number of heads of families (married men) in Székely land at 9,307. If we assume that each family had on average five members, the number of people living in the Catholic areas of Székely land in 1638 can be estimated at 46,535. We can check these figures by comparing them with those of the military census of 1635 and with data obtained by Szalinali's travelling companion, Kázmér Domokos (who later became the secret bishop of Transylvania) during his subsequent visitation to Transylvania in 1657. The figures do appear to be reliable.

CIEGER ANDRÁS

A Lónyay–Kappel-vagyon nyomában

Egy „újarisztokrata” család vagyoni helyzete és életkörülményei
a 19. század második felében

„Ő az egykori fortunátus, ki előtt a pénz-
királyok hajlongtak és akinek kegymosolyát a magas rangú és hangzatos című rab-
szolgáknak egész serege leste, ő az egykori fortunátus, akit megdöntött az emberek
irigysége, mert gazdagságát egészen a mítoszig fokozta s akiről az irigy tömeg,
mely megdöntötte őt képzelt gazdagságáért, néhány évre rá éppoly könnyű vérrrel
hitte el, hogy a bukás szélére jutott ő”.¹

1884. november 3-án meghalt gróf Lónyay Menyhért, az 1867. évi kiegyezés
egyik megalkotója, Magyarország politikai életének meghatározó alakja. Tevékeny-
ségével jelentősen hozzájárult a kiegyezési politikai rendszer elvi megteremtésé-
hez: Lónyay lett a dualizmus első pénzügyminisztere, majd a monarchia közös
pénzügyminisztere, 1871 végén pedig az uralkodó — miután grófi címet adomá-
nyozott neki — Magyarország miniszterelnökének nevezte ki. Lónyay emellett szá-
mos országos jelentőségű gazdasági intézmény alapítója és elnöke is volt (*Magyar
Földhitelintézet, Első Magyar Biztosítótársulat*), továbbá 1861-től a *Magyar Tudo-
mányos Akadémia* rendes tagja, majd alelnöke, végül 1871-től haláláig a tudomá-
nyos testület elnöke, ezenkívül a *Dunamelléki Református Egyház* főgondnoki
tisztségét is betöltötte. A sor még sokáig folytatható lenne...

Lónyay Menyhért politikai és pénzügyi tevékenységéről a kortársak véleménye
erősen eltért. A méltató mondatok és a tárgyilagos kritika mellett Lónyayt számos
éles támadás is érte. A bírálók kapzsisággal, erőszakos vagyonszerzési törekvésekkel
vádolták őt, kétségbe vonva a miniszterelnök erkölcsi feddhetetlenségét: „...azzal
nem elégszik meg az ország, hogy önök miniszterek legyenek és házakat építsenek
és uradalmakat vásároljanak, ez nem létjog ... Én kérdem gróf Lónyay Menyhért
kormányelnök urat: nem épített-e házat, nem vett-e uradalmakat akkor, mikor az
ország deficitben van ... Én egyszerűen azt tartom, hogy ezen országban minden-
kinek van joga gyarapodni, vagyonosodni, gazdagodni; de a minisztereknek nincs
ehhez joguk; ... még a legbecsületesebb módon sem akkor, midőn az ország defi-
citben van. Gróf Lónyay Menyhért, hogy ha nem kormányelnök, milliókat milliókra
halmozhat” — hangzott az ellenzéki Csernátony Lajos elhíresült képviselőházi fel-

1 Pesti Napló 1884. nov. 4. reggeli kiadás (a nekrológot Lónyay régi híve, *ifj. Ábrányi Kornél* írta).
— A korabeli szövegeket mai helyesírással adom közre.

szólalása.² A sorozatos támadások aláásták Lónyay tekintélyét a Deák-párton belül is, elveszítette pártja bizalmát, ezért 1872 végén beadta lemondását. A gyanús ingatlanvásárlási, vasútépítési és részvényüzletekről szóló híresztelések az elkövetkező években is állandó védekezésre kényszerítették. A közvélemény előtt azonban sosem sikerült teljesen tisztáznia magát, de valójában a korszak későbbi elemzői szemében sem. A szakirodalom személyével kapcsolatban ugyanazt a néhány leegyszerűsítő és elítélő mondatot ismételteti csupán, mely szerint Lónyay az érdekvezérelt, a politikai státusából jelentős anyagi előnyöket kovácsoló politikusnak volt tipikus képviselője.

Lónyay vagyoni helyzetének a jobb megértéséhez kívánok hozzájárulni tanulmányomban. *Budapest Főváros Levéltárának* árvaszéki irataiban található hagyatéki dokumentumanyag gazdag forrásul szolgál Lónyay és családja anyagi körülményeinek a tisztázásához.³ Belőle feltárul egy arisztokrata család 1880-as évekbeli vagyoni helyzete, de ugyanakkor képet alkothatunk Lónyay Menyhért gazdasági törekvéseiről, elképzeléseiről is, megítélhetjük, mennyire volt sikeres saját pénzügyeinek kezelésében, vagy mit hagyott örökül rokonaira, végül, hogy valójában mekkora is volt mesésnek hitt vagyona. A forrásanyagban található birtokleírások és leltárak (az állat- és eszközállományról, a gazdasági felszerelések állapotáról, a művelési technikákról, a földbirtokok minőségéről) az agrártörténet számára lehetnek majd fontosak: általuk megrajzolható egy dualizmus kori nagybirtok képe. A tárgyleltárak (bútorok, használati eszközök, személyes tárgyak, esetenként szoba- és épületbelső leírása) elemzésével viszont képet alkothatunk a főnemesi család életmódjáról, a családtagokat körülvevő tárgyi kultúráról; de természetesen a családtörténet-kutatás számára is elengedhetetlen ez a forrás, hiszen az itt található iratok (családi egyezségek, végrendelet, válási iratok, különböző helyekre beadott kérelmek) bővelkednek a személyes megnyilatkozásokban. Ebből pedig kirajzolódik az egyes családtagok közötti viszony, a család által pl. a vagyoni egyensúly megőrzése érdekében követett stratégia és gondolkodásmód.

Mégis: a forrás több okból sem alkalmas egy teljes érvényű vagyonleltár összeállítására. Egyrészt azért, mert csak Lónyay Menyhért halála időpontjában rögzíti vagyonát. A csatolt birtoklapoknak (tulajdoni lapoknak) köszönhetően viszonylag többet tudunk ugyan Lónyay birtokvásárlásairól (a vásárlás időpontjáról, a föld nagyságáról és esetenként a vételárról is), de nem értesülünk az esetleges birtokeladásokról, vagy az évenkénti birtokbevételekről, sem a különböző kiadásokról, különféle személyeknek juttatott pénzbeli támogatásokról (holott a Béla fiának rendszeresen adott hatalmas összegekről találunk kimutatást); továbbá szinte alig van információ Lónyay részvényügyeiről, hiszen csak halála pillanatában a kezén lévő részvényekről tudunk, az évek során vásároltakról, illetve az eladottakról viszont nem. Másrészt a hagyatéki iratok között talált vagyonösszeírás is tartalmazhat pon-

2 Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. II. Szerk. Nagy Iván. Buda, 1872. (Az 1872. évi szeptember hó 1-jére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi napló II.) 30.

3 Budapest Főváros Levéltára (= BFL) Árvaszéki Iratok IV/1411.b. 191–192. doboz, Lónyay család (1888.) Jelen tanulmány alapforrásai az itt található levéltári dokumentumok, elemzésemben később csak az ettől eltérő levéltári lelőhelyeket tüntetem fel külön is.

atlanságokat, bár az ebből eredő eltérések jelntősége kisebb Lónyay vagyoni helyzetének a meghatározásában: bizonyos dolgok (különösen a személyes tárgyak, értékek) kimaradhattak a leltárból; az elhalálozás és a hagyatékfelvétel dátuma közti időben az elhunyt ingóságai közül néhányat elvihettek, másokat eladhattak (pl. termés) a rokonok, végül a leltárban szereplő összegek, különösen az épületek, birtokok, ékszerek esetében, hozzávetőlegesek, becsült értékük jelentősen különbözhetett a piaci értéktől.⁴

Lónyay Menyhért vagyoni helyzetének a rekonstruálásához a hagyatéki iratok adatait más forrásokkal is kiegészítettem, így Lónyay személyes megnyilatkozásaival (levelek, feljegyzések) saját gazdasági elképzeléseiről, magatartásáról és a család pénzügyeiről. Elkerülhetetlen, hogy megvizsgáljuk felesége, Kappel Emília anyagi helyzetét is (az ő vagyonának a dokumentumai ugyancsak az árvaszéki iratok között találhatóak), mert csak ezzel válhat teljessé a Lónyay Menyhért vagyoni viszonyairól rajzolt kép, lévén, hogy Lónyay több esetben is felesége anyagi támogatására szorult.

A vagyon

Lónyay Menyhértnak is szándékában volt, hogy leltárt készít saját vagyoni helyzetéről; miniszterelnöki lemondása után nem sokkal, 1873 tavaszán hozzá is látott terve megvalósításához. Először az 1850-es évekbeli anyagi helyzetére kívánt visszatekinteni, majd évenként kívánta sorba venni a vagyonában bekövetkezett változásokat, végül pedig jelenbeli vagyoni állapotát akarta áttekinteni. Sajnos azonban ez az összeírás nem maradt fenn, de az is lehet, hogy végül el sem készült. Ma már csupán Lónyay néhány oldalas gazdasági feljegyzése olvasható, melyben terve általános indokairól és az élete során követett magatartási elveiről szól. Mondatai gazdasági végrendeleteként is felfoghatók, melyben a fiaihoz intézett intelmeken kívül a folytonos önigazoló szándék ugyancsak tetten érhető. Fontossága miatt érdemes a jegyzeteiből hosszabban is idéznünk: „minden nevezetesebb dolgot ... érett megfontolás után hozzáfogok feljegyezni, nem csak azért, hogy magam kellőképp tájékoztassam, ha időről időre visszapillantani akarok, de különösen azért, hogy ha az Isten úgy rendelné, miszerint hosszú életű ne legyek, kedves nőm és gyermekeim tudhassák, mit miképp kezdeményeztem s mik voltak szándékaim, de végre teszem ezt azért is, mert a mai gyanúsítási korszakban, hol a korlátlan sajtó és fokozott pártszenvedély annyi alaptalan és indokolatlan rágalmat használt fel ellenem, láthassák idővel gyermekeim összes vagyoni állásom, s ha áldás követendi ... igyekezetem, ha mint eddig a munka és takarékoság által sikerülend a vagyont nevelni, tudhassák, észlelhessék s lássák nyomról nyomra annak kútforrását s megmérhessék

4 Az árvaszéki iratok forrásértékéről pl. *Tóth Zoltán*: A dualizmus kori árvaszéki-hagyatéki iratokról. In: Rendi társadalom—Polgári társadalom. 2. Kutatás—módszertan. Szerk. Erdmann Gyula. Gyula, 1989. 113–117.; *Gyáni Gábor*: Polgári otthon és enteriőr Budapesten. In: Polgári lakáskultúra a századfordulón. Összeáll., bev. Hanák Péter. Bp. 1992. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 10.) 27–59. A földbirtok értékének meghatározásakor az adott birtokról származó tiszta jövedelmet vették alapul (fiktív összeg), melynek kiszámítási módja megtalálható: Magyar Törvénytár. 1875–1876. évi törvénycikkek. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1896. 12–27. (1875: VII. tc.)

azon munkát, melyet arra fordítottam. Gyermekeim legjobban tudhatják édes anyjkkal együtt, mennyire igyekeztem takarékos lenni ... példaképp hozom elő, hogy házasságunk első évében, midőn mindkettőnk összes jövedelme alig tett 6000 forintot ezüstben, annak közel egyharmadát képesek voltunk megtakarítani, pedig tisztességesen éltünk ... A negyvenes években, ámbár Pesten teleltünk, azon 50 forintot soknak találtam, melyet mint Casinó-tagnak kellett volna fizetni, azért jobbnak és célszerűbbnek véltem jó könyveket venni azon szakban, mely tanulmányaim képezé ... [A takarékoság] egyedüli indoka volt a függetlenség megőrzése, az ki csak annyit költ, mennyit évenként bevesz derangirozhatja magát, nehézségekben meg másokra szorul, s így többé nem független ... Kezdődnek a gondok, a nyugtalanság, tehát fiaimnak is azt tanácsolhatom, költsenek kevesebbet, mint amennyit minden, még kedvezőtlen évben is bevehetnek, s nem fogják nyomni a mindennapi gondok, a vagyon, melyet örökölnek vagy szereztek, megmarad s gyermeküknek anyagi jövőjét is képesek lesznek előmozdítani.”⁵

Ahhoz képest, amit itt olvasunk, tizenegy évvel később egészen mást tapasztalhatunk, a hagyatéki iratok alapján végrehajtott rekonstrukció nyomán. Így azt is megítélhetjük, vajon tényleg sikerült-e megőriznie anyagi függetlenségét és valóban sikerült-e előmozdítania gyermekei és unokái anyagi jövőjét.

Az illetékes megyei árvaszékek által megküldött részleltárak alapján Szabolcs megye árvaszéke készítette el Lónyay Menyhért teljes hagyatéki leltárát és folytatta le magát a hagyatéki tárgyalást 1885 júliusában (a leltár kiegészítésére egyébként még 1886-ban is sor került egy zempléni birtoktest felvételekor).⁶ A tárgyalási jegyzőkönyvben feltüntetett adatok és a megyei kimutatások számsorai azonban nem mindig egyeznek egymással, ezért a nyilvánvaló elírásokat és téves összeadásokat az eredeti iratok alapján helyesbítettem, bár kisebb pontatlanságok még így is megmaradtak. Az általam készített táblázatból, ennek ellenére, világosan kiderül, hogy Lónyay Menyhért a halálakor majdnem 600 ezer forintnyi adósságot hagyott családjára. Összes vagyona ugyan csaknem elérte az egymillió forintot, ám ezt 1885-re már több mint másfél millió forint adósság terhelte.⁷

Lónyay aktív (bruttó) hagyatékának legnagyobb részét ingatlanvagyona tette ki (84,79%). Az ingatlanok (dőntően földbirtok) és a rajtuk található ingóságok kétharmada Szabolcs megye területén feküdt. A mintegy 16 ezer holdnyi szabolcsi földtulajdon közel egy tucat település határában húzódott, közülük a legnagyobb bir-

5 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattára (= MTAK Kt) Lónyay Menyhért saját gazdaságára vonatkozó jegyzetei, Ms 5306/21. 1873. ápr. 9.

6 Az eljárás jogi szabályozásáról: Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikkek. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1896. 508–572. (1868: LIV. tc.); Magyar Törvénytár. 1877–1878. évi törvénycikkek. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1896. 12. (1877:VII. tc.)

7 Lónyay Menyhért hagyatékának nagyságával kapcsolatban néhány összehasonlító adat található *Kövér György*: Nagy vagyonok legendáriuma c. tanulmányában (Café Babel 1997. 1. sz. 13–32.), melyben *Kövér Gy.* röviden a vállalkozó nagypolgárság néhány vezetőjének (Deutsch és Schosberger családok) 1870-es évekbeli hagyatékát is megvizsgálja (az elhunytak aktív vagyona 1,49–4,57 millió forint, tiszta hagyatékuk pedig 0,77–4,38 millió forint között volt); *Gyáni Gábor* elemzésében viszont döntően a középpolgárság tagjainak hagyaték nagyságával kapcsolatban olvashatunk adatokat (*Gyáni G.*: i. m. 27–59.).

Lónyay Menyhért hagyatékának összetétele forintban (1885–1886)

Tulajdon helye	Készpénz	Értékpapír	Aktív, magán-követelés	Ékszerek, ezüst	Bútor, szerszám	Termény, jószág	Járadék*	Ingatlan	Cselekvő, aktív hagyaték; %-ban is	Szenvedő, passzív hagyaték; %-ban is	Tiszta hagyaték
Pest–Pilis –Solt– Kiskun	–	8 150	(246 785) 66 355**	–	299	–	–	51 365	126 169 (12,86%)	100 078 (6,39%)	26 091
Szabolcs	–	–	–	–	5 503	29 192	11 504	604 661	650 861 (66,32%)	1 039 437 (66,4%)	-388 575
Hunyad	–	–	–	–	213	2 578	24 488	153 028	180 307 (18,37%)	423 055 (27%)	-242 747
Zemplén	–	–	–	–	–	–	1 000	21 095	22 095 (2,25 %)	2 375 (0,15%)	19 720
Bács– Bodrog	–	–	–	–	–	–	–	1 875	1 875 (0,19%)	–	1 875
Összesen (az aktív hagyaték %-ában)	–	8 150 (0,83%)	66 355 (6,76%)	–	6 015 (0,61%)	31 770 (3,24%)	36 992 (3,77%)	832 024 (84,79%)	981 309	1 564 946	-583 637

* Pl. haszonvételek.

** Megjegyzés: a részeltár még 246 ezer forint aktív követelést tüntetett fel, a végső leltár azonban számos követelést behajthatatlannak ítélt, ezért már csak 66 355 forinttal számolt (a táblázatban szereplő összegek kerekítettek, a fillérek feltüntetése nélkül).

toktestek Ibrányban, Halászon, Pátróhán és Dombrádon voltak. A megyében elterülő földek jelentős része ősi családi birtoknak számított, a Lónyay-birtokok szabolcsi központja hagyományosan Tuzséron volt. Lónyay Menyhért maga is a tuzséri kastélyban töltötte gyermekkorát és sírja is itt található. A rendelkezésünkre álló birtoklapok szerint Lónyay és felesége a már meglévő birtokok mellé az 1860-as években számottevő nagyságú földet (összesen kb. 6000 holdat 1864-ben, illetve 1869-ben) vásárolt, de még 1876-ban is vett ezer holdat a megyében. Művelési ágak szerint a szabolcsi földek alapvetően szántó, rét és legelőterületek voltak, bár a Tisza mellett jelentős volt a nádasok aránya is, kiderül továbbá, hogy a gabonatermesztésen és az állattenyésztésen kívül dohánytermesztés is folyt a birtokokon.

Aktív hagyatékának további egyötöd részét a Hunyad megyében található vagyona alkotta. Adataink szerint Lónyay a közel 19 ezer hold területű tulajdont 1870 körül vásárolhatta több részletben. A döntően erdőségekből álló erdélyi birtokának központja Alsó-Farkadinban volt, ahol feleségével egyre több időt töltött. Jelentős haszonra számított a meginduló fakitermelésből és értékesítésből, de nagy reményeket fűzött a birtokán található vasérc kibányászásához és feldolgozásához is. Feljegyzéseiben, leveleiben több számítás is olvasható a vasérc minőségéről, a kibányászás költségeiről és az értékesítés lehetőségeiről: „Majdnem naponta csinállok a havasokba kirándulásokat s látom mindenütt a nagy kincset, mely parlagon hever. A kincstárnak gyalári érctelepe képes lenne egymaga Magyarország összes vasszükségletét századokra fedezni, mégpedig a legkitűnőbb acélgyártásra alkalmas vasércével, a feltárt részen 1600 millió mázsa létezik, s mégis 15–20 millió értékű vasárakat importálunk, pedig Hunyad megye képes lenne nemcsak ezen hiányt fedezni, de a Keleten győzelmes versenyt vívni az angol vassal; mint azt részben teszi is az osztrák állampályatársaság bánáti vasműveiből.”⁸

Pest megyei birtokának nagysága 500 és 1000 hold között lehetett, melyet 1872 nyarán egy belga banktól vásárolt. A birtok igazi értékét azonban a rajta álló épületek és a bennük található ingóságok jelentették. Lónyay és családja különösen a tavaszi és nyári hónapokat töltötte itt, a puztaszentlőrinci villában, melyhez, többek között, egy tízholdas angolkert is tartozott.⁹ Bejelentett rendes lakhelye szintén itt volt, itt írta több közgazdasági munkáját, innen járt be a fővárosba (élete utolsó napján is) az Akadémia és a református egyház ügyeit intézni. Ugyancsak ezerholdnyi birtoka volt Zemplénben (Csukalócon és Nagytárkányban), Bács megyében pedig, a birtoklap szerint, négy hold szőlőnek volt a tulajdonosa (Zombor határában).

Más forrásokból tudunk további földjeiről is, amelyek Bereg megyében feküdtek. Az ugyancsak ősi családi birtokot (Lónyay is a megyében született) azonban fiai között szétosztotta, így ezek már nem szerepelnek hagyatékában.

Aktív hagyatékának következő nagyobb egysége jóval elmarad ingatlanvagyona mögött: behajtható aktív követeléseai bruttó vagyonának kevesebb mint 7%-át alkották. Fontos hangsúlyozni, hogy az 1885-ös tárgyalási jegyzőkönyvbe már csak a ténylegesen behajthatónak tartott követeléseket vették fel (66 355 ft). Egy részleltár

8 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (= OSZK Kt) Levelestár, Lónyay Menyhért Csengery Antalhoz, 1878. szept. 17.

9 *Galgóczy Károly*: Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monographiája. III. Bp. 1877. 395–396.

tanúsága szerint azonban Lónyaynak az adósok ennél sokkal több pénzzel tartoztak: a behajtható és a behajthatatlan adósságok összesen meghaladták a 246 ezer forintot (tehát a tartozások kb. negyedének behajtására volt csak reális esély 1885-ben!). A behajtható tartozások között szerepel Lónyay menyének tízezer forintnyi adóssága, továbbá a néhány országgyűlési képviselőtársnak (Lónyay híveinek: pl. Ottlik Géznak, Salamon Ferencnek) adott kölcsönösszegek, végül saját életbiztosítása tízezer forint értékben.

A behajthatatlan követelések legnagyobb részét a rokonoknak juttatott hitelek tették ki. 1885-ben két testvére, János és Albert összesen több mint százezerrel tartoztak Menyhértnek. Különösen Lónyay János, beregi főispán, majd országgyűlési képviselő küzdött súlyos anyagi gondokkal. Az 1870-es évek elején számos helyi földbirtokostól és a Magyar Földhitelintézettől birtokai terhére hatalmas kölcsönöket kényszerült felvenni. 1876-ra a vissza nem fizetett adósságok akkorára nőttek, hogy veszélybe került János nagy-lónyai birtoka is Bereg megyében. A Lónyay Menyhért és Albert közötti levelezésből jól látható, hogy a két testvér mennyire aggódott az ősi családi föld elvesztése miatt, és az is nyomon követhető, hogy miként próbálkozta' megmenteni Jánost a csődtől:¹⁰ több adósságát átvállalták, lejáró váltóit kedvezőbbekre cserélték (ezért Menyhért saját birtokaira vett fel kölcsönt) és azon is gondolkodtak, hogy esetleg átveszik testvérüktől a birtokot, ám az anyagi nehézségek az 1880-as években is tovább tartottak. Lónyay Menyhért halálakor a Lónyay Jánossal szemben fennálló követelések elérték a százezer forintot. Ezek a követelések azonban János nagyfokú eladósodása és a hitelezők nagy száma miatt végül behajthatatlanok maradtak, a hagyatéktárgyalási jegyzőkönyv ezzel kapcsolatban így fogalmazott: „[a követelések] oly tkvi sorrendben vannak adós ingatlanára bekebelezve, hogy azok az ingatlanok legvérmesebb reményű eladásra esetében sem találhatnak a vételárból fedezetet, miért is teljesen kihagyandók.”

Lónyay Albert nagyságrendekkel kisebb adósságai egy másik elhúzódó és szövevényes hitelezéssel álltak összefüggésben. Báró Perényi Zsigmond ugocsai honatyja, majd bereg–ugocsai főispán 1872-től folyamatosan nyújtott kölcsönöket gróf Csáky Tivadar képviselőtársának. Csáky a közel negyvenezer forintos adósságát nem tudta visszafizetni, ezért Perényi az általa hitelezett összeg (és kamatai) nagyságáig Csáky fővárosi ingóságaira és bihari birtokára a királyi törvényszéken zálogjogot jegyeztetett be (rajta kívül még legalább egy tucat hitelező járt el hasonlóan Csákyval szemben). Perényi keresetét azonban a Csákyak megtámadták és az ügyből elhúzódó pereskedés lett. Eközben az 1870-es évek végére Perényi maga is a csőd szélére került, így az ellene lefolytatott végrehajtási árverés során Lónyay Menyhért és Albert szereztek meg a Csáky-féle váltókat.¹¹ Lónyay Menyhért hagyatéki leltárából kitűnik, hogy Csáky Tivadar még 1885-ben is tartozott neki 15 550 forinttal, bár a tárgyalási jegyzőkönyv ezt a tételt még ténylegesen is behajthatónak ítélte.

¹⁰ Magyar Országos Levéltár (= MOL) Lónyay család P 470. 1–2. cs. pl. Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1875. dec. 24.; 1882. okt. 21.

¹¹ Az ügyről: MOL Csáky család P 76. pl. 72., 107., 111. cs.; valamint a Lónyay család hagyatéki iratai (BFL); a csőd eljárás jogi szabályozása megtalálható: Magyar Törvénytár. 1881. évi törvény-cikkek. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1896. 39–86. (1881: XVII. tc.)

Lónyay Menyhért azonban közvetlenül is adott kölcsönöket Perényinek, aki viszont 1885-ig nem tudta törleszteni azokat (7518 forint értékben), a hagyatéki jegyzőkönyv pedig a korábbiakhoz hasonló indokokkal kénytelen volt kihagyni azokat a leltárból. Lónyay Albert is ugocsai földbirtokosként segítette Perényit, de feltehetően csak Menyhért pénzügyi támogatásával tehette ezt. Ezzel magyarázható az a tény, hogy Perényi és Lónyay Albert közösen vették fel a Menyhért által biztosított hiteleket. (Albert tartozása inkább csak átmeneti lehetett, mert levelezéséből kiderül, hogy a korábbi években Menyhért tartozott neki.)

A Csáky család egy másik tagja is szerepel Lónyay adósai között. Gróf Csáky György és felesége erdélyi birtokaik terhére 76 569 forintot vettek fel tőle, ám ebből az összegből a jegyzőkönyv szerint egy per miatt mindössze 4930 forintot lehetett behajtani. Ugyancsak per miatt szintén behajthatatlan volt Kis Miklós 12 500 forintos tartozása is, végül egy 1871-ben keletkezett ezerforintos követelés adósát pedig nem sikerült megtalálni.

Lónyay hagyatékának a vizsgálatakor feltűnő még az értékpapírok csekély jelentősége az aktívumon belül (0,83%),¹² valamint a készpénz és a személyes érték tárgyak teljes hiánya. Lónyay csupán néhány jelentéktelenebbnek tűnő részvényt hagyott örökül utódaira: 105 darabot összesen 6300 forint értékben, melyeket a szentlőrinci téglá- és terrakottagyár bocsátott ki (az 1882-től működő részvénytársaság elnöke egyébként Lónyay Menyhért volt); 62,5 kronstadti (brassói) kőszénbánya-részvényt 1250 forint értékben (az egyenként 200 forintos névérték helyett csak 20 forintos tőzsdei áron); 3 részvényt a *Magyar Általános Gyógyintézet Rt*-től 600 forintos áron; végül 50 darab olyan részvényt, melyeket a *Budai Kereskedelmi és Iparbank* bocsátott ki, ezek azonban a bank felszámolása miatt 1885-ben már teljesen értéktelenek voltak. Tanulságos az iménti felsorolás, hiszen Lónyayval kapcsolatban gyakran emlegettek kétes tisztaságú részvényügyleteket, melyekből állítólag mesés bevételre tett szert. Más forrásokból ugyan tudjuk, hogy több különféle kőszénbánya-részvénye is volt, ám ezek rossz tőzsdei árfolyamára nemegyszer panaszkodott. Végül számos kortárs is beszámol Lónyay ún. Lánchíd-részvényeiről, melyeket állítólag nagy haszonnal sikerült beváltania az 1870-es évek elején; ezek azonban valójában a felesége tulajdonát képezték.¹³

A készpénz hiányára azt a magyarázatot adhatjuk, hogy a hagyatéki leltár elkészültéig eltelt 4–5 hónap során a pénzt feltehetően a feleség vette magához, hiszen eddig is ketten döntöttek a családi pénzügyek felett. A személyes érték tárgyak esetében is valami hasonló lehet a helyzet. Mivel Lónyay Menyhért értékeit nem különítették el a leltározás során a lakásban (különösen a fővárosi házban) található

12 A magánszemélyek elleni követeléseket (pl. váltók) a hagyatéki jegyzőkönyv, mint látható, külön kezeli, így az értékpapír fogalom itt szűken értendő: intézményekkel szemben fennálló követelések.

13 Lónyay részvényeiről: MOL P 470. 1. cs. 1875. ápr. 21.; *Máriássy Béla*: A magyar törvényhozás és Magyarország történelme. XII. Győr, 1891. 245.; *Oláh Gyula*: Az 1875-ik évi fúzió története. Bp. 1908. 110.; a Lánchíd-részvényekről: *Gyömrői Sándor*: A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest–Budán 1849-ig. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. XII. Bp. 1957. (Budapest város-történeti monográfiái XIX.) 255. Lónyay apósának, Kappl Frigyesnek eredetileg 377 db Lánchíd-részvénye volt (187 500 forint értékben).

egyéb ékszerektől, berendezési tárgytól, azok így a felesége kezelésében maradtak, feltehetően azért is, mert maga a budapesti ingatlan, ahol az év egy részét töltötték, Kappel Emília nevére szerepelt, a berendezését is ő vásárolta és alakította ki. Ennek ellenére, mint majd látjuk, az özvegy hagyatékában is felfedezhető Lónyay néhány személyes tárgya.

A terhes örökség

Ideje most már áttérni Lónyay passzív hagyatékának az elemzésére, hogy megválaszolhassuk a kérdést: kiknek és mennyivel tartozott a volt miniszterelnök, akadémikus, valamint hogy kideríthessük, vajon mi az oka nagymérvű eladósodásának. A könnyebb érthetőség végett a tartozások szerkezetét részletezően ábrázoltam.

2. táblázat

Lóny y Menyhért passzív/szenvedő hagyatékának összetétele forintban (1885)

A hitelező megnevezése	A tartozás nagysága	A szenvedő, passzív hagyaték %-a
Magyar Földhitelintézet	576 725	33,43%
Általános Osztrák Földhitelintézet	175 625	10,18%
Pesti Hazai Első Takarékpénztár	415 132	24,07%
Magyar Általános Takarékpénztár	18 600	1,08%
vidéki pénzüintézetek	99 094	5,74%
Első Magyar Általános Biztosítótársaság	21 076	1,22%
magyar kincstári követelések*	18 341	1,08%
magánszemélyek követelése	322 823	18,71%
egyéb követelések**	77 526	4,49%
Összesen:	1 724 946***	100%

* Pl. illetékek, adóhátralék.

** Pl. számlák, azonosítatlan váltók, társadalmi intézményeknek ígért összegek.

*** Megjegyzés: az 1. táblázatban és az itt feltüntetett passzívhagyaték-összeg között 160 ezer forintnyi különbség látható. Az eltérés oka egy összeadási hiba az egyik részleltárban, az itt kapott hibás összeg került át aztán a végső összesítésbe, mely alapján az egész további hagyatéki és árvaszéki eljárás lezajlott, és nem találtam arra vonatkozó iratot sem, hogy később igyekeztek volna kiigazítani ezt a tévedést (ezért nem korrigáltam én sem az 1. táblázatban). A tartozások tételes tárgyalásakor azonban nem hallgathatjuk el, hogy ténylegesen Lónyay adóssága meghaladta a 1,72 millió forintot is.

A táblázatból látható, hogy Lónyay tartozásainak egyharmadát a Magyar Földhitelintézet követelése tette ki. A Földhitelintézet 1863-ban kezdte meg gyakorlati működését. Az intézet szabályai szerint mindazok részesülhettek a hitelegyesület kölcsöneiben (záloglevél vagy készpénz formájában), akik a magyar korona országainak területén megfelelő nagyságú földbirtoktulajdonnal rendelkeztek. Az intézet az adott birtok tiszta jövedelme alapján számított értékének a feléig nyújtott, álta-

lában 6–6,8% évi kamatozású hosszú lejáratú kölcsönöket. Fontos kikötés volt, hogy a Földhitelintézet csak első helyre történő betáblázás mellett volt hajlandó kölcsönözni a birtokosoknak (tehát csak abban az esetben, ha egy csődeljárás során másokat megelőzve juthatott a pénzéhez). A Magyar Földhitelintézet egyik alapítója és haláláig elnöke Lónyay Menyhért volt. Az intézet vezetése egyébként a politikai élet legkülönbözőbb és legfontosabb személyiségeit felelőlte, 1884-ben például a felügyelőbizottságban ott találjuk Szlávy Józsefet, Andrássy Gyulát, Lónyay Gábort, Sennyey Pált, Tisza Kálmánt, illetve több Szapáryt és Zichyt is.¹⁴

Lónyay (és családja), az adatok szerint, meglehetősen gyakran fordult az intézethez és kapott onnan kölcsönöket birtokai terhére. Különösen a Szabolcs és Hunyad megyei birtokokra felvett hitelek voltak igen jelentősek (csupán e két birtok Lónyay halálakor több adósságot képviselt, mint amekkorára az aktív hagyatéka rúgott). Lónyay, és ez kivált fontos, a Magyar Földhitelintézet legnagyobb versenytársa felé is elkötelezte magát: 1885-ben passzív hagyatékának egytizedét a bécsi székhelyű *Osztrák Földhitelintézet* követelése alkották, melyek szintén a szabolcsi birtokokat terhelték.

Az Első Magyar Általános Biztosítótársaságot nem a követelés nagysága miatt érdemes külön is említeni, hanem mert 1881-ig Lónyay Menyhért szintúgy tagja a cég vezetésének. Érdekes még a különböző magánszemélyek követeléseinek számbavétele. Lónyay legnagyobb magánhitelezője saját menyé, Forgách Margit volt közel 62 ezer forinttal (másképp viszont láthattuk, hogy Lónyay is hitelezett neki), de ugyancsak jelentős összegekkel tartozott például Salm Henrik bankárnak (58 ezer ft) és politikustársának, Sennyey Pálnak (36 ezer ft) is.

Az adatokból jól kivehető továbbá, hogy Lónyay (és felesége) 1873 őszén kényszerült először a korábban felvett hiteleknél jelentősen nagyobb terheket vállalni, melyeket aztán újabbak és újabbak követtek (pl. 1877-ben és 1882-ben).

3. táblázat

Lónyay Menyhért és felesége birtokaira bejegyzett és 1885-ben még fennálló követelések kimutatása

A hitelfelvétel dátuma	A betáblázott birtok helye	A teher és a kamatok nagysága a hitel felvételekor (forintban)	A hitelező megnevezése
1868. okt.	Szabolcs	95 000+6,75%	Magyar Földhitelintézet
1871. szept.	Szabolcs	50 000	Osztrák Földhitelintézet
1873. máj.	Szabolcs	70 000+6%	Magyar Földhitelintézet
1873. nov.	Szabolcs	300 000+6%	Magyar Földhitelintézet
1876. jan.	Hunyad	75 000+6,75%	Magyar Földhitelintézet
1876. júl.	Hunyad	6 000	magánszemélyek

¹⁴ *Vargha Gyula*: Magyarország pénzüzetetei. Bp. 1885. 61–71.; Magyar Compass. Szerk. Mihók Sándor. Bp. 1884. A Magyar Földhitelintézet politikai és gazdasági szerepének feltárása további kutatásaim feladata.

A hitelfelvétel dátuma	A betáblázott birtok helye	A teher és a kamatok nagysága a hitel felvételekor (forintban)	A hitelező megnevezése
1876. okt.	Szabolcs	101 000+5,75%	Oszták Földhitelintézet
1877. júl.	Szabolcs	150 000	Magyar Földhitelintézet
1877. okt.	Szabolcs	195 000+6,75%	Magyar Földhitelintézet
1879. szept.	Szabolcs	3 000	Oszták Földhitelintézet
1881. jún.	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	53 000+5,5%	Magyar Földhitelintézet
1882. febr.	Szabolcs	60 000+6%	magánszemély
1882. aug.	Hunyad	360 216+6%	Pesti Hazai Első Takarékpénztár
1883. jan.	Hunyad	85 000	magánszemély
1883. jún.	Budapest (villa)	12 000+6%	Pesti Hazai Első Takarékpénztár
1883. nov.	Szabolcs	120 000+7%	Nyíregyházi Ipar és Kereskedelmi Bank
1884. febr.	Pest-Pilis stb.; Szabolcs	6 000+8 079	magánszemélyek
1884. júl.	Szabolcs	7 000	Beregszászi Hitelintézet

Megjegyzés: a kimutatás több okból sem teljes, hiszen egyrészt csak a hagyatéki leltár felvételekor (1885-ben) is még fennálló hiteleket tünteti fel (azaz a korábban törölt terheket nem), azok közül is csak azokat, amelyekről találtunk becsatolva birtok- és teherlapot, másrészt a hitelviszonyok alakulását csak Lónyay Menyhért haláláig követtük nyomon, tehát nem tüntettük fel az 1884 novembere után az özvegy által a rendezés érdekében felvett hiteleket. Természetesen ebben a táblázatban a hitelfelvétel pillanatában létező teher nagyságát szerepeltettük, amely érthető módon nem egyezik a leltár összeállításakor tapasztalható teherösszegekkel (hiszen azok a kamatok miatt nőttek, illetve a részleges törlesztések miatt pedig csökkenhettek is).

De vajon mire kellett Lónyaynak ez a több helyről nagy összegekben felvett kölcsön? A kérdésre csak szerteágazó válasz adható. A fennmaradt iratok alapján csupán a legfontosabb kiadások rövid bemutatására vállalkozhatunk.

A kiadások egyik jelentős részét a rokonoknak nyújtott támogatások alkották. Testvérei, János és Albert adósságairól szoltunk már, azonban még az eddigieknél is nagyobb összegeket emésztett fel Lónyay Béla tartozásainak a gyakori átvállalása. Lónyay Menyhért legidősebb fia nem váltotta be az apai reményeket, nem igazán állta meg a helyét a politikában, de ami ennél még fontosabb, a gazdasági és a magánéletben sem. Lónyay levelei az 1870-es évek elejétől egészen haláláig a fia iránt érzett aggodalmakkal voltak tele: „...Béla vezetését kíván, aggódok miatta, mi lesz pénzügyi állapotából, ha majd mi nem leszünk az élők között”.¹⁵ Béla apjához írt szívhezszóló leveleiben ugyanis rendszeresen pénzt kért az egyre gyakrabban felmerülő pénzügyi gondjai megoldásához: „Arra kérem édes jó Apámat ... évenként hatezer forint segítséget adjon, vagy pedig egyszer mindenkorra húszezer forintot ... Higgye el édes Apám, hogy mi a legtakarékosabban élünk. Kérem igen szépen édes jó Apámat, hogy segítsen rajtunk valamiképpen, mert igazán nem tudom, hogy

15 MOL P 470. 1. cs. Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, pl. 1872. nov. 16.

mihez fogjunk, ha nem segítene rajtunk, mert utoljára élnünk csak kell...”¹⁶ Lónyay pedig annak ellenére, hogy sorozatosan csalódnia kellett fiában, valamint hogy elhátározta, leveszi a kezét Béláról, végül engedett érzelmeinek és mindig segített: „rövid idő alatt alig egy évig vagy 21–22 ezer forint tűnt el kezei közt, s most tőlem ismét 20 000 forintot kér? Hová fog ez vezetni? ... Legjobb lesz talán, ha ismét készpénzt adok neki ... pedig oly szép terveim voltak velem, ha jó takarékos gazdának mutatkozott volna” — reagált Béla kérésére 1872-ben.¹⁷ Jóságúsága azonban nagy áldozatokkal járt. Egy Lónyay Menyhért hagyatékában található kimutatás szerint 1876 decembere óta a haláláig több mint 300 ezer forintot fizetett ki az apa fia helyett, melyhez hozzá kell még adni — mint láthattuk — az 1876. évet megelőző apai támogatásokat is (így ennek végső összege *félmillió* forint körül járhat).

A tartósan nagy összegeket felemészítő kiadások sorában a *Reform* című politikai napilap számára juttatott támogatásokat kell másodikként kiemelni. A lapot Rákosi Jenő vezetésével fiatal újságírók alapították 1870-ben és Ráth Mór jelentette meg (2300 példányban). A független, visszafogottan liberális újság 1872 közepétől egyre inkább mint Lónyay Menyhért miniszterelnök politikájának a védelmezője lépett fel. A lap Lónyay lemondása után is kitartott a volt miniszterelnök mellett, ám a példányszámot 1873 végétől csökkenteni kellett. Az újságot a lap egyik szerkesztője, br. Kaas Ivor — Lónyay barátja és későbbi rokona — vásárolta meg Ráth Mórtól. A nyomtatás költségei átlagosan 3000 forintot tettek ki havonta, ehhez járult még az újságírók fizetése és a lap megvásárlásából eredő havonta esedékes törlesztés.¹⁸ A kiadások nagyobb részét maga Lónyay vállalta magára, a lap azonban 1875 nyarára — a megváltozott politikai légkörben — előfizetői zömét elvesztette, így a megszűnés szélére került. Lónyay végül saját anyagi gondjai rendezése érdekében úgy határozott, hogy felszámolja a lapot: „Likvidálok tehát, kezdtem a legsúlyosabbal, a Reformmal — nagyon, de nagyon sajnáltam, hogy ezen legjobb lapot felosztatni kellett, de már nem bírtam, így is nem képezed, mennyibe jött eddig, s még mennyi áldozatot kívánt volna.”¹⁹

Ugyancsak súlyos nehézséget jelentett birtokai gazdasági egyensúlyának a megőrzése. Különösen nagy reményeket fűzött az erdélyi birtokaiból befolyó jövedelmekhez: 1873-as feljegyzése szerint az innen származó bevételek egy részéből kívánta fedezni az akkor még saját tulajdonában lévő beregi birtokai költségeit.²⁰ Két évvel később azonban már be kellett látnia terveit kudarcát, Hunyad megyei birtoka az önfenntartásra sem képes. Lónyay leveleiben vállalkozása sikertelenségét három fő okban jelölte meg: a nyersvas a gazdasági válság miatt alacsony áron volt értékesíthető; jelenleg nincs vasúti összeköttetés a birtok és a megye központja

16 Uo. Lónyay Béla Lónyay Menyhérthez, 1872. nov. 2. A Bélának nyújtott szülői támogatás jelentős részét birtokainak nem megfelelő irányítása, valamint meglehetősen költséges életmódja (pl. drága versenylovak tartása) emésztette fel.

17 Uo. Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1872. nov. 10.

18 A Reform számlái és a megjelentetésével kapcsolatos iratok megtalálhatóak: MOL Kaas család P 336. 5. tétel 2. cs.

19 MOL P 470. 1. cs. Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1875. jún. 21. A lapot többszöri tárgyalás után Rákosi és Kaas beolvastotta a Pesti Naplóba.

20 Lónyay Menyhért saját gazdaságára vonatkozó jegyzetei, MTAK Kt Ms 5306/21. 1873. ápr. 9.

között (és ennek kiépítése a hegyeken keresztül igen költséges, melyre most senki sem ad pénzt); a vasérc előállításához további, meglehetősen drága beruházásokra (pl. olvasztókemencék felállítására) lenne szükség, vagyis számításai szerint összesen 1,4 millió forintra.²¹ A gondokat haláláig sem tudta leküzdeni és a birtokot közel *fémilliós* adóssággal hagyta örököseire.

A rendezés

Ha a Lónyay-vagyon történetét igyekszünk feltárni, egy rövid kitekintés keretében kell válaszolnunk arra a kérdésre, hogy mi is lett Lónyay Menyhért örökségével, hogyan sikerült felszámolni a család előtt tornyosuló adóssághalmazt?

Lónyay Menyhért, végül, szándékai ellenére végrendelet hátrahagyása nélkül halt meg 1884-ben. A törvények értelmében így vagyona gyermekei között egyenlő arányban került volna felosztásra. Lónyaynak 1884 végén már csak három gyermeke volt életben: Béla (sz. 1846.), Gábor (sz. 1851.) és János (sz. 1860.). Az 1849-ben született Menyhért apja halála előtt néhány hónappal hunyt el, ezért helyette saját lánya — Lónyay unokája —, a négyéves Pálma volt az örökös (tulajdonképpen az egész hagyaték így került az árvaszék elé). A hagyaték felosztása előtt a családtagok közös nyilatkozatot tettek. Egyrészt Lónyay Béla lemondott teljes örökösödési jogáról, hiszen még apja életében átadta neki a beregi birtokok irányítását, valamint kifizette helyette hatalmas adósságait, ezek az összegek már így is tetemesen felülmúlták a ráeső örökrész nagyságát. Másrészt az örökösök (Gábor, János és Pálma) felismerték, hogy a megboldogult után maradt nagy adósságok „sürgős rendezésre vártak, minek eszközlése nélkül a hagyatéki vagyon fenn nem tartható, sőt ellenkezőleg, annak csődbe való menetele elkerülhetetlen lett volna”, átfogó családi egyezséget kötöttek özvegy Lónyay Menyhértné Kappel Emíliaival.²² A megállapodás értelmében Lónyayné a saját vagyona terhére kötelezettséget vállalt férje adósságainak kifizetésére és a banki hitelek rendszeres törlesztésére, az örökösök viszont eltekintettek az apai vagyon felosztásától és azt teljes egészében az özvegy kezelésében, annak haszonélvezetében hagyták, sőt az összes ingatlan tulajdonjogát is rá írták.²³

21 Pl. MOL P 470. 1. cs. Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1875. jún. 21. Magyarország vasiparáról, a vastermelés nehézségeiről és az arisztokrácia néhány tagjának vasipari vállalkozásairól ad bővebb (szemléletében azonban elavult) képet: *Sándor Vilmos*: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900. Bp. 1954., különösen: 144–164. A könyvből megtudhatjuk, hogy a magyar arisztokraták közül gróf Andrássy Manó (Lónyay korábbi iskolatársa) felvidéki vasipari vállalkozása volt a legjelentősebb, az üzem sikeresen túlélte az 1873-as gazdasági válságot is (1880-ban az ország nyersvastermelésének 14%-át itt állították elő). Kiderül továbbá, hogy a Hunyad megyei vasérc hatékonyabb kitermelése érdekében csak 1882-ben létesült kötélpályás szállítórendszer (523.).

22 A Lónyay család tagjairól: *Doby Antal*: A Lónyay-család. Bp. 1895.; *Gudenus János József*: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. II. Bp. 1993.

23 A kortársak közül voltak azért néhányan, akik pontosan tisztában voltak Lónyay Menyhért vagyoni helyzetével és a hagyaték rendezésének körülményeivel: *Oláh Gy.*: i. m. 111–112.; *Máriássy B.*: i. m. 245–246.

Kappel Emília 1825-ben született egy evangélikus polgárcsaládban. Apja, Kappl Frigyes a reformkor egyik legjelentősebb terménykereskedője volt (de részt vett biztosítási üzletben, a Lánchíd építésében, bankalapításban stb. is). 1855-ben bekövetkezett halálakor milliós vagyona általános örökösül Emiliát jelölte meg. Ebbe a családba házasodott be 1845-ben 23 éves korában a református nemes Lónyay Menyhért.²⁴ Az utókorra maradt családi levelezés és visszaemlékezések a házastársak meghitt, érzelemgazdag kapcsolatáról tanúskodnak. Nem volt ez másként a családi vagyon kezelése terén sem. Lónyay Menyhért igyekezett mindig kikérni felesége tanácsait és azokat figyelembe is vette egy-egy újabb birtokvásárlás vagy egyéb gazdasági vállalkozás elindításakor, melyek véghezviteléhez persze gyakran felesége vagyonára is szüksége volt. Fiai számára készített gazdasági feljegyzéseiben a kettejük által közösen kezelt családi vagyonról és annak gyarapításáról így írt: „én sok kedvező alkalmat hagytam elmúlni, mely aztán nagy hasznot hozott volna, mit előre láttam és tudtam, csakis azért, mert nem rendelkeztem a szükséges pénzerőről, meg mert a hitelt nagyobb mértékben igénybe venni mint kedves nőm jónak látá, kellett volna. ... Minden szerzemény, hármat kivéve, édesanyjuk és az én nevemre történt, minden mellett ezen három szerzeményt is édesanyjukkal együtt vett közös szerzeménynek tekintsenek, mert minden, mit örökölni fognak, mindkettőnk takarékoságának és különösen édesanyjuk tőkájének s az által nyert hitelnek eredménye, hogy ezen szerzeményekből neve kimaradt, az az ő egyenes akarata volt.”²⁵

Mint láttuk, Lónyay Menyhért halála után is a feleség anyagi segítségére szorult a család. Az özvegy az elkövetkező években nagy erőfeszítéseket tett a vagyoni egyensúly helyreállítása érdekében. Még 1884 végén saját vagyona terhére kifizetett 335 ezer forintot az adósságok törlesztésére (pl. a nevében lévő budai villára 200 ezer forintnyi hitelt vett fel a *Magyar Általános Hitelbank*tól). Később egyes birtoktereket eladott (pl. Szabolcs megye területén), értékesítette az erdélyi birtokok faállományának egy jelentős részét, és a források tanúsága szerint az eddig behajthatatlannak hitt tartozások egy részét is sikerült visszaszereznie. A legnagyobb gondot a Hunyad megyei bányák fenntartása okozta. Több beadványt írt például a pénzügyminisztériumnak, melyekben kérte, hogy elhunyt férje adótartozásait részletekben teljesíthesse. Indokai a következők voltak: „Előállott a fenti tetemes adóhátralék általtal is, hogy boldogult férjem váratlan elhalálózása folytán a legnagyobb áldozatok árán vagyoni viszonyait családom javára rendeznem kellett, de okul szolgált azon sajnós körülmény is, hogy a mondott uradalom egyrészt a rossz termések, gazdasági iparüzlet pangása stb... folytán még saját fenntartási költségeit sem volt képes fedezni, és ez így van jelenleg is.”²⁶

24 A Kappel családról: *Bácskai Vera*: A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten. Bp. 1989. (Mikrotörténelem) 57–62.; *Gyömrei S.*: i. m. 197–278.; a család levelezése, üzleti iratai (már ami az 1956-os tűz után megmaradt) megtalálhatóak: BFL XIII. 12. 1–5. doboz.

25 Lónyay Menyhért saját gazdaságára vonatkozó jegyzetei, MTAK Kt Ms 5306/21. 1873. ápr. 9. A három önálló szerzemény: a beregi és hunyadi birtokok, valamint részben a szentlőrinci vásárlás.

26 Lónyay Menyhértné kérvényei (fogalmazvány) 1888 körül, MTAK Kt Ms 5312/69. és Ms 5312/58.

Lónyay Menyhértné Kappel Emília hagyatékának összetétele forintban (1889–1890)

Tulajdon helye	Készpénz	Értékpapír	Aktív, magán-követelés	Ékszer, ezüst	Bútor, házi eszköz	Termény	Járadékok	Ingatlan	Cselekvő, aktív hagyaték (%-ban is)	Szenvedő, passzív hagyaték (%-ban is)	Tiszta hagyaték
Budapest	820	68 604	4 167	8 335	2 366	–	–	80 848	165 143 (12,6%)	101 093 (13,7%)	64 049
Pest–Pilis –Solt– Kiskun	28 500	–	–	(670) ingóság együtt:	(909)* 1 265	–	–	(25 940)**	27 519 29 765 (2,3%)	32 (0,004%)	(27 511) 29 733
Szabolcs	–	–	498 188	–	–	9 000	32 950	580 251	1 120 389 (85,2%)	391 466 (53,1%)	728 923
Hunyad	–	–	–	–	–	–	–	–	–	244 316 (33,2%)	-244 316
összes: (aktív hagyaték %-a)	29 320 (2,3%)	68 604 (5,2%)	502 355 (38,2%)	8 335 (0,6%)	3 632 (0,3%)	9 000 (0,7%)	32 950 (2,5%)	661 100 (50,3%)	1 315 298	736 908	578 389

* Megjegyzés: a részleltárban szereplő összeg (zárójelben) és a végső összesítésben feltüntetett érték eltér egymástól, ráadásul a végső leltár csak összefoglalóan, ingóságként kezeli ezt a tételt és a „bútor és házi eszköz” kategóriába sorolja (ezért jártam el én is így). A táblázatban szereplő összegek kerekítettek, a fillérek feltüntetése nélkül.

**Megjegyzés: a pestszentlőrinci ingatlant a részleltár 25 940 forintra becsülte, később azonban 28 500 forintért sikerült értékesíteni, így az 1890-es főleltárba már készpénzvagyonként ez a magasabb összeg lett feltüntetve (táblázatomban én is ezzel az összeggel számolok).

Idősebb Lónyay Menyhértne 1888 októberében követte férjét a családi sírba. A két évvel később Budapesten felvett hagyatéktárgyalási jegyzőkönyv számításai szerint erőfeszítései eredményeképpen a kezelésében lévő apai (férji) vagyon után az örökösökre már 44 ezer forintnyi aktívum elosztása várt, ő maga pedig saját jogon közel 600 ezer forintot hagyott gyermekeire és unokáira (tehát számértékét tekintve szinte ugyanannyit, mint amennyi adósságot a férje). Anélkül, hogy részletesebben is elemezném Kappel Emíliának ugyancsak az árvaszéki iratok között található hagyatéki iratait, mindenképpen tanulságos azt közzétenni, mivel ennek segítségével jól megbecsülhető a férj és a feleség magánvagyonának egymáshoz viszonyított nagysága, ezáltal viszont következtethetünk a házasság révén összekapcsolódott Lónyay és Kappel vagyon kölcsönhatására is.

Az ismertetett adatokkal kapcsolatban zárójelben két megjegyzést tennék. Egyrészt Lónyayné férjénél számottevőbb készpénz- és értékpapírvagyonnal rendelkezett. A készpénz nagyobb része azonban már a halála után került hagyatékába, ugyanis az örökösök még az 1890-es végső leltár felvétele előtt eladták a szentlőrinci birtokot (még hozzá kedvezőbb áron, mint amelyet az egyik részleltár az adott ingatlan értékeként megadott). Értékpapírvagyonra viszont valóban létezett; azt a Magyar Földhitelintézetnél fekvő záloglevelek alkották. Másrészt a táblázatból rögtön szembetűnik, hogy Kappel Emíliának minden erőfeszítése ellenére sem sikerült jövedelmezővé tenni a hunyadi birtokokat, olyannyira nem, hogy az 1880-as évek második felében azokon már semmiféle gazdasági tevékenység sem folyt.

A mesésnek hitt Lónyay-vagyon története az özvegy végrendeletével ért véget. Az eddig egyben tartott, együtt kezelt hagyatékot ugyanis 1888-ban írt végrendeletében fiai és unokái között végleg felosztotta.²⁷

Életmód

Tanulmányom következő részében a családot körülvevő tárgyi környezetet és lakáskultúrát kívánom részletesebben megvizsgálni. A hagyaték szerkezetének az itt említhető tételek (pl. ékszerek, bútorok, lakóépületek) csak a töredékét képezik (az aktívum 5–7%-át), ennek ellenére a szóban forgó tárgyak és épületek a családtagok számára rendkívül fontosak lehetnek, hiszen a külvilág felé kifejezték társadalmi rangjukat, reprezentálták vagyoni helyzetüket, és nemkülönben tükrözték ízlésvilágukat azok a tárgyak és falak, melyek között éltek és dolgoztak (Lónyay Menyhértet birtokvásárlásai mellett éppen házépítkezései miatt érték éles támadások).

Lónyay Menyhért vidéki birtokain épített háziról keveset tudunk. Közülük egyedül a Tuzséron (Szabolcs megye) épült kastélyának az alaprajzát ismerjük. A

27 Lónyayné végrendeletében általános örökösül gyerekeit (Bélat, Gábort és Jánost) és unokáját (Pálmát) nevezte meg azzal a megkötéssel, hogy Lónyay Béla az örökölt vagyont nem értékesítheti, nem terhelheti (csak hasznélvezeti joga volt), halála után azt saját gyermekeinek (Margitnak és Menyhértnek) kell átadnia. Kisebb összeget hagyott továbbá egy távolabbi rokonra és életfogytiglani járadékban részesítette régi szolgáloit. Itt kell megjegyezni, hogy a fentiekben elemzett árvaszéki irategyüttes tartalmazza továbbá ifjabb Lónyay Menyhért (meghalt 1884-ben) és Lónyay Béla (meghalt 1890-ben) vagyonleltárát is.

még ma is álló, eredetileg barokk stílusú kastélyt 1880 táján Ybl Miklós tervei alapján bővítették ki. A kétszintes, két oldalszárnnyal rendelkező épületben a földszinten egy kis- és egy nagyszalon, külön könyvtár és ebédlő (mellette konyhával), valamint két hálószoba volt, melyhez fürdő- és öltözőszobák kapcsolódtak, az emeleten pedig több vendégszoba kialakítására került sor. A mennyezetet 18. század végi allegorikus festmények díszítették. Lónyay hagyatékában azonban a kastély berendezésére vonatkozóan semmilyen adatra nem bukkantunk.²⁸ Ugyancsak részinformációk szólnak a szentlőrinci villáról is. Az 1870-es évek első felében épült villa egy 10 holdas angolpark közepén állt (tervrajzát jelenleg nem ismerjük). Lónyay hagyatékában mindössze két szentlőrinci szobabelső leírása maradt ránk.²⁹ Dolgozószobájában (írószoba) egy nagyobb íróasztal és irományszekrény, egy dívány, két szék és két könyvállvány volt. A falakat öt kép díszítette, a polcokon pedig 150 könyv sorakozott. A hálószobában egy ágy ágyneművel, több ruhásszekrény és szék, egy asztal, egy dívány és egy márvány mosdóasztal (tükörrel) állt, az idő múlását egy fali és egy asztali óra jelezte, a kikapcsolódást pedig pipák tették még kellemesebbé, melyeket egy külön pipatartó állvány őrzött.

Nem teljesen világos a kép a fővárosi ingatlanok tulajdonjogát tekintve. Budán épült fel a Lónyay-féle kétemeletes, közel ötven lakást magába foglaló bérház. A szabálytalan, négyszög alaprajzú, körfolyosós bérházat Kauser Lipót és Frey Lajos építette (lakásonként átlagosan 4–5 helyiséggel) 1869 körül. Az átépített formájában még ma is álló ingatlan azonban sem Lónyay Menyhért, sem özvegye hagyatékában nem szerepelt, feltételezésünk szerint a bérház Kappel Emília tulajdona lehetett, aki azt 1885 körül értékesíthette.³⁰

Hasonló a helyzet a bérházhoz közeli fekvésű Lónyay-villával is. Az épületet a kortársak Lónyay Menyhért tulajdonaként említik, a fennmaradt források szerint is az építető Lónyay volt, ő kérte a fővárostól az építési, majd a „lakhasználati” engedély megadását.³¹ A birtoklap szerint viszont a telket 1860-ban Kappel Emília vásárolta és egy 1862-ből származó tervrajz szerint azon egyszintes házat építtetett. Lónyay ezt az épületet bővítette később villává (az alaprajzok nagy hasonlósága

28 Szabolcs-Szatmár megye műemlékei. II. Szerk. Entz Géza. Bp. 1987. (Magyarország Műemléki Topográfiaja XI.) 395–397.

29 Lónyayné hagyatékában tizenegy szentlőrinci szobabelső leírását találjuk. A szentlőrinci villával kapcsolatban érdekes megemlíteni, hogy 1889 augusztusában Lónyay Béla már arra panaszkodik a fővárosi árvaszékhez benyújtott kérvényében, hogy az ingatlan értéke fokozatosan csökken, mert a kőbányai sertéstelep szaga és a legyek lehetetlenné teszik a pihenést.

30 A bérházra vonatkozó tervrajzok megtalálhatóak: BFL Tervtár (Budai és az Óbudai Levéltár építési tervei) BMT 815.; Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény Fotótár (=FSZEK BGY F); építésének rövid leírását adja: *Ybl Ervin*: Ybl Miklós. Bp. 1956. 136. 77. jegyzet; a tulajdonviszonyok változását a Budapesti cím- és lakjegyzék vonatkozó kötetei segítségével próbáltam nyomon követni. A fővárosi bérházépítkezéseiről és a lakók társadalmi összetételéről, mindennapi együttélésükről bővebben: *Gyáni Gábor*: Hétköznapi Budapest. Bp. 1995. (A város arcai) 35–52. (A pesti bérház és lakói c. fejezet); *Hanák Péter*: Bérház a Körúton. In: Polgári lakáskultúra i. m. 97–120. A bérház ma a Hunyadi János út 4–6–8. alatt áll.

31 BFL Buda Város Mérnöki Hivatalának Iratai IV/1115. 1871/1438. és 1871/2571. sz. irat.

legalábbis erre enged következtetni).³² Az 1880-as években mindenesetre a villa már Lónyayné tulajdonát képezte, az épület az ő hagyatékában szerepel.

A háromszintes villa a budai Vár tövében az Albrecht főherceg úton (ma Bp. I. ker. Hunyadi János út) állt, a második világháborúban azonban megsemmisült. Az átépítés 1870 és 1871 között, a főváros fejlődésének legdinamikusabb időszakában az egyik legnevesebb és legtöbbet foglalkoztatott építész, Ybl Miklós tervei alapján és irányításával folyt.³³ Fényképek és a tervek segítségével jól rekonstruálható az épület szerkezete és műszaki tulajdonságai. A szabálytalan, sokszög alaprajzú villa sokablakos homlokzata a Dunára nézett, míg az épület többi oldalát az emelkedő domboldal és a körbefutó út fogta közre (építészeti nézve a viszonylag szűk tér és a sajátos domborzati adottságok miatt a villa arányai nem a legszerencsésebbek). A klasszicista (vagy hellenisztikus) stílusú épületet több karszti márványból készült terasz és erkély tette igazán hangsúlyossá. A villa érdekessége még, hogy a fokozatosan emelkedő utcaszint miatt az épületbe az Albrecht útról a legfelső szinten át lehetett bejutni, majd két emeletet leereszkedve nyílt kijutási lehetőség a villához tartozó szép kertbe. Az épületet Lónyay Menyhért és felesége, valamint a két kisebb fiú, Gábor és János lakta (legalábbis addig, amíg nem költöztek el a szüleiktől).³⁴

A Vár tövében magasodó, a zömében egy-két szintes épületek közül hirtelen kibukkanó, meglepő helyen épült villát a sajtó előszeretettel állította pellengérré: „Lónyay gróf, aki, úgy látszik, az egész várhegyet holmi Lónyay-várossá akarja átteremtteni, valami háromszögletes házat épített ott, melyet azonban a talaj rendkívüli alkotása folytán tetszés szerint négyszögletűnek vagy nyolcszögűnek is nevezhetni”.³⁵ A kortársak egy része a minden kényelemmel ellátott villát Lónyay gyors meggazdagodásának és meredeken ívelő karrierjének a jelképeként tekintette.

A villa korának legmodernebb műszaki megoldásaival rendelkezett: vízvezetékkel és csatornákkal (az épületen belül zuhannyal, angolvécékkel), többféle fűtési lehetőséggel, légszuszvillágítással látta el a tervező. A villa a legnemesebb anyagok felhasználásával épült, berendezését tekintve pedig szintén elmondható, hogy a korszak ízlésének leginkább megfelelő bútorokkal, textíliákkal tették otthonossá.³⁶

32 A birtoklap az árvaszéki iratok között található, az 1862-es tervrajzra pedig: FSZEK BGY F-ben bukkantam.

33 A főváros 1860–1870-es évekbeli fejlődéséről bővebben: *Vörös Károly*: Főváros születik. In: *Hét-köznapi a polgári Magyarországon*. Vál., sajtó alá rend. Glatz Ferenc. Bp. 1997. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 22.) 143–170. Az elemzés adatai szerint Budán mindössze 81 kétemeletes ház állt ebben az időben.

34 A villa bemutatásakor alapvetően az árvaszéki iratokban található hagyatéki leltárra (lakásleltárra) és a villáról készített szakértői véleményre (műszaki leírásra) támaszkodtam, nagy segítséget nyújtott továbbá az a több tucatnyi tervrajz, vázlat, mely megtalálható: BFL Tervtár BMT. 1049–1051. sz., valamint BFL Tervtár Ybl Miklós iratai és tervei XV. 331/73. 1–68.; a villa külső leírása és fényképek: Ybl Miklós építész 1814–1891. Szerk. Kemény Mária, Farbaky Péter. Bp. 1991. 244. és *Ybl Ervin*: i. m. 48. (+91. sz. kép).

35 *Hevesi Lajos*: Karczképek az ország városából. Bp. 1876. 113.

36 Az egyes helyiségek elkülönítésében, a szobabelsők ábrázolásában és a 19. századi városi életmód tanulmányozásában sokat segített: *Wohl Janka*: Az otthon. Útmutató a ház célszerű és izlésteljes berendezésére s vezetésére. Bp. 1882., valamint *K. Beniczky Irma*: A művészet a házban. Bp. 1882. (mindkét mű a korszak lakásideáljáról, legkorszerűbb megoldásairól tájékoztat bennünket); továbbá

Az épületbe egy dór oszlopok által tartott lépcsőfeljárón keresztül léphettünk be, majd innen egy téglalap alakú, kőlapokkal burkolt előszobába jutottunk. Az előszobában néhány szék és egy kisebb asztal állhatott (sajnos erről a helyiségről többet nem tudunk). Utunkat folytatva két ajtón át is a villa legnagyobb termébe, a nagyszalonba kerülhetünk. Az ajtókat és a hatalmas ablakokat vörös kartonfüggönyök díszítették, a falakat pedig feltehetően szintén vörös textília borította. A szalon ékesége a bejárati ajtók között elhelyezett nagy márványkandalló volt, fölötte egy aranykeretű magas kandallótükröt, mellette pedig két kis kanapét láthatunk; a kandalló szépségét a párkányán álló két ötágú csillár és egy földgömbbel díszített óra emelte ki. A falakon körben aranykeretű olajfestmények függtek (pl. férfi- és női arckép; Madonna). A szobát ízlésesen kiválasztott bútorokkal rendezték be: két nagyobb és két kisebb kanapét, valamint nyolc támlásszéket találunk itt, ugyancsak vörös kartonanyaggal bevonva. A nagyszalon legdrágább tárgya (150 forintba becsülték) egy hatalmas velencei üvegcsillár volt, a mennyezetet egyébként teljes felületén mértani alakzatok és növényi díszítés (stukkó) borította. A szalon és az emelet összes szobájának padlója parkettával volt kirakva. A szalonból kiléphetünk az erkélyre, ahonnan pompás kilátás nyílt az előkertre, távolabb pedig a Dunára.

A nagyszalonból jobbra az úriszoba (kisszalon) nyílt, melynek berendezése feltehetően Lónyay Menyhért halála után is érintetlen maradt. A szoba fűtését egy kisebb kandalló, világítását pedig 18 ágú üvegcsillár biztosította. Az ajtót és az ablakokat sötét árnyalatú függönyök szegélyezték, a falak barnás tónusúak lehettek. Három fényezett könyvszekrény, egy mozaikkal kirakott márványlapos írószekrény és iratállvány jelezte, hogy a helyiség a szellemi munka szentélye. A szobát egy fekete bronzajtó díszszekrény, aranyozott gipsz mellszobrok és két kínai álló porcelánváza díszítette, a kényelemről pedig több drappszínű támlásszék és egy fekete szalonzsónka gondoskodott. Végül külön is említést érdemel a fényezett négyszögletű szivarasztal, melyet feltehetően Lónyay kapott 1883-ban, legalábbis erre utal az asztal felirata (/83. L. M.).

A nagyszalonhoz balra a női szoba (budoár) kapcsolódott. Építészetileg a női és a férfiszoba kiképzése teljesen szimmetrikus volt (nagysága, fűtése, a mennyezet díszítése, az ablakok kiképzése is megegyezett). Ezt a szobát is egy kisebb fehér márványkandalló fűtötte, a világosságot — a két ablakon kívül — 18 ágú csillár szolgáltatta. Színvilágát tekintve viszont a budoárt a vörös nagyszalonnal és a barnás-feketés úriszobával ellentétben a világos (különösen a sárga) színek uralták. Az ablakokon aranszegélyű sárga függönyök lógtak, a kanapét és a számos támlásszéket sárga huzattal vonták be, fehér a színe több asztalnak, az itt található nagy dívány pedig virágmintás textíliát kapott. A falakon összesen hat akvarell látható,

ezzel a kérdéssel kapcsolatban is haszonnal olvastam a Polgári lakáskultúra a századfordulón c. könyv több tanulmányát (pl. *Buzinkay Géza*: A középosztály lakásideálja. [13–26.]; *Gyáni G.*: i. m.), végül *Gábor Eszter*: Az Erdődy, Semsey, Vanderbilt Gladys palota. (Budapesti Negyed 1993. 1. sz. 56–78.) c. munkáját említem az arisztokrácia építkezéseivel kapcsolatban. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az itt felsorolt munkák ellenére a most közölt épületbelső- és bútorzatleírás tudtommal az első ilyen jellegű kísérlet, ugyanis a századfordulót megelőzően főnemesei család által lakott budapesti épület (és nem lakás!) enteriőrjének átfogó ismertetésével nem találkoztam.

a kandalló fölé pedig egy aranykeretes tükör került. A szobában még egy fényezett hétfiókos íróasztal is állt.

A budoárból egy másik ajtón keresztül az ún. tálalószobába (a kisebb ebédlőbe) mehetünk át, melyet azonban közvetlenül az előszobán keresztül is megközelíthetünk. A helyiség szinte kizárólag fehérszínű bútorokból állt. A szoba közepén feltehetően egy nagyobb kihúzható asztalt és hat nádfonatú széket helyeztek el, a falak mellett pedig fehér háromajtós és fiókos edényszekrény, egy másik fehér szekrény és további fehér nádszékek voltak láthatók. Az ebédlőben még egy fehér nádfonatú kanapé és egy kisebb alabástromállvány is helyet kapott. Újra kijutva az előszobába, innen a vörösmárvány fölépcsőn lefelé haladva jutunk le a villa első emeletére (a vashól készült melléklépcső és a fölépcső kétoldalt nyílt az előszobából).³⁷

Ezen a szinten azonban már nehezebben tájékozódhatunk. A villa leírásakor legalább két problémával kell megküzdenni. A hagyatéki leltár több mint 300 berendezési tárgyat sorol fel a villában, anélkül, hogy külön megjelölné, mely helyiségekben található. Az eddigiekben a színek, jellegzetes tárgyak (pl. kandallók, csillárok, ajtók és ablakok) és a tervrajzok segítségével következtettünk az elrendezésre. Az alsóbb szinteken ez már csak kevésbé lehetséges, hiszen az egységes színhatás eltűnik a szobákból, a helyiségek száma a duplájára emelkedik és az egyes szobák funkciója sem mindig egyértelmű. A feltárást nehezíti az is, hogy Lónyay Menyhért halála után néhány helyiség elvesztette a funkcióját, a bútorait is átrendezhették. Hasonló változások állhattak be az özvegy halálakor is, a hozzátartozók még a hagyatéki leltár összeállítására előtt megbolygathatták a berendezést, kisebb-nagyobb emléktárgyakat, értékeket el is vihettek.

Az első emeleti lépcsőházból hosszabb előszobába érkezünk, ahonnan két irányban egy-egy cselédszoba nyílt egy férfi és egy női szolgáló számára. Az egész emelet egyébként nemenként két jól elkülöníthető részre osztható. A nőcseléd szobájából a női hálószobába jutunk. A szoba színvilága jól harmonizált a második emeleten található budoárral. A hálóban egy fényezett vaságy állt, mellette márványlapos kis kerek fényezett vasasztallal, találhatunk továbbá itt egy sárgára festett ruhásszekrényt, egy sárga fából készült négyszögletű asztalt és két virágmintás zsámolyt, valamint egy ugyancsak sárga mosdóasztalt is. A szoba és az egész emelet fűtését ún. töltőkályhakkal, a világítást pedig légszeszlámpákkal oldották meg, a padlót (amerikai) tölgyfalapokkal burkolták. A hálóból több helyiségbe is átkerülhetünk: innen nyílt az angolvécé, a fürdőszoba és egy előszobával egybekötött gardrób (ruhatár). A fürdőszobában a padlóba süllyesztve csapokkal ellátott, sárgára festett horgony fürdőkádát látunk, felette külön zuhannyal. A vizet — melyet nagy tartályba vezettek — a tervek tanúsága szerint a földszinten elhelyezett kályhával fűtötték fel. A helyiség berendezését még néhány szék, egy fehér szekrény és üvegezett deszkafal (talán spanyolfal)

37 A könnyebb érthetőség kedvéért a legfelső szint alaprajzát a tanulmány végén közöljük. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a tervrajz az 1870–1871-es állapotokat tükrözi, a szobabelsők leírását viszont az 1889-es hagyatéki leltár adja meg. Ennek kapcsán több okból is (pl. a helyiségek összeírásának sorrendjéből) arra következtettünk, hogy az eredeti alaprajzzal ellentétben a női és a férfiszobát lakói az évek során (vagy már a beköltözéstől fogva) megcserélték, ezért szerepeltettük így tanulmányunkban a szobák sorrendjét és funkcióját.

jelentette. A gardrób bútorai közül két régi ruhásszekrény, néhány virágos vászonnal bevont szék és egy sárga asztal tűnik biztosnak.

A női „felségterületet” az előszoba kötötte össze a férj hálószobájával, melyből külön öltözőszoba (toalett) nyílt, ehhez kapcsolódott a már említett férficseléd szobája, mely kiegészült a gardróbba. Az itt felsorolt helyiségek berendezését jelenlegi ismereteink alapján nem különíthetjük el, csupán az öltözőszobáról és a gardróbrol tudunk mondani kicsit többet. Az öltözőben állhatott a fehér kétajtós ruhásszekrény, az ugyancsak fehér kanapé és pipereasztal (tükörrel), illetve egy fehér fedeles láda és néhány szék. Feltehetően ennek a szobának a falán lógott Lónyay példaképének, Széchenyinek a portréja is. A gardróbba pedig egy álló ruhafogas és három vagy négy ruhásszekrény töltötte meg.

A vörösmárvány lépcsőn lefelé haladva a földszintre érünk, ahol az alaprajz szerint három szobát, három előszobát, egy cselédszobát és angolvécét találunk. A hagyatéki leltár ezen a szinten azonban nem nyújt már elég támpontot a bútorok elhelyezéséhez. Egyrészt a különböző színű garnitúrák (sárga, meggyszín) itt már összekeverednek egymással, másrészt a feltehetően vendégszobaként használt helyiségek (valamint a cselédszoba) berendezése nem volt egyénre szabott, szemben a felsőbb emeletkével, így az elkülönítésük is megoldhatatlan. Csupán egy nagyobb ebédlő (és egyben nappali) berendezésének a körvonalai látszanak kibontakozni. A második emeleten lévő fehér tónusú étkezővel szemben ezen a helyen barnás árnyalatú bútorzatot találunk. Körben a falak mentén kétajtós (fekete) és háromajtós (diófaaszín) állványos edényszekrény állt. A szoba közepére ovális diófaasztalt helyeztek néhány nádfonatú székkal. Feltehetően az egyik sarokban félkör kanapé, négy drapp virágmintás szék és egy feketére festett asztal állhatott, és e szerint a helyiség nappaliként is funkcionált. A világítást a mennyezetre rögzített háromágú légszeszlámpával oldották meg, az időt pedig egy állószekrényes óra mutatta.

Itt érdemes megemlítenünk, hogy a hagyatéki leltár a bútorokon és lakberendezési kellékeken kívül más értéktárgyakat is felsorolt: részben az özvegy nemesfém és drágakő ékszereit (pl. hajtűk, karperecek, fülbevalók), részben egy teljes ezüst étkészletet.³⁸ A 24 személyes ezüst étkészlet súlya meghaladta a 31 kilót (!). A Lónyay-címerrel ellátott készlet 48 tányért, több nagy gyümölcsös és halas tálat, mártáscsészéket, cukor- és sótartókat, serleget (stb.) és megfelelő számú evőeszközt tartalmazott. A garnitúrával azonban valószínűleg csak kiemelkedő alkalmakkor terítettek, a készletet külön tokban és címeres ládában tárolták és 1889-ben — a feleség hagyatékának összeállításakor — a Magyar Földhivatalintézet hivatali helyiségében őrizték.

A földszintről lépcső vezet lefelé a borospincébe, a folyosókon keresztül pedig az előkertbe, és a hátsókertbe lehet kijutni. A kertben a villa egyik ékessége, egy

38 A feleség hagyatéki leltárában szerepel még egy arany emlékérem, továbbá egy 31 darabból álló régi rézpénz- és egy 37 darabos ezüstpénzgyűjtemény, ezek gyaníthatóan korábban Lónyay Menyhért tulajdonát képezték. Nem szerepel viszont a leltárban számos tárgy, ezek közül talán a legfeltűnőbb a könyvek hiánya, holott a család, saját bevallása szerint, ebben az időszakban 7000 kötettel rendelkezett ingatlanaiában (4000 zömmel szépirodalmi és államtudományi munka); erről: Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben. II. Szerk. György Aladár. Bp. 1886. (Hivatalos Statisztikai Közlemények) 494–495. A hagyatéki összeírások gyakori vonása a könyvek kihagyása.

üvegház volt látható, mely rendszeresen friss virágokkal látta el a villa termeit. Az üvegházat minden bizonnyal kazánal fűtötték és a meleget a föld alatt húzódó csöveken vezették a virágokhoz. A kazán egy egyemeletes épület pincéjében állhatott. A ház a telken, a villától távolabb épült fel szintén 1870–1871 táján. Funkcióját tekintve az épület a villa kiszolgálását látta el: pincéjében jégvermet és fáskamrát találunk, a földszinten két konyhát és kamrát alakítottak ki, az emeleten pedig öt cselédszoba és egy WC volt.

A valósághoz azonban hozzátartozik, hogy az alatt az alig két évtized alatt, amíg Lónyay Menyhért és felesége tulajdonában volt a villa, mindketten elég temérdek időt töltöttek a fővárostól távol. Különösen Lónyay utazott sokat birtokai ügyeinek intézése érdekében (leveleinek címezéséből jól látható, hogy leggyakrabban erdélyi és Pest megyei birtokain tartózkodott), így kérdéses: mennyire tekintette a budai villát tényleges otthonának. Nekrológja nem alaptalanul így búcsúztatta az ország volt miniszterelnökét: „Neki voltak uradalmain kastélyai, neki voltak a fővárosban palotái, de neki otthona sohasem volt. Többet aludt vasúton, mint ágyban.”³⁹

Összegzés

Lónyay Menyhért és felesége hagyatékának az áttekintését néhány összefoglaló megállapítással zárom.

1. A Lónyay Menyhérttel szembeni korabeli anyagi természetű vádak igazak is, meg nem is. Ha csupán a Lónyay-vagyon gyarapodásának az évszámait tekintjük, akkor valóban gyors vagyonszerzés tanúi lehetünk, hiszen a már meglévő ősi birtokok zömmel 1869 és 1872 között egészültek ki jelentős mértékben (az ősi kb. 15 ezer holdról az 1880-as évekre közel 40 ezer holdra). A gyarapodáshoz a megfelelő anyagi feltételeket azonban — jelen ismereteink szerint — alapvetően felesége vagyona (és nem valami más pénzügyi forrás vagy kétes pénzügylet) teremtette meg (ami viszont a kortársak előtt nem volt ismert). A nemesi eredetű Lónyay-vagyon tehát elválaszthatatlanná vált a polgári Kappel-vagyontól.

2. A rohamos gyarapodást sietős eladósodás követte. Láthatólag Lónyayt és családját is erősen megrázta az 1873-as gazdasági válság és az azt követően elhúzódó depresszió. A tulajdoni lapok szerint a hitelek felvétele (az összegek nagyságát tekintve is) 1873 novemberétől sűrűsödtek meg különösen, melyek kifizetetlen részletei a kamatokkal együtt 1885-re végül elérték az 1,72 milliós összeget. Feltehetően Lónyay 1873 utáni gyors eladósodásában keresendő annak az ellentmondásnak a feloldása is, amely a hagyatéki hiány és a Lónyay többször idézett gazdasági intelmeiben olvasható útmutatás elvei között feszül. A feljegyzés ugyanis nem sokkal a krach bekövetkezése előtt, 1873. április elején készült. Fontos megjegyeznünk, hogy Lónyay nagyfokú eladósodása, összecszerúságát tekintve ez valószínűleg kirívó, aényt nézve viszont egyáltalán nem egyedi jelenség, hiszen az arisztokrácia gazda-

39 Pesti Napló 1884. nov. 4. reggeli kiadás.

sági helyzetének a romlása az 1880-as évekre már általánosnak mondható (lásd korábban a Csákyakat, Perényit).⁴⁰

3. Lónyay hagyatékának összetétele 1885-ben a hagyományos, nemesi-arisztokrata életmódból fakadó szerkezeti jellemzőket mutatja, hiszen vagyonát döntően földbirtokai és a hozzájuk kapcsolódó hagyatéki tételek (termény, jószág, járadékok) alkotják, melyek együtt az aktív hagyaték közel 92%-át teszik ki. Ennek ellenére Lónyay példája több okból sem tekinthető tipikusnak. Egyrészt — és ez a legfontosabb — egy módos nemesi és egy tetemes polgári vagyon összekapcsolódása s hatékony kölcsönhatása szabta meg a vagyonszerkezetet. Másrészt pedig Lónyay felfogása, gondolkodásmódja sem tekinthető az arisztokrácia tagjaira általánosan jellemző vonásnak. Lónyayban, politikusként és magánemberként úgyszintén, mindig megvolt a fogékonyság a különböző (pénzügyi, ipari) vállalkozások iránt, jegyzeteiben számos helyen találkozhatunk elméleti gazdasági okfejtésekkel és vállalkozásait érintő gyakorlati számításokkal egyaránt. Azon kevés magyar arisztokrata közé tartozott, akik megpróbálták kihasználni a kínáló lehetőségeket és a családi vagyont ipari vállalkozás beindítására is felhasználták.

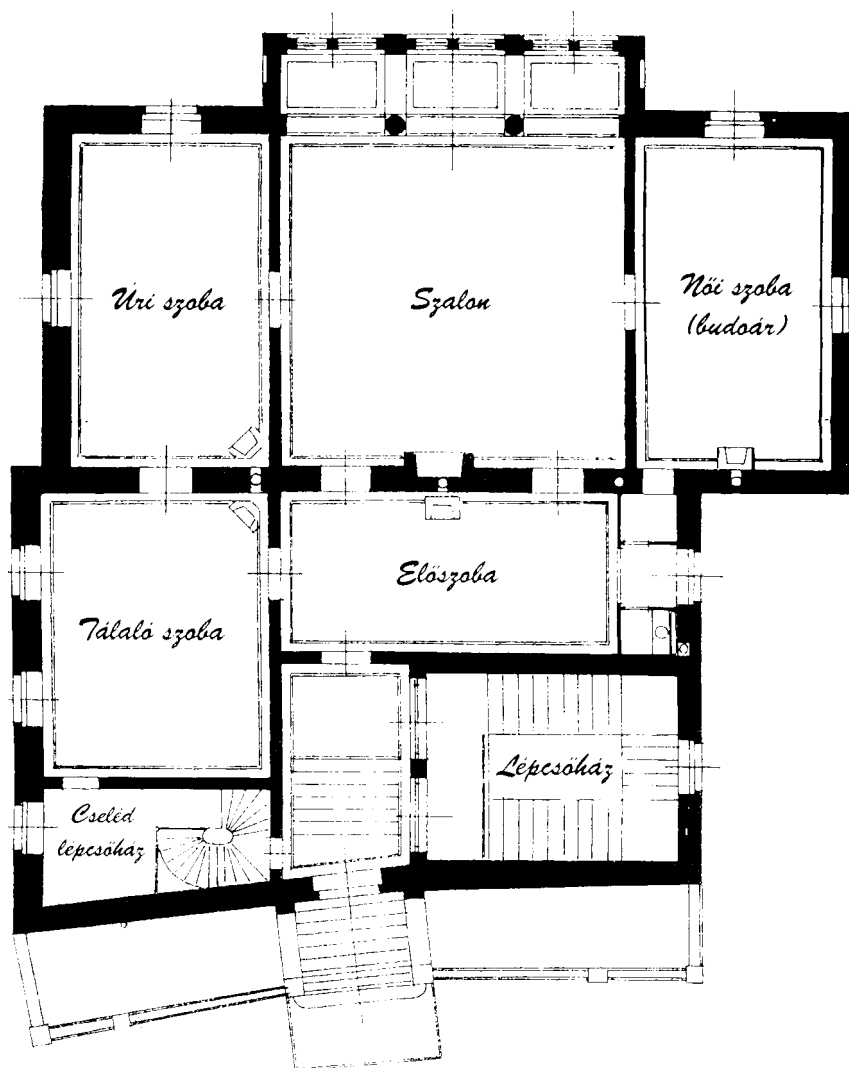
4. Továbbá a család életmódját, viselkedését is egyedinek gondoljuk. Egyrészt Lónyay gyors politikai emelkedése egészen a csúcsig, majd hirtelen bukása (mindez alig tíz év alatt) és az azt követő politikai csatározások Lónyay jellemére és a család magatartására egyaránt közvetlen hatást gyakoroltak. Másrészt a családon belül a polgári mentalitás és a református nemesi magatartás összefonódott, ezt azonban az 1871-es főnemesítés tovább módosította (egyéntette). Lónyay így hirtelenjében nemcsak politikai tisztségei, de saját jogán is az ország elitjéhez sorolhatta magát. A beilleszkedés viszont sohasem valamilyen gyors folyamat. A hagyományos arisztokrata családok igazán sohasem fogadták köreikbe a Lónyayakat (különösen nem a miniszterelnök bukása után), de nem lehetett könnyű — és talán nem is sikerült — magának Lónyaynak és feleségének sem elfogadni a megváltozott magatartási, életmódbeli elvárásokat. A fényűző budai villa ugyan felépült, de tulajdonosai jobban szerettek vidéken tartózkodni: Lónyay jó gazda módjára járta birtokait, felügyelte bányáit, felesége pedig gyakran pihent külföldön vagy tartott férjével Szentlőrincre, Farkadinra. A gyarapítási ösztön pedig fokozott takarékoskodási vágygal párosult náluk (érdekes azonban, hogy Béla fiuk már nem örökölte ezt a magatartást).⁴¹

5. Jellemző vonás végül a Lónyay családon belül megfigyelhető nagyfokú anyagi szolidaritás (bár a tényt tekintve ez nyilván nem volt egyedi jelenség). Különösen Lónyay Menyért vállalt a hitelezésben meghatározó szerepet (mint a legvagyonosabb és mint a család feje egyaránt), bár láttuk, ő is rászorult rokonai

40 Az 1873-as gazdasági válságról bővebben: *Kövér György*: 1873. Egy krach anatómiája. Bp. 1986. (Az én világom); az arisztokrácia vagyoni hanyatlására *Vörös Károly* is rámutat a főrendiház összetételének vizsgálatakor: *Vörös Károly*: A főrendiház 1885. évi reformja. (Egy kutatás tervei és első eredményei). In: Rendi társadalom—Polgári társadalom. 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Szerk. Á. Varga László. Salgótarján, 1987. 397–405.

41 Lónyay takarékoskodásáról ld. saját, korábban idézett mondatait 1873 áprilisában, valamint: *Máriássy B.*: i. m. XII. 245–246.

segítségére. A családtagoknak nyújtott kölcsönök visszafizetése gyakran elhúzódott és a legkritikább esetben járt haszonnal. A racionális megfontolások azonban ilyen esetben nem működhettek, Lónyay a legkilátástalanabb és a nagy anyagi áldozatokkal járó terheket is vállalta a család anyagi egyensúlyának a megőrzése érdekében: „A nagy ragaszkodás övéihez és rokonaihoz, kik iránt állandóan szíves volt, a nagy baráti és megyei érzés, s kitüntetése azoknak, akik hozzá vér- és szülőföld szerint közel álltak: mindezek régi patriarkális vonások, melyek Lónyayban uralkodók voltak, s melyekből kivetkőzni soha nem tudott.”⁴²

42 Pesti Napló 1884. nov. 4. reggeli kiadás; Oláh Gy. munkájában Lónyay balsorsának egyik okát a Lónyay-rokonok rossz anyagi helyzetében és a gondok rendezése érdekében tett túlzott erőfeszítéseiben jelölte meg. Oláh Gy.: i. m. 107–108., 112.

ANDRÁS CIEGER
ON THE TRAIL OF THE LÓNYAY-KAPPEL FORTUNE

The financial position and living conditions of a 'new-aristocratic' family in the second half of the nineteenth century

Menyhért Lónyay, one of the drafters of the Austro-Hungarian Compromise of 1867, was a definitive figure in Hungarian political life. Through his work he contributed much to the theoretical establishment and practical functioning of the new political order: he became the first finance minister of the period of dualism and then the joint finance minister for the whole Monarchy. Finally — after he had received the title of count — he was appointed by the Emperor as Prime Minister of Hungary. In addition, Lónyay was also the founder and chairman of numerous national economic and business institutions. Furthermore from 1861 he was a regular member of the Hungarian Academy of Sciences, and from 1871 until his death he served as president of this body. He also held the office of general superintendent of the Reformed (Calvinist) Church in the Danube region.

Contemporaries were sharply divided when it came to forming an opinion on Menyhért Lónyay's political activity and financial policy. Although Lónyay did receive some words of appreciation and objective criticism, he was also the target of numerous attacks. His critics accused him of being greedy and of trying to increase his wealth, thereby casting doubt on his moral conduct. Such attacks did much to damage his reputation even within the governing party, and therefore in late 1872 he submitted his resignation. Rumours concerning the dubious nature of his business transactions in real estate, railway construction, and stocks continued to place him on the defensive in subsequent years. Menyhért Lónyay became in the eyes of many the prototype of a politician who is driven by interest and manages to use his own political status for private gain.

My analysis seeks to promote a better understanding of Lónyay's financial position. The point of departure of my study was the documentary material that may be found among the documents of the Superintending Authority for Minors in the Budapest archives — material that came into existence at the time of the probate settlements of Menyhért Lónyay and other family members. Study of the documents reveals the financial position of an aristocratic family in the 1880s; and one may also form an impression of the business ambitions and ideas of Menyhért Lónyay and the extent to which he was successful in managing his financial affairs. We may also find out how much wealth he left to his relatives and thus, finally, the real extent of his 'legendary' fortune.

The other main actor in my article is Lónyay's wife, Emlia Kappel, who was born into a Lutheran middle class family. Emlia's father, Frigyes Kappel, had been one of the leading corn merchants of the Reform period; he had also been active in the insurance business and in the foundation of banks, etc. On his death, his great wealth was inherited by his daughter. Family correspondence left to posterity bears witness to the great substance and emotional wealth of the relationship between Menyhért Lónyay and his wife. This also applied to the management of the family's wealth. Menyhért Lónyay always made attempts to receive counsel from his wife when purchasing property or commencing a business project — activities for which he naturally often required the financial resources of his wife.

In the second part of my study, I examine the material environment surrounding the family and life in the home. The items that can be mentioned in this category (e.g. jewellery, furniture, residential property) together represent just a small fraction of the total inheritance. Nevertheless, these objects and buildings may well have been of great importance to the family, for they expressed to the outside world the family's status in society. They also represented the family's

financial position and reflected its sense of taste. Meanwhile, in everyday life, it was among these objects and between these walls that members of the family lived.

The main conclusions of my analysis are the following:

1. The accusations of a financial nature made against Menyhért Lónyay are both true and untrue. If we take just the number of years in which the increase in the Lónyay fortune took place, then we do indeed become witnesses to a process in the course of which wealth was rapidly acquired, for the most significant increase in land ownership took place between 1869 and 1872 (rising from 15,000 'hold' to about 40,000 'hold' in the 1880s). However, the financial resources which were the basis of this increase in land ownership — according to what we know at present — were provided for in the main from the wealth of his wife (rather than from some other financial source or dubious financial transaction). Thus the ancient Lónyay family fortune became inseparable from the acquired Kappel family wealth.

2. The rapid increase in wealth was soon followed by increasing indebtedness. Lónyay and his family were severely hit by the economic crisis of 1873 and by the ensuing depression. The number of loans taken out increased especially after November 1873. By 1885 outstanding loans and interest amounted to a sum of 1.72 million. We should note, however, that Lónyay's falling into debt was hardly exceptional, for by the 1880s the deterioration in the financial position of the Hungarian aristocracy had become a general phenomenon.

3. The composition of the Lónyay legacy in 1885 demonstrates the structural characteristics arising out of the noble-aristocratic way of life; the inheritance was made up in large part of landed properties and other related items (grain, stock, rent) which together amounted to almost 92% of the active inheritance. Nonetheless, for a number of reasons the inheritance cannot be regarded as typical. On the one hand, this wealth structure had been formed by the combination and the active mutual effect of two different types of wealth — noble and middle-class. Furthermore, Lónyay's way of thinking cannot be considered as characteristic of the members of the aristocracy. Lónyay was always attracted by business undertakings — both as a politician and as a private individual. He can be counted among the few Hungarian aristocrats who attempted to use the opportunities available and any family wealth in order to establish industry.

4. But we also find that the lifestyle and behaviour of the family was unique. On the one hand, Lónyay's rapid ascent to the summit of political power and his sudden fall (all within a period of ten years) — as well as the ensuing political skirmishes — left their mark on Lónyay and influenced to a great degree the behaviour of the family. Moreover within the family there was a merging of middle class attitudes and Calvinist noble behaviour — a combination that became even more unique in character with the raising of the family to the higher nobility in 1871. Lónyay was suddenly able to consider himself a member of the country's elite not only on the basis of political office but also owing to his status in society. However, such adaptation always takes time. The traditional aristocratic families never really accepted the Lónyay family into their ranks (especially after Menyhért Lónyay lost the premiership). In addition, neither Lónyay nor his wife was ever able to accept that they should conform to the changed expectations concerning their way of life and their behaviour. A spectacular villa was indeed built in Buda, but its owners preferred to spend their time in the country. Their instinct for acquiring wealth was coupled with a strong desire to save money.

5. Finally another Lónyay characteristic was the high degree of financial solidarity within the family. The role of creditor was played in the main by Menyhért Lónyay himself, but he himself sought the assistance of his relatives on a number of occasions as well. The repayment of loans given to family members was often delayed; and such undertakings were rarely profitable. Nevertheless, in order to secure the family's financial equilibrium Lónyay was willing to bring great sacrifices.

Mályusz Elemér feljegyzése egy Magyar Történeti Intézet felállításáról

Az alábbi dokumentum Mályusz Elemérnek egy a harmincas évek elején készített feljegyzése, melyben kifejti javaslatait a népiségtörténeti kutatások megindítására.¹

Mályusz a húszas évek végén és a harmincas évek elején több ilyen jellegű emlékiratot készített. Ennek eredményeként született a Hóman Bálint által szerkesztett *A magyar történetírás új útjaiba* írt, *A népiség története* című tanulmánya is.² A dokumentum értékeléséhez szükséges megjegyezni, hogy Mályusznak a felvidéki településtörténeti kutatások megszervezésével kapcsolatos tervei a húszas évek elejére nyúlnak vissza. Hiszen már 1920-ban *A tótság letelepedése Magyarországon a középkorban* címmel tervezetet nyújt be az Akadémia Lukács Krisztina alapítványára³ s hasonló tárgykörben készült doktori értekezése is.⁴ A népiségtörténeti munkálatok intézményes összefogásának szükségessége 1931-es tanulmányában merül fel s lényegében ennek alapján indulnak meg 1932-ben az *Országos Levéltárban* a szlovák–magyar nyelvhatár történetét feldolgozó munkálatok. Az alábbi dokumentum legfőbb újdonsága az 1931-es tanulmányhoz képest, hogy Mályusz egy Magyar Történeti Intézet felállítását javasolja, melynek legfőbb profilja a népiségtörténeti kutatás lenne. Javaslatának megvalósulása azt jelentette volna, hogy a népiségtörténet a magyar történeti kutatások legjelentősebb ága lett volna.

Egyebekben pedig a szóban forgó dokumentum fő gondolatai nagyrészt meg-egyeznek az 1931-es tanulmányában kifejtett elképzelésekkel. Azaz Mályusz a trianoni revízió hatékonyabb előkészítése céljából sürgeti — német mintára — a népiségtörténeti kutatások megindítását. Ennek érdekében javasolja a nyelvhatár eltolódásainak vizsgálatát, s ezt a Magyar Történeti Intézet felállítása keretében véli megvalósíthatónak. A dokumentumban Mályusz megismétli az egyéb tanulmányokban is kifejtett fő téziseit a népiségtörténeti kutatásokról, azaz: ezt mindenekelőtt a hagyományos, politikatörténetre alapozott helytörténetírás megreformálásával és fel- lendítésével véli elérhetőnek. A reform lényege, hogy a megyetörténeti szintézisek alapját a politikai keretek helyett a történetileg szervesen létrejött egységek (szabad királyi városok piaci körzetei, folyóvölgyek, fennsíkok, uradalmak) képeznek. Új

1 A dokumentum a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában található Ms 4537/7. jelzet alatt. — A szöveget mai helyesírással és központoszással adjuk közre.

2 *Mályusz Elemér: A népiség története*. In: *A magyar történetírás új útjai*. Szerk. Hóman Bálint. Bp. 1931. (A Magyar Szemle Könyvei III.) 237–268.

3 Vö. *Mályusz Elemér: A tótság letelepedése Magyarországon a középkorban*. Közzéteszi: Soós István. Fons. 1997. 195–202.

4 Vö. *Mályusz Elemér: Turóc megye kialakulása*. Bp. 1922. IX, 196 l., 2 térkép.

elem még, hogy — az okleveles forrásokra építő hagyományos történetírással szemben — Mályusz az adóösszeírások, perek, urbáriumok, dűlőnevek stb. összegyűjtése alapján kívánja rekonstruálni a népéletet. A munkálatok elősegítésére pedig az 1894–1906 között működő *Gazdaságtörténelmi Szemle* újbóli megindítását tervezi.

A Mályusz által javasolt intézmény végül is nem jött létre. Az Országos Levéltárban folyó munkálatok legfőbb eredménye a *Magyarság és nemzetiség* című sorozat lett. Ennek első kötete, Szabó István Ugocsa megyéről készített monográfiája 1937-ben látott napvilágot.⁵ Szintén 1937-ben alakult meg a *Pázmány Péter Tudományegyetem* bölcsészkarán a *Népiség- és Településtörténelmi Intézet*, mely 1938–1943 között jelentette meg Mályusz tanítványainak doktori értekezéseit, *Település- és Népiségtörténelmi értekezések* címmel.⁶ 1941-ben, a *Teleki Pál Tudományos Intézet* megszervezésének idején vetődött fel ismét az ennek keretében működő *Történettudományi Intézet* megalapításának gondolata. Ennek vezetését azonban — nem utolsósorban politikai okokból — nem Mályusz, hanem Deér József kapta meg. Itt Mályusz alapvetően hungarocentrikus törekvéseivel szemben a fiatalabb történészek összehasonlító Kelet-Európa kutatásra tettek kísérletet.⁷

Összességében a dokumentum adalék Mályusz népiségtörténelmi iskolájának kialakulásához. Ráadásul abból az időszakból, amikor Mályusz még nem kerül veszedelmes közelségbe a szélsőjobboldali politikai irányzatokhoz.⁸

Erős Vilmos

*

A világháborút befejező Párizs környéki békekötések óta a győztes és legyőzött nemzetek egyaránt feszült érdeklődéssel vetették magukat Közép-Európa nemzetiségi viszonyainak tanulmányozására. A legyőzöttek igyekeztek leméni a fájdalmas veszteségek súlyát, hogy az elvesztett néptömböket számon tarthassák, a győztesek pedig iparkodtak feltárni azokat a szájakat, amelyek az impériumuk alá jutott területek lakosságát valamikor, az elmúlt századokban, bár esetleg csak átmenetileg, de mégis a mai uralkodó nemzetekhez fűzték. Amikor tehát az osztrák történetírás a Dél-Tirol középkori német voltát bizonyító dokumentumokat gyűjti össze, ugyanakkor a lengyelek hangsúlyozzák, hogy Posen vidéke és Kelet-Poroszország lakossága a német foglalás, illetőleg település előtt szláv eredetű volt.

A törekvés mindkét félnél ugyanaz. Győztes és legyőzött egyaránt igyekszik azokat a kulturális kapcsolatokat megőrizni vagy megteremtteni, amelyek az urat cserélt területek lakosságát az új vagy régi államokhoz hozzáfűzhetik. Mindkét fél oly erkölcsi bizonyítékokat törekszik tehát felmutatni, amelyek azt igazolják, hogy neki a területekhez nem csak a fegyver jogán volt vagy van köze. Érthető, hogy ily módon az érdeklődés nem éri be a mai állapotok tanulmányozásával, hanem a modern statisztika számoszlopai mögött igyekszik azzal is tisztába jönni, hogy a mostani lakosság nyelvi és nemzetiségi megoszlása milyen történelmi alapokon fejlődött ki. Ez az oka, hogy a békekötések óta eltelt egy évtized alatt a

5 Vö. Szabó István: Ugocsa megye. Bp. 1937. (Magyarság és nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből. I. 1.)

6 Minderről vö. Steven Bela Vardy: Modern Hungarian Historiography. New York, 1976. 248–249.

7 Minderről Erős Vilmos: A Hóman–Mályusz ügy. Actas 1996. 2–3. sz. 220–243.

8 Mályusz E. népiségtörténetéről újabb értékelést ad Erős Vilmos: Mályusz népiségtörténete. BUKSZ 1995. 280–286.

közérdeklődés és az államérek egyaránt arra bírta a történetírást, hogy a nemzetiségi állapotok történetének megismerésében egyre mélyebbre és mélyebbre szálljon le. Ma már mindenki érzi, hogy az az argumentálás, amely csak a mai statisztikai adatokra épít, idejét múlta.

Ma már lázas iramú versengés folyik, hogy mely nemzet történetkutatása tud oly hathatós történeti bizonyítékokat felsorakoztatni, amelyek azt igazolják, hogy a területhez, amelyen az ő vérei laktak, több joga van neki, mint az ellenfélnek. A bizonyítékok között azok, amelyek arról szólnak, hogy valamely területnek ki volt a földesura vagy a hűbérura, ma nem jönnek számba, ezeknek nincs értékük. Ezért nem hathatunk mi magyarok sem a ma uralkodó világnézetre olyan érveléssel, hogy valamely túlnyomólag tót vagy román lakosságú megyében magyar volt a XIX. század elején az a társadalmi réteg, amelyből a megye vezetősége, ez az uralkodó elem kikerült. Ma más érveknek van csak hatásuk: az érdeklődés középpontjában az egész lakosság etnográfiai megoszlásának kérdése áll. Politikai érvek helyett tehát a népesedéstörténeti és nemzetiségtörténeti bizonyítékok a meggyőzőek. Történet-e az elmúlt századok folyamán az egyes területek lakosságának nemzetiségi megoszlásában változás, volt-e erőszakos foglalás, milyen okok hatása alatt ingadozott a nyelvhatár, melyik nemzetiségnek volt nagyobb szerepe a terület gazdasági és szellemi kultúrájának emelése körül, íme, ezek azok a szempontok, amelyek ma a különböző nemzetek egymással vetélkedő történetkutatását irányítják.

A közép-európai népek e versenyében szervezet és elért eredmény tekintetében a németek állnak az első helyen. Az a magas színvonal, amely a német történetírást mindenkor jellemezte, lehetővé tette, hogy mindjárt az összeomlás után ráirányuljon figyelmük e kérdésekre, a közös munka megszervezése körüli tapasztalataik segítségével pedig könnyen tudtak új kutatóintézeteket alapítani. Elsőknek látták be ugyanis, hogy az egyes ember mégoly önfeláldozó heroizmusa sem hozhat megfelelő eredményt, mert nincs idő évekig várakozni. Az idő sürget, követel, a feladat pedig sokkal nagyobb, semhogy azt egyetlen ember vállára lehetne helyezni. Ezért szervezték meg a kutatóintézeteket, amelyek az óriási kiterjedésű problémakört felosztották egymás között, hogy azután céltudatos munkával a maguk bőséges anyagi eszközei és képzett szellemi gárdája segítségével oldják meg a rájuk hárult feladatokat. Így létesült a következő öt fontosabb intézet. 1) Berlinben az Institut für Grenz- und Auslandstudien, amely 1927 óta saját házában dolgozik. 2) Stuttgartban a Deutsches Ausland-Institut, amely már 1917-ben alakult meg s amely folyóiratán, *Der Auslanddeutschen* kívül több könyvsorozatot is ad ki, így W. Goetz lipcsei egyetemi tanár szerkesztésében a *Dokumente des Auslanddeutschtums* és a *Kulturhistorische Reihe*t, amelyből 1927-ig 19 kötet jelent meg. 3) Lipcsében az Institut für Auslandkunde, Grenz- und Auslanddeutschtum der Deutschen Kulturpolitischen Gesellschaft, amely hasonlóképpen folyóiratot (*Deutsche Kultur in der Welt*) és könyvsorozatokat (*Schriften*. 20. füzet, *Quellen und Studien zur Kunde des Grenz und Auslanddeutschtums*) ad ki. 4) Marburgban az egyetemen az Institut für Grenz- und Auslanddeutschtum an der Universität Marburg, amely kiadványait a jénai Fischer-cégnél jelenteti meg, végül pedig 5) 1925-ben München központtal a nagy Akademie zur wissenschaftlichen Erforschung und zur Pflege des Deutschtums (*Deutsche Akademie*), amely hivatalos programjával a külföldi némettség és az anyaország közötti nem hivatalos viszony ápolását tűzte ki, s amelynek történeti szakosztályában a mai német történetírás legkiválóbbjai foglalnak helyet, mint Dopsch, Finke, Oncken, Brandenburg, Goetz, Meinecke, Kehr, Redlich stb.⁹

9 A német kutatóintézetekről legújabbban vö. *Willi Oberkrome: Volksgeschichte: methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft 1918–1945*. Göttingen, 1993. A magyar nyelvű irodalomból: *Nagy Iván: Az európai kisebbségi intézetek*. Lugos, 1929.

Közvetlenül a németek után következnek a mozgékony csehek, akik nem csak alapos munkákban foglalkoznak a nyelvkérdés XVIII. századi történetével és annak politikai kapcsolataival, hanem egy emigráns orosz tudóssal, A. Petrowval, aki mint szentpétervári tanár már a háború előtt foglalkozott a magyarországi ruténság településtörténetével, elkészítették a tót és a magyar nyelvhatár XVII–XIX. századi ingadozásainak leírását is.¹⁰ Nagy és alapos, bár nem elfogulatlan munka ez, valóban méltó arra, hogy a prágai akadémia adja ki. Jelen tőségét különösen akkor látjuk, ha a kötet térképmellékleteit vizsgáljuk. Nem törődik a nyelvhatártól északra fekvő szigetekkel, annál inkább azonban a Csonka-Magyarország területébe benyúló tót nyelvterületekkel. A Dunántúlon és a Duna–Tisza közén, le Budakalászig, Aszódig és Ónodig ugyanaz a tótot jelentő piros szín dominál ezeken a térképeken, amellyel Észak-Magyarország lakosságát jelzi, úgyhogy a tapasztalatlan szemlélő azt a benyomást nyeri, hogy a mai trianoni határ igazságtalanul van megállapítva — mert Csehszlovákia természetes etnográfiai határa sokkal délebbre van! Ennek a nagy munkának más, komolyabb jelentősége is van. Az ti., hogy általa a cseh kormány szakértői a magyar megbízottakkal szemben aránytalanul kedvező helyzetbe jutnának egy esetleges tárgyaláson, hol a békerevízióval kapcsolatban határkiigazításról lehetne szó. Ez a könyv ugyanis az érvek tömegét szolgáltatná a cseh szakértőknek a magyar igények visszautasításához, sőt alapot adna új területek követelésére is. Ma, szomorú valóság, úgy áll a helyzet, hogy az úgynevezett Rothermere-vonal északi szakaszának megállapítására, helyesebben annak elutasítására a csehek népesedéstörténeti adatokkal jobban fel vannak szerelve, mint mi. Nem csak a békerevíziós határkiigazítás bármily csekély reménye, hanem az az egész Közép-Európában egyre hevesebben folyó kulturális felkészülés és a nemzetiségtörténet iránt egyre fokozódó érdeklődés, amelyről fentebb szólottunk, parancsoló kötelesség gyanánt írja elő a magyar történetírás számára is, hogy ebben a versenyben teljes tudományos felkészültséggel vegyen részt. A legelső feladat a Petrow-munka ellensúlyozására egy oly könyv megírása, amely az esetleges tárgyaláson a cseh igények visszaverésére alkalmas érveken kívül más, használható történeti bizonyítékokat is képes nyújtani, olyanokat, amelyeket a cseh–orosz munkák természetszerűleg elhallgatnak. Ez a munka a tót–magyar nyelvhatár eltolódásainak, változásainak története volna,¹¹ azaz tárgya ugyanaz lenne, mint Petrow könyvéé, csakhogy súlypontja a nyelvhatár északi vonalának és felágazásainak kimutatásán nyugodna, azaz, röviden, a magyar érdekeket tartaná szembe előtt.

Mínt hogy meggyőző hatása egy ilyen munkának csak akkor lehetne, ha a tudományos tekintetben jobban meg van alapozva, mint a cseh, azonnal felmerül az a kérdés, hogy vajon remélhető-e ez. Erre a kérdésre határozott igennel felelhetünk, mivel a magyar munka elkészítőinek háromszor–négyeszer oly gazdag levéltári anyag áll rendelkezésre, mint amelyet Petrow feldolgozott. Mivel pedig népesedés- és nemzetiségtörténeti problémáknál a felhasznált forrásanyag bősége dönti el a vitát, nem is lehet kétséges, hogy a magyar fegyverek erősebbeknek fognak bizonyulni.

Ennek az állításnak az igazolására legyen szabad Petrow eljárását és forrásanyagát röviden, pár szóval jellemezni. Rendelkezésre állottak neki az 1715. és 1720. évi jobbágyösszeírások, a Mária Terézia-kori urbarialis tabellák, valamint a XIX. század második feléből származó statisztikai felvételek. Mínt hogy az összeírások falvankint az akkori jobbágyok neveit tartalmazzák, e jobbágynevek, továbbá a helységnevek szláv vagy magyar formájából, hangzásából állapította meg községről–községre menve, hogy az illető falu lakossága 1715-ben, 1720-ban, Mária Terézia korában és a XIX. század második felében magyar vagy tót

10 A. Petrow munkájának könyvészeti adataira vö. *Mályusz E.* 1931-es tanulmányának 1. sz. jegyzetét.
11 Vö. 3. sz. jegyzettel.

volt-e s azután az összeírások közötti különbségekből vonta le következtetését, hogy helyenként eltótosodás, vagy elmagyarosodás történt-e. Ezzel szemben a magyar munka abban a kedvezőbb helyzetben volna, hogy felölelhetné a XVI–XVII. századi forrásokat is, amelyekben, különösen a török okozta vérveszteség előtt, a magyarlakta terület északi határvonala magasabban volt, mint a Petrow által tárgyalt időben. Felhasználhatja és értékesítheti a díkális és decimális összeírásoknak az Országos Levéltárban őrzött óriási tömegét, a kötetek és fasciculusok százait. De nem csak időben mélyítheti ki tárgyát a magyar munka, hanem még a későbbi korból is feldolgozhat Petrow által fel nem használt anyagot, pl. a rendkívül részletes 1828-iki összeírást, amely ugyancsak név szerint sorolja fel minden falu valamennyi lakosát; sőt egyes kritikus vidékeknél az Országos Levéltár Urbaria et Conscriptioes c. gyűjteményét éppen úgy bevonhatja kutatásai körébe, mint a Nemzeti Múzeumban vagy magában az Országos Levéltárban elhelyezett családi levéltárakat, és az ugyancsak országos levéltári táblai perek birtoktörténeti adatait.

Az adattömeg, amely feldolgozható, oly imponáló tehát, hogy a magyar munka fölénye bízvást remélhető.

Természetes, hogy ily hatalmas munka elkészítését egy ember nem vállalhatja magára. Az anyagi eszközök kimerítése miatt azonban arra sem gondolhatunk, hogy a német például ennek a feladatnak az elvégzésére külön kutatóintézetet lehetne felállítani. Minthogy a tervszerű, céltudatos, azonos alapelveket szem előtt tartó munka mégis feltétele a sikernek, az egyöntetűséget feltétlenül biztosítani kell. A megoldás legalkalmasabb módja volna a munka elvégzését annak a tudományos intézetnek a tisztviselői karára bízni, amely a feldolgozandó forrásanyagot négyötödét őrzi. Az Országos Levéltár tudományos tisztviselőiben mind az előképzettség, mind a hajlam megvan, hogy e nagy nemzeti feladat fontosságának tudatában erejüket felajánlják. Ez a megoldás nem csak egyformán biztosítaná az egyöntetűséget és a munka mielőbbi elkészülését, hanem azzal, hogy a könyv államköltségen az Országos Levéltár kiadványai között jelenne meg, egyszersmind a külföldi közvélemény előtt is eloszlatná az aggodalmakat, mintha az így elkészült tanulmány eredményei nem fednék száz százalékgig az igazságot.

A munka terjedelmére és a kiadás anyagi feltételeire vonatkozólag a következő előzetes becslés végezhető. Petrow műve 25 nagy nyolcadrét ív lévén, a magyar munka terjedelme ennek kétszeresére tehető. Minthogy az Országos Levéltárnak a feladat elvégzésére alkalmas tisztviselői hivatalos folyóúgyekkel elhalmazva, munkájukat csak a hivatalos órákon túl, azon időben végezhetnék, amikor egyébként saját speciális stúdiumaikkal foglalkoznak, s minthogy a nevezett tisztviselők tiszteletdíj gyanánt mindössze a folyóiratokban közölt tanulmányaik után kapott és szokásos honoráriumot kérik, a munka szellemi részének tiszteletdíja, az ívenkénti 140 pengőit véve alapul, 2000 pengőre tehető. Ehhez járul a körülbelül ugyanakkora nyomdaköltség és a térképmelléletek költsége, amely utóbbi a kivitel minőségétől is függ.

A nemzeti szempontból olyannyira sürgős és fontos munka elkészülte után, úgy hiszszük, a magyar történetírás még csak kötelessége egy részének tett eleget. Csak a pillanatnyilag legsürgősebb feladatot oldotta meg. Ha ma még nem is annyira aktuális, nem kevésbé fontos a nyelvhatár tisztázása dél, kelet és nyugat felé, ami újabb nagy és nehéz feladatot jelent. Sőt tovább menve, a nyelvhatárok kérdésének tisztázása után általános történettudományi szempontból éppen nem jelentéktelen kérdések várnak még tisztázásra, amelyek között első helyen áll egész Magyarország, tehát a mai és valamennyi megszállt részének, település- és népesedéstörténete az utolsó négy évszázadban. Ez a munka a nemzet belső erejének pontos lemérése volna, időnkinti növekedésének és vérveszteségének megállapítása, mégpedig most már az egész lakosság s nem csak a nyelvhatáron élő részé.

Ma még mindez hiányzik, pedig e hiányt minden történetíró érzi, még az is, akit a társadalmi jelenségek közül csak az állam életmegnyilvánulásai érdekelnek. Még ez a tör-

ténetíró is állandó bizonytalansággal küzd ugyanis, mert pontos adatok hiányában, nem ismerve a talajt, a népet, annak számbeli és nemzetiségi megoszlását, minden egyenletében a keresett ismeretlenen kívül még egy állandóan szereplő x -szel is kell számolnia. S még inkább megbénítja a hiány azoknak a kutatóknak a munkáját, akik gazdaság- és társadalomtörténettel foglalkoznak.

Ennek a nagy munkának megszervezését Csonka-Magyarország történetírásának kell elvégeznie, mert semmi remény sincs, hogy az elnyomott, elszegényedett erdélyi vagy felvidéki magyarság szűkebb hazájának történetíróit felnevelhetné. A csonka országnak e tekintetben magára kell vállalnia a megszállott területek kulturális terhét is.

Nem valami német intézménynek a meghonosítása volna a cél eléréséhez a legalkalmasabb és legtermészetesebb mód, hanem egy specifikus magyar intézmény kifejlesztésére van szükség. Az alap az a munkaközösség lehetne, amely az Országos Levéltár égisze alatt megjelenő tót–magyar nyelvhatáros munkát elkészíti.¹² Ebbe kellene lassan, fokozatosan oly fiatal tanárokat vagy tudományos tisztviselőket bevonni, akik a külföldi collegiumokból és történeti intézetekből hazatérve, megszerezték már a szükséges módszertani alapismereteket, az Országos Levéltár tisztviselőivel karöltve dolgozva pedig beletanulnak a magyar munkába is. A már végzett és állásban levők között is nem egy van, akiről tudjuk, hogy alkalmas vezetés alatt kifogástalan eredményt tudna felmutatni, ha hajlamának is megfelelő feladattal bízta meg. Alkalmas, sőt elsőrangú munkaerőben ma már nincs hiány, a közös munka pedig az eltespedés, ellanyhulás ellen is jó orvosszer volna.

Ha ily módon a speciális munkára is alkalmas emberek együtt vannak, akik tehát nem külön napidíjakért vagy anyagi előnyökért dolgoznak, hanem az anyaggyűjtést is azért végzik, hogy az ennek alapján elkészült önálló tanulmányaikat saját nevük alatt megjelentetve, maguknak tudós nevet szerezzenek, ha tehát már ilyen stádiumba jutott a dolog, a külsőleg laza munkaközösség ekkor magától fog szilárdabb alakot, erősebb, kiépítettebb szervezetet nyerni. Ez a szervezet egy Magyar Történeti Intézet lehetne. Megteremtéséhez a német minták nem alkalmas példák. Bármily irigylésre méltó is a stuttgarti vagy berlini intézet, soha nem remélhetjük, hogy anyagilag gyenge társadalmunk ily hatalmas építményt egyedül hordozhat. De ugyanígy hiába áll előtűnk a marburgi egyetem kutatóintézetének példája is; a magyar államot szintén kímélnünk kell újabb megterheléstől. A társadalomnak és az államnak együttesen kell felvállalnia a Magyar Történeti Intézet fenntartásának költségeit. Szerecsére, a terhek nem súlyosak.

Az állam hozzájárulását abban látnók, hogy a Történeti Intézetnek helyet adna az Országos Levéltár palotájában és ezzel fedezné a szerény dologi kiadásokat, a társadalmi támogatást pedig a Társadalmi Egyesületek Szövetsége, a Revíziós Liga és a különböző, megyénként szervezett egyesületek, mint a zólyomi vagy szepesi egyesület, Hargitaváralja jelképes székhely község stb. nyújtanák. Nem kétséges ugyanis, hogy ezek az egyesületek, amelyeknek tagjai között közelítünk legtekintélyesebb férfiak, az intelligencia színe-javát találjuk, valóban hathatósan támogatják a Magyar Történeti Intézetet azáltal, hogy kiadványainak hűséges vásárlói és olvasói lennének, hiszen azokban szűkebb, bár elvesztett hazájuknak múltjával ismerkednek meg.

12 Mint a bevezetőben említettem, *Mályusz E.* 1932-ben, kormánytámogatással kezdi meg munkatársával az Országos Levéltárban a felvidéki településtörténeti munkálatokat. Ebből nőtt ki a Magyarság és Nemzetiség c. sorozat. Ennek első kötete, *Szabó István* Ugocea megye c. monográfiája, 1937-ben jelent meg. Minderről *Mályusz Elemér*: Népiségtörténet. Sajtó alá rend., a jegyzeteket készítette: Soós István. Bp. 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 13.) 10–11., ill. 16–17., valamint *Erős V.*: A Hóman–Mályusz ügy i. m.

Bár a hasonló német kutatóintézetek nem levéltárak mellett állanak fenn és így a magyar intézmény külön típust jelképezne, a Magyar Történeti Intézet, úgy hisszük, ezzel kapcsolatban sokkal inkább meg volna alapozva, mintha valamelyik egyetemen, akár a budapestin, állíthatnák is fel. Itt ugyanis, asszisztensek hiányában, új állásokat kellene szervezni, mert az intézet tulajdonképpeni munkája korántsem lesz olyan, hogy azt a professzorok végezhetnék. Ezzel szemben az Országos Levéltár tisztviselői karában nem csak a munkakerők állanak rendelkezésre, és ezzel az adminisztrációs állások megszervezése feleslegessé válik, hanem az a levéltári forrásanyag is kéznél van, amit az egyetemre állandóan ki nem kölcsönözhetvén, az ottani intézet tagjai csak úgy tudnának felhasználni, ha naphosszat az Országos Levéltár kutatótermében ülnek. A javasolt megoldás végül azzal az előnnyel is járna, hogy külön kézikönyvtár felállításáról sem kellene gondoskodni, mert az Országos Levéltár könyvtárában a szükséges segédkönyvek megtalálhatók.

Ha ez a Történeti Intézet összegyűjtötte, sőt különböző kiadványokban feldolgozta már négy évszázad népesedés- és nemzetiségétörténetét s ezzel minimális anyagi áldozatokkal a múltra vonatkoztatva elvégezte azt a munkát is, amelyet a jelenben az Országos Statisztikai Hivatal óriási létszámú tisztviselői karral és jelentős pénzüsségeket emésztve végez, kezébe veheti a helyi, községi és városi monográfiák elkészítésének, röviden az egész, ma még hiányzó komoly, tudományos helytörténetírás megszervezését.

Közismert, minden szakember által érzett és számtalanszor felpanaszolt jelenség, hogy amíg nagy összefoglaló vagy államtörténeti monográfiák tekintetében történetírásunk bátran felveheti a versenyt a nyugat-európai nemzetekkel, addig helytörténetírásunk még ma is oly visszamaradt fokon vesztogel, amely valósággal szégyenünk immár. Ma a helytörténeti monográfiákat vagy üzleties vállalkozók tákolják össze vagy jó szándékú, de tanulatlan dilettánsok írják. A szakember, ha ilyen monográfiát fellapoz, elszörnyed a benne összehalmozott bányúságokon vagy legjobb esetben elcsépelet közhelyeken. De azonnal el is szomorodik, amikor látja, hogy mennyi jó szándékú energia vész kárba, csak azért, mert senki sincs, aki felvilágosítaná a helytörténetírás önként jelentkező munkásait, hogy mit és hogyan is kellene tenniük. Ne is beszéljünk ezek után az anyagi veszteségről, hogy a községek és vármegyék gyatra munkákra pazarolják pénzüket, hanem elégedjünk meg az ilyen gyermekes irodalom morális hatásának kiemelésével. A gyanútlan érdeklődő, aki okulás kedvéért kezdi olvasni lakóhelyének monográfiáját, rövidesen beleun abba az áldatlan fáradságba, hogy oly betűtengeren vágja át magát, amelyből semmit sem tanul. Száraz, egymással össze nem függő adatokat, összedobált cédulák tartalmát találja csak és nem feleletet oly kérdésekre, amelyek a múltból elsősorban érdeklik. Ennek azután az az első eredménye, hogy előbb vagy utóbb lecsapja az ilyen könyvet, azzal az eltökéléssel, hogy soha többet nem vesz kezébe történelmi monográfiát — és ezt nem is csodáljuk, mert még a legedzettebb szakember is csak kényszerből tudja olvasni — a végső eredmény pedig az, hogy ily módon intelligenciánknak a szó nemes értelmében vett történeti műveltsége egyáltalán nincsen.

Ez az elmaradottságunk, az a végzet, hogy történetírásunk egyik ága ma azon a ponton van, ahol pl. a német és francia nyolc évtizeddel ezelőtt volt, sokkal vészterheesebb, mint első percben gondolnók. Itt ugyanis nem csak egy elvont tudományág stagnálásáról van szó, amely egy nemzet ezeroldalú életében, más fontosabbak mellett, végre is elhanyagolható tényező lehetne. Helytörténeti irodalmunk értéktelenségének az a következménye, hogy a múlt megismerésére nem ébreszti fel a kedvet, a netán meglevőt pedig nem fokozza, sőt ellenkezőleg elsorvasztja, ezáltal pedig megakadályozza, hogy a magyar középosztály műveltsége elnyerje azt a történeti ányalatát, amely más, nyugati népeket fantasztikus lázálomok kergetésétől vagy bolsevik kalandoktól egyaránt visszatartott. Szűkebb, tudományfejlődési vonatkozásaiban és kihatásaiban pedig az a következménye, hogy elzárja a magasabb

célú történetírás elől azt a bő forrást, amely a részlettanulmányok napfényrehozásával nyugaton egyrészt magas fokra emelte a társadalom- és gazdaságtörténet stúdiumát, másrészt pedig nagy értékű anyagot nyújtott az államtörténet felépítéséhez.

A francia és német történetírás egész szervezete igazolja, hogy ezek az állítások nem messzemenő gondolatkonstrukciók vagy logikátlan óhajok és elképzelések. Ott már megvan, régóta él az a munkaszervezet, amelynek fennállása és eredményes működése napról-napra igazolja az említett összefüggéseket.

A helytörténeti kutatás irányítása és ily munkák kiadása Németországban különböző, rendszerint sok évtizedes múltú visszatekintő történeti és régészeti társulatok kezében van, amelyeket szétszórva a nagy birodalom valamennyi városában megtalálhatunk. Ezek a társadalmi alakulatok, amelyek saját erejükből élnek, következetes, előre kidolgozott terv szerint jelentetik meg a kiadványok hosszú sorozatát. Van olyan társulat, amely egyszerre négy-öt nagy, hosszú évekre tervezett kiadványsorozat folytatódó megjelenéséről gondoskodik, mint pl. a Verein für Geschichte Schlesiens vagy a Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde. A németeknek e munkaszervezet hathatós voltáról vallott meggyőződésük oly erős, hogy a világháború után az elvesztett Elzász–Lotharingia múltjának további feltárására a birodalomban alakult a Frankfurt (a. M.)-i egyetem mellett a Wissenschaftliches Institut der Elsass–Lothringer im Reich, a lengyel impérium alá jutott területek történetének művelésére pedig a Charlottenburgban megalapított Historische Gesellschaft für Posen. A társulatok egymással élénk összeköttetést tartva fenn gondoskodnak a maguk pontosan elhatárolt területeik múltjának műveléséről, kapcsolataik fenntartására pedig az évenkénti rendszeres kongresszusokon kívül egy külön összefoglaló egyesületet is alapítottak, a Gesamtverein der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine, amely egy immár 77 éves folyóiratot ad ki (Korrespondenzblatt), főleg metodikai, általános vonatkozású tartalommal. Az egyesületekben tevékenykedő tudósgárdának, a gimnáziumi Oberlehrerek, kisvárosi könyvtárnokok és kerületi levéltárnokok tudományos kiképzéséről a világháború óta az egyetemek egyre intenzívebben gondoskodnak; nem csak a történeti szemináriumok nyújtanak ma már módot az általános, minden történetkutatásra érvényes elvek elsajátítására, hanem több egyetemen újonnan felállított vagy átszervezett külön intézetek is, így a lipcei Seminar für Landesgeschichte und Siedlungskunde vagy a bonni Institut für Geschichtliche Landeskunde des Rheinlands a speciális helytörténetírásra nevelnek.

Ez az életből kisarjadt kettős szervezet, amely egyszerre pontosan gondoskodik mind a munkaerő kiképzéséről, mind pedig a munkaterület felosztásáról és a nagyközönség történeti műveltségének fejlesztéséről, valóban bámulatra méltó tudományos eredményeket hozott napfényre. A társulatok kiadásában megjelent munkák vetették ugyanis meg az egyes részletek pontos, elmélyedő feldolgozásával a modern gazdaság- és társadalomtörténet alapjait és tették lehetővé egy Below vagy Dopsch nagy, szintetikus műveinek elkészülését. E világszerte ismert nevű historikusok maguk tettek hitet ez ok- és okozati összefüggésről, amikor kéretlenül elismerték, hogy a helyi társulatok előkészítő munkáinak megjelenése nélkül nem juthattak volna oly nagy eredményekre. Dopsch a Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklungját a német helytörténeti társulatoknak ajánlotta,¹³ Below nyilatkozatát pedig l.¹⁴

Általános nemzeti érdek, azaz intelligenciánk történeti műveltségének kifejlesztése és speciálisabb tudományfejlődési szempont, azaz a gazdaság- és társadalomtörténet virágzása-

13 Vö. *Alfons Dopsch*: *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung*. I–II. Wien, 1923–1924.

14 A kézirat itt hiányos.

nak lehetővé tétele is követeli, hogy a németeknél évtizedek óta oly nagyszerűen bevált szervezet mintájára mi is hasonlót teremtsünk a helytörténetírás fellendítésére.¹⁵ Természetesen nem oly grandiózusat, nem is *aránylag* kisebbet, hiszen még megfelelő igényekre is előbb nevelni kell az embereket, hanem a mi szegényes, elmaradott viszonyainkba beleillőt.

Trianon előtt nálunk is voltak vidéki történeti társulatok, amelyekre lehetett volna építeni, a megszállással azonban vagy megszűnt minden összeköttetés lehetősége ezekkel, mint a Szepes megyeivel vagy az erdélyi szászok Verein für siebenbürgische Landeskundéjával,¹⁶ vagy maguk a jobb sorsra méltó társulatok is kimúltak, mint pl. a Hunyad megyei és a temesvári. A mai csonka országban jobbára irodalmi társulatok vannak, amelyekben a szépírók és poéták mellett háttérbe szorul az az egy-két történelemtanár, akiben megvolna a munkára a jó szándék. De bármennyire szegényesek is ezek a társulatok, mégsem marad más hátra, mint összefogni őket. Egy Gesamtverein felállítása vagy akár a Magyar Történeti Intézetnek ily irányban való kiépítése is teljesen felesleges volna, mert egyelőre nemigen volnának emberek, akiket érdemes volna kongresszusokra összehívni. Egyelőre a legfontosabb a helytörténelem kutatóinak kiképzése. Egyetemi oktatásunk mai szervezete mellett a hallgatókra nem helyezhetünk újabb terhet és így bele kell nyugodnunk, hogy az egyetemektől nem várhatjuk, hogy a tanárképzésen és az általános történeti ismeretek, valamint a történeti módszertan gyakorlati szabályainak közvetítésén kívül még a helytörténeti kutatás speciális művelésére is felvértezik a hallgatókat. A büszke német egyetemi kutatóintézetek helyett ezt a munkát a szerény Magyar Történeti Intézetnek kellene elvégeznie. Ez nevelné kutatás és feldolgozás közben azokat a fiatal történészeket, akikben megvan a hajlam a helytörténelem művelésére, nemkülönben azokat az idősebb vidéki levéltárnokokot és tanárokat is, akik érezve elmaradottságukat, önként óhajtanak majd részt venni — tanulás céljából — az intézeti munkában és fogják kérni a vallás- és közoktatásügyi minisztériumot, hogy a nyári vakációban, a tihanyi biológiai intézetbe beosztott tanárok példájára, adjon nekik módot és lehetőséget a tanulásra.

A Magyar Történeti Intézet tehát a történettudomány külsőleges közigazgatása helyett oly embereket nevelne, akik végre tudnák, hogy mit kell tenniük a vidéki társulatokban s tudnák befolyásolni és rábeszélni e társulatok vezetőségét a szükséges lépések megtételére, aminek az volna a következménye, hogy, miután a mai sajnálatos stagnálásnak nem a történelem iránti általános ellenszenv az oka, hiszen ily ellenszenv esetén az üzletes vállalkozások is csődbe jutnának — megindítanák társadalmi téren a munkát.

Az a munka, amelynek végzése közben a Magyar Történeti Intézet tagjai megismerkednek a helytörténetírás módszerével, a népesedés- és nemzetiséggtörténet négyévszázados életének feldolgozása után, illetőleg már azzal párhuzamosan is az ún. dűlőnevek összegyűjtése és a helyi monográfiáknak ezek segítségével való elkészítése.

Ennek az első pillanatra jelentéktelen, sőt talán feleslegesnek tetsző munka fontosságának érzékeltetésére állítsunk szembe egy mai és egy jövőben készülő falutörténeti monog-

15 *Mályusz E.* a helytörténet művelését már a húszas évek első felében is sürgetette, s a későbbiekben ezt tekintette a népiségtörténeti kutatások alapjának. Vö. A helytörténeti kutatás feladatai. Századok 1924. 538–566.; A népiség története i. m.; Három folyóirat. Századok 1934. 45–65.; A történettudomány mai kérdései. A Dunamelléki Református Egyházkerület tanárainak első tanulmányi összejövetelén tartott előadás. Kecskemét, 1936. 31.

16 A Verein für siebenbürgische Landeskundéről vö. *Harald Zimmermann*: Bemerkungen zur Geschichte des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Vortrag anlässlich der 2. Hauptversammlung des Arbeitskreises für siebenbürgische Landeskunde in Ansbach am 5. Januar 1964. In: Studien zur Geschichtsschreibung im 19. und 20. Jahrhundert. Hrsg. von Paul Philippi. Köln–Graz, 1967. (Siebenbürgisches Archiv III. 6.) 24–55.

ráfiát. A mai feldolgozás — tucatszámra idézhetnének címeiket — elmondja részletesen a helység határában végbement történeti eseményeket, tehát Mohácsnál az 1526-i és 1687-i csatákat, Mezőkeresztesnél az 1596-i küzdelmet, felsorolja a helységnek az oklevelekből megállapítható tulajdonosait, az adásvételeket, zálogosításokat, miközben hasonlíthatatlanul több szó esik a földesúri családról, mint a faluról, azután pedig oly statisztikai jellegű adatokat, amelyek esetleg könnyű munkával fellelhetők az illető helység lakosságára vonatkozólag. Az ilyen monográfia tehát valójában sok mindenről beszél, a lényegről, a helység igazi történetéről azonban nem.¹⁷

Ezzel szemben az új monográfia írója a következőleg fog gondolkodni. A mai falu hosszú történeti fejlődés eredménye. Képét, amint az ma az idegen elé tűnik, a természeti és földrajzi adottságokon kívül az emberi kéz formálta ki, története tehát annak a munkának az előadása, amellyel a lakosság mai lakóhelyét megteremtette. Erről a hosszú, zajtalan, sok esetben évszázados munkáról — legtöbb községünk múltja tudvalevőleg a Hunyadi-, sőt Árpád-korba nyúlik vissza — közvetlen írott emlékek oly gyér számban maradtak fenn, hogy azok alapján nem lehet azt rekonstruálni. Van azonban a falu növekedésének olyan illusztráló anyaga, amelyet részint a föld mai felszíne, részint a nép ajka őrzött meg. Az első a házak, utcák, telkek, földek elhelyezkedése, amint a kataszteri térképek is feltüntetik őket, a másik pedig a falu határában belül fekvő földrajzi és emberi kéz által teremtett objektumok — hegycsúcsok, folyók, malmok, szántóföldek, ... stb. — nevei, az ún. dűlőnevek. Amint ugyanis egy román ház külső alakja és felépítési módja különbözik egy német házétól, ugyanúgy a települési formából, a szántók, rétek és belsőségek egymás mellé helyezkedéséből is következtetést lehet vonni a falu első lakóinak eredetére, azaz oly kérdést lehet eldönteni, amelyre hiába várnánk feleletet az írott forrásokból. Az erdélyi szászok történetírói pl. ily módon igyekeznek tisztázni, hogy Nyugat-Európa mely részéből vándoroltak be őseik. Az eredet kérdésén kívül a gyakorlott szemű kutató a földparcellák alakjából és a határok vonalaiból még azt is meg tudja állapítani, hogy az első telepesek által megszállott részből, mint központi magból kiindulól, milyen irányban haladva és hogyan toltta ki a lakosság, számának növekedésével, faluja határait, milyen újabb és újabb területeket tett művelhetővé. Ezt a fejlődést még jobban felismeri a dűlőnevekből. Az újabb és újabb területrészeknek a lakosság ugyanis neveket adott s ezek a nevek az említett munkára jellemzők. Ha pl. ma egy szántóföldnek ortvány a neve, azonnal tudjuk, hogy annak helyén valaha erdő állott, amelyet a lakosságnak tehát előbb ki kellett irtani. De a nevek éppen így jellemzők a lakosság nemzetiségére is. Pl. ha egy mai tiszta tót faluban oly dűlőneveket hallunk, amelyek eltorzult formái alatt magyar elnevezések rejtőznek, akkor azonnal sejtjük, hogy itt az eredeti magyar lakosság közé később telepedtek meg tótok. (A dűlőnevek ily módon való felhasználásának és értékesítésének módjára tanulságos és szemléltető példa A. Meiche füzeté: *Das Flurbild von Leibnitz in der Sächsischen Schweiz. Ein Beispiel historischer Flurnamenforschung*, amely a R. Kötzschke lipcsei egyetemi tanár szerkesztésében megjelenő *Obersächsische Heimatstudien* 3. füzeté gyanánt jelent meg.)¹⁸

A modern községtörténet írója ezeket a forrásokat szolgáltatta meg, ezekből állapítja meg a falu növekedésének vagy pusztulásának főbb vonalait és erre a gerincre fogja ráhelyezni az oklevelekben, perekben, összeírásokban és urbáriumokban rejlő népesedés- és gazdaságtörténeti adatokat.

17 E gondolatokat fejti ki *Mályusz E.* a húszas évek végén készült recenzióiban is. Vö. Milyen történelemre tanítanak hírlapjaink? *Magyar Szemle* 1929. 19. sz. 267–270.; Falutörténet. *Magyar Szemle* 1929. 22. sz. 174–179.; Monográfiáírás parancsszóra. *Magyar Szemle* 1929. 26. sz. 179–182.

18 Minderről vö. *Mályusz E.* 1931-es tanulmányának 13. sz. jegyzetét.

Ez a kis vázlat is mutatja, hogy mily nagy jelentőségű történeti forrásanyag rejlik a dűlőnevekben. Ha biztosra lehetne vennünk, hogy Csonka-Magyarország néhány ezer községe mindegyikének akadna képzett történetírója, s ha megnyugodhatnánk, hogy Nagy-Magyarország többi sok ezer faluja múltjának is akad hasonló feldolgozója, akik egy-egy adatért sorra átbúvárolják a nagy és kis levéltárakat, akkor azt mondhatnók, hogy a Magyar Történeti Intézet megelégedhetne a tanácsadással. Minthogy azonban semmi remény sincs erre, arra pedig a legkevésbé számíthatunk, hogy a megszállott területek múltjának emlékei rendszeresen összegyűjtetnek, magának az anyaggyűjtésnek központilag, az Intézet kereteibe illesztve kell folynia, ami az energiakímélés szempontjából is szükséges és fontos volna. Ha ugyanis minden falu történetét más és más ember írná meg, az Országos Levéltár nagy anyagát ugyanannyiszor kellene újból és újból átbúvárolni.

A dűlőnevek összegyűjtése a következő módon menne végbe. A német mintára (l. mellékelve!)¹⁹ a Történeti Intézet kis, néhány lapos pontos tanácsadót nyomtatna ki, amelyben utasítást adna, hogyan kell feljegyezni egy-egy falu dűlőneveit lajstromba és a falu kataszteri térképébe. Ennek az utasításnak a nyomán papok, tanítók, tehát nem szakemberek, jegyeznék fel falujuk népnyelvi emlékeit. Fontos ugyanis, hogy a gyűjtést a helyi körülményekkel teljes mértékben ismerős emberek végezzék. Ahol némi írott, levéltári anyag van, annak adatai is feljegyezhetők. Ezeket az összeírásokat és térképeket, amelyek elkészítését tehát egyesek vállalkozó kedve teszi lehetővé, a Magyar Történeti Intézet megyék szerint rendezve kezelni és itt hozzájuk csatolni az Országos Levéltár és a Nemzeti Múzeum levéltárának kéziratos anyagából (urbáriumok, perek, összeírások, kéziratok térképek stb. stb.) kiírt forráshelyeket vagy — nagy terjedelem esetén — utaló jegyzeteket, aminek az volna a következménye, hogy e kéziratok források nevei végre pontosan helyükhöz rögzíttetnének, azaz a dűlőnevek megkapnák történeti háttérüket, az adatok pedig szemléltetőkké válnának.

Az ugyan nem remélhető, hogy ily módon minden község minden történeti adata együtt lesz, mert a vidéki, megyei és családi levéltárak adatai természetesen nem kerülhetnek be ezekbe a kartotékokba, a gyűjtésből és rendezésből azonban több, nagy jelentőségű haszon származna.

A legfontosabb, hogy a nép ajkán ma még élő emlékek feljegyeztetnek. A gyűjtéssel, sajnos, máris elkéstünk. Tulajdonképpen a tagosítás után közvetlenül kellett volna végbemennie, mert a tagosítások, a falu képét e forradalmi módon legelső alkalommal megváltoztató esemény következtében már sok név veszendőbe ment. De még mindég jobb azonnal munkához látni, mint tovább várni, amíg a földbirtokreform és egyéb változások folytán a nevek tovább fogynak, ill. egyes objektumok nevei jelenlegi új birtokosaik után Deutsch-, Grün-stb. majorokká változnak. Nyelvtörténeti szempontból elsőrendű fontosságú, pusztuló anyag megmentéséről van tehát szó.

A másik előny az volna, hogy az egyes községek monográfusai valamelyes forrásanyagot találnának együtt, amelynek segítségével, valamint a Történeti Intézet útbaigazításainak megfelelően gyűjthetnék össze a többi anyagot, a vármegyei és családi levéltárak adatait, dolgozhatnák fel az anyakönyveket s így elkészíthetnék falujuk valódi történetét, amely már alkalmas a történeti érzék fejlesztésére. Az így készült kis monográfiák ugyanis minden érdeklődő figyelmét lebilincselnék, a szívós, kitartó munka himnuszai lennének, mert a névtelenek és senkik egymás után sírba hulló generációinak életét elevenítenék fel és így mindenki előtt szemléltetően tárják fel, mily véres verejték árán lehetett csak a mait is megteremtteni s következőleg mennyire kell azt védeni, félni, a szebb és jobb otthonért pedig

¹⁹ *Mályusz E.* feljegyzésében a melléklet nem található meg. Feltehetően azonban 1931-es tanulmányának 14. sz. jegyzetében említett német útmutatóról van szó.

ennyit kell még tovább küzdeni. Azt hiszem, csak ily módon lehet elérni, hogy az egyszerű emberben megérlelődjék az a belátás, hogy a materiális, primitív értékeken kívül más becsülésre méltó szellemi érték is van s hogy így lelkileg közelebb jusson ahhoz az állapothoz, amely a múlt fontosságának felismeréséhez, megértéséhez és a tanulságok levonásához feltétlenül szükséges.

Tudományfejlődési szempontból szintén nagy jelentőségű volna a dűlőnevek összegyűjtése és a Magyar Történeti Intézetben ezzel kapcsolatosan folyó munka. Az aprólékos adatok összeszedése és rendszerezése ugyanis lehetővé teszi gazdaságtörténeti, főleg agrártörténeti tanulmányok, valamint logikusan átgondolt megyei monográfiák elkészítését. A legjobb és legterjedelmesebb megyetörténetek szerzői sem tudtak ugyanis az újkori nagy anyaggal megbirkózni, éppen a források szokatlan bősége miatt. Ezért egy összefoglaló részben szóltak a megye általános történetéről, ismét csatákról és inszurrekciókról meg főispáni iktatásokról, esetleg a vármegyei közigazgatási szervezet fejlődéséről, a munka többi kötetében pedig lexikonszerűen egymás mellé állították az abc sorrendben tárgyalt falvakra vonatkozó adatokat. Ezeket az adatokat azonban nem bírták egységes képbe összefoglalni, nem tudták a megye gazdaság- és társadalomtörténetét megírni, mert az ezernyi adat, nem illesztve be egy-egy község genetikum történetébe, szétszórt töredék maradt, amelyek nem vonzották, hanem taszították egymást. A térképekkel és dűlőnevekkel beszédesebbé tett levéltári adatok azonban a történetkutatót rá fogják vezetni, hogy a megyén belül előbb keresse ki azokat a kisebb-nagyobb gazdasági egységeket, pl. uradalmakat vagy földrajzi tényezőket, pl. völgyeket, fennsíkakat, amelyek története egy-egy összefogó, kerék egészet tesz ki. Minthogy 15–20, sőt még több község élete olvad fel egy-egy ilyen kis egységben, a monográfiaíró, mielőtt megyéjét szétbontja e természetes alkotóelemekre s azt ezek szerint tárgyalja, egyre inkább megtanulja a tulajdonképpeni összefüggő társadalmi és gazdasági erők jelentőségét értékelni.²⁰

Bizonyos, hogy ilyen eljárással 3–4 év alatt nem fog elkészülni egy-egy megye 5–6 kötetes monográfiája, mint a millennium idejében, sőt valószínű, hogy egy ember csak élete főműve gyanánt léphet majd ki egy megye modern szempontú történetével. Sőt az is bizonyos, hogy egy megye történetén, okos munkabeosztással, többen is fognak dolgozni. Az egyik megírja, pl. valamelyik uradalom agrártörténetét, a másik egy folyóvölgy településtörténetét, a harmadik kutatni fogja, hogy a megyében fekvő szabad királyi város termelő és fogyasztó piacával milyen szerepet játszott a környező falvak gazdasági életében, a negyedik vizsgálni fogja egy-egy kis köznemesi sziget életét, hogy a közigazgatás- és társadalomtörténeti problémákról ne is szóljunk, s így megíródnak majd azok a részlettanulmányok, amelyek hiányát történetírásunk ma oly fájóan érzi. Ezek a gazdaság- és társadalomtörténeti tanulmányok ugyanis már nem csak az illető vidék múltját ismertetik meg, hanem az egész magyarság történetével foglalkozó historikusok munkáját is szerfelett megkönnyítik. Ma ugyanis a történetíró hiába keresi, milyen volt egyetlen nagybirtok szervezete, termelési módja, megmunkálása, hozadéka, akár a XVI., akár a XVII. sz-ban;²¹ nem kap feleletet arra sem, hogy egy város gazdasági hatásának sugara milyen messzire terjedt és éppen így nem tudja, hogy a megyék politikai állásfoglalásában — ami végre is az országgyűléseken mint a nemzet közvéleménye jelentkezett — milyen hatóerők játszottak időnkint közre. Ma a

20 Mint e sorokból kiderül, *Mályusz E.* megyetörténeti monográfiáinak újdonsága — tervezete szerint —, hogy a politikai keretek helyett a történetileg szervesen létrejött egységek — uradalmak, földrajzi tényezők — alkotnák a megyetörténeti szintézisek alapját. Később erre a művelődési körzet fogalmát ajánlja. Vö. Három folyóirat. i. m.

21 *Mályusznak* e felvetését Domanovszky Sándor 1930-ban indított Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez c. sorozata valósította meg. Erről vö. *S. B. Vardy*: i. m. 267.

magyar történetíró nem tudja egyenkint megírni ezeket a monográfiákat, mert érzi, tudja, hogy neki az egész nemzet múltjával kell foglalkoznia s tisztában van azzal is, hogy feladatát jól csak akkor oldhatná meg, ha az illető vidéket töviről-hegyire ismeri. Ezért van szükség alaposan képzett, kifogástalan ítélőképességű részletkutatókra, akik központi irányítás mellett megírhatják a társadalom- és gazdaságtörténeti részletmunkákat, amelyek egyszersmind az illető megyék monográfiájának is fejezetei.

Így fog virágzó gazdaság- és társadalomtörténeti irodalmunk is keletkezni s még csak nem is vitás, hogy e könyvek és tanulmányok megjelenése akadályokba nem fog ütközni. A Csanád-vármegyei Könyvtár 15 füzete, a miskoci Történeti és Régészeti Közlemények mutatják ugyanis, ha személyes tapasztalatokból nem is tudnók, hogy mindenütt megvan a megyékben és városokban a kedv, a hajlam, hogy a múltjukkal foglalkozó alapos tanulmányokat közkinccsá tegyék. Nem panaszkodhatunk a megyék és városok áldozatkészségének hiányáról, inkább magunknak kell restelkednünk, hogy senkit sem küldhetünk hozzájuk kész és kiadásra méltó művekkel. Jelenleg egyik oldalon tehát az egyetemet végzett és alkotás-vágytól égő historikusok, a másikon a kiadást szívesen vállaló és virágzó helytörténeti irodalom eltartására képes megyék és városok, az olvasóközönség állanak, minden remény nélkül, hogy maguktól egymásra találhatnak. A Magyar Történeti Intézetre tudományfejlesztési szempontból is szinte magaslatos hivatás vár tehát, hogy a szakadékot áthidalja. Nem kétséges, hogy az elmondott módon ez sikerülni is fog.

Ha a Történeti Intézet munkája már eddig haladt, feltétlenül szükség lesz egy olyan orgánusra, folyóíratra, amellyel közvetlenül érintkezhet a helytörténet művelőivel. Ez a folyóirat a megszállt területekre vonatkozó, általánosabb érdekű település-, gazdaság- és társadalomtörténeti tanulmányokat, továbbá metodikai megbeszéléseket, cikkeket közölne, azonkívül mint szigorú kritikus bírálná meg a megjelent ilyen tárgyú könyveket. Nem csak azért van szükség ily független folyóíratra, hogy a vadhajtásokat lenyesegeesse, az értékes munkákra pedig a figyelmet felhívja, hanem azért is, hogy a külföldi gazdag irodalmat szemmel kíséresse, arról értesítse munkatársait és az érdeklődőket, miután a vidéken élő levéltárnokoktól és tanároktól a nyugat-európai irodalom közvetlen ismerete nem követelhető meg. Minthogy a folyóirat általánosan érzett hiányt pótolna, megindítása és fenntartása nem kerülne állami pénzbe. A Magyar Tudományos Akadémia már hosszabb idő óta tervezi az 190-ban²² megszűnt Gazdaságtörténeti Szemle²³ felújítását, ami annak jele, hogy a hiány valóban érezhető. Azt reméljük, hogy az Akadémia a folyóirat kiadására szánt összeget mint szubvenciót a Magyar Történeti Intézetnek át fogja adni a Társadalom- és Gazdaságtörténeti Szemle kiadására.

Négy-öt évtizedes munka körvonalait vontuk meg fentebb, mégpedig csak nagyjából, mert nem szóltunk sem egy történeti helységnévtár, sem egy nagy történeti térkép kiadásának részleteiről; egy emberöltőnél hosszabb időre látjuk a Történeti Intézetet ellátva. Sietnünk kell, mert már eddig is elkéstünk, s mert számítanunk kell, hogy a tudomány fejlődésével egyre újabb és újabb megoldandó problémák fognak felmerülni, melyekről ma még sejtelmünk sincs, de amelyek elől nem térhetünk ki. A jövő nehézségeitől nem tartunk; ha elérterős lesz az Intézet, az újabb feladatokkal meg fog birkózni. Nehezebb feladatnak látszik az elmulasztott három évtized, főleg a Trianon óta eltelt tíz év hiányainak pótlása. A dűlőnévkutatás és -gyűjtés a XX. sz. első éveitől kezdve hatalmas irodalmat teremtett Németországban, a Flurnamenforschungal ott mindenki ismerős. Olyan hatalmas irányzat ez, mint valamikor,

22 A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle c. folyóirat 1906-ban szűnt meg; vö. *Izsépy Edit*: A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle történetéhez. Századok 1969. 1077–1103.

23 Helyesen: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle.

a romantika korában, az irodalmi nyelvkincs összegyűjtése volt. Csodálatos módon, akkor, száz év előtt, a magyarság megértette a Grimm-testvérek törekvését és a Magyar Tudós Társaság hamarosan bekapcsolódva az új szellemi mozgalomba, rövidesen megindította Czuczor–Fogarassy nagy szótárát, hogy azt több nyelvtörténeti és etimológiai szótár kövesse s még ma is több középiskolai tanár cédulázza a Nagyszótár számára, minden egyéb hivatalos teendő végzése alól felmentve, a nyomtatott könyvek anyagát. A XX. század elején, bármily fájó is ezt leírni, a Flumamenforschung már nem talált ilyen visszhangra. A hullám megállt Dévénynél s a helytörténetírás nem fejlődött ki, a gazdaság- és társadalomtörténeti részletkutatás nem gyökerezett meg. Pedig nem térhetünk ki kötelességünk elől, hiszen ezernyi érdekünk követeli, hogy a jót, amit Nyugaton látunk, mi magunk is meghonosítsuk, speciális viszonyainkhoz alkalmazva. Kettőzött erővel kell tehát pótolnunk mulasztásunkat, hogy hamarabb érjük el a nyugat-európai színvonalat, mint szomszédaink. Félő ugyanis, hogy a románok, látva az erdélyi százok körében folyó dűlőnévkutatás és helytörténetírás jelentőségét, figyelmesek lesznek reá s százsz közvetítéssel elsajátítva a modern módszertan utasításait, kifogástalan rendszerességgel elvégzik majd a maguk politikai céljainak megfelelően a mi munkánkat s ezzel a történetírás terén is fölibékn kerekednek.

MEMORANDUM BY ELEMÉR MÁLYUSZ ON THE ESTABLISHMENT OF
A HUNGARIAN HISTORICAL INSTITUTE

(Published by Vilmos Erős)

The above document is a memorandum written by Elemér Mályusz probably in 1931, in which he proposes the establishment of a Hungarian Historical Institute. Mályusz prepared several studies at this time, outlining the ethnic-historical research programs that he was later to realise. In this memorandum, Mályusz expresses his ideas in connection with the program once more. Interestingly, he considers the revitalisation of local historical research to be a key element. He also expects all this to lead to the flourishing development of economic and social history. The main revelation of the document is, however, Mályusz's proposal concerning the establishment of a Hungarian Historical Institute charged with the coordination of ethnic-historical research. Such an institute was, however, to be established only in 1941 with the foundation of the Teleki Institute — under the directorship not of Mályusz but of József Deér.

HATOS PÁL

Reformáció és történelmi hagyomány

(A reformáció genfi emlékművének történelmi jelentésrétegei)

Közismert Illyés Gyula 1946-ban írt verse, *A reformáció genfi emlékműve előtt*. A költő egyik legnagyobb szabású, történelemfilozófiai ihlettségű költeményét a genfi nemzetközi reformációemlékmű megtekintésének hatására írta. A vers — elemzői egybehangzó véleménye alapján¹ — arra keresi a feleletet: megéri-e az emberi haladás érdekében hozott áldozat az eredményt; a reformátorok szobrai láttán föli-déződő múlt azt a gondolatsort indítja el, hogy milyen viszonyban áll egymással egyéni tehetség és történelmi fejlődés, a szabad választás és a választást meghatározó tényezők rendszere. Nagy események szolgálatában hol a határ a célok megvágolásában? Illyés igenli a történelmi változást, de elítéli a harcot, bár tisztelni tudja, aki vállalja azt; gyűlöli a harcban az elvakultságot, de tudomásul veszi, hogy a harc lehetőségei közt ott van annak elvakult küzdelemmé fajulása.

A költő a grandiózus emlékmű alapvetően heroikus reformációképét emeli általános érvényű történelemfilozófiai tanulássá.

Tanulmányom célja ennek a reformációképnek történelmi értelmezése, amely nemcsak az említett költemény jelentésének megfejtéséhez nyújthat támpontokat, de az emlékműállít-ásokban tetest öltő század eleji historizáló közgondolkodás elemeinek rendszerezéséhez, valamint a századforduló európai protestáns önszemléletének és a protestantizmus egyete-mességének kérdéseire is adalékként szolgálhat.

Az emlékművekről általában

A történelmi emlékművek iránt a történészek érdeklődése az elmúlt évtizedekben erősödött fel.² Történeti forrásértéküket az adott kor történeti köztudatát kifejező/alakító mivoltuk adja

1 *Béla*di Miklós: Történelmet vallató szándék. In: Illyéstől—Illyésről. Összeáll. Pásztor Bertalan. Bp. 1990. 192–195.; *Izsák József*: Illyés Gyula. Bp. 1986. 419–425.; *Tamás Attila*: Illyés Gyula. Bp. 1989. (Kortársaink) 172–173.

2 Ez az érdeklődés egyrészt a történeti antropológia részéről jelentkezett, mely a 19. századi nacio-nalizmus kutatása során egyre nagyobb figyelmet fordított annak tárgyi emlékeire: középületekre, emlékművekre, valamint a nemzeti hagyomány „kitalálásának” egyéb eszközeire, a lobogókra, him-nuszokra, évfordulókra, nemzeti ünnepekre, s az ezekhez kapcsolódó megemlékezésekre, s ezen „monumentumok” rendeltetésére, mely abban áll, hogy a nemzeti ideológia számára olyan értékeket és magatartási normákat jelenít meg, melyek egy (elképzelt) ideális múlttal való kontinuitást biz-tosítják. Ld. *Eric Hobsbawm*: Inventing Traditions. In: *The Invention of Tradition*. Ed. by Eric Hobs-bawm and Terence Ranger. London, 1983. 1–14. Az érdeklődés másrészt historiográfiai oldalról is felerősödött: egyre intenzívebb kutatások vizsgálják a laikus történeti tudat kialakulását, a törté-nelem és emlékezet viszonyát, a történeti közgondolkodás formálását és formálódását, melynek

meg, amely rávilágít alkotásuk korának politikai-kulturális viszonyaira, s az emlékművet felállító (rendszerint a hatalmon levők) történelemszemléletére is. Az emlékművek féluton helyezkednek el a művészet és a propaganda között. Ellenállnak a művészettörténeti elemzésnek, hiszen mondanivalójuk, üzenetük közhely, az emberi gondolkodás mindenki által ismert csomópontjait testesítik meg,³ művészi kifejezőeszközeik ennek következtében csekélyek és ismétlődők. Az emlékművek hatni akarnak, és ezt elsődlegesen grandiozitással, „monumentalitással” érik el.⁴ Tömeges megjelenésük a köztereken időben egybeesik azzal a nagyarányú társadalmi átrendeződéssel, mely a tömegek politikában való megjelenését és ezzel párhuzamosan az állami politika változását hozta, hiszen az emlékműállítás elterjedése egybeesik, illetve kis késéssel követi az állami oktatás tömegessé válását, s a tömegsajtó megjelenését.⁵ A témával foglalkozók az emlékművek nemzeti jellegét, politikai-ideologikus fogantatását hangsúlyozzák.⁶ Már maga a modern emlékmű megjelenése: szobrot állítani olyanoknak, akik nem szentek és nem királyok, s a szobor színteréül a temető vagy a templom belseje helyett az utca és a tér nyilvánosságát választani, egy ideológiai konstrukció eredményeként jön létre, amely azonban nem független a társadalomtörténeti változásoktól. A modern emlékmű a modern városkép kialakításának egyik eszköze, amelyet a tágas utakat, széles tereket kialakító, felgyorsult 19. századi urbanizációs fejlődés hívott életre először a nagyvárosokban, majd a nagyvárosi „szobormánia” divatjával megfertőzött vidéki városok szízeitében.⁷ A modern emlékmű tárgya nem a szent vagy a felkent személy, hanem a „nagy ember”, az akarat, az akció, vagy a tudományos gondolkodás hőse, aki a humanista eszményből fakadó liberális és laikus moralitás példaképe. A szoborállítás első nagy hulláma Franciaországban a francia forradalom idején következett be és mindig új erőre kapott, valahányszor egy liberális forradalom optimista, laikus és pedagógikus rendszere lépett a hagyományos és vallásos értékeket előnyben részesítő konzervatív rend helyébe.⁸ Ezzel szemben a restauráció berendezkedése kezdetben kifejezetten tartózkodott attól, hogy a monarchikus hősök számára emlékművet állítson, így nem kapott köztéri emléket a Napóleon által ártatlanul kivégzett Enghien herceg sem, s a vendée-i királysági felkelők elesettjeinek emléke sem a csatatéren, hanem sírjuk helyén készült el. Az emlékműállítás az 1830. évi júliusi forradalom után azonban új lendületet kapott és lassan a tradicionális, konzervatív érzések számára is elfogadott lett, annál is inkább mert a felállított emlékmű nemcsak azt tünteti ki, akinek tiszteletére készítették, hanem azt is, aki állította.

Az emlékművek egyrészt tartósnak szánt propagandacélt szolgáltak, mely abban áll, hogy az emlékmű maradandó, „örök” és állandóan *látható* anyagban megtestesült tekintélye morális erőt kölcsönzött állítóinak; másrészt politikai rituális erejük volt és van: egy emlékmű köré az azonos ideológiát vallók rendszeresen elzarándokolnak, ott gyűléseket tarthatnak,

egyik leglátványosabb megnyilvánulása a történeti emlékmű. Ld. az alább is többször idézendő Pierre Nora francia történész irányítása mellett kiadott többkötetes művet: *Les lieux de mémoire. I–III.* Paris, 1984–1992.

3 *Sinkó Katalin*: A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai. *Művészettörténeti Értesítő* 1983. 185.

4 „...maradandó anyagban kivitelezett, az állandóság igényével elhelyezett, közösségi rendeltetésű művészeti alkotásokról van szó. Allegorikus, szimbolikus vagy jelszerű megnyilatkozásként általános érvényű mondanót, jelentést hordoznak.” *Wehner Tibor*: *Köztéri szobraink*. Bp. 1986. 38.

5 *Póty János*: *Emlékművek, politika, közgondolkodás*. Budapest köztéri emlékművei, 1945–1949. Így épült a Sztálin-szobor, 1949–1953. Bp. 1989. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 7.) 14.

6 *George Mosse*: *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movement in Germany*. New York, 1975.

7 *Maurice Agulhon*: *La „statuomanie” et l’histoire*. *Ethnologie française* 1978. 146–147.

8 I. m. 148.

és ezzel az emlékmű környezetét szimbolikus térré változtatják. Az emlékműállítás — Maurice Agulhon, francia történésznek a kortárs sajtóból kölcsönzött kifejezésével élve, a „szobormánia” (statuomanie) — tetőpontja a 19–20. század fordulójára esett, az emlékművek állításának gyakorlata ekkor még eléggé elterjedt volt ahhoz, hogy társadalmi mozgalmat, szenvedélyeket keltsen majd minden egyes terv, de már volt annyira tömeges, hogy a társadalmi hasznosságukat vagy célszerűségüket megkérdőjelező kritika is megjelent, felfigyelve a gombamód szaporodó emlékművek többségét a leleplezés után váró elkerülhetetlen közömbösségre.

A 19. században keletkezett emlékművek tipizálását Thomas Nipperdey német történész végezte el, főként a német területeken felállított emlékművek alapján.⁹ Nipperdey külön csoportba sorolja a *monarchikus-dinasztikus nemzeti emlékműveket*, melyek eredetükben a reneszánsz-barokk hercegi dicsőítő monumentumokra nyúlnak vissza. Eleinte csak uralkodóknak, fejedelmeknek, hadvezéreknek, később — angol példára — jelesebb gondolkodóknak is állítottak emlékműveket, így például Rousseau-nak. Egy további csoportot az *emléktemplomok* alkotnak, melyek első és leghíresebb megvalósulása a párizsi Szent Genována-templomból kialakított Panthéon már a demokratikus nacionalizmus jegyében született a francia forradalom idején, de ide sorolható a speyeri protestáció háromszázadik évfordulójára felépített *Gedechtnisskirche* is. Az emléktemplom megjelenése a művészet szekularizációját jelezte, de egyben utat nyitott a nemzeti emlékhelyek szakralizációjához is, ami a 19. század végére általánossá lett. Az emlékműveket illető tisztelet persze nem külső formai jegyekben, hanem a monumentum által sugallt „belső üzenet” közgondolkodást formáló jellegében nyilvánult meg. A következő típus, a *nemzeti-demokratikus emlékművek* hőse maga a nép, és a mű tárgyát, mondanivalóját a nép/nemzet emlékezetre méltó tettei jelentik. Ennek egyik legilusztrisabb példája a lipcsei „népek csatája” emlékmű, illetve a Rodin által megformált *Calais-i polgárok*. Ez utóbbi arra is példa, hogy a modern emlékművek is rendelkezhetnek kivételes művészi értékkel. Az utolsó nagy csoportot a *történelmi-kulturális emlékművek* alkotják, mint amilyen például a wormszi *Lutherdenkmal* vagy a Regensburgban 1830 és 1842 között felépült, Széchenyi és Eötvös által is megcsodált *Walhalla* szoborcarnoka, mely a német történelem nagy alakjainak megörökítésével a német egység programját szimbolizálta. Véleményem szerint ide tartozik az 1889-re, a Nagy Francia Forradalom centenáriumára felépült Eiffel-torony is, mely a felvilágosodás és a forradalom eszméinek, az emberi haladásba vetett töretlen hitnek kívánt emlékműve lenni.¹⁰ Ezeknek a történelmi-kulturális monumentumoknak a sorába tartozik tanulmányom tárgya, az 1917-ben felavatott genfi nemzetközi reformációemlékmű is (Monument international de la Réformation).

Az genfi emlékmű építéstörténete és leírása

Először 1835-ben merült fel egy jómódú genfi polgár, a filantróp Jean-Jacques Sellon, a genfi *Béketársulat* alapítójának fejében a gondolat, hogy Kálvinnak szobrot kellene állítani. Szégyen, hogy Genf még nem adózott emlékművel legnagyobb, igaz fogadott fiának, s ezt a mulasztást annál inkább pótolnia kell, hiszen a város nem kevésbé híres, másik nagy fiának (szülöttjének), Rousseau-nak már 1834 óta állt az emlékműve. Sellon a konzervatív protes-

⁹ Thomas Nipperdey: Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland im 19. Jahrhundert. Historische Zeitschrift 1968. Bd. 206. 529–533.

¹⁰ Az Eiffel-torony építésének körülményeiről, a megszületése körüli ideológiai-politikai vitákról kiváló összefoglalás: Henri Loyrette: La tour d’Eiffel. In: Les lieux de mémoire. III. Les France. 3. De l’archive à l’emblème. Sous la dir. de Pierre Nora. Paris, 1992. 475–503.

táns körök ellenvetésére, miszerint Kálvin nagy hangsúlyt helyezett a „faragott kép” készítésének ószövetségi tilalmára, sőt kifejezetten megtiltotta azt is, hogy neki síremléket állítsanak, azt válaszolta: a legfőbb genfi protestáns templomban, a *Cathédral Saint-Pierre*-ben már 1648-ban, alig több mint egy emberöltővel Kálvin halála után felállították a „harmincéves háborúban”, a katolikusok elleni küzdelemben elesett protestáns hadvezér, a francia arisztokrata Rohan herceg hatalmas szoborral ékesített síremlékét. De a középkori székesegyház számos figurális üvegábrázolását is meghagyták, hiszen azok szépek és Genf régi történelmének tanúi. Különben is, a nagy reformátor végakarata csak személyiségének nemes egyszerűségét bizonyítja, de semmiképp sem kötelezi a hálás utókort arra, hogy méltó emlékjel állításától tartózkodjon. A *Compagnie des pasteurs*, a lelkipásztori testület azonban máshogy határozott, így 1835-ben, a város reformációjának 300. évfordulóján (amire később még visszatérünk) egy harcias, hitvitázó szellemben fogant (a pápát Antikrisztusként aposztrofáló) feliratot szerkesztettek, amit a kezdeményező az ekkor már jelentős mértékben katolikus lakosságú városban semmiképp nem talált illendőnek, s a vallási ügyekben semlegességére kínosan ügyelő kormányzat nem is engedélyezett.¹¹

A terv felújítására csak mintegy hatvan évvel később, jócskán eltérő körülmények között és megváltozott formában került sor. Auguste Chantre, a teológiai kar professzora vetette fel a gondolatot, hogy a Kálvin által életre hívott *Akadémia* (a *Genfi Egyetem* jogelődje) alapításának 350. évfordulójára a nemzetközi reformációnak emlékművet kellene emelni, különös tekintettel a kálvini reformáció angolszász (angol, skót és amerikai) kapcsolataira.¹² A kezdeményezés kedvező visszhangra talált, s Charles Borgeaud, a történeti és jogi kar professzora került a szervezés élére. Ő kifejezetten a „kálvini műnek”, a kálvinizmus egyetemes történeti jelentőségének a megörökítését tette meg az emlékműállítás fő céljának. A következő években megalakult emlékműegyesület az építés finansziális hátterének biztosítására széles körben tájékozódott az európai és tengerentúli protestáns országokban, így hazánkban is. Az emlékműépítéssel együtt egy Reformációtörténeti Múzeum és tanszék, illetve egy kálvini könyvtár létesítését is elhatározták.¹³ A szervezési munkálatok elhúzódtak, főként a megfelelő *történelmi* helyszín és a 71 benyújtott pályamunka közül a legalkalmasabb kiválasztása okozott vitákat az emlékműállítás terve iránt élénk érdeklődést mutató genfi közvéleményben. Így 1909 júliusában, Kálvin születésének négy századik évfordulóján rendezett ünnepségeken, francia, német, angol, skót, amerikai, holland és magyar küldöttségek jelenlétében csak az alapkötételre került sor. Az emlékmű építését figyelemmel kísérte az európai és amerikai protestáns közvélemény; szó volt róla, hogy a felavatás az angol király (V. György) és a német császár jelenlétében (II. Vilmos) történik meg, de a világháború kitörése után erről többet nem lehetett szó és 1917-ben a Reformáció *nemzetközi* emlékművét végül is szűk körű ünnepség keretében adták át Genf városának.

Az emlékmű Genf középkori városmagjának falain kívül, annak közvetlen előterében, a Kálvin idejében emelt („reformátorok falának” nevezett) védműnek támaszkodva helyezkedik el.¹⁴ Mintegy száz méter hosszú, tíz méter magas fal alkotja az emlékmű hátterét,

11 Ennek az első emlékműállítási kísérletnek a dokumentumai megtalálhatók a Genfi Nemzeti Könyvtár (a Bibliothèque National de Genève) rölap- és brosúragyűjteményében (Brochures Genevoises 1835/2) GF 567/126. kódjel alatt.

12 *Charles Borgeaud: Le Monument international de la Réformation. (= Borgeaud: Le Monument...)* In: Pages d'histoire nationale. Genève, 1934. 355–356.

13 Mindkettő meg is valósult, s ma egy épületben található a posztgraduális kutatásoknak helyt adó Institut d'Histoire de la Réformation és a Musée historique de la Réformation.

14 A helyszín a genfi történelemben szimbolikus fontossággal bír, hiszen a városra igényt formáló, katolikus szavojai fejedelemség erről az oldalról próbálta 1602. dec. 12-én váratlan éjszakai roham-

melyet szoboralakok, reliefek, feliratok, valamint címerek szegélyeznek. Az emlékmű központi szoborcsoportján kívül, mely Kálvint, Farelt (Genf első reformátora), Théodore Bèze-t (Kálvin legbensőbb tanítványa és közvetlen utóda) és John Knoxot (szintén tanítvány és Skócia reformátora) foglalja magába, balról és jobbról 3-3 szobor szerepel, melyek Colignyt, a francia hugenották Szent Bertalan-éjjelén meggyilkolt vezéré; Orániai (Hallgatag) Vilmost, a holland szabadságküzdelmek vezéralakját; Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelemet, Poroszország megeremtőjét és az üldözött francia hugenották befogadját; az anglikán egyház zaklatásai elől Amerikába emigráló Roger Williamst, a lelkiismereti szabadság, a *Soul Liberty* első harcosát; Oliver Cromwellt, az angol polgári forradalom vezéré és a mi Bocskai Istvánunkat, a bécsi békében a magyar rendek számára a protestáns vallásszabadságot kiharcoló erdélyi fejedelmet ábrázolják. A szobrok alatt nyolc relief található, melyek a protestáns országok történetének egy-egy kulcsfontosságú eseményét örökítik meg. A központi szoborcsoporttól balra az első jelenetként a Genfben tartott első „evangélikus” prédikációt (1534), továbbmenve Coligny és Hallgatag Vilmos szobra között az 1598-ban IV. Henrik király által kiadott nantes-i ediktum aláírását látjuk, amely a majd negyven éven át tartó véres vallásháborúknak vetett véget Franciaországban. Hallgatag Vilmos szobrától balra a holland Egyesült Tartományok 1581-ben Hágában tartott általános rendi gyűlése látszik, mely kimondta II. Fülöp trónfosztását és megfogalmazta a kicsiny Hollandia függetlenségi nyilatkozatát. Frigyes Vilmos szobrától balra az 1685-ben a nantes-i ediktum visszavonása miatt menekülni kényszerült és a választófejedelem által befogadott hugenották egy csoportjának potsdami fogadása van köbe vésvé. A központi szoborcsoporttól jobbra az első jelenet John Knox prédikációját ábrázolja a Stuart kori Skócia fővárosa, Edinburgh székesegyházában, 1572-ben; Williams szobrától jobbra a Mayflower hajón, 1620-ban Észak-Amerikába (Új-Angliába) érkező „zarándok atyák” partraszállását örökítette meg a szobrász, utalva a *Mayflower Compactre*, mely az amerikai demokrácia történetének legendás alapító aktuusa. Cromwell szobrától jobbra az angol alkotmányos monarchiát alapító 1689-es *Bill of Rights* kiadását láthatjuk, míg Bocskai szobra mellett az 1606. decemberi, a bécsi béke pontjait szentesítő kassai országgyűlést ábrázoló relief zárja a sort.

A jelenetek felett különböző feliratok láthatók: kivonat a holland függetlenségi nyilatkozatból, a Bill of Rights-ból, a nantes-i ediktumból, a bécsi béke szövegéből, a Mayflower-paktumból, végül a Miatyánk francia és angol nyelven. A feliratok nemzeti nyelven szerepelnek, kivéve a bécsi béke szövegét, mely latinul van felvésvé,¹⁵ és a fal felső részét szalagszerűen kitöltő latin mondatot, mely Genf jelmondata: *Post tenebras lux*. A központi szoborcsoport előtt színes gránitból kirakottan találjuk Genf, Bern és Skócia címerét. Az emlékmű központi falára merőlegesen annak két szélén két kőtömböt helyeztek el, melyekre

mal bevenni a várost. A kortársak Isten különös kegyelmének tulajdonították a megmenekülést, s évente megemlékeztek róla. Az „Escalade” volt a református Genf naptárában még a karácsonyt is megelőző első munkaszüneti és ünnepnap, s máig fontosabb és népszerűbb mint a szövetségi ünnepek. Köré számos színes folklór jellegű szokás szerveződött. Az emlékművön is szerepel az 1602-es évszám, utalva a genfi történelem e fontos fejezetére. Az eseményről, következményeiről, legendájának kifejlődéséről összefoglaló szintézis: L'Escalade de Genève, 1602. Histoire et tradition. Réd. Paul-F. Geisendorf. Genève, 1952.

15 A felirat a történeti hűség követelményének megfelelően megszóvegezésének, a Magyar Királyság akkori hivatalos nyelvén szerepel az emlékművön. Mivel Bocskai szobrának felirata őt „Prince de Transylvanie”-nak (Erdély Fejedelmének) címezi, a magyar történelemben tájékozott turisták kivételével a látogató elég nehezen jöhet rá, hogy melyik nemzetet képviseli Bocskai, pedig — mint azt később látni fogjuk — a nemzeti elemnek kiemelkedő szerepe volt az emlékműállítás programjában.

Luther és Zwingli nevét vésték fel. Az egyetemes reformációtörténet két Kálvint megelőző kulcsszereplője nem kapott szobrot a Reformáció nemzetközi emlékművén, a hivatalos tájékoztatófüzet indoklása szerint azért, mert az ő emlékművük Wormsban (1868 óta) és Zürichben (1885 óta) található.¹⁶

A reformáció történeti jelentésváltozásai Genfben

Mit akart kifejezni az emlékmű, milyen eszmeáramlatok befolyásolták a mű kigondolóit és megvalósítóit? A kérdés megválaszolásához át kell tekinteni, hogy milyen történeti jelentésváltozásokon ment át Genfben a reformáció képe, s e célból érdemes belelapozni a reformáció-emlékezések történetébe, hogy kiderítsük, milyen, koronként változó, illetve korokat átívelő mondanivalójuk volt a megemlékezéseknek. Ez közelebb vihet az emlékmű történeti jelentésének megfejtéséhez, mert az emlékmű „évfordulós műfaj”, tehát genezisében is szorosan kötődik egy-egy kiválasztott történelmi évfordulóhoz és „laikus zarándokhely-státusát” is a rendszeresen ismétlődő, évfordulókhoz köthető megemlékezéseknek köszönheti.¹⁷

A 16. századi reformáció Genf számára már a kortársak értékelése szerint is valami gyökeresen újat hozott s „alapító aktusként” szolgált a fiatal városköztársaság identitásának, szellemi életének megformálásában. Például ekkor változtatják meg a város jelmondatát, ami eddig *Post tenebras spero lux* volt, most *Post tenebras lux* lesz, mert a város lakói, akik a szavojai fejedelem hűbéresének számító uruk-püspökük elűzésével nemcsak a hitüket reformálták meg, hanem a kis városköztársaság függetlenségét is megteremtették, egyfajta eszkatologikus biztonsággal élik meg forrongó jelenüket. A várost Kálvin által kialakított egyházszervezete, lakosainak hite, kegyességük és szigorú erkölcsük híre a 16. században a nemzetközi protestantizmus egyik fellegrárává, „új Jeruzsálemmé” avatta,¹⁸ ami a város értelmiségére, identitására is hatott. A történelmük iránt eddig meglehetősen érzéketlen genfiiek már hét évvel a reformáció városukban történt bevezetése után, 1542-ben megbízást adtak egy szavojai nemesembernek, a Byron által is megénekelte „chilloni fogolynak”, Francois Bonivardnak, hogy írja meg a város történetét. De tőle függetlenül is a rákövetkező három évtizedben fél tucat historiográfiai mű születik a városról. Ez mutatja, hogy a történetírás több mint államügy, a szerzők erudíciójából fakadó személyes szükséglet, és egyúttal a humanista igényű forráskritikai gondossággal jár együtt.¹⁹ A 16. században kikristályosodott „hagyományt” készen veszi át a 17. század. 1635-ben, a reformáció bevezetésének első centenáriumán nincsenek nagy megemlékezések, mégis az Akadémia végzős növendékeinek búcsúztatásán (a „Promotion du College” ünnepségén) az akkori rektor és teológiai professzor, Frédéric Spanheim *Geneva restituta* címen²⁰ fennmaradt beszédében értékelte a refor-

16 [Charles Borgeaud]: Monument international de la Réformation. Guide illustré official. (= Guidé illustré...) é. n. [1917.] 2.

17 Póty János: i. m. 16.

18 Kálvin tiltakozott is a „tisza evangéliumhoz” méltatlan mitologizálás ellen: „...ils voulaient faire une idole de moi, et de Genève une Jerusalem... telles facons de faire ne sont que pour ruiner plutot que pour édifier”. („...belőlem bálványt, Genfből Jeruzsálemet akarnak csinálni, ... az ilyen dolgok épülés helyett romlásra vezetnek”) — írta egy 1552-es, a londoni református közösségnek küldött levelében. Ld. Lettres anglaises de Calvin. Éd. Albert-Marie Schmidt. Paris, 1959. 178., id. Alain Dufour: Le mythe de Genève au temps de Calvin. In: Histoire politique et psychologie religieuse. Genève, 1966. 84.

19 S. Stelling-Michaud: Bonivard philologue, traducteur et lexicographe. Ambilly, 1955.

20 Idézi Olivier Fatio: Quelle réformation? Les commémorations genevoises de la réformation a travers, les siecles. Revue théologie et de philosophie 1986. 111–130., 112.

mációnak a város történetében betöltött szerepét. A „boldog reformáció” az isteni Gondviselés kétségtelen jótéteményeként érte a várost, és a reformáció isteni műve Genfnek szabadságot, egyházának szabadulást hozott a babonáság és a „pápista barbárság” kiűzésével. A város és a reformált hit fennmaradása a katolicizmus ostromgyűrűjében (mely a szomszédos szavojai hercegség sokszor fegyveresen is demonstrált területi ambíciói révén nagyon is valóságos fenyegetés volt) Spanheim számára „csodának” tetszett:

„Valljuk be, városunk és köztársaságunk alapítása, megszervezése, reformációja, megőrzése, védelme és az a biztonság, amelyet annyi intrika, veszély, baj, félelem és mozgolódás között mégis talál, teljes egészében csodának köszönhető”.²¹

A 17. századi szemléző messianisztikus keretbe illeszti a reformációt, melyet nem is annyira tanításként, hanem folyamatosan ható isteni beavatkozásként értékeli. Megszakítatlan folytonosságot alkot így a 16. századi hagyománnyal, mely a városköztársaság létezésének elsődleges értelmét hitbeli küldetésében látja. Teljes tehát az azonosulás város és egyháza, a teológiai tanítás és a politikai célok között.

1735-ben, a második centenárium megünneplésére már jócskán eltérő szellemi-politikai környezetben került sor. Jórészt megszűnt a külső fenyegetettség, megváltozott az egyház politikai szerepe is, mely a 17. század végéig a belső társadalmi konfliktusok esetén mintegy közvetítőként lépett fel, de a 18. század elejétől mindinkább az államérdek és az oligarchikus kormányzó elit „társadalmi békéjének” szócsöve lett. A „fény századában” élő Genfben, ahol a kálvini szigort régen feledve tisztviselő jómódban élt az emberek többsége, s melynek vallásos élete a voltaire-i (a város vendége több ízben is), sőt a század második felében a rousseau-i (a város szülőtte) tanokat könnyen asszimilálta, hiába is keresnénk a 17. századi kálvinista ortodoxia dordrechti zsinaton (1619) elfogadott kánonjainak tanításbeli szigorát s fegyelmét.

A teológiai libertinizmus a lelkipásztori testület tagjainál sem ritka.²² A Jean-Alphonse Turretini (1671–1737) és Jacob Vernet (1698–1789) teológiai professzorok által képviselt karteziánus eszmeáramlat magán a kálvini Akadémián belül próbálta összehangolni a reformáció és a felvilágosodás eszmevilágát.²³ Ennek azonban az volt az ára, hogy a keresztény hit lényeges részeit, így a predestinációról, Krisztus megváltó művéről, az egyedül a hit által való megigazulásról szóló, a reformátorok által különösen hangsúlyozott tanítást fel kellett áldozni egyfajta, a racionalizmussal összeegyeztethető moralizáló vallás oltárán. Ebben az intellektuális háttérben a város két évszázaddal korábbi felkerülése az európai szellemi térképre különös fénybe került. Ekkor kovácsolódott a „tolerancia”, a „vallási szabadság”, a „kozmpolitizmus” genfi mítosza és a szekularizálódó szellemi élet térnyerésével párhuzamosan a reformáció egyre értékeesebb „nemzeti vagyonná” lett; ekkortól datálódik a genfi historiográfia végleges virágbaborulása, amely egészen századunk közepéig a város 16. századi történetét nem annyira történeti, mint inkább hagiológiai képekben eleveníti fel. Elég felütnünk az *Enciklopédia D’Alembert* írta *Genf* címszavát, hogy lássuk: a „Genf-kultusz” a felvilágosodás — igaz — elsővonalbeli képviselőinek a műve. Jól szemlélteti mindezt a genfi reformáció két évszázados jubileuma alkalmával tartott ünnepek sorozata. A Tur-

21 I. m. 112.

22 *Helena Rosenblatt*: *Le „Contrat social” une oeuvre genevoise? L’École du droit naturel et le débat politique a Genève: la réponse de Rousseau*. Bulletin de la Société d’Histoire et d’Archeologie de Genève. XXI. Genève, 1993. 20. A tanulmány kibővített formában angolul is hozzáférhető: Rousseau and Geneva from the first Discours to the Social Contract. 1749–1762. Cambridge, 1997.

23 A genfi és általában a francia protestáns teológiában a 17–18. század fordulóján bekövetkező eszmétörténeti változásokról kitűnő összefoglalót ad *Maria-Cristina Pitassi*: *De l’ortodoxie aux Lumières*. Genève 1670–1737. Genève, 1992.

retini által tartott ünnepi prédikáció a reformációt továbbra is a genfi egyház és állam alapító aktusaként értékelte, amely véget vetett a „római sötétségnek”. A teológiaprofesszor a reformáció egyik legfőbb üzeneteként a szellem szabadságának (liberté spirituelle) megvalósulását és az ósdi és abszurd dogmák „tirannusi uralmának” lerázását értékelte.²⁴

Az 1835. évi jubileumi ünnepségek a száz évvel korábbiakhoz hasonlóan, szintén historizálóak, bár ez már másra irányult. A forradalmi Franciaország 1798-ban Svájjal együtt megszállta a kis városköztársaságot, és 1814-ben Napóleon bukása után a bécsi kongresszuson Genf kantonként csatlakozott a Svájci Államszövetséghez. A csatlakozás a közvetlen környezet Genfhez kapcsolását is jelentette, ami jelentős katolikus népesség integrációjával járt.²⁵ Míg a 19. század előtt a protestantizmus a genfi identitás természetes velejárója és a genfi polgárjog feltétele volt, ez a helyzet most megváltozott, a katolicizmus is polgárjogot nyert. A vegyes vallású kanton liberális kormánya ezért hivatalosan nem vett részt a reformáció jubileumi ünnepségeinek szervezésében, habár a genfi protestáns egyház jogilag állam-egyház. Ez az egyház azonban nemcsak a törvényes monopóliumát veszítette el, de sorait különböző szakadások gyengítették, melyet a *réveil* (Ébredés) mozgalma eredményezett a század tízes éveitől kezdve. A *réveil* hívei a reformatori tanítás elhagyásával vádolták a nemzeti egyházat, amely 1817. évi rendeletével megtiltotta, hogy a lelkipásztorok prédikációikban Krisztus két természetéről, a predestinációról, az erendőd bűnről és a kegyelem természetéről beszéljenek. A reformatori örökséghez való eltérő viszony a centenáriumi megemlékezéseken is élesen kirajzolódott. A magánkezdeményezésből felálló emlékbizottság és a *Compagnie des Pasteurs* sohasem látott nagy ünnepségsorozatot szervezett: jubileumi emlékérmek, emlékkönyv, lövészünnepélyek, hangversenyek, bankettek, sőt tűzijáték emeltek az ünnep fényét.

A megemlékezések mindenekelőtt a reformáció nemzeti jellegét hangsúlyozták:

„Genf mindent a reformációnak köszönhet, történelmét és jövőjét, függetlenségét, intézményeit, nagy személyiségeit és törvényeit, nemzeti jellegét és emlékeit ... mindez abból a bőséges forrásból, nagy és szerencsés forradalomból fakadt, amely mindörökké megváltoztatta e gyenge város vallásos arculatát”.

Körlevelében a lelkipásztori testület patriotizmustól átítatott hangon szólította fel a genfiakat:

„Ünnepeljétek hazátok bölcsőjét, adjátok át gyermekeiteknek ezeket a kegyes emlékeket, a hazaszeretet, család és vallás érzelmeinek örökségét, mely a népnek életet ad, mely egyedüli záloga fennmaradásának, méltóságának és boldogságának”.²⁶

A felhívás nem is maradt visszhangtalanul, az ünnepség méretei, popularitása a genfi nemzeti protestantizmus hatalmas kifejeződését mutatták.²⁷ Azonban a jubileum kapcsán nemcsak a nemzeti tényező, hanem a 19. század másik nagy eszmeáramlata, a haladásba vetett hit is látványosan megnyilvánult. Egyes lelkipásztorok szerint a reformáció a „gondolkodás emancipációja”, az élet és az ifjúság megújulása volt, nemcsak az Egyház, hanem az egész társadalom számára, mely a tudomány és a civilizáció haladásának döntő lendületet

24 *Jean-Alphonse Turretini*: Sermon sur le Jubilé de la Réformation établie il y a deux-cents ans dans l'Église de Genève. Genève, 1735. 4.

25 Genfnek 1835-ben 56 000 lakosa van, amelyből 32 000 protestáns, a fennmaradó rész katolikus. Míg a város maga protestáns, a kantonhoz csatolt községek a 17. századi ellenreformáció óta katolikusok. *P. Bairoch–J.-P. Bovee*: Annuaire statistique rétrospectif de Genève. Genève, 1986. 28.

26 *Idézi O. Fatio*: i. m. 117.

27 *Mireille Lador*: Religion-Patrie-tolérance: le Jubilé de la Réformation de 1835 a Genève. [A genfi egyetem történelem tanszékére benyújtott szakdolgozat, gépelt példánya megtalálható a történelmi tanszék könyvtárában BFLMHG 458. kódszám alatt] 1995. 112.

adott. Mindezt a reformáció tette lehetővé, mely a lelkiismereti szabadságot és a tudomány szabadságát segítette elő.²⁸

Ezek a gondolatok a századközepe liberalizmus optimizmusát sugallták, mely igen távol a reformátori tanítástól, a reformációba belevetítette a modernitás racionalista világképét, szemben a római katolicizmus által megszemélyesített konzervativizmus tekintélyelvűségével. A romantikus-liberális történeti kultusz a reformáció alakjait héroszokká stilizálta és a történelem dichotomikus képében a reformáció a civilizáció és a szabadságjogok alapító aktusaként nyerte el történelmi értékét.

Ezzel a az aranyfényű tablóval szálltak szembe a *réveil* hívei. Képviselőjük, César Malan a kor „kulcsszavainak”: haladás, civilizáció, szabadság emlegetésével szemben azt kérdezte, hová lett a reformátorok hite? A „nemzetieket” becsületes pogányokként jellemzi, akik néha templomba is eljárnak, adakoznak a *Saint-Pierre* üvegeinek és függönyeinek megépítésére, ám reménység nélkül menetelnek az ítélet rettenetes napja felé.²⁹

A kétféle szemlélet szembenállása mögött a történelemmel, és a reformáció történetiségével kapcsolatos eltérő viszonyulás állt. Míg a „nemzetiek” és „liberálisok” a történelmi haladás értelmét keresték a reformációban, melynek főszereplőit, mint korszakalkotó történelmi személyiségeket értékelték, a *réveil* hívei a történelmi szándékokkal szemben a valóságosság konkrét átélésére, a személyes és őszinte vallásgyakorlásra helyezték a hangsúlyt, mégha ez a reformátori tanításnak gyakran csak igen szűk keresztmetszetét adta.

Nem tartozik a genfi reformáció-jubileumok sorába az 1909. év, amely azonban ismét módot adott a reformáció ünneplésére: Kálvin születésének 400., az általa létrehozott Akadémia alapításának 350. évfordulóján szervezett ünnepeken számos emlékezőbeszéd hangzott el, s ez az évforduló nyújtott alkalmat a genfi emlékmű alapkövetelésére is. A világ ismét nagyot fordult: 1907-ben a szomszédos Franciaország példájára és Svájc kantonjai közül elsőként Genfben került sor az Állam és az Egyház szétválasztására. A körülmények persze különböztek: míg a nagy szomszédnál az államegyház a római katolikus, itt a Genfi Nemzeti Protestáns Egyház (Église National Protestant de Genève) veszt el kiváltságos helyzetét. A protestáns vallásúakból álló liberális-radikális kormányzat számára a szétválasztás (Séparation) egyrészt a laikus állam eszményképének megvalósítását, másrészt a város-kantont megosztó felekezeti konfliktusoknak a végét hozta, mely a katolikusok növekvő demográfiai súlyából, s ezzel párhuzamosan a teljes vallásegyenlőség kimondásának mind erősebb követeléséből származott. A törvényjavaslat, mint Svájcban szokásos, népszavazás útján emelkedett törvényerőre, s a szétválasztás híveinek szoros győzelmével zárult, amihez hozzájárult a protestáns választópolgárok nem jelentéktelen részének távolmaradása.³⁰

A protestáns közvélemény megosztottságát fejezte ki a jubileum alkalmával elhangzó két konferenciabeszéd is. A szigorú kálvinizmust képviselő Emile Doumergue, a montauban-i teológiai kar professzora, a monumentális Kálvin-monográfia szerzője a *Saint-Pierre*-ben a külföldi testvéregyházak küldöttsége előtt „Kálvin, Genf prédikátora” címmel tartott előadást, melynek központi gondolata a *Soli Deo Gloria* eszméje, Nathanael Weiss, a liberális protestáns történész viszont a „Reformáció és a modern gondolkodás” címet adta konferenciabeszédének, melyben többek között arról beszélt, hogy a modern kor Kálvin teológiai

28 Idézi *O. Fatio*: i. m. 118.

29 [*César Malan*]: *Le vrai Jubilé. Dialogue entre deux genevois, l'un, de la vieille roche; l'autre du gout moderne.* Genève, 1835. 16.

30 7653 a törvényjavaslatra igent mondó és 6823 nem szavazat mellett a 10 500 távolmaradó közül 4000 protestáns is volt. *Paul-Edmund Martin*: *Histoire de Genève 1798–1931.* Genève, 1951. 365–366. Az eseményről liberális szempontú kortárs magyar protestáns értékelés: *Tóth Sándor*: *A Genèvei szeparációról.* *Protestáns Szemle* (= PSz) 1909. 1–10.

módszerét és biblikus szemléletét nem fogadhatja el, mert az nem adott elég teret az individuális szabadságjogoknak.³¹

A emlékmű történeti programja, értelmezési tartománya

A történelmi emlékmű sajátossága, hogy alkotói szándékai szerint kizárja a művészi többértelműséget, és a műalkotás autonómiaigényének feladásáért cserébe tanító és történelemformáló szerepet igényel magának. Az emlékmű egyfajta történeti tankönyv, melyben sajátosan nyilatkoznak meg felállításuk korának historiográfiai-ideológiai orientációi. Az így megalkotott kép „hivatalossága” nem mindig a gyakorta hangsúlyozott politikai háttérből, hanem — jelen esetben is látni fogjuk — egy-egy kor kulturális-vallási tájékozódásának tág értelemben vett egyneműségéből is adódhat. Az emlékmű által sugallt üzenet manheimi értelemben vett „társadalmi szabályozottsága” esetünkben szintúgy nyilvánvaló, ezt igazoló lássuk az emlékmű „önértelmezését”.³²

Mint fentebb említettük, az emlékmű állításának gondolata Auguste Chantre teológiai professzortól származik. Chantre egy olyan emlékművet képzelt el, amely egyszerre állítana emléket „Kálvinnak, a reformációnak és Servetnek”. Charles Borgeaudhoz intézett leveléből kiderül, a teológiaprofesszor kezdettől fogva kifejezetten történelmi emlékmű megvalósítására gondolt, hiszen itt „kevesebb útvesztő akad, mint konfesszionális-dogmatikai téren”.³³ Jellemző, hogy egy alapvetően vallási emlékműnek azonnal történelmi és nem teológiai jelentéstartalmat kívánt adni. Hozzátehetjük, ahhoz, hogy Servet, az antitrinitárius gondolkodó és Kálvin, a Szentháromság elszánt védelmezője egy emlékművön szerepeljen, számos teológiai nehézséget kellett volna legyőzni, hiszen a lelkiismereti szabadság egyik első hőseként tisztelt Servet-vel szemben Kálvin a vallási intolerancia súlyos bélyegét viselte.³⁴ Chantre felkérésére a nála fiatalabb Charles Borgeaud lett aztán a vállalkozás motorja, aki bevonta a szervezésbe a város vezető protestáns, elsősorban egyetemi értelmiségét.³⁵ Már 1904-ben

31 A beszédekét idézi a Kálvin születésének négyszázadik évfordulójára kiadott album: *Les Jubilés de Genève* en 1909. (= *Les Jubilés...*) Genf, 1909. 194.

32 Az emlékművek üzenetét nem alkotójuk, az építész és szobrász (akiknek legtöbbször csak, mint esetünkben is, a kivitelezői szerep jut) alkotja meg, hanem a „megrendelők”; így az emlékmű programjának megállapításában döntő szerep jut a gyakran több évig is tevékenykedő szoborbizottságoknak. *K. Kovalovszky Márta: Az emlékműszobrászat*. Bp. 1976.

33 „... sur le terrain historique, ou il y a moins de fondrières que sur le terrain confessionnel et dogmatique”. Auguste Chantre levele Charles Borgeaud-hoz. *Borgeaud: Le Monument...* 356.

34 Servet végül nem került rá az emlékműre, külön kapott egy emléktáblát és oszlopot 1903-ban egy — a nevét viselő — kedves genfi téren, de hogy mikor és miért „ejtették” a „nagy” emlékműről, arról nem szólnak az általam ismert dokumentumok.

35 Érdemes néhány mondatban Borgeaud élet- és pályarajzát is felvázolni, hiszen nemcsak az emlékmű tartalmi mondanivalója de külső megvalósulása is nagyrészt az ő elképzelései nyomán alakult ki. Az 1861-ben Genfben született tudós egész pályája során szorosan kötődött szülővárosa történelméhez. Karrierje Rousseau vallásfilozófiájából írt doktorátusával kezdődött, majd viszonylag fiatalon, 1898-ban a genfi egyetem két karának is egyetemi tanára lett. A jogi karon az összehasonlító alkotmányjogi, míg a bölcsészettudományi karon a nemzeti (azaz a genfi) történelem professzori székét nyerte el. Korán kiépítette nemzetközi, elsősorban angolszász tudományos kapcsolatait: ezt jelzik a yale- és aberdeen-i egyetemen elnyert díszdoktori címek. Munkásságának legnagyobb szabású eredménye a genfi egyetem történetét tárgyaló többkötetes monográfia volt, de jelentetett meg könyveket a genfi és nemzetközi kálvinizmus történetével kapcsolatban is. Történetírói felfogását nagymértékben meghatározta radikális-liberális világnézete, ezt tanúsítja, hogy a hasonló programmal alakult genfi Institut national genevois-nak is haláláig, 1940-ig tagja volt.

megszervezte az emlékmű-előkészítő bizottságot, mely kétévi egyeztető munka után 1906. június 25-én megalakította emlékmű-egyesületet, amely döntött a Kálvin-centenáriumra tervezett megemlékezés jellegéről: az ünnepségnek „laikus, populáris és nemzetközi jelleget” kell adni, oly módon, hogy az ünneplés emlékezete hosszú időre belevésődjön a köztudatba.³⁶ A popularitás azt jelentette, hogy „a megemlékezésnek olyan formát kell biztosítani, mely mindenkire mély benyomást tesz, a szellem munkására éppúgy, mint a kétkezi dolgozókra, genfi lakosokra ugyanúgy, mint az egy napra érkezett látogatóra”. E célra olyan alkotás felel meg, mely a művészet segítségével egyszerre „fogja meg a tudós és tudatlan szemét, mely azonnal hat arra is, aki csak átutazik, s arra is, aki marad”. Ennek az alkotásnak „nyilvánosnak kell lennie a szó legteljesebb értelmében, jelentésének bárki számára hozzáférhetővé kell válnia”.³⁷ A nyilvánosság és hozzáférhetőség alig leplezett pedagógiai követelménye egy mélyebb, a 20. század első évtizedében egyre nagyobb erővel megnyilvánuló jelenségre adott válaszként értelmezhető. Az „establishment” értelmiségének a tömegek politikába való belépése felett érzett aggodalma korszerű, a tömegek integrálására alkalmas politikai-ideológiai eszközt látott az emlékműtervben: „...Apáik Genfje már nem létezik. Gyermekük Genfje még nem létezik. És aggnak, hogy a holnap városában, mely szédületes mértékben növekszik a város múltjához nem kötődő tömegek bevándorlásával, a város nehezen megszerzett és féltékenyen őrzött történelmi személyisége el ne vesszen ... A gondolkodó értelmiség kiáltó szükségét érzi, hogy szóljon és figyelmeztesse a közömbös tömegeket: Hallgass és emlékezz...”³⁸ Ezek az idézetek a történelmi hagyomány közkincként kezeléséről, a történelmi ismeret demokratikus jellegének képzetéről, tartós és homogén történelmi köztudat kialakításának határozott igényéről, a tömegtársadalom kialakulásához kapcsolódó értelmiségi szerepkeresésről árulkodnak. Az emlékmű és a megemlékezés laikus voltának igénye, a mindenki számára hozzáférhetőség és a történetiség nyomatékosan hangsúlyozott programjából fakadt. A monumentumon konkrét történelmi eseményeket kívántak megörökíteni, hogy az emlékmű hatása a tényekből nyerje hitelét. Ezért semmiféle allegorikus alakot nem vettek fel az emlékműre.³⁹ A történetiség igénye abból az ellentétből eredt, melyet már az emlékmű ötletét felvető Chantre is megfogalmazott a teológiaival szemben. A 19. századi liberalizmus történelemképe, melyet a múlt századi protestáns teológia jelentékeny része osztott (az egyre hátráló „ortodoxok” és az eszkatologikus történelemelutasításban élő neoprotestáns kisegyházak kivételével) az ember társadalomalkotó szabadságának

36 *Borgeaud*: Le Monument... 357.

37 I. m. 358., ill. Les Jubilés... 39.

38 „...La Genève de leurs peres n'est plus. Celles de leurs enfants n'est pas encore. Et dans la cité de demain qui grandit dans un vertige, sous la poussée irrésistible d'une population immigré sans attaches avec son passé, ils ont peur, que la personnalité historique péniblement conquise, jalousement gardée par tant de générations d'ancetres ne se mue en quelqe de chose d'inférieur ... Cette anxiété est particulièrement ressentie par les intellectuels, par ceux qui savent, par ceux qui pensent. Ils sentent le besoin de crier a la massa affairé qui monte autour d'eux comme une mer: Écoute, discerne, souviens-toi...” *Charles Borgeaud*: Le Jean-Jacques Rousseau genevois de Gaspard Vallette. In: *Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau*. VII. Genf, 1912. 15.

39 Ami egyben fordulat a 19. századi műemléktradíciókhoz képest, Borgeaudnak meg is kellett küzdenie a genfi Művészeti Egyesületek Szövetségének kemény ellenállásával is, akik szerint allegória nélkül az emlékműnek nincsen művészi értéke. Végül az az érve nyomott a leginkább a latban, hogy külföldről pénz csak azoktól érkezik, akik saját nemzeti hőseiket láthatják viszont a nemzetközi emlékművön és nem egy általános értelmű allegóriát. Ld. Extrait d'un rapport de M. Borgeaud, communiqué a la Fédération des Sociétés Artistiques de Genève le 18 décembre 1907 au nom de la Comitié de l'A.M.R. Bulletin de l'Association de Monument de la Réformation (= Bulletin de l'A.M.R...) 1908. N° 3. 6–7.

elképzelésén nyugodott, szemben a világi hatalom és társadalmi cselekvés legitimitását *közvetlenül* az isteni Gondviselésre alapozó katolicizmussal.⁴⁰ S éppen a sorsát és a társadalmát megalkotó embert tételező modern gondolkodásnak van szüksége arra, hogy a történelem tényszerűségét állítsa a hagyomány tekintélyelvűségének helyére.⁴¹ Nem véletlen, hogy az emlékmű programjának meghatározásában kizárólagos szerep jutott a történészeknek, s magán az emlékművön is „a terjedelmes feliratok uralkodnak, s a közönséges szokással ellentétben a domborművekben kell a kommentárt keresni a monumentális feliratokhoz”.

Az emlékműnek Kálvinra kell emlékeztetnie, de nem személyére, hanem „a kálvini műre”, határozta el Borgeaud nyomán az emlékmű-egyesület. Nemcsak és nem elsősorban a reformátor végletekig egyszerű személyiségéhez kívántak hűségesek lenni, hanem a kálvinizmus politikai örökségének (és nem teológiájának) akartak emléket állítani, ebbe viszont jól beleillett a nagy reformátor egyéniségének „heroikus historizációja”. A „kálvini mű”, a kálvinizmus politikai-kulturális örökségének ugyanakkor legfontosabb vonása nemzetközi jellege és egyetemes érvénye. Henry Fazy, aki akkor a genfi államtanács elnökeként Genf legfőbb közjogi méltóságának a tisztességét töltötte be, az egyesület alapító ülésén arról szólt, hogy a reformáció a világtörténelem legnagyobb szellemi-erkölcsi emancipációs mozgalma volt, mely a 16. században a spanyol világhegemonia zsarnokságától mentette meg Európa népeinek szabadságát, később pedig az emberi gondolkodás felszabadulásának lett alapjává.⁴² A nemzetközi kálvinizmus az emlékmű-egyesület tagjainak század eleji víziójában a kálvini Genfet, mint a modern világot megalkotó nagy mozgalmak egyik fővárosát és kulturális-politikai örökségét jelenti. Fazy végül a romantika nagy hatású történészenek, Michelet-nek francia történetét idézi, aki a vallásháborúk utáni fejezetnek a „Genf által megmentett Európa” címet adta. Borgeaud hozzáfűzte: „A reformátorhoz és közvetlen genfi tanítványaihoz Michelet hozzátehetette volna Hallgatag Vilmost, Cromwellt, államférfiakat és a 'kard férfiai', akik Európában előkészítették és beteljesítették a modern szabadságjogok győzelmét az abszolutizmus felett, és Amerikában a 'zarándok atyákat', az amerikai demokrácia megalapítóit. Mindannyian Kálvin fiai és emancipációs művük bölcsője Genfben található.”⁴³ A kálvinizmus nemzetközisége, egyetemes hatása a genfi nemzeti identitás⁴⁴ elválaszthatatlan részét jelenti: ez nyilvánult meg egyébként Borgeaud-nak az egyesület közgyűléséhez intézett beszámolójában is: „nem Kálvinnak és emlékezetének van szüksége emlékműre és megemlékezésre, hanem Genfnek”.⁴⁵

Az emlékműpályázat kiírására tehát a fenti feltételek mellett került sor. A nemzetközi zsűri 71 pályamunka közül választotta ki Eugene Monod és Alphonse Laverriere építészeti tervét, de a szobormakettjeikkel elégedetlenek voltak, így a szobrok kiválasztására már zárt pályázat keretében került sor.

40 „...des sociétés qui se vivent comme historique, c'est-à-dire fondées sur la liberté instituante des hommes et non pas régies par une volonté divine et qui à ce titre, ont substitué les grandes dates de leur propre histoire à celles de la commémoration chrétienne.” *Pierre Nora: L'ère de la commémoration.* In: *Les lieux de mémoire. III. Les France. 3. i. m.* 978.

41 *Philippe Raynaud: La commémoration: illusion ou l'artifice? Le Débat* janvier-février 1994. N° 78. 105.

42 *Les Jubilés...* 40–41.

43 *Les Jubilés...* 40., ill. *Borgeaud: Le Monument...* 359.

44 Svájcban a „nemzeti” érzés elsősorban a kantonhoz fűződik. Előbb genfi valaki, s csak másodsorban svájci. Az állampolgárság jogi szabályozása is tükrözi ezt. Svájci állampolgárrá csak azután lehet valaki, hogy valamelyik kanton valamelyik községe, városa polgárává fogadta.

45 *Les Jubilés...* 40.

A korabeli értékelések más-más szempontból találták kiválónak a művet. Egyesek a reformátorok falának támaszkodó emlékmű szigorú formákba rendezett, józan mértéktartást megvalósító, a hely és az üzenet szellemének tökéletesen megfelelő megoldását dicsérték, mások azon örvendeztek, hogy végre „egy emlékmű, ami tulajdonképpen nem is emlékmű, hiszen az igazi emlékműveknél nincsen unalmasabb dolog a világon”. Volt azonban olyan sajtóvisszhang is (a *Protestant libéral* című lapé), amely „ridegnek, hidegnek és szegényesnek” találta a művet, amely híján van minden képzelőerőnek.⁴⁶

Összehasonlítva az emlékművet más protestáns emlékművekkel, fontos különbségeket fedezhetünk fel. A bőszéges példatárból csak kettőt emelünk ki, az egyik első és méreteiben, programjában hasonlóan nagyszabású wormsi Luther-emlékművet, valamint Servet, Vienne-ben (Franciaország) felállított szobrát. Az 1868 júniusában felavatott *Lutherdenkmal* Németország egyesítésének küszöbén a német nemzeti összetartozást demonstrálta. A húszezer ember jelenlétében tartott felavató ünnepségen ott volt a porosz és a württembergi király, a hesseni és weimari nagyherceg, s elküldte üdvözlését Viktória angol királynő is, amelyben megemlékezik a wormsi ünnepélyről, „mely Németország protestáns fejedelmeit és népeit egyesíti”.⁴⁷

Ernst Rietschel alkotása egy ötlépcsőzetes magas, hatalmas négyszög alakú gránit talapzat, melynek közepén magasodik Luther 8 méter magas ércszobra, mely a reformátort kezében a Bibliával a wormsi birodalmi gyűlésen ábrázolja. A szobor előterében a pre-reformátorok Petrus Waldo, Johann Wicklif, Savonarola és Husz János kisebb szobrai, míg a négyszög négy sarkán Luther protektorai, Bölcs Frigyes szász választó, Fülöp hesseni őrgróf, valamint kiváló teológusai, Reuchlin és Melancton szobrai állnak. A négyszög hátsó, valamint szélső oldalainak közepén három allegorikus alak három, a német reformációban szimbolikus jelentőséggel bíró német várost örökít meg: Augsburg a béke pálmáival, a vallásbékére (1555) utal, a Speyert jelképező asszonyalak tiltakozó mozdulatával az 1529-es birodalmi gyűlésen „protestáló” rendeket jelképezi, a gyászfátyolos Magdeburg pedig a vérfürdőre emlékeztet. A wormsi és a genfi emlékmű más-más időpontban születtek, a wormsi a protestáns historizmus virágkorában, míg a genfi annak határpontján, a wormsi emlékmű hangsúlyozottan *német nemzeti*, a reformációt és a német nemzeti újjászületést összekötő lutheránus emlékmű, melynek felállítása politikai tett volt, míg a genfi református emlékmű nemzetközi jellege aktuálpolitikától mentes történeti-kulturális mondanivalóval, a reformáció és a modernitás eszmei rokonságát sugallja.

Az 1911-ben felavatott Servet-emlékmű az allegorikus emlékébrázolás mintapéldája is lehet. Ahogy a korabeli tudósító írta: „Servet alakja magas talapzaton áll. Erős láncokkal oda van bilincselve a máglyához. Könyvei oldalához vannak erősítve. Fejét babérborszorú fűdi. Arckifejezése és egész testállása rendkívüli fájdalomról tesznek tanúságot. A talapzaton balra két gyermekalak foglal helyet. Az egyik a vallásszabadságot, a másik az igazságot jelképezi. A kettő együttvéve a jövődjő új fiatalságot, mely a szabad kutatás ölen fog nagyra nőni. Előtűk áll tudomány fő alakja, akit nagy figyelemmel hallgatnak és aki lerántja a leplet az ész arcáról, melytől eddigelé nem láthatta meg az igazságot és a természet mélyebb titkait. A talapzaton jobbra egy megtört alak látható, amint fejét mélyen lecsüggesztve, kezét homlokára felé emelve tépelődik. Ez jelképezi Servet üldözöinek és megölöinek lelkiismeret-furdalását.”⁴⁸ A Servet-emlékmű avatásán a korabeli beszámoló szerint az angol és amerikai unitáriusok, valamint a német és a svájci szabadelvű protestánsok képviselői mellett legnagyobb számban szabadgondolkodók voltak jelen. Az avatáskor elhangzó beszédek a tudós

46 A korabeli sajtóvisszhang megtalálható: Les Jubilés... 46–47.

47 A wormsi Luther-ünnepély. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (= PEIL) 1868. 872.

48 Servet-szobor. PEIL 1911. 740.

Servetet (a kis vércör első leíróját), az igazság mártírjaként méltatták, kinek nagyszerű példája a vallás helyébe lépő tudományt előlegzi, bár a genfi egyetem teológiai fakultásának küldöttje kételyét fedezte ki ezzel a magabiztos optimizmussal szemben. A Servet-émlékmű, a francia „Kultúrharc” egyik megnyilvánulása volt, s habár kulturális és nemzetközi jellege a genfivel rokonítja, polémikus és pártos üzenete jelzi partikulárisabb mondanivalóját.

A genfi emlékmű történelmi programjának kitűzését nem sokkal megelőzően jelent meg Max Weber tanulmánya „Protestáns etika és a kapitalizmus szelleme” címmel (1904–1905). Weber hatásos műve is a reformáció és a modern világ, pontosabban a modern ipusztriális kapitalizmus genezise közötti közvetlen összefüggés tételére épül, s historizáló vonásai szintén vannak, amennyiben a reformáció tanításait azonosítja a 17. századi angol puritanizmus vallási elképzeléseivel. Webernél azonban az érvelés alapját teológiatörténeti megfigyelések alkotják: a 'hivatás', a 'munkaethosz', a predestináció tanítása miatt érzett üdvözülés felőli szorongás, mely a puritanizmus 'látható szentek' tanításában olvadt fel, a kiválasztottság földi sikerekben megmutatkozó ószövetségi tanát felújítva. Weber egyébként is a kálvinizmus hatását, elsősorban nem politikai, hanem összetett társadalmi-gazdasági változások elindításában látja.

Borgeaudnak és társainak az emlékműbe plántált történelemszemlélete eltér Weberétől. Számukra nem a teológia a fontos, hiszen az emlékmű által nyeri el „morális értékét”, hogy ideált, patriotizmust és kereszténységet hirdet⁴⁹ — hadvezérek és államférfiak ábrázolásával.

Modern világ, demokrácia, szabadságjogok és nemzeti nagyság összefonódnak a reformáció eszméivel ennek a kultúrprotestantizmusnak és Michelet-re hivatkozó liberális historizmusnak az eszmevilágában. Miként a vallásos kultusznak is pontos és tipizált követelményei vannak, úgy választotta Borgeaud a hősiesség, az erő és energikuság tulajdonságait a megörökítendő történelmi személyiségek számára. A szobrok külfomáját e szempontok szerint részletekbe menően meghatározta. „Az alakok erejük teljében és nem öregségükben ábrázolandók” — szögezte le instrukciói nyomán a bizottság.⁵⁰ A központi szoborcsoport alakjainak jellemzésénél az energikus, akadályokat nem ismerő hit ábrázolásának kell dominálnia.⁵¹

Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem ábrázolásánál is több probléma merült fel, mert a szobrász nem értette meg, hogy nem egyszerűen a hugenotta menekülteket országába befogadó jóságos fejedelmet (a monumentumra kerülés oka), hanem a hadvezért, az államférfit, a német nemzeti hőst kellene kidomborítania.⁵² Cromwellt nem népei pásztorként, hanem erős emberként kell ábrázolni,⁵³ Bocskainál is külön jelzi a program, hogy a vallásszabadságért küzdő hadvezért *férfiereje teljében*, váratlanul terítette le a halál, rövid lefolyású titokzatos betegség (mérgezés?) következtében.⁵⁴ Az erő kultusza, bár kifejezetten

49 *Charles Borgeaud*: Monument de la réformation a Genève. Le groupe central, Conférence faite a l'Assemblée générale de l'Association le 27 mai 1911. Genève, 1911. 15.

50 I. m. 6.

51 I. m. 7.

52 Borgeaud 1912. ápr. 22-i levele Bouchardhoz. Id. *Francis Higman*: A guided tour of the Reformation Monument, Geneva or International Calvinism. A series of lectures given by Francis Higman in Geneva University jan–march 1994. Geneva, 1994. 46.

53 *F. Higman*: i. m. 44.

54 A hivatalos tájékoztatófüzet külön kitér Bocskai kancellárjának, Kátay Mihálynak állítólagos bűnrészességére, aki jezsuiták felbujtására csempészett volna lassan ölü mérget Bocskai ételébe, s akit a hajdúk a fejedelem halála miatt érzett tehetetlen dühükben felkoncoltak. A Bocskai-szobor alatti, a bécsi béke határozatait szentesítő 1606. decemberi kassai országgyűlést ábrázoló relief ezért — a programfüzet szerint — Kátayt, mint terhelt lelkiismeretű embert ábrázolja (Guide illustré... 29.), ami többszörösen sem felel meg a tényeknek, hiszen Kátay az említett országgyűlés alatt már a

nem szerepel az emlékmű programját meghatározó dokumentumokban, annak a hosszú és töretlen ívű történelmi folyamatnak a szervezőeleme, mely a reformáció korától a liberalizmusig, az abszolutizmustól a nemzetállamok koráig vezet, s melynek folytonossága az első világháború előtti optimizmusból táplálkozik.

Ez az optimizmus renndezi egységes keretbe a szoborcsoport alkotta történelmi tabló nyilvánvaló ellentmondásait is. A négy fő alakon, a 16. századi reformátoron kívül egyetlen lelkipásztor vagy teológus sem akad és az egy Roger Williamsen kívül az összes többi hadvezér és államférfi, akiknek a kálvini tanításokhoz való viszonyuk legalábbis kétséges. Coligny inkább a trónért küzdő hadvezér és politikus, mint vallási személyiség, aki Borgeaud szerint is úgy halt meg, hogy nem foglalkoztatta más mint az állam dicsősége.⁵⁵ Orániai Vilmos, aki katolikusként nevelkedett és csak pragmatikus szempontokból tért át a kálvinizmusra, olyannyira, hogy ellenezte is a holland rendeknek a kálvinizmust államvallásként kimondó határozatát, sem tiszta kálvinizmusért szerepel itt, hanem politikusi képességeit és a modern holland nemzet „atyját” ünnepli személyében az emlékmű.⁵⁶

A többségében lutheránus alattvalók felett uralkodó Frigyes Vilmos brandenburgi választó, a porosz „XIV. Lajos” is itt szerepel; az abszolutista uralkodó érdekes társaságot alkot több, az abszolutizmus ellen küzdő, szintén megörökített történelmi hőssel. Frigyes Vilmos nem hugenotta-barátsága miatt, hanem azért bizonyult megörökítendőnek, mert az ő uralkodása, kitartó buzgalommal folytatott hódításai készítették elő a porosz királyság létrejöttét.

Roger Williams viszonya a kálvinizmushoz szintén problémákat vet fel, hiszen a Rhode-Island megalapítójának, a lelkiismereti szabadság egyik első hőségének vallási meggyőződése inkább a 16. századi teológiai humanizmus európai hírv képviselőjéhez, Sébastian Castellióhoz, a vallási tolerancia gondolatának első elméleti kidolgozójához, Kálvin nagy ellenfelének eszméihez álltak közelebb, és nem a genfi reformátoréhoz. A Williams szobra alatt található relief a Mayflower Compact aláírását, az észak-amerikai kolóniát alapító „zarándok atyákat” örökíti meg, akiknek a puritán eszméiből fogant alkotmánya a „társadalmi szerződés” első példája. Elhelyezése abból a szándékból fakadt, hogy megmutassa, milyen közvetlen módon kötődik Genf Kálvin által megteremtett hagyománya a „társadalmi szerződés” elméletén keresztül a modern demokráciához. „Semmilyen más történelmi vagy jogi szöveg nem lehetne alkalmasabb az emlékművön, hogy arra emlékeztessen, miszerint Genf a társadalmi szerződés egyetemes jelentőségű művének bölcsője. [A Mayflower Compact] megvilágítja azt a morális összefüggést, mely Kálvin városát Rousseau-val és a hatalmas amerikai demokráciával egyesíti.”⁵⁷

Ez a „morális összefüggés” azonban már a századfordulón sem egyértelmű, hiszen a korabeli alkotmánytörténeti kutatások szerint a lelkiismereti szabadság tekintetében az amerikai alkotmánynak nem annyira Rousseau társadalmi szerződés-elmélete a forrása, hanem

fenti (hamis) vád miatt börtönben volt. A mérgezés legendáját cáfolja és Kátayt rehabilitálja Nagy László tanulmánya: A „magyar nemzet árulójának” élete és halála. In: *Uő: Botránykövek régvolt históriánkban*. Bp. 1997. 137–178.

55 Jellemző, hogy Borgeaud ezt a megállapítást Montesquieu-tól, a francia felvilágosodás politikai filozófijának kidolgozójától veszi át. Guide illustré... 10. Érdekes adalék: a párizsi Louvre mögött található református templom, a Temple protestant de l'Oratoire de Louvre hátsó frontján szintén van egy 1889-ben felállított Coligny-szobor, melynek biblikus feliratát: „Az igaz emlékezete örökké megmarad” (CII. zsoltár 6.) a szobor felállításának centenáriumán újabb, ezúttal historizáló felirattal egészítették ki, mely Colignyt a vallási intolerancia áldozataként mutatja be, s a Borgeaud által is idézett Montesquieu-mondattal zárul.

56 Guide illustré... 11.

57 I. m. 23.

inkább a kongregacionalista hagyományok, melyek a lelkiismereti szabadságot a vallási ügyekbe való állami beavatkozás tilalmaként fogalmazzák meg. Rousseau ezzel szemben feltételezi egy mindenkire kötelező civil vallás létét, mely az állam fennmaradásának egyik legfontosabb garanciája.⁵⁸ A történelem fintora, hogy az emlékművön a puritán telepeseikkel békés eszmeközösségben ábrázolt Williamsnek a zarándok atyák által alapított Bostont éppen a szigorú puritanizmustól eltérő vallási nézetei miatt kellett elhagynia. Cromwell, a „legangolabb angol”, a reformált hit 17. századi leghatalmasabb protektoraként és a brit birodalom alapjainak megteremtőjeként szerepel az emlékművön. Az emlékművön a gondolataiba mélyedt hadvezérként jelentették meg. Milton azt írta: „Deep on his brow engraved deliberation sat and public care.” (Homlokán megfontolt szándék és köz gondja mélyen bevésve ült.) Cromwell élete végén a katonai diktatúráig is eljutó hatalomfelfogása és dinasztiaalapítási szándékai szintén különböznek a szuverenitást egyedül az Isten számára fenntartó Kálvinétól,⁵⁹ aminthogy eltér a közjó és az államérdek primátusán alapuló independens vallási meggyőződése és türelmes valláspolitikája is a kálvini ortodoxiától.⁶⁰ Szobra alatt a „dicsőséges forradalom” eredményének, a *Declaration of Rights* aláírásának jelenete látható reliefbe foglalva. Ha a történelmi tényeket nézzük, a szobor és a relief között szembeszökő az ellentmondás. A tájékoztató füzet kommentárja szerint a Jognyilatkozat szellemi forrásvidéke (szintén) „vitatathatatlan Kálvinnál található”,⁶¹ de ha meggondoljuk, hogy az angol Corpus Jurisból a forradalom és a cromwelli protektorátus alatt hozott törvények hiányoznak, melyeket az angol alkotmányossággal ellenkező mivoltuk miatt a restaurációt követően kihagytak az angol törvénygyűjteményekből, feltehetjük a kérdést: vajon ki Kálvin igazi fia, a forradalmár, királygyilkos Cromwell vagy az alkotmányos királyság létrehozói?

Bocskai az emlékmű történeti programja szerint a „keresztény Kelet hercege”, a „magyar Cromwell” egyetemes történeti jelentőségét, az elnyomott nemzet szabadságért küzdő győztes vezérként nyerte el. Bocskainak az emlékműre emelésével Európa egyik legnagyobb létszámú református közösségének történeti szerepét ismerték el a monumentum alkotói. Habár Kálvin rendkívül széles körű levelezésében nem találni egyetlen magyar címzettet sem,⁶² utódja, Bèze idejében már rendszeres a magyar nemzetiségű diákok peregrinációja a Genfi Akadémiára, s a város későbbi történelme során is megőrizte hagyományos magyarbarátságát.⁶³ Részben ennek is köszönhető, hogy az emlékmű a „nagy nemzetek” fia mellett Bocskai emléké is megörökítette.⁶⁴ Ugyanakkor tudott, hogy a hazai református egy-

58 Erről a különbözőségről *Georg Jellinek* nyomán (*System der subjektiven öffentlichen Rechte*. Tübingen, 1905.) részletesen ír *Ernst Troeltsch*: *Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt*. München–Berlin, 1911.; angolul: *Protestantism and Progress*. Philadelphia, 1986.; franciául: *Protestantisme et modernité*. Paris, 1991.

59 Kálvin politikai gondolkodását elemző alapmű máig *M. E. Chenevire*: *La pensée politique de Calvin*. Genève–Paris, 1937.

60 *Hajnal István*: *Az újkor története*. Bp. 1936. 390.

61 *Guide illustré...* 25.

62 Egy magyar emberről tud a kutatás, aki Kálvinhoz levelet írt, majd Genfben felkereste; ezenkívül még egy wittenbergi magyar diák által a francia reformátorhoz írt levél maradt fenn. *S. Szabó József*: *Egy magyar ember Kálvinnál*. PSz 1909. 259. sk.; *Uő*: *Egy magyar ifjú levele Kálvinhoz*. PSz 1911. 95–103.

63 A genfi magyar kapcsolatokra vonatkozóan ld. *Alexandre Béla Nagy*: *Les relations intellectuelles entre Genève et la Hongrie. Les étudiants hongrois à Genève depuis la Réforme jusqu'à la fin du XVIIIme siècle*. In: *La "Hungaria" de Genève 1907–1914., 1925–1930*. Genève, 1930. 16–20.; *J. E. Choisy*: *Genève et la Hongrie protestante*. *Revue d'histoire comparée* 1947. 219–224.

64 A Bocskai-szobor felállításának hathatós szószólója volt Genf egyik befolyásos magyarbarát protestáns személyisége, Alexandre Claparede is, akinek felesége magyar volt. Tény, hogy az emlékmű

ház egyházszervezete, valamint szimbolikus irataiban (Confessio Helvetica Posterior, Heidelbergi Káté) kifejtett dogmatikája nem a Kálvin által kidolgozott genfi, hanem zürichi, illetve német mintára formálódott ki. Az egyház hierarchikus felépítése és a református világban egyedülálló püspöki szervezete pedig a magyar társadalom rendi meghatározottságának függvényében alakult.⁶⁵ A magukat helvét hitvallásúaknak nevező hazai reformátusok a katolikus részről a 17. század óta elmarasztaló értelemben használt kálvinista jelzőt csak a 19. század második felétől fogadták el és vállalták identitást jelölő elnevezésükként.⁶⁶ Nem lehetett a Bécs-hűségét nehezen és vonakodva feladó feudális nagyr, Bocskai István „kálvinista” fejedelem. A többségükben protestáns nemesek által vezetett magyar rendi ellenállás pedig az Aranybulla 31. szakaszában megfogalmazott ellenállási jogra és nem Kálvinra hivatkozott Bécs-ellenes küzdelmeiben.⁶⁷

Az emlékmű hatástörténete

A történeti közgondolkodás jellemzőiről felvilágosítást elsősorban az azt alakítani kívánók nyilatkozataiból nyerhetünk, hiszen ők fogalmazták meg és dokumentálták is egyúttal szándékaikat egy szobor- vagy emlékműállítás kapcsán. Ám, hogy ez a szándék hogyan csapódott le a történeti köztudatban, és kik, milyen csoportok voltak fogékonyak az üzenetre, valamint miként módosult az üzenet tartalma területenként, koronként és társadalmi rétegekként, nehezebben kideríthető jelenség. Le kell mondanunk arról, hogy az emlékmű „történetének” ezt az oldalát akár csak megközelítőleg is ugyanolyan igénnyel vizsgáljuk, mint létrejöttének körülményeit. Néhány észrevételt azért ezzel kapcsolatban is tehetünk, mert genesis és hatás-történet sokszor nehezen megkülönböztethetően egymásba fonódik. A hatástörténet a genfi

felállításának költségeihez Svájc után a magyar református egyház járult hozzá legnagyobb mértékben (erre még később visszatérünk). Ld. Bulletin de l’A.M.R... 1917. N° 10. 4.

65 Révész Imre: Szempontok a magyar kálvinizmus eredetéhez. Századok 1934. 257–275. Az utóbbi időben Kósa László érintette a kérdést. Ld. tanulmányát Hit, erkölcs, kapitalizmus címen, BUKSZ 1995. 38–42.

66 Révész Imre: A „kálvinista Róma”. (Két elnevezés története.) Theologiai Szemle 1933–1934. 75–108.

67 Ezt az Eckhart Ferenc kutatásai nyomán megfogalmazott megállapítást (Bocskay és híveinek jogi felfogása. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. 1933. október 7. Bp. 1933. 133. skk.) Révész Imre azzal egészítette ki, hogy a kálvini ellenállási jogra való hivatkozás elmaradása tudatos állásfoglalás következménye volt, ahogy a magyar református egyház más téren is mellőzte Kálvin azon társadalmi tanításait (pl. a kamatszédés jogosságáról), amelyek nem illeszkedtek a honi viszonyokhoz. (Révész I.: Szempontok i. m. 272–275.) Álláspontját osztva és a kálvini tanítások „demokratikus” vonásainak bármiféle magyarországi hatását tagadva Benda Kálmán rámutat: az öntudatos református Bocskai „Istentől megbízott szabadító”-ként értelmezte saját szerepét, amely egybecseng Kálvin Intitutiójában megfogalmazott álláspontjával, mely a zsamokkal szembeni fellépést az Isten által kiválasztott szabadítónak tartja fenn, illetve megengedi egyes testületeknek (pl. országgyűléseknek) az ellenszegülés jogosságát a „királyok dühöngő önkényével” szemben. (K. Benda: Le calvinisme et le droit de résistance des ordres hongrois au commencement du XVIIe siècle? Études Européennes. Mélanges offertes a V. L. Tapie. Paris, 1973. 235–243.; ill. Uő: Habsburg politika és rendi ellenállás a XVII. század elején. Történelmi Szemle 1970. 404–428., különösen a 424. skk.) Makkai László a kálvinizmus közép-európai hatását annak spirituális üzenetében látja, különösen a kálvini jogi szemlélet és rend iránti érzék recepciójában, mely a 16. században a rendi anarchia problémájának megoldására kínált alkalmas válaszokat. L. Makkai: État des Ordres et théocratie calviniste au XVIe siècle dans l’Europe centro-orientale. Bp. 1975. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 99.)

reformációemlékmű esetében is már jóval az emlékmű elkészülte és felavatása előtt megkezdődött, a gondolat megszületésével, s a tervekkel kapcsolatos helyi és a tágabb környezetből, német Svájcban és a külföldről érkező visszhangokkal, valamint magával az 1909-es Kálvin-jubileumi ünnepségeken elhangzó nyilatkozatokkal.

A külföldi protestánsok támogatása a terv finanszírozása szempontjából is elengedhetetlen volt. Először New Yorkban, 1907 áprilisában alakult támogató bizottság, melynek tiszteletbeli elnökségét Theodore Roosevelt, az Egyesült Államok akkori elnöke vállalta el. Nagy-Britanniában két bizottság is létrejött: egy angol, az anglikán egyház reprezentánsainak és egy skót, a skót presbiteriánusok részvételével; a Német Birodalomban a *Hugenotten-Verein* függetlenül a genfi kezdeményezéstől már 1905-ben felvetette egy emlékmű tervét, majd a *Reformierter Bund*dal közösen szervezték a támogatást. Német-Svájcban a terv nem kapott akkora visszhangot, hogy külön bizottságok támogatták volna azt, bár pénzbeli adományok innen is érkeztek.⁶⁸ Franciaországban a *Société de l'Histoire du protestantisme français*, a Protestáns Történelmi Egyesület egy, a számára a francia protestáns templomokban évenként egyszer rendezett gyűjtés teljes összegét ajánlotta fel a célra. Hollandiában a protestáns egyházak többsége ellenezte és Kálvin szellemiségével ellentétesnek ítélte az emlékműállítás és a Kálvin-jubileum tervét, így csak nagyon csekély részvételre és anyagi hozzájárulásra telt a holland bizottság részéről. Az Abraham Kuiper vezetése alatt álló ún. „történelmi kálvinizmus” mozgalom a nagyszabású Kálvin-megemlékezéseket a Kálvinnal szembeni történelmi „igazságtétel” jeleként értékelte, mégis, annak jellegében azt a fajta kortünetként jellemzett héroszimádatot fedezte fel, amely minden szellemi nagyság gyökerét az emberben keresi. Kuiper állásfoglalása nyomán a holland protestáns egyházak többsége távol maradt a genfi ünnepségektől.⁶⁹ Az emlékmű felállításához legnagyobb anyagi támogatással (Genf után) a magyar református egyház járult hozzá és a külföldi protestáns közösségek közül ő képviselte magát a legnépesebb küldöttséggel az 1909-es ünnepségeken.

A külföldi bizottságok tagjaik közé általában hangadó egyházi személyiségeket és a protestáns egyetemi értelmiség képviselőit igyekeztek megnyerni.

Az ünnepségeken külön napot szántak az emlékmű számára: az alapkövetétel előtti díszülésem az egyesület és külföldi küldöttségek vezetői beszéltek róla. Lucien Gautier, az emlékműbizottság elnöke a jubileum és az emlékműgondolat nemzetközi sikerének tényéből kiindulva a 16–17. században létezett protestáns szolidaritás megújítását javasolta, melynek ha Genf többé nem is a szellemi központja, de történelmi szerepe, földrajzi elhelyezkedése és százados hagyományai folytán a találkozópontra lehetne, a reformációemlékmű pedig e találkozás szimbolikus kifejezésékként szolgálhatna. A szolidaritás a protestáns nemzetek egymás közötti rokonszenvén és morális egyetértésen alapulna.⁷⁰ Az emlékmű hivatása, hogy e szolidaritás szolgálatában a ma emberének a nyelven szóljon és vigye el hozzájuk a reformáció kortárs üzenetét.⁷¹

68 A mérsékelt és tartózkodó értékelés okáról a dokumentumok keveset beszélnek, valószínű azonban a Kálvin-jubileum és az emlékmű történelmi programja, mely a református ágú egyetemes protestantizmus bölcsőjeként Genfét jelölte meg, számukra elfogadhatatlan volt, hiszen a svájci kantonok reformációja, mely megelőzte Genfét, inkább Zwingli hatása alatt állt, s ennek következtében az ő kultusza volt erősebb.

69 Erről a hollandiai viszonyokat jól ismerő, Utrechtben tanulmányokat folytató *Sebestyén Jenő* közléséből tudunk: Holland egyházi szemle. PEIL 1909. 414. A Genfben kiadott hivatalos jubileumi kötet csupán annyit jegyez meg erről, hogy a hollandiai egyházi helyzet „különleges körülményei” gátolták a nagyobb mérvű támogatást: ld. Les Jubilés... 38.

70 Les Jubilés... 181.

71 I. m. 182.

A fényes külsőségek közepette megrendezett ünnepek után megkezdődtek a kivitelezés hétköznapijai. A nagyszabású vállalkozás befejezését gyakran hátráltatta pénzhiány, végül az 1917-re 711 923 frankos költségvetéssel elkészült emlékmű majd jelentékeny hiánnyal került felavatásra. A háborút Svájc is megérezte, nem is beszélve a „protestáns szolidaritás” reményének szertefoszlásáról, hiszen a front két oldalán vezető protestáns hatalmak álltak szemben egymással. Felavatási beszédében az a Lucien Gautier, aki 1909-ben a 16. század hősei kapcsán „nagy reformátorok nemes és férfias” példaadása nyomán bizakodóan tekintett a jövőbe, azt mondta: „A kőfal, amely előtt állunk, a reformátorok kőfala, melyre ezek a szavak vannak bevésve: *post tenebras spero lux*. Sokatmondó szimbólum számunkra. Emlékeztet bennünket arra, hogy Genf a régi időkben a reformáció egyik erős vára volt és hirdeti, hogy az igazságosság és testvériség hatalmasabb a brutális erőszaknál. A *Soli Deo Gloria* nagyszerű elvének kösziklaalapján állottak, nekünk is azoknak az elveknek alapján kell állanunk, melyeket ez az emlék jelképez előtünk”.⁷² Az első világháború lövészárkainak pokla, amely többféle értelemben is választóvonal a történelemben (s eszmetörténeti szempontból is korszakhatár, amelyet a protestáns teológiai gondolkodásban bekövetkező paradigmaváltás is szemléltet), cezúra a genfi emlékmű mondanivalója, a kálvinizmus egyetemes jelentőségének értelmezésében is.

Ezt a cezúrát a következő, az emlékmű felavatását majd két évtizeddel követő reformáció-jubileum ünneplése kiválóan szemlélteti. A szentmise eltörlésének (1535) évfordulója helyett, a szervezők a Reformációt kimondó 1536. május 21-ei népgyűlést ünnepelték, mely egyúttal a Genfi Köztársaság (République de Genève) kikiáltásának és az ingyenes közközpont bevezetésének időpontja is. Úgy gondolták, az eseménynek nemzeti függetlenséget hangsúlyozó ünneplése a katolikus genfiak számára is elfogadható,⁷³ így egyeztetni lehet az „esprit de Genève”, a genfi identifikáció húszas–harmincas években formálódó új modelljével.⁷⁴

Miről is van szó? Elsősorban a genfi önzonosságtudat új, szélesebb és immár nyíltan szekuláris megfogalmazásáról, mely a nyitottság, a nemzetköziség, a humanitárius küldetés-tudat és a tolerancia eszméiből építkezik. A reformáció Genfje főként a vallásuk miatt üldözöttek képviselőinek menedékeként szerepelt, amely a 16. század egyik intellektuális-szellemi központjaként alapozta meg a jövőjét. A 17. század Genfje nagylelkűen és erején felül gondoskodott XIV. Lajos üldözött hugenottáiról,⁷⁵ miközben a „protestáns bank” nemzetközi kiépülése a város finansziális biztonságát teremtette meg.⁷⁶ A 18. században pedig egy Rousseau-t adott a világnak, s Voltaire-rel együtt a felvilágosodás eszméire is nyitott lett, a város anyagi jóléte pedig a művészetek és a tudomány Európa-szerte kimagasló pártfogását tette lehetővé.⁷⁷ A 19. században egy genfi kereskedő, Henry Dunant alapította meg a *Nemzetközi Vöröskeresztet*, az első világháború után pedig a *Népszövetség* Genfet választotta székhelyéül.

72 Ld. Bulletin de l’A.M.R... 1917. N° 10. 8. A beszédet töredékesen közli A genfi reformáció-émlék leleplezése címen a PEIL 1917. 376.

73 Paul E. Martin: 1536–1936. Un grand anniversaire genevois. Genève, 1936. 9.

74 Charles Borgeaud: La destinée de Genève. Genève, 1926. és főként Robert de Traz: L’esprit de Genève. Paris, 1929. különösen 1–57.

75 Ennek árnyalt bemutatása: Genève au temps de la révocation de l’édit de Nantes 1680–1705. (Ouvrage collectives.) Mémoires et Documents de la Société d’Histoire et d’archéologie de Genève. L. Genève–Paris, 1985.

76 Ennek kiépülését nagyszerű szintézisében Herbert Lüthy írta le: La Banque Protestante en France, de la Révocation de l’Edit de Nantes à la Révolution. I–II. Paris, 1959–1961.

77 Jean Starobinsky: L’essor de la science genevoise. In: Les savants genevois dans l’Europe intellectuelle du XVIIe au milieu du XIXe siècle. Éd. Jacques Trembley. Genève, 1987. 7–22.

Az „esprit de Genève” kikristályosodó hagyományával szemben a protestantizmus belső, vallásos megújulását a Karl Barth nevével fémjelzett „dialektikus teológia” genfi recepciója jelzi. A barthianusok elutasítják a megelőző korok historizmusát, a reformációnak számukra nem elsősorban történelmi szerepe, hanem teológiai üzenete fontos (hiszen a reformátorok nem kultúrprogramot hirdettek, hanem az Evangéliumhoz, Isten Igéjéhez való visz-
szatérést sürgették és nem a világot, hanem az Egyházat — melynek egyetlen feje Jézus Krisztus — kívánták megreformálni). A főleg fiatalabbak által képviselt teológiai megújulás nagy súlyt helyezett az egyetemes papság eszméjére, mely a laikus szerepvállalás fontosságára int és a „protestáns individualizmus” helyett a közösség szolgálatát vállaló hívő eszményképét vallja.⁷⁸ A teológiai megújulás lendületében felvillant az ökumenikus dialógus lehetősége is és a szétforgácsolódott protestáns felekezetiesség helyett a reformáció üzenetének egysége, valamint a protestantizmus egyetemessége nyert hangsúlyt.⁷⁹ Együtt van tehát jelen folytonosság és megszakítottság a harmincas évek protestáns gondolkodásában, a historizmust elutasító „dialektikus teológia” a múlt századi *réveil* eszkatologizmusától eltérően mégsem vetette el, hanem igenelte a társadalmi szerepvállalást.

A genfi emlékmű és a magyarság

A genfi nemzetközi reformációemlékmű hatástörténetének egyik fontos vetülete, az emlékműterv és a Kálvin-jubileumi ünnepek fogadtatása a magyar református egyházban és közvéleményben.

A gondolatot először Balogh Ferenc debreceni egyháztörténész professzor ismertette egy kisebb vidéki lapban, majd a genfi emlékműegyesület nemzetközi felhívása nyomán, amelynek során 1907-ben a magyar református egyház egyetemes zsinatát is levélben keresték meg, a zsinat lelkészi elnöke, Antal Gábor dunántúli püspök és világi elnöke, báró Bánffy Dezső volt miniszterelnök a genfi lapokban is közölt közös nyilatkozatban biztosították az egyesületet támogatásukról. A szélesebb protestáns (elsősorban református) közvélemény Kovács István fiatal, Angiában is tanult lelkésznek, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1908. május 10-i számában *Hol késünk?* címmel közzétett vezércikkéből ismerhette meg az emlékműállítás tervét. Kovács, aki maga is szerkesztője volt a hetilapnak, először Kálvin személyiségének nagyságáról és Genf szerepéről írt. Kitért arra, hogy az emlékmű terve milyen nagy visszhangot váltott ki Európában és a tengerentúlon egyaránt, amelynek egyik fényes bizonyítéka, hogy az amerikai emlékműbizottság tiszteletbeli elnökségét maga az Egyesült Államok elnöke vállalta el, s hogy a terv megvalósítása érdekében mindenütt gyűjtés indult. Ezután a Kálvin-jubileum jelentőségét emelte ki és a felállítandó emlékmű céljáról szólt, mely újból összefűzi a protestáns nemzeteket. Mit jelent mindez számunkra? Kovács szerint ebben a „világgraszoló manifesztációban a kontinens legnagyobb egyházának is részt kell vennie” és „... annak a hatalmas emlékműnek felállításához a magyar kálvinisták száz-ezreinek is hozzá kell járulniuk a maguk fillérjeivel”.

Ezért a következő programot tűzi ki célul: magyar bizottság alakítása; mozgalom indítása, hogy a reformáció emlékűnnepén, október 31-én a templomok szószékeiről Kálvin életéről és küzdelmeiről halljon a református egyház minden fia. Kovács véleménye az, hogy

78 *Paul Tournier*: „Ce que Dieu réclame de nous” és *Alexandre Martin-Achard* (mindketten világiak): „L’absolu chrétien seul rémede a la détresse de notre temps”. In: 1536. Souvenir de la Réformation a Genève IVe centenaire. Genève, 1936., id. *O. Fatio*: i. m. 126.

79 *O. Fatio*: i. m. 127.

ennek értékes gyümölcsei lehetnek nemcsak a magyar kálvinisták, de az egész magyarság számára is.

Kovács felhívása nyomán megindult a szervezőmunka, mely két szálon futott, egyrészt az emlékműre való adakozás megindítása, másrészt a genfi jubileumi ünnepségeken való minél reprezentatívabb magyar részvétel megszervezése körül. A közadakozást Baksay Sándor, a dunamelléki egyházkerület püspökének támogatásra felszólító 1908. szeptember 1-jei körlevele indította meg. A püspök ebben emlékeztet a kálvini reformáció jótéteményeire s arra a tényre, hogy a magyar protestáns egyház számban Európa legnagyobb protestáns egyháza: „szeretnénk ezért is múltunk, nevünk és számunknak feljogosító helyet kapni az emlékművön”.⁸⁰ Baksay tehát felszólítja a presbitériumokat, hogy november első vasárnapján a templomperselybeli adakozást genfi emlékmű céljaira fordítsák. Az összegyűlt 23 ezer korona tanúskodik a felhívás eredményességéről; s a gyűjtés a többi egyházkerületben is sikerrel járt, mintegy 40 ezer korona gyűlt össze, így a jubileumi ünnepségekre a magyar egyház a svájciak után a legnagyobb mértékben járult hozzá az emlékmű anyagi feltételeinek megteremtéséhez.⁸¹

A genfi emlékműpályázatra a magyar Horvai János is készített egy makettet, amely ugyan nem lett pályagyőztes, de megosztva harmadik díjat kapott a 71 benyújtott pályázat között, s habár sem koncepciója (középpontban Krisztus álló alakjával), sem a környezethez nem alkalmazkodó építészeti megoldása nem nyerte meg a nemzetközi zsűri tetszését, s boralakjainak művészi megformálása a bírálók szerint is felülmúlta valamennyi pályaművet.⁸²

Az ünnepségre való kiutazást a Kálvin-szövetség szervezte, méghozzá olyan sikeresen, hogy a legnépesebb (kb. 140–145 fős) küldöttséget a magyarok alkották. A genfi úton résztvevők az ország legkülönbözőbb pontjairól jöttek, s társadalmi összetételük tekintetében is erősen megoszlottak. Legtöbb persze a lelkész és teológushallgató, de országgyűlési képviselő, alipán, miniszteri tanácsos, földbirtokos éppúgy előfordult köztük, mint ügyvéd, jegyző vagy tanítónő.⁸³

A küldöttség nem kis feltűnést keltett, melyhez a genfiak (a gyűjtés eredményének ismeretében különösen érthető) szíves, sőt némely tekintetben megkülönböztetően szívélyes vendégfogadása is hozzájárult. Már hónapokkal a rendezvények előtt népszerűsítő cikkek jelentek meg az európai Oriens széléről érkezett vendégek országáról, sőt az emlékmű elemzésében egyik forrásunkként szolgáló jubileumi emlékkönyv külön is foglalkozott a magyarokkal. Alexandre Claparede magyar protestantizmusról szóló cikke a magyar protestantizmus történetének bemutatása keretében a Mohács utáni köztörténetet is vázolta, majd ismertette a sajátos, a református világban egyedülálló püspöki rendszerű egyházszerkezetet, végül megemlítette, hogy az emlékműgondolat milyen sikert aratott a magyar protestánsok körében.⁸⁴ A magyar küldöttség számára külön magyar nyelvű istentiszteletet biztosítottak

80 A püspöki felhívást Készülődés a Kálvin-jubileumra címen jelentette meg a PEIL. 1908. 583.

81 Az összes befizetett adomány mintegy 7%-a (50 000 frank) a magyar kálvinisták adományából származik. Ld. a 68. jegyzet referenciáját. Magyar nyelvű tájékoztatás: A genfi reformáció-émlék leleplezése. PEIL 1917. 376. Ez a jelentős anyagi hozzájárulás tette lehetővé, hogy a magyar református vezetők érvényt tudtak szerezni azon igényüknek, hogy Bocskai személyével a magyar reformátusok, tágabb értelemben pedig a közép-európai protestantizmus is helyet kapott az emlékművön. Bánffy Dezső és Kun Bertalan a Bizottsághoz írt 1908. szept. 1-jén kelt levelét közli a Bulletin de l'A.M.R... 1908. N° 4. 6.

82 Les Jubilés... 48. A makett egyébként jelenleg is látható a református egyház Ráday Kollégiumának épületében.

83 A genfi úton résztvevők névsora. PEIL 1909. 468.

84 Alexandre Claparede: Le protestantisme en Hongrie. In: Les Jubilés... 27–30.

a *Saint-Pierre*-ben, a főtemplomban és a mellette levő *Auditoire*-ban (ahol a 16. században Kálvin tartotta akadémiai előadásait), a magyar küldöttség vezetői francia nyelvű ülésen mutatták be a magyar protestáns múltat és jelent. Pruzsinszky Pál teológiai tanár a magyar református hagiográfia egyik kiemelkedő pontját, a prédikátor-gályarabok történetét eleve-nítette fel a termet zsúfolásig megtöltő 600 érdeklődő előtt, míg Kovács István a magyar protestánsok helyéről beszélt, külön kiemelve a politikai, tudományos és kulturális életben elfoglalt vezető szerepüket.⁸⁵ Az ünnepségen Gyökössy Endre és Lamperth Géza alkalmi költeményei magyar és francia nyelven hangzottak el, Szenczi Molnár Albert zoltáiraiból énekeltek néhányat a magyarok és befejezésül elhangzott a *Szózat* és a *Himnusz*.

A magyarok iránti érdeklődés valóban óriási volt, a külföldi küldöttek körében is. Doumergue professzor például genfi élményei hatására a következő évben Magyarországra látogatott, hogy közelebbről megismerkedjen a protestantizmus itteni viszonyaival: tapasztalatairól kisebb könyvben számolt be.⁸⁶ A genfi közönség számára pedig Claparede állított össze egy francia nyelvű, kisebb kötetet a magyarok genfi szerepléséről. Érdeemes ennek előszavából idézni, mert megmutatja, milyennek is látta a kálvinizmuson keresztül a magyarságot egy század eleji magyarbarát genfi notabilitás, s rajta keresztül a genfi közvélemény. Claparede kiemeli a magyarokra jellemző „dús, keleti képzeletet”, majd szemléletes mondatokban festi le az „akácfaék szegélyezte, hófehérre meszelt alföldi házakban lakó barna bőrrű, festői öltözetben, méltóságosan lépdelő szép embereket”, akiknek ragyogó tisztaságú kis házaiba belépve a távol idegenből érkezett nyugati utazó a falon a nagy reformátor arc-képét találhatja, s akik templomaikban Bèze és Marot zoltárait éneklék, s büszkén vallják magukat kálvinistának. Az ünnepség hatására sokan közülük elhatározták, hogy franciául fognak tanulni.⁸⁷

A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1909-es évfolyama számos tudósítást közölt az ünnepségekről, kivonatokat jelentetett meg az ünnepi és tudományos szónoklatokról, a magyarokról kialakult általános pozitív benyomásról. A lelkes beszámolók hangulatát, tartalmát legjobban Kovács István *A genfi ünnepek tanulságai* címen megjelent cikke összegzi. Írásában Kovács feleleveníti a magyarok genfi szereplését, amely az első alkalom volt, hogy a magyar kálvinista egyház a világ protestánsai körében ily nagy tömegben megjelent, ahol érdeklődést, jóindulatot ébresztett maga iránt. De felhívta a nyelvtanulás (angol, francia) szükségességére is a figyelmet: „...tanuljanak ifjaink nyelveket s mindjárt fölszakadoznak a zsilipek s hömpölyögve árad felénk a külföldi egészséges: hitet, szeretetet árasztó áradat s ellensúlyozza az egész hitéletünket sivársággal, élettelenességgel, kételkedéssel betöltő német teológiát. Szakítsuk le magunkat végre-valahára a német tudomány emlőiről. A németektől inkább csak élettelen rendszereket, hipotéziseket, kételkedést tanulhatunk, élő hitet, egyház-szeretetet, hithűséget elsősorban svájci; és angol meg skót testvéreinktől!”⁸⁸

Kovács cikke jelzi, hogy mit jelentett, mit hozott a magyar protestantizmus számára a genfi Kálvin-jubileum. A modern politikai és társadalmi viszonyok között felújított nemzetközi protestáns szolidaritás gondolata nálunk is népszerű lett, annál is inkább, mert mi annak egyértelmű kedvezményezettjei lettünk volna. A kortársak úgy érezték, a nemzetközi össze-

85 „...a protestánsok írták az első magyar történelmet, az első magyar nyelvtant, az első magyar bölcsészeti művet”; a genfi protestáns lapokban megjelent beszédek az itthoni egyházi sajtóban *Tari Imre* ismertette: A genfiak ítélete a Kálvin-jubileumon megjelent magyarokról. PEIL 1909. 508.

86 *Emile Doumergue*: La Hongrie Calviniste. Toulouse, 1912.

87 *Alexandre Claparede*: Les voix magyares au jubilé de Calvin. Genève, é. n. [1910.] előszava magyarul Kovács István fordításában jelent meg: Magyar hangok a Kálvin-jubileumon. PEIL 1911. 35–37.

88 *Kovács István*: A genfi ünnepek tanulságai. PEIL 1909. 474–475.

hasonlításban is sikeres gyűjtés eredménye, a küldöttségre irányuló érdeklődő figyelem nemcsak a magyar protestantizmus, de az egész magyarság megbecsülését jelentette, amire olyan korszakban került sor, amikor a nyugat-európai országokban (így különösen Nagy-Britanniában) romlott megítélésünk. Az európai liberális közvéleményben rólunk élő, 1848–1849 presztízsén és a kossuthi függetlenségi gondolat népszerűségén alapuló pozitív kép már eltűnőben volt, s fokozatosan helyet adott a nemzetiségelnyomó negatív magyarságképnek.⁸⁹ A genfi Kálvin-ünnepség kapcsán létrejött protestáns-magyar kultúrdiplomácia érzekelte ezt a következményeiben nem is sejtett veszélyt, és ezért a kedvezőtlen változás ellensúlyozására törekedett.

A protestáns hetilap továbbra is figyelemmel kísérte az emlékmű elkészültét, tudósított annak felavatásáról.

Valószínűleg a genfi emlékműterv hatása is közrejátszott egy Kálvin-szobor debreceni felállításának tervében. Ezzel kapcsolatban a protestáns hetilapban érdekes írás jelent meg, amely az emlékművek és a protestantizmus viszonyát elemzi.⁹⁰ Sebestyén Jenő, a kuyperi „történelmi kálvinizmus” magyar népszerűsítője jó, üdvös, a kálvini szellemiséggel összeegyeztethető dolognak ítélte Kálvin emlékezetének ápolását, mert „valljuk, hogy nagy eszmék kultusza sokkal eredményesebb, szebb, ha egy személyben állnak azok előttünk megtestesülve, s az emberek lelke is határozottan fogékonyabb a perszonalifikált ideálok megértésére”.

A továbbiakban Kálvinnak a református ember identitásában elfoglalt megkülönböztetett fontosságú szerepét taglalta:

„Kálvin nekünk sohasem csupán egy a reformátorok közül, mint Zwingli, Farel, Béza, sőt a nagy Luther is, kik reánk nézve csak a történelem nagy alakjai ... De Kálvinnal szemben másként állunk, szinte vér szerinti rokonságban. Az ő neve a keresztyénség legtisztább, legmagasabb rendű formája, mint ahogy Kossuth a magyar nép számára az igazi függetlenséget jelenti”.

A historizálást szorgalmazó iménti sorok ellenére Sebestyén ellenzi, hogy szoborállítással adózzunk Kálvin művének. Először is, mert ez kifejezett ellentétben áll Kálvin végakaratóval (s ezért hiába csináltak a genfiak reformáció-, s nem Kálvin-emlékművet, a holland protestánsok túlnyomó többsége elutasította azt is), másrészt hazai viszonyaink között ez nevenségesen hatna, mivel a szegénység rongyázásának tűnne. A tiszta kálvinista szellem inkább megnyilvánulhat ösztöndíj-alapításban, virágzó kálvinista-irodalom életrehívásában és sok egyéb tevékenységben. Sebestyén írása a szoborállítás jogosságát vonja kétségbe és ennek során a protestáns részről megszokott kritikát hangoztatta, a vallási historicizmus egyidejű jóváhagyásával.

Fülep Lajos 1918-as, az elkészült emlékművet tárgyáló kritikai ismertetése azonban ennél is tovább jutott. A művészettörténész-esztéta (és református lelkész) Fülep először a modern emlékműveket teszi általános bírálat tárgyává: „...kolosszális méretű emlékművek felállítása művészi szempontból mindig fölöttébb problematikus. Sőt nem is problematikus: lehetetlen. Oka ennek ... honnan vegye a szobor az architektúrát? ... Ma nincs vagy legalábbis nem alkalmas még az új architektúra arra, hogy monumentális emlékművek keretévé váljék ... A monumentális emlékmű kénytelen idegen, átvett formákkal operálni, eklektikus módon — s ezzel bevallja önön lehetetlenségét.”⁹¹

89 *Jeszenszky Géza*: Az elvesztett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918). Bp. 1994.; az amerikai sajtóban az említett negatív kép csak jó évtizeddel később, 1917-től nyer teret: *Glant Tibor*: Magyarország az amerikai sajtóban az első világháború idején. Aetas 1996. 1. sz. 36–52.

90 *Sebestyén Jenő*: A Kálvin-szobor. PEIL 1911. 736–737.

91 *Fülep Lajos*: A reformáció nemzetközi emlékműve Genfben. PEIL 1918. 63.

A genfi megrendelők is sejtették ezt, ezért nem akartak művészeti, hanem kifejezetten historikus emlékművet, melynek jelszava „történelem és pontosság”. Fülep dicséretében is fenntartással szól e program megvalósulásáról: „... az emlékműnek két lehetetlenség között kell választania: a között, hogy igazi műalkotás legyen, de azzá nem lehet és a között, hogy *ne* legyen műalkotás, akkor ez utóbbi — noha szintén lehetetlen — mégis elfogadhatóbb és tiszteletreméltóbb, mert a képességek ismeretéről, fegyvelemről, lemondásról tesz tanúságot és nem hoz létre szörnyűségeket. Ez a józan önismeret és fegyelem szólal meg az emlékművön s ebben már csakugyan van valami a kálvinista szellemből, ha nem egyenesen a Kálvin kompromisszumokat nem ismerő, keményen formáló logikus szelleme is az.”⁹²

Ha az emlékmű szörnyűségeket nem is képvisel, mégiscsak az alkotók szándékainak a csapdájába esik: „... így áll a dolog: vagy művészet és rajta keresztül *esetleg* történeti hűség is, vagy művészetnélküliség s vele *bizonyosan* történelmi hűség nélküliség is.”⁹³

Az emlékmű alakjai ugyanis egyforma pózba kényszerítve egyáltalán nem a kívánt mondanivalót tükrözik, sem a valóságban oly eltérő karakterek dinamikus sokféleségéről nem vallanak. „Ha a feliratok nem jeleznek, nem gondolnók, hogy az akció legnagyobb hősei közül, akiket az újkor látott, valók ezek a kontemplatív anachoreták, akiket inkább tudunk elképzelni a tébai sivatagnak valamelyik kolostorában, mint a történelem küzdőporondján.”⁹⁴

A genfi figyelve azonban erre is kiterjedt. Fülep egyetértőleg idézi a hivatalos kalauzt, mely szerint a közönséges szokással ellentétben az emlékművön a feliratok az igazán lényegesek és az alakok illusztrációul szolgálnak. De — fűzi tovább a gondolatot Fülep — akkor mi szükség volt erre költséges illusztrációra? Azok, akik oly kitűnően látták az emlékmű művészi lehetetlenségét, az igazi kálvini szellemnek akkor tettek volna inkább eleget, ha emancipálták volna magukat a műemlék modern babonája alól, s százezrekbe kerülő történelemkönyv helyett közhasznú épületet, templomot, iskolát vagy ehhez hasonlót emelnek, hiszen mégiscsak ez felel meg a reformátorok szellemének — zárja cikkét a lelkész-művészetfilozófus.

Jelentősége van annak, hogy ugyanaz a lap, amely a század első évtizedében fenntartás nélkül lelkesedett az emlékmű gondolatáért, alig egy évtized múlva, a világháború harmadik évében a historikus emlékműszobrászatot radikálisan elutasító esztéta-lelkész udvarias, de alapjában elutasító kritikáját adta közre az elkészült emlékműről. Így az is elmondható, hogy az emlékmű magyarországi hatástörténetének vizsgálata is hasonló átértelmezési folyamatot jelez, mint a genfi hatástörténeté.

A protestantizmus egyetemessége, mint történelmi probléma

A genfi reformációemlékmű nemzetközi protestantizmus-koncepciója többnyire politikai- és politikai filozófiai alapokon nyugszik, teológiai értelemben azonban semmiképpen sem egyetemes. Főbb elemei: a kálvinizmus alapja a nemzeti mozgalmaknak, az alkotmányos jogfejlődésnek és a lelkiismereti szabadság, a tolerancia győzelmének. E koncepció érvényesítése érdekében nem egy, mai szemmel nehezen elfogadható historicista ireneizmust is tartalmaz. Az emlékmű, bár a reformációt mint homogén vallási-kulturális mozgalmat értelmezi, nem ad választ a protestantizmus két nagy ága: a lutheranizmus és a kálvinizmus egymáshoz való viszonyának, és történelmi szerepének kérdésére. Az *egész* reformáció történelmi jelen-

92 I. m. 64.

93 I. m. 64–65.

94 I. m. 64.

tőségét megörökítő emlékmű két oldalán két kötömbre fel van ugyan Luther és Zwingli neve vésvé, de tevékenységük, eszme-, illetve társadalomtörténeti hatásuk elemzése nem szerepel a történelmi programban, amely szüksézáván közli, hogy a műüket a kálvinizmus keretein kívül beteljesítő reformátorok emlékműve Zürichben és Wormsban található, s szükségszerűen kisebb szoborral való megörökíttetésük csak „bántó kontrasztot alkotna Kálvin és reformátortársai monumentális szoborcsoportjával”.⁹⁵

További kérdésként vetődik fel, hogy az emlékmű miért csak 16–17. századi eseményeket és személyeket örökít meg? Az emlékmű programjában erre nem találunk semmiféle utalást, így csak találgathatunk: vajon az alkotók úgy gondolták: a reformáció a felvilágosodás eszmevilágában való feloldódással történelmi szerepét betöltötte, s a progresszió fátylavívőjének helyét a politikai liberalizmus vette át tőle? A századelő liberális történet-szemléletébe mindenestre könnyen belefér egy ilyen elképzelés.⁹⁶

A protestantizmus egyetemességének és vele összefüggően a reformáció egységének kérdésköre ma is sokakat foglalkoztat az eszmetörténészek és az egyháztörténészek körében. Beszélhetünk-e egyáltalán reformációról, mint egészről vagy csak egyazon név alá sorolt vallási, társadalmi, gazdasági, impulzusok sokféleségéről? Vagy e sokféleséget talán olyan alapvető összefüggések fűzik egybe, melyek mögött mégis egy egységes egészet kell érteniünk?⁹⁷

A „protestáns tradíció” problémája szintén aktuális historiográfiai kérdés. Protestáns teológusok inkább a „reformáció örökségéről” beszélnek, hiszen az előbbi fogalom azt sugallhatja, hogy a protestáns egyházhoz tartozók hite más forrást is ismer, mint az Evangélium. Ennek kapcsán két kérdés merül fel: vajon a 16. századi reformátorok írásainak milyen normatív ereje van (ill. kellene lenni) a mai protestánsok vallásosságában? (Ez inkább teológiai jelentőségű.) A másik kérdés a dialektikus teológia kritikája nyomán hitelét veszített „protestáns ideológiára” vonatkozik: van-e történeti valóság tartalma, és valóban a protestantizmushoz kötődik-e? Az emlékmű eszmeiségének sarokpontját alkotó toleranciagondolat, bár gyökereiben 16. századi, de éppen a reformátorokkal szemben fogalmazódik meg Sébastien Castellio részéről, és eszmetörténeti kiteljesedése a 18. században együtt járt a keresztény teológia sarkalatos tételeinek tagadásával. Kérdésként merül fel az is, hogy a protestáns karakterisztikumoknak nevezett erények, úgymint: a vállalkozás, a mértékletesség, a nagyvonalúság és a diszkréció, a pénz szerepének demisztifikálása, elkötelezettség a gyengék és kisebbségben levők iránt, valóban az Írásból levezetett, a reformált egyházakhoz kiemelten köthető értékek-e?⁹⁸

A kálvinizmus egyetemes történeti szerepének értékelése jelentős változáson ment keresztül az elmúlt kilenc évtizedben. Közvetlen összefüggés nem áll fenn, mégis feltűnő, hogy a negyvenes–ötvenes években lezajlott Weber-vita időben követte a kultúrprotestantizmus Karl Barth által kezdeményezett „perét”. A mai értékelők nem a kálvini tanításoknak az újkori történelem fejlődésére gyakorolt politikai és gazdasági hatásaiban (melyek annyira

95 Guide illustré... 2.

96 Sőt a radikálisabb ideológiák is kínálkoztak örökösül. Magyarországon például Szabó Dezső 1913-ban a protestantizmus lényegi ismérveként azt jelölte meg, hogy „tartalmában újra és újra megújítja magát”, ezért a neves író és publicista ekkori álláspontja szerint a protestantizmusnak a „szociáldemokrácia harcos organizmusává kellene válnia”. Szabó Dezső: A magyar protestantizmus problémája. Nyugat 1913. 14. sz. 121.

97 Berndt Hamm–Berndt Moeller–Dorothea Wendeborg: Reformations-Theorien. (Ein kirchenhistorischer Disput über Einheit und Vielfalt der Reformation.) Göttingen, 1995. A kortárs reformációkutatás állásáról tájékoztat Peter Blickle: Neuorientierung der Reformationsforschung? Historische Zeitschrift 1996. Bd. 262. 481–493.

98 O. Fatio: i. m. 20–21., valamint Uő: Le protestantisme a-t-il un avenir? Genève, 1986.

összetett és áttételes módon jelentkeztek, hogy kérdéses egyáltalán hatásról beszélni) látják a kálvinizmus egyetemes történeti jelentőségét, hanem széles értelemben vett kulturális szerepében: Kálvin teológiai tanítása, amely minden egyes hívő kötelezettségévé teszi hitének megismerését és megértését, a „felelős ember” ideáljának kialakításához járult hozzá. A reformáció egyetemes történeti jelentősége mindinkább olyan megfogalmazást nyer, melyben a reformációkép állandó metamorfózisaira helyeződik a hangsúly: így például a genfi reformáció-megemlékezések története és maga az 1917-re elkészült nemzetközi reformáció-emlékmű által közvetített ideológia is azt tanúsítja, hogy a kortársak a reformáció képét s vele együtt a reformátorok történelmi szerepét egészen az első világháborúig mindig koruk domináns kulturális paradigmáinak megfelelően értelmezték át. Mindez a protestantizmus és a nyugati kultúra közötti a 16. századtól a 20. század közepéig megszakítatlan fennálló szoros összefüggésre utal.⁹⁹

A reformáció genfi emlékműve egy hosszú korszak végén áll, hatástörténete azonban szinte elkészültétől fogva egy új történelmi identitástudat kereteibe illeszkedik; erről vall Illyés költeménye, amely a jó ügyért történelmi szerepet felvállaló ember megítélését etikai, történetfilozófiai problémává emeli.

PÁL HATOS

HISTORICAL TRADITION AND THE REFORMATION. INTERPRETATIONS OF THE MEMORIAL OF THE REFORMATION IN GENEVA

The author examines the history of the building of the international memorial of the Reformation in Geneva between 1909 and 1917 and the impact it had. He also analyses the interpretation of the Reformation it represents. The aim of the article is to put this interpretation into a historical perspective. It also provides, however, useful additions to the systematisation of the early 20th century way of thinking which manifested itself in the putting up of historical monuments. Moreover, it gives insight into how the European Protestants saw themselves at the turn of the century. The author summarises at first the international literature on memorials as such, then he moves on to an analysis of the function of historical monuments. He sketches the changes in the notion of the Reformation in Geneva between the 16th and the 20th centuries. He pays special attention to the commemorations connected to the Reformation, since the memorial is a „genre” connected to anniversaries. The above mentioned monument of the Reformation was set up on the 400th anniversary of Jean Calvin’s birth.

Geneva’s Protestant intellectuals worked out the historical „programme” of the monument. They were guided by Charles Borgeaud, professor in history at the University of Geneva. The cornerstones of this programme were laity, public opinion mindedness and historicity. The first is represented on the monument by monarchs, military commanders and politicians (Coligny, Cromwell, William of Orange, Friedrich Wilhelm, etc.), the major figures next to Calvin himself and his immediate followers. The opinions on the memorial-plan show a strong need to form a stabile and homogeneous historical opinion. It is a telling example of the intellectuals’ attempts to reassess their role in the forming

99 Kérdés persze, miért ekkor szűnt meg a jelenlétszertés-ként is értelmezhető kapcsolat. A szekularizáció nem elégséges magyarázat, hiszen az eszmetörténeti értelemben már jó száz évvel korábban bekövetkezett. A kérdéstről bővebben *Christian Duquoc*: *Fonction contemporaine de la Réforme*. *Revue théologie et de philosophie* 1986. 179–186., különösen 182. skk.

„mass-society”. Lastly, historicity replaced theology. The historical picture of the 19th century liberalism, which was also shared by a considerable number of contemporary Protestants theologians, was based on the freedom of the society creating human being. It was opposed to Catholicism, which *directly* derived the legitimacy of the worldly power and social activity from Providence.

The author compares the Genevese programme with that of the monuments of Luther in Worms (1868) and Servet in Vienne (1911). The former was erected earlier, in the heyday of historical minded Protestantism. The memorial in Geneva dates from the end of that trend. The monument in Worms is a pointedly German national one, and connects the Reformation with the German national revival. Its putting up was a historical deed. The monument of the Reformation in Geneva is international in its character, independent of everyday politics and it conveys historical-cultural meanings. It suggests that there is kinship between modernity and the Reformation. The Servet memorial is a manifestation of the French „culture-war”. Although it resembles the Genevese one in its cultural and international aspirations, its polemical and ideological message shows its particular significance.

The author briefly mentions the history of the memorial’s impact. The main watershed was the World War I., which discredited the programme of international Protestant solidarity and that of cultural Protestantism. Hatos also traces the impact of the monument in Hungary. The ideology, one of the representations of which was the international monument in Geneva (1917), proves that until the World War I. the contemporaries interpreted the Reformation and the historical importance of those who carried it out according to the dominant cultural paradigms of their age. This shows a continuous and close relationship between Protestantism and the culture in Western Europe between the 16th and the 20th centuries.

VARGA J. JÁNOS

A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek

Az alsó-szászországi Wolfenbüttel alig tíz kilométerre fekszik Braunschweigtól. A település az Oker mocsaras síkságán, a folyó oldalágai között, egy vízivár szomszédságában alakult ki. Először 1118-ban említi oklevél „Wulfesbutle” néven a Wulfer szolgáló nemzetség birtokaként. 1255-ben a Welf fejedelmi házból származó Oroszlán Henrik bajor és szász herceg utódai szerezték meg, hozzákapcsolva braunschweig-lüneburgi birtokaikhoz. Csodálatos Henrik 1283-ban székhelyévé tette. Azután jó ideig hallgatnak róla a források. 1432-ben bukkant elő újra, amikor a Welfek immár tartósan, 1754-ig, a hercegi udvartartásnak Braunschweigbe költözéséig a vízivárban rendezték be rezidenciájukat. A megerősített székhely funkció három évszázadon át rányomta bélyegét a település egészére: a vár körül fekvő *Siedlung auf dem Damm* már a 16. században katonailag fontos objektumnak számított, a következő évszázadra pedig az új városrészekkel együtt Észak-Németország egyik legjobban kiépített erődítménye lett.

A helység és a tartomány jó híréért Gyula braunschweig-wolfenbütteli herceg (uralk. 1568–1589) tett sokat a 16. században. Egyebek között megalapította a helmstedti¹ *Academia Juliat*, amely hamarosan az északnémet területek vezető egyetemei közé emelkedett, elfogadta és tartományszerte elterjesztette a lutheri reformáció hitelveit, majd a hercegi bibliotékába szállíttatta a feloszlott kolostorok könyv- és kéziratárait, gyarapítva a németalföldi tanulmányúttjáról hazavitt nyomtatványok számát.² Ezzel és az 1572-ben kiadott könyvtári rendtartással (*Liberey-Ordnung*) megteremtette a hercegi gyűjtemény alapjait.

A wolfenbütteli könyvtár névadója mégsem ő, hanem ifjabb Ágost herceg lett (uralk. 1635–1666), aki korának legműveltebb fejedelmei közé tartozott. Németországi egyetemi tanulmányok után hosszú európai körutazást tett, amelyen nemcsak ismereteit és a családi gyűjteményt gyarapította, hanem elnyerte a kor jeles tudósainak barátságát is. A tudományok iránti érdeklődése hazatérése után sem lanyhult: tagja lett a német nyelvi akadémiának, kapcsolatban állt a nürnbergi költői kör tagjaival³ és rendszeres feldolgozó munkát végzett egyre gyarapodó könyvtárában, ahol trónra lépésekor 60 ezer kötet sorakozott. Ügynökei révén megvásárolt mindenfajta egykorú és régi nyomtatványt: természettudományos, politikai, történeti és irodalmi művet, térképet, újságlapot és rölapot. Halálakor Európa egyik legnagyobb, mintegy 130 ezer kötetet számláló gyűjteményét hagyta hátra, amelyet a kortársak a „világ nyolcadik csodája”-ként emlegettek.

A tudós fejedelem munkáját utódai folytatták. A trónra sosem került legifjabb herceg, Ferdinánd Albert inkább az újdonságokban lelte örömét, és kevés figyelmet fordított a drága

1 Helmstedt kisváros, Wolfenbütteltől északkeletre.

2 *Németh S. Katalin*: Hungarikák a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban. In: Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson — Szeged, 1991. augusztus 12–16. — elhangzott előadások. III. Szerk. Békési Imre, Jankovics József, Kósa László, Nyerges Judit. Bp.–Szeged, 1993. 1574.

3 I. m. 1573.

régiségekre. Ellenben pompakedvelő fivére, Antal Ulrik (uralk. 1685–1714) a könyvtár gyarapításában is az abszolutisztikus fejedelem mecénási gazdagságát és reprezentációját juttatta érvényre.⁴ Uralkodása idején, 1691-ben került a gyűjtemény élére Gottfried Wilhelm Leibniz, a sokoldalú tudós, filozófus, aki 1716-ig állt a Welfek szolgálatában; nemcsak könyvtárosként, hanem udvari tanácsosként és a család történetírójaként is. Néhány évtizeddel később nem kisebb személyiség lépett a helyére, mint Gotthold Ephraim Lessing. A jeles író 1770-től viselte a hercegi könyvtár őre címet, amelyet 12 évig tartó elmélyült kutatómunkával emelt tudományos magaslatra. A bibliotéka szomszédságában állt az a lakóház, ahol megszületett a vallási türelmetlenséggel vívott harcának legnagyobb költői megnyilatkozása, s egyúttal legszebb emberi vallomása, a *Bölcs Nathan* (1779).⁵

A hercegi könyvtárnak kezdetben a modernizált középkori vár termei adtak otthont. A harmincéves háború kirobbanásának esztendejében (1618) a gyűjteményt átadták a helmstedti egyetemnek, az új szerzeményeket pedig a távoli Hitzackerben⁶ helyezték el. A könyvtár csak 1644-től került vissza, több részletben, Wolfenbüttelbe; először a vízvárba, majd a Leibniz könyvtárnoksága idején, 1706–1710 között Hermann Korb tervei szerint épült, pompás kupolával fedett létesítménybe. Az Európa első világi könyvtárépületeként számon tartott *Rotunda* viszonylag rövid ideig látta el feladatát: állítólagos építészeti fogyatékoságai miatt 1887-ben lebontották. Ugyanakkor elkészült az új, a firenzei paloták stílusában megtervezett és homlokzati feliratával a tudós herceget idéző *Bibliotheca Augusta*. Ehhez már csak a legújabb kor igényével nyúltak 1960 és 1972 között. A lenyűgöző központi csarnok két emelet magaságú polcain egyöntetű bőrkötésben és a 17. század közepén kialakított rendben sorakoznak a könyvek. A wolfenbütteli gyűjtemény napjainkban is terebélyesedik: 1981 óta könyvtárként működik az 1613–1617 között épített fegyvertár (*Zeughaus*), 1994-ben pedig a Herzog August Bibliothek (*HAB*) kezelésébe került az 1660 körül létesített katonai élelmiszerraktár (*Kornspeicher. Proviandboden*)⁷ is, amely már a jövő elképzeléseit szolgálja.

A hercegi könyvtárat viszonylag korán, ifjabb Ágost fejedelem halála után, megnyitották a nyilvánosság előtt, legalábbis 1666-ból maradt fenn kölcsönzésről szóló feljegyzés.⁸ Azóta a kontinens legismertebb gyűjteményei között tartják számon, 1974-től pedig — elsősorban Paul Raabe professzor igazgatósága idején (1968–1992) — az európai kultúrtörténet nemzetközi kutatóközpontjává épült ki.

Mint valamiféle forgószínpadon, úgy tűnnek fel Wolfenbüttelben az európai szellemi és kulturális hagyományok iránt érdeklődő tudományok művelői, Japántól Európáig és onnan Amerikáig. Kutatómunkájuk pénzügyi és tárgyi feltételeit német és amerikai alapítványok — többek között a *Gesellschaft der Freunde der Herzog August Bibliothek* (1971), a *Dr. Günther Findel-Stiftung* (1986) és az *American Friends of the Herzog August Bibliothek* (1996) — biztosítják.

A hatalmas gyűjteményben való eligazodást a hagyományos és modern segédletek rendszere teszi lehetővé. Mire eljutunk az olvasóterembe, a kölcsönzőbe, mire működésbe hozzuk a fénymásoló berendezést vagy leadjuk a mikrofilm-megrendelést, több helyiségre kiterjedő szerzői, címszó szerinti vagy a kiadás helyére utaló katalóguson kell átküzdenünk magunkat. Ha mindezt hosszadalmas műveletnek ítéljük, igénybe vehetjük a könyvtár számítógépes nyilvántartását, az *Online Public Access Catalogue* (*OPAC*)-ot, amely az 1500–1850 között

4 I. m. 1574.

5 Az épület ma „Lessinghaus” néven múzeum és vendégház.

6 Kisváros az Elba partján, Lüneburgtól 35 kilométerre.

7 Egyben Alsó-Szászország legnagyobb méretű faváz szerkezetű épülete (Fachwerkhaus).

8 *Németh S. K.*: i. m. 1579.

megjelent nyomtatványok címfelvételének java részét és az utóbbi 12 esztendőben katalogizált új kiadványok bibliográfiai adatait tartalmazza. Az OPAC készülékek segítségével (1997-ben tíz darab állt rendelkezésre) kapcsolatot teremthetünk Bréma, Hamburg, Mecklenburg–Előpomeránia, Szász–Anhalt, Schleswig-Holstein és Alsó-Szászország könyvtáraival is — közöttük a magyaroktól a koraujkor óta látogatott göttingeni egyetem gyűjteményével —, s a kiválasztott műveket kikölcsönözhetjük.

A tekintélyes segédlet-apparátus a kutatható témák gazdag tárházát feltételezi, amit az ösztöndíjasok szerteágazó munkái igazolnak. Itt kedvére búvárkodhat az irodalomtörténész Balassitól Lessingig, a magyarországi irodalmi jelképek európai kapcsolataitól a 16–18. századi alkalmi költészetig, vagy a bibliográfiakészítés történetétől Perzsia és Törökország megjelenítéséig a német barokk irodalomban. A történészek és a művelődéstörténet kutatóinak horizontján csakúgy feltűnik Luther és a misztika, mint a térképkészítés tudománya vagy a koraujkori földrengések hatására változó világgép, a nők 16–17. századi életkörülményei, a bábák tevékenysége, a titokzatos rózsakeresztes társaság vagy a tudományos alapokon nyugvó orvoslás és Magyarország ábrázolása a koraujkori német útleírásokban. A jogtörténet művelői is elmélyedhetnek a magdeburgi városjog európai hatásáról vagy a római állameszme átvételéről szóló egykorú irodalomban. De nem távoznak üres kézzel a könyvtörténet, a színház, a zene és a festészet iránt érdeklődők sem.

Amikor lehetővé vált, hogy a tudományok egyéni művelői nemzetközi szinten részesüljenek a kifogyhatatlan tárházból, megnyílt az út a kutatócsoportok számára is. Elsőként az *Arbeitskreis für Barockforschung* alakult meg 1972-ben, azután a *Wolfenbütteler Arbeitskreis für Geschichte des Buchwesens* (1975), az *Arbeitskreis für Renaissanceforschung* (1976), majd a *Wolfenbütteler Arbeitskreis für Bibliotheksgeschichte* (1979), végül a *Wolfenbütteler Medievalistische Arbeitskreis* (1986), miközben itt talált otthonra a felvilágosodás kutatására létrejött német tudóstársaság is. A munkacsoportok feladata, hogy elősegítsék egy-egy korszak tudományterületeinek együttműködését, gondolatcseréjét, és közös programokat dolgozzanak ki. Az eredmény: rendszeresen megrendezett nemzetközi konferenciák, kerekasztal-beszélgetések, egy sor színvonalas kiadvány (periodikák, tanulmánykötetek, fakszimilék) és számos látványos, de nem kevésbé tartalmas kiállítás. Mindezt szervesen egészítik ki a könyvtár katalógusai, repertóriumai, informáló folyóiratai és kiállítás-ismertetői, továbbá a kiemelkedő kutatási eredményekből megszülető egyéni kiadványok.

A HAB egyik 1984-ben megjelent publikációja, a *Tresures of the Herzog August Library — Trésors de la Bibliothèque Augustéenne* kísérletet tesz a könyvtár kincseinek bemutatására, ám messze nem adhat képet arról a gazdagságról, amely a gyűjtemény sajátja. Nem is tükrözheti vissza, hiszen a könyvtár mai állománya — tematikájában az antik kortól jelenünkig terjedően — mintegy 810 ezer művet foglal magába. Ennek több mint a fele — kb. 415 ezer — 1850 előtt jelent meg. Ebből 345 ezerre tehető a 15–18. századi gyűjtemény, amely a humanizmus és a felvilágosodás közötti európai szellemtörténet arzenálja. Használatát megkönnyíti a 100 ezer kötetes kézikönyvtár, a diszciplínák legfontosabb szakirodalmával, kézikönyveivel és folyóirataival.

Újabb forrásgyűjtést alkotnak a különgyűjtemények a maguk 5000 ősnymtatványával, 12 ezer kéziratóval (közülik 3000 középkori), 20 ezer darabból álló térképtárával, 26 ezer lapos arcképgyűjteményével, továbbá zenei és egyleveles nyomtatványával, helyrajzaival, grafikáival. E nagyszerű együttes néhány darabja külön is említést érdemel. Az ősnymtatványok közül Gutenberg 36 soros *Bibliája* és az első német nyelven kinyomtatott, illusztrált mű, Ulrich Boner *Edelstein* című mesegyűjteménye 1461-ből, a kéziratok közül pedig Oroszlán Henrik evangéliumskönyve, amelyet Németország egyik legszebb és legdrágább könyvének tartanak.

A HAB-ben a német vonatkozású könyvanyag mellett négy kultúrkör: a lengyel, a magyar, a németalföldi és a spanyol képviselete a legszámottevőbb.⁹ Első pillanatban talán meglepő a magyarok előkelő helyezése. Ám, ha megvizsgáljuk a hungarikák tematikáját és időhatárait, önmagától adódik a válasz: a Magyarország iránt megnyilvánuló felfokozott érdeklődést elsősorban a török elleni küzdelem váltotta ki: A braunschweig-wolfenbütteli hercegek közül a még nem említett idős Ágost részt vett a tizenöt éves háborúban és eljutott Győrig az észak-németországi segélyhadak kötelékében harcoló csapataival. A hadjárat dokumentumait — és a háború egyéb, a könyvtárban megtalálható irodalmi vonatkozásait — ő gyűjtötte össze. Ifjabb Ágost uralkodása idején az északnémet ezredek a Rajnai Szövetség kontingenseként érkeztek Magyarországra, és bekapcsolódtak az 1663–1664. évi hadműveletekbe. Innen eredt a fejedelem különös érdeklődése a távoli ország iránt, ezért törekedett arra, hogy szinte minden elérhető nyomtatványt — közöttük Zrínyi Miklós életére vonatkozó írásműveket — és a végvárat, a végvári küzdelmet bemutató metszetet megszerezzen. Hasonlóan cselekedett fia, Antal Ulrik is, aki az 1683–1686. évi törökellenes hadjáratokban nyújtott segítséget a szövetségeseeknek. Három évtizedes szünet után, III. Károly magyar király uralkodása idején (1711–1740) gyarapodtak tovább a wolfenbütteli hungarikák, felesége, Erzsébet Krisztina, Antal Ulrik herceg unokája révén.¹⁰ Gyűjtésükre ezúttal is a megújuló török háború (1716–1718) szolgáltatta az alkalmat, amelynek dokumentumait minden bizonnyal a bécsi Burg és a wolfenbütteli vízivár között gyakorta megforduló hírvivők és katonák továbbították.

A magyar vonatkozású könyvanyag legértékesebb darabjai kétségkívül Mátyás király kilenc corvinája — közöttük van Beatrix királyné zsolozsmáskönyve is —, amelyek ifjú Ágost herceg idején vásárlással és ajándékképpen kerültek Wolfenbüttelbe.¹¹ A később publikált művek hosszú sorából, a rangsorolás igénye nélkül csupán néhányat említünk meg, kiadásuk időrendjében haladva. Elsőként Temesvári Pelbárt ferences pap és író munkáinak 38 különböző példányát a 15–16. század fordulójáról. Azután II. Lajos király 1526-os keltezésű, a török ellen segítséget kérő, több kiadást megért levelének három darabját. Külön érdeklődésre tarthat számot a Jurisics Miklós leírása nyomán készült, ez ideig ismeretlen összefoglaló mű Kőszeg 1532. évi ostromáról. Nemcsak számunkra, hanem a wolfenbütteli bibliotékának is nagy értéket képvisel az 1566-ban kinyomtatott és egyetlen példányban fennmaradt *Váradai énekeskönyv*. A magyar bibliafordítások közül itt őrzik három kiadásban Károli Gáspárét (1590), és Káldi György 1626-ban Bécsben közzétett munkáját. Ifjabb Ágost herceg hungarikumok iránti érdeklődésének köszönhető, hogy 1664-ben Wolfenbüttelbe került az a 28 magyarországi várat és megerősített várost ábrázoló akvarellgyűjtemény, amelynek faksimiléjét a *Balassi Kiadó* adta közre 1995-ben.¹² A protestáns *Váradai énekeskönyvhöz* hasonlóan becses mű Balassi Bálint *Istenes énekeinek* 1683. évi egyetlen példányban fennmaradt pozsonyi kiadása. Nem unikális ugyan, mégsem érdektelen az 1683–1684-es magyarországi Habsburg-ellenes kuruc mozgalom röplapirodalmát egybefoglaló, Ferdinánd Albert hercegnek köszönhető kolligátumkötet.¹³ Végül egy hadmérnök munkájaként — feltehetően III. Károly

9 I. m. 1574.

10 *Richard Reifenscheid*: Die Habsburger in Lebensbildern von Rudolf I. bis Karl I. Graz–Wien–Köln, 1990.⁴ 206., 215.

11 *Németh S. K.*: i. m. 1575. — A Herzog August Bibliothek (HAB) ezzel a corvinákat birtokló gyűjtemények sorában a negyedik helyen áll. Bemutatásukra nemrégiben vállalkoztak a könyvtár munkatársai: *Wolfgang Milde*: Die Wolfenbütteler Corvinen. Wolfenbüttel, 1995.

12 Magyarország különösen híres erődítményeinek ábrázolása. Magyar várak német szemmel 1664-ben. Ford., a jegyzeteket írta és a térképeket szerk. Varga J. János. Bp. 1995.

13 A wolfenbütteli hungarikákról részletesebben ld. *Németh S. K.*: i. m. 1573–1580.

környezetéből — került Wolfenbüttelbe az a művészi igényű színes tollrajz, amely Savoyai Jenő herceg és Ali Damad nagyvezír péterváradai csatáját (1716) ábrázolja. (A tudomásunk szerint egyedi példányt nem a könyvtárban, hanem az ugyancsak wolfenbütteli székhelyű *Niedersächsisches Staatsarchiv*ban őrzik.)¹⁴

A HAB valamennyi hungarikakutatója számára nélkülözhetetlen iránytű Németh S. Katalin munkája: *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Magyar és magyar vonatkozású nyomtatványok 1480–1720. A wolfenbütteli Herzog August Könyvtár katalógusa*. 1–3. Bearbeitet von S. Katalin Németh. München–New York–London–Paris, 1993. A szerző többéves munkával 2000 bibliográfiai tételt gyűjtött ki és dolgozott fel négy megközelítésben. A katalógus magában foglalja: 1. a magyar nyelvű nyomtatványokat, 2. a Magyarországon kinyomtatott műveket, 3. a magyar szerzők külföldön megjelent írásait és 4. a magyar vonatkozású külföldi munkákat. A kiadvány 11x8 cm nagyságú címlapfotót és rövidített címléírást közöl valamennyi nyomtatványról, továbbá lehetővé teszi a címlapokon szereplő nevek megkeresését a mutatók segítségével.

Már Németh S. Katalin katalógusa sejteti, hogy a *Deutsche Drucke* szinte végtelen könyvanyagában is találhatunk hungarikát. Esélyeinket növeli az a néhány éve elkezdődött gyűjtőmunka, amelyet a HAB egy munkaközösség tagjaként a Német Szövetségi Köztársaság egészére kiterjedően végez a hiányzó vagy ritka 17. századi német nyelvű nyomtatványok felderítése és megszerzése érdekében.¹⁵ Az 1680-as évek elejét érintő, csupán tájékozódó jellegű kutatás meglepő eredménnyel járt: sorra kerültek elő a magyar vonatkozású publikációk. Először egy beszámoló Esztergom 1683. évi ostromáról (Strassburg, 1683),¹⁶ azután egy prognosztikon a török várható magyarországi vereségéről és hatalmának leáldozásáról (Strassburg, 1683),¹⁷ majd az 1674–1675. évi pozsonyi prédikátor és iskolamester perben gályarabságra ítélt, de szerencsésen megmenekült Lányi György korponai rektor naplója (Lipscse, 1684).¹⁸ Végül egy hosszú, barokkos cím következett: *Kurze und wahrhe Beschreibung Der Fünff-jährigen harten Gefängnus, welche Nicolas Schmidt, Bürger und Kirschner in Dreßden, unter den Türcken, beydes zu Constantinopel, und dann auf denen Reisen, so er nach Egypten und andere Orte, als ein Slav, zu Wasser und Landte thun müssen, erbärmlicher Weise ein Eisen und Banden außgestanden,... (Leipzig, 1684).*¹⁹

Hogyan kerülhetett egy békés német polgár, egy drezdai szücsmester török fogságba, miként fordulhatott meg gályarabként Konstantinápolyban, Egyiptomban és „más helyeken”? A 138 oldal terjedelmű nyolcadrét könyvet forgatva egy lebilincselően izgalmas történetből

14 Közreadta *Varga J. János*: Ismeretlen adalékok az 1716. évi péterváradai ütközethez. Századok 1994. 634–649. (Színes térképmelléklettel).

15 A HAB gyűjtőkörébe csak az 1601–1700 között keletkezett nyomtatott anyag tartozik, a korábbi és későbbi időszakokkal más-más németországi gyűjtemény foglalkozik, a következő felosztás szerint:

–Bayerische Staatsbibliothek München: 1450–1600

–Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen: 1701–1800

–Studenten- und Universitätsbibliothek Frankfurt am Main: 1801–1870

–Staatsbibliothek zu Berlin: 1871–1913

–Deutsche Bibliothek/Deutsche Bücherei in Frankfurt am Main und Leipzig: 1913-tól.

16 *Eigentlicher Bericht Der Ernstlichen Belagerung ... Gran. Straßburg ... 1683*. HAB Gm 4853 (4).

17 *Prognosticon Theologicum De Interitu Turcarum, Das ist Geistliche Practica von der Türcken Niederlag und Untergang ... Straßburg ... 1683*. HAB QuN 100 (18).

18 *Georg Lanus*: *Kurze und Wahrhafte Historische Erzehlung Von der grausamen und fast unerhörten Papistischen Gefängnus ... Leipzig, 1684*. HAB QuN 183 (1).

19 HAB QuN 647 (1). — A cím csupán Nikolas Schmidt öt évig tartó gályarabságára utal. A valóságban további öt esztendőt töltött fogságban. Az 1684. évi kiadás egyik példánya a British Libraryben is megtalálható. Jelzete a könyvtár katalógusa szerint: 1424. a. 3.

kerekedik ki a válasz. Sőt annál jóval több, mert az események háttérben kirajzolódik az 1640–1651 közötti évek Magyarországá, Erdélye és a Török Birodalom nyugati térsége a Fekete-, az Égei- és a Földközi-tenger medencéjével együtt.

Schmidt hányattatásai akkor kezdődnek, amikor ráunva az iparúzés egyhangúságára, kalandot (és pénzt) remélve az Elba menti Dessauban katonának áll (1640). Gyalogezredével Komáromba kerül, és részt vesz a végvári harcokban. Új „mesterség”-ét azonban nem sokáig gyakorolhatja, mert Tata közelében török fogságba esik. Kanizsán, majd Budán raboskodik, azután Belgrádon és Várnán keresztül Konstantinápolyba viszik. Vasra verve gályára kerül. Talán szerencséjére, mert a városban éppen a pestis szedi áldozatait. Magára ölti a gályarabok „egyenruhá”-ját, a lenvászon nadrágot és a vörös sipkát, s tavasztól–őszig az evezőt húzza, télen Konstantinápolyban dolgozik rabszolgaként.

Első hajóútja 1641-ben a Fekete-tengerre és a krími tatárok földjére, az emberkereskedelméről hírhedt Kaffába viszi. Később bejárja az Égei- és a Földközi-tengert. Minden alkalommal elhalad Gallipoli kikötője, azután a hajdani Séstos és Abydos helyén emelt török erődítmények előtt, amelyek a Konstantinápolyhoz vezető vízi út, a Dardanellák déli bejáratát őrzik. Látja az Égei-tengerről az antik Trója és Ilion romjait rejtő magaslatot, majd Kis-Ázsia nyugati partvidékén a jól ismert görög szigeteket: az 1462-ben meghódított Lesbost, a kopár mészkőhegyeitől fehérülő Chioszt, a pompás bort termő Samost, a János evangélista száműzetéséről ismert Patmost, a johannitáktól 1522-ben elragadott Rhodost és az Égei-tengert délről határoló, nagy kiterjedésű velencei birtokot, Kréta (Kandia,) szigetét. Megszerzéséért éppen Nikolas Schmidt ötödik kényszerű utazásakor 1645-ben robbant ki a háború, amely 1669-ben a Török Birodalom győzelmével végződött.

Azután feltűnik Ciprus a Földközi-tenger keleti medencéjében; régi hódítás, még II. Szelim (1566–1574) szerezte meg 1570-ben. Onnan délnyugatra fordulva Afrika északi partvidéke rajzolódik ki: előbb a Nílus-delta nyugati végében Alexandria, az egykor gazdag kereskedőváros, majd távolabb, az antik Karthágó romjaihoz települt Tunisz, az azonos nevű török hűbéres tartomány fővárosa. Az öbölből északkeletre kihajózva csakhamar feltűnik a Földközi-tenger legnagyobb szigete, a spanyol koronához tartozó Szicília. Keleti partján a 3000 métert is meghaladó Etna emelkedik. Most éppen nyugalomban van, 1603 és 1620 között csaknem szünet nélkül működött. Onnan nyílegyenes a tengeri út az „Appennin-csizma talpa alatt” Korfuig. Egykor a korinthosiak alapítottak rajta virágzó gyarmatot, jelenleg Velence birtokolja. Moreát megkerülve a Kikládok között haladnak a hajók, majd befutnak Szaloniki tágas kikötőjébe. Fölöttük amfiteátrumszerűen emelkedik a város: körfalai a legmagasabb ponton találkoznak a citadellával, az egykori akropolisszal. Szalonikitől még egy hatalmas erőfeszítéssel átszelik az Égei-tengert, a Dardanellákat és a Márvány-tengert. Végre megérkeznek Konstantinápolyhoz, s kikötnek az Aranyzarv biztonságos öblében.

Nikolas Schmidt öt telet és öt egész esztendő telt a birodalom fővárosában. Gazdái ugyan nem engedik meg, hogy a gyötrelmes evezés, a spanyol és a máltai gályákkal, meg a tengeri rablókkal vívott ütközetek és a hajótörések megpróbáltatásait kipihenje, de azt sem akadályozzák meg, hogy szemügyre vegye Konstantinápolyt. Ezért írhatja le később oly részletesen erődtételeit, nevezetes épületeit, fürdőit, a város lakóit, tisztviselőit és a bazárok, kikötők színes, lüktető világát.

Új „tengeri év” kezdődött volna 1651 tavaszán, amikor ismét az evezőpadhoz láncolják húsz magyar fogollyal együtt. A Galata városrész kikötőjében horgonyzó gálya őrsége azonban egy este alaposan felönt a garatra, álmomba merül, s ők elvágva bilincseiket megszöknek. Átússzák az Aranyzarv-öblöt, és gyalog menekülnek tovább. Szerencsétlenségükre török lovasokba botlanak Drinápoly mellett. Újra vasra verik őket, s a város tömlőcébe kerülnek. Őröjük egy hétszer eladott, de időközben börtönőrré „előlépett” magyar rab, aki nemcsak

segíti szökésüket, hanem velük tart. Ezúttal egérutat nyernek, és Bulgárián, Havasalföldön át eljutnak Erdélybe. Elkerülik a Hódoltságot, és keresztülvágnak a Fejedelemségen. Szatmár és Kassa érintésével Eperjesre mennek, ahol Schmidt két útlevelet szerez. Az okmányok méltatják érdemeit, hangsúlyozzák a császár szolgálatában elviselt megpróbáltatásait, így — most már egyedül — biztonságosabban folytathatja útját Alsó-Magyarországon át Komárom felé. Útközben megpihen rokonainál a bányavárosok szomszédságában, Rózsahegyen, majd visszatér kalandjai kezdetének színhelyére. Két hetet tölt az erősségben, azután örökre búcsút mond Magyarországnak.

Visszaemlékezéseit Michael Startzer, a császár konstantinápolyi ügyvivője — a törökországi években Schmidt pártfogója és szenvedéseinek enyhítője — rendezte sajtó alá. Utószót is írt hozzá Bécsben, 1664-ben, majd húsz évvel később Johann Christian Wohlfart kinyomtatta Lipcsében, a távoli, titokzatos világhoz vonzódó kortársak okulására és „borzongására”.

Nikolas Schmidt emlékiratát — reményeink szerint — nemcsak a wolfenbütteli német nyelvű hungarikák között tarthatjuk majd számon, hanem magyar fordítását is mihamarabb átnyújthatjuk a történelmi kuriózumok iránt érdeklődő mai olvasónak.

Mályusz Elemér publikációi (1985–1998),* meg nem jelent kéziratai (1913–1967) és az őt méltató művek

Mályusz Elemér publikációi 1985–1998

1985

Der ungarische Goldgulden in Mitteleuropa zu Beginn des 15. Jahrhunderts. In: *Etudes historiques hongroises 1985 publiées à l'occasion du XVIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois*. II. Com. de red. D. Kosáry et al. Bp. 1985. 21–35. l.

1986

Bajorországi állatkivitelünk a XIV–XV. században. *Agrártörténeti Szemle* 28(1986) 1–33., 345–346. l.

Die gesellschaftlichen Grundlagen der ungarischen geistlichen Intelligenz. (Zur Geschichte der Ofner Universität.) *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32(1986) 243–270. l.

1987

A Zsigmond-kor kutatásának problémái. *História* 9(1987) 5–6. sz. 7–8. l.

1988

Az erdélyi magyar társadalom a középkorban. Előszó: Glatz Ferenc. Bp. 1988. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 2.) 104 l.

Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum. II. *Commentarii*. 1. *Ab initiis usque ad annum 1301*. 2. *Ab anno 1301 usque ad annum 1487*. Composuit —. Adiuvente Julio Kristó. Bp. 1988. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Series nova. Tomus VIII–IX.) 603, 500 l.

A Szent-Ivány család levéltára 1230–1525. Mályusz Elemér kézírata alapján sajtó alá rend., szerk., előszót írta: Borsa Iván. Bp. 1988. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 14.) 92 l.

* Mályusz Elemér 1919–1984 közötti publikációinak Soós István által készített bibliográfiáját ld. *Mályusz Elemér emlékkönyv*. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Bp. 1984. 443–456. l. A mostani összeállítás ezt kívánja folytatni. Az 1985 előtti időszakból származó, korábban nem említett közlemények még: A magyarság erői a Kárpátmedencében. *Képes Tábort Ujság* 1942. 16. sz. sztl.; Mátyás király. 1443. II. 23. Kolozsvár–1490. IV. 6. Bécs. *Olvasó Nép* 1982. Tél 52–57. l.

- Gróf Kemény József oklevélhamisítványai. *Levéltári Közlemények* 59(1988) 197–216. I. Mátyás, az uralkodó. In: *Magyarok a Kárpát-medencében*. Összeáll., szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988. [második kiadás: 1989.] (História könyvek) 66–68. I.
 [— levele Móricz Zsigmondnak, 1940. jún. 23.] In: *Móricz Zsigmond a Kelet Népe szerkesztője. Levelek*. I. Vál., utószó: Tasi József. Sajtó alá rend., jegyz. Sz. Fehér Judit, G. Merva Mária, Tasi József. Bp. 1988. 138–139. I.

1989

- Forschungsprobleme um Kaiser Sigismund. *Bohemia* 30(1989) 94–98. I.
 A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság történeti forráskiadványai. In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*. VI. Bp. 1989. 159–172. I.
 Bizakodás. Beszélgetés Mályusz Elemér akadémikussal. (Kmetty Attila interjúja.) *Élet és Tudomány* 44(1989) 742., 744. I.

1990

- Kaiser Sigismund in Ungarn 1387–1437*. Bp. 1990. 421 l., 16 t.
 Az 1498. évi XLI. törvénycikk. (Társadalomtörténeti tanulmány.) In: *Mátyás király 1458–1490*. Szerk. Bartha Gábor. Bp. 1990. 200–218. I.
 Előszó. In: *A körmenői Batthyány-levéltár reformációra vonatkozó oklevelei*. I. 1527–1625. Iványi Béla anyaggyűjtése. Sajtó alá rend. Szilasi László. Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 29/1.) V–VI. I.
 Turóctól Thuróczy-ig. *Sic Itur ad Astra* 1990. 1–2. sz. 128–138. I. (Mályusz Elemér írásához a jegyzeteket készítette: Soós István. Uo. 138–140. I.)

1991

- A magyar állam a középkor végén., Társadalmi viszonyok., A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt. In: *Magyar renaissance*. Szerk. —. Szekszárd, 1991. [további kiadás: 1993.] (Magyar Művelődéstörténet II.) 5–82., 83–104., 105–124. I. (Reprint kiadás.)

1993

- Zsigmondkori oklevéltár*. III. (1411–1412.) Mályusz Elemér kéziratát kieg. és szerk. Borsa Iván. Bp. 1993. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 22.) 869 l.
 Kemény József „könyvhamisításai”. *Magyar Könyvszemle* 109(1993) 192–197. I.
 Népiségtörténet. Egyetemi előadásrészlet, 1936. *História* 15(1993) 9–10. sz. 10–11. I.

1994

- Népiségtörténet*. Sajtó alá rend., a jegyzeteket készítette: Soós István. Előszó: Glatz Ferenc. Bp. 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 13.) 157 l.
Zsigmondkori oklevéltár. IV. (1413–1414.) Mályusz Elemér kéziratát kieg. és szerk. Borsa Iván. Bp. 1994. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 25.) 778 l.
 Bessenyei György múzsájáról, Grass Frigyesnééről. *Irodalomtörténeti Közlemények* 98(1994) 62–67. I.
 Az első Habsburg a magyar trónon. Albert király 1438–1439. *Aetas* 1994. 1. sz. 120–150. I.

Hungarian Nobles of Medieval Transylvania. In: *Nobilities in Central and Eastern Europe: Kinsnip, Property and Privilege*. Ed. by János M. Bak. Bp.–Krems, 1994. (History and Society in Central Europe 2.) 25–53. l.

A szerb nemzetiségi kérdés történetéhez. *Történelmi Szemle* 36(1994) 227–237. l.

1997

Zsigmondkori oklevéltár. V. (1415–1416.) Mályusz Elemér kéziratát kieg. és szerk. Borsos Iván. Bp. 1997. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 27.) 850 l.

„A tótság letelepedése Magyarországon a középkorban.” Akadémiai pályázat. (Adalék Turóc megye kialakulása. Bp. 1922. c. művének történetéhez.) Közzéteszi: Soós István. *Fons (Forráskutatás és Történelmi Segédtudományok)* 4(1997) 195–202. l.

1998

Mályusz Elemér feljegyzése egy Magyar Történelmi Intézet felállításáról. Közzéteszi: Erős Vilmos. *Történelmi Szemle* 40(1998) 113–126. l.

„Miért lettem történész?” A kéziratot sajtó alá rend., a bevezetőt írta, és jegyzetekkel ellátta: Soós István. In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből*. XXVI. Szerk. Blazovich László. Szeged, 1998. 5–38. l.

Mályusz Elemér hagyatékában található, meg nem jelent kéziratok

Az 1529. évi török hadjárat. (1913.) 38 l.

[Machiavelli államelmélete.] (1915.) 38 l.

De vita et operibus Michaelis Verantii. (Egyetemi szakdolgozat. Fogalmazvány.) (1919.) 48 l. (Csatolva ehhez: Michael Wrantius: Praeludia. — Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található Verancsis Mihály-költevények másolata. 57 l.)

Adalékok a Toldi-kérdéshez. (1920 körül.) 14 l.

Szerbia és Horvátország viszonya Magyarországhoz. (1920-as évek első fele.) 14 l.

A magyar társadalom története a francia forradalom korában. (Magántanári próbaelőadás, 1926–1927.) 18 l.

Magyarország története a felvilágosodás korában. (A Szegedi Tudományegyetemen, az 1931/32-es tanév I–II. félévében elhangzott előadás szövege.) 1–9., 338 l.

A mai német történetfelfogás és a magyarság. (1936–1938.) 17 l.

Válasz Moór Elemér: Deutsche Spielmannsstoffe in Ungarn c. tanulmányára. (*Ungarische Jahrbücher* 5[1925] 252–283. l.) (1936?) 3+6 l.

Budapest története a középkorban. (1936.) 330 l.

Magyar néptalaj. (A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán az 1937/38-as tanév I. félévében elhangzott előadás szövege.) 1–8. és 1–152. l.

Politikai nemzet és népnemzet. (Előadás, 1938. február 18.) 18 l.

[Kumorovitz Bernát tudományos tevékenységéről.] (1930-as évek második fele.) 5 l.

Társadalmi fejlődésünk a tatárjárás korában. (Akadémiai előadás, 1940–1941.) 11 l.

Előadás a Magyarságtudományi Intézet tárgyában. (1941–1942.) 16 l.

Irat a Magyarságtudományi Intézet tárgyában (1941–1942.) 18 l.

[A középkori magyar állam] (kb. 1942.) 132 l.

- Buda, Pest és Óbuda. [Budapest története.] (Egyetemi előadás, 1943. I. félév.) 1–10. (Bevezetés.) és 1–20. l.
- A magyar társadalom története 1526-ig. (1950-es évek vége.) 3+24 l.
- A magyar rendi állam Hunyadi korában. (Felolvasás, 1957. szeptember 25.) 33 l.
- Az 1526. előtti okleveles anyag forrásértéke és felhasználása a gazdaság- és társadalomtörténetben. (1964.) 28 l.
- A rendek adómegajánlásainak kezdetei Magyarországon. (1965.) 63 l. (A gépelt kézirat a Les débuts du vote de la taxe par les Ordres dans la Hongrie féodale c. tanulmány [In: *Nouvelles études historiques publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois*. I. Com. de Réd. S. Balogh et al. Bp. 1965. 55–82. l.] magyar nyelvű, nem publikált változata.)
- Recenzió Németh László: II. József c. drámájáról. (1967.) 9 l.

Mályusz Elemért méltató művek

- Pamlényi Ervin*: A magyar történettudomány szolgálatában. Mályusz Elemér hetven éves. *Magyar Nemzet* 24(1968) 205. sz. 11. l.
- Thomas von Bogyay*: Elemér Mályusz 75 Jahre alt. *Ungarn-Jahrbuch* 5(1973) 315–317. l.
- Album Elemér Mályusz. Études présentées à la Commission Internationale pour l' Histoire des Assemblées d'États. Studies presented to the International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions. LVI. Székesfehérvár–Bp. 1972. Bruxelles, 1976. 406 l.
- Mályusz Elemér emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Bp. 1984. 456 l., 1 t.
- Komjáthy Miklós*: A 90 éves Mályusz Elemér köszöntése. *Diakonia* 10(1988) 2. sz. 55. l.
- Meghalt Mályusz Elemér. *Magyar Nemzet* 52(1989) 200. sz. 12. l.
- Czigány Lóránt*: A túlsó partról. Mit „vétett” Mályusz Elemér? *Magyar Nemzet* 52(1989) 219. sz. 6. l.
- Fabiny Tibor*: Mályusz Elemér halálára. *Evangelikus Élet* 54(1989) 39. sz. 3. l.
- Jakó Zsigmond*: Búcsú Mályusz Elemértől. *Hitel* 2(1989) 23. sz. 62–63. l.
- Engel Pál*: Mályusz Elemér (1898–1989). *Történelmi Szemle* 31(1989) 310–311. l.
- Jakó Zsigmond*: Mályusz Elemér. 1898–1989. *Magyar Tudomány* 35(1990) 100–102. l.
- Soós István*: Mályusz Elemér (1898–1989). *Levéltári Szemle* 40(1990) 1. sz. 106–108. l.
- Komjáthy Miklós*: Mályusz Elemér. *Keresztyén Igazság* 1990. 5. sz. 37. l.
- Bélay Vilmos*: Mályusz Elemér (1898–1989). *Levéltári Közlemények* 61(1990) 201–202. l.
- Thomas von Bogyay*: Elemér Mályusz (22. VII. 1898–25. VIII. 1989). *Südost-Forschungen* 49(1990) 365–369. l.; magyarul ld. *Thomas von Bogyay*: Megemlékezés dr. Mályusz Elemér munkásságáról. Közreadja, bevezeti: Vető Béla. *Lelkipásztor* 66(1991) 180–181. l.
- Pál Engel*: Elemér Mályusz (22. August 1898–25. August 1989). *Ungarn-Jahrbuch* 18(1990) [1991.] 337–338. l.

Összeállította: Soós István

Engel Pál munkásságának bibliográfiája*

1964–1998

1964

Állam és uralkodó osztály a IX–XI. századi Bizáncban. *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 2(1964) 213–223. 1.

J. Karayannopoulos: Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung. (München, C. H. Beck. 1959. XX, 105 l. Byzantinisches Archiv. 10. H.) A bizánci themaszervezet keletkezése. [Könyvismertetés.] *Századok* 98(1964) 1294–1295. 1.

1966

A bizánci nemesség születése. *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 3(1966) 285–300. 1.

Emma Lederer: Die Entfaltung des Feudalismus in Ungarn. Lederer E.: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Budapest 1959. Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. 208 p. [Könyvismertetés.] *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio historica* 8(1966) 260–261. 1.

Mistler, Jean: La Librairie Hachette de 1826 à nos jours. Paris, 1964. Hachette, 407 l., 33 t. [Könyvismertetés.] *Magyar Könyvszemle* 82(1966) 406–407. 1.

1968

A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században. 1. *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 4(1968) 337–357. 1.

1969

Adam Olearius viszontagságos útja az orosz földön át Perzsiába. Ford. Balassa Klára. A fordítást átnézte, a bevezetést és a jegyzéket írta: —. Bp. 1969. (Világjárók. Klasszikus útleírások XI.) 341 l., 36 t. (Bevezetés: 5–14. l.)

Zur Frage der mittelbyzantinischen Epibole. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 17(1969) 443–448. 1.

1970

A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században. 2. *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 5(1970) 291–313. 1.

* A Történelmi Szemle szerkesztősége ezúton köszönti lapunk kedves munkatársát, Engel Pált, az MTA levelező tagját, 60. születésnapja alkalmából.

1974

Gépesített kölcsönzési nyilvántartás a Drezdai Műszaki Egyetem Könyvtárában. *Könyvtári Figyelő* 20(1974) 38–44. 1.

1976

Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. (5. Bd. 1438–1457. Bearbeitet von Gustav Gündisch. Köln–Wien, Böhlau Verl.–Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1975. LX, 638 l., 4 t.) Okmánytár az erdélyi németek történetéhez. [Könyvismertetés.] *Századok* 110(1976) 1156–1157. 1.

1977

Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). Bp. 1977. (Értekezések a történeti tudományok köréből 83.) 229 l.

1981

[Az 1387–1457. évkör.] In: *Magyarország történeti kronológiája*. Főszerk. Benda Kálmán. I. A kezdetektől 1526-ig. Bp. 1981. [további kiadások: 1983., 1986.] 229–273. l.

Gótikus sírkövek Máriavölgyről és Segesdről. (Lővei Pállal és Varga Líviával közösen.) *Művészettörténeti Értesítő* 30(1981) 140–144. 1.

A honor. (A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez.) *Történelmi Szemle* 24(1981) 1–19. 1.

A tornagörgői, egy bazini és egy ismeretlen helyről származó sírkőről. (Lővei Pállal és Varga Líviával közösen.) *Művészettörténeti Értesítő* 30(1981) 255–259. 1.

Zsigmond király-császár és a ligák. (Benda Kálmánnal és Fügedi Erikkel közösen.) In: *Olvastam valahol... Történetek a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban*. Bp. 1981. 98–110. 1.

1982

Világtörténet évszámokban. 1789-ig. Összeáll. —. Bp. 1982. [második kiadás: 1988.] 195 l.

Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. *Századok* 116(1982) 880–922. 1.

János Hunyadi: The Decisive Years of His Career, 1440–1444. In: *From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*. Ed. J. M. Bak, B. K. Király. New York, 1982. (Eastern European Monographs 104.) 103–123. 1.

Nagy Lajos és a középkori magyar nagyhatalom. *História* 4(1982) 4–5. sz. 52–53. 1.
Tanácskozás Mátyás királyról az ausztriai Schallaburgban. *Magyar Nemzet* 38(1982) 268. sz. 7. 1.

1983

Andreas Baumkircher und Ungarn. Quellen zu Andreas Baumkircher im Ungarischen Staatsarchiv. In: *Andreas Baumkircher und seine Zeit. Symposion im Rahmen der "Schlaininger Gespräch" vom 24.–26. September 1982 auf Burg Schlaining*. Red. Rudolf Kropf, Wolfgang Meyer. Eisenstadt, 1983. 247–255. 1.

The Political System of the Angevin Kingdom. *The New Hungarian Quarterly* Nr. 90 (Summer 1983) 124–128. 1.

Székesfehérvári kőfaragványok Györgyi Bodó Miklós prépost címerével. (Lővei Pállal közösen.) *Művészettörténeti Értesítő* 32(1983) 1–7. 1.

Zsigmond-kori bárói síremlékeinkről. (Lővei Pállal és Varga Líviával közösen.) *Ars Hungarica* 11(1983) 21–48. 1.

1984

Grabplatten von ungarischen Magnaten aus dem Zeitalter der Anjou-Könige und Sigismunds von Luxemburg. (Lővei Pállal és Varga Líviával közösen.) *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae* 30(1984) 33–63. 1.

Hadsereg és társadalom a lovagkorban. *História* 6(1984) 5–6. sz. 64–65. 1.

Hunyadi János kormányzó itineráriuma (1446–1452). *Századok* 118(1984) 974–997. 1.

Károly Róbert és reformjai. (Benda Kálmánnal és Fügedi Erikkel közösen.) In: *Olvas-tam valahol.... II. Történészek a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban*. Bp. 1984. 74–82. 1.

A szegedi eskü és a váradi béke. Adalék az 1444. év eseménytörténetéhez. In: *Mályusz Elemér emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Bp. 1984. 77–96. 1.

Vár és hatalom. Az uralom területi alapjai a középkori Magyarországon. I–II. *Világosság* 25(1984) 288–295., 367–375. 1.

1985

Ung megye nemesi társadalma 1437 előtt. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1985.

Saecula Hungariae 1301–1438. Összeáll. —. Bp. 1985. sztl.

Saecula Hungariae 1301–1438. Compiled by —. Bp. 1985. sztl.

Les archives de la Hongrie en vue de l'histoire des pays balkaniques. *CIBAL Bulletin d'Information* 9(1985) 48–49. 1.

Die Barone Ludwigs des Grossen, König von Ungarn (1342–1382). *Alba Regia* 22(1985) 11–19. 1.

Magyarország és a török veszély Zsigmond korában (1387–1437). In: *Fejezetek a régebbi magyar történelemből*. II. Szerk. Makk Ferenc. Kéziratként. Bp. 1985. 87–101. 1.

Nagy Lajos bárói. *Történelmi Szemle* 28(1985) 393–413. 1.

Ung megye településviszonyai és népessége a Zsigmond-korban. (Adatok Magyarország középkori demográfiájához.) *Századok* 119(1985) 941–1005. 1.

Utószó. In: *John Gillingham: A Rózsák Háborúja*. Bp. 1985. 311–313. 1.

Chronica und Beschreibung der Türckey, mit eyner Vorrhed D. Martini Lutheri. Unveränderter Nachdruck der Ausgabe Nürnberg 1530 sowie fünf weiterer „Türkendrucke“ des 15. und 16. Jahrhunderts. Mit einer Einführung von Carl Göllner. Köln–Wien, 1983, Böhlau. XXVII, 256 o. Törökország krónikája és leírása, Luther Márton előszavával. Az 1530. évi nürnbergi kiadás változatlan utánnomása, valamint öt további Turcica-nyomatvány a 15. és 16. századból. [Könyvismertetés.] *Századok* 119(1985) 249–250. 1.

1986

A királyi hatalom válsága (1382–1403)., A királyi hatalom megszilárdítása (1403–1437)., Zsigmond külpolitikája (1403–1437)., A Zsigmond-kor társadalmi változásai., A

Zsigmond-kor kultúrája., A rendi erők győzelme. Hunyadi János kora (1437–1457). In: *Magyarország története 1301–1457*. Szerk. Kristó Gyula. Bp. 1986. 109–218. l.

Főnemesi sírkövek a Zsigmond kori Magyarországon. (Lővei Pállal és Varga Líviával közösen.) In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk., előszó: Fügedi Erik. Bp. 1986. 203–233., 348–351. l.

Thuróczy János és krónikája. In: *Thuróczy János: A magyarok krónikája*. [Hasonmás kiadás.] Bp. 1986. 409–420. l.

1987

Luxemburgi Zsigmond. Magyar király, német-római császár. *História* 9(1987) 5–6. s: 3–6. l.

Ozori Pipo. In: *Ozori Pipo emlékezete*. Szerk. Vadas Ferenc. Szekszárd, 1987. 53–88. l.

Temetkezések a középkori székesfehérvári bazilikában. (Függelék: A székesfehérvári koronázások.) *Századok* 121(1987) 613–637. l.

Töprengések az Árpád-kori sánccvárok problémájáról. *Műemlékvédelem* 31(1987) 1. sz. 9–14. l.

Az utazó király: Zsigmond itineráriuma., Zsigmond bárói., Zsigmond bárói: Rövid életrajzok. In: *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. I. Tanulmányok*. Bp. 1987. 70–92., 114–129., 405–458. l.

1988

Társadalom és politikai struktúra az Anjou-kori Magyarországon. Bp. 1988. (Előadások a Történettudományi Intézetben 11.) 23 l.

Saecula Hungariae 1301–1438. Zusammengestellt von —. Bp. 1988. sztl.

Az Anjouk új arisztokráciája. In: *Visegrád 1335. Tudományos tanácskozás a visegrádi királytalálkozó 650. évfordulóján*. Szerk. Köblös József. Bp. 1988. 23–30. l.

Nagy Lajos és a középkori nagyhatalom., Károly Róbert., Luxemburgi Zsigmond. In: *Magyarok a Kárpát-medencében*. Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988. [második kiadás: 1989.] (História könyvek) 52–55., 59. l.

Az ország újraegyesítése. Károly Róbert küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). *Századok* 122(1988) 89–146. l.

Szűcs Jenő emlékezete. *Magyar Nemzet* 51(1988)·295. sz. 4. l.

The Travelling King: Sigismund's Itinerary. *The New Hungarian Quarterly* Nr. 110. (Summer 1988) 91–100. l.

1989

Kamarahaszna-összeírások 1427-ből. Bp. 1989. (Új Történelmi Tár 2.) 211 l.

Die Güssinger im Kampf gegen die ungarische Krone. In: *Bericht über den siebzehnten österreichischen Historikertag in Eisenstadt, veranstaltet vom Verband Österreichischer Geschichtsvereine in der Zeit vom 31. August bis 5. September 1987*. Wien, 1989. (Veröffentlichungen des Verbandes Österreichischer Geschichtsvereine 26.) 67–69. l.

Die Güssinger im Kampf gegen die ungarische Krone., Die Grafschaft (Gespannschaft) Eisenburg im 14. Jahrhundert. In: *Die Güssinger. Beiträge zur Geschichte der Herren von Güns/Güssing und ihrer Zeit (13./14. Jahrhundert)*. Hg. Heide Dienst und Irntraut Lindeck-Pozza. Eisenstadt, 1989. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 79.) 85–113., 115–126. l.

Jelentés a bizottságnak. Királysírok, fejfa nélkül... (Buza Péter interjúja.) *Magyar Nemzet* 52(1989) 36. sz. 10. l.

Egy király Európában. *Magyar Nemzet* 52(1989) 194. sz. 5. l.

A király hűséges támasza. Stibor vajda. *História* 11(1989) 1–2. sz. 8–10. l.

Mályusz Elemér (1898–1989). *Történelmi Szemele* 31(1989) 310–311. l.

Temetkezések a székesfehérvári bazilikában. *História* 11(1989) 3. sz. 5–6. l.

Kalandozások a kártyában. Géza Ottlik–Hugh Kelsey: *Adventures in Card Play*. Victor Gollanz Ltd. London, 1979, 1983. 286 oldal. *Adventures au jeu de la carte*. Pierre Belford. Paris, 1988. 356 oldal. [Könyvismertetés.] *Holmi* 1(1989) 347–349. l.

1990

Beilleszkedés Európába. A kezdetektől 1440-ig. Bp. 1990. [második kiadás: é. n.] (Magyarok Európában. Szerk. Glatz Ferenc. 1.) 388 l.

The Age of the Angevines, 1301–1382. In: *A History of Hungary*. Ed. Peter F. Sugar et al. Bloomington, 1990. 34–53. l.

Der Adel Nordostungarns zur Zeit König Sigismunds (1387–1437). In: *Settlement and Society in Hungary*. Ed. by Ferenc Glatz. Bp. 1990. (Études historiques hongroises 1990. 1.) 27–47. l.

Charles II de Duras, roi de Hongrie et son parti. In: *La dédition de Nice a la Savoie 1388. Actes du colloque international de Nice (septembre 1988)*. Paris, 1990. 199–205. l.

Család és társadalom a középkorban. Előtanulmány. *História* 12(1990) 2. sz. 16–19. l.

Hol van Közép-Európa, és ha megvan, kell-e? *Holmi* 2(1990) 108–109. l.

A magyar őstörténet három problémája. *História* 12(1990) 5–6. sz. 58–60. l.

A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése. *Századok* 124(1990) 25–93. l.

1991

János Thuróczy: *Chronicle of the Hungarians*. Transl. by Frank Mantello. Foreword and commentary by —. Bloomington, 1991. 225 l.

Elemér Mályusz (22. August 1898–25. August 1989). *Ungarn-Jahrbuch* 18(1990) [1991.] 337–338. l.

1241–1991. [Bevezetés Szűcs Jenő: Hétszázötven éve tört ránk a tatár. Minden hatodik magyar halt meg c. írásához.] *Népszabadság* 49(1991) 80. sz. 23. l.

A geressei vörösmárvány használata Zágrábban és környékén a középkorban. (Lővei Pállal közösen.) In: *Annales de la Galerie Nationale Hongroise*. Bp. 1991. 47–51. l.

A kettős honfoglalás. *Napjaink* 5(1991) 1. sz. 15–18. l.

Köszeg középkori várai. (Hozzászólás egy vitához.) *Vasi Szemle* 45(1991) 602–606. l.

Mindenkor Európában. Karddal és ekével. (Daniss Győző interjúja.) *Népszabadság* 49(1991) 52. sz. 27. l.

1992

Középkor. Beilleszkedés Európába. (Alapfogalmak, követelmények.) In: *Vezérfonal a magyar és egyetemes történelem oktatásához. Kézirat gyanánt az V. Országos Történelemtanári Konferencia résztvevői számára*. Békásmegyér, 1992. 5–7. l.

Két töredékes sírkő a Margit-szigetről. (Lővei Pállal közösen.) *Budapest Régiségei* 29(1992) 49–56. l.

- Magyarország nagyhatalmi szerepe az Anjouk korában. *Napjaink* 6(1992) 2. sz. 9–18. l.
 Salgai Miklós. *Levéltári Közlemények* 63(1992) 15–26. l.
 A Szent István-i tanulás. *Élet és Irodalom* 36(1992) 34. sz. 1. l.
 Város és vidéke a középkorban [Temesvár]. *História* 14(1992) 1. sz. 5–8. l.

1993

- The laws of the medieval kingdom of Hungary. 2. 1301–1457.* Transl. and ed. by János M. Bak, —, James Ross Sweeney. Salt Lake City, 1992. [1993.] XLIX, 293 l.
 Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. A kötetet sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: —. Bp. 1993. (História könyvtár. Monográfiák 1.) XI, 398 l. (A szerkesztő előszava: VII–XI. l.)
 Középkor. Beilleszkedés Európába. (Alapfogalmak, követelmények.) In: *Vezérfonal a magyar és az egyetemes történelem tanításához.* Szerk. Glatz Ferenc. Bp.–Békásmegyér, 1993. (História könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből 1.) 18–24. l.
 Birtok- és családtörténet. (Kísérlet egy 14. századi rekonstrukcióra.) In: *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára.* Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 23–36. l.
 Egyház- és vármegye Szent István korában. *História* 15(1993) 9–10. sz. 4. l.
 Feltevések a magyarok őshazájáról és vándorlásairól. *História* 15(1993) 8. sz. 3. l.
 A magyar királyság jövedelmei Zsigmond korában. In: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára.* Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 27–31. l.
 A török–magyar küzdelmek legrégebbi fejezete? (Egy magyar lovag levele Rodoszról 1361-ből.) In: *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára.* Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 33–40. l.
 Vázlat Szűcs Jenőről. *Holmi* 5(1993) 833–837. l.
 [Válasz az Aetas körkérdésére a magyar történetírás szerkezetéről és intézményrendszeréről.] *Aetas* 1993. 4. sz. 169–170. l.

1994

- Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Főszerk. Kristó Gyula, szerk. — és Makk Ferenc. Bp. 1994. [A szövegben további 202 címszó, 19 tábla, 2 térkép.]
 Die Einkünfte Kaiser Sigismunds in Ungarn. In: *Sigismund von Luxemburg, Kaiser und König in Mitteleuropa 1387–1437. Beiträge zur Herrschaft Kaiser Sigismunds und der europäischen Geschichte um 1400. Vorträge der internationalen Tagung in Budapest vom 8.–11. Juli 1987 anlässlich der 600. Wiederkehr seiner Thronbesteigung in Ungarn und seines 550. Todestages.* Hg. Josef Macek, Ernő Marosi, Ferdinand Seibt. Warendorf, 1994. (Studien zu den Luxemburgern und ihrer Zeit 5.) 179–182. l.
 A főnemesség megerősödése a Zsigmond-korban. *Rubicon* 5(1994) 10. sz. 8–11. l.
 Hadakozók rendje. Nemesség a középkori Európában. *Rubicon* 5(1994) 4–5. sz. 4–6. l.
 János Hunyadi and the Peace "of Szeged" (1444). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 47(1994) 241–257. l.
 A középkori Dunántúl mint történeti táj. In: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541.* Szerk. Mikó Árpád, Takács Imre. Bp. 1994. 13–20. l.
 Magyarország és a török veszély Zsigmond korában (1387–1437). *Századok* 128(1994) 273–287. l.
 Mire jó az archontológia? *História* 16(1994) 3. sz. 8–9. l.

Németek. (Tilkovszky Lóránttal közösen.) In: *Együtt élő népek a Kárpát-medencében*. Szerk. Ács Zoltán. Bp. 1994. 77–97. 1.

1995

Virágkor és pusztulás. A kezdetektől 1606-ig. Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. A szövegeket írta —, Szakály Ferenc. Bp. 1995. (Magyarország története térképeken elbeszélve. 1.) 67 l.

Egy bácskai jobbágynévsor 1525-ből. *Történelmi Szemle* 37(1995) 353–365. 1.

Beiträge zur Herkunft und zur Tätigkeit der Familie von Alben in Ungarn. (Süttő Szilárdal közösen.) *Südost-Forschungen* 54(1995) 23–48. 1.

A középkori Bosznia. *História* 17(1995) 1. sz. 3–6. 1.

Luxemburgi Zsigmond. *Rubicon* 6(1995) 10. sz. 4–7. 1.

Magyarok a Kárpát-medencében. A kettős honfoglalás teóriája. Beszélgetés Engel Pál professzorral. (V. Bálint Éva interjúja.) *Magyar Hírlap* 28(1995) 194. sz. 11. 1.

Magyarország földbirtokosai — térinformatikai adatbázis. [Poszterösszefoglaló.] (Kollányi Lászlóval és Sallay Ágnessel közösen.) In: *Térinformatika a felsőoktatásban szimpózium*. IV. Bp. 1995. 48–49. 1.

A magyarországi birtokszerkezet átalakulása a Zsigmond-korban. (Öt északkeleti megye példája.) In: *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szerk. Koszta László. Szeged, 1995. 141–159. 1.

A váradi hamis béke. *História* 17(1995) 4. sz. 3–6. 1.

1996

Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Bp. 1996. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) XXXIII, 567, 266 l.

A temesvári és moldovai szandzsák török kori települései (1554–1579). Szeged, 1996. (Dél-alföldi évszázadok 8.) 187 l., 1 térkép.

Egy 1525. évi bácskai jobbágynévsor családnevei. (Fehértói Katalinnal közösen.) *Magyar Nyelv* 92(1996) 242–246. 1.

Honor, castrum, comitatus. Studies in the Government System of the Angevin Kingdom. *Quaestiones Medii Aevi Novae* 1(1996) 91–100. 1.

Kitalált helységnevek. A Magyar nagylexikon a magyarországi helységekről. *História* 18(1996) 7. sz. 31–32. 1.

A középkori Magyar Királyság intézménye. (Rácz Árpád interjúja.) *Rubicon* 7(1996) 1–2. sz. 4–7. 1.

Néhány XIV. századi erdélyi alvajda származása. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. 176–186. 1.

A pogány magyarok népe. *História* 18(1996) 4. sz. 3–6. 1.

A pogány magyarok népe és országa. *História* 18(1996) 8. sz. 12–13. 1.

Ungarija i turskata opasnost po vremeto na Sigizmund (1387–1437). *Istorečeski Pregled* 52(1996) Nr. 6. 94–107. 1.

Uradalom szervezés a Dunántúlon a XIV–XV. században. In: *Tanulmányok Pápa város történetéből*. 2. Szerk. Hermann István. Pápa, 1996. 21–27. 1.

1997

Az Anjou- és Zsigmond kori Magyarország történeti demográfiájának problémái. In: *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások.* Szerk. Kovacsics József. Bp. 1997. 111–116. l.

A Drávántúl középkori topográfiája: a történeti rekonstrukció problémája. *Történelmi Szemle* 39(1997) 297–312. l.

Egység és megosztottság. Választóvonalak a késő középkori Európában. *Rubicon* 8(1997) 5–6. sz. 19–23. l.

Zur Frage der bosnisch–ungarischen Beziehungen im 14–15. Jahrhundert. *Südost-Forschungen* 56(1997) 27–42. l.

Hunyadi pályakezdése. In: *Nobilimea românească din Transilvania. Az erdélyi román nemesség.* Coordonator: Marius Diaconescu. Satu Mare, 1997. 91–109. l.

Köszöntő [Györffy György 80. születésnapjára]. *Történelmi Szemle* 39(1997) 295–296. l.

Megszűnik az Akadémiai Könyvtár? Engel Pál lemondott főigazgató az ámtásokról, a pénziányról, a jobb és bal kézről. (Rosdy Tamás interjúja.) *Magyar Nemzet* 60(1997) 279. sz. 18. l.

Nagy Lajos ismeretlen adományreformja. *Történelmi Szemle* 39(1997) 137–157. l.

A Széchenyi Professzori Ösztöndíjról. *Akadémia* 1(1997) 2. sz. 47–48. l.

14. századi magyar vonatkozású iratok a johannita lovagrend máltai levéltárából. *Történelmi Szemle* 39(1997) 111–118. l.

Toldi Miklós nyomában. Nagy Lajos ismeretlen adományreformja. *História* 19(1997) 7. sz. 21–23. l.

Urkunde, -wesen /A. Westliches Abendland/ VI. Ungarn. In: *Lexikon des Mittelalters.* VIII. Hrsg. und Berater: Norbert Angermann et al. München, 1997. 1307–1308. h.

Jörg K. Hoensch, Kaiser Sigismund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit 1368–1437. München: C. H. Beck 1996. 652 S., 33 Abb., 5 Kt., ISBN 3-406-41119-3, DM 86,-. [Könyvismertetés.] *Südost-Forschungen* 56(1997) 480–484. l.

1998

Magyarország helye a késő középkori Európában., Zsigmond kora., A rendi erők győzelme. Hunyadi János kora (1437–1457). In: *Magyarország története 1301–1526.* Bp. 1998. (Osiris tankönyvek) 11–24., 121–213. l.

Életmód és történelemtanítás. *Rubicon* 9(1998) 7. sz. 4–5. l.

Engel Pál a térítő első magyar királyról. A magyar átalakulás volt a legsikeresebb. (Joó István interjúja.) *Új Pest Megyei Hírlap* 3(1998) 193. sz. 6. l.

Harc Szent István koronájáért. A magyar királyság István megkoronázásától Béla trónra lépéséig. *História* 20(1998) 1. sz. 7–8. l.

Inkább a Nyugathoz tartozunk. Ma lenne hetvenéves Szűcs Jenő történész. *Népszabadság* 56(1998) 162. sz. 9. l.

Neki problemi bosanko–ugarskih odnosa. *Zbornik odsjeka za povijesne znanosti* 16(1998) 57–72. l.

The Past as Prologue: A New General History. Miklós Molnár: Histoire de la Hongrie. Paris, Hatier, 1996, 469 pp. (Collection "Nations d'Europe"). [Könyvismertetés.] *The Hungarian Quarterly* Nr. 149. (Spring 1998) 137–139. l.

E számunk szerzői

- CIEGER ANDRÁS tanársegéd (Eötvös Loránd Tudomány-
egyetem Állam- és Jogtudományi Kar)
- EDDIE, SCOTT M. egyetemi tanár (Torontói Egyetem)
- ERŐS VILMOS PhD, egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudomány-
egyetem, Debrecen)
- HATOS PÁL tanársegéd (Eötvös Loránd Tudomány-
egyetem Bölcsészettudományi Kar)
- MÁLYUSZ ELEMÉR (1898–1989)
- PACH ZSIGMOND PÁL az MTA rendes tagja (MTA TTI)
- SOÓS ISTVÁN a tört. tud. kandidátusa, tud. munkatárs
(MTA TTI)
- TÓTH ISTVÁN GYÖRGY a tört. tud. kandidátusa, osztályvezető-
helyettes (MTA TTI)
- VARGA J. JÁNOS a tört. tud. kandidátusa, tud. főmunkatárs
(MTA TTI)
- ZSOLDOS ATTILA a tört. tud. kandidátusa, tud. munkatárs
(MTA TTI)

MTA = Magyar Tudományos Akadémia

TTI = Történettudományi Intézet

HU ISSN 0040–9634

Kiadja

MTA Történettudományi Intézete

Kiadásért felel Szász Zoltán igazgató

A szerkesztési, tördelési munkálatokat az

MTA Történettudományi Intézete

számítógépes kiadványcsoportja végezte.

Vezető: Burucs Kornélia

Tördelőszerkesztő: Turcsán Anita

Nyomtatás: KRÓNIKÁS BT. Biatorbágy

F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 500 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1900 Budapest, XIII., Lehel út 10/a
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636 HELIR 021-02799
pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányoként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri utca 53., telefon: 155-8539)
a Magiszter könyvesboltban
(1052 Budapest, Városház utca 1., telefon: 138-2440)
és a Könyvudvarban
(1053 Budapest, Múzeum krt. 7., átjáróház;
telefon: 138-3648).

Külföldön terjeszti
a *KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat*
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

98|3-4

OSZK
KÖNYV-
TÁR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

A TARTALOMBÓL

1848/49 EMLÉKEZETE

(KOSÁRY DOMOKOS, GERGELY ANDRÁS,
SZÁSZ ZOLTÁN, HERMANN RÓBERT
ÉS SZABÓ RÓBERT ÍRÁSAI)

HEGYI KLÁRA

A BUDAI VILÁJET VÁRKATONASÁGA

LACKÓ MIKLÓS

A KULTÚRFILOZÓFUS PROHÁSZKA LAJOS

ZIMÁNYI VERA

A BATTHYÁNY I. ÁDÁMHOZ
INTÉZETT KÉRVÉNYEK

BORHI LÁSZLÓ

IRATOK AZ 1956–1958 KÖZÖTTI
AMERIKAI-MAGYAR VISZONY
TÖRTÉNETÉHEZ

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XL. ÉVFOLYAM, 1998. 3–4. SZÁM

Szerkesztők:

SZAKÁLY FERENC (főszerkesztő), GECSÉNYI LAJOS (rovatvezető),
GYÁNI GÁBOR (rovatvezető), TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (rovatvezető),
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság:

BUZA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, ENGEL PÁL, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA,
KUBINYI ANDRÁS, LACKÓ MIKLÓS, LITVÁN GYÖRGY,
L. NAGY ZSUZSA, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PACH ZSIGMOND PÁL, SOMOGYI ÉVA, SZÁSZ ZOLTÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

1848/49 EMLÉKEZETE

Kosáry Domokos: Európa és Magyarország 1848-ban	175
Gergely András: Sikeres vagy sikertelen 1848-as forradalmak? Az újabb történetírás mérlegei	185
Szász Zoltán: A nemzetiségek és az 1848-as magyar forradalom	193
Hermann Róbert: Eredmények és feladatok 1848–1849 hadtörténetének kutatásában	203
Szabó Róbert: Politikai propaganda és történelmi ünnep. Adalékok az 1948. márciusi centenáriumi ünnepségek történetéhez	215
Hegyí Klára: Etnikum, vallás, iszlamizáció. A budai vilájet várkatonaságának eredete és utánpótlása. A török várkatonaság származása	229
Erdész Ádám: A kolozsvári felekezeti magyar egyetem 1920–1921	257
Lackó Miklós: Egy nemes konzervatív. A kultúrfilozófus Prohászka Lajos	277

DOKUMENTUM

Zimányi Vera: Supplicationum merita. A Batthyány I. Ádám földesúrhoz és dunántúli főkapitányhoz intézett kérvények kivonatai	299
Schweitzer Gábor–Török Petra: „Ne köszönje meg nekem a fáradságomat ebben az ügyben”. Szabolcsi Lajos levelei Szekfű Gyulához	333
Borhi László: Iratok az 1956–1958 közötti amerikai–magyar viszony történetéhez	341

BEMUTATKOZUNK

Nyulásziné dr. Straub Éva: 115 éves a Turul. Egy szakfolyóirat rövid története	381
--	-----

1848/49 EMLÉKEZETE*

KOSÁRY DOMOKOS

Európa és Magyarország 1848-ban

Egy angol történész, akinek talán azért érdemes olvasni írásait, mert azonnal ellenkezésre, vitára ingerelnek, nemrég azzal állt elő, hogy európai kultúráról így, egyes számban, nem beszélhetünk, hiszen kontinensünket mindig, minden téren, nagy sokféleség jellemezte. Szerinte az a közös kultúra, amelynek megnyilvánulásait a történészek próbálják a múltban felfedezni, olyan önkényes fogalom csupán, amelyet azok próbálnak visszavetíteni a korábbi századokba, akik napjainkban az európai integráció politikai programját kívánják ezzel is igazolni.

E posztmodern ízü okoskodás persze nem sok sikerre számíthat azok között, akik tudják a történelemből, hogy a sokféleség, a nagyobb egészen belül, éppen Európa fő sajátosságai közé tartozott. A külföldi és hazai források egész sorát idézhetnénk annak bemutatására, hogy ennek és a közös európai kultúra meglétének, ilyen értelemben, a benne élők tudatában voltak a jóval korábbi századokban is.

Európa fő sajátosságai közé tartozott az is, hogy a társadalom egykori, kiváltságokra épült rendszerét, amelyet hagyományosan feudálisnak szoktunk nevezni, spontán fejlődés útján itt váltotta fel polgári rendszer a gazdaságban, politikai berendezésben s a művelődésben egyaránt. S ez — úgy látszik — innen terjedt szét azután, expanzió útján, a nagyvilágban.

Európa, tudjuk, maga is különböző, eltérő fejlettségi szintű zónák együtteséből állt. Így a polgári jellegű átalakulás is hosszú történelmi folyamat eredménye volt, rendszerint forradalmak és háborús konfliktusok kíséretében. E folyamat nyugaton, az epicentrum fejlettebb társadalmában indult: Hollandiában és a 17. századi Angliában. A 18. század végén Franciaországban folytatódott, nagy visszhangot keltő, különösen drámai események között, amelyeket azonban ma már inkább egy helyi, egyedi változat, és nem egy általános érvényű modell velejáróinak tekintünk. A múlt század derekán ért azután e folyamat Közép-Európa keleti zónájáig. Méghozzá úgy, hogy az élén, kezdeményezőként, Magyarország haladt. A lengyelek ugyanis, miután elvéreztek egy korábbi — még nem polgári jellegű — felkelésben, komoly akcióra ekkor nem voltak képesek, bár emigránsaik, utóbb, segítségünkre jöttek. A csehek erőtlen prágai próbálkozását rövid úton szétverte az osztrák katonaság. A románok új politikai gárdája, Bukarestben, megkísérelt forradalmat indítani, de azt az orosz és török hatalom elnyomta, mielőtt valódi eredményeket érhetek volna el.

* Az első négy tanulmány az MTA 1998. márc. 2-i közgyűlésén és az MTA II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának emlékülésén elhangzott előadások szerkesztett szövege.

A magyar politikai elitnek viszont már előbb, március–áprilisban sikerült országát e nagy változáson átvezetnie.

Ennek az európai jelentőségű fordulatnak szeretném itt néhány nemzetközi érdekű történeti tanulságát, emlékezésül, százötvenedik évfordulója alkalmából, röviden elmondani.

1) Az első mindjárt az, hogy Magyarország, bármennyire felkészült is a változásra, azt csak bizonyos külső, nemzetközi feltételek bekövetkezte esetén volt képes végrehajtani. Ehhez annak az 1815 óta fennálló európai hatalmi rendszernek kellett válságba jutnia, amely Metternich nevével fémjelezhető. A harmincas évek közepétől kezdve kialakult egy nemesi vezetésű magyar reformmozgalom. Egyre több kiváltságos ismerte fel, hogy a régi rendszer tarthatatlan, káros és veszélyes, hogy a nyugati országok példái nyomán át kell térni a polgári berendezkedésre, és érdekegyesítés útján valódi nemzetet kell teremteni. Közben egy olyan kitűnő, európai látókörű, sokoldalú politikai elit lépett a színre, amely az országgyűlési és megyei viták küzdőterén komoly politikai gyakorlatot szerzett és felkészült arra, hogy a nagy változást végrehajtsa. Ezt azonban a Habsburg-hatalomnak alárendelt Magyarországon csak akkor tehette meg, amikor az 1848. februári francia forradalom és az általa kiváltott nemzetközi forradalmi láncreakció szinte napok alatt felborította Európa addigi hatalmi rendszerét. Amikor a francia robbanás után, március 13-án Bécsben Metternich megbukott, ezt mindjárt követte egy sor további megmozdulás.

Magyarországon két ütemben és két politikai központban ment végbe a fordulat. Az egyik a rendi országgyűlés volt, Pozsonyban, ahol az első lépést, a francia forradalom közvetlen hatására, március 3-án az ellenzék vezére, Kossuth tette meg, felirati javaslatával. Ez egyrészt alkotmányt követelt Ausztriának is — amivel nagy lökést adott a bécsi forradalomnak —, másrészt pedig azt kívánta, hogy azonnal vigyék keresztül az addig már elfogadott reformokat. Tehát még nem a teljes reformot (mint olykor feltételezik). A felirat elakadt a felsőtáblán. A bukófélben lévő régi rendszer vezetői ugyanis — már akkor — orosz beavatkozással fenyegetőztek. A március 13-i bécsi forradalom után viszont már nem volt akadálya annak, hogy március 14-én és 15-én, utólag, a feliratot átértelmezzék, illetve a még hiányzó részekkel kiegészítsék, teljessé tegyék. Pesten pedig, mint tudjuk, az ifjú radikálisok, élükön Petőfivel, a cenzúra eltörlése, a nevezetes 12 pont kihirdetése útján, ugyancsak március 15-én, forradalmi úton fogadtatták el új programjukat.

Az 1848 áprilisában szentesített új törvények félreérthetetlenül jelezték, hogy Magyarország, a forradalom eredményeként, átlépett a döntő határvonalon. Megszületett, Batthyány Lajos elnökletével, az első felelős magyar kormány, amelyről éppen az újabb kutatások mutatták ki, hogy stabilitásban, céltudatosságban más, egykorú új kormányoknál, amelyek a forradalomból születtek, előnyösen különbözött. Az első lépést tehát a magyar politika eredményesen tette meg, felhasználva a történelmi alkalmat, a nemzetközi erőviszonyok kedvező változását. Ezért nagy tévedés lehangoltan azt emlegetni, hogy a magyar forradalom elbukott. A valóságban a polgári forradalom győztes maradt, a feudalizmus nem állt vissza. A polgári rendszer alapvetése, a jobbágyfelszabadítás történelmünknek nem a bukásai, hanem nagy pozitívumai közé tartozik. Utóbb, a szabadságharc valóban elbukott. De a for-

radalom és a szabadságharc, bár egymáshoz szorosan kapcsolódtak, mégsem azonos fogalmak. Franciaország is elbukott a forradalmat követő háborúban. Az olaszok nemzeti mozgalmára 1848-ban, majd 1849-ben két alkalommal is döntő csapást mért Radetzky ármádiája, a kisebb mozgalmak szomorú sorsáról nem is beszélve. A legnagyobb ígéret, a magyar mozgalom fő reménye, a német nemzeti egység sem volt képes akkor valóra válni, és a széttagolt, helyi német forradalmakat maguk a német fegyverek taposták vérbe, porosz vezetés alatt. A magyar szabadságharc ennél jobbat és többet produkált, bukása ellenére, amelyet külső, orosz beavatkozás tett elkerülhetetlenné. Valamiféle demoralizáló, kiforgatott hivalkodás volna tehát olyasmint emlegetnünk, hogy úgyis hiába, a sors mindig csak minket üldöz. Ily egyszerűen sem az akkori, sem a későbbi nemzedékek nem tudják tetteikért vagy mulasztásaiukért a felelősséget magukról elhárítani.

2) Második tanulságunk az, hogy Magyarország a nemzetközi erőviszonyok újabb módosulása következtében került úgy szembe Ausztriával, hogy szeptemberben választania kellett a meghódolás és az önvédelmi harc között.

A februári francia forradalmat az idézte elő, hogy a politikai vezetés nem tudta kezelni azokat a polgári rendszer e szakaszára jellemző, új típusú feszültségeket, a különböző polgári rétegek, illetve az új munkásosztály között, amelyeket a robbanásig kiélezett egy régi típusú agrártermelési, élelmezési válság. A feszültség Angliában is jelentkezett, de ott nem jutott el a forradalomig, mert a gabonavám eltörlésével olcsóbb lett a kenyér és a polgárok egy része már bekerült a hatalom gépezetébe. A francia vezetés viszont magával szemben egyesített minden elégedetlen erőt. Így aztán jött a forradalom, amely egy négyszakaszos modellben ábrázolható. Az első szakaszban az ellenzéki erők, együtt, sikerrel megdöntik a kormányzatot. A másodikban a közös front felbomlik, a liberálisok kiválnak és szembefordulnak a radikálisokkal és a „szociális köztársaság” híveivel. A harmadikban a munkásság, a baloldal, felkeléssel próbálja e folyamatot megfordítani, de 1848 júniusában véresen leverik. Végül, a negyedik szakaszban az autokrácia újra uralomra jut és a liberálisokat is félretolja. Az év végén Louis Bonaparte — az eljövendő III. Napóleon császár — lett a köztársaság elnöke. E folyamatban része volt az angol politikának is, amely kezdettől fogva fékezte a francia radikális és forradalmi törekvéseket. Jött a fordított irányú láncreakció. Egyik hátrálás hozta a másikat.

Hasonló folyamat figyelhető meg az olasz és a német államok politikai viszonyainak alakulásában is. E társadalmak lassabban fejlődtek, mint a francia, a belső ellentétek nem éleződtek ki annyira, de a liberális nemesi-polgári vezetők szeme előtt ott volt a francia példa, a forradalmárok pedig nem kapták meg Franciaországtól azt a segítséget, amelyet reméltek. Jellemző, hogy a piemonti szárd köztársaság, amely az olasz nemzeti mozgalom előőrseként megtámadta az osztrákokat, azért nem akart segítséget kérni a franciáktól, mert — egykorú diplomáciai jelentés szerint — jobban félt a francia forradalom hatásától, mint az osztrák hadseregtől. Így azután július végén Radetzkytől vereséget is szenvedett. Ausztria helyzete megszilárdult. Az udvar elérkezettnek látta a pillanatot arra, hogy Magyarországtól az 1848-as törvények által biztosított önállóságának feladását követelje. E törvények egyébként az Ausztriát és Magyarországot „közösén” érdeklő ügyeket, kissé homá-

lyos megfogalmazásban, egy „király személye körüli” miniszterre bízták. Ezt mindkét fél saját reményei szerint tervezte módosítani. A magyar vezetés a pusztá perszonáluniót szerette volna elérni, amire azért is reménye volt, mivel a német egység, ha megvalósul, magába foglalta volna Ausztriát, s így a kívül maradó Magyarország hozzá csak a közös uralkodó személyén át kapcsolódhatott. A nemzetközi viszonyok alakulása azonban Ausztriának kedvezett, amely kezdettől fogva visszavenni készült a Magyarországnak tett „kényszerű” engedményeket.

Magyarország számára előnyösebb lett volna, ha a konfrontációt elkerülheti. De ha már arra került sor, helyesebb és reálisabb volt a meghódolás helyett a törvényesség alapján az önvédelmi harcot vállalnia. A kormány helyét az *Országos Honvédelmi Bizottmány* vette át, Kossuth vezetése alatt.

Batthyány, mielőtt lemondott, még Párizsba küldte gr. Teleki Lászlót, aki ott, hivatalos elismertség nélkül is, a magyar ügyet jól képviselte, a sajtót tájékoztatással látta el és jó ideig szinte külföldi magyar külügyminiszterként működött. Megbízottakat küldött más országokba. Pulszky Ferencet, aki 1849 elején Párizsba menekülőként érkezett, ő irányította Londonba, s szerzett neki hazuról utólag megbízást, miután kiderült, hogy Angliában magánszemélyként, a sajtó és közélet terén, ügyesen működik. Pulszky így — nem hivatalosan — Palmerston külügyminiszterhez is eljutott, aki azonban végig kitartott amellett, hogy a Habsburg Monarchiára, mint nagyhatalomra, feltétlenül szükség van az európai hatalmi egyensúly fenntartása érdekében.

3) Nyugaton szinte leírták Magyarországot, amikor Windisch-Grätz herceg, immár a császári sereg élén 1849 elején messze előnyomulva a fővárost is elfoglalta, és azt hitte, hogy végképp legyőzte a magyar forradalmat. E tévhit következménye az volt, hogy az osztrák kormány március 4-én kiadta az ún. olmützi manifesztumot, amely Magyarországot, részeire bontva, a koronatartományok egyikeként osztotta be a Monarchia új szervezetébe. Ekkor jött az újabb meglepetés, a magyar ellentámadás, a tavaszi hadjárat csodája, amelynek során az egykori főhadnagyok az osztrák határig kergették vissza megtépzott egykori tábornokaikat. Közben pedig Kossuth, a manifesztumra válaszul, április 14-én Debrecenben kimondotta a Habsburg-ház trónvesztését és Magyarország függetlenségét.

Az ennek értelmében április 19-én kelt Függetlenségi Nyilatkozat, ha olyan dokumentumnak, üzenetnek tekintjük, amely egy nemzet szabadságvágyát fejezi ki, indokolásra, igazolásra nem szorul.

Harmadik tanulságunk azonban, amelyet, sajnos, akkor is ki kell mondanunk, ha esetleg mások hagyományos véleményével nem egyezik, éppen az, hogy mint konkrét politikai lépés, az adott feltételek közt nem volt szerencsés. Magyarország nemzetközi helyzetén nem javított, hanem inkább rontott. Nem azért, mintha az orosz intervenciót — mint sokan hitték, akkor és utóbb — ez váltotta volna ki. Az osztrák vezetést a tavaszi magyar katonai sikerek készítették arra, hogy segítséget kérjen a cártól, akivel ilyen esetre már 1833 óta megállapodása volt. Schwarzenberg herceg osztrák miniszterelnök már a katonai segítség technikai részleteiről tárgyalt az orosz udvarral, amikor a trónfosztás történt. Igaz, hogy ezt bizalmas úton végezte, és saját minisztertanácsa elé csak április 21-én terjesztette a javaslatot, a főparancsnok előző napi ijesztő jelentésének hatására. Ha ekkor esetleg már a trónfosztásról

is hírt kapott — mint ahogy kaphatott —, akkor az már nem befolyásolta döntését, legfeljebb megnyugtatta annak nemzetközi visszhangját illetően. „Tant mieux” (annál jobb) — írta a hír vételekor az ifjú Ferenc József is. Brunnov londoni orosz követ saját szempontjából egyenesen szerencsés fordulatnak nevezte, hogy Kossuth nem maradt a legális önvédelem terén, mert — szerinte — az angolok rokonszenve már nagyon a magyarok felé kezdett fordulni. Az ő jelentéseiben olvasható az is, hogy Palmerston — állítólag — úgy reagált az orosz beavatkozás hírére: „csak gyorsan végezzenek”. A magyar nyilatkozatnak tehát e téren csak annyi szerepe volt, hogy az orosz — és osztrák — diplomácia számára megkönnyítette az intervenció tényének nemzetközi, nyugati elfogadtatását.

Az előző év óta, amikor még többféle alternatíva nyitva állt, a magyar politikának szűkebb lett a mozgáster. A forradalmak elapadtak, s az utolsó német, francia baloldali próbálkozások bukására is röviddel ezután sor került. Ezt a tendenciát Magyarország egymaga nem fordíthatta meg. Akkor sem, ha a honvédsereg a tavaszi hadjárat végén, az osztrák határon túl is folytatja a császári sereg üldözését. Ma már tudjuk, hogy az erőviszonyok nem kedveztek ennek, az osztrák és német területek nem voltak újra forradalmasíthatók, és Poroszország is inkább olyasmit tervezett, hogy bizonyos feltételek közt Ausztriának nyújt a magyarok ellen segítséget. Buda visszavétele pedig, a Függetlenségi Nyilatkozat mellett, a magyar tervek szerint szükséges volt ahhoz, hogy Magyarországot nemzetközileg elismerjék.

A nagyhatalmak viszont kezdettől fogva a Habsburg Monarchia fenntartása mellett, és a forradalmak ellen foglaltak állást. A francia kormány üres szavakkal intézte el az orosz intervenció ellen felszólaló interpellációkat. S örült, hogy Oroszország, ellenszolgáltatásul, elismerte a februári forradalomból született köztársaságukat. Anglia, az igazi nagyhatalom pedig a Habsburg-hatalom fő támasza volt. Szalay Lászlót, aki 1848 végén Londonban megbízólevéllel jelentkezett, a kormány azzal a postai közlésével utasította el, hogy „a brit kormány Magyarországot csak mint az osztrák birodalom alkotórészeinek egyikét ismeri”, és azért a magyaroknak, ha esetleg valami közölnivalójuk van, azt az osztrák követ útján kell megtenniök. Palmerston külügyminiszter mindvégig Habsburg-párti véleménye, főleg az angol közvéleményben a magyarok iránt erősödő rokonszenv miatt, utóbb is csak annyiban változott, hogy a Monarchia belső berendezését szerette volna, Bécs érdekében is, elfogadhatóbbá tenni, korszerűsíteni. Magán-személyként — mint említettük — időnként meghallgatta Pulszky információit, de neki is, meg a Londonba látogató Telekinek is azt tanácsolta, hogy egyezzenek meg Ausztriával, mert „az európai államrendszer keretében lehetetlen Ausztriát kis államokkal helyettesíteni”. Az angol alsóházban 1849. július 21-én a Magyarország érdekében elhangzott interpellációkra pedig az válaszolta, hogy Ausztria „az európai hatalmak egyensúlyának egyik legfontosabb tényezője”, amelynek szétesését, Magyarország elszakadását, a forradalmat, a brit kormány nem hajlandó támogatni. Ehhez, igaz, azt is hozzátette viszont, hogy Ausztriát is gyengítené, ha uralma pusztán erőszakon alapulna, és ezért kívánatos, hogy „a nagy harcnak valamilyen baráti megegyezés vessen véget a küzdő felek között”. Pulszky július 27-én is arról írt Kossuthnak, hogy Palmerston és más angol politikai személyiségek barátságosak, de mást nem tennének érdekünkben, mint „legfeljebb mediátort az 1848-iki törvények alapján”.

A bukás idején ilyen közvetítő lépés, vagy Bécsnek adott jó tanács, amelyre valóban történt kísérlet, természetesen semmi eredménnyel nem járhatott. De korábban, mondjuk áprilisban, a magyar sikerek idején, talán igen. Legalábbis szaván kellett volna fogni Angliát, ha valami lépésre akartuk bírni.

Az olmützi manifesztumra, mint Kossuth helyesen látta, Magyarországnak valóban választ kellett adnia. De ezt a Függetlenségi Nyilatkozat helyett szerencsésebb lett volna olyan formában tennie, amely a nagyhatalmi érdekeknek jobban megfelel. Érdemi visszhangra csak egy olyan jegyzék számíthatott, amelyben Magyarország kifejezi, hogy íme: önállóságát, ha kell, meg tudja védeni, de figyelembe véve a nagyhatalmak érdekét a Habsburg Monarchia, mint az európai egyensúly tényezője fenntartásában, hajlandó azok közvetítését, nemzetközi garanciáját igénybe véve, illő feltételek közt megegyezni a dinasztiaiával és a Monarchia békéjét, pozícióját a maga részéről biztosítani. Ez nem lett volna meghódolás, nem zárta volna ki, kellő eredmény híján, a további lépéseket, adott esetben még a függetlenség kimondását sem, még hinni sem kellett volna sikerében feltétlenül. A nagyhatalmak részéről viszont nem lett volna egyszerűen válasz nélkül hagyható. Valami mozgást elindíthatott, talán az orosz intervenció tudomásulvételét is nehezítette volna. Mivel a történelemnek ellenpróbája nincs, a „volna” szó használata ilyenkor sajnos elkerülhetetlen, ha a lehetséges alternatívákat keressük. De az egykorú nemzetközi koordináták ismeretében ennyit feltételezhetünk. Teleki azt is nagyon hiányolta, hogy a Nyilatkozat a magyarok és szomszéd nemzetek viszonyáról, amely nyugaton — főleg Franciaországban — külföldi megítélésünk egyik legfőbb kérdése volt, nem esett szó a Nyilatkozatban, holott erről, ha kiábrándító módon is, az osztrák manifesztum is beszélt. „Mérsékeltem a kifejezéseket s a népek testvériségéről is ejtettem pár szót” — írta Teleki Pulszkynak arról, hogy miként közölte a francia sajtóval a függetlenség kimondásának hírért.

Tudjuk persze, hogy Ausztria nem volt hajlandó egyezkedni a magyar „lázadókkal”. S eszerint a „békepárti” magyar politika sem volt realisabb a függetlenségínél. De itt nem e két fél viszonyáról volt szó csupán, hanem Európa főszerelői: a nagyhatalmak megmozgatásáról, amelyen Kossuth is annyit fáradozott.

4) Negyedik tanulságunk a magyarok és szomszéd nemzetek (a kissé leszűkítő magyar hivatalos szóhasználatban „nemzetiségek”) viszonyának elemzéséből adódik. E viszony hosszú történetén belül azonban, némi korábbi viták után, 1848, mint első nagy próbatétel, egy hosszabb folyamatnak drámai nyitánya volt csupán. A tanulságot tehát az alábbi fejtegetések végén kell elmondanunk.

A polgári fejlődés, francia mintára, másutt is nemzeti államokat készült létrehozni. Tehát olasz és német egységet a széttagoltság és az észak-itáliai osztrák uralom helyett. E folyamat előbb-utóbb érvényre is jutott, bár menetrendje, módzata nem volt eleve megírva. 1848-ban például nem sikerülhetett, ami Magyarország számára akkor hátrányosnak bizonyult. A soknemzetiségű, dinasztikus birodalmak esetében viszont, egy lépéssel tovább, a nacionalizmus, éppen ellenkezőleg, nem egyesítő, hanem dezintegráló, szétbontó erőként jelentkezett. Ez állt a török birodalomra, majd a Habsburg Birodalomra is. De az, hogy e tendencia mikor, miként, milyen ellenhatások közt fog érvényesülni, és minő végeredményt fog produkálni, termé-

szetesen itt sem volt a történelem menetrendjében előre megírva. Ütközhetek itt nagyhatalmi érdekek. Vagy maguk az érdekeltek, kisebb nemzetek próbálhatták a folyamatot megállítani, mint a csehek 1848-ban, akik a Habsburg Monarchia fenntartása mellett foglaltak állást, nehogy, a német Bund tagjaként, az új Németországba kerüljenek. A kisebb államokra, ha a Monarchiából kiválnak, a terjeszkedő orosz hatalom tehetette rá a kezét. Konfliktusokat ígért az is, hogy e régióban, ahol sokféle etnikum élt együtt, nemegyszer egymásba ékelődve, nemzeti alapon nehéz volt meghúzni a politikai határokat.

A régi, a történelmi Magyarországnak 1848-ban, sajátos módon, két arca, kétféle szerepe volt. Egyrészt, mint a magyar nemzeti mozgalom hazája, a soknemzetiségű Habsburg Birodalom kereteit feszegette. Másrészt viszont, mint soknemzetiségű ország, maga is „birodalmi” keret volt más, szomszéd nemzeti mozgalmak szemében. Még akkor is, ha egyébként, történeti múltját és földrajzi alkatát tekintve, Magyarország nem volt a Habsburg Birodalomhoz hasonlítható. Mint Széchenyi mondta: kisebb szövetség volt a nagyobb szövedéken belül. Befogadó ország volt már a középkorban is, de az elmúlt századok pusztulása, majd beköltözései nyomán, a magyarok a lakosság felét sem tették ki, bár még mindig a legnagyobb egyedi etnikumot alkották a sokféle más: horvát, szerb, román, szlovák, ruszin (ukrán), német stb. etnikum mellett. Ezek, kevés kivétellel, szintén a nemzeti fejlődés útjára léptek és saját nemzeti követelésekkel léptek fel a történelmi Magyarországgal szemben.

Tudjuk persze, hogy Franciaországban is sokan nem beszéltek franciául, és mégis mindenki a francia nemzet tagjának minősült. A magyar politikusok is úgy gondolták — nemesi liberálisok és ifjú, pesti radikálisok egyaránt —, hogy a polgári, egyéni szabadságjogok megadása fejében a többiek is hozzájuk csatlakoznak, és így az országból magyar polgári nemzetállamot lehet létrehozni. A valóságban ez nemcsak az etnikai arányok eltérő volta miatt nem sikerülhetett. Még döntőbb különbség volt az, hogy míg Franciaországban — mondjuk — a bretonok mögött az Atlanti-óceán terült el, addig Magyarország délvidéki szerbjei mögött, a határon túl, szerb fejedelemség, az erdélyi románok mögött pedig két román fejedelemség képviselte nemzetük céljait. S némi igyekezettel a szlovákokat is lehetett a csehek felé szorítani. A polgári szabadság elnyerését eleinte más etnikumok is üdvözölték, főleg akik nyertek vele, de nemsokára saját nemzeti, területi követelésekkel léptek fel. Mivel Bécs sietett e törekvéseket a magyar mozgalommal szemben felhasználni, a magyar vezetés ezeket osztrák (meg orosz pánszláv) aknamunkára próbálta visszavezetni. Bécs szerepe részben igaz volt, de korántsem teljesen. Nagyrészt állt a horvátok esetére, hiszen Jellačić Bécs számára indult elfoglalni Pestet, miután a magyar kormány a horvátok teljes különválásába is kész volt belemenni és eleve külön nemzetnek tartotta őket. Itt államjogi és nem etnikai kérdések álltak az előtérben. Nemigen lehetett a konfliktust elkerülni, Bécs szerepe miatt, a szerbek esetében sem, akik zömmel a katonai határőrvidéken éltek, és fegyveres felkelésük császári közegek meg a határon túlról érkező fegyveresek közreműködésével indult. De a szerb mozgalomnak volt olyan civil ága, amely, nemzeti identitásának megnyerőbb kezelésével, talán kedvezőbb irányba lett volna fordítható. A román-magyar viszony esetében nemcsak szembetűnően keveredtek közös és nagyon ellen-

tétes érdekek, hanem az is kitűnt, hogy bécsi vagy saját nemzeti akciók mellett ropant szerep jutott a Magyarországgal unió útján egyesült Erdély elmaradtabb társadalmi viszonyainak súlyos örökségeként, a román paraszti tömegeket mozgató ősi feszültségnek, az új század hazai módszereivel nehezen kezelhető robbanásveszélynek is. A fiatal magyar radikálisok sajtója a földesurakat tette felelőssé a „múlt bűneiért”, azért, hogy a románoknak „az erdélyi gyalázatos arisztokrácia ellenében halálos sérelmei voltak”.

A magyarok nem, vagy csak nehezen, későn ismerték fel azt, hogy a szomszéd nemzetek alapján véve ugyanazt akarják a maguk számára elérni, amit ők — a magyarok — már maguknak — úgy látszott — megszereztek. Feltették viszont országuk területi épségét és önállóságát. Az olműzi manifesztum, bár a nemzeti egyenjogúságot emlegette, ki is ábrándította a különböző nemzeti mozgalmi vezetőket abból a tévhitükből, hogy Bécs az ő céljaikat kívánja megvalósítani. Megin-dultak, elég szervezetlenül, bizonyos békéltető tárgyalások. Teleki László, aki Párizsban lengyel, román és más emigránsokkal találkozott, és a jövő perspektíváit a legvilágosabban ismerte fel, 1849 tavaszán sürgetve javasolta, hogy a kormány mindenképpen egyezzen meg a szomszéd nemzetekkel, és Magyarországot „a kon-föderáció bázisán” szervezze át. Május 15-én ezt írta Kossuthnak: „Magyarhon jövője nézetem szerint attól függ, hogy a különféle nemzetiségek iránt legyünk jog-kiosztásban mentől bőkezűbbek. Nemcsak Ausztria halt meg, hanem Szent István Magyarországa is”. Idehaza ezt az elképzelést csak a fiatal radikálisok egy csoportja támogatta. A kormány válaszul azt közölte, hogy az ország területi széttagolásába vagy „egy federatív státus felállításába” nem mehet bele. Az adott helyzetben, a háború küszöbén ezt különösen nem tehetette. Közben azért próbált a szerbekkel, főként pedig a románokkal megegyezésre jutni. A bukaresti forradalom volt külügyi államtitkára, N. Bălcescu javaslatára sikerült is egy „megbékélési tervezet” aláír-nia. Ez azután utóbb, július végén, alapul szolgált a Szegeden elfogadott nemzetiségi törvényhez is, amely első volt a maga nemében. A törvény biztosította a saját nyelv használatát a hatóságok előtt, a helyi közigazgatásban és az autonóm szervezetek-ben, valamint az iskolákban. Jelentőségét akkor is elismerhetjük, ha látjuk, hogy későn született és alkalmazására már nem kerülhetett sor, mint ahogy annak kipró-bálására sem, hogy e nyelvhasználati jogok mennyire elégíthetik ki a különböző nemzeti igényeket. A szabadságharc sorsát végül is nem ez a kérdés döntötte el, ha fokozta is nehézségeit. Ha a két román fejedelemség együttes erővel sem tudott az orosz és török uralomtól megszabadulni, akkor Paszkevics túlerejének követke-zményeit sem ellensúlyozhatta, hogy Avram Jancu, az erdélyi hegyek közt, mikor határozza el a harc beszüntetését. A jövő szempontjából azonban annál nagyobb jelentősége volt annak, hogy a kölcsönös sérelmek, a fájdalmas sebek, vagy a meg-békélés emléke él erősebben tovább.

Van szerző, aki úgy látja, hogy a sokféle nemzeti igényt, főleg területi köve-teléseik miatt, bőkezűbb engedményekkel sem lehetett volna leszerelni. Ez a meg-állapítás sokban reális, de alibiként is könnyen volt felhasználható. Mi úgy gondol-juk, hogy a magyaroknak, éppen 1848 tapasztalatai alapján, önrendelkezésüket visszanyerve, a szupremáciához való heves ragaszkodás helyett helyesebb lett volna,

kockázatot is vállalva, próbát tenni azzal az igyekezettel, amely azt kívánja elérni, hogy a közös, civilizált hazában mindenki, saját identitásával együtt, jobban otthon érezze magát, mint esetleg máshol. Ehhez viszont az alábbi, negyedik tanulság levonására volt — lett volna — szükség:

Az, hogy a régió kisebb nemzetei mind, egymás után, kifejlődnek, felnőnek, szétválnak, saját útjukon haladnak, a történelmi folyamat irányát tekintve elkerülhetetlennek mutatkozott. A *merre* kérdésre tehát a válasz eleve adva volt.

De nem volt eleve meghatározva az, hogy ez *miként, hogyan*, milyen körülmények közt fog végbemenni. Viszonylag békés úton, egyezkedéssel, úgy, hogy az együttműködés, a békés együttélés nem válik köztük lehetetlenné, vagy keserű vitákkal, európai válság és háború esetén robbanással, úgy, hogy a kazán darabjai kiszámíthatatlanul szétrepülnek.

A magyar politikának, amíg arra ideje és módja volt, megfelelő pozícióban, arra kellett törekednie, hogy e folyamatot ne erőszakkal próbálja eltorlaszolni, hanem úgy kanalizálni, ahogy az számára — és mások számára is — viszonylag elfogadható. Az önérdeket is lehet — sőt ajánlatos — értelmesen képviselni. Mások megbecsülése határozottságot is jelenthet, és nem gyengeséget.

Mondanivalónkat egy téves feltevés cáfolatával kezdtük. Ilyesmivel szeretném végezni is.

Legutóbb egy hazai folyóiratban az az állítás jelent meg, hogy Európához való hagyományos tartozásunk olyan toposz, vagyis bizonytalan hitelű közhely, amelyet történészeink újabban szándékosan sokat emlegetnek. S példaként hivatkozott is a *Magyarok Európában* c. sorozat III. kötetének egy idevágó passzusára, amelyet egyébként nem azért tartok ma is szakmailag helytállónak, mert történetesen tőlem származik.

Azt persze készséggel elismerem, hogy valóban szándékosan igyekszem igazat írni, amennyire tőlem telik. Sőt ezt olykor figyelmeztetés céljából is megteszem. Európai helyünk történeti elemzése azonban nem dicsekedni óhajt, önmagunkat, vagy éppen, még gyermetegebb naivitással, netán Brüsszelt emlékeztetve arra, hogy már régóta szépek és okosak vagyunk, tehát az Unió tagságát kiérdemeltük. Nem, ez itthon szól azoknak, akik még mindig nem ébredtek tudatára annak, hogy milyen nemzetközi, európai koordináták közt folyt és folyik történetünk, hogy nem pusztán szigeten vagy a puszták szigetén élnek, élünk, és akik tévesen képzelik, hogy hamuban sült érzeményeik varázsszavával úgy forgathatják maguk körül a külvilágot, mintha a fark csóválná a kutyát.

Világosan kell látnunk ugyanis, hogy a magyar történelem, és vele a magyar politika mozgásterét, legalábbis a 16. század eleje, az európai államrendszer létrejötte óta, meghatározó erővel a nemzetközi erőviszonyok alakulása szabta meg. Az így létrejött körvonalon, annak változásain, szűkülő vagy megnyíló, táguló lehetőségein belül azonban természetesen mindig volt több-kevesebb mozgásterünk.

A nagy kérdés mindenkor éppen az volt, hogy ezt a mozgásteret a magyar politikai elit hogyan tudta felhasználni, esetleg bővíteni, veszélyeit elkerülni, a lehetőségeit pedig, ha voltak, mint ahogy azok is voltak, felismerni és értékesíteni. S ez nemcsak 1848, vagy a régebbi múlt kérdése, a tegnapé és a tegnapelőtté, hanem a jelen és a jövő kérdése is.

DOMOKOS KOSÁRY
EUROPE AND HUNGARY IN 1848

This study conceives the 1848 Hungarian revolution as part of the long historical process that saw a system based on 'feudal' privileges replaced by a liberal, national parliamentary system. Along the eastern strip of central Europe, it was the Hungarian revolution that initiated this change - a transformation that had been effected in the western part of continent a long time before. The author of the study draws four lessons from the events.

Firstly, it is concluded that even if Hungary was prepared for the changes, as part of the Habsburg empire, it could only implement them after the fall of the international system of 1815. The second conclusion is that Hungary's clash with Austria (the latter wished to revoke the national 'concessions') in September 1848 was due to a renewed change in the international situation. The third conclusion is that given an international constellation in which the great powers—with England at the fore—viewed the resurrection of the Habsburg Monarchy as a necessity, the Hungarian declaration of independence in the spring of 1849 proved mistaken. The fourth and perhaps most important conclusion is that while on the one hand historical Hungary was the home of the Hungarian national liberal movement, it was also itself a multinational 'empire'. Other national movements were taking form in the country, and there was no possibility of Hungary being transformed into a nation-state on the French model.

Sikeres vagy sikertelen 1848-as forradalmak?

Az újabb történetírás mérlegei

Amikor mennyiségileg próbáltam felmérni az utóbbi évek nemzetközi szakirodalmi termését 1848-ról, az *Interneten* keresztül az egyik nagy amerikai könyvtárközi katalógushoz intéztem a kérdést: milyen címek vannak *Európa, 1848* tárgykörében? Sokára érkezett a válasz az utóbbi tíz év óta adatbázisát építő könyvtárból: *kétezer* ilyen címünk van — s mindjárt jött is vele a gépi ajánlat: nem elégedne meg a *kétszáz legfontosabbal*?

Európa 1848-as forradalmi tehát folytonosan ott vannak a kutatás témái, a publikációk anyagai között. A bőség nem lenyűgözi, hanem zavarba hozza a kutatót. Ám ha a történész igazán fontos anyagokat keres, meglepetve látja, hogy 1848–1849 alapvető dokumentumai mennyire későn, néha csak a legutóbbi években láttak napvilágot. Van-e fontosabb dokumentuma pl. a magyar 1848-nak, mint minisztertanácsi jegyzőkönyvei? És még tíz éve sincs, hogy végre napvilágot láttak F. Kiss Erzsébet gondozásában. Az osztrák minisztertanács ez időbeli jegyzőkönyvei az olasz, magyar, német 1848-as események szempontjából egyaránt meghatározó jelentőségűek — és csak tavaly jelentek meg. A frankfurti német ideiglenes kormány jegyzőkönyvei pedig még mindig csak eredetiben tanulmányozhatók Frankfurtban, kiadásuknak még előkészületeiről sincs tudomásom. Kézikönyvekből csak néhány év óta tájékozódhatunk, hogy kik voltak a képviselők Frankfurtban vagy Bécsben az alkotmányozó gyűlésekben; a magyar 1848-as népképviselők jegyzéke pedig alig néhány napja jelent meg Pálmány Béla gondozásában.

A feldolgozások bősége, a koncepciók zavarbaejtő sokasága mellett a megválaszolatlan kérdések egész sorát találjuk. Az alapkérdésekre ugyan fellelhetünk válaszokat, de egymásnak ellentmondóakat. Megteremthette volna-e az 1848-as *párizsi* forradalom már a századközepén a demokratikus Franciaországot? Volt-e esélye a *német egység* létrejöttének 1848-ban? A történészek eltérő válaszokat adnak ezekre a kérdésekre. Ha a válaszok különbözősége felől közelítünk, tehát ha pl. a német egység esélyeit illetően az igenlő és a tagadó választ adó nézeteket sorolnánk megjelenésük évről évre, akkor úgy tünne, mintha alig lenne a történetírásban e korszakot illetően érdemi változás. Pedig a válaszok politikai, társadalmi, gazdasági, nemzetközi megalapozottsága mind elmélyültebb, a történetírás fejlődése — megítélésünk szerint — e téren is kétségbevonhatatlan.

A korszak historiográfiáját kezdettől és hosszú időn át a *nemzeti* álláspont uralta. Tematikusan a nemzetté válás, a nemzetállami fejlődés, annak esélyei álltak a kutatás középpontjában. 1848 e szemléletben állomás volt a sikeresnek tartott későbbi nemzetállam-alapítás irányában, vagyis az olaszoknak 1860, a magyaroknak

1867, a németeknek 1870 felől visszatekintve vált értelmezhetővé, fontossá; tehát vagy a megvalósulttól eltérő zsákutcának, avagy éppen a teljes sikert netán idő előtt megkísértőnek számított.

A nemzeti szemlélet igazi konfliktusai azonban nem annyira az egyes nemzetek történetírásán belül, mint inkább a nemzetek közötti viszonylatban jelentkeztek. Szekfű Gyula például a maga korában rezignáltan állapította meg, hogy az egyes nemzeti szempontok összeegyeztetése, kibékítése nem lehetséges, a valóságos hajdani konfliktusoknak eltérő tudományos pozíciók felelnek meg. A nemzeti konfliktusok felől szemlélt 1848 meghaladását ígérte egy másik, a polgári-nacionalistával egyidős paradigma, a *marxista*. Marx és Engels aktív részese volt a 48-as eseményeknek, sőt politikai elképzeléseik lényegében a 48-as fejlemények általánosítására vezethetők vissza. Mivel a *Kommunista Kiáltvány* 1848 februárjában jelent meg, s közeli forradalmat jósolt (ez volt Marxék egyetlen bevált próféciája), a marxisták kitartottak az ún. *permanens forradalom* elve mellett, vagyis hogy a polgári forradalomnak át kell nőnie szocialistába, amely majd feloldja a fennmaradó társadalmi, nemzeti ellentéteket. Pedig 1849 után vagy a koncepción, vagy 1848 értelmezésén kellett volna módosítani. Marxék az utóbbit választották, s tőlük származik az „osztályárulás” elmélete, amely szerint a francia burzsoázia a munkásosztálytól való rettegése folytán, a német burzsoázia a konzervatív erőktől való félelmében „elárulta” a forradalmat, vagyis nem teljesítette rá váró hivatását, nem valósította meg programját. A kutatás azóta kiderítette, hogy az „árulási” vádnak nincs alapja, mert egyszerűen nem volt sem a francia, sem a német burzsoáziának olyan programja 1848 előtt, vagyis a *Vormärz*ben, amelyet azután feladhatott, elárulhatott volna. Az akkori polgári elitek alkotmányos monarchiában, kompromisszumokban gondolkodtak, az állami szociális gondoskodást elutasították, tehát 1848-ban aszerint politizáltak, ahogy a forradalom előtt jövődő hatalomgyakorlásukat elképzelték.

Mindkét nézet — a polgári-nacionalista és a szocialista-marxista — lineárisan, illetve ok-okozati rendszerben próbálta értelmezni a történelmet; egy-egy végcél — a nemzetállam, illetve a szocializmus — felől. Századunk utolsó harmadáig a történeti irodalom kilenctizedét e koncepciók körébe csoportosíthatjuk, noha e nézetek *finomodása és kölcsönös áthatása* — előbbi (a finomodás) főként nyugaton, utóbbi (a kölcsönös áthatás) főképp keleten — persze végbement. A nacionalista és marxista nézetek jellegzetes kelet-európai egyeztetési kísérletének tekinthetjük, hogy Marx és Engels összes műveinek cseh nyelvű összkiadásából egyszerűen kihagytak egy-két, a szlávok 1848-as politizálását bíráló cikket.

A hatvanas években kezdődött a *strukturális* szemlélet történettudománybeli érvényesülése 1848 terén is, s ez részint az egyes országokon belüli hatalmi-politikai-katonai erőviszonyok pontosabb feltérképezését, részint és főként a nemzetközi rendszer alaposabb mérlegelését hozta. Az állami és hatalmi rendszerek vizsgálata tette lehetővé, hogy azok az országok is „képbe kerüljenek”, ahol 1848-ban *nem* volt forradalom, majd ezt követően ezekben az országokban a forradalom *elmaradására*; illetve, ahol volt, ott a forradalom *kitörésének okaira* lehetett rákérdezni. Ekkorra már kiderült, hogy 1848 forradalmi hulláma, a népek tavasza, nemhogy modellértékű és ismétlődő történeti jelenség nem volt, hanem teljességgel egyedinek

tekinthető — későbbi forradalmak csak a háborúvesztes országokban vertek hullámot. Olyan formában tették most fel a strukturális vizsgálatok a kérdést, hogy miért törtek ki egyáltalán forradalmak 1848-ban *egy időben*, s így új választ lehetett keresni általánosan bekövetkező kudarcaik közös vagy eltérő okaira is.

A népek tavaszának *sikere* mögül felsejlett a nemzetközi rendszer időleges megingása, a metternichi európai rend kudarca; a forradalmak *sikertelensége* mögött pedig kirajzolódott az európai államrendszer háttérben megkezdődő restitúciója, amely nem volt érdekelt a forradalmak végigvitelében, főként azért nem, mert az európai hatalmi rendszernek a nagyhatalmak önkorlátozásán alapuló paradigmája megingott ugyan, de még nem váltotta fel a (nemzeti vagy birodalmi) öncélúság politikája. Ez az absztrakt, a társadalomra kevesebb, a hatalmi rendszerekre több energiát fordító szerkezeti elemzés mégis felhívhatta a figyelmet 1848 *már és még* helyzetére, a meglévő vasutakra és távírókra, ámde az ipari forradalom késlekedésére, azután a bomló régi és az alakuló új termelési formák egyensúlytalanságaira, sőt egyes politikai program-elemzéseivel nemcsak a szocialisztikus, hanem a *polgári* politikai programok, jövőképek utópikus vonásaira is figyelmeztetett.

Az 1970-es, 80-as évektől pedig, amikortól a címben jelzett „újabb történetírást” számíthatjuk, a *modernizációs elméletek* termékeny történetírói alkalmazása következett be az egész 19. század vonatkozásában, középpontjában az 1848-as forradalmak kutatásával és értelmezésével.

A modernizációs elmélet mindjárt megoldotta a *forradalom* fogalmának és megjelenésének gordiuszi csomóját, amikor a modernizációs folyamat nagy lendületeként, áttöréseként határozta meg azt, vagyis éppúgy meg tudta haladni a „történelem mozdonyai” és a „történelem kisiklott mozdonyai” ellentétes metaforáit, mint a mozdony nélküli vonatok haladásának problémáját.

A modernizációs elmélet egyszersmind a siker és/vagy kudarc fájó és izgató kérdésére, illetve annak miértjeire is választ tudott adni.

Túl sok volt a feladat, túlterhelte és ellehetetlenítette a megoldására vállalkozókat — hangzott az egyszerűnek tűnő, ám megalapozott felelet, amely ördögűzéssel ért fel, hiszen nem volt szükség „sötét” reakcióra, „áruló” burzsoáziára, „reakciós” hatalmi szolidaritásra. Sőt, a korábban mindent eluralni, megmagyarázni (felmenteni vagy kárhóztatni) látszó *nemzeti problematika* is a helyére került, éppen annak felmutatásával, hogy annak Franciaországban nem volt már aktualitása, német földön pedig radikálisoktól, republikánusoktól kezdve a demokratákon, liberálisokon át a porosz konzervatívokig megvolt az alapvető célokot illető egyetértés (ti. abban, hogy *legyen* német egység) — aligha ebben keresendő tehát a kudarc oka.

Sőt, a modernizációs paradigma alapján sorra került kutatások, elemzések kérdőjelet tettek az „általános kudarc, vereség” hagyományos álláspontja mellé is. Ennek megértéséhez közelebb kell lépnünk a modernizációs alapzatú 1848-as elemzések tartalmi szempontjaihoz, eredményeihez.

A közkeletű, mára már ismeretesen kissé elavultnak tekinthető modernizációs felfogás szerint általános (a gazdaság, társadalom, gondolkodás minden szférájára, illetve az egész földkerekségre kiterjedő), a tradicionális világból a modernbe (a változó, befejezetlen jelenbe, de mégis a *jelenbe*) tartó átalakulási folyamatról van

szó, konkrétan például a feudalizmusból a létező kapitalizmusba, avagy bárhonnan a létező szocializmusba végbemenő átmenetről Európában, Ázsiában vagy Amerikában. Az 1848-as Európában pedig konkrét, aktuális feladatai három létrejött válság kihívására adott válaszaiként határozhatók meg, és pedig az *integráció* (vagy emancipáció), azután a *participáció* (vagy részvétel) és a *legitimáció* (igazolás, elfogadtatás) válságaira adott feleletekként. Mindegyik kérdéskör önmagában is számos alrendszeret érint, az egyes országban eltérőeket, illetve az azonosakat az egyes országokban eltérő súllyal.

Az első kérdéskörbe (integráció, emancipáció) tartozik a jobbágyfelszabadítás, az iparszabadság, törvény előtti egyenlőség, zsidóemancipáció éppúgy, mint a nemzeti-nemzetiségi kérdés, köztelherviselés vagy netán a munkához való jog, a szociális biztonság minimuma. Már e néhány elem felsorolása érzékelteti, hogy a kudarcok mellett milyen összeurópai sikerek is lesznek regisztrálhatók, hiszen Közép-Európában visszavonhatatlanul végbement a jobbágyfelszabadítás, megmaradt a törvény előtti egyenlőség, szabaddá vált az iparüzés és így tovább. Az állam ugyanakkor — a forradalom néhány hónapnyi periódusától itt-ott eltekintve — sehol nem vállalta a szociális minimumot vagy a munkához juttatás biztosítását. Összességében kudarcról beszélni e szférában mégis mindenképpen túlzás, noha az integrációs kérdések legfontosabbika, a nemzeti-nemzetiségi kérdés terén 1848–1849 kevesebb eredményt mutathat is fel. Körültekintő elemzések mutatnak rá ugyanakkor arra, hogy nacionalista kórusok dacára a német egységet az 1848-as német nemzetgyűlés végül is csak a *Német Szövetség* határain belül képzelte el, vagyis lemondott a határok nyelvi alapú újjárendezéséről, avagy hangsúlyozzák azt is, hogy a magyarországi nemzetiségi ellentétek kompromisszumos kiegyenlítődési folyamata is megindult az 1849-es magyar nemzetiségi törvénnyel. A korabeli nemzetiségi „megoldást” számonkérőkkel szemben pedig arra lehetett rámutatni, hogy az 1848-as nemzetiségi konfliktusok tömkelegéből az érintettek belenyugvását is elérő első rendezés csak 1921-ben, a dán–német területi vita lezárulásával következett be, s lakosságcsere nélkül azóta is csak az olasz–osztrák konfliktus lezárulása regisztrálható.

A második kérdéskör, a *participáció* modernizációs „csomagja” a társadalom részvételét jelenti az államügyekben: a népképviselő bevezetése, a választójog megadása vagy bővítése, egyszerűen új alkotmányos viszonyok megteremtése áll középpontjában. Tágabb értelemben a jogi biztosítékok, „részvételi lehetőségek” mellett maguk a társadalmi részvétel eseményei is vizsgálhatók. Éppen ilyen irányú kutatásokból vált ismertté, hogy a nők ekkor kapcsolódtak be először tömegesen az aktív politikai cselekvésekbe, tüntetések résztvevőiként, a politikát közvetve befolyásolóként, a férfiak szerepvállalásainak családon belüli eldöntőiként. A társadalomtörténeti értelemben vett *részvétel* — aktivitás, mozgósíthatóság, azonosulás — a magyar történetírásban is hangsúlyt nyert szempontjai: vagyis a tömeges jelenlét politikai események alkalmával, illetve ezen folyamatok visszafordíthatatlansága valóban 1848 vissza nem vehető modernizációs vívmánya volt.

A *részvétel* kérdése veti fel egyszersmind az eltérő társadalmi érdekek érvényesítésének (pontosabban: felismerésének, felismertetésének és érvényesítési módjának) problémáit, amelyek messze túlnőnek a formális-alkotmányjogi participáció

kérdéskörén. A társadalmi konfliktusok megjelenése, megjelenítése, feloldása — kompromisszumok keresése vagy a konfliktusok végigharcolása — 1848 új jelensége volt, hiszen korábban a társadalmi csoportok — kis túlzással — mit sem tudtak egymásról, csak feltételezéseik voltak egymás vágyait, törekvéseit illetően. (Gondoljunk csak az osztrák tartományok felszabadított jobbágyságának csalódást okozó politikai közömbösségére vagy az ugyancsak felszabadított magyarországi nemzeti jogbánság meglepődést okozó nemzeti szempontú mozgósíthatóságára, ennek külső tényezőkre visszavezető értelmezésére. A „történelem nélkülinek” nevezett kis népek belépése a történelembe 1848-nak köszönhető.)

Mégis, az alkotmányosság, a demokratikus államberendezkedés — Franciaországot is érintő — általános kudarcra számított annak a deficitnek, amely lehúzta 1848–1849 siker-mérlegét. A három érintett nagy nemzet — a francia, a német és az olasz — demokratikus átalakulásának kétségtelen meghíúsulása, annak szükség-szerű vagy nem szükség-szerű volta állt a régebbi vizsgálódások középpontjában. Elkerülte viszont a figyelmet a strukturális, a nemzetközi rendszerre figyelő elemzések során, illetve ellenkezőleg, hangsúlyt nyert az újabb, modernizációs szemléletben, hogy a szelárnyékba húzódó kisebb országok közül több folytonosan büszkélkedhet 1848-as alkotmányosságával. Három kisebb európai ország alkotmánya a mai napig megszakítás nélkül 1848-ból származik: Svájcé, Hollandiáé és Dániáé — az utóbbinak még nemzeti ünnepe is innen veszi eredetét. A teljes körű számbavétel még többre figyelmeztet. A szárd királyság 1848 áprilisi — egyébként az előzőektől eltérően: oktrojált — alkotmánya fennmaradt, s ez lett az egyesült Olaszország alap-törvénye is, s érvényben maradt a köztársasági alkotmányig, 1947-ig, vagyis majd száz éven keresztül. A német egységfolyamat szempontjából nagy jelentőségű volt, hogy Poroszország 1848 decemberében oktrojált alkotmánya fennmaradt, ez a királyság ekkortól alkotmányos országnak számított, s ezen alapult államélete 1918-ig. A magyar alkotmányról, az áprilisi törvényekről sem feledkezhetünk meg ebben a sorban, hiszen 1867-ben — módosításokkal — helyreállott azoknak érvénye, s a választójog és a választás rendszere 1913-ig, a népképviselő, miniszteri felelősség rendszere 1949-ig, a Rákosi-féle alkotmányig érvényben maradt. Még a kudarcos cseh forradalom számára is az 1848. április 8-i „cseh charta”, egy akkori uralkodói nyilatkozat, maradt a nemzeti jogok szerzésének hivatkozási alapja a huszadik századig.

1848 tehát a társadalom államéleti részvételét, participációját tekintve semmi-képpen sem vészelt el az idők folytában, nem maradt szalmaláng Európában.

Végül a *legitimáció* nehezebben konkretizálható, harmadik problémaköre 1848-ban az Isten kegyelméből való uralkodás helyébe léptetendő új, a népszuverenitáson vagy a „nép” és a „korona” szövetkezésén alapuló hatalomgyakorlást jelenti. Az 1848 előtti időszak legitimációs válsága — a forradalom által érintett országokat tekintve — nyilvánvaló. Tény az is, hogy a válság feloldását célzó programok közül a köztársasági eszme csak Franciaországban volt népszerű, másutt a manifesztálódó többség a dinasztikkal törekedett új „szerződésekre” kötésére. Az 1849-re látszólag változatlan dinasztikus pozíciók mögött mégis engedmények és változások egész sorát regisztrálhatjuk. A belga király elsőik között szorgalmazta a választójog kibő-

vítését, a holland király maga hangoztatta, hogy „konzervatívként feküdt le, s másnapra liberálisként ébredt”. Alkotmányt adott a szárd, a porosz király, egyet adott 1848 áprilisában az egyik, egyet ígért 1849 márciusában egy másik osztrák császár, alkotmányt szentesített a magyar és a dán király. Trónváltások sora — a dán, a holland, a bajor, a szárd, a kétes értékű osztrák — jelzi a legitimációs *kényszert*. A látható változások, az új alkotmányok és a trónváltások mögött a legitimációs fejlemények mélyebb, tudattörténeti jellegű feltárására is szükség volt, s a modernizációs történetírás e téren is mutathat fel eredményeket. Jelentős ezek sorából a *szociálkonzervatív* tendenciák feltárása, vagyis az, hogy a régebbi történetírás által már bemutatott reakciós-konzervatív erők mögé alkalmanként felsorakoztathatóak voltak azok a tömegek, amelyek elleneztek az iparszabadságot, mert félték a konkurenciától, hasonló okokból elleneztek a zsidóemancipációt, alkalmanként engedélyhez kötötték volna még a házasságkötést is, vagy ragaszkodtak az egyházi iskolákhoz, félték a patrimonális gondoskodás elvesztésétől és így tovább. — A csak a császárt hatalomként elismerő közvetlen „parasztdemokrácia” anarchisztikus mozgalmainak vagy a görögkeleti vallású nemzetiségek teokratikus politikai törekvéseinek bemutatásával viszont még adós történetírásunk.

Az újabb elemzések nyomán kibontakozó 1848-as európai panoráma nyomán összességében mégis jóval kedvezőbb kép rajzolódik elénk, mint a korábbi értékelésekben. Emellett a „kudarok” és az *esélyek* is új megvilágításba kerültek. Elég, ha a legnagyobb kudarcot, a német egység meghiúsulását nézzük meg e történetírás mérlegén. A korábban alkotott kép, ismeretesen, eléggé lehangoló. Akár Bismarck, akár a forradalom híveként, de az 1848-as frankfurti egységmű mint „parlamentari kretenizmus”, idővesztés, fecsegés, illuzionizmus, pártoskodás ábrázoltatott. A modernizációs szemléletben az első össznémet népképviselői parlament működése sikeres, hiszen gyorsan létrejött, megalkotta és betartotta működési szabályait, végrehajtó hatalmat teremtett, vitái demokratikus keretek között maradtak. Az alapjogok 1848. nyári–őszii vitájához köthető „idővesztés” vádja ott oszlott el, hogy a tartalmi elemzés megmutatta: ez a vita nem doktriner, jogászai szórszálhasogatás volt, hanem akörül forgott, hogy a jövő német állama a szociális alapjogokat is biztosítja-e, vagy csupán az „éjjeliőr”, a liberális, a gazdasági-társadalmi folyamatokba nem avatkozó állam megteremtésére tesz-e kísérletet. Vagyis az 1848-as német alkotmánytervezetek már az alapjogok „második nemzedékével”, a szociális jogokkal is foglalkoztak — ez utóbbi iránti igényt fejezte ki a köztársasági államforma követelése, míg az alkotmányos császárság hívei a hagyományos államiság körében maradtak volna. Először pedig ezeket a kérdéseket kellett tisztázni, azután lehetett alkotmányt szövegezni. Az ellentétek sokáig kiegyenlíthetetlennek bizonyultak, ám az utolsó pillanatban, 1849 márciusában, a nevezetes *Gagern–Simon paktummal*, ahol a köztársaság hívei elfogadták a császárságot, mint államformát; a császárság hívei pedig az általános választójogot, a konzervatív forma mögötti demokratikus tartalmat, olyan kompromisszum született, amely lehetővé tette az alkotmány megalkotását. Az átalakulás híveit tehát legalábbis kevesebb felelősség terheli, ha felelősség terheli egyáltalán. A berlini porosz nemzetgyűlés alkotmányos konfliktusainak feltárása pedig a „porosz” államiság abszolutisztikus hagyományainak túlnyomó voltát segí-

tett megcáfolni. Ekként az újabb német történetírásban megalapozott, persze korántsem egyeduralkodó vélemények születtek arról, hogy *volt* esélye a német egység megvalósításának 1848–1849-ben.

Összességében pedig ez újabb történetírás szerint 1848 „kudarcai” az integrációs, participációs, legitimációs problémák, válságok, kihívások olyan egyidejű jelentkezésének számlájára írhatók, amelyeket együttesen és sikeresen nem is lehetett megoldani. A kezelés elkezdődött, és egy évszázadon át folytatódott. 1848 ekként nem egy korszak vége, nem egy korszak kezdete, hanem egy átalakulási folyamat jelentős — ha nem legjelentősebb — csomópontja.

A modernizációs szemléletnek, itt csak jelzett igen jelentős eredményei mellett, gyenge pontjai is mutatkoztak. A „modernizáció” semleges kategóriája mögött a nemzeti és politikai szabadságjogok iránti bizonyos fokú közömbösség is megbújhatott. Az 1849 után Európa-szerte érvényesülő „gazdasági liberalizmus”, az ipari fejlődés felgyorsulása egyeseknél relativálhatta, viszonylagossá tehetette a korabeli politikai célkitűzéseket. Ismét érvényesülhetett a hegeli „ész csele”, ahol nem annyira az egykorú célkitűzések, értékállítások, hanem a civilizációs eredmények számítanak. Ekként a „reálpolitika” éppen 1849 után megfogalmazódó programja megjelenhetett, mint 1848 „modernizációs” mércéje is. A „modernizáció” letéteményese lehetett az ellenforradalmi Habsburg-hatalom — ezzel próbálkozott az osztrák történetírás —, mondván, hogy a nemzeti törekvések visszaszorítása végtére is kedvező modernizációs keretet teremtett.

1989–1990 forradalmi változásai, az utolsó többnemzeti államok felbomlása nemcsak ez utóbbi tézist kérdőjelezték meg, hanem a modernizációs paradigmát is felváltották a *rendszerelváltó* paradigmával, amely egyként alkalmasnak bizonyult a forradalmi; továbbá a nem forradalmi de rögtönös; illetve a fokozatos változások; konkrétan az 1848–1849-es európai események rendszerezésére, értelmezésére és értékelésére. Különös figyelmünkre lesz érdemes, hogy a közép-kelet-európai történetírások, amelyek többsége Csipkerózsika-álomba merülten élte át a modernizációs szemléletű feltárásokat, bekapcsolódni törekszenek az 1848-as változások legújabb, *rendszerelváltó* paradigmán alapuló feldolgozásába, amely a korábbi *rendszerelméletű* (strukturális) szempontokat a folyamatszerű elemzésekkel egyesíti. Nem annyira 1848–1849 és 1989–1990 folyamatainak összehasonlíthatóságáról van itt szó, hanem arról, hogy csakugyan most látszanak lezáródni — a Balkán kivételével — azok a folyamatok, amelyek nagy erővel, dinamizmussal 1848–1849-ben jelentek meg az európai kontinensen, s így lezárulván, egészet alkotván, kívülről — nem belülről, az egészet még nem látva — válnak értelmezhetővé, értékelhetővé. Újabb szintéziseknek nézünk tehát elébe, amelyek megalkotásából a magyar történetírásnak is ki kell vennie a részét.

ANDRÁS GERGELY

THE SUCCESS OR FAILURE OF THE REVOLUTIONS OF 1848

On the occasion of the 150th anniversary of the 1848 revolution, a lecture was given at a meeting of the second department of the Hungarian Academy of Sciences. The subject of the lecture was: Main currents in recent European history-writing on the 1848 revolutions.

The oldest but still influential concept is based on the national angle. It is an approach that evaluates and judges the 1848 revolutions on the basis of whether they contributed to the *moulding of nations*. While national ambitions are important in the history of 1848-49, owing to their different and often conflicting approaches, 'national' histories have failed to lead to a dialogue—or to provide an overall European picture.

The *Marxist* paradigm goes back 150 years. Its development is linked with two thinkers of the era, Marx and Engels. Its universal aspects might have complemented the 'national' position, but the explanatory theory of 'class betrayal' (the abandonment of historical tasks) has proved mistaken, because the main groups of actors in 1848 held the same political views in the Vormärz as in 1848-49.

Under the *structural* approach, the whole of Europe became the subject of analysis—even those regions where there was no revolution. This approach provided new answers to such questions as why the revolutions broke out or why they remained absent, but above all as to why revolutions occurred in various countries at the same time. The 'success' or 'failure' of revolutions was also seen in a different light. It was more widely appreciated that many countries underwent irreversible social transformations, despite the political failures of the revolutions.

The application of *modernisation* theory brought a greater dynamism to the previous structural analyses. Revolution was rescued from being a concept of value, and became synonymous with the attempts at rapid modernisation. The theory was able to profoundly influence analysis of the failure of the revolutions—by demonstrating the following: the task in 1848 was simply too great to be accomplished. The modernisation school defined the 1848 revolutions in terms of being responses to the crises of *integration*, *participation*, and *legitimacy*, where integration = organisation of society on a new basis; participation = the assurance of political participation (i.e. the establishment of a liberal or democratic system of government); and legitimacy = new theoretical and practical mechanisms of confirming and verifying power. With the help of these points, the conservative potential of society could be demonstrated. It was this potential that the men of the *ancien régime* were able to rely upon even under the new social circumstances.

Finally, drawing from the lessons of 1989-1990, the *systemic change* approach evaluates 1848-49 as a period of dynamic change. It views the period as the first great attempt of the peoples of Central Europe in the process of catching up.

A nemzetiségek és az 1848-as magyar forradalom*

Történeti közgondolkodásunk egyik rejtett, lappangó de mégis központi problémája a történeti Magyarország nemzetiségi világának megértése, noha tankönyvekben, összefoglaló művekben a régi országunk fele népességét adó nem magyarok inkább csak függelékként, átugorható másodrendű fejezetek formájában szerepelnek, s a különböző korok magyar nemzetiségpolitikai gondolkodásának elemzése mögött háttérbe szorulnak.

1848 azonban kivétel ebben is. A nemzetiségi ügy a legsúlyosabb kérdéssé válik; nemzedékekre meghatározza magyarok és nem magyarok viszonyát, az utókor számára is megkerülhetetlen.

A Népek Tavasza útjára indította a nemzetiségek önállósodási mozgalmát. Történeti távlatban vizsgálva, a nem magyarok többsége nemzetté alakulásának katalizálása a magyar forradalom egyik legjelentősebb — magyar nemzeti szempontból egyben fenyegető veszélyeket is teremtő — eredménye.

A társadalmi és a nemzetiségi kérdés összefonódása jó ideig eltakarta a magyar liberálisok elől a hazai nem magyar népek nemzeti ébredésének közvetlen jelentőségét. Természetesen látták a szerbek, románok, szlovákok, főként a horvátok kulturális-szellemi felemelkedési kísérleteit, öntudatuk növekedését. A szabadelvű és konzervatív gondolkodók már az 1840-es évek elejétől visszatérően foglalkoztak a követendő út kérdésével. A liberális felfogás az érdekegyeztetés gondolatából kiindulva képviselte a magyar reformnacionalizmust: a nemesség lemond kiváltságairól, az alkotmány sáncaiba beemeli az ország népét — a nem magyarokat is, utóbbiak viszont cserében lemondanak elkülönülési igényeikről, elfogadják a politikai és igazgatási szféra magyarnyelvűségét. A szabadelvűek nyugatról átvették az államegység, s vele az egynyelvűség imádatát, noha tudták, hogy idehaza mennyivel nehezebb ennek megvalósítása, mint korábban Angliában és Franciaországban. De hitték és még inkább hinni akarták, hogy „a polgári szabadság és e szabadságot biztosító alkotmány” megteremtői magukhoz vonhatják a nem magyarokat, értelmiségük számára vonzóvá teszik még magát a magyarosodást is. Az pedig nyilvánvaló, s egyben fájdalmas perspektívát villantott fel a kortársak szemében, hogy a nem magyarok nagy statisztikai részaránya mellett minden érdemi jogkiterjesztés a magyar etnikum politikai súlyának csökkenéséhez vezethet. Herder intelme a magyarságnak a szláv tengerben való várható elmerüléséről jó ideje külön is ösztönzően hatott a megújító

* Az MTA II. Osztálya 1998. máj. 8-i ülésén elhangzott előadás rövidített szövege. Bővített változatát ld. Szász Zoltán: A nemzetiségi kérdés és országgyűlési megítélése. In: A magyar országgyűlés 1848–49-ben. Szerk. Szabad György. Bp. 1998. 317–338.

reformok politikájára, a magyar etnikum erőinek koncentrálására, összekötve azt a közélet magyarosításával. Ez pedig Kossuth és Wesselényi nemzedékének felfogásában nem jelentett kevesebbet, mint hogy francia és amerikai mintára a kormányzás, közigazgatás, közoktatás nyelve a magyar kellene legyen. A reformkor a még százezer ember számára sem használatos latin helyett bevezette a magyar igazgatási nyelvet, ami önmagában véve nagy előrelépést jelentett, de megbolygatta a nemzeti öntudatra ébredés fejlődési stádiumába elérkezett magyarországi népek közötti kényes, immár átpolitizálódó egyensúlyt. Mert célkitűzéseiben — s egyáltalán nem valóságosan — belenyúlt az egyházi és iskolai életükbe is, az oktatás megálmodott magyarosításával a nemzetiségi értelmiség előtt népiségük eltűnésének, de legalábbis nemzetté alakulásuk megakadályozásának rémképét villantotta fel.

A nemzetiségek vezető értelmisége a központi szervek magyarnyelvűségét — „a magyar diplomáciai nyelvet” — történeti és reálpolitikai megfontolásokból elfogadta, a magyarosodás erőltetett ajánlatát, annak realitását persze jócskán túlbecsülve, mereven elutasította. A nyelvkérdésben a frontok megmerevedtek, állóháború alakult ki.

A nemzetiségi mozgalmak tavaszi kibontakozása

1848. április 29-én Wesselényi Miklós beszédet mondott a pesti Radical-körben, melyben a nagy átalakításokat kísérő külső veszélyekre, a bécsi bürokrácia, a horvát bán: Jellačić várható szerepére, egy esetleges orosz intervencióra hívta fel a figyelmet, s egyben — nem először — a nemzetiségi kérdésre. Az abszolutizmus és bürokrácia erői mozgósítják a délszlávokat — mondotta. Föl kéne világosítani a nemzetiségeket, hogy az országban mindenkinek javát szolgálja a közös szabadság. De fegyverkezni is kell!

Látnoki szavak? Mint annyiszor Wesselényinél. Vagy két év történelmének menete előre be volt programozva?

*

1848 márciusa először még a magyarok és nem magyarok egyetértését ígérte. Az európai forradalmakat és a pesti forradalmat, az alkotmányosságot mindenki örömmel fogadta. A román vezérpublicista Bariț könnyezett a hírre, élete nagy, örömteli pillanatának tekintette, néhol szászok és románok éltették a pesti 12 pontot, uniópárti román röpirat is készült. Szlovák lelkészek Kossuthért lelkesedtek, a szerbek rokonszenvtüntetések tartottak, Stratimirović magyar kokárdával jelent meg az újvidéki szerb gyűlésen...

A nemzetiségek soraiban azonban a lelkesedésnél jóval nagyobb volt a várakozás, a nemzeti szabadság utáni vágy. A szerény lélekszámú nemzetiségi értelmiségi elit még elfogadta a magyar nyelv (s ezzel a magyar nemzet) közéleti hegemóniáját, de a szerbek önálló nemzetként való elismerésüket is kérték, a szlovákok áprilisban ugyanezt követelték a maguk nemzetére, s egyben a megyék hivatalos nyelvének a szlovákot kívánták. A lelkész Hurban szerint „az országban annyit érjünk, mint bármely más nemzet!” A fiatal erdélyi román ügyvédek többségi

megyéikben a román hivatalos nyelvet akarták bevezetni. Erdély és Magyarország unióját pedig nem fogadták el mint eldöntött tény, hanem alkufolyamatnak képzelték el, melynek feltétele, hogy előbb ismertessék el a román is mint külön nemzet.

Néhány rövid hét leforgása alatt a közös eufória eltűnt, a nemzetiségi elitnek a nemzeti önállósodás útjára léptek. Az ugyan távolról sem volt világos, hogy mit is jelent ez az állam jövője szempontjából — bár erre is voltak elképzelések — április–májusban elsősorban önmaguk megszervezésével, a „nemzettéválással” kellett megküzdeniük.

Az átalakulás és fejlődés dinamikáját jól jelzi a délvidéki szerbek és a magyar kormánytényezők első — s egyben sokáig utolsó — kapcsolatfelvételének azóta már legendásan jelképes története. Stratimirovićek április elején Pozsonyban és Pesten tisztességes fogadtatásban részesültek, nyelvi, hivatalviselési jogokra ígéretet kaptak, azonban az akkor még jóindulatú két küldöttség a szerbek külön nemzetként való el nem ismerése miatt a fegyveres konfliktust előrevetítő drámai és patetikus szóváltásba bonyolódott, s még ma is vitatjuk, melyik fél használt fenyegetőbb kifejezéseket, mondta-e egyáltalán Kossuth, hogy „majd dönt a kard...”

Április 14-én, majd május közepén egy karlócai szerb nemzeti gyűlésen a szerbek külön kormány szervezetet (odkort) választanak, s az egész délvidékre kiterjedő szerb vajdaságot követelnek. Rajačić érseket metropolitának, Suplikác ezredest vajdának nyilvánították, „helyreállítva” ezzel a 17. század végi szerb kiváltságokat. A szerb nemzetiségű határőrezredek csatlakozásával megszületett a sajátjának érzett haderő, melyet majd valóságos és álnökéntesek egészítenek ki, egyúttal megindult egy teokratikus színezetű saját fél-államiság kiépítése. Nem csoda, hogy elsőként éppen a délvidéken dördültek el a fegyverek.

Tisztán spekulatív megközelítésben a horvát kérdés megoldása lehetett volna a legegyszerűbb, hiszen a tartomány százados autonómiával, külön országgyűléssel, a társadalom viszonylag fejlett (teljes) szerkezettel, a magyarhoz rokonítható történeti tudattal bírt. A horvát autonómiát az új magyar kormány is elismerte. A tavasz folyamán azonban a horvátok a teljes önállóság, egy Fiumét, Dalmáciát, Szlavóniát magában foglaló külön állam igényléséig jutottak el, s csak perszónaluniót akartak elismerni. Ez még akár tárgyalási alap is lehetett volna, hiszen Kossuth 1842-től javasolta Horvátország különválasztását. Azonban Jellačić 1848-ban oly mértékben a bécsi ellenforradalmi körök szövetségébe vitte a horvátokat, hogy a konfrontáció már nem tette lehetővé az „elszakadás” tárgyalásos lebonyolítását. A pesti kormány csupán beletörődhetett a horvátok különválásába.

Szinte azonos a szerbekkel az erdélyi románok útja. Előbb üdvözik a forradalmat, azután tiltakoznak Erdély és Magyarország uniója ellen. Május 15-én Balázsfalván egy engedélyezett nagygyűlésen külön nemzetté nyilvánítják magukat, jelképesen is félreteszik az ortodoxok és görögkatolikusok ellentéteit, majd — a szerbekhez képest lassabb ütemben — őszig kialakul saját politikai szervük: a saját kormánynak szánt szebeni ún. békéltető bizottság. Támogatást kapnak a román határőrezredektől, a császári hadvezetéstől, s nemzetőrség gyanánt népfelkelő alakulatokat szerveznek. Ahogy a szűkebb belső magyar földön állomásozó (birodalmi) haderő egy része lett a magyar kormány új véderejének bázisa, úgy a románoknál,

szerbeknél, horvátoknál a (birodalmi) helyi határőralakulatok lettek részben, vagy egészben a saját nemzeti véderő egységei, ezt egészítették ki — magyar módra — nemzetőrségi, népfelkelő csapatokkal. Amikor az uralkodó júniusban minden magyarországi haderőt, így a határőrvidékeket is a pesti kormány alá rendeli, már késő; a régi hadsereg nemzetiségek szerinti megbomlása horvátoknál, szerbeknél, románoknál már előrehaladt, a folyamatot visszafordítani nem lehetett.

Míg a szerbek és az erdélyi románok a különválás útjára léptek, addig a szűkebb Magyarországon élő románok és a szlovákok inkább a magyarokkal való modus vivendit keresték. Liptószentmiklóson május 10-én a szlovákok is nemzetté nyilvánították magukat, nyelvi jogokat, autonóm területet kívántak; ezt a mozgalmat azonban Pestnek sikerült elfojtania, de persze szövetségesnek nem nyerte meg a szlovákokat, míg a magyarországi románok — ha nem is viták nélkül — megmaradtak a forradalom táborában. Mint ahogy kitartottak a magyar oldalon (a szászokkal ellentétben) a svábok és a ruszinok.

A nem magyarok tavaszi szervezkedésének csúcspontjai az újvidéki, balázsfalvi, liptószentmiklósi április–májusi nagygyűlések. Ezek valójában nemzeti „országgyűlés-előzményeknek” számítottak, az önállósodás egyik fontos állomását, intézményesülését jelentették. Az immanens tendencia a Pesttől való elhatárolódás erősödése. Jól mutatja ezt a (külön államalakítást nem tervező) szlovákok május 10-i liptószentmiklósi értekezlete: föderatív Magyarországot kíván, élesen elkülönülő felsőoktatást, nemzetőrségeket, ijesztően hangsúlyozva az elmagyarosodottak, az „elfajzott nemzetárulók” számára a hivatalviselés tilalmát is. Persze, mert a nemzetté alakuláshoz el kellett határolódnia a magyaroktól, a szélesebb szlovák népszerűség előtt el kellett zárni azt az utat, melyre a szlovák nemesség lépett: nyelvét túlnyomórészt megtartva, a magyar politikai nemzetbe integrálódott. (Az új nemzeti vezetőket itt nem követte a nép, ezért is tudta a kormány a szlovák nemzeti mozgalmat rendészeti úton viszonylag könnyen felszámolni, a vezetőket csupán pánszláv agitátoroknak tekinteni.)

Bizonyos részletek, szimbolikus mozzanatok kiegészítik a határozatokból alakítható képet. Balázsfalván például magyar parasztok is voltak a gyűlésen. Félelemből, paraszti szolidaritásból, vagy éppen asszimiláció útján járók. Amikor ezek lelkesedésükben állítólag azt mondták, hogy ezentúl románok akarnak lenni, a válasz az volt: nem, ti csak maradjatok külön! A két román főpap testvérré fogadta egymást, az unitus–ortodox ellentétet csökkentendő. A császári katonaság időnként ágyúból díszlővést adott le, ami erősítette a Bécsbe vetett hitet. Feldíszített parasztfiatalok alakzatban vonultak el a parancsnok előtt, mintegy előrevetítve az eljövendő katonas szervezkedést.

A nemzetiségi nagygyűlések általában demokratikus hangvételben követelték a jogegyenlőséget, a jobbágyfelszabadítást, a nemzetőrséget, a szólás- és sajtószabadságot, a papság és az oktatás állami dotációját, mintha ezek nem is lennének a magyar kormányprogramban, vagy már a pozsonyi törvényekben. Még a pesti 12 ponttal megegyező, a magyarral közösnek látszó célkitűzések, társadalmi igények is az elkülönülési folyamatban fogalmazódnak meg. Mert nem csak „ajándékként”, hanem a társadalmi reformokra saját „nemzeti vívmányként” is szükségük volt,

külön nemzeti egységük megteremtése, a népi rétegek megnyerése céljából. Ezért volt erősen csökkenő szimbolikus jelentősége számukra annak, amit a magyar kormányzat „adott”, ezért nem elsősorban fejlesztendő-fejlesztendő közös kiindulási alap, még csak nem is alkudozási alap, hanem az első hetek elmúltával szemükben az egész magyar reform „idegen”, egyre inkább nemzetellenes manipuláció (Bárnujiu: „mérgezett a magyar szabadság asztaláról vett falat”), miközben a tartalmak számottevő részben egybeesnek. Forma és tartalom szétválása így lesz egyik összetevője a konfliktusoknak.

A nagy átalakulással járó társadalmi feszültségek, a „magyar nemesség” és „nemzetiségi jobbágyok” valós, de felnagyított szembenállása, kölcsönös félelmek, a „nemzet fenyegetettségének” érzete, rémhírek és valós, de helyi konfliktusok, a gyanakvás — hogy pl. a magyarok a jó császár helyébe saját református királyukat állítják — együttesen szinte kényszerűen vezetett a polgárháború tragédiájába. S nem kevés felelőssége volt ebben — ha nem is egyforma mértékben — az agitáló nemzetiségi értelmiségnek, a magyar politikai elitnek, vagy éppen az országgyűlésnek. Ahogy a bécsi parlament szeptember elején elutasította a magyar országgyűlés tárgyalni érkező küldöttségét, úgy a pesti parlament sem kereste a kapcsolatot a hazai nemzetiségek „országgyűlés-kezdeményeivel”. Pest csak liberális racionalizmussal tudott reagálni, egyes konkrét követeléseket akart megvizsgálni, Karlócát, Balázsfalvát, Liptószentmiklóst tárgyalópartnernek nem fogadhatta el. A kétféle jogi-szimbolikus gondolkodásmód nem, vagy csak hosszú, békés tárgyalássorozattal volt összeegyeztethető, ehhez pedig nem maradt idő, türelem.

A nemzetiségi mozgalmakat kezdettől lényegesen befolyásolta Bécs és Pest politikai párharca. Az udvari és katonai körök kezdettől számoltak a magyarok és nemzetiségek súlyos összetűzésével. Augusztusig ebben inkább a semleges békítő fél köpenyét vették magukra, szeptembertől azonban eljött a nyílt kártyákkal folyó játék kora. Bécs szembefordult Pesttel, a nemzetiségi mozgalmak teljesen betagozódtak az osztrák–magyar háborús konfliktusba.

1848 nyarán, koraőszén még voltak figyelemre méltó kezdeményezések magyar részről a nemzetiségi kérdés, főleg a román kérdés törvényi rendezésére, októbertől — egyes kisebb békülési tapogatózásokat nem számítva — az ügyet 1849 késő tavaszáig félretették. A fegyvereké volt a szó. Az ellentétes érdek, kölcsönös bizalmatlanság, tévhit, a manipulált és vak félelem a polgárháború ismert tragédiájába taszította az országot.

A kortársaktól s a történetírásból vulgarizálódott közhely, hogy a nemzetiségek hagyták magukat elcsábítani a bécsi körök fondorlatos szabadságígéreteitől.

Valójában ennél többről van szó. Ezek az alakuló nemzetek a polgárháború konfliktusában egy szabadságteret is nyertek maguknak. Úgy szerveződtek, mint valaminő nagy gerillaalakulatok, amelyeket csupán távolról, s kevésbé támogatnak, a központból csak részlegesen irányíthatnak. (Bécs és a nemzetiségek együttműködése távolról sem volt harmonikus.) Ez a politikai szabadságtér azonban csak addig létezik, ameddig a háború tart. Ugyanakkor e rövid, de felfokozottan aktív intervallum a nemzetek konstituálódása szempontjából — már a kortársak is tudták — döntő fontosságúnak bizonyult.

A konfliktusok, éppúgy mint az összeütközés teljes vagy részleges elmaradása (a szlovákok és ruszinok esetében) azt is jelzi, hogy a nemzetiségek számára nem csupán egyetlen fejlődési út létezett.

De ez már átvezet a „mi lett volna, ha” tilalomfája alá. Annyit azonban megkockáztathatunk, hogy a kortársak rövidlátásának, korlátainak, elfogultságainak, bűneinek még oly jogosult katalogizálása mellett indokolt egy olyan megközelítés is, hogy ha nem következik be nagyhatalmi beavatkozás, a konfliktusokon keresztül, az új belső erőviszonyok alapján magyarok és nemzetiségek újrarendezték volna egymáshoz való viszonyukat.

A „havasok királya”, Avram Iancu 1849. június 27-én azt írta az Érchegeységből a magyaroknak: „még agóniánkban sem tudunk egymással közelebbről értekezni”.

Félig volt igaza. Történeti köztudatunkból kiveszett, hogy a polgárháború ideje alatt ismétlődően voltak békekísérletek mind a román, mind a szerb frontokon. Ezek is előkészítői a példás és tisztességes szegedi nemzetiségi törvénynek, országgyűlési határozatnak.

Az 1849. évi nemzetiségi törvény és a zsidóemancipáció

A szabadságharc végnapjaiban született az országgyűlés szegedi határozataként az első magyar nemzetiségi törvény.

A Függetlenségi Nyilatkozat után a kormány tervbe vette egy egységes alkotmány kidolgozását, amelyben a nemzetiségek jogait is szabályozzák. A szorító hadihelyzetben külön is sürgőssé vált mind a külső szövetségesek keresése, mind pedig a nemzetiségek megbékítésének kísérlete.

Sajátos módon tavasztól a lélektani pillanat nem volt kedvezőtlen a békejobb kinyújtásához. A bukaresti bukott forradalom emigránsai már az év végétől különböző föderációk, szövetségek kialakításán töprengtek, a Bem által felszabadított Erdélyben magyarbarát román lapot (*Espatriatul*) adtak ki. A háttérből biztatta őket a nagy befolyású nyugati lengyel emigráció is. Májusban Teleki László — aki már szakított a nemzetállami egység elvével — széles körű autonómiát s egy dunai konföderációt ajánlott Párizsból, s engedményeket sürgetett Belgrádból a hidegfejű Andrassy Gyula is. A tavasz során sikerült a szerb felkelést is nagyjából felszámolni, a havasokba szorultak Iancu népfelkelői — így a magyar forradalmi tábor a nemzetiségek felé nem „vert helyzetben” nyújthatta ki karját. (Az olmützi újabb oktrojált osztrák alkotmány, noha fenntartotta a nemzeti egyenjogúság elvét, sokkal kevesebbet nyújtott a nemzetiségeknek, mint amit reméltek. Nem fordultak szembe Béccsel, de ismét figyelni kezdtek, kényszerűségből is a magyar kormányra.) Ioan Dragoș bihari román országgyűlési képviselő tragikusan végződő április-májusi érchegeységi békeközvetítő kísérlete nem vágta el, legfeljebb mérsékelte a megbékélési vágyakat. A kormány június elején már közvetlen feladatnak tekinti a nemzetiségek kibékítését, s megkezdődnek a tárgyalások Pesten a havasalföldi román emigráció vezetőivel.

Az 1849. július 14-i szegedi magyar–román egyezmény, a *Projet de pacification* a román túlsúlyú megyékben garantálta az anyanyelv használatát, akárcsak a nemzetörségben, minden iskolában, bíróságon; s a legfontosabb az, hogy elismeri: a románok „külön nemzetiséget képeznek”. Egyik egyházuk, a görögkeleti, teljesen függetlenné, patriarchátussá válik. Ezek a pontozatok együtt — kimondatlanul — a területi autonómia alapját jelentették. Hogy már nem csak a románoknak szóló kivételről van szó, azt kimondja a megállapodásban az utalás „a Magyarhon kiegyesítő részét képező népiségekre”. Történelmi fordulat ez, valójában a monolit nemzetállamiság eszméjének feladása.

A *Projet de pacification*nak a többi nemzetiségre való kiterjesztéséből, elsősorban Szemere miniszterelnök munkájával született az 1849. évi VIII. törvénynek tekinthető, azonban formailag országgyűlési határozatként hozott július 28-i szegedi döntés. A 17 pontból álló, irányelveknek, útmutatásnak szánt szabály „minden népiségek nemzeti szabad fejlődésének” biztosítására egyrészt a hivatali nyelvhasználatot szabályozta, másrészt az egyházi, iskolai ügyekre tért ki.

A nemzetiségi többségű megyékben a belső adminisztrációt is átengedte a helyi főnyelvnek, s ott is, ahol a nem magyarok csak kisebbséget alkottak, minden hivatalos gyűlésen szólhattak anyanyelvükön. A helyi nemzetörség nyelve szabadon választható, az oktatás nyelvül „mindig a községi vagy illetőleg az egyházi nyelv fog használni”. Anyanyelvén mindenki fordulhat a hivatalos fórumokhoz. Az egyházak teljes szervezeti ügyintézési és nyelvi szabadsága mellett, a „görög szertartásúak számára” a budapesti egyetemen hittudományi kart terveztek létesíteni. A kormány felhatalmazást kapott a nemzetiségek további kívánságaival foglalkozni, sérelmeiket rendeleti vagy törvényi úton orvosolni. Az utolsó pont amnesztiát biztosít mindazoknak, akik „fegyvereiket letévén, megtérnek és a függetlenségi esküt leteszik”.

Máig vitatott e határozat (törvény) jelentősége, de még őszintesége is, hiszen végül is csak a szabadságharc bukásának előestéjén született. Vitája azonban azt jelzi, hogy megalkotói komolyan vették. Július 21-i beszédében Szemere fontosnak mondja „az ármányosan fellázított népfajok” lecsendesítését, s külön kiemeli az ő szenvedéseiket is, ecseteli a kormány pozitív törekvéseit, az eddig megtett utat, de hivatkozik a jövő előtti felelősségre is. A zárt üléseken érdemi vita folyt az amnesztiáról, sőt arról, hogy egyáltalán szavazásra bocsássák az egész javaslatot; fölelevenítették a májusi Dragoş-tragédiát, talán mert az is ellenérv lehetett az engedményeket bírálók számára.

A nyilvános ülésen Szemere nagy beszédében hangsúlyozta, mennyire fontos feladat a szabadság mellett az időben újabb eszme: a nemzetiség biztosítása. Minden kormánytag a javaslat mellett szólt. A ház többséggel fogadta el a határozatot.

Ez a határozat volt az a maximum, ameddig a szorongatottság kényszere és az önvizsgálat következményeként a szabadságharc politikai vezérkara önmaga feladása nélkül eljutott. Jelentőségét növeli, hogy hiányzanak belőle a politikai képmutatás elemei, s összeurópai vonatkozásban is példamutató alkotás. Megvalósítására már nem volt idő, de azért hivatalosan is közismertté vált. Szemere később azt írta: „az elvet kimondani mindig idején van, ... bár a zsarnok szövetség győzött,

a nyilatkozat most engesztelőleg ott zeng a kiábrándult népek lelkében”. Részleteit megtaláljuk majd az 1868. évi Eötvös–Deák-féle nemzetiségi törvényben, alapelvei tovább élnek az emigráció eszmevilágában.

A zsidók egyenjogúsításáról rövid, mindössze négy paragrafusból álló törvény született július 28-án. A képviselők vita nélkül fogadták el, noha megalkotását 1848–1849-ben s korábról nem kevés vita előzte meg.

A reformellenzék a fokozatos jogkiterjesztés szellemében már az 1839–1840. évi országgyűlésen a birtokvásárlási jog és az iparúzés szabadságának biztosítását javasolta, azonban a kormányzati ellenállás, a városokban fellelhető zsidóellenes hangulat — a még széles körben élő előítéltek ereje miatt — akkor csak a szabad lakhatást — a régi bányavárosokat leszámítva —, valamint a szabad iparúzést, gyár-alapítást engedélyezték (1840: XXIX. tc.). Teleki László az erdélyi országgyűlésen ajánlotta a zsidóemancipációt — hiába. 1848 tavaszán többfelé, így márciusban Pozsonyban is voltak zsidóellenes zavargások, s ezek nehéz helyzetet teremtettek a liberálisok számára. Akkor csak egy torz, nem liberális javaslatot lehetett volna elfogadtatni. Kossuth maga is taktikázásra kényszerült: 1848 április elején a vallások egyenjogúsítása kapcsán a zsidók vonatkozásában a várakozást ajánlja, amíg a kedélyek lecsillapodnak.

A népképviselői országgyűlés első napjaiban, július 12-én, Kállay Ödön képviselő betervezte egy teljes emancipációt, polgári és vallási egyenjogúságot ígérő javaslatot, melyet aztán az osztályok is támogattak. Kitént azonban, hogy a bizottsági többségben az óvatosság erősebb a reformvágynál, előbb egy bevándorlási törvényt kívántak, s ugyancsak előbb tárgyalásokat igényeltek a zsidók „káros elzárkózottságának”, a kölcsönös idegenkedés okainak „korszerű reform általi elhárítása végett”. Ezzel viszont „a szabadság s egyenlőség eszméinek megfelelő, ... a társadalmi és nemzeties egybeforrás igényeit is kielégítő” emancipációt hosszú időre, de legalábbis egy következő országgyűlésre elnapolták.

1849. május 12-én Tóth Lőrinc komáromi képviselő — igazságügy-minisztériumi titkár — javasolta újból az emancipációt, másnap Vukovics Sebő miniszter tett javaslatot minden vallási különbség megszüntetésére. Azonban elsősorban Szemere Bertalan az, aki a törvényt megfogalmazza. A nyugati felvilágosult megoldásmódokat, az áprilisi osztrák alkotmányt is, és a hazai népi előítéleteket egyaránt mérlegelve, Szemere is ingadozott. Vajon a további betelepülést nem kellene-e minisztériumi engedélyhez kötni? (A merevebb vármegyére bízni, szinte egyet jelentett volna a bevándorlási tilalommal.) Nem kéne-e megkövetelni, hogy a zsidók reformálják meg egyházszerkezetüket?

A törvényjavaslat indoklása, a képviselők meggyőzésének érdekében sem hallgatta el a problémákat, sőt, a szövegen még az a kétség is érződik, vajon csupán vallásfelekezetről, vagy netán nemzetiségről van-e szó a zsidók esetében. (A kérdés önmagában véve nem volt egyszerű, hiszen az ókortól élő etnikai vallásról volt szó, s 1848 előtt még nem dőlt el egyértelműen, hogy a magyar társadalomban etnikumként vagy felekezetként kapnak helyet.) A liberális alapállás ezentúl azonban világos, a törvény pedig egyértelmű: „a magyar álladalom határain belül született, vagy törvényesen megtelepedett mózes vallású lakos, mindazon politikai s polgári

jogokkal bír, melyekkel annak bármely hitű lakosai bírnak”. Kimondta a keresztények és zsidók közötti házasság érvényességét, e célból a polgári házasság bevezetését. Ehhez képest másodlagos jelentőségű, hogy ígéret történik a bevándorlás szabályozására, vagy arra, hogy a kormány közreműködésével „a mózes vallásúak a kézi mesterségek és a földművelés gyakorlására vezéreltessenek”. Fontosabb az, hogy a zsidók „papjaiból és népválasztottjaiból” álló konferenciának feladata lesz a vallási, egyházszerkezeti reformok kidolgozása és végrehajtása.

Ez a törvény sem volt tökéletes alkotás, nem mondta ki az izraelita vallás bevett felekezeti jellegét, de ez is egy fordulatot jelzett a forradalom és a szabadságharc megpróbáltatásait átélő társadalom elitjének gondolkodásában. Reformkori adósságot törlesztett, s az utókornak mutatott irányt. Valójában abba a reformkorban kialakított jogkiterjesztő és asszimiláló nemzeti-liberális politikai célkitűzésrendszerbe illeszkedett, amelyet az 1848–1849. évi polgárháború, a nagy nemzetiségek (szlovákok, románok, szerbek) önállósodása ugyan nem engedett realizálódni, de a kisebb etnikumok esetében, a svábok, zsidók vagy a szórványban élő szlovákok, románok körében a magyarsággal való politikai-érzelmi azonosulás, egyfajta homogenizáció, a liberálisok által várt módon megindult-végbement. A törvény indoklása le is szögezi: „alig van népfaj, mely a zsidókat hűségben és munkásságban nemzeti háborúnk körül felülhaladná; a jogegyenlőség kimondása újjászületésünknek egyik szükséges következménye, s midőn azt a mózes vallásúakra alkalmazzuk, az emberi s polgári kötelesség egyszerű teljesítésén túl, a hazafiúi érdemet jutalmazzuk meg”.

Az országgyűlés két utolsó törvénye a liberális magyar kisebbségpolitika két tengelyét határozta meg, hagyta örökül. Az egyik az érdekek különbözősége alapján az önállósodás útját választók elfogadása, legalábbis a velük való új modus vivendi keresése, a másik a nemzethez közeledők, a hozzáigazodást vállalók befogadása. Két különböző, de mégis összetartozó nemzetiségpolitika.

Az országgyűlés e két rendelkezése nem valósult meg. Éppen csak hogy kihirdették, éppen csak arra maradt idő, hogy országszerte köztudottá váljék. Jelentőségük nem csak eszmetörténeti. Formálták a jövőt.

ZOLTÁN SZÁSZ

THE NATIONALITIES AND THE 1848 HUNGARIAN REVOLUTION

The Hungarian revolution of 1848 was at first positively received by the country's non-Hungarian peoples. Nevertheless, within a short period of time, the national demands of the various groups (Serbs, Romanians, Slovaks, Saxons) had become definitive. Active separation from the Hungarian nation became an important factor in their strategy of preventing assimilation and enhancing the process of nation-building. The national assemblies of the nationalities in Karlóca (Srijemski Karlovci), Balázsfalva (Blaj), and Liptószentmiklós (Liptovský Mikuláš) functioned as proto-parliaments. And with the partial or full support of the soldiers of the Military Border, the nationalities were even able to form their own armies, while their central committees even tried to function like governments. The Serbs, Saxons and Romanians were the most successful groups in these areas. The Slovak movement sho-

wed greater reticence. The Hungarian revolution was the catalyst needed for the births of these nations. Other ethnic groups, however, did not seek the path of separation.

The classical national-liberal Hungarian political elite was slow to recognise the expediency or legitimacy of these national movements. It based its position on the legal equality of citizens. Against the background of the wider Austro-Hungarian conflict, the antagonism between the Hungarian side and its own nationalities soon degenerated into civil war. Having learnt from this, in June 1849 the Hungarian government and national assembly went so far as to recognise the separate political identities of the nationalities and to lay this down in a statutory decree. The Szeged nationality law (28 July 1849) guaranteed a wide range of rights to non-Hungarian groups. Meanwhile, the law on the emancipation of the Jews indicated the intention of the liberally-minded elite to accept those who wished to become part of the Hungarian nation.

HERMANN RÓBERT

Eredmények és feladatok 1848–1849 hadtörténetének kutatásában

A forradalom és szabadságharc 125. évfordulóján, 1973. december 13–14-én a *Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya*, a *Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete*, valamint a *Magyar Történelmi Társulat* kétnapos tudományos ülészakot rendezett. Az ülészakon előadások hangzottak el a magyarországi polgári átalakulás megalapozásáról, a forradalom helyéről Magyarország gazdasági fejlődésében, a forradalom és a parasztság, a forradalom és a nemzetiségek viszonyáról, valamint a magyar forradalom nemzetközi helyzetéről. A hozzászólásokban az európai „szociális kérdések” magyarországi sajtóvisszhangjáról, a választójogról, az erdélyi szászok magatartásáról esett szó. Egyetlen olyan téma volt, amely csak mellékesen, szinte csak az úgynevezett Görgei-kérdés kapcsán került szóba: a szabadságharc katonai története.

Az előzmények ismeretében ez nem egészen érthetetlen. A múlt és e századi összefoglalások többsége 1945-ig a szabadságharc katonai történetére koncentrált: Szilágyi Sándor frissen összebarkácsolt kötetei után az első összefoglaló igényű (igaz, félbemaradt) munkát két katona, Klapka György és Czetz János írta 1851-ben. Maguk a győztesek is a katonai szempontból dolgozták fel az eseményeket. Haynau már 1850-ben megíratta az 1849 nyári, Windisch-Grätz pedig 1851-ben a téli hadjárat történetét. (A tavaszi hadjárat története afféle sajnálatos függelékként ez utóbbi végén szerepelt.) Az oroszok nemcsak a saját nyelvükön, hanem német és francia nyelven is közreadták 1849. nyári szereplésük történetét. A megjelent emlékiratok többsége is a szabadságharc katonáitól származott, s Irányi Dániel és Horváth Mihály politikatörténeti munkáinál gyakran nagyobb szerepet játszottak a nagyközönség tájékozódásában Wilhelm Rüstow, Gelich Rikárd és Breit József hadtörténeti összefoglalói.

Az 1945, de főleg az 1948 utáni történetírás, érthető módon, vissza akarta állítani a politikatörténet becsületét, s új és kétségkívül fontos szempontként a gazdasági és társadalmi vonatkozások kutatása is komoly hangsúlyt kapott. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc története fontos szerepet játszott az 1948 után kiépülő rendszer történeti legitimációjában, s ahogyan az 1948 utáni tisztikar is a „néphez hű” és „népellenes” káderekre oszlott, ugyanúgy visszamenőleg a szabadságharc katonáit is forradalmárookra és megalkuvókra, sőt, potenciális avagy objektív árulóokra osztották fel. A politika primátusát rosszul értelmezve aztán az a sajátos helyzet állt elő, hogy a reprezentatív, s a korszak kronologizálását filozófiai fontosságúnak tekintő összefoglalókban a szabadságharc hanyatlásának és bukásának kezdete a dicsőséges tavaszi hadjárat lett. Márpedig tudomásul kell vennünk, hogy 1848 szeptembere után a magyar forradalom és szabadságharc sorsa — éppen a

szabadságharc természetéből következően — nem a parlamenti padsorokban, hanem a csatatereken és a diplomáciában dőlt el. Magyarország diplomáciailag elszigetelt állása miatt pedig az 1848 áprilisi vívmányok csak a csatatereken kivívott sikerek révén voltak biztosíthatók.

Az 1848–49-es hadtörténetírásban 1973-ban következett be historiográfiai jelentőségű fordulat. Ebben az évben jelent meg ugyanis Urbán Aladár 1965-ben megvédett kandidátusi értekezése (*A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán*). A munka szűkebb hadtörténeti szempontból azért volt fontos, mert tisztázta a nemzetőrség megszervezésének különböző szakaszait, az egyes nemzetőrségi kategóriák közötti különbségeket, illetve bemutatta azt a folyamatot, ahogyan a Batthyány-kormány az 1848:22. törvénycikk felhasználásával megeremtette a magyar állam önálló, reguláris fegyveres erejének magvát, az első tíz honvédszászlóaljat. Ezzel pedig olyan rendet teremtett a magyar hadseregszervezés addigi történeti irodalmában, amely biztos kiindulópontot jelenthetett a szervezés-történet további, mind helyi szintű, mind országos feldolgozásához. Urbán kötetét több évtizedes kutatómunka előzte meg — ennek eredményeképp olyan kézikönyv keletkezett, amelynek, az eddigi kutatások során, egyetlen alapvető megállapítását sem kellett módosítani. Az a paradox helyzet állt elő, hogy mivel Urbán a nemzetőrség és honvédség szervezés-történetének megírásakor csak csekély és meglehetősen ellentmondásos helytörténeti irodalomra támaszkodhatott, az összegző igényű munka szolgált a továbbiakban a hiányzó helytörténeti kutatások kiindulópontjául. A munkának azonban volt egy általánosabb, köztörténeti jelentősége is. Bebizonyította ugyanis, hogy a Batthyány-kormány — az 1948 utáni történetírás által sugallt állásponttal szemben — nem megalkuvó politikusok gyülekezete volt (kivéve a mindent tisztán látó Kossuthot), hanem olyan kormány, amely már 1848 tavaszán felismerte a polgári átalakulás vívmányait fenyegető veszélyeket, s a törvényadta lehetőségeket felhasználva, megeremtette az önvédelmi harc feltételeit. Ez a megállapítás pedig a Batthyány-kormány, illetve maga a miniszterelnök, Batthyány Lajos tevékenységének gyökeres újraértékeléséhez vezetett a politikátörténeti irodalomban is.

A következő fordulópontnak 1979-et tekinthetjük. Ebben az évben látott először napvilágot Katona Tamás kétkötetes forrásgyűjteménye, *Az aradi vértanúk*. A közölt anyag egy része addig sem volt teljesen ismeretlen, de vagy ekkorra már szinte hozzáférhetetlen kiadványokban, vagy/és megbízhatatlan szövegközlésekben lehetett csak olvasni őket. A vértanúk teljes peranyagának, börtönből írott leveleinek, naplóinak és emlékiratainak, illetve a kiegészítő forrásoknak a közzététele ráirányította a figyelmet arra, hogy voltaképpen milyen keveset is tudunk az aradi vértanúkról, s általában, a szabadságharc katonáiról. A kötet előszava pedig olyan történeti kérdésekben foglalt állást, mint a komáromi vagy szegedi összpontosítás vitája, illetve az oroszok vagy az osztrákok előtti fegyverletétel. Ez utóbbi esetben Katona Tamás meggyőzően bizonyította, hogy — szöges ellentétben Andics Erzsébet állításával — 1849 augusztusában a Haynau előtti fegyverletétel véresebb megtorláshoz vezetett volna, mint az oroszok előtti kapituláció.

A kötet megjelenése egyben egy hosszabb sorozat kezdetét jelezte. Katona Tamás az elkövetkező tíz évben saját sajtó alá rendezésében, vagy az általa szer-

kesztett *Bibliotheca Historica* című sorozatban további nyolc 1848–1849-re vonatkozó kötetet tett közzé. Modern és megbízható kiadásban került a nagyközönség elé Klapka György, Görgei Artúr és Vukovics Sebő emlékirata, Paszkevics magyarországi hadjáratának orosz összefoglalója, a magyarországi orosz intervencióra vonatkozó 12 emlékirat, az ozorai diadalra és Buda visszavételére vonatkozó irat-, illetve visszaemlékezés-anyag, Joseph Andrew Blackwell angol ügynök 1846–1848. évi magyarországi jelentéseinek gyűjteménye. Szintén ő tette közzé először Kossuth 1849. szeptember 12-i vidini levelének hiteles szövegét. (Görgey István: *1848 júniusától novemberéig. — Okmánytár. [1848. szeptember 23.–1848. október 16.]* Bp. 1980.; *Vukovics Sebő visszaemlékezései 1849-re.* Bp. 1982.; Alekszandr Petrovics Scserbatov: *Paszkevics Magyarországon.* Bp. 1984.; Klapka György: *Emlékeimből.* Bp. 1986.; Kossuth Lajos: *Írások és beszédek 1848–1849-ből.* Bp. 1987.; *A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról.* Vál., bev. Rosonczy Ildikó; Szerk. Katona Tamás. Bp. 1988.; Görgey Artúr: *Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben.* I–II. Bp. 1988.; *Budavár bevételének emlékezete 1849.* Szerk. Katona Tamás. Bp. 1989.; *Joseph Andrew Blackwell magyarországi küldetései 1843–1851.* Sajtó alá rend., utószó: Haraszti-Taylor Éva; Szerk., jegyz. Urbán Aladár. Bp. 1989.)

Ezeknek a köteteknek nemcsak az volt az erényük, hogy addig publikálatlan vagy nehezen hozzáférhető visszaemlékezések és iratok kerültek a szakmai és a nagyközönség kezébe, hanem jegyzetanyagukban és bevezetőikben Katona Tamás több, addig vitatott kérdést tisztázott megnyugtató módon. Így Klapka és Görgei emlékiratainak kiadásában bebizonyította, hogy Görgei — ellentétben a korábban uralkodó felfogással — 1849. június 30-án nem mondta fel az engedelmséget a kormánynak. „Csupán” az történt, hogy a szegedi összpontosítási határozatot tudató Kossuth-levelél kézhezvétele előtt írott, s a komáromi összpontosítás szellemében nyilatkozó június 30-i, 939. iktatószámú levele később került Kossuth kezébe, mint a szintén június 30-án írott, 940. iktatószámú, a szegedi összpontosítási határozatnak történő engedelmeskedést tudató levél. Kossuth nem vizsgálta meg a levelek iktatószámát, hanem az elsőként írott, de másodikként kapott levélben foglaltakat a másodikként írott, de elsőként kapott levélben foglaltak visszavonásának tekintette, s leváltotta Görgeit a fővezérségről. Katona e kötetekben tisztázta azt is, hogy 1849. április végén a magyar főserg Bács elleni támadásának már csak a létszámviszonyok miatt sem voltak meg a feltételei, hiszen a cs. kir. főserg Bács előtt több mint kétszeres létszám- és tüzérségi fölényben volt. (A budai ostrom indokoltságát megkérdőjelező történészek ezzel az érveléssel azóta is képtelenek szembenézni.)

A negyvennyolcas hadtörténeti kutatások újabb mérföldkövének 1983 tekinthető. Ebben az évben jelent meg Bona Gábor kötete, amely nemcsak teljességre törekvő adattárat adott a szabadságharc felső katonai vezetéséről, hanem egyben igen alapos bevezető tanulmányban mutatta be ennek az elitnek a kialakulását, a szabadságharc egyes szakaszaiban játszott szerepét, valamint az elit szociológiai összetételét. (*Tábornokok és törzsisztek a szabadságharcban*; 2., átdolg., bőv. kiad. Bp. 1987.) Bona kötete hatásosan cáfolja mind a honvédsereg tisztikarát a katonai ellenforradalom bázisaként bemutató, mind azt az újabban felvetődött (Nemeskürty

István által képviselt) nézetet, mintha a tisztikar tömegeit a hivatásos katona-forradalmárok alkották volna. 1988-ban megjelent a szabadságharc hadseregének századosi karát bemutató kötet, a 140. évfordulóra pedig megjelent a főhadnagyi és hadnagyi kategória tagjait bemutató három kötet közül az első (*Kossuth Lajos kapitányai.; Hadnagyk és főhadnagyk az 1848/49. évi szabadságharcban.*). Historiográfiai jelentőséggel bír Bona azon összefoglalója is, amelyet a *Magyarország hadtörténete* I. kötetében (Szerk. Borus József. Bp. 1984.; 2. jav. kiad. Bp. 1985.) írt 1848–49-ről. Egyrészt azért, mert a szabadságharcról az utolsó részletes hadtörténeti összefoglaló 1930-ban jelent meg (az is egy múlt század végi összefoglaló munka némileg átdolgozott változata volt); másrészt azért, mert Bona szakított a szabadságharc történetét a belpolitikai események alapján kronologizáló szemlélettel, s visszatért a hadtörténeti periodizációhoz. Mindez azért is fontos volt, mert pl. a tízkötetes *Magyarország története* vonatkozó kötetében (Főszerk. Kovács Endre. Bp. 1979.; 2. jav. kiad. Bp. 1987.) a szabadságharc hanyatlása és bukása a dicsőséges tavaszi hadjáratral kezdődik. A korábbi évtizedek Bemet egyoldalúan istenítő, Görgeitől pedig még a katonai tehetséget is megtagadó szemléletével szemben Bona mindkét hadvezér ténykedésének kiegyenlített értékelését adta, lehetővé téve egy nem kritikátlan és a tényekre támaszkodó Görgei-értékelés megfogalmazását.

Az 1994. évi Kossuth-évfordulón a legfontosabb munka Kosáry Domokosnak a *Görgey-kérdés*ről írott kétkötetes munkája volt, amely gyakorlatilag egyfajta összefoglalót ad a szabadságharc hadtörténeti historiográfiájáról is. Kosáry monográfiája azért is fontos, mert lényegében megírta a Görgei-életrajznak — a korábbi életrajzi munkákból hiányzó — 1867–1916 közötti fejezeteit is.

A nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején lépett színre az az új hadtörténész-generáció, amely Urbán Aladár, Katona Tamás és Bona Gábor munkái által kijelölt irányban kezdte meg a szabadságharc hadtörténetének feldolgozását. A kutatók többsége (Hajagos József, Kedves Gyula, Pelyach István, Zakar Péter és jelen sorok írója) Katona és Urbán tanítványa volt, de ide tartozik Molnár András, a *Zala Megyei Levéltár* munkatársa, a katonai felsőoktatásból érkezett Csikány Tamás és a *Zsámbéki Katolikus Főiskolán* tanító ifj. Rabár Ferenc is. Az elmúlt évek során ennek a nemzedéknek kialakultak az állandó fórumai, pl. a minden év április végén Komáromban, illetve októberben Gyöngyösön rendezett konferenciák. Az előbbieket Komárom történetének ürügyén Klapka 1848–1849-es pályájáról, a katonai elit tagjairól, a kormánybiztosokról, az emigrációról, a szabadságharc műszaki szolgálatáról, az erődharccsaszat kérdéseiről szóltak. Az utóbbiak a megtorlás témaköre ürügyén az egyes vértanúk pályáját, illetve Heves megye 1848–1849. évi történetét tárgyalták. Ide sorolható még a Hatvanban 1996-ban rendezett konferencia a tavaszi hadjárat történetéről, illetve Cibakházán 1997-ben rendezett konferencia a Tiszántúl védelmének kérdéseiről. E nemzedék munkásságát a *Hadtörténelmi Közlemények*, az *AETAS* és a *Fons* 1848–1849-es tanulmányain kívül immár négy tanulmánykötet jelzi (*Komárom és Klapka György 1848/49-ben.* Szerk. Kiss Vendel. Komárom, 1994.; *A tavaszi hadjárat. Az 1996. március 14-i tudományos konferencia anyaga.* Szerk. Horváth László. Hatvan, 1996.; „*Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc utóélete*” című tudományos ülésszak. Szerk. Bene János és mások.

Vaja, 1996.; *Egy küzdelmes év katonái*. Szerk. Horváth László. Írták: Csikány Tamás, Hajagos József, Hermann Róbert, Zakar Péter. Gyöngyös, 1998.), de közös munkának tekinthető az *Életünk* huszár-, illetve a 150. évfordulóra megjelenő vár- és erőd száma (1994/10–11., 1998. különszám), valamint az *AETAS* emlékszáma (1998/3.).

Urbán Aladár és Bona Gábor mellett többnyire e nemzedék tagjai írták a szabadságharc történetét bemutató népszerű összefoglaló, illetve az évfordulóra megjelent hadtörténeti összefoglaló fejezeteit is. (*1848–1849. A szabadságharc és forradalom története*. Szerk., az előszót és a kronológiát írta: Hermann Róbert. Írták: Bona Gábor, Csikány Tamás, Dobszay Tamás, Estók János, Fónagy Zoltán, Hermann Róbert, Kedves Gyula, Pelyach István, Urbán Aladár, Zakar Péter. Bp. 1996.; *A szabadságharc katonai története*. Szerk. Bona Gábor. Írták: Bencze László, Bona Gábor, Csikány Tamás, Hermann Róbert és Kedves Gyula. Bp. 1998.)

Méltatlan és igazságtalan lenne azonban, ha elfeledkeznénk az előttünk járó nemzedék többi tagjainak érdemeiről. Annál is inkább, mert a további kutatások irányát csak úgy jelölhetjük ki, ha számot vetünk a már megszületett eredményekkel. A továbbiakban ezért a hadtörténetírás egyes részterületeinek eredményeit próbáljuk meg röviden összefoglalni.

Komoly kutatásokon alapszik s főleg egyenruhatörténeti szempontból nehezen meghaladható Barcy Zoltán és Somogyi Győző *hadserégtörténeti* összefoglalója (*A szabadságharc hadserege*. Bp. 1987.), bár egyáltalán nem teszi fölöslegessé egy tényleges hadserégtörténet elkészítését. A *fegyvernemek* közül korszerű összefoglalóval rendelkezünk a lovasságról (Kedves Gyula: *A szabadságharc hadserege*. I. *A lovasság*. Bp. 1992., 2. kiad. Bp. 1998.) és a tüzérségről. Ez utóbbit Csikány Tamás készítette el mindmáig kiadóra váró kandidátusi értekezésében, amelynek egyes részletei azóta már megjelentek. Hiányzik viszont a harmadik fő fegyvernem, a gyalogság történetének, fegyverzetének, harcászati eljárásainak feldolgozása. A *csapatnemek* közül Kedves Gyula már említett kötetével megírta a huszárság történetét (merthogy a szabadságharc lovasságának 90%-a ebből a csapatnemből került ki). A gyalogság csapatnemei közül szinte mindegyik története feldolgozásra vár, a tüzérségnél pedig fontos lenne például a *röppentyűtegek* ténykedésének feltárása. Hasonlóképpen hiányzik a műszaki alakulatok történetének feldolgozása is.

Sokkal jobban állunk a vegyes összetételű *külföldi légiók* történetével. A német légió ténykedését Böhm Jakab írta meg (*Hadtörténelmi Közlemények* 1970/2.), a lengyel légió történetét Włodzimierz Mus (*Hadtörténelmi Közlemények* 1978/3.) után a magyar, a lengyel és az osztrák levéltári anyag hasznosításával Kovács István készítette el. (*A légió*. Bp. 1989.; *Mindvégig veletek voltunk*. Bp. 1998.) Az olasz légió történetéről Berkó István 1926. évi tanulmánya, illetve 1929. évi kötete után jelen sorok írója írt az újabban előkerült levéltári anyag alapján egy tanulmányt (In: *Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára*. Szerk. Orosz István, Pölöskei Ferenc, Dobszay Tamás. Bp. 1994.). Valamennyi légió történetét feldolgozta Katrin Sitzler szintén magyar kiadásra váró munkájában (*Solidarität und Söldnertum. Die ausländischen Freiwilligenverbände im ungarischen Unabhängigkeitskrieg 1848–1849*. Osnabrück, 1980.).

Az *alakulatörténetek* közül Urbán Aladár említett munkájában és ehhez kapcsolódó résztanulmányaiban megírta az első tíz honvédszászlóalj szervezés-történetét. (Honvédtoborzás Pest–Budán 1848-ban. *Tanulmányok Budapest múltjából* 15[1963]; A győri 5. honvédszászlóalj toborzása 1848-ban. *Arrabona* 11[1969]). Petőfi honvédszázadosi ténykedése alapján lényegében felvázolta a 28. zászlóalj szervezés-történetét is. (Petőfi Sándor honvédszázados. *Hadtörténelmi Közlemények* 1972/4.) Teljes történeti összefoglalóval csupán a három (7., 47., 56.) zalai zászlóaljról, a 48. szabolcsi zászlóaljról rendelkezünk, s van egy szervezéstörténeti összefoglalónk a hevesi 26. zászlóaljról. (A *szabadságharc zalai hovádei 1848–1849*. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 1992.; Hajagos József: A Heves vármegyei 26. honvédszászlóalj története 1848–1849-ben. In: *A tavaszi hadjárat* i. m.; Kedves Gyula: A 48. honvédszászlóalj története az 1848–49-es szabadságharcban, alakításától Budavár bevételéig. *Hadtörténelmi Közlemények* 1990/2.; Uő: A 48. honvédszászlóalj története az 1848–49-es szabadságharcban, Budavár visszavételétől a feloszlataáig. Uo. 1993/4.) Rövid összefoglalónk van a nógrádi alakulatokról (Bona Gábor: Nógrád megyei 1848-as honvédek nyomában. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*. 11[1985]); a szabolcsi 10., 43. és 139. zászlóaljakról (Kedves Gyula: Szabolcsi honvédek a szabadságharcban. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 1998/2.), s elkészült egy, a szabolcsi alakulatokat általában bemutató kötet is (*Szabolcsi honvédek a szabadságharcban 1848–1849*. Szerk. Bene János. Nyíregyháza, 1998.). A nemzetőrsek közül megjelent Zalaegerszeg és Székesfehérvár nemzetőrségének története (Magony Imre: *Székesfehérvár nemzetőrei 1848-ban*. Székesfehérvár, 1998.; Molnár András: Zalaegerszeg nemzetőrei 1848-ban. In: *Hadtörténelmi tanulmányok*. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 1995.), s a már említett kötetben Szabolcs megyéé is. Az egyes szabadcsapatok közül Urbán Aladár megírta a Hunyadi- és Zrínyi-szabadcsapat szervezéstörténetét (Kossuth szabadcsapata 1848 őszén. *Hadtörténelmi Közlemények* 1988/4.; Perczel Mór és a Zrínyi-szabadcsapat. Uo. 1991/1.), jelen sorok írója pedig a Hatvani-szabadcsapat ténykedését dolgozta fel (*Hadtörténelmi Közlemények* 1992/1., 1993/4., *AETAS* 1992/1–2.).

Szinte egyáltalán nem rendelkezünk lovassági és tüzérségi alakulatörténetekkel. Egyedüli kivételként Somogyi Győző rövid esszéje említhető az 5. (Radetzky) huszárezredről. (*Életünk* 1994/10–11.) Ezek megírását az is nehezíti, hogy a szabadságharc egyes lovasezredeinek jelentős részét több hadszíntéren is alkalmazták, tehát pl. az 5., 6., 7., 8. huszárezred története gyakorlatilag a teljes hadtörténeti forrásanyag átvizsgálásával írható csak meg. A tüzérségnél a párhuzamos számozás, illetve az átszámozások okoznak problémát.

Teljes egészében hiányoznak a *hadtest- és hadsereg-történetek*. A legjobb alapokkal az V. (aradi és temesvári ostromsereg), a VI. (erdélyi hadsereg) és a VII. (feldunai) hadtestek esetében rendelkezünk. Előbbinél Csikány Tamás feldolgozta Temesvár ostromának történetét (*Hadtörténelmi Közlemények* 1996/1.), utóbbi kettőnél a Bem- és Görgei-irodalomnak köszönhetően legalább a kronológiai vázzal rendelkezünk. Némi erőszakkal ide sorolható az 1849 nyarán hadtestté fejlődő 15. Kmety-hadosztály is, amelynek dunántúli hadjáratáról négy önálló tanulmánnyal is rendelkezünk. Pedig a levéltári adottságok meglehetősen kedvezőek az I., II., III.,

VIII. és IX. hadtestek esetében is. Az I. hadtestnek csaknem a teljes levéltári anyaga fennmaradt, a IX. hadtest anyagának jelentős részét a *Magyar Országos Levéltár* Dembinski- és Wysocki-iratai tartalmazzák (R 23, R 221).

Az életrajzi irodalom terén komoly gazdagodást hozott a *Magyar Honvédség* nevét állandóan változtató *Módszertani*, majd *Oktatási*, *Kulturális és Anyagellátó Központjának Várkapitányok*, *Hadvezérek*, *Generálisok* című, ISBN-szám nélküli füzetsorozata, amelyben megjelent Czetz János (Petri Edit, Bp. 1991.), Leiningen-Westerburg Károly (Bencze László, Bp. 1990.), Klapka György (Hermann Róbert, Bp. 1991.), Mészáros Lázár (Ács Tibor, Bp. 1995.), Psotta Móric (Csikány Tamás, Bp. 1993.) életrajza, s készülöben van egy Vetter Antal-életrajz is (Csikány Tamás). Az egyéb életrajzi munkák közül említést érdemel Kedves Gyula igen színvonalas Czetz-életrajza (*Czetz János, a szabadságharc legifjabb tábornoka*. Bp. 1996.), Szarka Lajos Gaál Miklósról készített biográfiája (*A tábornok bére*. Keszthely, 1997.) s jelen sorok írója némi szerénytelenséggel ide sorolja saját Poeltenberg-életrajzát is (*Mindig az elsők között. Poeltenberg Ernő honvédtábornok élete*. Bp. 1997.). Teljes életrajz helyett csupán 1848–1849-es pályaképet ad Pusztaszeri László monográfiája (*Görgey Artúr a szabadságharcban*. Bp. 1984.). Hajagos József írta meg Török Ignác és Desseffy Arisztid életrajzát (*Egy küzdelmes év katonái*. Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 1998.). Pásztor Emil (*A tizenötödik aradi vértanú*. Bp. 1979.) és Pribelszky János (Kazinczy Lajos a szabadságharcban. *Hadtörténelmi Közlemények* 1992/2.) Kazinczy Lajos honvéd ezredes, Merényi-Metzger Gábor Lenkey János pályáját dolgozta fel (*Hadtörténelmi Közlemények* 1994/3.).

A *hadműveletek és összecsapások* feldolgozása területén feltétlenül kiemelendő Bona Gábor szerkesztésében a 150. évfordulóra megjelent, a szabadságharc katonai történetét összefoglaló kötet, amely a legújabb kutatási eredményeket összegzi. Az eseménytörténeti rész tanulmányok közül fontosak Rabár Ferenc Lipótvár és Eszék, illetve Csikány Tamás Temesvár ostromáról írott tanulmányai (*Hadtörténelmi Közlemények* 1988/2., 1995/3., 1996/1., 1998/1.). Csikány új, katonai szakmai eredményeket hozott, amikor a korabeli ostromszabályok figyelembevételével készítette el elemzését. Kedves Gyula feldolgozása az 1849. augusztus 3-i komáromi kitörés, illetve Csikány Tamásé az 1849. április 2-i hatvani ütközet történetéről (a fentebb említett komáromi, illetve hatvani kötetben) szintén új ismereteket hozott. Komplex hadtörténeti elemzésre törekedett jelen sorok írója Perczel Mór 1848. őszi zalai hadműveleteiről írott munkájában (*Perczel Mór első honmentő hadjárata*. Zalaegerszeg, 1995.). A magyarországi és bécsi levéltári anyag áttekintése viszont azt bizonyítja, hogy szinte nincs olyan eseménye és eseménysora 1848–1849 szűkebb értelemben vett katonai krónikájának, amelyről ne lehetne újat, többet és mást mondani, mint korábban. Talán csak Gyalóky Jenő két világháború között írott, az erdélyi hadjárat történetéről szóló tanulmányai, illetve Borus József Dembinski fővezérségéről írott monográfiája képeznek kivételt.

A *hadtörténeti források* kiadásánál hasonlóan komolyak az adósságok. Talán elég annyit említeni, hogy a szabadságharc 32 végig szolgáló tábornokának közel fele hagyott hátra emlékiratokat, s ezek közül mindössze ötnek van megbízható kiadása (Görgei, Klapka, Wysocki, Leiningen-Westerburg, Schweidel); a hat altábor-

nagy közül öten írták meg emlékirataikat, s ezek közül négy vagy kiadatlan, vagy csak megbízhatatlan, illetve csonka kiadásban hozzáférhető (Mészáros, Vetter, Bem, Dembinski). A különböző fővárosi közgyűjtemények legalább száz kiadatlan honvédtiszti visszaemlékezést őriznek.

Az *iratkiadások* közül — Katona Tamás fentebb említett kötetain kívül — feltétlenül említést érdemel az a munka, amelyet a *Hadtörténelmi Levéltár* jelentetett meg a 150. évfordulóra (*Saját kezébe, ott, ahol... Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból*. Szerk. Farkas Gyöngyi. Az iratokat vál., a német nyelvű iratokat ford. Bőhm Jakab. A bev. tanulmányt írta: Csikány Tamás. Bp. 1998.). A kötet 326 dokumentumot tartalmaz, részben eredetiben, részben magyar fordításban. Azonban még így is csak a munka elején vagyunk, hiszen csak a Hadtörténelmi Levéltár 1848–1849-es gyűjteménye legalább 25 000 dokumentumot őriz. Fontos lenne legalább a legfontosabb fővezéri és hadseregarancsnoki iratsorozatok (Bem, Dembinski, Görgei, Vetter, Mészáros, Klapka) kiadása. Ezek közül jelen sorok írója összegyűjtötte Görgei Artúr 1848–1849-es iratait: ennek terjedelme önmagában kb. 80 ívre rúg. Megjelent a Győr, illetve készülőben van a Nagykanizsa 1848–1849-es történetét bemutató okmánytár, amelyeknek nagyobb részét szintén katonai iratanyag alkotja.

Mi az, amit ma másképp látunk, mint 20–25 évvel korábban? Egészében azt mondhatjuk, hogy a hadtörténet talán kezdi visszanyerni tényleges súlyát 1848–1849 történetírásán belül. Ezt mutatják a legújabb történeti összefoglalók, pl. a *19. századi magyar történelem 1790–1918* című egyetemi tankönyv (Szerk. Gergely András. Bp. 1998.) Gergely András által írott fejezete is. A részleteket tekintve komoly hangsúlyeltolódásokról beszélhetünk. Így pl. Urbán Aladárnak köszönhetően ma már tudjuk, hogy Batthyány Lajosnak milyen egyedülállóan fontos szerep jutott az 1848. szeptemberi horvát invázió megállításában, s hogy a pákozdi siker nem az *Országos Honvédelmi Bizottmány*, hanem Batthyány szervezőmunkájának eredménye volt. Magával Pákozddal kapcsolatban viszont úgy tűnik, hogy inkább taktikai döntetlenségről, mint a hadjárat sorsát eldöntő győzelemről beszélhetünk. Az osztrák források bevonása után nem látszik tarthatónak pl. az a korábbi állítás, amely szerint a fegyverszünetet Jellačić kezdeményezte volna; a fegyverszüneti egyezmény szövegének vizsgálata pedig azt mutatja, hogy Jellačić — ellentétben a propagandisztikus okokból hangoztatott magyar állítással szemben — nem szegte meg az egyezményt, amikor elvonult Győr irányába. Urbán Aladár irányította rá a figyelmet arra, hogy Jellačić visszavonulása valóban taktikai jellegű volt, mert a bán október elején támadni akart, s ebben a bécsi forradalom akadályozta meg. A létszámviszonyok vizsgálata révén derült ki, hogy Jellačić üldözésének és a horvát hadsereg megsemmisítésének már 1848 október elején sem voltak komoly esélyei, s hogy Schwechatot a magyar szabadságharc egyik legszerencsésebb csatájának kell tartanunk, mert kevésen múlt, hogy a magyar főssereg katasztrofális vereséget szenvedjen.

Az újabb hadtörténeti irodalom szerint 1849 január elején Görgei felvidéki hadjárata komoly szerepet játszott a cs. kir. főssereg támadásának leállításában, mert Windisch-Grätz emiatt nem mert elmozdulni Pestről; amikor pedig Görgei az őt üldöző cs. kir. csapatok gyűrűjébe került volna, a többi magyar hadtest, főleg Per-

czel akciói rémítették meg Windisch-Grätzet annyira, hogy visszarendelje a Görgeit üldöző csapatokat. A tavaszi hadjárat sikerét korábban lebecsülő nézetekkel szemben ma úgy látjuk, hogy a Görgei vezette főserg az ellenséges főerők kiszorításával többet ért el, mint azt az adott erőviszonyok mellett várni lehetett volna. Annál is inkább, mert Kossuth a tavaszi hadjárat második szakaszában számított a Bem vezette, Erdélyből kirendelt csapatok Pest alatti megjelenésére, s mint közismert, erre nem került sor. A létszámát és tüzérségét tekintve erősebb ellenfél támadó hadjáratral történő kiszorítása olyan teljesítmény volt, amely ellentmondott a korabeli stratégiai szabályoknak. A tavaszi hadjárat azon korábbi interpretációja, amely szerint az ellenséget „csak” kiszorítani sikerült, megsemmisíteni nem, már csak azért is furcsa, mert e nézet képviselői Bem hasonlóképpen summázható erdélyi hadjáratáról felsőfokokban szóltak.

A katonai és politikai vezetés, a hadsereg és a politika viszonyáról az újabb kutatások révén szintén más képpel rendelkezünk. Ezek alapján úgy tűnik, hogy Görgei sokat emlegetett váci nyilatkozatának politikai állásfoglalása semmiben sem különbözött Kossuth akkori nézeteitől; hogy a feldunai hadtest nem az ellenséggel való megegyezésre ajánlkozott fel a nyilatkozatban, hanem éppen ellenkezőleg, az áprilisi törvények esetleges feladása ellen tiltakozott. Dembinski leváltásával kapcsolatban azt hangsúlyozhatjuk, hogy a korábban tiszafüredi zendülésként emlegetett esemény során a katonai vezetés Szemere Bertalannak, a politikai vezetés táborban tartózkodó képviselőjének révén hajtotta végre az alkalmatlan fővezér eltávolítását, tehát betartotta a polgári államokra vonatkozó normákat. A hadsereg és a Függetlenségi Nyilatkozat viszonya kapcsán pedig kitűnt, hogy a feldunai hadseregben nem volt olyan erős az ellenzők tábora, mint azt korábban két utólag hamisított memorandum alapján sejtettük. Buda ostromáról és Görgei komáromi „engedetlenségéről” már szóltunk. A világosi fegyverletétellel kapcsolatban említést érdemel, hogy egy újabban előkerült minisztertanácsi határozatból kiderült, miszerint a magyar kormány már a temesvári vereség hírének vétele előtt számolt azzal az eshetőséggel, hogy ha a döntő csata magyar vereséget hoz, és az oroszok sem alkudozni, sem az osztrákok felé közvetíteni nem hajlandók, a magyar hadsereg az oroszok előtt teszi le a fegyverét. Ez pedig azért fontos, mert a világosi fegyverletétellel kapcsolatban utólag éppen e minisztertanács résztvevői által megfogalmazott *erkölcsi* kifogások erkölcsi alapját teszi kétségessé.

A hadtörténetírás rész- és határterületei közül kiemelendők még a hadszervezet- és intézménytörténeti összefoglaló munkák. Itt külön érdemes szólnunk F. Kiss Erzsébetnek az 1848–1849. évi minisztériumokat bemutató munkájáról (Bp. 1987.), Zakar Péternek a tábori lelkészet történetéről írott, sajtó alatt lévő összefoglalójáról és a hozzájuk csatolt személyi adattárakról, Urbán Aladárnak az 1848-as magyar hadügyminisztérium megszervezését tárgyaló, vagy legújabban Óry Gábornak a katonai igazságszolgáltatást bemutató tanulmányáról (*Hadtörténelmi Közlemények* 1976/1., 1998/1.).

Az elvégzendő feladatok egy részére már utaltunk, de ezeken kívül is akad még jócskán feldolgozandó téma. Így pl. fontos lenne feltárni a tisztikar tagjainak 1848 előtti pályáját. Maguknak a sematizmusoknak az elemzése (ki kivel szolgált

együtt, kit ismert), vagy a minősítési lapoknak (Conduite-Liste) feldolgozása is igen tanulságos lehet. Az egyéb forrásanyag (levelezések, naplók, visszaemlékezések) amúgy meglehetősen szegényes, bár az egyes családi levéltárak még itt is sok tanulságos anyagot tartalmazhatnak. Hasonlóképpen újabb feldolgozásra vár a magyar (katonai) emigráció története, hiszen jelenlegi tudásanyagunk jelentős része Ács Tivadar megbízhatatlan munkáiból származik. Ács ugyan lelkes kutatója volt az emigráció történetének, de adatai között nem volt képes szelektálni, a krími, az itáliai vagy az észak-amerikai háborúk történetéről pedig hiányos és pontatlan ismeretei voltak csupán.

Fontos lenne a katonai és politikai vezetés kapcsolatának monografikus elemzése. E tekintetben különösen izgalmas forrásanyagot rejtenek a különböző kormánybiztosi jelentések. Különösen érdekes lenne olyan témák elemzése, mint a hadsereg és a nemzetiségi kérdés viszonya, a katonák beavatkozása a politikai, és a politikusok beavatkozása a katonai vezetés illetékességi körébe.

A hivatal- és intézménytörténet területén szükség lenne a táborkar (vezérkar), a hadseregellátást végző szervezetek (intendantúra), a katonai közigazgatás (főhadparancsnokságok, hadmegyék, újonctelepek) ténykedésének bemutatására. Ezekhez kapcsolódnak olyan kérdések, mint a hadseregellátás, illetve a katonai egészségügy rendszere. Zétény Győző, Antal Lajos, F. Kiss Erzsébet munkáiból általában ismerjük az egészségügyi ellátás történetét, azonban a katonai forrásanyag elemzése további tanulságokat rejt magában. Hogyan volt képes az egészségügyi szolgálat lépést tartani pl. az 1849 tavaszán igen gyorsan előretörő magyar főssereggel? Milyen volt a gyógyulási esélye egy kórházba került sebesültnek vagy más betegnek? A kórházi kimutatások elemzése azért is fontos lenne, mert belőlük a korabeli férfilakosság egy jól körülhatárolható csoportjának népegészségügyi helyzetéről is érdemi adatokhoz juthatunk.

Szükség lenne az újoncállítás és hadkiegészítés történetének feldolgozására is. Mi a magyarázata annak, hogy 1848 december végére több mint százezer főt számlált a honvédsereg? Igaz-e az az állítás, hogy 1849 késő tavaszán és kora nyarán az osztrák államapparátus gyorsabban állította ki újoncait, mint a magyar, s ha igen, mi volt ennek az oka? A levéltári anyagból ugyanis úgy tűnik, hogy az újoncállítás üteme ezúttal sem volt lassúbb, mint 1848 őszén vagy telén, azonban a hadfelszerelés nem volt képes lépést tartani az újonclétszám növekedésével.

Szinte semmilyen ismeretünk nincs a két fél hírszerzésének működéséről, sikereiről és kudarcairól. Mi a magyarázata annak, hogy a korábbi ügynöki rendszer révén Magyarországon biztos pozíciókkal rendelkező cs. kir. hadsereg hírszerzése olyan rosszul működött? Az eddig előkerült osztrák hírszerzői jelentések elemzése arra mutat, hogy a cs. kir. hadseregnek nem voltak magas állású informátorai a magyar katonai igazgatásban; aki nem értett egyet az ügygel, az általában megtalálta az átállás módját.

Hiányzik a nemzetőrség 1848 ősze utáni történetének feldolgozása is. Pedig jó lenne tudni, hogy ez a nagy létszámú rendvédelmi szervezet milyen szerepet játszott az 1848 késő őszi hadműveletekben. Hogyan szerepelt 1849 telén és tavaszán a magyar kézen lévő területeken, meddig alkalmazták katonai célokra? A cs. kir. meg-

szállás alól felszabadított területeken újjászervezték-e, s ha igen, milyen sikerrel? Mennyiben volt azonos a népfelkelés a mozgósított nemzetőrséggel?

A statisztikailag elemezhető források közül fontos lenne a harcrendek és más létszámkimutatások, valamint a veszteségadatok összegyűjtése és elemzése. Amíg egy hadműveletben részt vevő erők nagyságát és összetételét nem ismerjük, addig nem lehet róluk érvényes mondanivalónk. Amíg nem ismerjük a veszteségek nagyságát és arányát, nem tudjuk megítélni az egyes hadseregek teljesítményét sem. Furcsa módon, 1848–1849 hadviselői közül pontos adatokkal csak az oroszok veszteségeiről rendelkezhetünk, az osztrák és magyar veszteségekről homlokegyenest ellenkező, időnként 100%-os eltérést tartalmazó adataink vannak.

A hadműveletek és csaták elemzésénél a korábbi történetírás két csapdába szokott beleesni. 1918 előtt — a levéltári anyag híján — készpénznek vette az emlékiratok állításait; ezt követően viszont — néhány kivétellel — kiejtette azokat forrásai köréből. Holott a hadijelentések legalább annyi torzítást tartalmaznak, mint az emlékiratok és naplók, s ez utóbbiak gyakran pontosabban őrizték meg a csaták és ütközetek részleteit, mint a teleológiai jellegű hadijelentések. Az ilyen jellegű források bevonása révén sokkal pontosabb és élettelibb kép adható egy-egy összecsapásról, mint a száraz katonai elemzés.

Az emlékiratok és naplók, illetve pl. a parancskönyvek elemzése révén pedig végre arra is választ kaphatunk, hogy mit csináltak a katonák a táborban, amikor éppen nem harcoltak (azaz idejük 99 százalékában)? Még az is elképzelhető, hogy volt olyan alakulat, amely fennállása során egyetlenegyszer sem került tűzbe. Az életmód- és mentalitástörténeti megközelítésben rejlő lehetőségekre éppen az évfordulón adott jó példát Benda Gyula Krasznay Péter honvédhadnagy emlékiratát közlétező kötetében (*„Naplójegyzetei Krasznay Péter kemecsei lakosnak...” Visszaemlékezések 1830–1861.* Bp. 1998.).

Nagyon fontos ugyanakkor az események katonai szakmai szemmel történő elemzése is. Egy-egy emlékirat vagy hadijelentés ugyanis a korabeli szabályzatok, harcászati eljárások ismeretében egészen másként fest, mintha ezek ismerete nélkül próbáljuk értelmezni őket. Ezért is lenne fontos az, hogy a szabadságharc (és más korszakok) hadtörténetével megfelelő köztörténeti ismeretekkel rendelkező katonák is foglalkozzanak. Ám a csupán katonai szakmai megközelítés sem csodaszer, s ezért csak kellő forrásismeret mellett hozhat új eredményeket.

RÓBERT HERMANN

THE MILITARY HISTORY OF 1848-49: NEW FINDINGS OF RESEARCH

The study examines recent treatment of the military history of 1848–49 by looking at the historiographical works on the era published in the last 25 years. The author argues that most of the historiographical works published after 1949 were political or social histories; the number of military histories of 1848–49 was unduly small. The reason for this was that some historians chronologised the revolution and war of independence on the basis of internal political factors. And yet this framework was often completely contrary to the

military periodisation (and also defied common sense). Furthermore, for many years the history of 1848–49 served the political purposes of the day. This was a serious hindrance to any objective discussion of the historical role of Görgei, for instance.

The breakthrough came in the field of military historical research. In the view of the author, three books were of particular historiographical significance. The first book was 'A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán' (The organisation of the national guard and army in the summer of 1848) by Aladár Urbán (Budapest, 1973). This work led to a reevaluation of the Batthyány government. The second was a collection of sources 'Az aradi vértanúk' (The martyrs of Arad) by Tamás Katona (Budapest, 1979) which drew attention to the possibilities inherent in the publication of contemporary sources. The third book, 'Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban' (Generals and field-officers in the war of independence) by Gábor Bona (Budapest, 1983), was a collection of biographies—providing for the first time a full picture of one of the key elite groups in 1848–49 based on archival research. From the late 1980s, a new generation of military historians appeared on the scene. New works with findings based on archival research were published in such previously neglected areas as the history of formations, arms and branches of service, fortress tactics, relations between military and political leaders, decision-making procedures, and military offensives. Finally, the author points to areas in which much work still needs to be done, and indicates further opportunities for researchers of military history.

SZABÓ RÓBERT

Politikai propaganda és történelmi ünnep

Adalékok az 1948. márciusi
centenárium ünnepségek történetéhez

A magyar közgondolkodásban már a múlt század óta erős historizáló hatás érvényesült, amely jelen volt a politikában, a különböző pártok tevékenységében. Az egyes eseményekről vagy személyekről való megemlékezés ünnepi alkalma¹ a 19–20. században a különböző politikai erők propaganda-eszköztárában is jelentős szerepet kapott.

A történelmi hagyományanyag mozgósítása az 1945 utáni magyar politikai irányzatoknak is fontos propagandaeszköze volt.² A múlt történéseinek aktualizálása, a jelennek a múlttal való párhuzamba állítása a napi politikai érdekeknek megfelelően történt meg.

Az 1848-as polgári forradalom emléknapiját, március 15-ét előbb 1919-ben a „magyar népszabadság ünnepnapjává”-vá minősítették,³ majd a hatalom 1927-től nemzeti ünnepként tisztelte, de az ünnepnaphoz kapcsolható propagandalehetőségek „kiaknázása” 1945 után figyelhető meg igazán. S ez nem volt véletlen, mivel a II. világháborút követő magyar demokratikus kormányzat létrejöttétől fogva mintegy történelmi előképének tekintette a polgári forradalom és szabadságharc időszakát. Szívesen idézte demokratikus vívmányait — jobbágyfelszabadítás, parlamenti kormányzás —, a Habsburg-ház elleni fegyveres önvédelmi harcát pedig a közelmúlt németellenes antifasiszta törekvésekkel rokonította.

A március 15. mint ünnep történetével foglalkozó hazai szakirodalomból Gyarmati György⁴ és Gerő András⁵ munkáit kell kiemelni. Az előbbi március 15. politikatörténetének összefoglalására vállalkozott, az utóbbi a sajtóanyag mint forrás révén kívánta elemezni a centenárium ünnepkörét. Jelen tanulmány célja eltér az említettekétől; a budapesti ünnepségek megszervezését s lebonyolítását kívánja bemutatni.

1 Vö. *Ancsel Éva*: Gondolatok az ünnepről. Világosság 1978. 466–468.

2 *Glatz Ferenc*: A történelmi-politikai gondolkodás a felszabadulás után. Pártpolitika és történelmi közgondolkodás. In: *Uő*: Nemzeti kultúra — kulturált nemzet 1867–1987. Bp. 1988. 371–372.

3 1919. évi országos törvénytar. Bp. 1919. 103.

4 *Gyarmati György*: Március hatalma. A hatalom márciusa. Fejezetek március 15. ünnepelésének történetéből. Bp. 1998. 13.

5 *Gerő András*: Az államosított forradalom. 1848 centenáriuma. Bp. 1998. 19–20.

1946 végén, 1947 elején a magyar sajtóban megszorodtak a centenárium alkalmából rendezendő, nagyobb szabású ünnepségsorozatról szóló tudósítások. Az előkészítés azonban már 1946 májusától tartott; az *Újjáépítési Minisztérium*ban ekkor vetették papírra az első ünnepségtervezeteket, s azokban megfogalmazták az elérendő, illetve a preferált politikai célokat, törekvéseket is a centenáriummal kapcsolatban. Az első fogalmazványok szerint az ünnep sikeres megrendezése a hazánkról kialakított külföldi politikai megítélés megváltoztatása miatt is szükséges, mert ezáltal bizonyítható, hogy a mai Magyarország már nem az „utolsó csatlós”, hanem a múlttal szakító demokratikus berendezkedésű ország. Egyebek között javasolták hat nemzetközi kongresszus megtartását, valamint sport- és zenei versenyek megrendezését.⁶

Hamarosan megalakultak hivatalosan is a centenáris ünnepségeket szervező és koordináló állami testületek. A Mihályfi Ernő kiskgazdapárti politikus vezette *Tájékoztatásügyi Minisztérium* kapta a feladatot, hogy a különféle centenáriumi szervezetek, bizottságok munkáját összehangolja. A főhatóságon belül a miniszter pártbeli társa, Huszti Dénes miniszteri tanácsos vezetésével centenáris ügyosztály alakult a budapesti és vidéki programok összeegyeztetésére, a miniszterelnökségen felállított ügyosztállyal való együttműködés elősegítésére.⁷ A nagypolitika felső szintjén a *48-as Tanács* és az 1947. április 11-én újra életre keltett, ugyancsak koalíciós összetételű *Történelmi Emlékbizottság* szerepe volt meghatározó. Utóbbi az *Országos Nemzeti Bizottsággal* (ONB) együtt az ünnepség hivatalos rendezőtestülete is lett. Paritásos alapon szerveződő munkacsoportjában a centenáriumi megemlékezések politikai irányvonalának elkészítésére is vállalkoztak. Az ünnep össznépi jellegét volt hivatott reprezentálni az *Országos 48-as Ifjúsági Bizottság* is, amelyet 1947. január 30-án alakítottak a legkülönbözőbb társadalmi és állami intézmények, ifjúsági szervezetek. Gyakorlati hatáskörét hamarosan a *Magyar Ifjúság Országos Tanácsára* (MIOT) ruházták át,⁸ amelyben a pártok ifjúsági szervezetei, a cserkészek, a *Magyar Egyetemista és Főiskolai Egyesületek Szövetsége* (MEFESZ) és a *Keresztyén Ifjúsági Egyesület* (KIE) képviselői foglaltak helyet. Ők vállalták a megalakított városi és községi *48-as Bizottságok* munkájának irányítását s a centenáriumi eszmék iránt legfogékonyabb korosztály, az ifjúság bevonását az ünnepségek lebonyolításába.⁹ A helyi programok, megemlékezések szervezése a többpárti, helyi *Nemzeti Bizottságok* feladata lett, akik a budapesti központ intenciói alapján a közigazgatási és a *Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium* szabadművelődési apparátusa segítségével folytatták az előkészítő munkálatokat.

6 Politikatörténeti Intézet Levéltára (= PIL) 274. f. 21/71. MKP Propaganda Osztálya, Tájékoztatásügyi Minisztérium és más szervek javaslatai a centenáriumi év megünneplésére, politikai irányelvek d. n. 1946. máj.–1948. jan. 31. 1948. V.

7 Uo.

8 *Horváth Zsolt*: Propaganda és történelem. 1848 századik évfordulójának ünneplése. História 1998. 3. sz. 33.

9 SZIM és a 48-as mozgalom. In: Nevelési munkafüzet november hóra. Összeáll. Gál Jenő. Bp. 1947. 93–96.

A koalíciós pártok és 1848 hagyománya

A látszólagos nagy egyetértés mögött nem volt a kormánypártok között igazi politikai együttműködés, amelyet pedig mindvégig fenn hirdettek. Valójában minden párt a saját politikai pozíciójának a megerősítésére vagy stabilizálására törekedett, felhasználva az ünnep adta lehetőségeket. Különösen áll ez a *Magyar Kommunista Pártra*. A párt *Politikai Bizottsága* — az ügy fontosságát jelzendő — 1947 és 1948 között öt alkalommal is foglalkozott 1848 méltó megünneplésével. Többnyire a *Propaganda Osztály* előterjesztéseit vitatta meg, néhány esetben a *Szervező Bizottság* írásos beszámolóját tárgyalta.¹⁰ Míg 1947 februárjában egy, a szociáldemokratákkal közösen a minisztertanács elé terjesztett — a *Baloldali Blokk* támogatását élvező — 48-as ünnepség-tervezetről töprengtek a kiscgazdák irányította minisztérium tevékenységének ellensúlyozásaként, decemberre már jóval magabiztosabban, egyedül határozták el, hogy az ünnepi esztendőt csak 1948-ra fogják korlátozni.¹¹ Mindez az 1947. augusztusi választásokat követő politikai erőviszonyokban történt változásokat tükrözte. Később már olyan kérdésekben is önállóan döntöttek, hogy a leendő ünnepségeken a NB nevében felszólaló személy „lehetőleg kommunista legyen”, valamint a fővárosi kerületi megemlékezéseket szervezők körében a kommunista befolyás érvényesüljön. Emellett néha a látszatra is ügyeltek: a március 15-i Kossuth téri nagygyűlésen azért tekintettek el Nagy Imre házelnök szerepeltetésétől, mert Rákosinak mint miniszterelnök-helyettesnek a beszéde után nem akarták, hogy a koalíciós pártok a „túlzott kommunista túlsúly”-ra törekvés vádjával illethessék őket.¹²

Az egyik összefoglaló jelentésben a párton belül létrehozott centenárius ügyosztály fő feladatául szabták, hogy az ünnepségeken, a sajtóban, illetve kiadványokban törekedjen a materialista világnézet észrevétlen, de tömegméretű népszerűsítésére.¹³ A párt vezetésében hamar felismerték, hogy egy, az irányításuk alatt álló ifjúsági rétegszervezet kialakításával erősen csökkenthetik koalíciós riválisaik tömegbázisát, hogy végül azok megsemmisítését, beolvasztását is elérhessék. Nonn Györgynek, az MKP KV *Ifjúsági Titkárságának* ülésén 1946. november 15-én elhangzott beszédét követően, 1947 elején egymás után hozták létre a közép- és általános iskolásokat, a nőket, a szakmunkás- és tanoncreteget, valamint a parasztfiatalokat tömörítő saját rétegszervezeteiket, melyekkel növekvő befolyást szereztek a megcélzott csoportokban.¹⁴

Néhány hónap elteltével még erőteljesebb propaganda lehetőségére nyílt alkalmuk: az 1947 novemberében zászlót bontott 48-as országos kultúrverseny keretében a baloldali *Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség* (MADISZ) és a MIOT mint szervezőtestületek kaptak megbízatást a versenymozgalom technikai-szervezeti kérdéseinek a megoldására. A VKM szabadművelődési apparátusának befolyásolá-

10 PIL 274. f. 3/70.; 3/122.; 3/129.; 3/135.

11 Uo.

12 PIL 274. f. 3/129.

13 Uo.

14 Horváth Zs.: i. m. 32.

sán túlmenően a versenybe bekapcsolódó társadalmi szervezetek, egyházi ifjúsági csoportok ellenőrzésére, megnyerésére is módjuk nyílt. A *Szociáldemokrata Ifjúsági Mozgalomnak* (SZIM) ekkor már az is feltűnt, hogy a versenyeken elindulók nagy száma — hivatalosan 100 000 fő — mellett a lebonyolítás módjában s a rendezésben is milyen nagy a hasonlóság a Szovjetunióban korábban rendezett rokon jellegű kultúrkampányokkal.¹⁵

Az ifjúsági szervezetekben lezajlott hatalmi változást később az a tény is tükrözte, hogy éppen 1948. március 15-én jelentették be a főleg kommunista befolyás alatt álló *Népi Kollégiumok Országos Szövetségén* belül a kigazda irányultságú *Magyar Kollégiumi Egyesület* (MAKE) és a szociáldemokrata orientációjú *Dolgozók Kollégiumainak Országos Szövetsége* (DOKOSZ) beolvadását a NÉKOSZ vezette népi kollégiumok egységes szervezetébe.¹⁶ A túlzott forradalmi hevület olykor vadhajtásokat is eredményezett: a párt *Ifjúsági Bizottsága* „Kossuth Hadsereg, 48-as Mars” akciója, amelyet a MADISZ és NÉKOSZ égisze alatt igyekeztek megvalósítani, a Szervező Bizottság vétója nyomán meghiúsult. Az illetékes pártszervezet úgy vélte, hogy a centenáriumi évben „állandó ifjúsági hadsereg” létrehozása s a folyamatos vidéki kampánymegmozdulások rossz fényt vethetnek az MKP-ra; a koalíciós partnerek pedig joggal bírálhatják a terv „kissé” militarista jellegét.¹⁷

Az MKP hivatalos álláspontját 1848-ról Révai József a párt népfrontpolitikájának szellemében 1937–38-ban alakította ki *Magyar szabadság — világszabadság* címen közzétett munkájában.¹⁸ A centenáriumi alkalmából közölt ünnepi vezércikkben korábbi véleményéhez képest alig érezhető hangsúlyváltás. Úgy vélte, hogy 1848 nemcsak mint polgári átalakulás és nemzeti függetlenségi harc jelent meg, hanem egyszerre volt „polgári forradalom, nemzeti forradalom, népföradalom”.¹⁹ Értékelése szerint a „demokratikus népi erők” 1848-ban már önálló politikai tényezőként léptek fel. A forradalom vezéralakjainak szerepét a nemzeti egység aktuális kommunista koncepciója szerint fogalmazta meg: Kossuthot „a nemzeti összefogás megtestesítője”-ként, szimbólumaként ábrázolta, de „osztálykorlátai miatt” nem őt, hanem Táncsics Mihályt tartotta „a magyar parasztság vezérének”. Petőfi pedig a „demokratikus népi radikalizmus megtestesítője” lett. A 48-as vezetők példája és politikája tehát a jelen politikai gyakorlatához szolgáló útmutatás volt. Így lett Révai szerint annak alkotóeleme Petőfi tanítása: „a dolgozó osztályokból kell nemzetet formálni” vagy Táncsics okfejtése, hogy „nincs nemzeti felszabadulás a parasztság felszabadulása nélkül”, végül Kossuth útmutatása: „a nemzeti egység a minden haladni tudó egészséges erő összefogása”. 1948 tehát már mint 1848 összegzése jelent meg, de nem hirdette 1848 osztályegységét: „a mi nemzeti egységünk ma

15 SZIM és a 48-as mozgalom i. m. 96.

16 Megforgatott világmegforgatók. A magyar népi kollégiumi mozgalom ismeretlen dokumentumai. Szerk. Svéd László. Bp. 1994. 96–98.

17 PIL 274. f. 5/112.

18 Vö. *Lackó Miklós*: Révai József a magyar történelemről. In: *Uő*: Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok. Bp. 1996. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 18.) 247–251.

19 *Révai József*: Kossuth, Petőfi, Táncsics öröksége. Szabad Nép 1948. márc. 14. 1–2.

már csak a dolgozó osztályokat foglalja magába²⁰ összegezte mondanivalóját a szerző, aki s általa az MKP a mereven osztályszempontokat tükröző „nemzeti egység” gondolatát vallotta magáénak.

A *Független Kisgazdapárt* politikai befolyása 1947 elejétől a közismert politikai események miatt csökkent, a választások után pedig látványosan teret veszített. A centenáriumi ünnepeket irányító minisztériumot 1947 szeptemberében elvesztette; ennek folytán Mihályfi Ernő helyett a kommunista Rosta Lászlót bízták meg a Történelmi Emlékbizottság ügyvezető titkári feladatkörének ellátásával. A tervezett márciusi ünnepeken — a kommunista párt előírása szerint — csak „demokrata” minősítésű kisgazda párttag kaphatott engedélyt felszólalásra.²¹ Maga a pártvezetés is teljesen elbizonytalanodott: 1848 megünneplésével csak a centenárium évében kezdtek foglalkozni. Az év elején a párt *Sajtóosztályán* belül felállított *Centenáris Ünneprendezőség* küldött a *Független Ifjúság* tagjai részére műsoranyagot, ünnepi beszédeket és bemutatható színdarabokat.²² A papíron még működő 3200 alapszervezetüknek a felmerült igények esetén negyvennyolcas költeményeket, dalokat és zenei ajánlólistákat postáztak.²³ A párt legfelsőbb irányító testülete, a *Politikai Bizottság* — a töredékes fennmaradt források szerint — egyetlen alkalommal, 1946 novemberében megvitatta ugyan a „jubileumi 1948–1949-es évvel” kapcsolatos témát, de az elfogadott határozat tartalma nem vált nyilvánossá.²⁴ 1848-ról 1948-ban csak a párt tényleges politikai pozíciójának ismeretében lehetett szólni. Úgy vélekedtek, hogy 1848 választóvíz, mivel a küzdelem „a népért s a magyar közérdekért, vagy a nép és a magyar közérdek ellen” folyt. Míg 1848 egységét „nem a közös világnézet, hanem a közös erkölcsi alap tette egységessé”, ma egyedüli alternatíva „a demokrácia egyértelmű és egyenes útja”. Állásfoglalásuk teljesen a kommunista értékeléshez igazodott: „a most épülő demokráciánk lényegében a 100 év előtti forradalom és függetlenségi harc törvényes utóda és továbbvitelezője”.²⁵ 1848 kérdése egyébként is eléggé mellőzött része a párt propagandájának; szemináriumi anyagaikban, beszédvázlataikban alig fogalmaztak meg ezzel kapcsolatos értékeléseket. Az ünnepek előtt a sajtóosztályuk által megjelentetett *48-as Kossuth Emlékkönyvben* 1848 eseményeit felidézve — talán túlzottan lojálisan is — a 3 éves terv előnyei mellett érveltek.

A szociáldemokraták számára 1848 a centenáriumot megelőzően sem számított igazán élő, követendő hagyománynak. Néhai teoretikusuk, Szabó Ervin monográfiájában elsősorban nemesi felkelésnek tekintette az akkori forradalmi eseményeket, a társadalmi szempontok túlhangsúlyozása mellett a függetlenség problematikája nem volt számára akut kérdés.²⁶ Figyelmét az akkori osztályharcokra fordította, a nemzeti sérelmeket nem ítélte nagy jelentőségűnek. Széchenyit tartotta igazi vezér-

20 I. m.

21 PIL 274. f. 3/70.

22 A Kisgazdapárt centenáris ünnepei. Miskolci Hírlap 1948. febr. 1. 4.

23 Megkezdte a Kisgazdapárt Centenáris Ünneprendezőse a műsoranyag szétküldését. Fehérvári Kis Újság 1948. febr. 6. 2.

24 Független Kisgazdapárt Tudománypolitikai Intézete. Kisgazda Levéltár, 285. f. 2. cs. 34. ó. e.

25 Nagy Tibor: Az egyetlen út — 1848. Kis Újság 1948. márc. 14. 1.

26 Vö. Litván György: Szabó Ervin, a szocializmus moralistája. Bp. 1993. (Századvég biográfiák) 212–214.

nek, Kossuth szerint csak „politikus” volt. Az eseményekben résztvevők köréből nagyra becsülte a márciusi fiatalok harcos radikalizmusát s 1848 nyaráig Táncsics szerepét.²⁷ A szociáldemokrata álláspont 1948 folyamán a közeli pártfúzió miatt módosult. A baloldali Száva István írásában 1848-at a függetlenségi, a nemzeti és a szociális probléma első és egyetlen jelentkezésének tartotta. Szerinte a probléma megoldására 1848–49 és 1918–19 forradalmi elégtelennek bizonyultak, míg a munkáspártok mostani egyesülése és a 3 éves terv biztosítékot ad „a magyar nép sorsdöntő problémáinak” megoldására. 1948 ezáltal lesz 1848-nak „nemcsak folytatója, hanem befejezője” — írta.²⁸ A fennmaradt dokumentumok arról tanúskodnak, hogy az SZDP súlya 1947 végétől csökkent s ez még az ünnepi előkészületeknél is megfigyelhető. Az 1947 decemberében tartott közös MKP–SZDP propaganda-osztályvezetői megbeszélésen a szociáldemokrata küldöttek minden kommunista javaslatot elfogadtak (a centenáriumi ünnepek időbeli korlátozása, közös *Kommunista Kiáltvány*-ünnepélyek rendezése 1948 elején). Megállapodtak arról is, hogy március 15. előkészítéséről 1948 januárjában közös értekezletet tartanak, szervezeteik együttműködve, de önállóan jelennek meg az ünnepeken.²⁹ A Propaganda Osztály egy korabeli körlevelére adott válaszból megállapítható, hogy 1947 decemberében a szociáldemokrata pártközpont osztályai még — vagy már — a saját munkatervükben is alig szerepeltettek 1848 megünneplésével kapcsolatos akciókat, programokat. Egyedüli kivételnek a párt vidéki titkársága bizonyult, ahol az 1948 januárjában elindított falujáró propagandasorozat keretén belül jeleztek előadást a centenáriumi évről.³⁰ 1948 márciusára az önálló SZDP léte is megkérdőjeleződött, hiszen a centenáriumi hónap 10. napján döntötte el a két munkáspárt összekötő bizottságának ülése a pártfúziót, az SZDP megszűnését.³¹

A *Nemzeti Parasztpárt* politikai vezetésében a többi partneréhez hasonlóan 1948 elejére a kommunistákkal való feltétlen együttműködés hívei kerültek többségbe. Állásfoglalásuk 1848-ról ezért az MKP felfogását tükrözte. Ők is a „Tied az ország, magadnak építed!” jelszót hangoztatták. Leszögezték, hogy a munkás-paraszt szövetséget támogatják.³² Hangsúlyozták, hogy 1848 feladatait a jelennek kell megvalósítania.³³ Ugyanakkor pártiskolai füzetekben 1848-at kárhoztatták a felémás jobbágyfelszabadítás miatt amely — véleményük szerint — gyengítette a forradalmi nemzetet. A *Paraszt Újság* 1948. évi kalendáriumában is a földért és a szabadságért „félszívvel” és „féllellekkel” harcoló akkori és mai parasztság közötti párhuzamot emelték ki. A párt vezető testületei érdemben nem foglalkoztak 1848 megünneplésével — ezzel kapcsolatos dokumentum eddig még nem került elő —,

27 *Erényi Tibor*: A nemzeti ünnep és a pártok. (1848-ról 1948-ban.) Századok 1998. 480–481.

28 *Száva István*: A századik március. Népszava 1948. márc. 14. 1–2.

29 PIL 283. f. 34/31. ó. e. SZDP. A Propaganda Osztály munkatervei, jelentés az 1848-as forradalom centenáriumi megünnepléséről az MKP-val.

30 PIL 283. f. 7. ó. e.

31 A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. Szerk. Rákosi Sándor és Szabó Bálint. Bp. 1967. 555–556.

32 *Erényi T.*: i. m. 484.

33 *Veres Péter*: Száz esztendő. Szabad Szó 1948. márc. 14. 1.

de a tendenciát jelezte, hogy az *Országos Vezetőség* éppen 1948. március 9-én tartott ülésén döntötte el a *Népi Ifjúsági Szövetség* (NISZ) felosztatását, s ezzel elfogadta az egységes ifjúsági szervezet kialakításának kommunista koncepcióját.³⁴

Budapesti elképzelések

A főváros centenáriumi készülődése 1946. október 30-án indult meg, ekkor fogadta el a közgyűlés Harangozó Antal nyomdász indítványát az 1948–1949. évek „Szabadságesztendők” néven történő megjelöléséről. Arról is döntöttek, hogy az elnevezést a miniszterelnökséghez is felterjesztik a fogalom általánosság tétele érdekében.³⁵ (Elfogadottságát az is jelezte, hogy 1947-ben az ONB akkori főtitkára, Mihályfi Ernő is támogatta az ünnepségek ilyen megkülönböztetését, 1948-ra a forradalom és Petőfi, 1949-re Kossuth és a szabadságharc köré csoportosítva a megemlékezéseket.³⁶) A szociáldemokrata pártot képviselő bizottsági tag másik javaslatát — egy monumentális emlékmű s egy „a magyar föld minden szabadságharcosa nyughelyéül szolgáló nemzeti Pantheon” megépítését — tudomásul vették.³⁷ A közgyűlés felkérésére Kóvágó József polgármester megbízta a polgármesteri városgazdálkodási, idegenforgalmi és közművelődési (XI.) ügyosztályt az ünnepségek megtartására vonatkozó részletes tervezet elkészítésével, költségvetési előirányzat s hitelfedezeti javaslat kidolgozásával. A megbízatás elkészültéről Szakasits Árpád törvényhatósági elnöknek 1947. január 20-án írott levelében a főváros első embere azt is jelezte, hogy Budapestnek azért is kötelessége a centenáriumi kezdeményezés felkarolása, mivel Pest 100 éve a forradalom bölcsője volt, s ők „méltó örökösei akarnak lenni a nagyevű elődök emlékének”.³⁸ Az elkészült munkaanyag 10 témakör szerint csoportosítva mintegy hat oldalon indokolta a javasolt intézkedések szükségességét. Különböző célokra (kiállítások, nemzetközi kongresszusok, ünnepségek, emlékművek és emléktáblák, pályadíjak kiírása, kiadványok) összesen 1 975 000 forintot igényeltek három költségvetési évre elosztva az 1947. június 25-én összehívott közgyűléstől.³⁹ Előterjesztésükben leszögezték: arra számítanak, hogy a mintegy 2 millió Ft betérjesztett kiadás az állami és más szervek segítése miatt jelentősen mérséklődik. Nagyvonalú elképzeléseiket s reményeiket a nemzetgyűlés 1947. július 11-én elfogadott XVII. törvénycikkelye alaposan lehűtötte, mivel a hároméves gazdasági tervről szóló parlamenti döntés nagyon szigorú költségvetési szabályokat állított fel és a takarékoság az önkormányzatok anyagi tehervállalását is érintette.⁴⁰ Bognár József polgármester 1947. november 4-én az ünnepségek tervezését leállította és a közgyűlési határozattal

34 PIL 284. f. 14. ó. e. I. köt.

35 Budapest Főváros Levéltára (= BFL) XXI. 503. a. 55 557/1946. kgy. sz. Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottságának közgyűlési jegyzőkönyvei.

36 BFL XVII. 1. 21. kcs. Az Országos Nemzeti Bizottság iratai.

37 BFL XXI. 503. a.

38 BFL XXI. 503. a. 9/1947. kgy. sz.

39 Fővárosi Közlöny 1947. júl. 12. 721–725.

40 Magyar Törvénytár. 1947. évi törvénycikkek. Jegyz. Dr. Vincenti Gusztáv, Dr. Gál László. Bp. 1948. 140–142.

támogatott, a centenáriumi költségvetésre folyósítandó összegek kifizetését beszüntette. Helyette olcsóbb, a gyakorlatban is megvalósuló megoldásra törekedett: elrendelte, hogy az 1948–1949-ben befejezendő közösségi célú, illetve kulturális létesítmények s egyéb beruházások a nevükben majd utaljanak az 1948-as megemlékezésekre.⁴¹ Hasonló elveket hangoztatott Rajk László belügyminiszter körlevelé,⁴² valamint a Centenárium Bizottság 1947. június 4-i javaslata.⁴³

Az Országos Nemzeti Bizottság a szervezés élén

Az Országos Nemzeti Bizottság a budapesti és vidéki helyi szintű ünnepek megszervezésének munkálatait 1948. január 20. után felgyorsította. Rohamléptekkel alakultak a Nemzeti Bizottságok irányítása alatt álló munkabizottságok — a pártok kultúrmegebízottaiból, az előjáróságok, a 48-as ifjúsági bizottság, a házmegbízottak képviselőiből —, melyek hatáskörébe tartozott az ünnepi műsor összeállítása, az esti centenáriumi bál megszervezése, mozgósítás az ünnepélyekre.

Számukra a fővárosból 10 000 darab *1948. március 15.* című, Révai József brosúráját ismertető kiadványt juttattak el, melyhez ünnepi forgatókönyvet is csatoltak.⁴⁴ Így a vidéken helyileg megszervezett ünnep helyett a központi akaratnak megfelelő, előírt sablonokat felhasználó rituális ceremónia lett, amelynek fő vonása az egyöntetűség volt. Az összeállítók figyelme mindenre kiterjedt: az ünnepnapot zenés ébresztővel kellett kezdeni, majd a különböző felekezetek istentiszteleteiken a 48-as hősök emlékét idézték fel, esetleg zászlót is avattak. Az ünnepnap politikai súlypontja a délelőtt megrendezendő megemlékezés volt, amely a *Himnusz* elénekelésével kezdődött és a *Szózat* dallamaival zárult. Irodalmi idézetek, versek, dalok fogták keretbe a fő mondanivalót: a NB szónokának és az ifjúság képviselőjének ünnepi szónoklatát.⁴⁵ A fiatalság 48-as fogadalomtételét, az előre kézbesített egységes mintaszöveget a fogadalmat felolvasók számára külön utasításokkal is ellátták. A fogadalmi rész legfontosabb gondolata az 1848-hoz való igazi hűség megfogalmazása: „lankadatlanul fogok dolgozni Magyarország újjáépítéséért, a 3 éves országépítő terv megvalósításáért”.⁴⁶ Délutánra 48-as létesítmény és/vagy centenáris kiállítás megnyitását, továbbá 48-as hősök sírjainak koszorúzását írták elő. Este „magyaros jellegű” kultúrprogram — negyvennyolcas dalok, versek, népdalok, színdarab — bemutatásával kellett felidézni a forradalmat. A könnyed, vidámabb szórakozást a 48-as bálók jelentették, melyekre az ONB javaslatára 1 Ft-os belépti díjat

41 BFL XXIV. 2. c. 1461/1947. lev. tsz. Budapest Székesfőváros Levéltárának ostrom utáni iratai. Az 1848-i centenáriumi ünnepséggel kapcsolatos levéltári kutatás iratai.

42 BFL XXI. 508. c. XI. 3682/1948.

43 *Bánóczi Zsuzsa*: Köztéri szobrok, pályázatok. In: A fordulat évei. 1947–1949. Szerk. Standeisky Éva, Kozák Gyula, Pataki Gábor, Rainer M. János. Bp. 1998. 271.

44 BFL XVII. 1. 261/1948. kcs. 66–67.

45 1948. március 15. Bp. é. n.

46 Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Aprónyomtatványtár, sztl.

szedtek s az így befolyt összegből fedezték a szervezők kiadásait.⁴⁷ (A délelőtti megmozdulásokra, illetve kultúrprogramokra a belépődíj szedését az ONB az MKP egykori ifjúsági szervezetének kérésére körlevélben tiltotta meg.)⁴⁸

Az ünnep — ahogyan megvalósult

A centenáriumi év minden rendezvényét, ünnepségét számba venni nem könnyű feladat, műfaji jellegük miatt pedig még több gondot okozna a teljességre törekvő elemzésük. Az alábbiakban csupán az 1948. március 15-én a fővárosban történtek összefoglalására teszünk kísérletet. Szemben a vidéken egy napra összezsúfolt programmal, Budapesten március 14-én délután kezdődtek el a centenáriumi megemlékezések az Országos Nemzeti Bizottság és a Történelmi Emlékbizottság közös ünnepi ülésének megtartásával, ahol megjelentek az ünnepekre meghívott albán, bolgár, román, csehszlovák, lengyel és Vorosilov marsall, a *Szövetséges Ellenőrző Bizottság* egykori elnöke vezetésével a szovjet s a jugoszláv állami delegációk tagjai, az akkori terminológiával élve, a „népi demokráciák” küldöttségei.⁴⁹ Reprezentatív jelenlétük mellett az ünnep méltatásával sem fukarkodtak. Ugyanazon a napon a köztársasági elnök megnyitotta a helyreállított *Petőfi Múzeumot*, este 6 órakor a fővárosi ifjúság — köztük a törvényhatóság által elszállásolt 5000 vidéki fiatal — a Hősök terén lezajlott ünnepélyes fogadalmotételük után fáklyás felvonulást tartott az éppen a nevezetes napra esti díszkivilágítást kapott Petőfi-szobornál.

Március 15. reggelén kegyeletteljes megemlékezéseket tartottak a Kossuth- és a Batthyány-mauzóleumnál, Táncsics és Klapka síremlékénél, Petőfi és Kossuth szobránál, a budapesti temetők honvédsírajainál. A beszédeket a — paritásos megállapodásnak megfelelően — különböző pártok képviselői mondták el. Ugyancsak reggel kilenc órakor kezdődött az ifjúság megemlékezése a Múzeum-kertben. A törvényhozás dísztermében rendkívüli ülésnapot tartottak, amelynek egyetlen napirendi pontja 1848 emlékének törvénybe iktatása volt.⁵⁰ A külföldi vendégekkel, a parlamenti képviselőkkel és az újjáépítésben legjobban teljesítő 50 rohammunkással zsúfolásig megtelt és az ünnepségre feldíszített teremben Révai József korábbi megállapításaihoz képest tovább bővítette 1848 „haladó hagyományát”: néhány nemesi származású vezető nevét is elismerően említette. Ugyanakkor Táncsics Mihály szerepének túlhangsúlyozásával Kossuth érdemeit igyekezett csökkenteni. Révai értékelése alapvetően nem változott: a nemzet, a szabadság ügyét a dolgozó nép felszabadításával kell összekapcsolni⁵¹ — jelentette ki. Érdekes volt hallgatni Milovan Gyilasz üdvözlőbeszédét is: az akkor már kötelező hála megfogalmazása — Sztálin és a Szovjetunió felé — ezúttal elmaradt s ez az apróság jelezte, hogy a Duna-

47 BFL XVII. I. 261/48. kcs.

48 Uo.

49 Uo.

50 Az 1947. évi szeptember hó 16-ára összehívott országgyűlés naplója. IV. Bp. 1949. 1–28.

51 I. m. 6–12.

konföderáció ügyén túl a két ország vezetése között mélyebb ellentét feszül.⁵² A törvény elfogadása közfelkiáltással (MKP-kérésre) „felszólamlás nélkül” történt, s 1848 emlékét törvénybe iktatták. A javaslat elfogadását követően az Országház Kosuth Lajos téri oldalánál, az oroszlanos kapunál felállított díszemlvényen helyet foglaló vendégek jelenlétében megkezdődött a politikai nagygyűlés. Hátuk mögött több méter magas nyolcszög alakú kokárda-díszítés függött, benne a centenáriumi év hivatalos — Végh Gusztáv grafikus pályadíjnyertes,⁵³ Kossuth-címerből kialakított — jelvénye. A dekoráció alatt mintegy középmagasságban, egy vonalban Kosuth, Petőfi és Táncsics arcképe tekintett le az összegyűlt többezres tömegre. A képek alatt felirat magasodott a piros-fehér-zöld drapériák között: „Előre a népi demokrácia útján Kossuth, Petőfi, Táncsics szellemében”.⁵⁴ Az ünnepség szónokai — Szakasits, Tildy, Rákosi és Veres Péter — a Történelmi Emlékbizottság, a köztársaság és a miniszterelnökség nevében beszéltek, nem mint pártjuk első emberei.

A hivatalos programot követően a délután folyamán kiosztották az első Kosuth-díjakat, megnyitották az 1848-as témájú „Szabadsajtó” kiállítást és felavatták a Nemzeti Múzeum 48-as ereklyekiállítását.⁵⁵ (Az eredeti tervhez képest elmaradt az 1848-as szabadságharcra kapcsolatos néphagyományok összegyűjtése, mivel a gyűjtők számára kiderült: a szegényparasztság körében nincs 48-ról élő hagyomány.⁵⁶) A délutáni órákban rendezték meg *Budapest Székesfőváros Törvényhatósága* rendkívüli díszközgyűlését. Az ünnepi megemlékezések keretében még Petőfi és társai által javasolt utcanév-változtatásokra is sor került (az Eskü tér és utca Március 15. tér és a Szabadsajtó út nevet kapta), a főváros díszpolgárainak sorából törölték a forradalom leverésében érdemeket szerzett császári és cári tábornokokat.⁵⁷ A polgármester bejelentése nyomán 1949-től a főváros Petőfi Sándor hármass nagydíjat ad ki 60 000 Ft értékben egy, a „társadalmi igazságosságot gazdagító” művész, egy „a közösség javára dolgozó” tudós és egy a „magyar ipar és közlekedés teljesítő-képességét fellendítő fizikai dolgozó” számára.⁵⁸ Az est legfontosabb kulturális programjai az Operaházban Kodály Zoltán és Balázs Béla *Cinka Panna* című daljátékának előadása és a Nemzeti Színházban bemutatott *Bánk bán* voltak. (Az előbbiben a szövegíró azt — a bemutatáskor már eldöntött — problémát próbálta érzékelteni, ami sok egyszerű kommunista számára is kérdés volt: az MKP marad-e osztálypártnak, vagy a hatalom megszerzése érdekében nemzeti párttá válik-e.⁵⁹) A tömegek részére esti ingyenes hangversenyeket, belépődíjas mozielőadásokat s a színházakban, kultúrotthonokban ingyenes kultúrelőadásokat rendeztek.

A felvonulás sokszínűségét, a dekorációkat, a jelszavakat és a pártok szereplését az MKP ünnep utáni megfigyelői, instruktori jelentései, a korabeli filmhíradó

52 Vö. *Gyarmati Gy.*: i. m. 105–106.

53 *Bakos Katalin*: Folyamatosság és törés a plakátművészetben. In: A fordulat évei i. m. 248.

54 Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Fényképtár (= MNM Tft) 91 629. sz.

55 BFL XVII. 1. ONB iratai.

56 „De mit tud erről maga a nép?” Összeáll. Mink András. *Beszélő* 1998. 3. sz. 30–36.

57 BFL XXI. 503. a. 174/48. kgy. sz.

58 Uo.

59 Vö. *Standeisky Éva*: A Magyar Kommunista Párt irodalompolitikája, 1944–1948. Bp. 1987. 124–125.

és néhány megmaradt fotó alapján lehet felvillantani.⁶⁰ A Múzeum-kertbe több mint másfél ezer vidéki fiatal az egész Magyarország képviselőjében vonult be, megyéjük népviseletébe öltözve. A 16 főből álló sorok előtt 300 lány haladt, kezükben nemzetiszínű zászlót tartva. Az iskolák dekorációjában a kommunista fiatalokat tömörítő *Magyar Diákok Nemzeti Szövetségének* emblémás zászlója dominált.⁶¹ A menetek üde színfoltja volt a diákok felvonultatása. Részükre a fővárosi tankertületi igazgató dekorációs versenyt szervezett a Nemzeti Múzeum előtti gyülekezőhelyeken. A győztes középiskola tanulóinak legelső sorában azonos számú magyar és MNDSZ-jelvényes lobogót láthattunk. Mögöttük munkás–paraszt–értelmiségi összefogást szimbolizáló csoportok következtek, majd lányok, kéziszerrel gyakorlatozva; mások az egyes tantárgyakra utaló taneszközöket vittek. Felvonulásukat újjászervezett cserkészcsapatuk zárta betűkből kirakott mondatot hordozva: „Tanulj többet!”⁶² Az MKP szervezői nagy hangsúlyt fektettek a minél erőteljesebben nemzeti jelleget kifejező dekoráció kialakítására, előírták, hogy a felvonulók előtt csak magyar nemzeti lobogót vihetnek. Az ifjómunkások szakmai tevékenységükre utaló transzparenst a magasba emelve, egyenruhában meneteltek, oszloponként 160 főt felvonultatva. A mozgósított kommunista aktivisták számát 76 500 főben határozták meg, egyes beszámolók az összes felvonulók számát 350 000–400 000-re becsülték.⁶³ A kommunisták elégedetten nyugtázták, hogy az SZDP „alárendelt szerepet játszott”, a Kisgazdapárt és az NPP „valósággal eltűnt” a tömegben, dekorációik sem látszottak. A szociáldemokrata emblémák, zászlók feltűnését saját párttagjaik rossz munkájával, hibás elhelyezkedésével magyarázták s éppúgy helytelenítették, akár a közös MKP–SZDP-táblák szerepeltetését.⁶⁴ A kiadott, kiosztott kommunista emblémák számához viszonyítva kevesellték a nagygyűlésen látható pártjelvényeiket. Mások javasolták a Rákosi- és Gerő-képek jobb szétosztását. A megfigyelők viszsztatérő kritikája volt, hogy a tömegek „némán vonultak”, sem népdalokat, sem a kiadott munkásdalokat, mozgalmi indulókat nem énekelték. A fotókon a 48-as hősök képei mellett Szakasits-, Rákosi- és Gerő-fényképeket, sőt néhány esetben József Attilát ábrázoló rajzot is vittek.⁶⁵ A kiskőrösi küldöttség tagjai Petőfi képe után egy Tito-portrét is a magasba emeltek.⁶⁶ (A vidéki párházakon ugyanakkor Petőfi, Kossuth és Rákosi együttes szerepeltetésére is találunk példát.⁶⁷) A csepeli Naményi-gyárban a munkaverseny meghirdetésekor a házi dekorációban a centenáriumi napra feldíszített teremben Rajk és Gerő fényképei társaságában Petőfi és Kossuth képei is ott függtek a kommunista mozgalom mártírjainak — Ságvári, Sallai, Fürst, Schönherz, Rózsa Ferenc — fotói mellett.⁶⁸

60 PIL 39. f. 143. ó. e.; MNM TFt 79 669., 79 649., 7379., 79 306. sz.

61 PIL 39. f. 143. ó. e.

62 BFL XXI. 508. c. 1671/1948. lev. sz.

63 PIL 39. f. 143. ó. e.

64 Uo.

65 MNM TFt 80 511.

66 Uo. 79 668.

67 Marcius 15. Nemzeti szabadságünnepünk kalandos története. Szerk. Gera Mihály. Bp. 1992. 30.

68 *Gerő A.*: i. m. 113.

Az Országos Nemzeti Bizottság 15 pontos jelszócsoportot adott ki a centenárium alkalmából; az MKP pedig saját szlogenjeinek a skandalására biztatta párhíveit. E jelszavak a pártot „Kossuth, Petőfi, Táncsics örökösének”, a „nemzet vezető pártjának” minősítették, Rákosi Mátyást pedig „a magyar dolgozók nagy vezére”-ként magasztalták, de a kommunista megfigyelők nem voltak túlságosan megelégedve az ütemes jelszavak hangerejével.⁶⁹ Sőt csalódottan regisztrálták, hogy a népi kollégisták menete „apolitikus”, azt pedig különösen nehezményezték, hogy ráadásul Veres Pétert éltették. Egyedüli pozitívumnak a rétegszervezetek jelvényeinek eltűnését, az egységszervezet domináns megjelenését tartották a felvonulásukon.⁷⁰

Szólnunk kell az ünnepségek költségeiről is. Pontos számokat ma sem ismerünk, csupán néhány adat maradt fenn a különböző forrásokban. Ezek szerint a főváros vezetése az ünnepségek után díszítési költségek megtérítését kérte a miniszterelnöktől. Levelükben 470 750 Ft kifizetését igényelték.⁷¹ A centenáriumi ügyosztály először 50 milliós költségvetést nyújtott be. A fent említett Huszti Dénes 1947. október 28-án a tájékoztatásügyi miniszternek szóló beszámolójában ismeretlen összeget tartalmazó minisztertanácsi előterjesztést említ, melyet 3,5 millióra faragtak le.⁷² Három hónappal később Vas Zoltánhoz, a *Gazdasági Főtanács* főtitkárához írott, 1948. január 27-én keltezett feljegyzésében ennek részleges felhasználását igazolta 773 811 Ft 50 fillér értékben, ugyanakkor újabb igények jelentkezése miatt 10 736 800 Ft póthitel megadását kérte.⁷³ A fenti számok nagyságrendjének érzékeltetésére hadd idézzek egyetlen statisztikai adatot: 1949-ben a havi átlagos nettó bér 500–600 Ft között volt.⁷⁴ — Óhatatlanul Petőfi naplójának a sorai idéződnek fel: „Borzasztó vasárnapi nép vagyunk! Nekünk mindig ünnep kell ... talán azért vagyunk olyan rongyosak, mert mindig ragyogni akartunk.”⁷⁵

1948. március 15-én természetesen elsősorban nem erről volt szó. Kezdetben, az előkészületek idején még koalíciós jellegűnek ígérkező ünnep idővel egyetlen párt propagandacélokra kisajátított ünnepségévé módosult. Az MKP hegemoniája az ismert világpolitikai események folytán 1948 tavaszára gyakorlatilag monopolhatalommá vált s így a szövetséges pártok pusztá léte is megkérdőjeleződött. A közvélemény azonban erről mit sem tudott; bár talán nem egészen véletlen, hogy egy 1948-as közvéleménykutatás szerint a megkérdőjelezettek a demokrácia érvényesülésének módját mintegy „fél demokráciában”⁷⁶ látták megvalósulni Magyarországon.

69 PIL 39. f. 143. ó. e.

70 PIL 274. f. 181/5. ó. e. 32–33.

71 BFL XXI. 508. c. 886/1948-XI. lev. sz.

72 PIL 274. f. 21/71.

73 Uo.

74 Statisztikai évkönyv 1949–1955. Bp. 1957. 296.

75 Lapok Petőfi Sándor naplójából. In: Petőfi Sándor vegyes művei. Útirajzok, naplójegyzetek, hírlapi cikkek és egyéb prózai írások. Sajtó alá rend. V. Nyilassy Vilma, Kiss József. Bp. 1956. (Petőfi Sándor összes művei). 86.

76 Idézi: *Gyarmati György*: Közérzet a fordulat évében. Közvéleménykutatások és ÁVO-jelentések 1948-ban. *Mozgó Világ* 1998. 10. sz. 103–104.

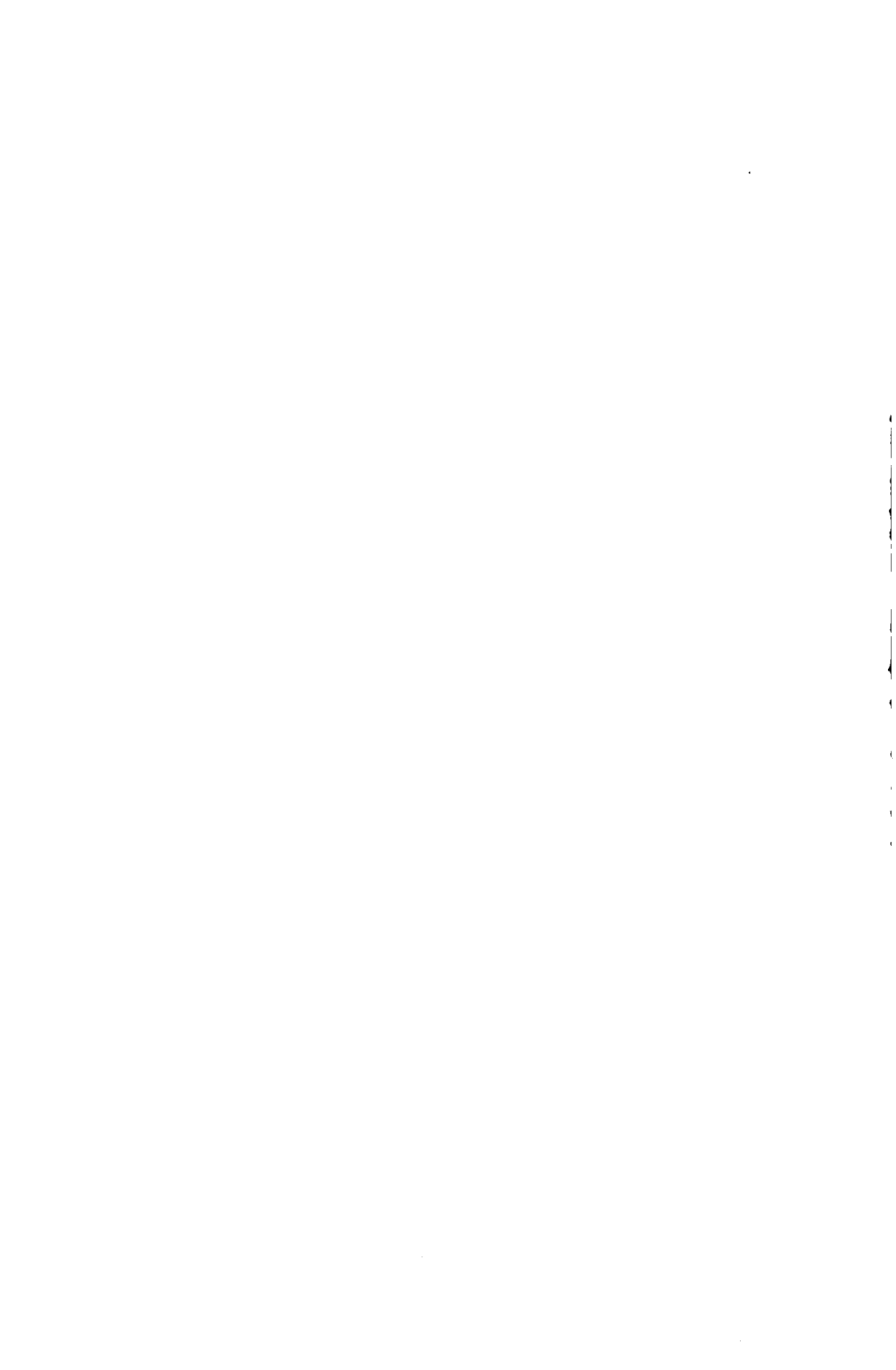
RÓBERT SZABÓ

POLITICAL PROPAGANDA AND THE COMMEMORATION
OF AN HISTORICAL EVENT
CONTRIBUTIONS TO THE CENTENARY CELEBRATIONS IN MARCH 1948

The celebration of the centenary of the March 1848 revolution was a major event in the short period of democratic rule in post-war Hungary. On the basis of an agreement between the political parties, the official ceremonies were co-ordinated by the Centenary Department of the Ministry of Information; they were organised by various organising bodies. The preparations were used by each of the governing coalition parties (in particular by the Hungarian Communist Party) to increase influence and enhance status. After the parliamentary elections of August 1947, the commemoration of 1848 became for the Communists simply a means serving to justify their policy. Meanwhile the Communists' main political opponent, the Independent Smallholders' Party, proved unable to seize the historical opportunity and strengthen its own position. And by 1948 the Social Democrats and the National Peasant Party had adjusted their evaluations of 1848 to conform with the Communist position.

Preparations for the centenary celebrations in Budapest were begun in the spring of 1947. The city's grand plans had to be scaled down after a decision in parliament. Festivities in the capital were planned to last for two days: the memory of 1848 was enacted, museum exhibitions, city district and wreath-laying celebrations were organised. 75,000 Communist Party activists managed the mobilisation of an estimated 350,000-400,000 Budapest residents for the great political parade. The Hungarian Communist Party strove to emphasise the Hungarian national character in decorations for the parade and in the clothing of marchers, but it was also considered important that the other coalition partners be suppressed even in the parade.

Although originally envisaged as a commemoration embracing all coalition members, the 15 March 1948 became a celebration subordinated to the propaganda ambitions of one political party. By the spring of 1948, the hegemony of the Communist Party was definitive, and thus the associated parties were allotted only a formal role in the course of festivities.

Etnikum, vallás, iszlamizáció. A budai vilájet várkatonaságának eredete és utánpótlása

A török várkatonaság származása

„Mivel az első pasák, különösen a Budán hosszabb életű Szokollu Musztafa és társai, maguk is balkániak, bosnyákok stb., sok szolgálatot és javadalmat arra jelentkező rokonaik, ismerőseik, »földijeik« között, mohamedán bosnyákok, albánok, görögkeleti rácok között osztottak szét, az egész tartomány társadalmi összetételét és strukturáját szinte már esztendőik, az első emberöltő alatt megváltoztatták és új társadalmat teremtettek, melyet törökvilágnak szokás nevezni, noha az inkább bosnyákvilág, rácvilág volt” — írta Budapest-monográfiájában Fekete Lajos.¹

„Természetesen a birodalom minden területéről éltek itt a Porta mohamedán és máshitű alattvalói — így Németh Gyula —, a főszerepet azonban a bosnyák mohamedánok játszották, akiknek országa a Porta mohamedán tartományai közül a legközelebb feküdt Magyarországhoz.”² A hódoltsági „mohamedán lakosság többsége a boszniai mohamedánok török nyelvét beszélte, akik szláv anyanyelvük mellett többé-kevésbé törökül is tudtak”. Egy 1668-ban Magyarországon összeállított török nyelvkönyv és szótár olyan dialektust rögzített, amely a Balkán-félsziget egymástól élesen elváló kelet- és nyugat-ruméliai nyelvjárásai közül az utóbbiba tartozó „boszniai török nyelvvel mutat egyező sajátosságokat”.³ A magyar nyelv oszmán-török jövevényszavainak vizsgálatakor Kakuk Zsuzsa úgy találta, hogy „a magyarok a török szavakat egyszerre hallották török és szláv anyanyelvűek ajkáról, átvételeink egy időben török és szláv forrásból kerültek nyelvünkbe. Jellemzők erre a kettős-ségre a kettős alakban használt szavak.”⁴

Balkáni hatásról beszélnek a török várakban kiásott régészeti leletek, elsősorban a kerámiaanyag is. „Magyarország hódoltsági területén, a Dél-Dunántúl egyes leelőhelyein a 16. század második felében olyan cserépanyag jelenik meg — írta Gerő Győző —, amelyet hurkatechnikával, primitív kézikorongon készítettek és gyakran fenékbélyeggel láttak el. E technika a Balkánon még e század elején is fellelhető

1 Fekete Lajos: Budapest a törökkorban. Bp. 1944. 197.

2 J. Németh: Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert. Bp. 1970. 8.

3 Németh Gyula: A magyarországi oszmán-török nyelv. Illésházy Miklós török nyelvkönyve 1668-ból. Nyelvtudományi Közlemények 1967. 57–59., 97.

4 Kakuk Zsuzsa: A török kor emléke a magyar szókincsben. Bp. 1996. 13.

volt. Ez a balkáni, késői szláv jegyeket mutató kerámia kizárólag helyi török vagy keleti importkerámiával együtt kerül elő ..., nemcsak technikátörténeti, hanem etnikai jelentéssel is bír. A lelőhelyeken balkáni, szláv lakosság jelenlétéről beszél.”⁵ Az Ozorán kiásott leletek túlnyomó részét a kerámiaanyag tette ki, amelynek egészében „igen csekély a »klasszikusan« töröknek nevezett, 16–17. századi mázas kerámia, így a talpastálak, kiöntőcsöves korsók mennyisége. A mázas kályhaszemek, mázas kupák, török gyertyatartók teljes egészében hiányoznak. Ehhez képest lényegesen több a szürkére égetett anyagú, besimított felületű — a korabeli balkáni anyaggal közelebbi kapcsolatban álló — korsók száma. A leletanyagban jól elválasztható egy sajátos csoport, amelynek főbb jellemzői: feketésszürke vagy kívül feketére égetett, belül barnásvörös színű, durvább kivitelű, kézikorongon készült fazekak, esetenként fenékbélyeggel. ... A kerámiának ezt a csoportját a helyőrségnek délszláv származású rétegeihez kapcsolhatjuk.”⁶ A Dráva-parti Barcsan feltárt emlékananyagból is „egy erősen balkáni színezetű török kultúra képe bontakozik ki”.⁷ A Sárvíz hídját őrző Jenipalánkon nemcsak nagy mennyiségű délszláv kerámia, hanem jellegzetes balkáni főző-sütő kemencék is előkerültek.⁸ Bár a török központok feltárása korántsem egyenletes a hajdani hódoltság egész területén, a régészek az eddig előkerült leletek alapján is hangsúlyozzák, hogy: „Kézi korongon készült edények a török korban Magyarországon elsősorban a Dél-Dunántúlon bukkannak fel tömegesen. Ez a kerámia északabbra nem, vagy csak szórványosan jelenik meg.”⁹

A történeti források, a hódoltságban feltárt nyelvi és tárgyi emlékek tehát a török központok bőséges délszláv népességére mutatnak. A szakirodalom figyelmét azonban inkább a hódoltság falvaiban-városaiban megtelepedő, egyes régióit elárasztó rácok térnyerése kötötte le. A köztudat a török erődített helyek lakosságából jószerivel csak a keresztény martalócokat, a kereskedelem legnagyobb központjaiban pedig a délszláv iparosokat és kereskedőket regisztrálta, a balkáni nyomokat hozzájuk kötötte. Pedig Németh Gyulának az a vitathatatlan megállapítása, hogy a magyarországi törökség a boszniai dialektust beszélte, a hódoltsági központok népességének éppen nem keresztény martalócaira és kereskedőire vonatkozik, hanem töröknek tekintett muszlim lakóira.

Azt a megközelítő arányok ismerete nélkül sem szokás vitatni, hogy a hódoltsági törökség többségét a katonák tették ki. Csak a vallási-jogi alkalmazottak közé nem sikerült betörniük — ez a szféra a birodalom más vidékein is egy szűk, a

5 *Győző Gerő*: Die Frage der Keramik und des Ethnikums im türkischen Fundmaterial von Ungarn. In: Urgeschichte — Römerzeit — Mittelalter. Materialien zur Archäologie und Landeskunde des Burgenlandes. II. Schriftleitung: Hanns Schmid et al. Eisenstadt, 1985. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland. Bd. 71.) 200.

6 *Gerelyes Ibolya-Feld István*: Hódoltság kori leletegyüttesek az ozorai várkastélyból. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1986. 177.

7 *Kovács Gyöngyi-Rózsás Márton*: A barcsi török palánkvár. *Somogy Megyei Múzeumok Közleményei* 1966. 179.

8 *Gaál Attila*: Török palánkvárak a buda-eszéki út Tolna megyei szakaszán. In: *Magyar és török végvárak 1663–1684*. Szerk. Bodó Sándor és Szabó Jolán. Eger, 1985. 188–189.

9 *Hatházi Gábor-Kovács Gyöngyi*: A váli gótikus templomtorony. Adatok Vál 14–17. századi történetéhez. *Székesfehérvár*, 1996. 42.

posztokat magán belül örökítő szellemi elit birtokában maradt —, de már az adó-bérletekkel foglalkozó pénzemberek meg az iparosok, boltosok és kereskedők között mindegyre másodfoglalkozást űző katonákba botlunk, azaz a civil népesség tisztas hányada mögött is ők rejtőzködnek. Természetesen túlzás lenne azt állítani, hogy a hódoltsági törökség egyenlő az ide vezényelt katonasággal, de ha a hódítók eredetét kutatjuk, a katonaság származásának a felderítése visz legközelebb a megismeréshez. Ez a vizsgálat már csak abból a praktikus szempontból is megelőz minden mást, hogy ehhez maradtak forrásaink. A valóságos civileket: a közrendű hivatalnokokat, az iparos és kereskedő réteget források hiányában még összesíteni sem tudjuk, elérhető képviselőik eredetéről pedig alig rendelkezünk információval.

A budai vilájet várkatonaságáról a 16. századból részletes zsoldlisták sorozata maradt fenn. Ezekbe váranként, a várakon belül a csapatnemek, az alakulatok és a tizedek bevett rendjében név szerint bejegyezték az összes katonát, a nevek fölött a mustra eredményét, alattuk a zsoldfizetést regisztrálták. A századközép eszelős bürokratikus buzgalmának hála három olyan listával is rendelkezünk, amelyben a nevek fölél-alá-köré még egy sereg olyan adatot is feljegyeztek, amelyet a katonák azonosításához fontosnak ítélték. Ezek a kis személyi anyagok szerencsére ritkábban tartalmaznak személyleírást — középtermetű, fekete szemöldökű, bajszos —, gyakrabban a katona származási helyét, legközelebbi rokonát, esetleg korábbi életútját rögzítik néhány szóban.

Az időben első ilyen lista a hidzsra 950. éve dzsemáziuláhir havának 5. napjától a hónap végéig, azaz 1543. szeptember 5-étől 29-éig lajstromozza Fehérvár katonaságát. A várat Szulejmán szultán szeptember 2-án vette be,¹⁰ a lista tehát az első őrséget őrizte meg. Nyilván az új, fontos garnizon felállítását övező gondosságnak köszönhető, hogy a vár legtöbbször becsült, elit gyalogosalakulatának, az ún. műsztafhizoknak a névsorára rávezették a katonák származási helyét.¹¹ Az alakulatot 853 katonából építették fel, közülük 831-nek a neve alá írták oda ritkábban annak a népnek a nevét, amelyhez tartozott — arnaud=albán, madzsar=magyar —, gyakrabban azt a földrajzi nevet, ahonnan származott. Ez utóbbiak sokszor egész országot vagy országrészt jelöltek — Boszna=Bosznia, Mora=Mórea, Herszek=Hercegovina —, de legtöbbször egy-egy nagyobb helyet. Az Edirne, Szófia, Szendrő vagy Szaloniki helynevek kettős tartalommal bírtak: lehettek valóban maguk a megjelölt helységek, és jelölhették a körülöttük felállított közigazgatási körzetet — esetünkben ez a két lehetőség a pusztá szóból szétválaszthatatlan, ezért minden városnevet körzetnek vettem.

A helynevek kiolvasása és azonosítása hosszadalmas kínlódással járt. Minthogy az írások sem a vilájetet, sem a szandzsákot nem adta meg (ráadásul az arab betűk-

¹⁰ Barta Gábor: Adalékok az 1543. évi török hadjárat történetéhez. Hadtörténelmi Közlemények 1993. 3. sz. 10–11.

¹¹ A zsoldlista eredetije: Österreichische Nationalbibliothek, Wien, Türkische Handschriften Mxt 550., a műsztafhizok névsora az 1–11. lapokon. (= ÖNB Mxt) Összesített számadatait a kiegészítő bejegyzések nélkül kiadta Velics Antal–Kammerer Ernő: Magyarországi török kincstári defterek. I. Bp. 1886. 10–17.

höz tartozó pontokat is előszeretettel mellőzte), az adott hely az akkor már nagyra nőtt birodalom bármely csücskében kereshető. A végeredmény szerencsére szűkített a területen: a fehérvári műsztahfizok közül senki nem jött Dél-Arábiából vagy Egyiptomból, lakóhelyeik „csupán” Kelet-Anatóliától húzódtak Budáig. Végeredményül 28 katonai származási helyét nem sikerült megfejtenem (ezek jobbára egyszer fordultak elő, íráskéjük többször maszatos pacni). A 803 azonosított nép- és helynév átütő többségében biztos vagyok, néhányat nagy valószínűséggel állítok. Ilyen pl. az a diakritikus pontok nélkül leírt betűcsoport, amelyből az anatóliai Kónja és a móreai Fónja egyaránt kiolvasható. Mivel az innen érkező katonák kivétel nélkül törzsökös muszlimok, Móreából viszont főleg renegátok jöttek fel, a szót Kónjának vettem.¹² Az összes bizonytalan azonosítás száma szerencsére olyan alacsony, hogy a végső arányokat érdemben nem módosíthatja.

Az a sajnálatos tény, hogy az írások csak a műsztahfizok származását tüntette fel, és ott is csak körzeteket jelölt, mind a vizsgálatot, mind a végeredményt korlátok közé szorítja. A gyalogosoknak ebbe az elit alakulatába igyekeztek muszlim családban születetteket osztani, akik közé renegátok is viszonylag kis számban vegyültek, keresztények pedig egyáltalán nem. Ha a teljes várórség származását ismernénk, a keresztény martalócok Szerbiának biztosan nagyobb részesedést adnának, mint egyedül a műsztahfizok. A körzetek szerinti megjelölés pedig azt akadályozza meg, hogy szétválasszuk azokat, akik erődített helyekről és városokból álltak katonának, illetve akik falvakból kerekedtek fel.

A végeredmény e korlátok ellenére is érdekes: egy új várórség egyik fontos alakulatának összeállítását mutatja. Szulejmán szultán az esztergomi–fehérvári hadjáratra mozgósító parancsot 1543. március 21-én állíttatta ki a ruméliai beglerbégnek, ő maga a sereggel április 23-án indult el Edirnéből, és június végén kelt át a Dráván.¹³ Az önkénteseknek a mozgósítástól a magyarországi harcok kezdetéig bő három hónap állt a rendelkezésükre ahhoz, hogy a sereghez csatlakozzanak. A beállók első hulláma Kis-Ázsiából érkezett, a második Isztambulból, majd a felvonuló sereghez a Balkán-félsziget minden tájáról nagyjából egyenletes megoszlásban sze-

12 A helynevek azonosításához a következő munkákat használtam: *Tagyib Gökbilgin*: Kanuni Sultan Süleyman devri başlarında Rumeli eyaleti, livaları, şehir ve kasabaları. Belleten 1956. 77–80., 247–298.; *M. Kemal Özgerin*: Rumeli kadınlıklarında 1078 düzenlemesi. In: İsmail Hakkı Uzunçarşılıya armağan. Ankara, 1976. 251–309.; *Tüddzsarzade İbrahim Halmi*: Memalik-i Oszmanijje dzseb atlası. Isztambul, 1323. (=1905.); *Johann von Asbóth*: Bosnien und Herzegowina. Wien, 1888., különösen a Karte von Bosnien und der Herzegowina mit geschichtlichen Angaben c. térképe; *Thallóczy Lajos*: Bosznia mint történelmi szintér. Bp. 1902. térképpel; Detailbeschreibung von Serbien. Wien, 1905., a Kommunikationskarte von Serbien és a Gewässer c. térképek; *Andrees allgemeiner Handatlas*. Ausgabe für Österreich–Ungarn. Hrsg. von A. Scobel. Wien, 1912. 77–78.: Dalmatien, Bosnien und Herzegovina, Montenegro; *W. Liebenow*: Grosse Karte der Türkei und Balkanstaaten mit der Spezialkarte des Osmanischen Reiches und seiner Nachbarländer. Berlin, é. n., a térképen a nagyobb helyek török nevei is szerepelnek.

13 *Tagyib Gökbilgin*: Kanuni Sultan Süleyman. Istanbul, 1967. 30. (Kny. az Islam Ansiklopedisi 11. kötetéből.); *Káldy-Nagy Gyula*: Szulejmán. Bp. 1974. 171.; Valpó jún. 22-én, Siklós júl. 6-án esett el: *Mehmed Ipçioğlu*: Kanuni Süleyman'ın Estergon (Esztergom) seferi 1543. Osmanlı Araştırmaları 1990. 146–147.

gődtek újoncok. Férfiak, akik lakóhelyük társadalmából valamiképp kiszorultak, vagy biztos állami fizetésre törekedtek, és egy szultáni hadjárat emberkeresletét használták ki arra, hogy katonának álljanak.

A fehérvári műsztafhizok származási körzeteit az első táblázat és térkép mutatja. A Balkánt tíz területre osztottam, amelyeket a hódítás időrendje, az iszlamizáció foka, a nyelvi határok és a török közigazgatási beosztás figyelembevételével alakítottam ki. A körzetek, amelyeket a térképen körök jelölnek, és a valóságban természetesen határosak egymással, a következők:

1. Trácia Isztambullal és Edirnével; a terület nyugati határa a Plovdiv–Drama vonaltól keletre húzódik. A körzet — a Konstantinápolyért folyó harcok pusztításai, majd II. Mehmed nagyarányú telepítései után — már a 15. század második felében erősen iszlamizálódott és eltörökösödött.

2. Az Al-Duna vonala Vidintől a delta közelében álló várakig. A birodalom kelet-balkáni tartományait a folyónak főleg déli partján álló, katonasággal megrakott erődítései védték, ezért ez a vonal is erősen iszlamizálódott.

3. Bulgária, amelynek területe nagyjából megegyezik a mai országéval, természetesen a Duna-parti sáv nélkül.

4. Szerbia (Koszovóval¹⁴) és a Száva–Dráva köze,¹⁵ azaz a szerb nyelvterület, ha ez ebben a korban egyáltalán jelent valamit. A 16. századi Magyarországon gondolkodva a folyóközti a magyar hódoltsághoz kellene számítanunk, az oszmán adminisztráció azonban, amely a pénzügyigazgatásban jókora észak-balkáni területeket rendelt Buda alá, a katonaság regisztrálásában mindig a Drávát vette a budai vilájet déli határának.

5. Macedónia, amely nyugaton az Ohridi-tó keleti partjától indul, keleten a Plovdiv–Drama vonalig terjed, északon Szkopje magasságáig, délen Tesszaloni-kiig ér.

6. Albánia.

7. A görög félsziget északi fele.

8. A Peloponnészoszi-félsziget (Mórea). Etnikai és nyelvi szempontból a két görög körzetet egynek kell tekinteni; csak azért választottam kettőbe, hogy az iszlamizálás fokát mérni lehessen.

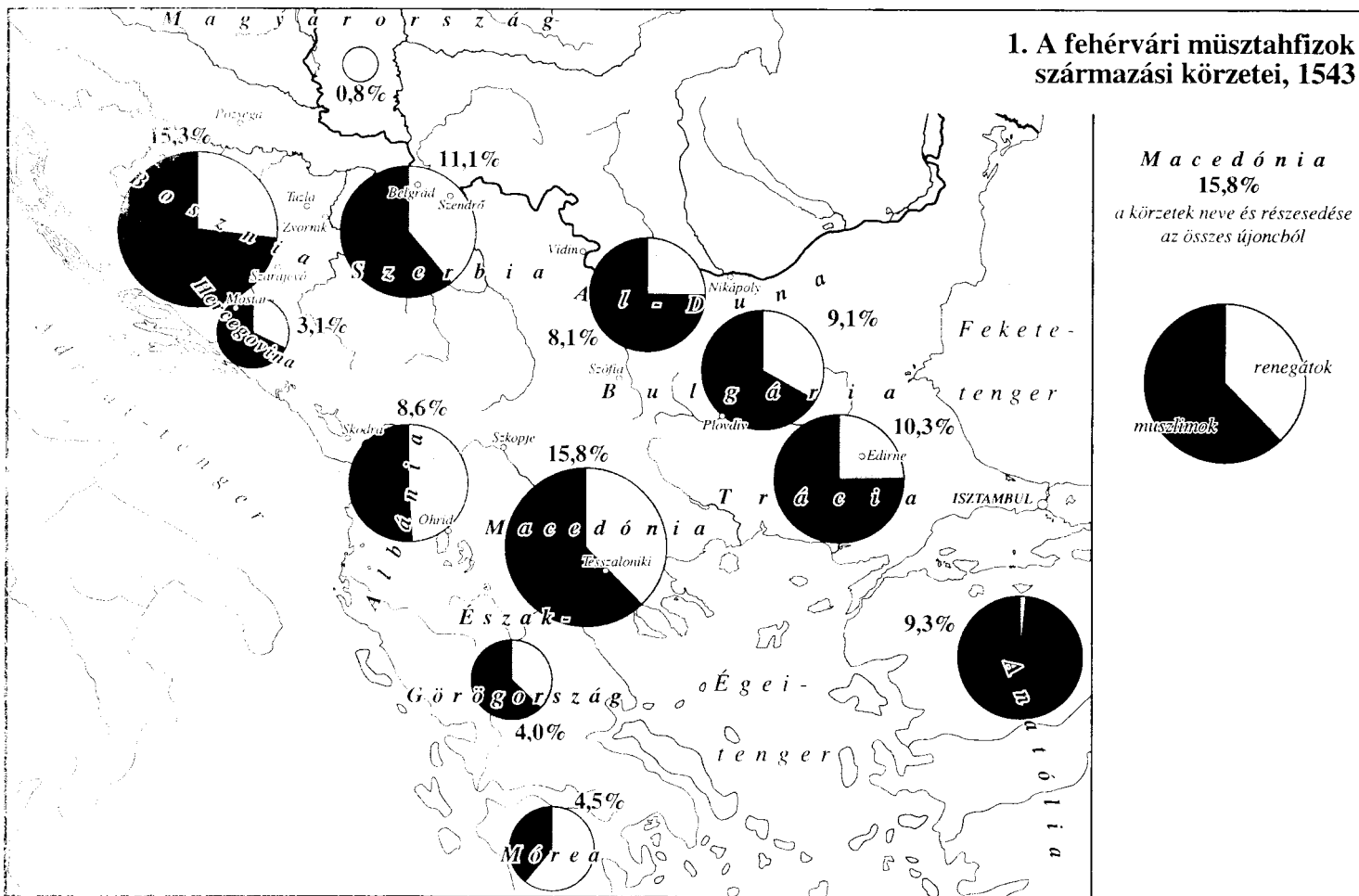
9. Bosznia, pontosabban az a terület, amelyet a török igazgatás Boszna szandzsáknak vett. Szerbiai határa a Drina, Visegrádnál kelet felé átlépi a folyót.¹⁶

14 Korszakunkban Koszovót még túlnyomóan szerbek lakták, az albánok tömeges beáramlása a 17. század végén vette kezdetét. *Jens Reuter*: Die Albaner in Jugoslavien. München, 1982. 23–25.; *Kristo Frasheri*: Le pays des Albanais au XVe siècle. In: Deuxième conférence des études albanologiques, Tirana, 12–18 janvier 1968. Tirana, 1969. 127–141.

15 Korszakunkban a Szerémség — a szerémi szandzsák — népessége már csaknem tiszta szerb. *Bruce W. McGowan*: Sirem sancağı mufassal tahrir defteri. Ankara, 1983.

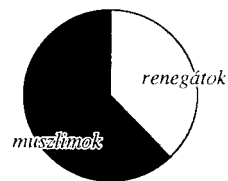
16 Szerbia és Bosznia között a Drinát szokás határnak tekinteni. A szerb szakirodalom előszeretettel foglalkozik azokkal a korszakokkal, így a török hódítás előtti évtizedekkel is, amikor a határ a folyótól nyugatra húzódott. (Pl. *Andrija Veselinović*: Granica između Srbije i Bosne u XV veku. In: Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena. Međunarodni naučni skup 13–15. dec. 1994. Odgovorni urednik: Slavenko Terzić. Beograd, 1995. 87–100. térképpel.)

1. A fehérvári műstahfizok származási körzetei, 1543

Macedónia
15,8%

a körzetek neve és részesedése az összes újoncból

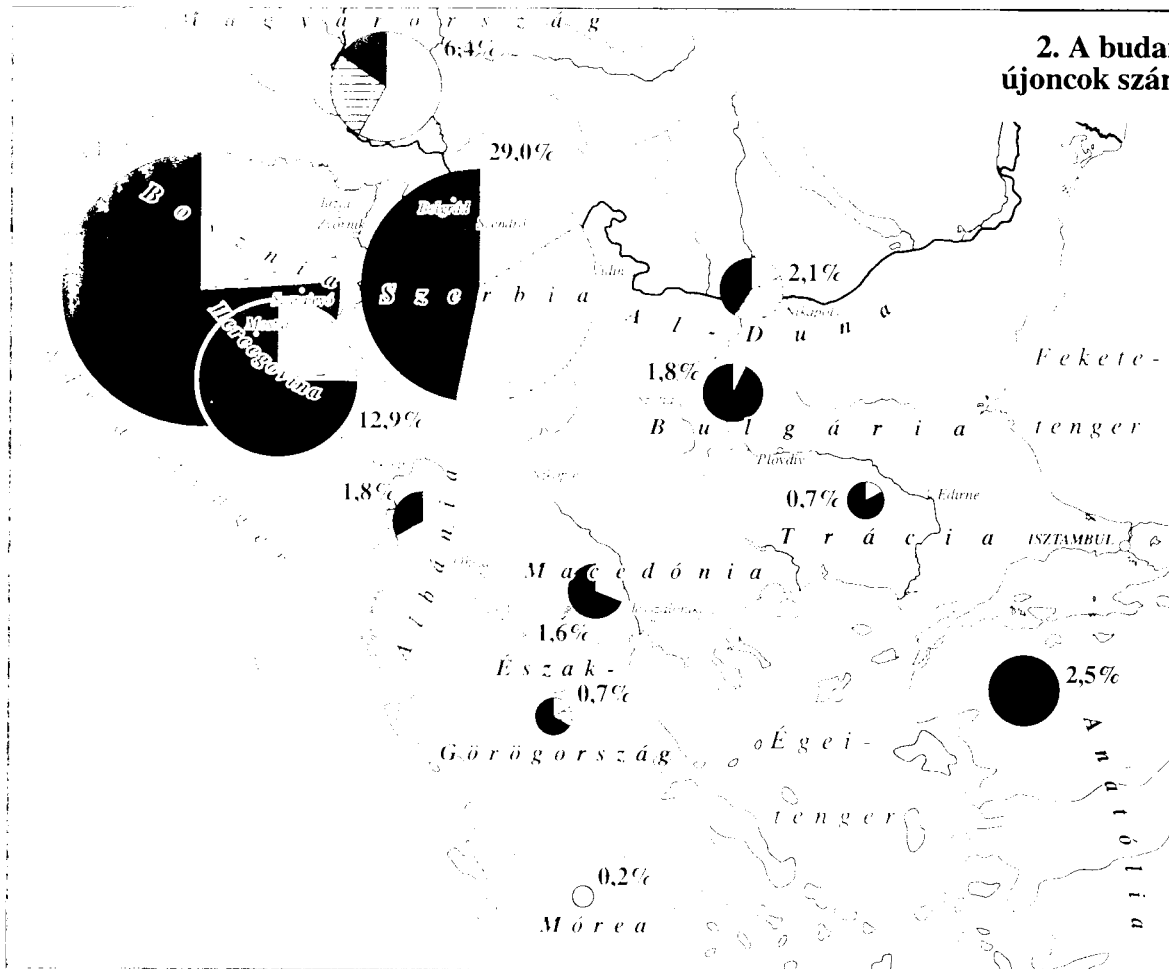
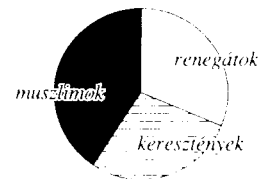

2. A budai vilájet váraiba beállt újoncok származási körzetei, 1558

Hercegovina

12,9%

a körzetek neve és részesedése az összes újoncból

10. Hercegovina Montenegróval, pontosabban az a terület, amely 1543-ban Herszek szandzsákját, az 1550-es években Herszeket és a Klissza körül kialakított, kis területű, tengerparti szandzsákot foglalta magában. Északon Boszniával, délen Albániával határos, keleti végén Focsa állt.

Végül két sorszám nélküli, nem balkáni terület is küldött embereket Fehérvárra (és később az egész budai vilájetbe): Kis-Ázsia és a magyarországi hódoltság, amely 1543-ban még csak Buda körzetét jelentette.

1. táblázat

A fehérvári műsztahfizok származási körzetei, 1543

Körzet	Részesedés		Ebből	
	fő	%	muszlim %	renegát %
Trácia	83	10,3	74,7	25,3
Al-Duna	65	8,1	75,4	24,6
Bulgária	73	9,1	67,1	32,9
Szerb területek	89	11,1	60,7	39,3
Macedónia	127	15,8	62,2	37,8
Albánia	69	8,6	50,7	49,3
Észak-Görögország	32	4,0	62,5	37,5
Mórea	36	4,5	38,9	61,1
Bosznia	123	15,3	73,2	26,8
Hercegovina	25	3,1	68,0	32,0
Kis-Ázsia	75	9,3	98,7	1,3
Magyarország	6	0,7	—	100,0
Összesen	803	99,9	67,6	32,4

A táblázat és a térkép magukért beszélnek, csak néhány ponton igényelnek összegzést vagy további magyarázatot. A 803 fehérvári műsztahfiz pontosan kilenczetedét a Balkán-félsziget adta, 9,3 százaléka állt be Anatóliából. Az összesnek 0,7 százaléka, hat ember Magyarországról származott; renegátok, feltehetően mind magyarok: négyük neve után a „madzsar” népnév áll, ketten budaiak, vagy Buda körzetéből valók.

A Balkán-félszigetnek nem volt olyan tája, amelyik ne adott volna katonát. A görög félszigetet egynek véve a kilencre csökkent körzetek közül hat nagyjából egyenletesen, 8–11 százalékkal részesedett a feljöveteleiből. A sorból három körzet lógott ki. A legtöbb katonát, 127 embert Macedónia bocsátotta ki, Bosznia a maga 123 katonájával alig maradt le mögötte. Szomszédja, a nem régen és kíméletesen megszállt Hercegovina és a törzsi autonómiáját őrző Montenegró¹⁷ viszont szinte nincs

17 *Bistra Cvetkova*: Les institutions ottomanes en Europe. Wiesbaden, 1978. 68.

jelen, a fehérvári műsztafizoknak csak 3,1 százaléka érkezett innen. Nem érdektelen szétválasztani a szerb terület két alkotórészét. Szerbiából 79 katona származott, a Dráva–Száva közéről viszont, amelynek meghódítása és megszállása csak két évtizede kezdődött el, mindössze 10 ember. Az eltérésekben természetesen a területek nagysága is belejátszott, Macedónia és Bosznia vezető szerepe azonban nem írható ennek a számlájára, mert nem tartoztak a legnagyobb kiterjedésű körzetek közé.

Van néhány olyan város, illetve hozzá tartozó közigazgatási körzet, amely a kibocsátott önkéntesek magas számával tűnik ki. Edirne 37, Nikápoly 29, Szendrő 23, Isztambul 22, Belgrád 19, Szkopje 18 katona neve alatt olvasható. (E sorban a félsziget nyugati feléből egyedül Szkopje képviselteti magát; biztosan több is volt rajta kívül, de ezen a félteken származási helyeként legtöbbször nem városok, hanem ország- és népnevek szerepelnek.) A későbbi zsoldlistákból világosan kitűnik, s ennek alapján itt is feltételezhető, hogy ezek a katonai és igazgatási központok a hadseregbe igyekvő újoncok begyűjtő és kibocsátó helyeiként is működtek.

Úgy látszik, a nyolcszázas minta elég nagy ahhoz, hogy a papírformának megfelelően tükrözze az iszlamizáció fokát. Anatólia egyetlen renegáttól eltekintve kizárólag törzsökös muszlimokat küldött Fehérvárra. A Tráciából és az Al-Duna mentéről beálló újoncok pontosan háromnegyede született muszlim családban, és az áttérés mértéke már Boszniában is csaknem ilyen fokú. A bolgár, a macedón, a szerb, a hercegovinai és az észak-görög területek iszlamizálódása kisebb mértékű, ezekből a körzetekből 61–68 százalékbán érkeztek törzsökös muszlimok. Az albánok tömeges áttérése viszont még messze nem fejeződött be, a katonának állóknak éppen a fele első generációs renegát. A legkevesebb muszlim eredetű újoncot a távoli, elzárt Móra bocsátotta útra, az arány itt pontosan fordítottja a szerbiainak: részesedésük csak 39 százalékos. Végül a magyarországiak valamennyien renegátok. (Az adott személy muszlim vagy keresztény eredetét a neve jelzi. Ez két szóból áll: elől a saját neve, utána az apjéé. Ha mindkettő török-muszlim — pl. Sírmerd bin Mahmúd, azaz Sírmerd, Mahmúd fia —, akkor a név viselője muszlim családban született. A másvallásúak áttéréskor muszlim nevet kaptak, amely mögött nem állhatott Jován vagy Nikola, ezért minden renegát apját Abdullahnak — Allah szolgájának — nevezték el. Ezeket az Ali, Musztafa és egyéb bin Abdallahokat, az Abdallah-fiakat szokás első generációs áttérteknek számítani.)

*

Második zsoldlistánk, amely sok személyi anyagot tartalmaz, a budai vilájet összes várának összes zsolddal fizetett katonáját lajstromozta a hidzsra 965. évében, azaz 1557. október 24-étől 1558. október 13-áig.¹⁸ Az alaplista tehát 1557 őszén készült, s erre egy éven át vezették a változásokat. Az alapnévsor és az egy év alatt beálló csereemberek sora közel tizenháromezer nevet tartalmaz, amelyek fölé 819 esetben jegyeztek oda személyi adatokat. E 819 ember egyik része az alaplistán regisztrált katona, másik része az év folyamán beállt csereember, de katonának állásuk idejétől függetlenül közös bennük az, hogy valamennyien újoncok.

18 ÖNB Mxt 614., 217. p.

Személyi adataikat az írnok rendkívül gondosan jegyezte fel. Származási helyüket többszörösen meghatározta: megjelölte a szandzsákot, azon belül a kisebb körzeteket, a kazákat vagy a náhijéket, utána a helységet. Ez utóbbi elé odaírta a státuszát: vár (*kale*), város (*kaszaba*), várhoz tartozó polgárváros (*varos*) vagy falu (*karije*), nagyobb helyeknél a városnegyedet (*mahallét*) is megnevezte. A késői feldolgozó munkáját megkönnyítendő a kis-ázsiai helyek leírása „a túloldalon” meghatározással kezdődik, ez esetben Kónja és Fónja összetéveszthetetlen. A származási hely megjelölése után az írnok megnevezte a katona legközelebbi férfi — ennek nemlétében női — hozzátartozóját, leggyakrabban testvérét, akinek a katona halála esetén az örökséget a kincstár kiadta. Vizsgálódásunk tárgya szempontjából ez az adat azért fontos, mert felmérhető belőle, hogy a renegátok fiútestvérei is áttértek-e. A személyi anyagok érdekes részlete annak rögzítése, hogy a renegát újonc önként áttért az iszlámra. Az írnok azt is feljegyezte, ha valaki egy magasabb rangú ember felszabadított rabja volt, és különösen értékes, sajnos ritka csemegéje a személyi anyagoknak a katona néhány szavas életútja.

A gondos feljegyzéseknek köszönhetően a 819 újonc közül csak egyetlennek a származási helyét nem tudtam meghatározni.¹⁹ További négy katona esete értékelhetetlen. Egyikük szlovén, a másik horvát, a harmadik cseh — ő egy „csehmorva portya” során esett fogságba —, de hogy korábban hol éltek, nem derül ki. A negyedik nem tudta megmondani, hol töltötte gyerekkorát. Ezt az öt katonát leszámítva összesen 814 esetet elemeztem. A származási helyeket a fent leírt tíz balkáni körzetbe osztottam.

2. táblázat

A budai vilájet váraiba beállt újoncok származási körzetei, 1558

Körzet	Részesezés		Ebből		
	fő	%	muszlim %	renegát %	keresztény %
Trácia	6	0,7	83,3	16,7	–
Al-Duna	17	2,1	41,2	17,6	41,1
Bulgária	15	1,8	93,3	–	6,7
Szerb területek	236	29,0	47,4	15,7	36,9
Macedónia	13	1,6	69,2	30,8	–
Albánia	15	1,8	33,3	66,7	–
Észak-Görögország	6	0,7	66,6	16,7	16,7
Mórea	2	0,2	–	100,0	–
Bosznia	327	40,2	75,5	21,1	3,4
Hercegovina	105	12,9	75,2	22,9	1,9
Kis-Ázsia	20	2,5	100,0	–	–
Magyarország	52	6,4	17,3	55,8	26,9
Összesen	814	99,9	62,8	22,1	15,1

¹⁹ Néhány nehezen olvasható helynév kibetűzésében Fodor Pál és Engel Pál, a szerb nyelvű szakirodalom leküzdésében Bíró László segítettek, köszönöm nekik.

A második táblázaton és térképen ábrázolt adatsorok mögött az 1543. évitől merőben eltérő történeti helyzet áll. 1557 békeév volt, Magyarországon öt éve nem járt török birodalmi sereg. Nem a hadjáratra vonuló szultáni haderő feltöltésére és frissen meghódított várak őrségének felállítására kellettek újoncok, hanem a várkatonaság mindennapos fogyásának pótlására. A térkép azt mutatja meg, hogy a hódoltság várai a Balkán-félsziget mely területeiről kapták a folyamatos utánpótlást. Minthogy nagyjából a drinápolyi békéig (1568) a várkatonaság fluktuációja igen erős volt, az évenként bejegyzett újoncok összessége egy-két évtized alatt maga lett a teljes katonaaállomány.

A 814 katonából mindössze 20 jött „a túldalról”, Kis-Ázsiából. Már nagyobb tömegben adott viszont katonát maga a hódoltság, összesen 52 embert (6,4 százalékot), muszlim születésűt, különböző etnikumú renegátot, keresztény rácot és magyart egyaránt. A teljes újonctömegnek most kicsivel több mint kilenctizede származott a Balkánról, ennek is elsősorban északnyugati területeiről. Bosznia kerekítve 40, Szerbia és a Dráva–Száva köze 29, Hercegovina a klisszai szandzsákkal 13, ez az egész egybefüggő területtömb 82 százalékkal részesedett az utánpótlásból. A Balkán-félsziget összes többi körzete együtt mindössze 9 százalékkal képviseltette magát.

Az északnyugati tömböt alkotó körzetek nem egyforma szerepet játszottak. Bosznia és Hercegovina ontotta a muszlimokat, és alig küldött keresztényeket. A hódoltság keresztény rác martalócainak nagy tömege viszont a szerbek lakta körzetből származott.

Érdeemes a körzeteket tovább osztani. Hercegovina és a nemrég alakult klisszai szandzsák, amelyekhez egy darab dalmát tengerpart is tartozott, jócskán előrehaladt az iszlamizációban. Az innen érkezőknek már háromnegyede törzsökös muszlim, a többi két ember kivételével friss renegát. Bosznia két szandzsákra oszlott, Szarajevóval mint központtal Bosznia szandzsákjára, tőle keletre pedig a jóval kisebb területű zvonikira, amelynek keleti helységei már Szerbiába nyúltak. A bosnyákok áttérése olyan mértékben haladt előre, hogy a bosznai szandzsákból kirajzóknak már 80 százaléka muszlim eredetű, s több mint a fele (59 százaléka) faluról kerekedett fel: az áttérés a paraszti népeiséget is magával ragadta. A zvoniki szandzsákból indulóknak csupán 68 százaléka született muszlim családban, és csak kevesebb mint fele (47 százaléka) jött faluról.

A szerb körzet Szerbiából és a Dráva–Száva közéből állt. Idézzük fel: 1543-ban Szerbia 79, a folyóköz 10 katonát adott Fehérvárra. 1557-re hatalmasat fordult az arány. A szerbiai szandzsákokból 116, a folyók közéről 120 újonc állt be a budai vilájet váraiba. A két tájon belül is egyértelmű súlypontok mutatkoznak. Szerbia a törökök beosztása szerint négy és fél szandzsákra oszlott: a legnagyobb kiterjedésű szendrőire, tőle délre és délnyugatra az aladzsahiszárra (krusevácirra), a vucsitnre és a prizrenre — ezek területe együtt alig haladta meg a szendrőiét —, és a vidini szandzsák délnyugati fele is Szerbiában feküdt. A budai vilájetben katonának állt 116 szerbiai ember közül 107 a szendrői szandzsákból, azaz Észak-Szerbiából kerekedett fel, az összes többi, délebbre fekvő szandzsákból összesen kilencen származtak. A Dráva–Száva közén hasonló helyzetet találunk. A súlypont itt a Szerémségre

kerül, amely 85 katonát adott, szemben a pozsegai és a pakráci szandzsákokkal, amelyek 35-öt. A szerbek lakta területnek tehát a Szerémségből és Észak-Szerbiából álló, egybefüggő északi tömbje ontotta az újoncokat, más tájai csak csurgatták.

Az ebből a központi területtömbből származók közül gyanúsán magas, közel 50 százalékos a törzsökös muszlimok aránya, a renegátoké viszont mindkét részterületen alacsony: Szerbiában 13, a folyóközben 18 százalékos. A magyarázatot a várból-városból-faluról származók szétválasztása adja meg. Mindkét területről az erődített helyek népessége dobta ki magából a katonának állók tömegét, a Szerbiából érkezők 69, a folyóközből felkerekedők 82 százalékát. Nem kétséges, hogy ebben a magyarországi török várvédelmi rendszer kiépülése játszotta a főszerepet. A 16. század közepére a Drávától délre fekvő várak védelmi jelentősége megcsappant. A folyóközi várak egy részét (Szalánkemént, Szentdemetert, Szentgergelyt, Cserögöt, Ireget, Votyint, Gorjánt, Szentmártont) kiürítették, a megmaradt őrségek létszámát csökkentették.²⁰ Katonatömegek maradtak munka nélkül, számukat a terület megszállása óta felnövekedett fiaik szaporították. És már ebben a listában is érezhető a két nagy folyó mentén álló katonai és közigazgatási központok emberbegyűjtő és kibocsátó szerepe.

Láttuk, hogy Boszniából és Hercegovinából nagyon kevés keresztény szegődött el magyarországi török várakba katonának. A legnagyobb számban martalócként, ritkábban tüzerként vagy zsoldos iparosként szolgáló rác katonaelem származási területe Észak-Szerbia és a Dráva–Száva köze. A Szerbiából Magyarországra vándorló keresztény szerb katonák kivétel nélkül mind a szendrői szandzsákból és a vidini nyugati feléből indultak útnak. A folyóközéből elvándorló rácok háromnegyede a szerémi, egynegyede a pozsegai szandzsákból származott. Többségük falut hagyott maga mögött. Érdekességként említem, hogy a folyóközi keresztények között egyetlen magyarra akadtam, Máté kovácsra, aki Márton nevű testvérét odahagyva a pozsegai vár alatti polgárvárosból állt be a fehérvári martalócok második tizedébe.²¹

Végül a már kiépült, török várakkal körülvett és mintegy tizenegyezer zsoldos védővel megszállt magyarországi hódoltság a legkülönbözőbb eredetű emberekkel járult hozzá a várkatonaság utánpótlásához. Velük alább részletesen foglalkozom.

*

A harmadik zsoldlista egy évvel fiatalabb az előzőnél. A hidzsra 966. évében, azaz 1558. október 14-étől 1559. október 2-áig vezették, és szintén a budai vilájet várkatonaságát tartalmazza.²² Ha írnoka végigcsinálja azt, amibe bele-belekapott, ez lenne minden zsoldlisták legkiválóbbja. Ha ugyanis kedve volt, nemcsak az újoncok neve fölé jegyzett személyi adatokat, hanem minden katonához. Sajnos gyakran vesztette el a kedvét, s így megfejthetetlen logikával egyes lapokat sűrűn telefirkált,

20 Vö. *Olga Zirojević*: Turska utvrđjena mesta na području današnje Vojvodine, Slavonije i Baranje. Zbornik za istorija (Matice Srpske) 1976. 100–116.

21 ÖNB Mxt 614., 163.

22 ÖNB Mxt 633., 234. p. Összesített kiadása *Velics A.–Kammerer E.*: i. m. II. Bp. 1890. 225–237., 241–243.

másokra csak a mustrajeleket vezette rá. Még egyazon váron belül sem következetes, némely alakulatokkal foglalkozott, másokkal nem, hol személyleírást adott, hol a származást és a rokonságot jegyezte, hol meg azt, hogy a katonák nősek-e.

De ez az első látásra lehangoló szemétdomb is kincsesbányává változik, ha kijegyzeteljük. Az eddigiekhez hasonló, teljes képet ugyan nem lehet az összevissza részletekből felépíteni, a mintegy ezerháromszáz érdemi, igaz, különféle típusú személyi anyag mégis sok újdonságot tartogat. Rendszerező elvnek a fegyvernemek és csapatnemek szerinti csoportosítást választottam. Azt vizsgáltam, hogy a különböző értékű, megbecsültségű és keresetű alakulatok honnan kapták az utánpótlást. Az eredmény röviden abban összegezhető, hogy a Balkán-félsziget északi sávjában nyugatról keletre, Boszniától Nikápolyig haladva egyre hitványabb csapatnemek gyűjtőközeteibe érünk. Egyetlen olyan fegyvernem akad, amelyekre ez a tanulság nem érvényes, a szaktudást igénylő tüzéreké. Igaz, a lista csak tizenhárom tüzer származási helyét közli, ők viszont több vidékről futottak össze, ketten Edirnéből és Isztambulból vetődtek a budai vilájetbe.

A várőrségek legmegbecsültebb, legértékesebb alakulatai — nem számítva a Portáról kiküldött és onnan fizetett katonákat — a gyalogos műsztahfizok és a lovas fáriszok (további neveiken ulufedzsik vagy beslik) voltak.²³ Zsoldlistánk 276, különböző várakban szolgáló műsztahfiz származási helyét örökítette meg. Közéjük távolabbi vidékekről is elvetődtek főleg született muszlimok: Anatóliából hárman, a Balkán délibb vidékeiről húszan, a magyar hódoltságból tizenheten, ők inkább renegátok. Nagy többségük, 63 százalékuk azonban Boszniából és Hercegovinából érkezett, míg 23 százalékuk Szerbiából, Vidin környékéről és a Dráva–Száva közéről. Kirajzásuk legnagyobb gyűjtőhelyei északon feküdtek: a két Tuzla, Zvornik körzete meg a szerémségi Németi, de szép számban származtak délebbi várakból és városokból is, így a Bosznia szívében fekvő Viszokóból, Szarajevóból és Kladanjból, a hercegovinai Blagajból, a közép-szerbiai Valjevóból és Uzsicéből, illetve az alájuk tartozó falvakból. Több mint négyötödük muszlimnak született.

A fáriszok ugyanerről a területről kapták 337 főt számláló utánpótlásukat, és nagyjából azonos megoszlásban (64 százalékuk jött Boszniából és Hercegovinából, 24 százalékuk Szerbiából, Vidin környékéről és a két folyó közéről). Talán a lovasok nagyobb mozgékonyasága miatt Bosznia és Hercegovina déli vidékeiről is nekiindultak, így Szarajevóból és Mosztárból. Származási helyeik Szerbiában is délebbre értek, mint a műsztahfizokéi. A ló tartásának költségei magyarázhatják, hogy kevés falusi jutott be közéjük, háromnegyedük tehetősebb, városias, többnyire erődített helyekről származott.

Az őrségek kevesebbre becsült gyalogos csapatneme az azaboké, amely a várkatonaság soraiba igyekvők legnagyobb begyűjtője és tranzitállomása. A zsoldlisták teljes sorozata ugyanis azt mutatja, hogy a fluktuáció minden időben az azaboknál a legerősebb. Ide mindenki bekerülhetett, szegény, lovat tartani képtelen muszlim és tegnapi renegát egyaránt, sőt kalauzként vagy közkatonaként kevés keresztény is.

23 A csapatnemek és alakulatok kissé részletesebb jellemzésére *Hegyi Klára*: Török berendezkedés Magyarországon. Bp. 1995. 83–85.

Az állandó, nagymértékű lemorzsolódás azt mutatja, hogy az ügyesebbek ezt a kétes tekintélyű egységet igyekeztek minél előbb jobbra cserélni. Az 1558-ban a budai vilájet váraiban szolgáló, 272 ismert származású azab csaknem mind az északnyugat-balkáni sávból származott. Anatóliai nem akadt közöttük, Albániából ketten, a Balkán más részeiről heten, a magyar hódoltságból tízen álltak be közéjük. A Klisszától és Pozsegától Nikápolyig nyúló sávból érkező nagy többség (93 százalék) megoszlása már szemmel láthatóan eltér a két elit alakulatétól. A súly kezd a szerb terület felé tolni: egyharmadukat már Észak-Szerbia és legnagyobb számban a folyóköz indította útnak. Többségük a begyűjtő és kibocsátó központokként is funkcionáló erődített helyekről származott, talán az ide telepített vagy vándorolt katonaság szegényebb rétegének családjaiból.

Végül — ahogy az előző listában, úgy most is — a martalócokkal, a garnizonok mindenkitől lenézett, keresztény alakulatával érkezünk egyértelműen szerb vidékekre. Az írnok 331 martalóc neve mellé jegyezte fel azt a helyet, ahonnan elvándorolt. Anatóliából, Albániából és a klisszai szandzsákból senki nem állt közéjük, a Balkán összes többi körzetéből két ember, a magyar hódoltságból nyolc. Bosznia és Hercegovina 44 embert adott, közülük tizenketten muszlim eredetűek és hárman renegátok: ők a tiszti és altiszti karban kaptak beosztást. A nagy rác tömeg, 278 ember (84 százalék, köztük mindössze négy törzsökös muszlimmal és egyetlen renegáttal) Szerbiából, a folyóközéből és az Al-Duna Nikápolyig tartó szakaszáról áramlott ki. Az a 39 ember, aki Szerbia város-városias helyeiről kerekedett fel, kivétel nélkül a Csacsak–Uzsice vonaltól északra fekvő területről, ezen belül kétharmaduk a Duna mentéről származott. A folyóparti várak-városok mind Szerbiában és tőle keletre, mind a Szerémségben vezetők helyen állnak: Belgrád, Branicevó, Ilok, Pétervárad és Galambóc ontották magukból a martalóc utánpótlást. A szerémségi várak itt is elsősorban áteresztő állomáshelyeknek látszanak.

A faluról származó martalócok többsége is ugyanezt a jól körülhatárolt körzetet hagyta el. A folyóközéből csak 30 falusi ember állt martalócnak, Észak-Szerbiából és a vidini szandzsákból viszont 86, akikből 74-en a Szendrő–Branicevó–Vidin–Reszavica kerületekbe tartozó falvakból indultak útnak. Ez a vidék, a Duna–Morava–Timok folyók közé zárt háromszög Branicevóval mint központtal — már az oszmán hódítás előtt is, de utána különösen — a letelepedett, de túlnyomóan még állattenyésztő vlah népelem legnagyobb észak-balkáni szállásterülete volt. A vlahokat már a szerb fejedelmek katonáskodásra állították, s a hagyományt mint hasznosat a szultánok is őrizték, rendeletekben és törvénykönyvekben szabályozták. A vlahok félkatonai szervezetbe osztva békében őr- és segédszolgálatokat láttak el, hadjárat idején pedig meghatározott számú katonát (leginkább öt háztartásonként egy lovaszt) adtak, s mindezek ellenében egyes adók alól mentességet élveztek.²⁴ Zsoldlistánk arról tanúskodnak, hogy katonáskodásuk túllépett e törvényekben meg-

24 *Nicoară Beldiceanu–Irène Beldiceanu-Steinherr*: Quatre actes de Mehmed II concernant les Valaques des Balkans slaves. *Südoost-Forschungen* 1955. 103–118.; *Nicoară Beldiceanu*: La région de Timok-Morava dans les documents de Mehmed II et Selim I. *Revue des Etudes Roumaines* 1957. 111–129.; *Nicoară Beldiceanu*: Sur les Valaques des Balkans slaves à l'époque ottomane (1450–1550). *Revue*

határozott kereteken: a vlah népfelesleg tényleges katonának állt, a várak martalócalakulataiban talált megélhetést. Érdekes adalék, hogy a szerb, azon belül tisztes hányadban vlah martalócok állománya sokkal állandóbb, mint a muszlim csapatnemeké, fluktuációja általában csekély. Mivel keresztényként martalócságnál többre nemigen vihették, megbecsülték szerény, de biztos jövedelemmel járó állásukat.

Zsoldlistáink tanulságait összefoglalva arra a végeredményre jutunk, hogy a budai vilájet várkatonaságának folyamatos utánpótlása csaknem kizárólag a Balkán-félsziget északnyugati végeiről, Hercegovinából, Boszniából, Észak-Szerbiából és a Dráva–Száva közéről érkezett. Az első két terület zömmel muszlim családban született férfiakat bocsátott ki magából, nagyjából azonos tömegben várakból–városokból és faluról, akik a hódoltság garnizonjainak nívósabb csapatnemeit töltötték fel. A keresztény rác katonaelem zöme Észak-Szerbiából, a vlahok szállásterületéről származott.

Bosznia-Hercegovina részesedése valószínűleg a forrásainkból kiszámíthatónál is nagyobb volt, mert a folyóköz inkább látszik a délről északra tartó áramlás átmeneti állomásának, mint katonának álló tömegek kibocsátójának. Gyanút kelt ugyanis, hogy innen — szemben Boszniával és Szerbiával — a sűrű faluhálózatból nagyon kevés ember kerekedett fel, az újoncok átütő többsége a használatban maradt vagy a katonaságtól elhagyott várakból–városokból származott. A sejtést két apró adat erősíti. A bátaszéki-azabok harmadik tizedébe 1558. március 5-én beállt egy új ember, akinek a neve mellé Valkovár polgárvárosát jegyezték származási helyül. Emberünk a Haszan Boszna nevet viselte, eredetileg tehát boszniai.²⁵ Szakasztott azonos eset kerül elő egy évvel később Endréden: itt az azabok első tizedese egy másik Haszan Boszna, aki a szegedi szandzsákban álló Bács várát — a szerémi várakon kívül ez is átmeneti állomásnak látszik — adta meg eredeti lakhelyéül.²⁶

A bosnyákok és szerbek túlsúlyát tovább növelte az, hogy a katonáknak nagyjából az egyharmada²⁷ nem magában, hanem a családjával települt be a hódoltságba. 1559-ben a zsoldlista írnoke néhány vár néhány csapatneménél a feleségeket, másutt a katonaként szolgáló fivéreket is feljegyezte (a nő állapotot gyakrabban a *müte-ehhil*, ritkábban a *müzevvedzs der...* kifejezés jelölte). A Pesten szolgáló 139 martalócból 33-an voltak nők. Harminc asszony már Pestre költözött, három martalóc felesége még Zvornikban, a szerémségi Németiben, illetve az al-dunai Kuvinban várta, hogy férjéhez csatlakozzék. A korkmazi (adonyi) párkányból is a martalócok családi állapotát ismerjük: a 35 fő állományból 17-en nők, 15 asszony a várban élt, egy Branicevóban, egy a Szerémségben. A tamási vár 31 azabjának több mint a fele, 16 katona házas, feleségeik mind a várban laktak. Koppány 58 lovasából

des Etudes Islamiques 1966. 83–132., különösen 90–94. és 116–121. A Vidin fölött a Duna partján fekvő Negotin körzetének vlahokkal való állami betelepítéséről *Dušana Bojanić-Lukać*: Negotinska krajina u vreme turske vladavine (na osnovu izvora iz XV i XVI veka). Glasnik Etnografskog Muzeja u Beogradu 1968–1969. 65–110., különösen 73., 110.

25 ÖNB MxI 614., 207.

26 ÖNB MxI 633., 231. A két személy biztosan nem azonos, korábbi lakóhelyükön kívül rokonságuk is különbözik.

27 Az egyharmados arányt sajnos kevés adat valószínűsíti, így csak feltételezésnek vehető.

13-an nősek, tízen együtt éltek az asszonyokkal.²⁸ A két éve, 1557-ben elfoglalt Tata frissen felállított őrségéről az írrok sok fontosnak ítélt személyes adatot örökített meg. Buzgón jegyezte a műsztahfizok és a tüzérek (összesen 154 ember) feleségeit, a többi csapatnemnél inkább a katonafivérek sorolta. A műsztahfizok egyötöde, a tüzérek szűk egyharmada, együtt 32 ember volt nő. A katonák még nem rendezkedtek be annyira az új várban, hogy a feleségeiket magukhoz vehették volna: csak tizenkét katonával élt együtt az asszony. A többi feleség más hódoltsági várakban — nyilván a férjek előző szolgálati helyén —, Budán, Pesten, Fehérvárott, Nógrádban, Vitányban lakott, négyen boszniai helységeken. A négy és félszáz emberből álló őrség tizenhárom tagjának a testvérei hódoltsági várakban — hárman Tatán — katonáskodtak.²⁹

A katonának állás indítékai

A három lista eddig arra a kérdésre adott választ, hogy a budai vilájet várkatonasága honnan, a Balkán-félsziget mely területeiről kapta folyamatos utánpótlását. De felel arra is, hogy kik miért álltak várkatonának.

A különbségtétel hangsúlyos: nem azt vizsgálom, hogy általában mi vezette az embereket az oszmán hadseregbe, hanem hogy miért szegődtek el a várakba. Az állam ugyanis másként szabályozta a hadsereg nagy pilléreinek, a tímár-birtokkal javadalmazott szpáhiknak és a készpénzzel fizetett udvari zsoldosalakulatoknak, illetve a várőrségek állományának az utánpótlását. Megújított tilalmakkal igyekezett elejét venni annak, hogy a rája, az adófizető alattvalók bekerüljenek a szpáhik és az udvari zsoldosok közé; az ilyen irányú mozgást persze nem tudta teljesen megakadályozni, de nagyon megnehezítette.³⁰ Mindenki előtt szélesre tárta viszont a várak — s különösen a határon őrködő várak — kapuit. Sem a törvényi szabályozásban, sem az álláshelyek betöltésére benyújtott kérelmekben³¹ semmi nyoma nem maradt annak, hogy a társadalom bármely rétegét kizárta volna a bejutásból. Zsoldlistáink éppen azt bizonyítják, hogy a muszlim és keresztény várkatonák nagyjából állandó részesedésének betartásával mindenkit szívesen fogadtak. Magas számuk miatt még a török katonai központokból származó újoncokról sem feltételezhetjük, hogy valamennyien török katonák vagy hivatalnokok fiai lettek volna, a falvakat elhagyók pedig biztosan mind rája-ivadékok.

A nagy társadalmi vízválasztó tehát nem az adózó rája és mindennemű, kincstári kenyéren élő, adómentes katonaelem között húzódott, hanem a hatalomtól védett birtokos szpáhik és udvari zsoldosok, meg a rájának is elérhető várkatonaság között. Mindenki, aki a Balkán-félsziget népeiből bármilyen okból megvált a civil élettől,

28 ÖNB Mxt 633., 40–42., 71., 226., 234.

29 ÖNB Mxt 633., 50–65.

30 Fodor Pál: Önkéntesek a XVI. századi oszmán hadseregben. (Az 1575. évi erdélyi hadjárat tanulmányai.) Hadtörténelmi Közlemények 1996. 2. sz. 55–81.

31 Claudia Römer: Osmanische Festungsbesetzungen in Ungarn zur Zeit Murads III. Dargestellt anhand von Petitionen zur Stellenvergabe. Wien, 1995. 143–236.

és a katonáskodást választotta, a szultán váraiban, különösen az újoncok ezreit felvenni képes magyar hódoltságban helyet talált magának. Az oszmánok örökké háborúzó államában a katonai pálya minden formája, még a hierarchia legaljára szorult várszolgálat is komoly becsületnek örvendett, a boszniai parasztszalád második fiúgyermekének igazi felemelkedést jelentett. Azután, hogy bekerültek valamelyik őrségbe, a többre törekvők megpróbálták átlépni a tiltott területre: bejutni a tímár-birtokos szpáhik közé. Ezúttal már tilalmakkal kellett megverekedniük, az őrségek állományában tapasztalható erős mozgás azonban azt mutatja, hogy sokan kísérletet tettek, és az átjutás többeknek sikerült.³²

A szerény, de biztos megélhetést és társadalmi felemelkedést jelentő várszolgálat vonzereje mellett a muszlimot, renegátot és keresztényt egyaránt mozgó okok közül a legkézenfekvőbb, a családok túlnépesedése még a muszlimoknál sem igazolódik olyan erővel, ahogy elváránk. A népes háremekben felnövekvő, hadseregnyi utód általában is hamis képe az észak-balkáni falvak újszülött muszlimjainál többszörösen hamis. Az újoncok személyi adatait a második zsoldlista írnoka töltötte ki a leggondosabban. Mindig feljegyezte az örökösödési jog szerinti legközelebbi hozzátartozót,³³ leggyakrabban a fivért (felnőtt, de javarészt nőtlen férfiakraól lévén szó, szülők már, gyermekek még alig fordulnak elő), akinek a katona halála esetén a kincstár az örökséget majd kiadja. Összesen 468 muszlim családban született újonc örökösként számon tartott hozzátartozóját regisztrálta, ezen belül 394 esetben fiútestvéreket. 372 újonc diktált be egy fivért, húsznak volt két, egynek négy, egynek öt fiútestvére. (Lánytestvérral csak 11 esetben találkozunk, olyankor, ha férfi családtag nemlétében ők léptek elő örökössé; 74 újonc pedig egyke lehetett, mert testvér helyett mindenféle más — többször távolabbi, oldalági — hozzátartozójukat jegyezték a nevük mellé.) Dávid Géza számítási módszerével a fiú- és lánygyermekeket azonos számúnak véve, valamint a gyermektelen és a csak lánygyermekes családokra 35%-os kiegészítést számolva³⁴ a balkáni — legnagyobbbrészt boszniai — muszlim családok nagysága csak mintegy egynegyeddal haladta meg a hódoltsági török összeírásokból rekonstruálható magyar családnagyságot. A listánkból összeszámálható 468 muszlim családból egygyermekesnek vehetünk 74-et, kétgyermekesnek 11-et, négygyermekesnek 372-t, hatgyermekesnek 20-at, nyolc-tízgyermekesnek kettőt; a szükséges kiegészítésekkel az átlagos gyermekszám 2,72 körül járhatott.

A nem túlnépesedett, de a magyarországinál azért népesebb második generációnak inkább a fiatalabb tagjai hagyták el a szülői házat. Abból a 372 újoncból, akiknek egy fivérük volt, 134-en elsőszülöttként, 188-an másodsülöttként látták meg a napvilágot (a többenél az írnok nem jegyezte fel, hogy a testvér idősebb vagy

32 Fodor P.: i. m. 60.

33 Az iszlámnak az oszmánoknál elfogadott hanefita irányzata szerint az öröklés sorrendje a következő: egyenesági leszármazók, egyenesági felmenők, fiútestvérek és leszármazók, apai nagybácsik és leszármazók, anyai nagybácsik és leszármazók, majd a vérségi rokonok után, csak kötelező örök-résszel a házastársak. *Raymond Charles: Le droit musulman*. Paris, 1965. (Que sais-je? 702.) 99.; *Ömer Barkan: Edirne Askeri Kassamina Ait Tereke Defterleri (1545–1659)*. Belgeler 1966. 5–6., 20–23.

34 Dávid Géza: A simontomyai szandzsák a 16. században. Bp. 1982. 51–57.

fiatalabb-e). A sokgyermekes családokból viszont inkább az idősebbek, az első- és másodszülött fiúk álltak katonának. A muszlim újoncok nagy többsége legényemberként döntött a katonai szolgálat mellett: az egész 468 fős társaságból mindössze 24 apát számolhatunk össze, akiknek majdani öröksége fiaikra vagy lányaikra várt. (Ebben az anyagban feleségek soha nem szerepelnek örökösként.)

Listánk renegát és keresztény szereplőinek családi körülményei alig tértek el a muszlimokéitól. 132 frissen áttért és 120 keresztény újoncot vehetünk szemügyre, akiket sok szempontból egy csoportnak számíthatnánk, hiszen az adott fiú személyes iszlamizálása nem sokat változtatott meglévő keresztény családjá szerkezetén. Mégis külön vizsgálom őket, hogy a többitől minden olyan kérdés elváljék, ami az iszlamizáció része.

E két csoportban — talán a megfogható családok kisebb száma miatt — nincs négy-öt-hat fiúgyermekes család. Csaknem az összes renegát újoncnak, 96 katona közül 92-nek egy fiútestvére volt, és csak négynek kettő. A törzsökös muszlimokhoz hasonlóan ezekből a családokból is inkább a fiatalabb fiúk álltak katonának: 43 másodszülött 26 elsőszülöttel szemben. Figyelemre méltó eltérés viszont, hogy a 132 renegát közül tizennégyen már gyermekes apák (az összeshez képest ők a muszlimoknál 6, itt 11 százalékot képviselnek). Végül a 120 kereszténynek ismét átütő többsége, 99 katona két fiúgyermekes családból származott, három fiúgyermekesből csak négy. Változás viszont, hogy enyhe túlsúlyba kerültek az elsőszülöttek, és a gyermekes apák száma is tovább emelkedett (12 százalékra).

A fenti, bizonyára álmosító adatokat röviden úgy foglalhatjuk össze, hogy a többségükben két fiúgyermeket nevelő muszlim és renegát családokból inkább a fiatalabb fiú ment világgá, akit a családi gazdaság nélkülözni tudott, vagy éppen kivetett magából. A nagyrészt vlah keresztények viszont, akik együtt éltek a katonáskodással, idősebb fiúként, gyermekes házas emberként is könnyebben szolgálatba álltak.

A katonai pálya közelsége a családon belül is ösztönzően hatott, egyrészt a következő családtag döntésére, másrészt a felvétel esélyeire. 1543-ban hét fehérvári müsztahfizről állította az írnok, hogy katonák, főleg tisztek testvérei, kettejük fivére janicsárként szolgált. 1558-ban a muszlim származású újoncok között huszonnyolcan olyan családban nőttek fel, amelynek valamelyik idősebb tagja — apa, nagybácsi, testvérbáty, leggyakrabban ez utóbbi — katonáskodott, példája megragadta a fiatalabbat. A renegát újoncok egy része is idősebb fivéreit követte, akik korábban iszlamizáltak és álltak katonának. A listában vallási hovatartozástól függetlenül a rokoni összetartás több példájával találkozunk. Szefer Díváne az északnyugat-bulgáriai Berkovica felső városrészéből került a koppányi lovasok hatodik tizedének élére, ugyanonnan származó unokaöccsét a hetedik tizedbe osztatta be. A hercegovinai Blagaj várából olyan muszlim állt be a hatvani lovasok közé, akinek két testvére Füleken szolgált, egy Szófia melletti faluból Jován Nikola pedig azért kérte magát a hatvani martalócok közé, mert Iván nevű fia már az alakulat tagja volt.³⁵ A következő évből azokra a tatai esetekre emlékeztetek, amelyeket fentebb idéztem.

A csoportos katonának állás érezhetően serkentette az újoncok bátorságát és vállalkozó kedvét. A nagy gyűjtőhelyekről, például Szarajevóból vagy Zvornikból

35 Az esetek sorrendjében ÖNB Mxt 614., 184., 122., 127.

együtt érkező néhány fős csapatocskák még tekinthetők véletlennek,³⁶ de a kisebb helyekről összekapaszkodva beállók már nem. A szerbiai Csacsak körzetében fekvő Pozsegából négyen együtt kerültek Szegedre lovasnak, a Mosztártól délre eső Ljubuskából két ember műsztahfiz, egy lovas lett Hatvanban, Djakovárból hárman együtt jöttek Görögáiba szintén lovasnak, míg két Szilisztra melletti faluból három ember a szentmiklósi fáriszok számát szaporította.³⁷

Sok esetben a szükség kényszere terelt katonának olyan embereket, akik előtt ez az egyetlen út nyílt a kitörésre. Ilyenek voltak a család nélkül maradt árvák, 1558-ban összesen huszonegyen, akik közül hárman meg sem tudták pontosan mondani, hogy hol töltötték gyermekkorukat. Négyötödük renegát volt, olyan keresztény fiú, aki elvesztvén összes közeli és távolabbi rokonát, megragadta az önállósodás egyetlen lehetőségét, a katonáskodást. Sorsuk legtöbbször együttérzésre, nagynéha gonoszkodásra készíti a kései szemlélt. Így annak a fehérvári árva fiúnak a pályája is, aki szülőhelye várába szegődött el török katonának. Ez ritkán történt meg, az áttért magyarok igyekeztek távol kerülni gyermekkoruk színhelyétől. Esetét az is szokatlanná teszi, hogy friss renegátként egyből a vár legjobb fizetett elit alakulatába, a műsztahfizok közé került. Karrierjét életútja rövidke állomása magyarázza, az, amíg katonáskodása előtt fürdősfüüként dolgozott a török fürdőben. Itteni buzgóságával találhatott magas pártfogóra, aki az adott helyzetben elérhető maximumot szerezte meg neki. Ha így volt, ez adott okot és merészséget neki ahhoz, hogy a szülővárosában maradjon: a következő évben is ugyanazon a poszton szolgált.³⁸

Az árvakénál is kiszolgáltatottabb helyzetből menekültek a keresztény rabok. Ha gazdájuk akár pénzért, akár üdvözülést segítő jócselekedetként felszabadította őket, szabadságuk áráként áttértek és katonának álltak. Tizenhat felszabadított rabunk (*azade*) többsége a magyarországi hadszíntéren esett fogságba: egy-egy szlovén, horvát és cseh mellett kilenc magyar, akik jeles rabtartóktól, pasáktól, bégektől, várkapitánytól, szpáhitól, agáktól, legrosszabb esetben tizedesektől nyerték vissza szabadságukat, olyan emberektől, akiknek anyagi helyzete megengedte a lemondást egy-egy áruba bocsátható rabjukról. Azt gondolhatnánk, hogy a felszabadított rabok az áttérést és a katonának állást a szabadulás árának tekintették, s utána az első — az állandó csatározásokban élő hódoltságban könnyen — adódó alkalommal megszöktek. Nem így volt. Az 1558-ban felszabadított és várakba került rabokat 1559-ben kivétel nélkül a helyükön találjuk, nemcsak a magyarokat, hanem a csehet, a horvátot és a szlovént is. 1569-ben és 1573-ban³⁹ az eredeti csapatnemekben és tizedekben már nem szerepelnek, de ez az időközben lezajlott átszervezések és a várkatonák általánosan erős mozgása miatt természetes.

További kategóriát jelentenek azok az emberek, akik a polgári vagy katonai igazgatási hierarchia egy-egy befolyásos képviselőjének kíséretébe álltak, vagy csak

36 Pl. a Szarajevóból Pestre szegődött három műsztahfiz (ÖNB Mxt 614., 36–37.), vagy a Zvomikból a pécsi lovasok közé állt három muszlim (ÖNB Mxt 614., 188–189.).

37 Az esetek sorrendjében ÖNB Mxt 614., 210., 120. és 126., 203., 141.

38 ÖNB Mxt 614., 148., ill. Mxt 633., 173., mindkét listán a fehérvári műsztahfizok 25. tizedében.

39 ÖNB Mxt 642. és 626.

a környezetében lebzseltek, és az ő segítségével pályáztak zsolddal vagy szolgálati birtokkal fizetett, biztos állásra a hadseregben (közéjük számítottam mindenkit, akit a listákon a pártfogóhoz a következő török szavakkal kapcsoltak hozzá: *kul, adam, tabi, mukajjede/müfide*⁴⁰). Ilyen emberek már a fehérvári műsztahfizok 1543-as névsorában is megjelentek, nekik a kapcsolatukat jegyezte fel az írnok, a származási helyüket nem. Tizenhatan voltak (a valamiképpen meghatározottak 2 százalékéa), és majdnem mind szandzsákbégek szolgálatában álltak. 1558-ra számuk lecsökkent, mert némileg összekeveredtek a felszabadított rabokkal. Meglétük mégis megfogható. A szlovén fiú korábban bizonyos Redzseb aga mellett élt, másik két ember pasák szolgálatában állt.⁴¹

Etnikum, vallás, iszlamizáció

1558-ban a budai vilájet váraiba 184 friss renegát állt be katonának. Egyötödüket tették ki a kényszerből iszlamizált árvák és rabok, népesebb négyötödük önként választotta az érvényesülésnek ezt az útját. Közöttük 114 olyan renegát újonc, akinek a neve mellé az írnok fiútestvért (két esetben fiú unokatestvért) jegyzett legközelebbi hozzátartozóként. Közülük 21 hercegovinai, 56 bosnyák, 21 szerb, 7 albán és 9 magyar. A vizsgálati anyag tehát nem nagy, de azért elégséges alap utánanézni annak, hogy az áttérés személyi vagy családi döntésen alapult-e, az adott fiút vagy egész korosztályát ragadta-e magával.

A Hercegovinából és a klisszai szandzsákból a hódoltságba vetődött 21 renegát újonc közül mindössze két olyan akadt, akinek a testvére még nem tért át. A bosznai szandzsákból útnak eredt 24 fiatalembernek csupa áttért fivéreai voltak, a 32 zvoniki származású között hatnak a fivére még tartotta kereszténységét. A Szerbiában felmérhető családok között a homogén muszlim és a vegyes vallású másodgenerációk aránya 8:1-hez, a Dráva–Száva-közén 10:2-höz. Összesítsük a Balkán-félszigetnek ezt a legtöbb katonát adó északnyugati tömbjét: a 98 családból 87 újonc generációja testületileg iszlamizált, és csak 11-ében élt együtt a két vallás. A kettőnél több tagból álló testvér-bokrok egységesen muszlimok, a „vegyes párosokból” mindig a fiatalabb fiú keresztény, talán még gyerek, aki majd követi bátyját. A szülők a dolog természetéből adódóan keresztények, néhány nagybácsi azonban muszlim, az áttérésnek tehát már az idősebb korosztályban akadtak apostolai.

Az albán és a magyar renegátokról szóló, sajnos kisszámú adat merőben más helyzetet mutat. Hét albán renegát testvéreinek a neve ismert, csak ketten voltak

40 Az utolsó, bizonytalan olvasatú szóval csak az 1543. évi zsoldlistában találkoztam, és a szakirodalomban sem leltem a nyomát. Többnyire diakritikus pontok nélkül áll a listában, a néhány kipontozott helyen mindkét olvasat elképzelhető. A mukajjede szó valamihez vagy valakihez kapcsolódót, regisztráltat jelent, a müfide értelme: valami vagy valaki számára hasznos, segítő. A következőt kirakott -e végződést nem tudom megmagyarázni. Az öt betűből álló szót az írnok mindig azonos módon írta le, más olvasat nem adódik, s az is egyértelmű, hogy a szó után álló személyhez való tartozást fejez ki.

41 Az esetek sorrendjében: ÖNB Mxt 614., 16., 15.

muszlimok, öten megtartották hitüket, ahogy az írnok gondosan odajegyezte: gyaurok (*kafir*). A rabságból szabadulni igyekvő magyar renegátok fivéreiről általában nem esik szó, csak egyet ismerünk, ő keresztény maradt. Összesen tíz áttért magyar újonc tizenegy fiútestvére szerepel a listán, négyük fivérével együtt iszlamizált, heten kitartottak vallásukban. A nem a családot, hanem csak a személyt érintő áttérés a magyarok esetében természetesnek tetszik: a halálos ellenség vallása nem vonzhatott tömegeket. Az albánoknál azonban meglepő, hiszen kiváltságaikat mentendő az ő előljáróik már a 14. század utolsó évtizedeitől vállalták az oszmánokkal való együttműködést,⁴² devsirmével begyűjtött fiaik oszlopaivá váltak az oszmán államvezetésnek és hadseregnek.

Az eltérést a kereszténység keleti és nyugati rítusa közötti szakadék magyarázza, amely nemcsak az iszlamizálók viselkedését határozta meg, hanem azt a módot is, ahogyan a törökök nézték őket.

Az Oszmán Birodalomban a 19. századig keveset törődtek az etnikai-népi hovatartozással. Ennek teljesen megfelel a zsoldlisták összeállítóinak az észjárása, amely a katonának jelentkezett férfiak azonosító adatai között a népnevet csak elvéve tekintette fontosnak megjelölni. Ha ezeket az eseteket végigbogarásszuk, hamarosan kiderül, hogy eljárásuk következetes volt.

Az 1543-as listán két népnévvel találkozunk, az albánnal és a magyarral. 1558-ban is ez a kettő fordul elő legtöbbször, de mellettük négyszer a horvát, egyszeregyszer a szlovén, a cseh, a „tót” (=szlovák), a görög és a szerb is szerepel. A sorból két népnév lóg ki, a görög és a szerb, ez utóbbi különösen. Mert e két, majd az egy évvel későbbi listában szereplő egyetlen esettől⁴³ eltekintve nem találkoztam azzal, hogy ortodox keresztényből áttért katonához odaírták volna annak a népnek a nevét, amelyből eredt. Az 1558. évi, különösen rendhagyó szerb újonc, aki Pozsegában élő keresztény anyját hagyta el a pécsi lovasokért, és áttérése után Hudáverdi Abdullahhá lett, az egyetlen olyan szerb, aki a török írnoktól megkapta a népi hovatartozást és az iszlamizálást megörökítő szabvány mondatocskát: „szerb fiú, szabad akaratából áttért az iszlámra” (*szirfcse oglani iken ihtijarile iszlama gelip*) — a mondat rajta kívül kizárólag nyugati keresztények személyi anyagaiban fordul elő. Esete oly mértékben elüt a következetes gyakorlattól, hogy magyarázatot kíván. A fiú anyjának diakritikus pontok nélkül leírt neve mindenekelőtt Katának olvasható, így nem kizárt, hogy emberünk magyar volt, és népnévében az írnok tévedett, ahogy az sem, hogy szerb apától és magyar anyától született, és az utóbbi vallását követte — az etnikumoknak és a vallásoknak a családokon belüli keveredése a hódoltság délkeleti végein is mindennapos. Bárhogy volt is, ezt a három esetet nyugodt lélek-

42 Az 1385. évi Vjosa menti csata után a délalbán előkelők egy része elfogadta a szultán hűbéruraságát. *J. Reuter*: i. m. 14. Évtizedekkel Albánia végleges megszállása előtt, 1431-ben az ország déli felében kiosztott tímár-birtokok közel egyötöde albán előkelők, köztük négy főpap kezén volt. *Halil Inalcik*: 1431 tarihli defterine göre Fatih devrinden önce timar sistemi. In: IV. Türk Tarih Kongresi, Tebliğler. Ankara, 1952. 132–139.; *Uő*: Suret-i defter-i sancak-i Arvanid. Ankara, 1954.; II. Mehmed korára: *Uő*: Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar. I. Ankara, 1954.

43 Az említés sorrendjében ÖNB Mx1 614., 159., 189., Mx1 633., 96.

kel szabályt erősítő kivételnek tekinthetjük. A szabály pedig abban foglalható össze, hogy az ortodoxiát elhagyó sok száz renegát iszlamizálását a török szemlélet természetesen vette, nem érdemesítette külön megjegyzésre. S ha a vallásváltás nem kapott hangsúlyt, az etnikai hovatartozás végleg nem volt érdekes. A szemlélet érthető: a bizánci határvárakból a 13. század végén elsőként átálló várurak példáját görögök és délszlávok ezrei követték, a hódítások, a telepítések és a tömeges áttérés nyomán megváltozott a Bizánctól elragadott tartományok etnikai és vallási képe. A folyamat kétszázötven éve tartott, és természetessé vált. A tartós együttélés a mindennapi élet sok pontján összebékítette az ortodoxiát és az iszlámot.

A törököknek ez a szemlélete a görögök, szerbek, bolgárok esetében nem okoz gondot, felmerül viszont a kérdés: hogyan számoltak el a bosnyákokkal? Az ő renegátjaiknak sem népi, sem vallási hovatartozását nem említik soha; ez valamilyen más szemléletet mutat, vagy pedig azt, hogy a katonának álló bosnyák renegátok között egyetlen katolikus sem akadt?

A bosnyákok tömeges iszlamizálását mindenekelőtt és leggyakrabban bogumil múltjukkal magyarázzák, a szakmunkákban a múlt század hatvanas éveitől mindmáig ez a vélemény uralkodik.⁴⁴ A régebbi szakirodalomban elvéve, újabban egyre gyakrabban merülnek fel ellenvélemények. Van, aki a bosnyák keresztény dogmák elemzése során arra a következtetésre jutott, hogy ezeknek semmi közük a bulgáriai bogumil, annál több a franciaországi kathar eretnekséghez,⁴⁵ mások határozottan állítják, hogy a bosnyák egyház minden különbsége ellenére katolikus volt.⁴⁶

Szerencsére ahhoz, hogy a témánk szempontjából érdekes kérdésekre választ adjunk, nem kell állást foglalnunk a bogumil, kathar vagy katolikus hittételek túlsúlyának megítélésében. A Balkánt és azon belül Boszniát kiválóan ismerő John Fine érvelése meggyőző. Eszerint a bosnyák egyház egy olyan katolikus szerzetesrendből nőtt ki, amely valamikor a 13. század közepén szakított Rómával. Semmi jele annak, hogy egyházzá nőve a katolikus (vagy legalábbis a keresztény) dogmákkal is szakított volna: elismerte a mindenható Istent, a szentháromságot, a keresztet, a szentek kultuszát stb., ami merőben ellentétes a dualista bogumil tanokkal. Higgyük el neki, hogy a hittételek katolikusak, de azt is, hogy az egyház szervezete és gyakorlata egyáltalán nem az, s témánk és a bosnyákok tömeges iszla-

44 *Emil Miljković*: Muslimanstvo i bogumilstvo u istoriografiji. In: Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena i. m. 285–295. Még az oszmanisztika nagy klasszikusa, *Franz Babinger* is élete végéig ragaszkodott a bogumilizmus és az iszlamizáció oksági kapcsolatához, pl. *Der Islam in Südosteuropa*. In: *Völker und Kulturen Südosteuropas*. Kulturhistorische Beiträge. Red. Balduin Saria. München, 1959. 212.

45 *Franjo Šanjek*: Les chrétiens bosniaques et le mouvement cathare, XIIe–XVe siècles. Bruxelles–Paris–Louvain, 1976.

46 Ennek a véleménynek korai megfogalmazása *Krunoslav Draganović*: Katolička crkva u Bosni i Hercegovini nekad i danas. Zagreb, 1934. A kortárs irodalomban ennek az álláspontnak a képviselője *John V. A. Fine*. A bosnyák egyháznak szentelt kötetét (*The Bosnian Church: A New Interpretation*. New York, 1975.) sajnos nem ismerem. Felfogását nagy Balkán-monográfiájában is összefoglalta: *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. Ann Arbor, 1987. 143–149., 481–488., 577–590.

mizálása szempontjából ez a döntő. Fine kifejezését idézve „kissé félrevezető egyháznak nevezni” a szervezetet, amely egy „apónak” (*djed*) nevezett püspök vezetése alatt szétszórt kolostorokból állt. A kolostorok többsége kicsi volt, néhány gyatrán képzett szerzetes állt bennük a hívek és az utazók szolgálatára. A kolostorok hálózata csak a központi területen volt sűrűbb, az ország több részére nem jutott belőle. Világi papság hiányában a vallásgyakorlat a kolostorokban folyt szláv nyelven. Nemcsak a rendszer, hanem a külsőségek (a kolostorok képe, belső díszítése, az írásbeliség) is erősen emlékeztettek az ortodoxiára.⁴⁷

A bosnyák egyház kiszorult a világi hatalomból, már csak azért is, mert osztozni kényszerült a Dél-Boszniában és Hercegovinában uralkodó ortodoxokkal és a katolikusokkal. A római katolicizmust és egyházát nem ő, hanem kizárólag az 1340 óta terjeszkedő ferencesek képviselték, akik a helyhez alkalmazkodva szintén kolostori hálózatot építettek fel. Kis számuk ellenére — a 15. században egész Boszniában vagy száz ferences működött — befolyásukat hiba lenne lebecsülnünk. Témánk szempontjából azonban a lényeg abban áll, hogy ez a befolyás a bosnyák királyokra, a nemesség kisebb-nagyobb részére, a tenger melléki kereskedőkre és a bányavárosok német lakosságára korlátozódott, a kisvárosi és paraszti népességet — ahonnan a budai vilájet török várkatonái származtak — nemigen érintette.⁴⁸

Boszniában a törökök sem a hitélet külső jegyeiben, sem a hívők viselkedésében nemigen tapasztaltak újat. Nyilvánvaló, hogy a bosnyákokat nem tekintették katolikusoknak, a szó nyugat-európai értelmében nem is voltak azok. Maguk a bosnyákok pedig erős, ellenállni képes egyházi szervezet és összetartó, kisebb vallási közösségek hiányában, a hatalom politikai érdekektől és szükségektől irányított váltsváltásai⁴⁹ iránt közömbösen, három kolostori rendszer hatása alatt is — vagy éppen emiatt — szilárd vallásos meggyőződés nélkül fogadták az oszmán hódítást, és tértek át a Balkán-félsziget minden népe közül a leggyorsabban az iszlámra.⁵⁰ Lehetséges, hogy az oszmán katonai szolgálat kínálta társadalmi felemelkedés is erre sarkallta őket. A törökök mindezt természetesnek vették.

Visszatérve az elhagyott gondolatmenethez: az oszmánok érdeklődése nép és vallás iránt akkor élénkült meg, amikor Velence és Magyarország befolyási zónájába majd területére, ezzel a nyugati kereszténység hívei közé érkeztek. Ezúttal nem

47 J. V. A. Fine: *The Late Medieval Balkans* i. m. 481–483.

48 I. m. 484.; *Simč Ćirković: Istorija srednjovekovne bosanske države*. Beograd, 1964. 109–112.

49 Szerbia bukása (1459) után Štefan Tomaš király a pápától kért segítséget a törökök ellen, aki a bosnyák egyház felszámolását szabta feltételül. A király a papságot választás elé állította: vagy katolizál, vagy száműzetésbe megy. II. Pius állítása szerint kétezen tértek át, a száműzetést negyvenen választották. Közvetlenül a bukás előtt a bosnyák egyház elhagyta híveit, addig sem nagy tekintélyre összeomlott. J. V. A. Fine: *The Late Medieval Balkans* i. m. 581–582.

50 A bosnyákok sokáig muszlimnak sem voltak tudatosabbak és szilárdabbak, mint kereszténynek. Boszniában járt pápai vizitátorok és utazók írták le, hogy a felületesen iszlamizált falusi lakosság sokat megőrzött a keresztény hagyományból, pl. számon tartotta az elhagyott vallás ünnepeit. Sokan törökül sem tudtak. *Tóth István György: Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitátora (1581–1582). Történelmi Szemle 1997. 467–469.; Ud: Athanasio Georgiceo álruhás császári megbízott útleírása a magyarországi török hódoltságról, 1626-ból. Századok 1998. 842.*

tapasztaltak tömeges, legfeljebb egyedi áttérést, a vallások összeszokása pedig számba sem jöhetett, hiszen a 16–17. század európai háborúiban az oszmánok ellenfelei kivétel nélkül nyugati keresztények voltak. A török nyelvnek azonban az ortodoxokon elkopotott *gyaur* szón kívül nem volt külön szava erre a másként viselkedő és másként szemlélt kereszténységre, elkezdte hát használni a népneveket. De nem kétséges, hogy ezekkel inkább a vallást akarta kifejezni. Erre mutat az, hogy listáink mintegy kétezernyi bejegyzésében csak a fent emlegetett három kivételes esetben áll népnév ortodox eredetű újoncok személyi anyagaiban, a népnévvel jelölt többi renegát biztosan vagy joggal feltételezhetően mind nyugati kereszténynek született. A vallási tartalom további egyértelmű mutatója, hogy az iszlamizálást csak római keresztények esetében emlegették fel.

A török szemlélet és szóhasználat a legfiatalabb tartományban, a hódítókkal és vallásukkal még csak ismerkedő magyar hódoltságban fogható meg legjobban. Az innen katonának állók között mindenféle nép és vallás előfordul. Van közöttük kilenc törzsökös muszlim fiú, aki a török központokba betelepített családok fiatal generációjából jelentkezett szolgálatra.⁵¹ A másik egyértelmű csoportot tizenkét rác alkotja.⁵² Többségük, hét ember a Tiszántúl — leginkább a temesvári vilájet — elrácósodott területeiről származott; ötük családja falun élt, egynek-egynek Temesvárott és Pancsován. A maradék öt rácból négyen délen fekvő török központokból, Titelből és Bácsról érkeztek, egy ember pedig Fehérvárról. Két érdekesebb eset érdemel említést. Egyik emberünk a szolnoki szandzsákban fekvő Kengyel falut⁵³ hagyta el, benne egy nem akármilyen testvért, akiről az írnok ezt jegyezte fel: „Kalugyer nevű (így!) szerzetes testvére van”.⁵⁴ A másik eset írnofi tévedés. Temesvár városából egy Radu Gyuradin nevű, neve után román-szerb keverék állt katonának, őt az írnok magyarnak állítja.⁵⁵ Elírása megerősíti azt a feltételezést, amellyel a pozsegai szerb renegát etnikumának és iszlamizálásának rendhagyó bejegyzését fentebb magyaráztam. Ez a két kis csoport, a muszlim és a rác családok fiai tiszta esetek, az írnok hozzájuk nem is fűzött magyarázatokot. Nem kommentálta azt a két szál magyart sem, aki nevét és hitét megtartva állt martalócnak. Egyikük, Petri Balázs Ráckevéről szegődött el Fehérvárra, a másik, Ládás(?) Mihály a Pécs nyugati előterében fekvő Cserkútról Pécsre.⁵⁶ Nem tértek át, ezért az írnok a magyarságukat sem emlegette.

51 Lakóhelyeik Buda, Siklós, Szeged, Pest, Szekszárd, Bács, Ráckeve és Pécs. Az említés sorrendjében ÖNB Mxt 614., 5., 95., 128., 140., 176., 183., 185. és 190. Nem kizárt, hogy a Ráckevéről származó fiú renegát volt, második neve ugyanis Díváne, ami néha (eldönthetetlen, hogy mikor) az Abdulhannak felelt meg.

52 ÖNB Mxt 614., 49., 90., 119., 137., 138., 166., 195., 212., 216.

53 A falu teljes lakossága rác volt. *Ágoston Gábor*: A szolnoki szandzsák 1591–92. évi összeírása. Zounuk 1988. 267.

54 ÖNB Mxt 614., 137.

55 Uo. 49.

56 Uo. 163., 195.

Mindjárt más a helyzet a huszonöt magyar eredetű renegátnál.⁵⁷ Egyetlen embertől eltekintve vagy a magyarságukat, vagy az iszlamizálásukat, többségüknél mindkettőt feltüntették: az elsőt a „magyar fiú” (*madzsar oglani*), a másodikat az „áttért az iszlámra” (*iszlama gelip/gelmis, müszlüman olmus*) kifejezéssel jegyezték fel, utóbbihoz néha hozzáfűzték, hogy ezt önként tette (*ihtijarile* vagy *kendi rej*). Az egyetlen kivétel egy renegát arácsi fiú, akinek nemzetiségét faluja színmagyar lakossága⁵⁸ és anyjának Katalina neve teszi biztossá, az írnok azonban sem a magyarságát, sem az áttérését nem jegyezte fel.

A hódoltságban beállók között még három hasonló renegátunk van, az ő nevük mellett is csak a lakhelyük szerepel. Bennük nem hanyagul adminisztrált magyarokat, hanem szabályosan bejegyzett, renegát délszlávokat sejtnek. Egyikük Esztergomtól állt be, a másik Budáról, a harmadik Vácról.⁵⁹ Az első rokonairól nem tudunk meg semmit, a másodiknak két, a harmadiknak egy muszlim fivére volt. Ha a feltételezést csak ezek a testvérek valószínűsítének, ugyancsak gyenge lábakon állna. A szerencse azonban perdöntő bizonyítékról gondoskodott.

Az 1570-es évek elején, listánknál legfeljebb tizenöt évvel később részletes leírás készült a váci ingatlanokról. A forrás unikum, fennmaradása különleges szerencse: egy török katonai, igazgatási és kereskedelmi központ társadalmát, épületeit, életét örökítette meg.⁶⁰ Összeállítója minden ingatlant részletesen leírt, és éppen aktuális tulajdonosán kívül gyakran harmad-negyedízíg felsorolta az előzőket. Közöttük két váci renegátunkat, a biztos magyart és a feltételezett rácot is megtaláljuk. A zsoldlista szerint a magyar fiú egy bizonyos Memi bég felszabadított rabjaként iszlamizált, a török „keresztységben” a Perváne Abdullah nevet kapta, és a drégelyi műsztafhizok negyedik tizedébe osztották be. A váci házak leírásából megtudjuk, hogy apját Csizsár Jánosnak hívták. A Haszan vojvoda mecsetjéről elnevezett városrészben álló családi ház az apa „halála után az iszlám hitre tért Pervánéra szállt”, aki azután eladta. Pervánének közvetlen közelben egy másik háza is volt, ezt már drégelyi várkatonaként vette két töröktől, később azonban ezen is túladdott.⁶¹ Délszlávnak feltételezett emberünk, Hamza Abdullah Szolnokra szegődött azabnak. A zsoldlista annyit közöl róla, hogy „Vác városából való, később az agánál jelentkezett; Musztafa nevű várkatona öccse van”.⁶² Vácott a Zsidó utca első és negyedik

57 Előfordulásuk sorrendjében ÖNB Mxt 614., 28., 31., 43., 63., 77., 82., 94., 97., 109., 113., 114., 118., 123., 140., 146., 148., 152., 156., 169., 171., 173., 190., 199., 209. Származási helyeik: Fehérvárról 4, Földváról 2, Pécsról 2, Pestről, Vácról, Szekszárdról, Válról, Szécsényből, Bujákról, Tolnárról és Kálmáncsáról egy-egy ember, valamint a következő falvakból szintén egy-egy újonc: az Esztergomhoz tartozó Ölvédrről és Anyalárról, a Fehérvár alá tartozó Arácsról, a koppányi szandzsákban fekvő Bánrról, a Veszprém melletti Kajárból, a Szolnokhoz tartozó Ványárról, a Gömör megyei Bátkárról, ill. két meg nem nevezett faluból Pápa és Tolna vidékéről.

58 *Josef Matuz*: Die Steuerkonskription des Sandschaks Stuhlweissenburg aus den Jahren 1563 bis 1565. Berlin, 1986. 281.

59 A felsorolás sorrendjében: ÖNB Mxt 614., 18., 33., 137.

60 Kiadta *Fekete Lajos*: A törökkori Vác egy XVI. századi összeírás alapján. Bp. 1942.

61 ÖNB Mxt 614., 97.; *Fekete L.*: A törökkori Vác i. m. 110., 276. és 278. sz.

62 ÖNB Mxt 614., 137.; *Fekete L.*: A törökkori Vác i. m. 36., 37. és 40. sz.

házát egy Abdullah-fi Hamza és Musztafa nevű testvérpár birtokolta, akik az 1570-es évek elején — feltehetően később is — ott laktak. (1569-ben Hamza már nincs a szolnoki azabok között,⁶³ nyilván hazaköltözött Vácra; Musztafa 1573-ban lovasként szolgált Vácott.⁶⁴) Mindkét Zsidó utcai házukat Musztafa vette. Az elsőt a kincstártól, ezt eladta bátyjának, a másikat egy helyi magyar családtól. Semmi kétség, hogy Hamza és Musztafa nem váci magyarok, hanem az őrség betelepített balkáni katonái voltak.

A török zsoldlistába a magyarokhoz hasonlóan jegyezték be a többi nyugati keresztényből lett renegátot is. A füleki azabok között szolgált Ahmed Abdullah, akinek neve fölé az írnok ezt jegyezte: „a füleki náhijében fekvő Rimaszombat nevű vár városából való tót (törökül is így!) fiú, áttért az iszlámra, kalauz”.⁶⁵ Népnévvel jegyezték be a szlovén és a cseh származású két újoncot,⁶⁶ és ugyanez járt ki a négy horvátnak is. Egyikük esete különösen érdekes. Perváne Haszannak hívták, bátyját Alinak, tehát apja is, fiútestvére is muszlim, a család legalább egy generációval korábban iszlamizált. Az írnoktól mégis megkapta a szokásos mondatocskát: „horvát fiú, áttért az iszlámra”.⁶⁷ Már muszlimnak született, horvát eredetét mégis számon tartották. Sajnos nem tudjuk, hogy a török szemlélet a magyar renegátok magyarságát is észben tartotta-e több emberöltőn át, mert az idő rövidsége miatt 1558-ban ilyen esetek még nem lehettek, később pedig a források hiányoznak. Csak annyi bizonyos, hogy az albánoknál megtette.

1543-ban 23 fehérvári műsztahfiz neve alatt áll az albán (arnaut) népnév, tizenkétyszer Abdullah-fi új áttérteket, tizenegyszer olyan embereket jelölve meg, akik már muszlim apától születtek. Az írnok nagy szolgálatot tett volna, ha származási helyüket is megjelöli. Nem tette meg, így ez a lista csak azt engedi megállapítani, hogy egyes albánok származását valamilyen ismeretlen rend szerint több generáción át számon tartották. A megoldásban a bőbeszédű 1558-as zsoldlajstrom segít, ennek viszont — minthogy ekkor kevés albán került Magyarországra — kicsiny, mindössze kilenc fős a vizsgálati bázisa.⁶⁸

Nyolcan albán területről származtak, egy ember a messzi Móréából keveredett elő. Hatan népnévvel jelöltek, háromnak csak a származási helye albániai. Az „albán fiúk” közül ketten Skodra (a török Iszkenderije) körzetéből, ketten a tőle keletre elterülő Dukagin hegyvidékéről származtak, az ötödik az ország déli felében, az elbaszani kerületben született, a hatodik a móreai. Többségük nem Abdullah-fi, nevük Ali albán, Haszan albán stb. A három maradék ember Abdullah-fi, nevük mellett nem áll népnév, de albán területről, Ohrid és Tepelena körzeteiből valók.

Csak ennek a sovány anyagnak az alapján légből kapott ötlet lenne a nyugati és keleti kereszténység eltérő megítélését feltételezni. A magyar, horvát és egyéb példák után azonban érdemes egy pillantást vetni Albánia vallási viszonyaira is a

63 ÖNB Mxt 642., 203–205.

64 Uo. 626., 72.

65 Uo. 614., 118.

66 Uo. 16., 116.

67 Uo. 107., a másik három horvát 43., 110., 125.

68 Uo., előfordulásuk sorrendjében 58., 123., 129., 139., 170., 204., 205., 210.

15–16. század fordulóján.⁶⁹ Velence tartós és a 16. századba átnyúló befolyásának köszönhetően az ország tengerparti és északi részein erős — nem bosnyák típusú, hanem igazi — katolikus hagyományok éltek, amelyeknek ereje a népesség tömegeit sarkallta arra, hogy az oszmán hódítók elől több hullámban Velence még megmaradt birtokaira és Itáliába meneküljön. E terület keresztény népességében a katolikus túlsúly még a 18. század elején is csaknem kizárólagos: 1703-ban öt északi tengerparti kerület (Skodra, Pulaj, Zadima, Lezhe, Durres) 371 falvában 5349 katolikus háztartással szemben mindössze 37 pravoszláv család élt.⁷⁰ Az ország déli felében az ortodoxia volt meghatározó. Albánia bukása után az iszlám eleinte inkább csak a törzsi vezető réteget ragadta magával, a 16. században a népesség nagyobb része makacsul őrizte a két keresztény hitet.

Kicsinyke anyagunkban erre az utóbbi megállapításra rímel az, hogy albán renegátjaink többnyire magukban tértek át, fivéreik „gyaurok” maradtak. S ha a vizsgálati anyag korlátozott is, tanulságai megfelelnek a török szemléletnek és szóhasználatnak. Azok, akik népnévvel kerültek a listába, az elbaszáni renegát kivételével mind katolikus vidékeknek, Skodra körzetének és Dukaginnak (meg a szintén Velencétől elragadott Móreának), míg az Abdullah-fiak az ország ortodox, déli felének a szülőttei.

*

Minden fenti tanulság a hódoltságra nézve röviden abban összegezhető, hogy a budai vilájet várkatonaságának, vele „törökségének” zöme balkáni, elsősorban bosnyák, másodsorban szerb (egy részük vlah); elhagyott — a martalócok esetében megtartott — vallását tekintve ortodox. Források hiányában lehetetlen megmondani, mi volt a helyzet a temesvári vilájetben, mint ahogy azt is, változott-e mindez a 17. században. Nem lenne meglepő, ha — forrást találva — egy hasonló temesvári vizsgálat szerb és al-dunai túlsúlyt mutatna ki: ha a vilájet kipusztuló falvainak népessége ebből az irányból kapott utánpótlást, valószínűleg a várkatonasága is innen táplálkozott. Ez azonban pusztá feltételezés. Mint ahogy nem több az a költői kérdés sem, hogy ugyan mi és miért változott volna meg a 17. században. Emlékeztetek arra, hogy Németh Gyula boszniai török dialektust talált a Magyarországon 1668-ban készült nyelvtankönyvben. Ugyanebben az időben Evlia Cselebi ezt írta Budáról: „Buda egész lakossága boszniai bosnyák”.⁷¹

69 J. Reuter: i. m. 16.; J. V. A. Fine: *The Late Medieval Balkans* i. m., főleg 595–602.; *Selami Pulaha*: Les Albanais et leurs territoires du Nord-Est durant les XVe et XVIe siècles. In: *Problèmes de la formation du peuple albanais, de sa langue et de sa culture. (Choix de documents.)* Tirana, 1985. 334–345.; Ohrid i Ohridszko niz isztorijata. II. Red. Mihailo Apostolski et al. Szkopje, 1978. 75–76.; Antonina Zseljzkova: *Razprostranenie na iszlama v zapadnobalkanszkiti zemi pod oszmanszka vlaszt XV–XVIII vek.* Szófia, 1990. 86–87.; *Halil Inalcik*: Les régions de Kruje et de la Dibra autour de 1467 (d'après les documents ottomans). In: *Deuxième conférence des études albanologiques.* I. Réd. Androkli Kostallari et al. Tirana, 1969. 231–232.

70 F. Duka: XV–XVII. yüzyillarda Arnavut nüfusunun islamaşması süreci üzerine gözlemler. OTAM 1991. 70–71.

71 Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai, 1660–1664. Előszó, szómagyarázatok, a jegyzeteket átdolg. Fodor Pál. Bp. 1985. 288.

KLÁRA HEGYI

ETHNIC GROUPS, RELIGION, ISLAMISATION.

THE ORIGIN AND THE REPLACEMENT OF THE GARRISON SOLDIERS
IN THE VILAYET OF BUDA

Both the linguistic and material relics of Turkish rule in Hungary demonstrate that a good part of the local 'Turkish' population was of Balkan descent. Another known fact is that garrison soldiers formed the majority of local Turks. This study examines the ethnic and religious background of the garrison soldiers. Three 16th century pay-lists are used as source material. These lists tell us the names of soldiers, where they came from, and the names of closest relatives. The first list indicates the origins of 803 top infantrymen (*müstahfiz*) forming part of a new garrison located at Fehérvár (Stuhlweissenburg). This fortress was occupied by the Turks on 2 September 1543. Nine percent of these soldiers had come to Hungary from Asia Minor, while 90% were from the Balkan peninsula. The origins of soldiers in the larger second group are indicated in more detail in Map 1. Men from all parts of the Balkans joined the troops of the Sultan, so that they might serve as soldiers in the new province and be assured of a living. The second list is one prepared in 1558. It contains the names of all soldiers serving in the fortresses of the province (*vilayet*) of Buda. When new recruits were added to this list, their personal details were included as well as their names. We examined data for 814 new recruits who came to Hungary at a time of relative peace as replacements for departing soldiers. Since garrison soldiers were being replaced at a rapid rate, within a couple of decades these new recruits comprised almost the whole sum of garrison staff (and thus the majority of the Turkish population in Hungary). The places of origin of the 814 new recruits are shown in Map 2. A good 80 percent of the soldiers came from Bosnia, Herzegovina, Serbia, and the region between the Sava and Drava rivers. In other words, these men were Bosnians and Serbs. An examination of the third pay-list (dating from 1559) shows that new recruits to the superior arms of service (*müstahfiz*, *faris*, *topci*) were mainly from Bosnia, Herzegovina, and Western Serbia. Indeed, most of these men were from Bosnia and about 80% had been born into Muslim families; more than half were from small villages. Soldiers of the inferior arms of service (*azab*, *martalóc*) tended to be from Serb-speaking areas. Meanwhile soldiers (*martalóc*) who fought as Christians were mainly from a district bordered by the Danube, Morava and Timok rivers; this was the largest area of Vlach settlement in the northern Balkans.

The pay-lists usually referred to the brothers of new recruits as their closest relatives. An examination of these names indicates that among the Bosnians and the Serbs the conversion of whole generations of families to Islam was the norm. Cases of converted new recruits who still have Christian brothers are rare. However, the opposite is true among the Albanians and Hungarians. Among these two very much smaller groups, individual conversion seems to have been more common; most of the soldiers' brothers are Christians. The Turkish administration differentiated between ethnic/religious groups. It considered the conversion of Orthodox Christians to be quite natural, and therefore, for converts from this group, neither the ethnic background nor the fact of conversion were mentioned in the pay-lists. However, when it came to western Christians (Croats, Slovenes, Slovaks, Czechs, Hungarians, and recruits from the Catholic areas of Albania), the scribe would note the name of the ethnic group and record whether or not the conversion of a soldier had been voluntarily.

A kolozsvári felekezeti magyar egyetem 1920–1921

Az erdélyi magyarság 1918 utáni történetét feldolgozó munkákban — kiváltképp az iskoláztatásról szóló összegzésekben — rendszerint találunk néhány mondatot egy rövid életű felsőoktatási intézményről, az úgynevezett „felekezeti magyar egyetemről”. A szűkszavú bekezdések arról tudósítanak, hogy a kolozsvári *Ferenc József Tudományegyetem* román kézre kerülése után az egyetem Erdélyben maradt tanárai az 1920/21-es tanévben egyházi keretekben felállítottak egy magyar tanárképzőt. Ám ha a többnyire egyetemnek nevezett intézményről szóló, s nagyjából Barabás Endre két háború között megjelent írásaira hivatkozó részleteket egymás mellé tesszük, nem teljesebb és árnyaltabb, hanem éppen homályosabb összképet kapunk erről a kevésbé ismert egyetemalapítási kísérletről.¹ A *kolozsvári magyar egyetem 1945-ben* című forráskiadvány bevezetőjében a következőket olvashatjuk: „Az egyetemi épületekből [1919-ben] eltávolított magyar professzorok egy csoportja közel kétszáz hallgatóval még egy éven át a kolozsvári református tanárképzőben próbálkozott a magyar nyelvű felsőoktatás megtartásával, de a hatósági tilalom ennek a kísérletnek is véget vetett.”² A romániai magyarság 1919 és 1989 közötti történetét összefoglaló *Hetven év* című monográfiában konkrétabb információkat találunk: „Az erdélyi magyar egyházak püspökei az anyanyelvi középiskolai-tanárképzés megoldására felekezeti bölcsészettudományi kar létrehozását határozták el. Az 1920. október 20-án megnyílt »felekezeti magyar egyetemnek« nevezett intézményt azonban a tanév végén a román kormány bezáratta.”³ Az egyetem felépítését illetően kissé mást mond visszaemlékezéseiben Ravasz László református püspök: „...két féleven át, 1920–21-ben egy háromfakultásos magyar egyetem is működött a teológián, az én rektorságom alatt”.⁴ Ugyancsak máshová tette a hangsúlyt a Ferenc József Tudományegyetem hivatalos tájékoztatójának szerzője, aki az 1920–1921-es kolozsvári epizódot az egyetem történetének szerves részeként említette meg a diákok számára készült rövid egyetemtörténeti összefoglalójában.⁵

1 *Barabás Endre*: A magyar iskolaügy helyzete Romániában 1918–1940/41. Kecskemét, 1944.

2 A kolozsvári magyar egyetem 1945-ben. Szerk. Barabás Béla, Joó Rudolf. Bp. 1990. 21.

3 *Hetven év*. A romániai magyarság története 1919–1989. Szerk. Diószegi László, R. Süle Andrea. Bp. 1990. 32.

4 *Ravasz László*: Emlékezéseim. Bp. 1992. 137.

5 A Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József-tudományegyetem tájékoztatója az egyetem történetéről, hatóságairól, hivatalairól, intézeteiről, a végezhető tanulmányokról, továbbá a felvétel és beiratkozás módozatairól, a tan- és mellékdíjakról, a tandíjkezdmény feltételeiről, a középiskolai tanárképző intézetről és végül a diákjóléti intézményekről. Kolozsvár, 1942. 6.

Az egyetem szervezeti kereteit és felépítését illető látszólagos ellentmondások dacára többé-kevésbé mindegyik idézett mű pontos, ám mindegyik interpretáció szerzője csak egy-egy mozzanatot emelt ki a felekezeti egyetem kurta, de annál zaklatottabb történetéből. A kisebbségi sorba jutott romániai magyarság első, részleteiben feltáratlan egyetemalapítási kísérletének teljes folyamata rekonstruálható: az erdélyi sajtó, elsősorban a kolozsvári *Ellenzék* gyakran adott hírt az egyetem szervezéséről és működéséről. Éber figyelemmel kísérte a „magyar mozgolódást” a román sajtó is, s a román lapok egyetemmel kapcsolatos cikkeit a helyi magyar újságok rendszeresen szemlézték, gyakran teljes terjedelmükben közölték. Bizonyos kérdésekre a *Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium*, valamint a kolozsvári egyetem Budapestre menekült részének irataiból kapunk választ. S van olyan forrás, Márki Sándor kiadás alatt álló terjedelmes naplója, amely révén lépésről lépésre követhetjük a felekezeti magyar egyetem történetét.⁶ Márki naplójában természetesen a magyar fél szemszögéből rögzítette az eseményeket.

A felsőoktatás történetének minden mozzanata fontos, részletesen feltárandó területe a romániai magyarság művelődéstörténetének. A felekezeti egyetem sorsa azonban nem csupán önmagában érdekes, e rövid egy esztendő eseményeinek rekonstruálása révén további nagyon fontos kérdések megválaszolásához kapunk lényeges új információkat s talán új közelítési szempontokat is. Nevezetesen: a kulturális elit hogyan reagált az impériumváltás feldolgozhatatlannak látszó traumájára? A politikai passzivitás éveinek nevezett időszakban mely régi vagy új szervezetek — csoportok — vették át a magyarság társadalmi és kulturális érdekeinek képviselését? Milyen próbálkozásokra és mennyi időre volt szükség, amíg a kulturális elit megtalálta az új szituációnak megfelelő, ugyanakkor eredményes szervezeti és gondolkodásbeli formákat? Az Erdély szellemi életét, a tudományos intézményrendszer működését meghatározó módon befolyásoló magyar egyetem professzorai meddig és milyen szerepet vállaltak a kisebbségi helyzetben? Hasonlóan fontos kérdés, hogy a román politika alakítói, a frissen létrehozott kulturális és oktatási intézményekben vezető szerephez jutott értelmiség milyen stratégiákkal és milyen taktikákkal próbálkozott a számukra is új körülmények közepe. S nem utolsó sorban vizsgálandó az is, hogy az impériumváltás utáni években az egyetemi hallgatók sokaságának szemléletét alakító és politikaformáló szerepet is betöltő kulturális elitek egy-egy meghatározó csoportja milyen tapasztalatokat, negatív, illetve pozitív élményeket szerzett a másik félről — annak céljairól és módszereiről.

⁶ Márki Sándor húszéves korában, 1873-ban kezdett naplót írni, a haláláig vezetett, közel 200 ívrű rúgó naplófolyamnak van egy négy kötetből álló, *Metamorphosis Transsylvaniae* címet viselő része — 1848 kéziratos oldal —, amelyet eleve egy, az impériumváltás történetét feldolgozó kötet forrásanyagának szánt a kitűnő történész. Az 1918. okt. 31-től 1921 végéig sorjázó, dokumentumokkal kiegészített terjedelmes bejegyzésekben Márki magától értetődően nagy figyelmet szentelt az egyetem sorsának és a magyar felsőoktatásnak. Így a napló hiteles és gazdag krónikáját adja az 1872-ben alapított magyar egyetem felszámolásának és románná válásának, a felekezeti egyetem teljes történetének, valamint sok további, felsőoktatással kapcsolatos kérdésnek. — Márki Sándor naplója magántulajdonban van, az anyag teljes másolatát a Békés Megyei Levéltár őrzi. (Márki az 1920-as egyetemszervezés történetének rövid összefoglalását megjelentette a kolozsvári egyetem alapításának 50. évfordulójára kiadott könyvében. *Márki Sándor: A m. kir. Ferencz József-tudományegyetem története 1872–1922.* Szeged, 1922.)

A felekezeti egyetem története az 1872-ben alapított kolozsvári magyar egyetem román átvételével kezdődött. A nagyszebeni *Kormányzótanács* 1919 májusában rövid határidejű ultimátumot intézett az egyetem tanáraihoz, amelyben a Ferdinánd király és a Kormányzótanács iránti hűségeskü 48 órán belüli letételét követelte. Az eskütételre hajlandó professzorok két évet kaptak a román nyelv elsajátítására, s ha két esztendő múlva olyan szintre jutottak volna, hogy románul tartsák előadásait, az ígéret szerint megmaradtak volna jogaikban. Az eskü elutasítása minden jog azonnali elvesztésével járt. A hűségeskü végső határidejét május 12-én szabta meg az ultimátum. Az egyetem karai sebtében megtartott üléseiken egyöntetűen úgy döntöttek, hogy a hűségeskü letételét megtagadják; az elutasító nyilatkozatokban többek között arra hivatkoztak, a békeszerződés megkötése előtt a hűségeskü követelése jogosulatlan. Az eskü várható megtagadására válaszul május 12-én a Kormányzótanács három gyalogsági szakasz kíséretében megjelenő képviselői jelképes erőszakot alkalmazva az egyetemet lefoglalták.⁷ A lefoglalás időpontjában a questura adatai szerint 2570 hallgatója volt az egyetemnek, május 15-én ért volna véget a második szemeszter.⁸ A szigorlatokra, kollokviumokra és az indexek aláírására váró diákok a legnagyobb bizonytalanságban maradtak mind a szemeszter befejezését, mind pedig távolabbi jövőjüket illetően. A későbbiekben az indexek aláírását engedélyezték, de az aláírásokat a gyorsan kinevezett román dékánhelyettes hitelesítette, s emiatt ezzel a lehetőséggel kevesen éltek. Az erdélyi magyar egyetem történetének első szakaszát 1919. szeptember 23-án a Kormányzótanács közoktatásügyi reszortfőnöke zárta le, mikor is a 126. számú *Hivatalos Lapban* megjelent törvény értelmében a kolozsvári egyetemet románná nyilvánította. 1919 őszén meg is indult a román nyelvű oktatás, s már az első tanévben több mint 2000 hallgató iratkozott be a később I. Ferdinánd nevét felvevő egyetemre. Viszont a népes univerzitásnak alig volt magyar diákja, annak ellenére, hogy az első tanévben elvileg még magyarul is lehetett vizsgázni.⁹ A román kormány különleges feladatot szánt a megszerzett egyetemnek: „...kétségtelen, hogy a kolozsvári egyetemet az első perctől kezdve nemcsak jól felszerelt sablonos tudományos, hanem igen hatalmas nemzeti tényezőnek is szánták, s megszervezésével valami különösen nagyszerűt akartak teremteni. Erre vall a létesített tanszékek nagy száma, s az intézeteknek juttatott javadalom” — állapította meg az *Erdélyi Múzeum Egyesület* régiségtárának egykori vezetője, Buday Árpád.¹⁰ Azaz, román részről az Erdély fővárosában lévő egyetemről a román középosztály számbeli kiszélesítését várták, s az intézményt a románo-

7 Magyar Országos Levéltár (=MOL) K 636–1920–11–20 861. és A Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József-tudományegyetem tájékoztatója i. m. 5–6.

8 *Márki Sándor*: *Metamorphosis Transsylvaniae* (= *Metamorphosis*) 1919. máj. 8. Az egyetem átvételéről és az átmeneti időszakról részletesen: *Márki S.*: A m. kir. Ferenc József-tudományegyetem története i. m. 113–147. és *Kiss József Mihály*: *Párhuzamos utak. A kolozsvári és a pozsonyi egyetem válságos időszakának történetéhez.* In: *Tanulmányok a magyar felsőoktatás XIX–XX. századi történetéből.* Szerk. Kiss József Mihály. Bp. 1991. 123–161.

9 Hetven év i. m. 32.; *Barabás Endre*: *A magyar iskolaügy helyzete Romániában.* II. Kisebbségi Körlevél 1943. 363.

10 *Buday Árpád*: A mai kolozsvári egyetem. *Magyar Szemle*, 1932. július 270.

sítás bázisának tekintették. Az egyetemnek adott közvetlen politikai szerep döntően meghatározta a magyar egyetemalapítási kísérletek fogadtatását.

A májusi ultimátum kézhezvétele után a magyar egyetem tisztségviselői az eskü megtagadásán túl is igyekeztek megtenni a lehetséges ellenlépéseket. Május 9. és 11. között — még az egyetem falain belül — a karok megtartották az esedékes dékán- és rektorválasztásokat. A rendkívüli időkre való tekintettel az 1919-ben rektor jelölésére jogosult matematikai kar jelölési jogáról önként lemondott a jogi kar javára, hogy az átmeneti körülmények között erős, a jogi képviseletet maradéktalanul ellátó személy kerülhessen az intézmény élére. A jogi kar egyhangú ajánlását elfogadva a karok a magánjog neves professzorát, Kolosváry Bálintot választották rektorra. A bölcsészkar soros dékánjelöltje, Szádeczky-Kardoss Lajos a korábbi román tárgyú írásai miatti esetleges román bizalmatlanság okán ugyancsak mellőztetését kérte, így a kar helyette — immáron harmadízben — az akkor 66 éves Márki Sándort választotta dékánjává.¹¹

Az egyetem gondosan megválasztott vezetése a nyári hónapokban semmilyen cselekvési lehetőséget nem talált. Mint az erdélyi magyar társadalom többsége, a professzorok is a tényleges információktól elvágva remény és kétségbeesés között hullámzó lelkiállapotban várták a Párizsból és Budapestről ritkásan érkező híreket. Az egyetem hivatalos románna nyilvánítása után egy nappal tartotta meg a „birtokon kívüli szűkebb egyetemi tanács” első rendkívüli ülését, amelyen Kolosváry Bálint átvette a rektori teendőket Schneller Istvántól. Az új tanács a kultuszminisztérium egyik, egyetemet érintő vérszegény próbálkozásának kritizálásán túl csupán arról döntött, hogy helyben maradva — azaz a jogfolytonosságot mindenáron fenntartva — „rendíthetetlen bizalommal” várják be a békekonferencia döntését.¹²

Gyökeres változást az „idegen elemek kiutasítása tárgyában” 1919. október 28-án kiadott rendelet hozott. A helyi rendőrprefektus által szignált, de felsőbb hatóságoktól kapott utasítás egyik pontja kimondta, hogy öt napon belül kötelesek elhagyni a várost „mindazon esküt nem tett tisztviselők, akik nem az egyesített román területeken születtek”.¹³ E pont alapján 1919 őszén számos magyar egyetemi tanárt utasítottak ki Kolozsvárról, s párhuzamosan elrekvirálták házaikat, lakásaikat. A kiutasítások nagy számát a professzorok esetleges, nemzetközi visszhangot kiváltó fellépéseinek megakadályozásán túl magyarázza a frissiben Kolozsvárra telepedett román tisztviselők és egyetemi tanárok óriási lakásigénye. A kiutasítások s a reményvesztettség miatti kitelepedések következtében 1920 márciusában már 27 professzor tartózkodott Budapesten, Kolozsvárt voltak még 26-an.¹⁴

A fővárosba távozottak a korábban Pozsonyban székelő egyetem tanáraival együtt 1920 márciusában megkezdték előadásait Budapesten. A két menekült egyetemnek a kezdet kezdetén mindössze 90 hallgatója volt. Ez a lépés meglehe-

11 Metamorphosis 1919. máj. 9. és máj. 11.

12 Metamorphosis 1919. szept. 24.

13 III. kerületi rendőrprefektúra (Cluj) Sz. 156–1919. sz. Eln. rendelet.

14 MOL K 636–1920–11–35 468. Vö. Márki S.: A m. kir. Ferencz József-tudományegyetem története i. m. 132. és Kiss J. M.: i. m. 130.

tősen erős konfliktust robbantott ki a kolozsváriak és a budapestiek között. A helyükön maradt professzorok korainak tartották az egyetem budapesti megnyitását, úgy vélték, egy ilyen lépés a jogfeladás látszatát keltheti. Másfelől a budai „ad hoc tanács” döntését egy nagyon káros hatású exodus nyitányának tekintették. Kolosváry Bálint a kultuszminiszterhez írott, keserű hangú levelében nem mulasztotta el megemlíteni, hogy a minisztérium az 1919/20-as tanév során nem talált módot a kapcsolattartásra. „Itteni viszontagságos küzdelmünkben egyedül maradtunk” — írta a rektor az egyetem budai megnyitására reagálva. Levelében nyomatékosan hangsúlyozta azt is, hogy a jogfolytonosságot az egyetem szabályszerűen megválasztott, s Kolozsvárt működő hatóságai képviselik.¹⁵

A budapestiek lépése gyorsabb cselekvésre indította az eredeti helyén működő szűkebb egyetemi tanácsot. Késztetés másfelől is jött: sok erdélyi fiatalember várta, hogy befejezhesse a háború miatt megszakadt tanulmányait. Közülük a repatriálni nem kívánó, hadköteles korban lévő férfiak elvileg el sem hagyhatták Románia területét, azaz nem irakozhattak be magyarországi egyetemre. Az egyetem megszűntetése óta egy újabb leérettségizett évfolyammal szaporodott a várakozók száma. Másfél év után az erdélyieknek tudomásul kellett venniük azt a sokáig hihetetlennek tűnő tényt, hogy az egykori központ kezdeményezésére és a közvetlen támogatására nem várhatnak többé. S láthatóan sokasodni kezdtek a helyben megoldandó feladatok: például gondoskodni kellett az állami iskolák elvesztése után létrehozott felekezeti iskolahálózat tanárutánpótlásáról. Mindezen okok együttes hatására született meg egy új, ugyanakkor jogfolytonosságot is képviselő magyar egyetem felállításiának ideája.

A konkrét ötletet az egyetemi tanács 1920. április 17-i ülésén Réz Mihály — a közjog, majd 1915-től a politika jeles tanára a kolozsvári egyetemen — vetette fel. Réz angol protestáns körök támogatására hivatkozva javasolta egy felekezetközi magyar egyetem megszervezését. Egy teljes autonómiával bíró intézmény tervét vázolta fel, amelynek professzorai állami kinevezés nélkül, pusztán „kebli választással” nyerik el státusukat. A legmegfelelőbb időben megfogalmazott felvetést általános tetszés és széles körű támogatás fogadta. Az egyöntetű helyeslés nemcsak a konkrét tervnek, hanem a kezdeményező fellépésnek is szólt. A magyarság kulturális és társadalmi törekvéseinek kereteket adó egyházak vezetői — Nagy Károly református, Mailáth Gusztáv katolikus, Ferencz József unitárius püspökök — is azonnal a terv mellé álltak. Nagy Károly a református teológia helyiségeit, Mailáth Gusztáv pedig az 1873-ban Fogarassy Mihály püspök által létrehozott, s 1919-ben már öt millió koronával rendelkező Fogarassy-alapot ajánlotta fel a felállítandó egyetem céljaira. Az egyházak 1918 novemberétől működtettek egy úgynévezett *Felekezetközi Bizottságot*, amely a magyar egyházi, oktatási, társadalmi tevékenység összehangolását és a közös fellépést szolgálta. Az egyetemi tanács mellett ez a bizottság lett az egyetemalapítás mozgatója.

A gyakorlati tervek júniusra készültek el. Mivel az egyetem felépítésének tervezetét a több mint 2000 hallgatóval működő Ferenc József Tudományegyetem

tanárai dolgozták ki, magától értetődően saját, jól finanszírozott, évtizedek alatt szervezeten nagyra fejlődött intézményüket tekintették mintának, s a tervek a szűkös, sőt nyomorúságos kisebbségi viszonyokhoz képest grandiózusra sikeredtek. Az egyetemi tanács június 14-én elfogadott végleges verziója szerint hét kar tartozott volna az egyetem kötelékébe:

katolikus hittudományi kar (Gyulafehérvár)	5 tanszék
református hittudományi kar (Kolozsvár)	8 tanszék
jog- és államtudományi kar	10 tanszék
orvostudományi kar	22 tanszék
bölcsészettudományi kar	14 tanszék
matematika és természettudományi kar	10 tanszék
közgazdasági kar (4 gazdasági, 6 kereskedelmi)	10 tanszék

Látható, az egyetem szervezetébe betagozódnak volna két működő teológia. A szervezés során felmerült, hogy rabbiképző is kapcsolódik az intézményhez, utóbb azonban — nem tudni, melyik fél miatt — ez a terv nyom nélkül elenyészett. Az orvoskarhoz tartozott volna az éppen szervezés alatt álló 60 ágyasnak mondott református diakonissza kórház. A professzorok ugyan elképzelhetetlennek tartották, hogy 200 ágyas kórház nélkül megfelelő színvonalú munkát tudjanak végezni. A közgazdasági karhoz pedig egy valóban meglévő, a város szélén fekvő 200 holdas tan-gazdaságot kívántak csatolni. A terv épületigényét mutatja, hogy a matematikai kar részéről 36, a bölcsészkar részéről 15 helyiséggel számoltak. Az elképzeléseket jellemzi, hogy a bölcsészkar kötelékében 10 magántanár, 1 előadó, 5 tanító, 1 irodatiszt és 1 pedellus kapott volna helyet. A szervezők a kar 1919-ben működött 16 tanszéke közül mindössze kettőt óhajtottak megszüntetni összevonás útján.

Az egyetem az erdélyi magyarság részben még érintetlen intézményeire kívánt támaszkodni, azaz a két teológiára, az Erdélyi Múzeum Egyesületre, a felekezeti középiskolákra, valamint a már említett diakonissza kórházra. A tanári kar a Ferenc József Tudományegyetem még Kolozsváron lévő rendes és magántanáraiból, valamint az időközben szintén román kézbe vett *Kereskedelmi és Gazdasági Akadémia* felső tagozatának tanáraiból rekrutálódott volna. Júniusban már javában folytak a megbeszélések a kiszemeltekkel, s már felkérésekre is sor került. A bölcsészkart szervező Márki Sándor az ókori és régiségtani tanszékre Buday Árpádot, az Erdélyi Múzeum Egyesület régiségtárának vezetőjét — később szegedi egyetemi tanár —, Roska Márton egyetemi magántanárt, az Erdélyi Múzeum régészeti gyűjteményének munkatársát, valamint Kovács István régészt, a numizmatika magántanárát hívta meg. Bartók Györgynek — az egyetem nyilvános rendes tanárának — a filozófia, Erdélyi Pálnak — a kolozsvári egyetemi könyvtár igazgatójának — a magyar irodalom tanszéket ajánlotta fel. A különböző történeti tanszékekre a piarista Bíró Vencelt, az erdélyi történetírásban később oly meghatározó szerepet játszó Kelemen Lajost, valamint Gergely Samut jelölte. A hiányos névsor is jelzi, hogy a professzorok egy részének távozása ellenére is igen színvonalas tanári kar várta az oktatás megkezdését.

Az egyetem fenntartói az egyházak lettek volna, ám a teljes autonómiát és tan-szabadságot élvező egyetem nemcsak a román államtól, az egyházaktól is független

kívánt maradni. Márki szavaival: „a felekezeteknek az egyetem dolgaiban nincsen szavuk”, vagyis az egyetem tanárait és tisztségviselőit maga választhatta. A felekezetközi egyetem belső rendje az egykori kolozsvári egyetem szervezeti szabályai, tanulmányi és vizsgarendje szerint épült fel. Korábban nem kellett volna külön említeni, de a román gyakorlat láttán és a friss budapesti híreket hallva a szervezők nyomatékosan hangsúlyozták, hogy a felekezetközi egyetem a teljes tanszabadság elvére épül, ennek megfelelően a tanárkarban helyet kapnak a jeles zsidó felekezetű professzorok, s éppen így nyitva áll az egyetem kapuja minden jelentkező diák előtt, felekezetre való tekintet nélkül.¹⁶

A nem egyenletesen részletezett kalkuláció szerint a felállítandó intézmény évi költségei 4 millió koronára rügtak. Ennek egy — nem tudni pontosan mekkora — részét az egyházak vállalták. A kolozsvári bankigazgatók gyűlése már a szervezés ideje alatt megszavazott az egyetem céljaira félmillió koronát, s támogatásra szólították fel a vidéki bankokat. Felajánlásaikkal nagy áldozatkészségről tettek tanúbizonyságot az erdélyi mágnások is. Az első újsághírek hatására gyűjtés indult több városban, ám az egyetem javára meghirdetett jótékonyági rendezvények egy részét betiltották a hatóságok. A szervezés idején keletkezett források többször említenek bizonyos anyagi támogatást az európai, sőt az amerikai protestánsok részéről. Ma már megállapíthatatlan, hogy ezek az összegek valóban megérkeztek-e, vagy a nagyobb summákat is emlegető tudósítások csak amolyan önbizalomnövelő híresztelések voltak-e. Bármilyen nagy áldozatot vállalt is az anyagilag súlyosan megrendült erdélyi magyar társadalom, az egyetem szervezői a működtetési költségek majdnem felét a magyar kormánytól remélték. S a kért másfél-két millió korona nem is volt olyan nagy összeg, a kolozsvári egyetem Budapestre került részének felállítása érdekében ennél jóval nagyobb terhet vállalt a kormány.

Az egyetemi tanács diplomáciai támogatást is várt a magyar külügyminisztériumtól, „hogy a román kormány az elvileg általa sem megtagadott egyetem felállítása elé gyakorlati akadályokat ne gördítsen”.

A kultuszminisztériumtól azt kérte Kolosváry Bálint, hogy a felekezetközi egyetemen eltöltött félévek bármely magyarországi felsőoktatási intézményben beszámíttassanak, a vizsgák és az oklevelek pedig a magyarországi iskolákéval egyenértékűnek tekintessenek. A professzorok a maguk számára a Ferenc József Tudományegyetemhez kapcsolódó jogaik csorbíthatatlanságának biztosítását kívánták, azaz: erdélyi működésük számítsa be a nyugdíjba, s helyük a Budapesten működő egyetemen maradjon betöltetlen. A kolozsvári tervek magyarországi részről osztatlan helyesléssel találkoztak, a kéréseket pártolólág fogadták, viszont konkrét lépések alig történtek. A kért anyagi és diplomáciai támogatás megadásának módozatairól

16 A korábbi elveken a Budapestre kerültek sem változtattak. A numerus clausus miatt aggódó zsidó hallgatóknak Schneller István prorektor a következőket válaszolta: „Legyenek nyugodtak! Ha Pesten vagyunk is, erdélyiek vagyunk, mindenkit fölveszünk.” „A tanszabadság s Erdélynek a lelkiösmeret szabadságához fűződő múltja alapján nem is mondhatott mást” — kommentálta a fővárosból érkezett hírt Márki. (Metamorphosis 1920. aug. 17.) Vö. Beszélgetés Schneller professzorral. Ellenzék 1921. jún. 29.

beszámoló forrás — legalábbis az általam átnézett anyagból — nem került elő. Márki naplójának egyetlen bekezdése utal arra, hogy Magyarországról anyagi támogatást ígértek: „A magyar egyetemre a budapesti bankoktól több millióra menő évi ajánlatok várhatók” — jegyezte fel 1920. november 10-én. Gyakorlati lépések azonban a bankok részéről sem történtek. A kultuszminisztérium a kolozsvári féléveket, valamint az ott kiadott diplomákat elismerte a magyarországiakéval egyenértékűnek. Az Erdélyben maradt professzorok is megnyugtató választ kaptak, a Kolozsvárt tőlendő időre ideiglenesen szabadságotlák valamennyiüket, helyeiket ugyan a Budapestre költözött egyetemen nem tartották fenn, de minden érintett garanciát kapott arra, hogy a felekezeti egyetem esetleges megszűnésekor, akár párhuzamos tanzékek felállítása árán is, visszanyerik korábbi státusukat.

Az egyetem szervezésének időszakában a budapestiek és a kolozsváriak közötti korábbi feszültség megszűnt. A trianoni döntés után a jogfeladás vádjá lekerült a napirendről, sőt felértékelődött a budapesti kezdeményezés, amely az erdélyi kísérlet sikertelensége esetére éppen az egyetem működésének elvi és gyakorlati jogfolytonosságát biztosította. A felekezeti egyetem hírére a Budapestre menekültek a próbálkozás horderejének megfelelően fogadták: „Nagy cselekedetnek kijáró csodálattal és elismeréssel adózik tanácsunk a férfias küzdelmet megvívók iránt, élükön a vallásszabadság klasszikus földjén a magyarság szent ügyéért mindenkor egyetértett főpapokkal és a vallásfelekezetek más vezérlő egyéniségeivel, akik egy sorban, vállvetve igyekeznek az erdélyi magyar egyetemet — jól tudjuk — ezernyi nehézség legyőzésével és nagy áldozatokkal megteremteni” — írta Schneller István professzor a kolozsváriaknak a budai egyetemi tanács nevében. Az egyetértés jeleként a karok — már csak a széttagoltságra való tekintettel is — úgy döntöttek, hogy az 1920/21-es tanévre lemondanak dékán- és rektorválasztási jogukról, s még egy esztendőre hivatalban marad az 1919-ben megválasztott rektor és tanács.¹⁷

Az egyetem felállításának finanszírozása is óriási gondot jelentett a szervezők számára, de ennél is nagyobb próbatétel elé állította a három püspököt és az egyetemi tanácsot az intézmény román állammal való elismertetésének feladata. Úgy kellett a de facto és de jure elismerést megszerezniük a román kormánytól, hogy az egyetem széles körű autonómiája a legcsekélyebb mértékben se sérüljön. A püspökök és jogi tanácsadók némi töprengés után a *bejelentés* formula mellett döntöttek. A bejelentés szövege igen beszédes forrás, pontosan jellemzi a magyarság képviselőjét ellátó három püspök és a román kormány viszonyát. A kultuszminiszternek szánt dokumentumot teljes terjedelmében idézem:

„Miniszter Úr!

Az erdélyi magyar autonóm egyházak főhatóságai a kényszerítő szükség hatása alatt elhatározták, hogy a több évszázados gyakorlat és az 1645. évi linzi, továbbá az 1648. évi münsteri békében nemzetközi szerződésekkel is biztosított és elismert

¹⁷ Az egyetem szervezésére vonatkozóan: Metamorphosis 1920. ápr. 17. és jún. 20. közötti bejegyzések; MOL K 636–1920–11–70 074.; Uo. K 636–1920–11–4988.; Közgazdasági fakultás a magyar egyetemen. Ellenzék 1920. jún. 10.; A felekezeti magyar egyetem szervezete. Ellenzék 1920. júl. 1.; Cum plănuesc Ungurii facultățile la Universitatea lor interconfesională. Patria 1920. júl. 4.

egyetemes iskola-fenntartási joguk alapján az 1872-ben működésükben ideiglenesen felüggesztett kolozsvári főiskolai fakultásaikat egy autonóm felekezetközi egyetem-mé tömörítve 1920. október 1-jétől kezdve Kolozsvár székhellyel ismét megnyitják.

Ennek okául — hogy a felekezeti főiskolai oktatást a közös célra egyesülve újra felvesszük — az szolgál, hogy az 1872-ben alapított magyar állami egyetem, mely az erdélyi magyar közoktatásügyi szervezet betetőzésére volt hivatva, 1919 tavaszán megszűnt. Ezzel újólaj a magyar egyházakra hárul a feladat, hogy a magyar nemzeti kultúra kiépítéséről az 1872-ig évszázadokon át fennállott állapotok szerint önmaguk gondoskodjanak. Gondoskodjanak nevezetesen lelkészjelöltjeik egyetemi kiképzéséről, községi iskoláik tanári succrescentiájáról, magyar orvosairól, kereskedelmi és gazdasági szakembereiről, jövődő bírairól és közigazgatási tisztviselőiről, valamint nyújtsanak alkalmat és módot a szabad tudományos kutatásra és a felsőbbrendű kultúrtörekvések kielégítésére azok számára, kiket ősi lyceumaik, kollégiumaik évenként a felsőbb oktatásra és a tanulásra előkészítenek.

Tisztelettel van szerencsénk tehát bejelenteni, hogy kolozsvári anyaintézeteinknél az 1872-ig működött főiskolai tagozatoknak tevékenységét ismét felvesszük, és az egyetemi munkásságot magyar ifjúságunkkal folyó év október havában Kolozsvárt megkezdjük. Újra működésbe helyezett felekezeti főiskolánk szervezetének és programjának vázlatát jelen beadványunk mellé tájékoztatásul tisztelettel hozzacsatoljuk. Az ebben jelzett egyetemi főkuratóriumot ideiglenesen Nagy Károly erdélyi református püspök úr képviseli. — Kolozsvár, 1920. június hó 21-én. — Gróf Maláth Gusztáv s. k.; Nagy Károly s. k.; Ferencz József s. k.”¹⁸

A püspökök mind a bejelentés formulával, mind a jogalapként megnevezett évszázados gyakorlatra és a nemzetközi szerződésekkel biztosított iskola-fenntartási jogra való hivatkozással határozottan hangsúlyozták, hogy nem engedélyezést, hanem tudomásulvételt kívánnak, s egyben jelezték azt is, eleve elhárítanak minden olyan állami törekvést, amely az egyetem működésének ellenőrzésére, korlátozására irányul. A bejelentés hangütését magyarázza, hogy a szöveg az úgynevezett passzivitás időszakában született: a három püspök még nem tette le a hűségesküt, a felekezeti autonómiáról vallott nézeteiken túl ez már önmagában kizárta azt, hogy a román közjog bármely elemére, vagy például a Románia által 1919 decemberében aláírt kisebbségi szerződésre hivatkozzanak.

A püspökök július legelején Bethlen Pál útján adták át a kultuszminisztériumba továbbítandó bejelentést Mihai Sturdza prefektusnak. A nemegyszer magyarbarátsággal vádolt prefektus azon nyomban visszaadta az iratot, mondván, sem a forma, sem a „provokáló” hang nem megfelelő. „Az egyetem érdekében” *kérelem* formulát s ehhez illeszkedő jogi érvelést javasolt. A három püspök július 12-én újra tárgyalta az ügyet: úgy döntöttek, változatlan szöveggel nyújtják be a bejelentést, csupán annyi engedményt tettek, hogy az irathoz csatoltak egy francia nyelvű kísérőlevelet, amelyben leírták, hogy nyilatkozatukat egyben kérésnek is tekintik.¹⁹ A püspökök hajlíthatatlanságát magyarázza, hogy az eltelt nem egészen két esztendő nemhogy

18 A kolozsvári magyar egyetem a megvalósulás stádiumában. Estilap 1920. jún. 28.

19 Metamorphosis 1920. júl. 8.; 1920. júl. 12.

az impériumváltás következményeinek feldolgozásához és az új stratégia kidolgozásához, de a határok megváltozásának tudomásulvételéhez is kevés volt. Nagy súllyal esett latba, hogy a magyar politikai, egyházi és kulturális elit gondolkodását bizonyos közjogi elvek dominánsan meghatározták — ebből eredően a többség a jogfeladást megbocsáthatatlan bűnnek tartotta. S a szabad iskolafenntartás terén tett engedményt az érintett egyházak vezetői az egyházi autonómia önként elfogadott csorbításának tekintették. Harmadsorban mind a püspökök, mind a professzorok magatartását döntő mértékben befolyásolta az a tény, hogy a román állam a magyarok jog- és vagyónbiztonságát nem szavatolta. Elvileg a további alkotmányos intézkedésig érvényben maradtak a magyar törvények, de a román hadsereg főparancsnoksága Erdély egész területére elrendelte az ostromállapotot, amely szigorú levél- és sajtócenzúrával, útlevelkényszerrel, a társaskörök bezáratásával, valamint — ez volt a legsúlyosabb — rekvirálással járt. Kolosváry Bálint rektor 1920 őszén a politikai passzivitás feladásáról folytatott hírlapi vita során úgy nyilatkozott, hogy a gazdasági és kulturális szerveződésen túlmenő lépésekről — a román állami intézményrendszer elfogadásáról, az azzal való természetes együttműködésről — csak akkor lehet szó, ha a szerződés ismét szerződés lesz, ha a szerzett jogok ereje elismertetik, ha az ígéretek betartatnak, ha az adott szó szentsége hajdani piedesztáljára visszakerül.²⁰ A dualizmus kori Magyarország jogbiztonságát etalonnak tekintő egyházi és egyetemi vezetők óvakodtak a bizonytalan eredményű kompromisszumoktól, mert hamar megtapasztalták, hogy a diplomácia terén maximálisan kiaknázott magyar engedményekért cserébe adott jogokat a román fél egyik napról a másikra — az írásban rögzített megállapodás sutba dobásával — megokolás nélkül visszavonhatja.

A bejelentés átadása körüli huzavona csak egyetlen apró, bár jellemző mozzanata volt az egyetemalapítási szándék román fogadtatásának. A *román fogadtatásnak három, egymást kölcsönösen befolyásoló, párhuzamosan futó síkját különböztethetjük meg*, nevezetesen: hogyan reagált a közvéleményt alakító, politikai nyomásgyakorlásra képes kulturális elit és a sajtó; milyen hivatalos lépéseket tettek a helyi és központi kormányzati szervek, harmadsorban pedig, hogy milyen közvetett intézkedéseket hoztak a kormányzati szervek, s informális csatornákon keresztül milyen befolyásolási kísérletekkel próbálkoztak.

A magyar újságok által nyilvánosságra hozott egyetemszervezési kísérletre az elsők között reagáltak az 1919-ben felállított kolozsvári román egyetem tanárai: az egyetem tanácsa még június közepén, a püspökök bejelentése előtt tiltakozott a felekezeti közti egyetem szervezése ellen.²¹ Párhuzamosan megszólaltak az élesen magyarellenes lapok, lehangosabban a kolozsvári *Patria*. Ez a fórum július elején teljes terjedelmében közölte az egyetem megnyitásáról szóló bejelentést. A dokumentumot bevezető mérges hangú rövid kommentár egyszerre támadta az egyetem szervezőit és a kezdeményezést esetleg jóindulattal fogadó román tényezőket.²² A

20 Nyilatkozik a közvélemény: Dr. Kolosváry Bálint. *Ellenzék* 1920. okt. 15.

21 *Metamorphosis* 1920. jún. 16.

22 *Adresa episcopilor maghiari în cheștiunea universității maghiare. Patria* 1920. júl. 1.

három püspök szándéknyilatkozatának megjelenése után újabb és újabb lapok kapcsolódtak be a magyar egyetem elleni tiltakozással terebélyesedő vitába, amely Bogdan Duică szenátor — a kolozsvári egyetem tanára — július 14-i szenátusban elmondott interpellációjával ért el tetőpontjára. A megszólalók többsége ellenségesen, sőt felháborodással fogadta a magyar egyetem hírért. A különféle lapok szerzői igen hasonló érvrendszer alapján utasították el a felekezeti egyetem létrehozását: a püspökök úgy viselkednek, mintha nem Romániában élnének, csak a magyarok számára akarnak értelmiséget képezni, azaz államot akarnak az államban. Különösen ingerlően hatott a püspök által jogalapként említett linzi és münsteri béke. Csaknem minden megszólaló túrhetetlennek minősítette, hogy az egyetemet fenntartóik állami engedélyezés és ellenőrzés nélkül kívánják működtetni. A nemzetiségi alapon szervezett egyetemet a magyar és román ifjúság elkülönítésére tett kísérletnek minősítették: „Féltük ifjúságukat a román intézetek emberbaráti szellemétől. Tartanak attól, hogy a magyar ifjúság megismeri a románok lelkületét, s meggyőződik, hogy az nem olyan, aminek a magyar iskolák tanárai tüntették fel. Megtudják, hogy mi szabadságszerető nép vagyunk, és más nemzetek nyelvét, hitét megbecsüljük” — írta az egyik névtelenségbe burkolódzó politikus a Patriában éppen a magyar nyelven oktató egyetem elleni durva hangú cikkében.²³ Sokan eleve ellenséges szándékot és szeparatista törekvéseket tulajdonítottak a felekezeti egyetemnek: „A kolozsvári egyetem most a román államé. Aki kicsinyli ezt az intézetet, s nem akarja magáévá tenni az idők szellemét, és a magyar ifjúságot minden úton eltávolítani igyekszik ettől a magas kulturális intézménytől, az a román állam ellensége” — írta a fentebb már idézett cikk szerzője. Akadtak, akik magát az egyetemet elvileg nem utasították el, ám a Kolozsvár székhelyet ők is mindenképpen elvetendőnek tartották, hivatkozva „Kolozsvár elmagyarosításának folytatására” vagy a két egyetem diákságának majdani elkerülhetetlen konfliktusaira. Ha nem is ennyire gyakori, de hasonló típusú érveket hosszan lehetne még idézni.

Az újságcikkek és nyilatkozatok stílusát illetően lényeges különbségeket regisztrálhatunk. Az egyik véglelet Bogdan Duică szenátor képviselte, aki szenátusi interpellációja során többek között a „szemtelenség”, „a román kultúra veszélyeztetése” kifejezéseket használta a magyar egyetemet illetően.²⁴ A püspökök elleni személyes támadásokon túl ezt a hangütést jól jellemzi egy Patriában megjelent mondat: „intézzék jegyzéküket a linzi béke aláíróihoz”.²⁵ Másként fogalmaztak a nemzetközi szempontból is jelentős kulturális és politikai posztokat betöltő személyek. Sextil Pușcariu, a kolozsvári egyetem rektora a Patriának adott nyilatkozatában leszögezte, az egyetem felállításának eszméje ellen kifogást tenni nem lehet, azonban a magyar püspökök kezdeményezésének módját elítélte és hangsúlyozta, hogy ez a gesztus a román közvéleményt felháborította. Külön szövegezt arról, hogy nem lenne szerencsés az egyetemet Kolozsváron felállítani, s áttételesen arra utalt, hogy

23 Sufletul maghiar și universitatea maghiară. Patria 1920. júl. 10.

24 Metamorphosis 1920. júl. 16.

25 Bolcaș, Lucian: Gafa unei episcop. Patria 1920. júl. 1.

a két egyetem ifjúsága között konfliktusok támadhatnak.²⁶ Az idézett gondolatokat az egyik helyi magyar lapban kiegészítette azzal, hogy az egyetem felállításának tervét élesen támadó Patria véleménye nem a hivatalos körök véleménye, de ez az interjú is azzal zárult, hogy mégsem valószínű a tanítás őszi megindulása, mert a magyarság képviselői aligha fogják megszerezni a szükséges anyagi eszközöket, s valószínű, a kormány az egyetemet törvénybe akarja iktatni, ami szintén időbe kerül.²⁷ Negulescu közoktatásügyi miniszter az interpellációra adott válaszában a három püspök bejelentését a román államhoz intézett kihívásnak minősítette, majd leszögezte: „Ami a kolozsvári magyar egyetemet illeti, az reánk nézve jelentőség nélküli. Különbözik nem is kaptam ilyen kérelmet. A magyar egyházfők bejelentését nem vehetjük figyelembe.” Ezután következett az ellensúlyozó rész: „Mi értjük az erdélyi magyar kisebbség lelkiállapotát; tiszteletben is tartjuk, mert civilizált nemzet vagyunk, s nem gondolunk semmi bosszúállásra. Minden lehetőet megteszünk, hogy ezt a fájdalmat enyhítsük. Azonban viszonyosságot és törvényeink respektálását kívánjuk ettől a kisebbségtől.”²⁸ A Bogdan Duică-féle érveléstől stílusában különbözik Pușcariu és Negulescu állásfoglalása, de a tartalom azonos: nem itt, nem most, nem így — összességében tilalom a magyar egyetemre.

Egyszer-egyszer megjelentek eltérő tartalmú vitacikkek is, ezek szerzői helytelenítették, hogy a magyarságot olyan helyzetbe hozzák, amelyből csak Budapest segítségével remélhetnek szabadulást.²⁹ Az *Ideea Europeană* nevét nem vállaló cikkírója hozzászólásában többek között arról beszélt, hogy a magyar egyetem körüli méltatlan huzavona az önbizalomhiányról és a konkurenciától való félelelről tanúskodik. A politika és a tudomány közötti távolságtéremtést szorgalmazó szerző utalt arra is, hogy a magyarok korábbi hibáiból tanulni kellene.³⁰ E cikkek szerzői — ha egyáltalán reflektáltak írásaikra — hamar megkapták a „magyarbarát” minősítést. Így járt a magyar arisztokratákkal jó kapcsolatot tartó kolozsvári prefektus, Mihai Sturdza is, akit, miután visszavonatot néhány kiutasítást és lakáslefoglalást, a Patria a magyar mágnások védelmezőjének, mi több, az egyetemalapítás ösztönzőjének kiáltott ki.³¹

Összességében megállapíthatjuk, a magyar egyetem szervezését román oldalról szinte kizárólagosan az új román állam területi integritása elleni akcióként értékelték, s ennek megfelelő válaszokat adtak a kísérletre. A megszólalók egy része egy-egy, a kormány címére adresszált „Videant consules!” típusú megjegyzéssel, vagy a kormány adott ügyben tanúsított „erőtlenység” nyersebb formában felemlégető mondattal közvetlenül is kifejezésre juttatta, hogy az egész egyetemalapítási próbálkozást szigorúan politikai ügynek tekinti. (Mellesleg a felekezeti közti egyetem elleni akcióba speciális csoportérdekek is keveredtek: Bogdan Duică a magyar egyetem elleni interpellációja máso-

26 Chestia universității confesionale. Declarațiile diul Sextil Pușcariu. Patria 1920. júl. 4.

27 Metamorphosis 1920. júl. 2.

28 Metamorphosis 1920. júl. 16. és Desbaterile Parlamentului. Patria 1920. júl. 17.

29 Mille Constantin [Constantin] a magyar egyetemről. Ellenzék, 1920. júl. 20.

30 Un universitar: O universitate ungara la Cluj. Ideea Europeană, an II. Nr. 46. 1920. aug. 1–8.

31 Metamorphosis 1920. júl. 20.

dik részében a közoktatási kormányzatot kritizálva a kolozsvári román egyetem sanyarú helyzetéről — alacsony tanári fizetések, lakáshiány, a kolozsváriak érzéketlensége stb. — beszélt. Panaszai meg is hallgattattak, s a közoktatásügyi miniszter a román egyetem számára újabb tekintélyes államsegélyt helyezett kilátásba.)³² A magyar egyetem szervezése elleni, bő egy hónapig tartó, lineáris dinamikájú sajtókampányban kezdeményező és mindvégig irányító szerepet töltöttek be az élesen magyar-ellenes körök — közöttük a kolozsvári román egyetem tanárainak egy csoportja. A közvéleményt befolyásoló körök sem kormányzati, sem más részről nem találkoztak érdemleges ellenerővel. A magas kulturális és politikai pozíciók birtokosai bizonyos jogok elvi elismerésén túl diplomatikus formában — érzékeltetve, hogy a közvélemény ilyen erősségű nyomásával szemben, ha akarnának sem tudnának fellépni — megerősítették az egyetemalapítás elutasítását, azaz visszaigazolták és erősítették a „közvéleményt”. *Az interpellációra adott miniszteri válasszal — anélkül, hogy az egyetem ügyében egyetlen, az érvényben lévő törvényeknek megfelelő jogi lépés történt volna — megszületett a felekezeti közti egyetem felállítását megtiltó kormányzati döntés.*

A helyi és központi kormányzati szervek valójában az időhúzással voltak elfoglalva. Az egyetem szervezőinek utólagos nyomozása során kiderült, hogy Sturdza prefektus — talán mégis indokolatlanok voltak a Patria túlzott magyarbarátságról szóló vádjai — július 3-án a kultuszminiszter helyett a belügyminiszteri államtitkárnak küldte el az egyetemalapítási szándéknyilatkozatot, onnan visszakapta, s július 17-én az ügyben még inkább illetéktelen külügyminisztériumba juttatta el az ügyiratot, ahol mint nem a minisztérium hatáskörébe tartozót ad acta tették a bejelentést. Így azután hiába érdeklődött augusztusban a kultuszminisztériumban a szemeszter kezdeti idejének közeledése miatt aggódó Ravasz László, ott azt a választ kapta, az egész ügyet csak a sajtóból ismerik.³³ Végül is a püspökök más, később tárgyalandó kezdeményező lépés mellett 1920. november 11-én ismét benyújtották egyetemalapítási szándéknyilatkozatukat — ezúttal Octavian Prie kolozsvári kultuszállamtitkárhoz. Az ügyirat ugyan három nap múlva elindult az illetékes tárcához, azonban érdemi lépések ezúttal sem történtek.

Közvetett intézkedésekre annál inkább sor került: augusztusban lakásaik kisértésével mellett újabb egyetemi tanárokat utasítottak ki, köztük Kolosváry Bálintot és Bartók György filozófust is. Utóbb az ő kiutasításukat Sturdza visszavonatta, de az intézkedések nyomán kelt bizonytalanság megmaradt, s több professzor a reménytelen helyzetet látva önként a költözés mellett döntött. Emellett informális csatornákon rendre érkeztek alkuajánlatok: tegyék le a püspökök a hűségüket, s „minden másként lesz”; nyilatkozzanak a professzorok írásban az eskü letételének szándékáról — ez augusztusban meg is történt —, és fontos akadályok hárulnak el. Próbálkozzanak Marosvásárhelyen — ahol sem a kolozsváriakhoz hasonló megfelelő épületek, sem a szükséges lakások nem álltak rendelkezésre, tehát a szervezést a nulláról kellett volna kezdeni —, ott engedélyeznék. Mellesleg az egyetem Maros-

32 A kolozsvári magyar egyetemért. Reflexiók a bukaresti szenátusban elhangzott beszédekre. Erdélyi Újság 1920. júl. 18.

33 Metamorphosis 1920. szept. 7.

vásárhelyre telepítésének taktikai célból felvetett ötlete nyomán a helyzethez csöppet sem illő, már-már elfajuló vita robbant ki a kolozsvári és a marosvásárhelyi lapok között. Akár a helyi prefektustól, akár Octavian Gogától, akár az angol konzulon keresztül ismeretlen forrástól jöttek ezek az ajánlatok, volt egy közös jellemzőjük: semmiféle garanciát nem tartalmaztak.

1920 augusztusában minden jel arra utalt, hogy a magyar egyetem felállítására tett kísérlet elbukott. A kiutasítások és a reménytelenség miatti önkéntes távozások következtében folyamatosan csökkent a még Kolozsváron lévő egyetemi tanárok száma; lankadt a júniusban magasra csapott lelkesedés is. A legaktívabb, vereségbe beletörődni nem akaró vezetők jól látták, hogy az idő múlásával egyre romlanak a magyar fél alkupozíciói, azaz valamilyen kezdeményező lépést kell tenni. Nagy Károly, az erélyéről is nevezetes erdélyi református püspök augusztus legvégén úgy döntött, hogy a többi felekezet támogatásával újraszervezi a református teológia mellett korábban — 1895 óta — működött tanárképző intézetet. Szeptember 3-án a Felekezetközi Bizottság is döntést hozott a tanárvizsgáló bizottsággal kiegészített tanárképző megszervezéséről. A tanárképző felállításával az eredeti egyetemalapítási tervek nem módosultak. A szervezők ezzel a lépéssel a magyar felsőoktatás létrehozásának egy másik lehetséges útját kívánták megteremteni: a folyamatosan működő református teológia mellé szervezett bölcsészettudományi és matematikai kart úgy tekintették, mint a felekezetközi egyetem azon részét, amely a tervezett időpontban megkezdí működését — abban a reményben, hogy az engedélyezés után jogi, orvosi és közgazdasági karral is kiegészíthetik. Másfelől a tanárképző beindításával lehetőséget kívántak teremteni egy eredetnél szerényebb program megvalósítására. Nagy Károly társaival együtt arra gondolt, hogy ha a román kormány az egyetemet nem is engedélyezi, talán — mintegy kárpótlásul — hozzájárul a kizárólag tanárképzésre szorítkozó intézmény működtetéséhez.

A református teológiai fakultás s vele a tanárképző igazgatója Ravasz László lett. A tanárképzőbeli tanárok az intézmény elnökévé nagy szótöbbséggel a katolikus Márki Sándort, helyettesévé a református Bartók Györgyöt választották. Ezt a személyi megoldást a felekezetközi bizottság is sugalmazta, mert így a vezetésben részt vevő személyek révén is hangsúlyozhatták, hogy minden magyar felekezet támogatja az új felsőoktatási intézményt. A főiskola a református teológia kebelén belül önállóságot élvezett: „A tanárképző intézet kifelé és formailag a református teológiai fakultás igazgatóságának vezetése alatt működik, tekintettel arra, hogy a teológiai fakultás aggregált intézményeként szerepel. Befelé azonban úgy igazgatását, mint vagyoni és pénzügyi kezelését (budgetjét), illetőleg tanulmányi és vizsgálati rendjét, vizsgálóbizottságának megalakítását tekintve: önálló” — olvashatjuk a tanárképző szervezeti szabályzatában.³⁴ A tanárképző „újjaszervezését” a fenntartók szóban, majd írásban ismét bejelentették a Kormányzótanács Közoktatási Reszortjának helyébe lépett Közoktatásügyi Főtitkárság kolozsvári államtitkárnál.

34 Az erdélyi egyházker. reform. teológiai fakultás tanárképző intézetének szervezeti szabályzata. József Attila Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár Ms 244.

A tanárképző tanrendje szerint az 1. félévben 36 tanár 86 tárgyban tartott előadásokat és szemináriumokat:

I. Filozófiából és pedagógiából:	6 tárgy	2 tanár	13 óra
II. Klasszikus és modern filológiából:	22 tárgy	8 tanár	47 óra
III. Történelemből és földrajzból:	17 tárgy	8 tanár	42 óra
IV. Természettudományokból:	17 tárgy	8 tanár	55 óra
V. Matematikából:	11 tárgy	3 tanár	21 óra
VI. Társadalomtudományokból:	5 tárgy	3 tanár	15 óra
VII. Nyelvtanításból:	8 tárgy	4 tanár	16 óra
Összesen:	86 tárgy	36 tanár	209 óra

A Ferenc József Tudományegyetem professzorainak száma ugyan csökkent, hiszen a kinevezett nyilvános rendes tanárok egzisztenciája a működő s már Szegedre készülődő egyetemhez kötődött, de ennek ellenére igen színvonalas oktatásra képes tanárkar gyűlt össze az intézetben. Az egyetemi tanárok közül a korábban felsoroltakon kívül Bochkor Mihály — kánonjog, szociológia —, a későbbi szenátor, Balogh Artúr — szociológia —, a történész Erdélyi László és az egykori kolozsvári egyetem román nemzetiségű rektora, Moldován Gergely — román irodalom, román történelem — tanított a tanárképzőn. Mellettük, ma már kevésbé ismert személyeken kívül, tagja volt a tanári karnak Csúry Bálint, György Lajos, Kecskeméthy István, Marót Károly.

Tanárvizsgálatokat is tartottak az intézményben, de a kiadott okleveleket román részről érvénytelennek tekintették, mert a tanárképző hivatalos elismerés nélkül működött. A diplomák hiánya nem okozott gondot, a magyar felekezeti iskolákban természetesen elfogadták a tanárképzőben tett képesítővizsgákat. A tanárképző költségeit az egyház mellett kizárólag Erdély társadalma teremtette elő, a legnagyobb részt — többet mint a bankok — a mágnások vállalták magukra. Kolosváry Bálint szavai szerint „az új felekezeti közönség magyar egyetemét — s most annak előzőjét, a tanárképzőt — a magyar mágnások jobban magukénak mondhatják, mint a Magyar Tudományos Akadémiát, oly nagyszerű alapítványokat tesznek részére”.³⁵ Két nappal a tanítás megindulása előtt az intézet közel félmillió lejes költségvetésére már megvolt a fedezet. A megajánlott összegek közelítették az egymillió lejt, de a kedvezőtlen koronabeváltás és az általános pénzhiány miatt az ajánlattevők egyelőre nem tudtak fizetni.

A szellemiséget tekintve a tanárképző vezetői őrizni kívánták a magyar egyetem hagyományait. Márki Sándor metaforákra épített megnyitóbeszédében a folytonosság gondolata kapta a legnagyobb teret: „...nem vagyunk kicsinyhitűek, mikor a sziklán összezúzott régi hajó roncsaiból épített kisebb hajóra lépünk, mert bízunk benne, hogy »fluctuat, nec mergitur«. A még mindig sötét, viharos tengeren azon csillag után igazodunk, melynek fénye idáig kalauzolt s ezentúl is kalauzol bennünket.”³⁶

35 Metamorphosis 1920. okt. 26. A Bethlen, a Teleki, a Kemény, a Bánffy család élen járt az adakozásban.

Az erdélyi egyházker. ... tanárképző intézetének szervezeti szabályzata i. m. Adakozók listája.

36 Metamorphosis 1920. okt. 3.

A diákok örömmel fogadták a tanárképző megnyitását: október 16-án — két nappal az előadások megkezdése előtt — már 111 rendes és 18 rendkívüli hallgató iratkozott be az intézetbe. A bölcsészettudományi és matematikai karra járó diákok száma november közepére 198 főre emelkedett. A második félév 1921. február elsején kezdődött, ebben a szemeszterben 38 tanár 101 címen 230 órában vállalt előadásokat. Február elején 154 hallgatója volt az iskolának, közülük 24 a második félévben kapcsolódott be a tanárképzőn folyó munkába.³⁷ A létszám a megkésített beiratkozókkal együtt a második félévben is közelítette a 200-at. Márki Sándor összegzése szerint a két befejezett szemeszterben együttvéve 234 diák kapott lehetőséget tanulmányai folytatására.³⁸ A sikeres tanárvizsgálatok pedig alkalmat adtak mintegy 20 fiatalembernek arra, hogy legalábbis a felekezeti iskolákban elfogadott végzettséget szerezzenek. — Hogy a folyamatos bizonytalanság és a meg-megújuló sajtótámadások közepette milyen pszichikai nyomás alatt dolgoztak a tanárképző munkatársai, azt dokumentálja Márki naplójának egy-egy személyes vonatkozású bejegyzése: „Az egyik kollégám szerint az utóbbi két évben tíz esztendő öregedtem” — írta naplójába az egyetemszervezés egyik legaktívabb résztvevője 1920 őszén.³⁹

Az egész 1920/21-es tanévben úgy folyt a tanítás a tanárképzőben, hogy az intézmény hivatalos elismerése nem történt meg. Mind a professzorok, mind az egyházak abban bíztak, hogy egy ténylegesen működő felsőoktatási intézményt — már csak a bezárás által okozott feszültség és az esetleges diplomáciai lépések elkerülése miatt is — inkább engedélyeznek a kormányszervek, mintsem betiltanak. 1920-ban és 1921-ben a tanárképzőt többször is bejelentették, de mint korábban az egyetem esetében, hosszú ideig nem jött hivatalos válasz. A megnyitást követően elindult egy rövid és viszonylag hamar kifulladt sajtókampány a „titkos magyar egyetem ellen”, de ez az akció nem látszott különösebben fenyegetőnek. Baljósabb változást sejtetett egy 1921 januárjában a kultusz-államtitkárságon kelt átirat, amelynek szerzője a három püspök egyik hónapokkal korábbi beadványára adott válaszához hozzáfűzte, hogy a kultuszárca a továbbiakban a három felekezet közös memorandumait figyelmen kívül hagyja — „tekintettel arra, hogy a közjog nem ismer egyesült felekezetet”.⁴⁰ Ez a taktikai lépés nyilvánvalóan az iskolaugyekben gyakorlattá vált felekezeti közötti együttműködés megbontását, és a magyar egyházak fellépésének gyengítését célozta.

Viszonylag csendesebb hónapok után 1921 áprilisában, májusában indult meg újabb akció a „csempész egyetem” ellen. Szinte teljes egészében megisméltődött az 1920. június–júliusi forгатókönyv: kezdődött a szélsőséges lapok durva hangú támadásaival, s a kampány vége felé ismét elhangzott egy szenátusbéli interpelláció.

37 A tanárképzőre vonatkozó adatok: Metamorphosis 1920. aug. 18–1920. okt. 16. közötti bejegyzésekben és 1921. máj. 30. és Az erdélyi egyházker. ... tanárképző intézetének szervezeti szabályzata i. m.

38 Vö. Erdély magyar egyeteme. Szerk. Bisztray Gyula, Szabó T. Attila, Tamás Lajos. Kolozsvár, 1941. 168–169.

39 Metamorphosis 1920. okt. 1.

40 Metamorphosis 1921. jan. 23.

A hangnem, a jelzők — pl. perfid —, a személyek elleni támadások, sőt még részben a szereplők is majdnem teljesen ugyanazok voltak, mint 1920 nyarán. A következetesen egyetemnek nevezett tanárképző ügyét ezúttal is a román integritás ellen irányuló akcióként értékelték a román oldalról megszólalók. Párhuzamosan a közoktatásügyi államtitkárság április elején éles hangon kérdőre vonta Nagy Károly püspököt, a tanárképző jogi alapját, tantervét illetően. Bekérték a diákok, az „oklevelet nyert hallgatók” névsorát s az összes jegyzőkönyvet.⁴¹ A korábbinál durvább és éppen a kormány fellépésével egybeeső kampány ugyan látható intézkedések nélkül ért véget, de már csak azért is aggasztónak találták az érintettek, mert a magyar püspökök hűségesküjének letétele után is zajlott. Korábban bukaresti és kolozsvári kormánykörökből informális csatornákon azt sugalmazták, hogy a tanárok és főként a püspökök hűségesküje az egyetem elismerésének feltétele, az eskü letétele után viszont újabb, olykor a sajtóban nyilvánosságra is hozott követelményeket szabtak a kultuszminisztérium tisztségviselői. Octavian Prie államtitkár 1920 novemberében az *Újságban* azt nyilatkozta, hogy az egyetem ügye részben politikai kérdés, az engedélyezés a magyarság vezető tényezőinek magatartásától is függ.⁴² Ugyanő 1921 májusában az Ellenzékben többször hangsúlyozta, hogy a magyar kisebbség túlzott „izgatottsággal” kezeli az egyetem ügyét. A már működő tanárképző kapcsán megismételte állítását: „Prie az intézet törvényellenesnek nyilvánított létesítését a magyarság még mindig izgatott kedélyállapotának tulajdonítja”.⁴³ — Ha a magyar felsőoktatás ügyében a román politika eszenciáját megjelenítő Prie-nyilatkozat a tanárképző felállítását a magyarság „izgatottságával” magyarázta, akkor e logika szerint a magyar kisebbség társadalmi megnyugvását csak azzal jelezhetette volna, ha lemond egyetemalapítási szándékairól... Tehát a kormánytisztviselők reagálását illetően lényeges elmozdulást regisztrálhatunk 1920 nyarához képest: a felekezeti egyetemről folytatott vita idején a kormány mérlegelhető, konkrét feltételeket szabott, ellenben 1921-ben — a korábbi kívánalmak teljesülése után — általános, a magyarság éppen kibontakozó politikai és kulturális aktivitásának visszafogását célzó követelések teljesítésétől tette függővé a tanárképző működésének jóváhagyását. Történt mindez annak ellenére, hogy a püspökök ezúttal sokkal rugalmasabb magatartást tanúsítottak: hangsúlyozottan kérték az engedélyezést, írásban és a gyakori tárgyalások során a megfelelő román törvényekre és a Románia által aláírt nemzetközi szerződések vonatkozó cikkelyeire hivatkoztak. Sőt, Nagy Károly az Ellenzékbe írt vezércikkkel jelezte, hogy a Marosvásárhelyre való áttelepedést is hajlandó lenne elfogadni a tanárképző hivatalos engedélyezése fejében.⁴⁴

41 Metamorphosis 1921. ápr. 1.

42 Metamorphosis 1920. nov. 6. Volt, aki úgy ítélte meg, hogy a román kormány az egyetem engedélyezésén vagy betiltásán keresztül elsősorban Magyarországnak üzen: „Mert a magyar egyetem létesülésének az az egyik legszomorúbb akadálya, hogy újabban Magyarország felé kezdik külpolitikai ütőkártyaként felhasználni” — állapította meg Gelei József a tanárképző betiltása után. *Gelei József: A magyar iskola problémája. Keleti Újság* 1921. okt. 14.

43 Metamorphosis 1921. máj. 17.

44 [*Nagy Károly*]: *Új életre. Ellenzék* 1921. jún. 8.

1921 nyarán Budapesten is fontos változás történt: véglegessé vált, hogy a Ferenc József Tudományegyetem Szegedre költözik. A professzorok még Kolozsvárt lévő kisebb csapata néhány kivételtől eltekintve repatriált Magyarországra, hogy ősszel újra elfoglalhassák katedráikat. A tanári kar bizonyos mértékű cserélődése azonban a működést nem érintette, a református egyházkerület úgy döntött, hogy mindenben megtartják a korábbi kereteket, marad a teológia melletti, tulajdonképpen két szűkített egyetemi tudománykarra alapozott oktatás. Az irányítást Kolosváry Bálint vette át. Már tartott a beiratkozás, amikor szeptember 11-én kormánybiztos jelent meg az intézetnél, s az állami törvények megsértése címén szeptember 15-én a közoktatásügyi államtitkárság véglegesen megvonta a működési engedélyt a tanárképzőtől.⁴⁵ Az intézet bezáratása a már megkezdett beiratkozások szerint a második tanévben már 350–360 hallgatót érintett. A betiltás hivatalos indoklása szerint a református egyház egyetemi jogokat bitorolt: diplomákat, doktori okleveleket adott ki, illetéktelenül tandíjat szedett. Ez a bezáratás éppen olyan időszakban következett be, amikor hírek röppentek fel arról, hogy mégis engedélyezik a tanárképzőt, sőt talán a felekezeti egyetemet is. Néhány nap múlva egy Goga-nyilatkozat tett pontot a tanárképző, az egyetem történetének végére: ebben a miniszter elmondta, hogy amíg az erdélyi és magyarországi magyarok tudomásul nem veszik véglegesen a változásokat, szó sem lehet egyetemről...⁴⁶

A felekezeti egyetem történetének utolsó mozzanata az volt, hogy a Szegedre került Ferenc József Tudományegyetem tanácsa első szegedi ülésén hivatalosan a széttagolt egyetem részének minősítette az 1920/21-es tanévben két karral működő tanárképzőt.⁴⁷

*

A felekezeti magyar egyetem eseményekben gazdag, eredményekben annál szegényebb története legelőször is azt dokumentálja, hogy a romániai magyarságnak a kezdet kezdetétől fogva első számú törekvése volt az *elemi iskolától az egyetemig terjedő teljes iskolahálózat* létrehozása. Az 1919/20-as tanévben — Valeriu Braniște közoktatásügyi reszortfőnöksége idején — úgy tűnt, az elveszett állami iskolák pótlására sikerül kiépíteni a felekezeti alapokon nyugvó magyar iskolarendszert. Az elemi és középiskolák felállítása után magától értetődően vetődött fel az egyetem iránti igény. A magyar társadalom az erdélyi iskoláztatás évszázados hagyományainak megfelelően erejét megfeszítve megrendült gazdasági helyzetében is vállalta az iskolahálózat, benne az egyetem fenntartásával járó terheket. Még az 1920/21-es tanévben, a koronabeváltás és a banki kifizetések korlátozása miatt előállott pénzügyi közepette is sikerült előteremteni — magyarországi támogatás és természetesen román államsegély nélkül — a tanárképző működési költségeit. Viszont a tervek gyakorlatba való átültetése során a szervezés munkáját végző egyetemi tanárok és egyházi vezetők cselekvési lehetőségeit eleve behatárolta néhány tényező. A

45 Végrehajtották a református tanárképző intézet feloszlását. Ellenzék 1921. okt. 8.; A román kormány bezáratta a kolozsvári magyar tanárképzőt. Magyarság 1921. okt. 6.

46 A román kormány i. m.

47 Metamorphosis 1921. szept. 27.

magyar fél számára legkedvezőbb alkupozíció idején, vagyis a békeszerződés aláírásáig, a püspökök és a professzorok óvakodtak minden olyan lépéstől, amely a párizsi békekonferencián a magyar delegáció tárgyalási esélyeit ronthatta volna. Utóbb akadtak olyan vélemények, amelyek ezt az óvatosságot határozatlanságnak minősítették.⁴⁸ Valóban volt egy időszak — a kisebbségi szerződés 1919 decemberében kikényszerített román aláírásától a trianoni békeszerződésig terjedő fél év — amelyet magyar részről jobban ki lehetett volna aknázni, de a kínálkozó lehetőségeket a kor meghatározó szereplői nemigen láthatták. Már csak azért sem, mert a szigorú levél- és sajtócenzúra miatt alig jutottak információhoz. A kisebbségi szerződés román aláírásáról is csak megkésve, egy becsempészett angol lapból szereztek tudomást a magyarság képviselőitől lehetőségeit kereső erdélyi politikusok.⁴⁹ Harmadsorban: bénítóan hatott az erdélyi magyarság egészére, de különösen az egyetem ügyében elsődlegesen érintett középosztályra a több ponton illúziókra épülő, ám szilárdnak hitt világtrendjük összeomlása.

Az egyetem ügyében tett első lépések jól mutatják, hogy a román politika zegzugos útvonalon járta a magyar püspökök és professzorok mennyire nem találták a megfelelő tárgyalási pozíciót. Mindezen gátló tényezők ellenére az első sokkból ocsúdó egyházi és egyetemi vezetők mégis létrehozták a kisebbségi helyzetbe jutott magyarság első felsőoktatási intézményét. S ha ez nem is egyetem, hanem csak tanárképző lett is, jó alapja lehetett volna a majdani felekezeti egyetemnek. Hogy az események mégis más irányt vettek, annak oka az Erdély gyors románosítására, a kisebbségi magyarság mozgásterének és intézményrendszerének erőteljes visszaszorítására törekvő román politikában keresendő. Az egyetemalapítási kísérlet a passzívitásból kilépő romániai magyarság legelső kezdeményező lépései közé tartozott, a fogadtatás során a magyarok társadalmi és kulturális képviselőire vállalkozó csoportok számára teljes eszköztárával mutatkozott meg a céljaiban és technikáiban legfeljebb finomodó, de nem változó román nemzetiségű politika.

ÁDÁM ERDÉSZ

THE INTERDENOMINATIONAL HUNGARIAN UNIVERSITY IN KOLOZSVÁR 1920–1921

1.7 million Hungarians became Romanian citizens as a result of the peace treaties at the end of the First World War. This study gives an account of the first attempt of the Hungarian minority in Romania to establish a university. In March 1919, more than a year before the conclusion of the peace treaty, the Romanian governor council in Transylvania seized the

48 „Végül az egyetemet kérő magyar törekvések kudarcba fulladtak. Sem az államhatalom nem volt hajlandó teljesíteni a magyar tudományos körök kérését, sem a magyarság nem kérte elég határozottan az akkori felfogás szerint még talán elérhető magyar főiskolai oktatás rendezését” — írta húsz évvel később, kritikus hangütésű tanulmányában Jancsó Elemér. *Jancsó Elemér: A magyar tudományos élet Erdélyben 1918–1940. Kisebbségi Körlevél 1941.* 29.

49 *Grandpierre Emil: Az erdélyi magyarság politikai küzdelmei az Egységes Magyar Párt megalakulásáig.* Magyar Szemle, 1928. október 132.

buildings of the Francis Joseph University in Kolozsvár (Cluj), an institution that had been established in 1872. In the autumn of the same year, a Romanian college was opened in its place.

In the spring of 1920, professors of the Hungarian university proposed the establishment of an interdenominational university. Supported by the Calvinist-Reformed, Roman Catholic and Unitarian churches, the plans foresaw a university comprising seven faculties. The study explores in detail the measures taken with a view to founding the university, as well as the background legal argumentation. Representatives of the Hungarian religious denominations argued that their primary concern was not the establishment of a new university but the revitalisation of the various separate academic colleges that had existed before 1872. The study then looks at three aspects of the Romanian reaction to the Hungarian initiative: reaction of the (politically powerful) cultural elite and press; official measures of local and national government; indirect reaction and informal bargaining.

An examination of contemporary press reports demonstrate that the Romanian side viewed the Hungarian bishops' attempt to establish a university as undermining the integrity of the new Romanian state; it was this that motivated their response. After the Hungarian side announced its intention to found the university, a lively press campaign was launched against the university. The campaign led to a question in parliament and the rejection of the plan by the Minister of Education. However, no final decision was taken by the government-administration, and thus the ministerial response led to a strengthening of opinion among determinedly anti-Hungarian groups.

After this initial failure, the Reformed bishops in Transylvania proposed that a teacher-training college be established—for the 1920 academic year—in the Reformed theological college building in Kolozsvár. This proposal was accepted by the leaders of the Hungarian churches. The training college was seen as a basis on which a university could be established at a later date. It was also a means of implementing the original plans for a university on a more modest scale. The college functioned for a period of one year—allowing more than 200 students to pursue their studies. The establishment of the college led to the same hostile reaction as before. However, the Hungarians employed a different strategy this time. Previously, their plans for a university had been simply announced (with an appeal made to international law). Now, however, permission for a college was applied for on the basis of Romanian legal provisions. Offers made along informal channels were also different. Whereas the establishment of a university (before the signing of the peace treaty) had been linked to concrete conditions—such as an oath of allegiance on the part of the bishops—in 1921 the foundation of the college was linked to the fulfilment of more general conditions designed to stifle the political and cultural life of the Hungarian minority. Even though the Hungarian bishops demonstrated a willingness to compromise on a number of major issues (e.g. the transfer of the college to Marosvásárhely), in the autumn of 1921 the college was forcibly closed down.

The desire of the Hungarian minority in Romania for an education system covering all levels (primary-university) is well demonstrated by the history of the interdenominational Hungarian university. The process of establishing a university also gives us an accurate picture of the (conflictual) relationship existing between the Hungarian and Romanian cultural elites at the beginning of the inter-war period.

Egy nemes konzervatív

A kultúrfilozófus Prohászka Lajos*

Tavaly volt Prohászka Lajos születésének százéves évfordulója. Az évforduló alkalmat nyújtott arra, hogy a filozófia és a pedagógia művelői néhány meleg szóval vagy rövid cikkel, egy szépen megrendezett kis kiállítással,¹ néhány előadással kiemeljék Prohászka az elfeledettség s a személyére — részben már 1945 előttről — reákródott egyoldalúan negatív megítélések köréből. A centenárium előtti évtizedekben még kevesebb történet-életműve értékelése érdekében: néhány régi tanítvány rövid cikke, a késő kádári időszakban egy figyelemre méltó hosszabb tanulmány Prohászka életútjáról és pedagógiaelméletéről;² realitásra törekvő részelemzés *A vándor és a bujdosó* című művéről s a mű körül a 30-as–40-es években kialakult éles vitákról.³ A rendszerváltás után két könyve (*A vándor és a bujdosó*; *A mai élet erkölce*) is megjelent reprintkiadásban, lényegében visszhang nélkül. Csak legújabban olvashattunk tömör és igényes kísérletet Prohászka elhelyezésére a modern magyar filozófia történetében.⁴ Mindez indokolja, hogy — most már a centenáriumi megemlékezéstől függetlenül — kultúrtörténet-írásunk tovább foglalkozzék a részben még ma is több szempontból reális elhelyezésre váró tudós alakjával s kísérletet tegyen életműve átfogó és némileg részletesebb bemutatására.

Mint ismeretes, Prohászka Lajos az 1930-as évek elejétől a pedagógia magántanára, majd 1935-től tanára volt a budapesti egyetemen. 1897-ben Brassóban született⁵ német–szláv eredetű családból (fiatalon meghalt édesapja vámtisztviselő volt). S bár szülővárosától már kora gyermekkorában elkerült, élete végéig rendkívül erősen vonzódott Erdélyhez: ezt az érzést — a korviszonyok hatásain túl — a korán meghalt apa emléke, valamint egy erőteljes egyéniségű, egyetlen fiát imádó, s a visszahúzódó természetű fiún szinte uralkodó anya Erdélyhez fűződő nosztalgiája

* A tanulmány az OTKA által támogatott magyar művelődéstörténeti téma keretében készült.

1 A kiállítást a Bölcsész-tanárok Klubjában (Budapest, Szerb u. 21–23.) Prohászka egykori tanársegéde, Dr. Vermes Stefánia rendezte, aki minden téren a Prohászka iránti érdeklődés elevenen tartója, a tudóssal foglalkozó kutatók lelkes támogatója napjainkban is.

2 *Tőkéczy László*: Prohászka Lajos. Bp. 1989. 58.

3 *Lackó Miklós*: Bujdosó vagy szabadságszerető realista? Írások és viták a nemzeti jellemről. In: *Uő*: Korszellem és tudomány. 1910–1945. Bp. 1988. 143–219.

4 *Perecz László*: Filozófiai irányzatok és viták a két háború között. *Pro Phil Osophia* Füzetek 1997. 11–12. sz. 29–67.; *Uő*: A szellem-történet korszakában. (Athenaeum, 1920–1944.) Gond 1996. 12. sz. 162–196.

5 Az itt közölt életrajzi adatokat ld. részben Prohászka Lajos levelezésében, részben valamikor az 1940-es évek végén írt önéletrajzában. (Egyetemi Könyvtár Kézirattára [= EKK] F 103.)

is táplálta. Az inkább németül, mint magyarul beszélő, mélyen vallásos (szűkös körülmények között élő) anyja Budapestre költözött, a gyermek Prohászka már itt, a fővárosban végezte elemi, majd középiskolai és egyetemi tanulmányait.

A zárkózott, introvertált fiú különleges szellemi képességei korán megmutatkoztak. Jól tükrözik ezt kamaszkori és egyetemi éve alatt írt naplófeljegyzései,⁶ amelyek azt is tanúsítják, hogy ez az érzékeny intellektus mélyen magába szívta a háborús évek előtti és alatti szellemi élet éppen aktuális ösztönzéseit: a titkos lázadásnak, a káini „rossz” előrehajtó szerepének eszméit, a századelőn megerősödött Nietzsche-kultuszt, az életfilozófiának, majd egy új, mélyebb idealizmusnak a hatásait. Prohászkat 16 évesen, kamaszkori aforizmaiban elsősorban a szenvedés, a bűn és a felszabadulni vágyó szexualitás problémái foglalkoztatták. Megvetően felületesnek tartott minden „józságot”; a „túlkapás”, a bűn, a csábítás pszichológiai szempontból pozitív szerepét emlegette. „Nem lehet az erénynél utálatosabbat elképzelni se. A bűnre legalább mentségeket találni, de az erény! — a megrögzött közönségesség!” — írta egy helyütt. A kamasz Prohászkanak a nők iránti — élete későbbi szakaszaira is jellemző — szorongóan sóvárgó viszonya is fölmerül ezekben a korai följegyzésekben: „A jó Istenben magában is van bizonyos erkölcsi feslettség, hogy e világra teremtette a nőt”; „a mennyországban is vannak kísértő, csábító angyalai, démonai...” — írta.

Ez a kamaszos lázadás néhány év alatt lecsillapult. Egyetemi tanulmányai (1915–1919) idején írt dolgozataiban és följegyzéseiben egy mélyen gondolkodó, a konzervatív tradíciókhoz vonzódó 20 éves ifjú áll előttünk. Ebben az időben leírt gondolatai már néhány vonatkozásban későbbi eszméit előlegezték. Mint a nagy szellemi kisugárzású Pauler Ákos és a neveléstudomány ókonzervatív professzora, Fináczy Ernő tanítványa, egyetemi éve alatt három dolgozatot készített: Böhm Károly axiológiájáról, majd 1916 őszén Platon Phileboszáról, később 1917-ben Rousseau *Emile*-jéről írt,⁷ s ezek tükrözték érdeklődése fő irányait: a görög–latin filológiát, a filozófiát és a pedagógiát. Ezekből a tárgyakból tett Prohászka doktorátust is. A fentebb említett dolgozatok és naplófeljegyzései néhol meglepő szellemi önállóságot tükröznek. A „Pillanatnyi ötletek és megjegyzések” 1917–1919 között írt füzetei tradicionalizmusra hajló gondolkodás, de eredetiséget is tartalmazó rövidebb-hosszabb elmélkedések gyűjteménye. Különösen érdekesek a Rousseau-dolgozathoz kapcsolódó megjegyzései. Egy helyütt Prohászka arról ír, hogy a 18. század kritikus gondolkodói milyen sokszor voltak egészen kritikátlanok; ez szerinte összefüggött náluk intellektualizmus és szenzibilitás sajátságos keveredésével — Rousseau-t pl. szentimentalizmusa akadályozta meg az elfogulatlan kritikában. Érdekes egy-két nappal későbbi följegyzése: „A felvilágosodás korának nemi élete ... A nemi életnek — mint az egész kultúrelvet jelentékeny tényezőjének — minden

6 Pillanatnyi ötletek és megjegyzések. IV. és VII. EKK. F. 103. — A következő idézetek részben 1913-ból, részben 1917–1919-ből valók. — A korabeli szövegrészleteket a mai helyesírási szabályoknak megfelelően adom közre.

7 A kéziratokat ld. EKK 103/VII./1.; 103/VII./2.; 103/VII./3.

korban nagy szerepe jutott a gondolkodás kialakulásában. A 18. század íróinak szinte kivétel nélkül idegen fogalom volt az érintetlen családi élet etikuma; — a tisztátalanságnak, a kölcsönös csalásnak és a feslett életnek páratlan kultusza volt — főleg a forradalom előtti tizedekben. És innen, szerintem, a gondolatok és eszmék excentricitása is! ... És ezt is talán a század nagy magános filozófusán, Rousseau-n észlelni legélénkebben.”

Rousseau-bírálata szinte már későbbi neveléstudományt megelőzte: e szerint Rousseau naturalizmusa háttérbe szorítja a művelődési anyag sokfelé ágazó és a történeti fejlődés által megerősített szálait, hogy erőszakosan a „természeti ember” dogmáját alakíthassa; ő „az oktatás feladatát alárendeli a nevelés speciális feladatának”. A mégiscsak „klasszikus” naturalista Rousseau után, még élesebben bírálta természetesen a Zola és mások képviselte modernebb, század végi naturalizmust (de rendkívül sokra becsülte az átlagpolgárt bíráló Flaubert-t): „Zola L'oeuvre-jét — egy darab gyötrelem végigolvasni. Lesújt és megdermeszt, mint a halál lehellete ... Tehát a vér a mi végzetünk? Semmi, semmi más nem világít a sötétségben, mint szenvedélyeink és becsvágyunk lángja, amely végül is elfojtja érzelmeinket és elbutít? ... Isten óvjon bennünket a szakadékos utaktól.” A háború és a forradalmak zűrzavarai közepette megerősödött az „igazi vallásosságba” vetett hite, ez azonban szerintem nem merülhet ki a vallás pusztán érületi jellegében; a hangsúly már az ifjú Prohászkanál is a vallás és az attól elválaszthatatlannak tartott egyház erkölcsi szerepének kiemelésére esett. Vannak korok, írta, amikor a „finomabb vallásosság” iránti érzék háttérbe szorul, ez azonban mindig csak átmeneti; a vallásosság ereje mindig visszatér, „de tisztultabb formában, nagyobb és erkölcsösebb elmélyedéssel és főleg: több szeretettel és kevesebb babonával”. „Az erkölcsök — írta figyelemre méltóan — rendszerint túlélnek a hitet, amely őket szülte.”

Az 1917–1919 közötti években kirobbant társadalmi mozgalmak között ez a „tömegekkel” szemben mindig averziót érző fiatalember teljesen idegenül mozgott. Ahogy egy 1918. őszi följegyzésben írta, rossz közérzete „híven tükrözi akarata ellenére is mindazt, ami most a világban folyik, — az egésznek a hangulatát, amely most éppen annyira egyensúlyozatlan, zavaros és szomorú”, mint ő maga. Egyetemi tanulmányait 1919 kora nyarán fejezte be, még a Tanácsköztársaság fennállásának idején; a végzősök „elosztását” a diktatúra politikájában részt vevő — nemrég még az *Athenaeum*-ban publikáló — filozófus, Fogarasi Béla döntötte el s Prohászkat, aki már 1917 óta a Pedagógiai tanszék ingyenes gyakornoka volt Fináczy Ernő mellett, csupán könyvtárnoknak tartotta alkalmasnak. A döntést Prohászka keserű sérelemnek tekintette. A magyar bolsevizmus bukása s a súlyos tragédiaként átélt trianoni szerződés utáni följegyzéseiben, leveleiben a korabeli fiatal tudósértelmisség tipikus gondolatait leheljük fel: az önvádat, hogy a diktatúra alatt passzív maradt, nem csatlakozott az aktívan lázadók mozgalmaihoz; akkor érthető románellenességet; eltávolodást a francia és az angolszász szellemiségtől, és megerősödött vonzalmat a német filozófiához s egyetemi tudományhoz. Prohászka majdnem 15 éven át könyvtárnok volt (ez akkor egyébként komoly tudományos pozíciónak számított), először a *Nemzeti Múzeum*, majd később az *Egyetemi Könyvtár* dolgozója. A 20-as évek jó részét, egy igen széles körű tudományos tájékozódás keretében, főleg 1927-

ig a német filozófia és pedagógia megismerésére fordította. Szinte minden évben rövidebb-hosszabb időt — olykor ösztöndíjasként, olykor könyvtárnoki minőségben — Németországban, a berlini *Magyar Intézetben*, a nagy német könyvtárakban és egyetemeken töltött, és fáradhatatlanul s lenyűgözve tanulmányozta a német filozófiai és pedagógiai irodalmat. 1923-ban Eduard Sprangerral személyesen is megismerkedett és szinte élete végéig baráti kapcsolatban s levelezésben állt vele.

Kultúrfilozófia

Prohászka munkássága kezdettől fogva messze túlmutatott a neveléstudomány szűken értelmezett körén: a két háború közötti korszak kiemelkedő kultúrfilozófusa volt ő; Pauler Ákos halála (1933) után — 1949-ben bekövetkezett elhallgattatásáig — a magyar filozófiai gondolkodás talán legjelentősebb „akadémiai” személyisége. Maga is elsősorban Pauler Ákos-tanítvány, s életműve szinte mindvégig őrizte a pozitívizmustól már messze eltávolodott Pauler hatását; e hatást csak nagy általánosságban jelezve, a klasszikus görög kultúra, ha nem is mintaszerűségének, de kiemelkedő jelentőségének és mindig aktualizálható szellemének a feltétlen elismerését, s azt a platonista felfogást, amely a filozófiát mindig „a tiszta igazság elméletének” tekintette, melyben a logikai-racionalista szemlélet mértéktartó egyensúlyban áll az alogikus, irracionális tendenciákkal. Ahogy 1933-as emlékezésében írta: „a misztikus elmélyülésben is mindig megvan nála (Paulernál) az erőfeszítés, hogy benne a ráció fényét elérje”.⁸ Pauler hatása ahhoz is hozzájárulhatott, hogy Prohászka mindvégig ragaszkodott a német filozófiai idealizmus eszme köréhez, s ahhoz a később némileg elbizonytalanodott meggyőződéséhez, hogy a kereszténység hathatós segítséget nyújthat a modern kultúra válságjelenségeinek leküzdéséhez.

Prohászka munkássága három — egymással szorosan összefüggő — nagy témakört ölelt fel: a pedagógia, a neveléstudomány-neveléstörténet témakörét; a kultúrfilozófia elméleti kérdéseit; s a modern kultúrválság problémáit.

Kultúrfilozófiája több forrásból táplálkozott. Közülük kiemelkedett a Dilthey-i szellemtudományos-szellemtörténeti hatás, s ezzel szinte egy időben az újhegelianizmus eszme körére (két Hegel-tanulmányt is írt, egyet 1930-ban, a másikat 1941-ben; ez utóbbi különösen mélyen foglalkozott Hegel életfilozófusi értelmezésével),⁹ s az a német filozófiai vonulat, amelyet a felbomló német idealizmus másodvonalának a pedagógiával is érintkező olyan alakjai reprezentáltak, mint a 20-as évek Hans Freyere (tehát a *Theorie des objektiven Geistes* írója s nem az új „aktivista”

8 Prohászka Lajos: Pauler Ákos. Magyar Szemle 1933. aug. 371. Ld. még *Uő*: Pauler Ákos tragikus életérzése. Athenaeum (= Ath.) 1933. 346–360.

9 Prohászka Lajos: A hegelianizmus. (A M. Fil. Társaság vitája 1941. április 1-én.) Ath. 1941. 396–411.

német nacionalizmushoz, majd a hitlerizmushoz idomuló Freyer).¹⁰ Freyer Dilthey szellemében, sok más német új filozófussal együtt, átértelmezte Hegel gondolatait az objektív szellemről, a szubjektumtól már elidegenedett, de ezen az úton marandó értékek teremtésére képes szellemiségről, amely az objektiváció kerülőútján megtér az emberhez s életét jelentésteli értékekkel gazdagítja. Ezek a filozófusok elvetették Hegel „abszolút szellem” fogalmát s nem láttak minőségi-fokozati különbséget a vallási, a művészi és a tudományos-filozófiai szféra között. E vonulathoz tartozott a Prohászkaéhoz legközelebb álló Eduard Spranger is. Ő a szellem-tudományos pszichológia művelésén fáradozott, egy olyan — ugyancsak Diltheyhez visszanyúló — megértő pszichológián, amely a lelki aktusok objektív jelentéstartalmára és kölcsönös összefüggésére helyezte a hangsúlyt, s erre építve dolgozta ki a személyiség „eszmenyi alapformáinak” tartott életforma-típusait (ld. *Lebensformen* című művét), s nevelési elméletét is.¹¹

Prohászkaiban és az említett szerzőkben közös volt, hogy a kor életfilozófiai ösztönzéseit (a szerintük racionális formák között gondolkodó, de elsősorban „közmozgató” Hegelt vagy a Dilthey-i szellemtudomány-felfogás életfilozófiai vonásait) az újkantiánus értékelméleti iskola gondolatkörével kapcsolták össze,¹² így próbálván kialakítani egy olyan konstruktív szemléletet, amely — várakozásaik szerint — leküzdheti a kor tudomány- és kultúrafelfogásának relativizmusát és megválthatja (vagy fölválthatja) a válságba süllyedt polgári kultúrát.

10 *Hans Freyer: Theorie des objektiven Geistes. Eine Einleitung in die Kulturphilosophie.* Leipzig-Berlin, 1923. — A könyvet Prohászka az Athenaeum 1926. évfolyamában ismertette (56–59.), nem hallgatva el kritikai megjegyzéseit sem, így pl. azt a véleményét, hogy a vallás más szerkezetű, mint a Freyer által felsorolt objektivációk (pl. mint a műalkotás vagy a tudomány); akkor ő úgy látta, hogy az etikát is föl lehetne venni a kultúrobjektivációk egyik területeként. — Ami az objektív szellem fogalmát illeti, arról Prohászka így ír: „A ma általában használt objektív szellem fogalma azonban (amely ebben az értelemben Simmelnél jelentkezik először), a hegelitől lényegesen eltér, amennyiben a nála pusztán az eszme dialektikus menetének egyik állomásaként fellépő objektív szellemet ebből a dialektikából egészen kivonja, viszont ezzel szemben tulajdonképpen a hegeli abszolút szellem tartományait (művészet, vallás és filozófia) is felöleli. Ezért bizvást mondható, hogy a hegeli és a mai filozófia objektív szellem fogalma csak név szerint azonos.”

11 Itt csupán két Spanger-műre utalunk: *Lebensformen. Geisteswissenschaftliche Psychologie und Ethik der Persönlichkeit.* Berlin, 1930.³; *Psychologie des Jugendalters.* Leipzig, 1924.² — E. Spranger életútjából (és leveleiből) egyaránt kiderül, hogy belsőleg elutasította a náciizmust. 1936-ban, a budapesti egyetemen tartott előadásában (melyet Prohászka fordított magyarra s közölt az Athenaeumban: *Eduard Spranger: Közérkölc és személyes erkölcsiség.* Ath. 1936. 1–17.) a „kollektív” cselekedetekben is az egyén erkölcsi felelősségét emelte ki. 1940-ben, ugyancsak a budapesti egyetemen tartott előadásában H. Freyer — aki évekig a budapesti Német Intézet tudományos igazgatója volt — talán éppen Sprangerrel vitázva, viszont az egyén kötelező alávetését hangoztatta a „kollektív” követelményeknek. — Az sem véletlen, hogy Spranger, ha tehette, külföldi egyetemeken töltött hosszú időket (így 1937–1938-ban Japánban, majd Svájcban). Prohászkaéhoz írt leveleiben néhol több rejtett utalás van arra, hogy a német kultúra irányítóival konfliktusai voltak.

12 A neokantiánus értékelméleti irány fő képviselői: W. Windelband, H. Rickert és mások; Rickertnek főleg *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung* c. könyve (Tübingen, 1921.) hatott az említett „késői” diltheyánusokra. Egyébként az újkantiánusokat élesen bírálták. Ld. Prohászka kritikáját pl. Ernst Cassirer *Idee und Gestalt.* c. művéről (Berlin, 1924.). (Ath. 1926. 69–70.)

Prohászka az újidealista, spiritualista, szellemtudományos gondolkodásnak nem a „misztikus” ágához (mondjuk a Dosztojevskij–Leopold Ziegler–Bergyajev képviselte vonulathoz), hanem intellektualista irányzatához állt közel. Felfogása a radikálisan irracionalista gondolatok elutasítására vagy legalábbis mérséklésére, kora túl szélsőségesnek tartott filozófiai törekvései (így az egzisztencializmus) bírálata, egyensúlyteremtésre, valamiféle klasszikus harmónia kialakítására irányult. Különösen áll ez a 20-as évek második felében írt, már érettnek tekinthető, azt mondhatjuk, bizonyos filozófiai optimizmust tükröző műveire, melyek elsősorban a kultúrfilozófia nagy elméleti kérdéseivel foglalkoztak. Erre az egyensúlykeresésre épült nemcsak egész kultúrafelfogása, hanem pedagógiai szemlélete is.¹³ A széles értelemben vett kultúra, mely elválaszthatatlan az *érték* fogalmától, e szerint nem más, mint a szellemi objektívációk együttese és kapcsolata. A pedagógia — vallotta Prohászka — nem külön „autonóm” tudomány, hanem a kultúrfilozófia (maga is a kultúrválság terméke és tükrözője) egyik terepe, melynek alapvető feladata az egyén és az objektíválódott kultúrformák (eszmék, világnézetek és a kultúra más, vallási, gazdasági, technikai vagy politikai téren intézményesült formái) közötti közvetítés. Más szóval: a pedagógiának nem az a feladata, hogy az egyénnel, az ifjúsággal pusztán megismertesse a régmúlt óta felhalmozott kulturális értékeket, és azoktól szinte különváltan — az ókonzervatív Herbart felfogása szerint — a tanítást szigorúan meghatározott erkölcsi célokra irányítsa, hanem, hogy a kultúrát lelket, egyéniséget formáló benső erővé tegye — tehát a humboldti, goethei klasszicizmus szellemében: a képzés, a művelődés (*Bildung*) áll a középpontjában. Találón írta az ígéretes filozófusnak indult, majd az irodalomtörténetre váltó Barta János Prohászka pedagógiai felfogásáról: „Látható, hogy itt a nevelésnek egy olyan elmélete bontakozik ki, amely a személyi oldallal szemben a tárgyat hangsúlyozza s a nevelés egész fogalmát a műveltség fogalmára vezeti vissza.”¹⁴ Ez a pedagógiai koncepció, melyet később *A nevelés elmélete* című könyve bevezetőjében részletesen kifejtett, élesen bírálta a századelőn fellépett „reformpedagógia”, a szubjektivistikus „élménypedagógia” irányzatait, mint a lehanyagló liberális korszak termékét, bár tudatában volt annak, hogy az iskolai oktatás-nevelés a szellemi tudományok fejlődésének útját szükségképpen csak megkésve tudja követni s így mindig hajlik a konzervativizmusra.

Az egyensúlykeresés jegyében, Prohászka már egyik korai írásában (*Az élet mint tett és mű*),¹⁵ majd érettebb fokon a *Variáció a kalokagathiáról* című, a Kerényi Szigetében közzétett esszében¹⁶ aktualizálhatónak vélte az igazság, a jóság és szépség egységének klasszikus görög eszményét; ugyanakkor elégtelennek tartotta a pusztán vitális életeszményeket, s mindenképp az ember etikus jellemének fon-

13 Erről részletesen *Prohászka Lajos: Pedagógia mint kultúrfilozófia*. Magyar Paedagogia 1929. 23–43., 109–124.

14 *Barta János: Prohászka Lajos: Pedagógia, mint kultúrfilozófia*. Ath. 1930. 98.

15 Ath. 1926. 150–163.

16 *Prohászka Lajos: Variáció a kalokagathiáról*. In: *Sziget* III. 1939. Kiad. Kerényi Károly. H. n. 1939. 69–99.

tosságát emelte ki. Nem fogadta el — jelentős szerepüket hangsúlyozva — az újkor első nagy kultúrkritikusainak álláspontját: egy gyönyörű ifjúkori esszében Pascalét,¹⁷ aki a régi kereszténységhez való visszatérés útján kereste a megoldást, de az *egyetemesség kételyén*, mint már a modern ember jellemző beállítottságán nem tudott úrrá lenni; Rousseau felfogását, aki a „vissza a természethez” ugyancsak járhatatlan útját ajánlotta;¹⁸ de az egyébként rendkívül temékenyítő hatású Nietzscheét sem, aki egyfelől az esztétikai szférában, majd legföljebb csak egy-egy különleges egyéniség új, a régi morált radikálisan elvető heroizmusában látta a kiutat.¹⁹ Ilyen szellemben bírálta Dosztojevszkijt,²⁰ s elemezte terjedelmes tanulmányban a kultúr- és vallásfilozófus Leopold Ziegler életművét (1928).²¹ Ziegler hatással is volt felfogására (főleg a nemzetkarakterológia terén), de e hatások nem fedték el éles kritikai szempontjait. A tanulmány, melyre a hazai filozófiai körök felfigyeltek (voltaképpen ettől számított Prohászka „hivatalosan” is elismert jelentős tudósnak), határozottan bírálta Ziegler szélsőséges kritikájának irányát a modern kultúráról, s bár lényegében elismerte, hogy harmóniát nyújtó kultúra csak vallásos kultúra lehet, elvetette Zieglernek azt a végletes — és élesen polgári kultúraellenes — felfogását, hogy az antik és a zsidó–keresztény örökségen nyugvó európai kultúrát a buddhizmus vagy az ázsiai misztikus vallások segítségével kellene új alapokra fektetni.

A pusztán negatív kultúrkritikával és a kiütkeresés misztikus áramlataival Prohászka a *kultúrszintézis* — a német idealizmus által már régebben ugyancsak felvetett — klasszicizáló gondolatát állította szembe.²² E szintézis alatt Prohászka azt értette, hogy a modern korban egymástól mind jobban elváló s autonómiára törekvő kultúrterületek (a vallás, a tudomány, a művészet, a társadalmi gondolkodás és ezek intézményesült formái, pl. az egyház, az állam) valamiféle új harmóniát nyújtó világnézeti egységbe foglalhatók. A szintézis építőköveiként a görög klasszikát, a

17 *Prohászka Lajos*: Pascal emlékezete. Magyar Paedagogia 1923. 33–46.

18 *Prohászka L.*: Pascal emlékezete i. m. 46.; *Uő*: Pedagógia mint kultúrfilozófia i. m. 118.

19 Nietzsche életfilozófiájáról és „heroizmusáról” ld. a korai Pascal-tanulmányt (i. m. 46.) és részletesen *Prohászka Lajos*: A mai élet erkölce. (Bp. 1944. 96–102.)

20 A legrészletesebben: *Prohászka L.*: A mai élet erkölce i. m. 92–96. — Már korábban: *Prohászka Lajos*: Pedagógiai irányzatok és mozgalmak a világháború után. EKK F 103/I. 10. Kézirat az 1937/38. I. félévi egyetemi szemeszter előadásairól. — Itt Prohászka Dosztojevszkijt úgy jellemzi, mint aki a keleti misztika egyik közvetítője volt „a maga századeleji hatásában”.

21 *Prohászka Lajos*: Vallás és kultúra. Leopold Ziegler filozófiája. Bp. 1928. (Minerva könyvtár XIII.) 94. — Érdemes megemlíteni, hogy Prohászka a tanulmányt — s később A vándor és a bujdosót is — megküldte Zieglernek, aki nem tudván magyarul, azt hitte, Prohászkaiban az ő nézeteit egyértelműen valló tudóst üdvözölhet. Erre utal levélváltásuk 1928-ból, ill. 1932–1933-ból. Ziegler szomorúan regisztrálja, hogy Németországban nincs igazi érdeklődés gondolatai iránt: „Es ist wie ein Amerikaner unlängst selber schrieb: Babbit kauft die Welt und wir Deutsche mit unsere labilen Mentalität verfallen der «Enamerikanisierty» hemmungslos als jede andere Nation” (L. Ziegler levele, 1933. jan. 3. EKK F 103/XIV.) Később érdeklődve fogadta A vándor és bujdosót is, s fájjalta, hogy olvasatlanul kellett a könyvespolcra tennie. (L. Ziegler id. levele.)

22 A kultúrszintézis fogalmát Prohászka Schellingre és a romantikus iskolára vezeti vissza, s a kultúrkritika negativisztikus beállítottságával szemben aktív, a múltat aktualizáló fogalomnak tartja, mely egy új szintézist: a humanista totalitást tekintette megvalósítandó feladatnak. (Ld. *Prohászka Lajos*: A modern ember. Kézirat, 1932. EKK F 103/I/2.)

német neoklasszikát, a romantikus lélek elmélyültségét s a számára fontos kereszténység — elsősorban az egyházra is támaszkodó katolicizmus — megkötő erőt emelte ki.

Hogy a 20-as években — bizonyára a frissen megismert késői német idealizmustól elvarázsoltan — Prohászka főleg a kultúrfilozófia nagy általános problémái foglalkoztatták, bizonyítja az a nagyszabású műnek tervezett, töredékben maradt munkája, amelyből csupán két részlet készült el: egy — talán bevezetőnek szánt — részlet, mely a kultúrfilozófia tárgyát igyekezett körülírni (*Zur Theorie des Gegenstandes*, 1927);²³ a másik az *Athenaeumban* 1930-ban közzétett (de 1927-ben keletkezett) elsőnek szánt fejezet: *A lélek és az abszolútum*.²⁴ Az írás, amelynek teljes anyaga *A forma dialektikája* címet viselte (volna),²⁵ néhol a fiatal Lukács György *A lélek és a formák* című esszégyűjteményének gondolatkörére emlékeztet. Prohászka három alapfogalommal dolgozik: a *lélekkel*, vagyis a „köznapi” emberrel, aki a mindennapi élet zavaros, „egyensúlyozatlan” élményáradat-tömege között él; ám a léleknek az a törekvése, hogy ezt a parttalan élménytömeget különböző irányultságok szerint egybesűrítsse, „lényegesítse”, objektiválja, formába fogja — ez az *objektív szellem* tartománya. Végül: a léleknek nemcsak a szellemi objektiváció a törekvése, hanem az *abszolútum*, a „tiszta forma”, a teljesség, az Istenség megközelítése is. Ez a gondolat távol állt Hegel „abszolút szellem”-felfogásától abban is, hogy ezt az abszolútumot végső soron nagyobbreszt vallási módon értelmezte. Mindezt tekintetbe véve, Prohászka mégsem tarthatjuk katolikus gondolkodónak. A teológia kérdéseivel soha nem foglalkozott. Noha többször hangsúlyozta, hogy a kultúrterületek között — az első az egyenlők közt elve alapján — a vallásnak nagy szerepe van, a vallás pusztán spirituális formáját lényegében a szubjektív szférába sorolta. Kétségsbe vonta, hogy — főleg nálunk, Magyarországon — a lelki vallásosság egymaga megoldást jelenthet a kultúr válság viszonyai között. Ehhez túlságosan jól ismerte a modern ember és társadalom világias jellegét s a magyarok beállítottságát. Ő maga nyilván többé-kevésbé hívő ember volt, de — visszaemlékező hívei szerint is — az egyházi rítusokban nem vett részt. *A vándor és a bujdosó*ban reális szemmel ismerte fel, hogy a magyar karaktertől, a „finitista bujdosótól” távol áll a spirituális vallásosság — ő akkor úgy gondolta, hogy a vallásos hit a magyarság körében elsősorban a „nemzettest” védelmére mozgósítható. A lelki vallásosságot — híven tradicionalizmusra hajló beállítottságához — szerinte ki kell egészí-

23 Ludwig Prohászka: *Zur Theorie des Gegenstandes*. In: *Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Instituts und des Collegium Hungaricum in Berlin. Dem Andenken Robert Graggers gewidmet*. Hrsg. vom Bund der ehemaligen Instituts- und Collegiumsmittglieder. Berlin und Leipzig, 1927. 13–23. (A tanulmányt Prohászka magyar nyelven nem publikálta.)

24 Ath. 1930. 113–131.

25 Ld. a töredékes munka 65 oldalas kéziratát, mely *A lélek és az abszolútum* címen 1930-ban megjelent, végére írva: Bf. (befejezve) Berlin, 1927. szept. 28. szerda éjjel; mellékelve a tervezett mű vázlatát, melynek a Bevezető után, első fejezete: *A lélek és az abszolútum*. Néhány fejezetcím a vázlatból: *A kultúra és a formák*; *Mítosz és misztérium*; *A forma abszolútizációjának két típusa*; *Zárt kultúrák*; *Az Eros és a tragikum*; *A forma elszubjektíválása és a jelentésváltozás dialektikája* stb. Végül: *Absztrakt totalitás*. (EKK 103/VI/3.)

teni az egyház megkötő erejével; a vallási szféra csak így működhet közre az anarchiával fenyegető modern szellemiség, az erkölcsi válság feloldásában.

Az egyén és az abszolútum kapcsolatában, Prohászka szerint, a formában szerveződő objektív szellem, a viszonylagos totalitás birodalma a közvetítő tényező. A szellemi objektíváció, mely mindig arra törekszik, hogy formában rendeződjék (ennek megragadható eszköze a típus, a tipizálás), megőrzi egyfelől az élet eleven-ségét, másfelől az abszolútum felé mutat. A forma e közvetítő szerepe nélkül az ember beléveszne az élet rendezetlen káoszába, de nem tudna legalább közel kerülni az abszolútumhoz sem; minden olyan kísérlet, amely a forma közvetítése nélkül próbálna az abszolútumhoz közelíteni, bukásra van ítélve — ezt bizonyítja Prohászka szerint a középkori misztikusok nagy részének példája, de a romantika is: a teljesség utáni közvetlen vágy az utóbbiban is csupán a vergődő sóvárgásig jutott el. A formák, e viszonylagos totalitások kizárják a pszichológiai megközelítést vagy értelmezést — a pszichológiai szempont itt csak mint szubjektív mozzanat, a formalakulás megindításában játszhat szerepet. De kizárják a tragikumot is. A közvetítő, idézi Prohászka egy filozófus szerzőtől, sohasem tragikus, mert a közvetlen létanyag elvesztéséért kárpótolja őt a forma viszonylagos teljessége, az objektivitás primátusa a szubjektivitás felett, mely egyúttal nyitva hagyja az utat az abszolútum felé is.

Amint látható, Prohászka a formaproblémát nem szűkítette le az esztétika, a műalkotások területére, hanem kiterjesztette a szellemi objektíváció, a széles értelemben vett kultúra egészére s kapcsolatba hozta az abszolútum metafizikai fogalmával. A formát nem állította szembe — de nem is kapcsolta igazából össze — a valóság világával, és így az végül is nála más módon került szembe az „élettel”: itt nagyon is kézenfekvően merül fel a Prohászka által sokszor bírált egzisztencialista filozófia megállapítása, hogy az idealista metafizika „elfedi a valóságot” — a mi esetünkben a szellemi objektíváció egzisztenciális jelentőségét, az objektíváció olyan értelmezését, hogy ez a képesség: emberi tulajdonság, amely a kényszerűen a világra nyitott, az élet veszélyeinek kitett s abban önmagát a kulturális alakzatok legszélesebb körével övező és biztosító emberi létet egyáltalán lehetővé teszi. A mai kultúrantropológia — többek között — éppen ezt az egzisztenciális összefüggést tudatosította.

Prohászka, a kultúrválság elemzője

A húszas évek vége felé fordulat vagy inkább félfordulat következett be Prohászka munkásságában: a kultúrfilozófia nagy általános kérdései mellett és helyett mindinkább a modern kultúrválság problémái felé fordult figyelme. A hangsúlyváltást — véleményünk szerint — három tényező magyarázza. Az egyik az a körülmény volt vagy lehetett, hogy a filozófiailag már rendkívül képzett Prohászka belátta, hogy az objektív szellemről és a formaproblémáról a korabeli német kultúrfilozófiához képest lényegesen újat nem tud mondani — ezzel magyarázható lemondása arról, hogy folytassa az eredetileg (a szerző hagyatékában megmaradt tömör vázlat szerint) nagyszabású műnek tervezett *A forma dialektikája* című munkáját. A másik tényező

az a válsághelyzet volt, amely Európa-szerte és sajátos formában Magyarországon a háború utáni évtizedben következett be. Ilyen körülmények között a „formában” való megnyugvás, egy valamiféle klasszicizmus lehetőségébe vetett hit fenntartása egyre nehezebbé vált számára is, ezt tükrözte érdeklődésének eltolódása. Végül a harmadik tényező főiskolai, majd csakhamar egyetemi tanári működése volt; mint a pedagógia tudományának művelője és oktatója, szükségesnek tartotta tárgykerét nemcsak a kultúrfilozófia, hanem a kultúrválság konkrét problémái irányában is kiterjeszteni.

A 30-as évek elejétől, hosszú időn át elsősorban a modern élet, a modern ember problémája foglalkoztatta, a maga konzervatív-humanista módján ezzel igyekezett szembenézni, konkrét szimptómáit elemezni s rendszerbe foglalni. Erről szólt több egyetemi kollégiuma 1932-ben, 1938–1939-ben, majd 1941-ben.²⁶ Így vált Prohászka a két háború közötti korszak Európa-szerte elterjedt válságirodalmának, a válságfilozófiai elmélkedésnek talán legszínvonalasabb, nemesen konzervatív hazai művelőjévé. Prohászka — véleményem szerint — ezen a területen több szempontból mélyebbre ásott, mint pl. — hogy csak két példát említek — a kevésbé konzervatív, sőt liberális, szinte bestsellerré vált Ortega vagy Huizinga korszakát.²⁷

Nem mintha a modern kultúrválság szimptómáit különösképpen gazdagította volna. De jobban feltárta sokszor a messzi múltba nyúló gyökereiket és a tünetek elemzését filozófiailag is — gyakran persze vitatható szempontok szerint — jelentősen elmélyítette. A modern életre és emberre jellemző vonásokat (illetve amiket ő azoknak tartott) dialektikus ambivalenciájukban szemlélte. A modern élet mind erőteljesebb racionalizálódása, a tudatosság és érzékenység növekedése, a nagyobb valóságérzék, a munka megbecsülése, az egyén megnőtt integritása stb. hatását nemcsak negatívumaiban: a túlzott racionalizálódásban (s így a „szerves”, „természetes”, reflektálatlan életszemlélet felbomlásában), az egyoldalú specializálódásban, az eltömegesedésben, a fokozódó „amerikanizálódás” jelenségeiben, a korra jellemző gondolkodás szinkretizmusában (vagyis ellentmondó tanítások zavaros együttesében) stb., hanem eredetileg pozitív kezdeményeiben is kimutatta, noha elemzéseiben végül a pozitív vonások jó részének visszajukra fordulására, a szellemi-erkölcsi hanyatlásra esett a hangsúly. Ezt a felfogást érvényesítette még az egyébként erős kritikával szemlélt felvilágosodás (és következményei) elemzésénél is. Nézete szerint a felvilágosodás egysíkú racionalizmusa, történelemellenessége, egy ideig még jórészt a deizmus mögé húzódó egyházellenessége a későbbiek folyamán sok „rosszra” (a politikai és gazdasági liberalizmus túlzásaira, majd forradalmi radikalizmusra, nyílt vallás- és egyházellenességre, a diktatúrát előkészítő tömegdemokráciára) vezetett. Mindamellettt hangsúlyozta, hogy a felvilágosodás eszméi kitörölhetetlenül beivódtak a modern ember szemléletébe, folytonossága van napjainkban is, és felszabadító szerepe vitathatatlan.²⁸ Egy másik példa: a modern ember atomi-

26 A kéziratot anyagokat ld. EKK F 103/I/2.; F 103/II.; F 103/I.10.

27 Itt a sokkal kevésbé konzervatív *José Ortega y Gasset*: A tömegek lázadása. (Bp. 1938.); *Johan Huizinga*: A holnap árnyékában. Korunk kulturális bajainak diagnózisa. (Bp. 1938.) c. műveire utalok.

28 EKK. F 103/I.5. (Kézirat)

záltóságát, a túlzott individualizálódást tárgyalva, arról sem feledkezett meg, hogy rámutasson: ennek az individualizmusnak a forrásánál (szinte indító tényezőként) ott volt a kereszténység is.

Legvitatottabb és legeredetibb műve, *A vándor és a bujdosó*, melynek terve már 1928-ban kialakult s első kidolgozásban 1932–1934 között jelent meg a *Minervában*, a szellemtörténetesek folyóiratában, ugyancsak azt mutatja, hogy a korábbi évek „nagy” filozófiai törekvései után Prohászka inkább az „alkalmazott” filozofálásra tért át.²⁹ Nemzetkarakterológiájának megalapozásakor és a magyar karakter európai összefüggései kifejtésénél persze erőteljesen érvényesített filozófiai-elméleti szempontokat; főleg a szellemtudományos tipológia szempontjait. Módszertani bevezetőjében élesen elhatárolja magát a fajbiológiára vagy a biológiai fejlődéseméletre alapozott konstrukcióktól, „aminők Gobineau és Nietzsche óta egészen Chamberlainig vagy Spenglerig mindig újból kísértének”. A közösségi szellem vizsgálatánál — hangsúlyozza — „az emberi szellem jelenségeiről van szó”. Ez nem vezethető le faji sajátosságokból vagy egyszerűen abból a milióból, amelyben a közösség tagjai élnek. Az ő szellemtudományi tipológiája elsősorban „a közösségek szellemének ősi, metafizikai magvát” igyekszik megragadni. Ezt a „magot” nála mindig egy lényegében intuitíve kialakított fogalom szimbolizálja: a magyarság esetében a „finitista”, a „bujdosó” fogalma, melyet a legkülönbözőbb utakon szerzett hagyományelemekből, történelmi ismeretekből, irodalmi művek (főleg az Ady-versek) kiragadott soraiból, mindennapi tapasztalatokból, tehát nagyon heterogén anyagból szűr le a nemzetkarakterológus. De az így felfogott típus Prohászka szerint nem egyedül szabja meg egy népközösség történelmi útját és lehetőségeit, vagyis a „sorsát”. A nemzeti-népi „sorstípust” három tényező alakítja: az eleve adott, eredeti (persze közelebbről csak a „bujdosással”, illetve annak szinonimáival jellemzett) néptulajdonságok; a történelem folyamán ezekre ható külső tényezők, a magyarság esetében a latin és főleg az ösztökélő germán szellem; s végül a közösség által létrehozott kulturális objektivációk (eszmék, intézmények) alakító hatása. Főleg a kultúra formáló ereje eredményezi azt, hogy a nemzet életében nemcsak merev determinizmus érvényesül, hanem helye van a szabadságnak is: választási lehetőségek merülnek fel s ezek során dől el, hogy a nemzet milyenné alakítja magát. De a karakter alapjellege Prohászka szerint megváltoztathatatlan, noha sok résztulajdonsága módosulhat (és módosul is).

A magyar karakter elemzésénél Prohászka a fentebb már említett „dialektikus” kettősséget hangsúlyozza. A bujdosó és finitista jegyekből vezeti le a népjellem pozitív: a függetlenségét, nemzeti elkülönültségét erőteljesen őrző, még kihasználatlan vitalitást is rejtő vonásait; másfelől — és nagyobb hangsúllyal — e „sorstípus” negatív, magába forduló, elzárkózó, szellemi merészségre és kitartó alkotásra kevésbé hajló, ugyanakkor kultúrfölényben tetszelgő, de az európai kultúrát csak szerény eredményekkel gyarapító tulajdonságait. A bujdosó jelleggel függ össze

²⁹ A vándor és a bujdosó c. mű könyvalakban 1936-ban jelent meg, második kiadása 1941-ben. — A munka részletes elemzéséről ld. *Lackó M.*: i. m. 143–219.

Prohászka szerint az a tény is, hogy a magyar irodalmi klasszicizmus az elnyomatás korában bontakozott ki. A Prohászka-mű körül kialakult viták és bírálatok (több mint ötven recenzió!) túlnyomórészt ezt a „pesszimista” magyarságképet kritizálták. Prohászka nyíltan a bírálatokra nem válaszolt, vitába nem bocsátkozott. De jegyzeteiben, megbántottan, olykor még élesebben fejtette ki véleményét. Nem értette, miért van felháborodás a finitizmus szó miatt. „Talán — Isten bocsá’ — valami vészjóslást értettek rajta, valami finis Hungariae-t?” Pedig benne ilyen gondolatnak még az árnyéka sem merült fel. „Inkább friss életet és jövőt emlegetek. Csak éppen azt nem hiszem, hogy valami világrengetőt, korszakalkotót tudnánk adni ... Aki erre azzal jön, hogy van Bessenyeink és Keményünk, van Jókaink és Semmelweisünk, — az mellébeszél. Ezek mind nekünk nagyon fontosak — de a világnak nem. Ezen nem kell sértődnünk, hanem meg kell elégednünk azzal a szerepkörrel, amit a gondviselés kijelölt nekünk és nem európai korszakok arányaiban nézni a múltunkat, hanem helyzetünkben — a jövőt.”³⁰ Feltehetjük, hogy ez a sok szempontból találó, másfelől valóban túlzóan lemondó magyarságkép részben azzal függött össze, hogy Prohászka mellőzte vagy nem becsülte eléggé a *modern* magyar kulturális teljesítményeket, pedig a 30-as években már hivatkozhatott volna olyan itthoni és külföldön dolgozó személyiségekre (ő, a komoly zeneértő pl. Bartókra), akik egyetemes szempontból is kiemelkedőt alkottak.

Még határozottabb vitára ösztönöz az a gondolatsor, amelyben Prohászka a magyarság európai kapcsolatait és „helyét” jelöli ki. Itt ismét a kultúrkritikus Prohászka lép elénk. Művét az európai kultúra sorsával foglalkozó postludium zárja, melyben újra hangsúlyozza, hogy az európai szellem válságban van, s ezt a válságot két tényező váltotta ki: a túlzott individualizmus, és az ebből fakadó — mindent az egyéni önérvényesítésnek alávető, annak eszközévé degradáló — „túlracionálisztás”. Az európai kultúra „túlfejlett”, ebből ered antiintellektualizmusa, az értékeket félreteló határtalan élményéhsége is (a racionalizmus kritikája nála, s ezt fontos hangsúlyozni, nem megy át antiintellektualizmusba), ebből származik amerikanizálódása éppúgy, mint a barbár kelet terjeszkedése nyugat felé. Az európai szellemet szerinte napjainkban (az 1930-as évek elejét írtuk) csak Közép-Európa s annak két népközössége őrzi: az olasz és a német, az olasz humanitás és a német „vándorlás a humanitás felé”. A francia szellem, lelketlen racionalizmusba süllyedve, kiszakadt ebből a termékeny szellemiségből. A magyar, Európa „bujdosója”, akit a Nyugat mindig kész volt magára hagyni, azért illeszkedik nehezen ehhez a virtuális Európához (Prohászka szerint Közép-Európához), mert egyvalami hiányzik belőle: „az általános európai *aktivitás* ez, amelytől a magyarnak keleti nyugalmú, fölényesen tétlenkedő, pipázva nézelődő s viszont a megindulását mindig elhibázó magatartása kétségkívül erősen elüt”. Ezért szorult félre a magyarság, és nem származása vagy nyelve idegensége miatt. Ám a „finitizmusban”, abban, ami hiány a magyarban, még rejlik felszínre hozható erő „s megvan benne a jóakarát az emberileg jelentős iránt” — az a megértés, amely „valamikor tényleg egy corpusban

egyesítette Európát, ahogy arról Novalis álmodott...” Az idézett szövegből világosan kiderül, hogy itt Prohászka nem valamiféle olyan apológiát művelt, amely a kor embertelen olasz és főleg német uralkodó rendszerének szolt: nála — valójában időben „ütemvesztetten” — az olasz nem a fasiszta, hanem a humanista, a német „vándor” pedig a német magaskultúrából, annak klasszikus-humanista és főleg romantikus hagyományaiából leszűrt típus. Mégsem volt indokolatlan Szerb Antal megjegyzése: Prohászka könyve mély és megejtő írás, a „finitizmussal” valóban egy régi magyar sajátosságot ragad meg, mégis „szépséghibája, hogy a közép-európai «fiatal» nemzeteknek, az olaszoknak, a németeknek a Nyugat más népei elé helyezésével, azt a látszatot kelti, mintha napi külpolitikánk orientációját akarná igazolni”.³¹ De Prohászka a könyv 1941-es új kiadásában sem változtatott eredeti szövegén.

A világháború előtti és alatti években, a demokrácia és a demokratikus rendszerek válsága, az új diktatúrák, s az őket kísérő, szinte elsőprő erejű antihumánus áramlatok közepette, Prohászka egyensúlykereső hanyatláselmélete egyre élesebb kultúra- és erkölcskritikai színezetet vett fel, növekvő kételyek kezdtek ki a kiút lehetőségébe vetett reményeit, s gondolatvilágát mind sötétebb pesszimizmusba fordították. Erről tanúskodott 1944-ben megjelent, de terjesztésre hivatalosan csak 1945-ben bocsátott átfogó erkölcskritikai munkája, *A mai élet erkölcse*, melyet Prohászka, nem alaptalanul, saját „ellenállási művének” tekintett. A könyvben kora, az első világháború utáni kor teljes erkölcsi talajvesztettségét, a humánium összeomlását, a gyűlölet erkölcsének eluralkodását mutatta ki az élet szinte minden területén. Az erényesség mint emberi érték megtagadása, az életvitel sekélyessége, az élményéhség, a nemi élet erkölcstelen szabadossága, a nők démoni agresszivitása stb. mutatja szerinte a társadalom nagy átlaga erkölcsi züllésének a mélységét. A gyűlölet erkölcse kiterjedt a politikai erkölcsre is: bizonyítja ezt az eredetileg a felvilágosodás eszméire épülő első nagy társadalmi ellenhatás, a szocialista eszmekör beszűkülése, a baloldali forradalmi kísérletek negatív szerepe, a tömegdemokráciák kulturális elvadulása; az „új irracionális hullámok” sem megoldást hozó, hanem inkább zavart növelő hatása,³² s nem utolsó sorban az egyén erkölcsi felelősségét kiiktató fasiszta „kollektivizmus” és fajelmélet embertelensége. S Prohászka tudta, hogy e szinte pokoli mélységből csak halvány kivezető utakat tud mutatni: a vallásosság (és az egyház) erejének bizonyos fokú növekedését az első világháború után,³³ a francia–olasz neokatolicizmus (Claudel, Péguy, Papini) hatását (a protestáns teológia egzisztencialista iránya szerinte nem segíti a gyógyulást, inkább a protestáns „pietizmus” játszhat ösztönző szerepet); ateista oldalon az erkölcsi hanyatlással „heroikusan” szembeforduló kevesek munkáját, akik ugyan pl. Nietzsche „illúziót-

31 Szerb Antal: Prohászka Lajos: A vándor és a bujdosó. Válasz 1936. 581–582.

32 Itt Prohászka három szerzőt elemez: Kirkegaard-ot, Dosztojevszkijt és Nietzschét, de másutt (Pedagógiai irányzatok i. m.) ide sorolja a több területen szerinte is rendkívül termékenyítően ható Bergson és Heidegger is.

33 Ugyanakkor Prohászka figyelmeztet, hogy az új vallásosság erősödését „általános méreteire nézve túl szokták becsülni”. (Pedagógiai irányzatok i. m.)

lan heroizmusából” megváltást nem olvashatnak ki, de legalább a bajok bátor és kendőzetlen megismerésére törekednek, így emelkednek a gyűlölet erkölce fölé. A válságból való kilábalás kezdeményei figyelhetők meg végül szerinte az etikai elmélkedés néhány újabb képviselőjénél, akik a kanti kategorikus imperatívusz elvont eszméjét konkrétan akarják beágyazni a „valóságba” (valójában életfilozófiai alapokra építve): Max Scheler az ő „emocionális apriorijával”;³⁴ Eduard Spranger, aki — szemben Freyerral — a személyes lelkiismereti felelősség fontosságát hangsúlyozta a „népi-kollektív erkölcsiség” ténykedéseiben is; Pauler Ákos és főleg Nicolai Hartmann etikai tárgyú műveikben.

A történelem — legalábbis a mi régióinkban — csakhamar a Prohászka által említett halvány reményeket, de a nála kevésbé tradicionális reményeket is, megkérdőjelezte. Az 1945. évi fordulat utáni első években Prohászka még tanított (az antik kortól az újkorig terjedő pedagógiatörténeti kollégiumai, ahogy lejegyzett kéziratos szövegei bizonyítják, rendkívül gazdag kultúrtörténeti áttekintésnek számítanak) s új, eredeti művekkel is jelentkezett. Az új viszonyok között, melyekbe — a külső politikai-ideológiai nyomás miatt — mind kevésbé volt képes beléhelyezkedni, figyelme ismét inkább a kultúrfilozófia elméleti kérdései felé fordult. Tanulmányai közül a legfigyelemreméltóbb a *Történet és kultúra* című 1946-ban megjelent írás. A tanulmány történetfilozófia és kultúrfilozófia kapcsolatáról és különbségéről szól, elsősorban a kultúrfilozófiai megközelítés fontosságát hangsúlyozza. Prohászka rámutat: noha a történetfilozófia mint diszciplína jóval korábban született, a kultúrfilozófia pedig egészen új, modern jelenség, mindkét terület egy-egy nagy apokaliptikus válságkorszak szülötte. Amióta együtt léteznek, mindig szoros összefüggés állt fenn közöttük. A szerző nagyvonalúan végigtekint a törekvéseken, amelyek a két terület viszonya szempontjából jelentősek, a hegeli koncepciótól, a pozitívizmuson át a Dilthey-i, majd a fenomenológiai és egzisztenciálfilozófiai felfogásig.

A Dilthey előtti kísérletek — vélte Prohászka — mindig arra vezettek, hogy a történetfilozófia lényegében elnyelte, magába olvasztotta a kultúrfilozófiát. Így volt ez a marxizmus esetében is, amely ebből a szempontból nem más, mint *more oeconomico* szerkesztett történetfilozófia, ahol a kultúrát pusztán felépítményi függvénynek tekintik. A Dilthey *utáni* irányzatok, melyekhez Prohászka a fenomenológiával együtt a heideggeri egzisztencializmust is sorolja, szerinte kimerülnek a kultúra és a történet létezési módjának vizsgálatában, anélkül, hogy a történet- és kultúrfilozófia tartalmi kérdéseivel igazán foglalkoznának; az idő fogalmának kiemelésével új dimenziót tártak fel, de végül is ezek az irányzatok is odajutnak, hogy a történetfilozófiával elnyeleik a kultúrfilozófiát. A leginkább követhető kezdeményeket Prohászka végül is Diltheynek tulajdonítja, akinél „a történeti ész kritikája” „a szó szoros értelmében kultúrfilozófia”, hiszen — tehetjük hozzá magyarázatként

34 „Aki él és cselekszik — írja M. Scheler gondolatát interpretálva —, szükségképp mindig többre vagy kevesebbre becsül, helyesel vagy rosszall, választ vagy elvet, szeret vagy gyűlöl *valamit*; mégpedig nem észbelátás, hanem érzelmi, emocionális mozzanatok működése alapján...” (*Prohászka L.: A mai élet erkölce* i. m. 214.)

— a szellemtudományos-szellemtörténeti gondolkodás a történet menetét, sőt korszakait is voltaképpen a kulturális alkotásokról olvassa le: a kultúrfilozófia feladata eszerint nem más, mint hogy a történeti élet hermeneutikáját, a történeti megértést nyújtsa a történetfilozófiának. E Dilthey-i felfogásban viszont az a veszély rejlik, hogy az így értelmezett kultúrfilozófia nyeli el a történetfilozófiát. Annyit mindenesetre mondhatunk, írja Prohászka, hogy „a két diszciplína határai egymás felé elmosódnak, legfeljebb azt fűzve még ehhez hozzá, hogy a történetfilozófiában természetyszerűleg inkább a történeti-deszkriptív szemléletmód érvényesül, ott ellenben, ahol jobbra a normatív-értékkritikai nézőpontot alkalmazzuk, kultúrfilozófiával van dolgunk”.

De Prohászka nem áll meg ennél a végül is sok újat nem mondó általános-ságnál, hanem a két terület eltérő mozgását és módszerét is szemügyre veszi. Eszerint a történelem megismételhetetlen, szerves, folyamatos, mindig az újra, a jövőre irányuló mozgás. A kultúrában viszont tartós alakzatokkal van dolgunk, amelyek a történelemben állnak ugyan, de mozgásuk nem szerves és folyamatos, hanem dialektikus; itt vannak visszatérések (a reneszánszok mutatják ezt), a múltbeli kultúrák objektívalódott alkotásai beleszövődnek a jelenbe s így képesek a jelen megújítására is. De nemcsak a kultúra mozgása, hanem szerkezete is eltér a történetitől; különbségük „a cselekvés és az alkotás különbségében nyilvánul”. A történeti cselekvésnél a felelősség, a lelkiismeret ad magatartásirányt; ebből következik, ahogy Prohászka írja, hogy az ember „cselekvéséért olyan helyzetekben is felel, amelyeket nem ő idézett elő”. A kultúra viszont alkotás, melyben a stílus adja a megközelítés irányát. A stílus azonban elsősorban esztétikai fogalom, azt jelenti, hogy „az alkotás jelentéstartalmának feltárulásában olyan szabályszerűség érvényesül, amely a szemléletesség körébe esik”. A történetfilozófia vezérelve ezért Prohászka szerint az etika, a kultúralakzatok terén viszont mindig hajlunk arra, hogy e formákat (Prohászka itt példaként még az abszolutista állam önmagát „szépnek” tartó mivoltát vagy a nagy társadalmi utópiák „esztétikai” vonásait is felhozza) többé-kevésbé „more aesthetico” közelítsük meg. Persze a szerző megemlíti, hogy az esztétikai szemléletet nem lehet mindenre kiterjeszteni, ahogy a vallási-teológiai vagy akár — a marxizmusban — a gazdasági elvekre sem lehet átfogó kultúrfilozófiát építeni. Gondolatmenete — az esztétikai jelleg kiemelésével, s egyéb vonásaival — mégis arra mutat, hogy felfogása lényegében a szellemtörténet horizontjához tapadt. Milyen szempontok merülnek fel e felfogás korrigálására?

1.) A széles értelemben vett kultúra köre távolról sem tekinthető mindig alkotásnak. Talán elég, ha a kultúra olyan területére utalunk, amit „szokáskultúraként” (kulturális mentalitásként) tartunk számon. Prohászka saját nemzetkarakterológiájában éppen ennek egyik területét elemezte. De említhetjük a „politikai kultúrát”, sőt akár általában az ún. „szubjektív szellem” tartományát — vagyis azt az ugyancsak Hegelhez visszanyúló kategóriát, amelyben már szóhoz jutnak ugyan az objektív kultúrformák, de hatásai megmaradnak a véges egyén, a szubjektum határain belül; ezek sokszor ugyancsak „szervesen”, spontánul alakulnak (maga Prohászka írta egy helyütt: „A kultúra hat, a műveltség alakul”) — bármennyire lassabban változnak is, mint a történelem, a maga „folyamatos” mozgásában.

2.) Prohászka említi — ám csak említi — az *idő* kategóriáját, de a belőle származó következményeket kevésbé vonja le elemzéseiben. Az „alkotás” mint objektív kultúralkozat nála nem csupán az időben, a történelemben álló, hanem azzal szinte szembenálló erőként jelenik meg s így maga is fetisizálódik. Prohászka Dilthey „élet ért itt meg életet” úttörő gondolatát úgy értelmezi, mintha ugyanaz az „élet” értené meg ugyanannak a múltnak az „életét”; mintha a múlt kultúralkotásai valamiféle „örök” változatlanként hatnának a jelenre; mintha csak a múlt változatlan értékei volnának képesek megújítani a jelent, s a múlt „jelenbe szövődése” végül is csupán azt jelentené, hogy a jelent a múlt normái szerint alakíthatjuk. Láttuk: így tarotta aktuálisnak a „kalokagathia” antik eszményét. Egyik háború alatti előadásában az immár megbomlott „igazi humanitás” három ismervét emelte ki: a hagyomány tiszteletét (de, hangsúlyozta, nem a torz formájú hagyományét, pl. a „népieskedő” hazafiságot); az egyéniség iránti tiszteletet; s a klasszikus kultúrára való építkezést. Ezért tekinthetjük — finom és mély részelemzéseire ellenére is — hiányosnak Prohászka felfogását a kultúrfilozófiáról, amelyre mint viszonylag autonóm diszciplínára, szerinte azért van szükség, mert „semmiféle történelmi szemlélet nem képesít bennünket” a kultúrformák „dialektikájának”: tartósságának, sokrétűségének, tagozódásának, eltérő irányultságú formák egyidejű létezésének a megértésére.

Prohászka tragikus kálváriája

Az 1947–1948-as évektől, a totális kommunista diktatúra időszakától kezdődő utolsó másfél évtized tragikus kálvária volt Prohászka számára. Az alig 52 éves tudóst kényszernyugdíjazták, azután törölték a bármiféle tudományos fokozatra méltók sorából; a rendszer egzisztenciális szempontból is teljes létbizonytalanságba taszította, majd csakhamar mind súlyosabb betegségbe sodorta. Ezekben az években is dolgozott: Eduard Spranger javaslatára egy svájci kiadó azzal bízta meg, hogy rendezze, válogassa és kommentálja Cicero filozófiai tárgyú műveit;³⁵ francia zenetörténeti tanulmányt fordított;³⁶ hagyatékából nemrég előkerült egy *Arabesk* című terjedelmes töredék tervezett zenefilozófiájából, s följegyzéseiben folytatta kórkritikai elmélkedéseit is.

Ezek a késői kórkritikai elmélkedések, melyeket már csak íróasztalának írt, a teljes reményvesztettséget tükrözték. Jól mutatja ezt egyik, az 1950-es évekből származó kissé hosszabb kéziratos feljegyzésének a címe is: *Szemközt a semmivel*.³⁷ Az elmélkedés két fő tényezőre vezet vissza a kor emberének kilátástalan helyzetét: a

35 Prohászka Ciceróval, mint filozófussal már régebben foglalkozott. A platonista Cicero c. (Budapesti Szemle 1942. 263. k. 65–99., 141–158., 229–245.) tanulmányában Cicerót, mint a liberális-humanista művelődés egyik megalapozóját jellemezte — a „liberális” fogalma alatt az „öncélú” kutatást értve. — Prohászka Cicero német nyelvű fordításával (439 old.) 1952 májusában készült el. Nem tudunk arról, hogy a munka megjelent volna. EKK. F 103/I.

36 *Alfred Cortot*: Gabriel Fauré zongoraművei c. tanulmányát fordította magyarra. EKK F. 103/V. „A kötet, amelyből a tanulmányt vettük: La musique française de piano.” A fordítás feltehetően az 1940-es évek végén készült.

37 A 10 oldalas, befejezetlen kézirat lelőhelye: EKK F 103/II/8.

tudatosság olyan méretű eluralkodására, amelyben az erkölcsiség elveszítette minden természetes ösztönösségét; s az ezzel összefüggő, ebből fakadó *elmagányosodásra*, egyedüllétre. E végletes, kétségbeesett kor- és erkölcskritika odáig is elmegy, hogy fölveti: vajon az embernek (s nemcsak egyes csoportoknak, hanem a széles tömegeknek) ez az elfajulása „az emberi természet alkalmazkodásának eredménye-e a rációval megfékezett és igába hajtott tárgyi világhoz, vagy pedig saját belső ösztönzéseiből folyt, ez volt fejlődésének elkerülhetetlen iránya ... Hogy valahol törés következett-e be az ember fejlődésében, mondjuk valahol végzetesen belegabalyodott abba a fonálba, amelynek csomóit saját erejéből meg akarta oldani...” A szellemi elit régebben is hajlott az élet sötét, tragikus szemléletére, de „mindig megtalálta pesszimizmusának ellensúlyozását a szellem világosságában, az értékeknek valaminő rendjében vagy akár a lélek bensőségében”. Azóta ez az ellensúly is megbomlott. „A vitális tanácstalanság és aggodalom mint *atra cura* mindnyájuknak egyformán ott terpeszkedik a feje felett” — s most figyeljünk —, az elitben „mint egzisztencializmus, mint mágikus idő- és történet szemlélet, mint mélypszichológia tör elő, a tömegben pedig a nyers élvezetkultuszban, az ösztönök cinikus felszabaddításában és fékevesztett kielégítésében nyilvánul”.

Az elmondottak érzékeltették, hogy Prohászka — bár a régi kultúrértékeknek az új korviszonyokhoz való adaptálását sokszor hangsúlyozta — mélyen tradicionalista-konzervatív beállítottságú tudós volt. Nem kritikaként, hanem a magyar filozófiai gondolkodásban elfoglalt helyének jelölésére említjük tradicionalizmusát. Ő a modern szellemi élet legtöbb területén végül is — és munkássága folyamán egyre inkább — csak hanyatlást regisztrált, olykor szinte neurotikusan állt szemben egy-egy modern életjelenséggel. Láttuk, az értékelmélettel korrigált szellemtörténet *utáni* filozófiai irányzatokat nem követte, sőt elutasította magától. Különösen végletes érveléssel szállt szembe a nőemancipációval. A freudizmust, mint szerinte nem nyugati, hanem inkább „keleti” gondolkodásmódot tükröző jelenséget, rendkívül sokszor bírálta elítélően: véleménye nem az újabb, objektív kultúrafelfogás álláspontjáról mondott — több szempontból indokolt — kritika volt, hanem az a régi, század eleji konzervatív vélemény, amely erkölcsileg ítélte el a freudizmust s lényegében azt hangsúlyozta, hogy inkább elfojtani kell, mint feltárni és szublimálni az ösztönélet „sötét és zavaros” tudattalan világát.³⁸ Bár az őt rendkívül mélyen érdeklő esztétika vonatkozásában e szféra objektív és autonóm jellegét vallotta s távol állt az élmény- vagy zseniesztétika szemléletétől, a modern művészeti jelenségek nagy részét is a szellemi-erkölcsi hanyatlás körébe utalta. Így a századforduló „esztéticizmusát”, még inkább a későbbi modern irányzatokat, nemcsak az avantgardizmust, hanem a modern tudat- és lélekgregény olyan reprezentánsait is, mint Joyce-ot, de a „konzervatívabb” Proustot, Gide-t vagy a *Vásott kölykök* Cocteau-ját is; ugyanígy az új „mitikusok”: D. H. Lawrence-t vagy Powys műveit.³⁹ Mindezeket nemcsak a kultúrhanyatlás tükrözőinek, hanem azt elősegítő szereplőinek tartotta. Ugyanígy

38 A legrészletesebben: *Prohászka L.*: Pedagógiai irányzatok i. m. „, valamint *Uő*: A mai élet erkölcsé i. m. 119–122.

39 *Prohászka L.*: A mai élet erkölcsé i. m. 127–128.

a hozzá különösen közel álló zene területén is (Prohászka igazi zeneértő volt, s művészi fokon zongorázott) a radikálisabban modern kezdeményekben a túlzott „racionáltságot” és intellektualizálódást, a mesterkéltén kiszámított formálást bírálta.⁴⁰ Bartókot tanítványai szerint becsülte, de soha nem játszotta. A modern magyar zenei népiesség a jelek szerint távol állt tőle.⁴¹ Ízlését hagyatéka néhány följegyzéséből s egy-két publikált kritikájából ismerjük: a legjobban természetesen a német zenei klasszicizmushoz, Mozarthoz, Beethovenhez s a romantikusokhoz vonzódott; amikor második és súlyos agyvérzéséből, amely 1956 őszén tört rá, felépült, följegyezte, hogy mely műveket akarja — már nehezen mozgó ujjaival — újra „beemlézni” (újratanulni), túlnyomórészt Mozart- és Beethoven-szonátákat jelölt meg (érdekes módon — s ez talán romantikus hajlamra utal — csupa moll-hangnemű művet).⁴² A klasszikusok mellett, mintegy kiegészítésként az „érzékibb” déli, francia–spanyol újabb szerzőket szerette: Debussyt, Fauré-t, Albenizt. A német szerzők közül külön kiemelte Brahmsot, akit a „sóvárgó” romantikusoknál tárgyiasabb, klasszicizálóbb zene képviselőjének tartott.

Ez a klasszicizmus után vágyó tradicionalizmus — melynek hatékonyságában az 50-es években valójában ő maga is elveszítette a hitét —, bár európai mértékkel nézve igazán újat kevéssé tudott adni a filozófiai és pedagógiai gondolkodásnak (művei iránt nemzetközileg nem volt számottevő érdeklődés Németországban sem), jelentős szerepet játszott Magyarországon. A romló hazai közélet viszonyai között az ifjabb egyetemi generációt minőségérzékre és humanista magatartásra nevelte; segítette abban, hogy elutasítsák a náci Németország uralkodó ideológiáját. Filozófiai gondolkodása — a jóval elevebb irodalmi életben Babbitshoz hasonlóan — fenntartotta a klasszikus értékek megbecsülésének fontosságát (egyik művében egyet-értően utalt Babbitst *Az írástudók árulása* című írására).⁴³

40 *Prahács Margit: A zeneesztétika alapproblémái. Forma és kifejezés a zenében* (Bp. 1935.) könyvét Prohászka erőteljes bírálólatnak vetette alá, szembeszállva azzal a felfogással, amely szerint a zene — Pauler Ákos nyomán — „az emberi élet őssóvárgásának kifejezése a teljesség és megváltás felé”, mint forma pedig mozgásenergiák kibontakozása volna; a zene lényegét csak az esztétikai objektíváció területén lehet keresni. Prahács Prohászka szerint túl nagy súlyt helyez a pszichológiai szempontra, „a sóvárgás lehet motívuma művészeknek, befogadónak”, de a zene lényegét elvétí — Prahács foglya marad a wagneri zenekonceptciónak. (Ath. 1935. 326–318.)

41 Prohászka *Az oktatás elmélete* c. könyvében (Bp. 1937.) a modern zenei formálás erősen intellektualista jellegét hangsúlyozta, amit Prahács Margit levélben bírált (levele Prohászkaéhoz, 1938. jún. 10. és jún. 23.), kiemelve, hogy bár az új tonalitásokban és ritmusokban sok a racionális vonás, de a modern nagyművek a tudatalatti rétegekhez szólnak, a tudatos megformáltság a műzene közegéből ered. „Sajnálom, hogy nem tudom meggyőzni magát az ifjúsági karének jelentőségéről”. — Prohászka a népzene „megváltó” erejében nem hitt (ld. *Prohászka Lajos: Nevelés és hagyomány* c. írását. Magyar Paedagogia 1940. 97–119.)

42 „Beemlézendő zongoradarabok jegyzéke.” EKK F 103/VI.12.

43 Ld. minderről *Prohászka L.: A vándor és a bujdosó* már idézett részét a fajelmélet kritikájáról; *Uő: Nevelés és hagyomány* c. tanulmányát, mely szembefordul az „új népiség” eszmekörével s kiáll az európai humanista hagyomány védelmében (i. h.); A mai élet erkölcsében írt kritikáját a politikai gyűlöletről, a geopolitikai jelszavakról, s más (élettér, önellátás, a munka militarizálása, a kollektív felelősség, az „action directe”, a vezényszóra való engedelmesség, a tömeg lelki megoldozása, a propaganda, az új „ösztönösségre” való orientálás stb.) fogalmakról és jelenségekről. (141–148.)

S bármily paradoxul hangzik is, Prohászka, ez a zárkózott, kontemplatív, önmagát sohasem „adminisztráló”, gondolati érzékenysége mellett is nemesen egyszerű egyéniség, több területen megértést és nyitottságot mutatott (a maga korlátai között) a tőle többé-kevésbé eltérő gondolkodók és törekvések iránt is. Ezt a hajlamát három példával illusztráljuk. Az egyik: a *Pedagógiai Lexikon*ban végzett munkája. A kétkötetes műben, mely máig is értékes útmutató a pedagógia, általában a filozófia művelői számára, a filozófiai-elméleti címszavak jó részét Prohászka írta — a legtöbbször objektív szemlélettel, igen magas színvonalon.⁴⁴ A másik példa: megértő elmélyülése a felfogásához bizonyos fokig közel álló, de radikálisabban modern hazai gondolkodók — Kerényi Károly, Fülep Lajos, Hamvas Béla — munkásságába. Mint egy évtizeden át (a 30-as években) az *Athenaeum*, a központi filozófiai folyóirat szerkesztője, kiemelkedő helyet biztosított Kerényi „rendhagyónak” számító tanulmányainak; Kerényi több — a legszebbek közül való — tanulmánya itt jelent meg. Prohászka volt az egyetlen „akadémiai” tudós, aki Kerényi *Szigetének* szerzői közé állt (e folyóiratnak adta a már említett *Variáció a kalokagathiáról* című tanulmányát). Ő volt szinte az egyetlen egyetemi személyiség, aki már 1937-ben, az *Athenaeum*ban közzétett írásában, a hivatalos oldal élesen Kerényi-ellenes véleményével szemben, a maga egész jelentőségében volt képes értékelni a vallástörténetész addigi életművét. Prohászka Kerényi *Apollon* című tanulmánykötetéről írt recenziójában három szempontot hangsúlyozott. Az egyik Kerényi rendkívül mély és széles körű szaktudása volt. A másik az a felismerés, hogy vele az antik valláskutatást erőteljesen filozófiai érdeklődéssel művelő, a modern filozófiai szemléletet az antik mitológia értelmezésére használó tudós jelent meg a magyar szellemi életben. Nem megszokott „betűragó” filológusként, de „nem is esztétikai akarattal közeledik tárgya felé ... mint a német klasszikusok és romantikusok és maga Nietzsche is, hanem ... ahogy ő mondja, egzisztenciális áhítattal ... A platóni parusia elve tulajdonképpen az, ami Kerényi egzisztenciális gondolkodását leginkább jellemzi: a szellemi, jelentéses-természetű összefüggések megpillantása a valóságban. Ebben tér el éppen a Heidegger–Jaspers-féle egzisztencializmustól (amellyel egyébként sok rokon vonás fűzi össze), de viszont ebből a szempontból hasznosítja kitűnően a modern fenomenológia és kultúr-morfológia eljárását és eredményeit ... ezzel válnak fejtegetései az antik lét legteljesebb hermeneutikájává”. Prohászka harmadik szempontja annak felismerése vagy legalábbis megsejtése, hogy Kerényi megkérdőjelezi a hagyományos klasszicista antikvitásfelfogást, elveti a Goethe–Humboldt-kör szemléletét, de — az Apolló–Dionysos ellentéppárral — egy új antikvitásfelfogás felé eredeti lépéseket tevő Nietzsche „zeneileg”, vagyis nagyonis romantikusan látó felfogását is. Kerényi 1937-es könyve címlapjára a Veii Apolló képét tette s ez „több mint tárgyra utalás és szimbólum”. „Ez az Apolló lenyűgözően vonzó és nyugtalanító egyben” — írta Prohászka. Kerényi számára az antik vallás nemcsak „szakrális tény”, hanem „ugyanakkor nyugtalanító is, mint a Veii Apolló farkasmosolya, mert szinte ijesztően látja a lét rejtett rétegeit, ahová szemünk csak a nagy válságok pillanataiban férkőzik le ... S vajon a kiegyenlítetttség

44 *Pedagógiai Lexikon*. I–II. Szerk. Finácsy Ernő, Kornis Gyula, Kemény Ferenc. Bp. 1936.

helyett nem éppen ebben a szellemi nyugtalanságban és nyugtalanító szellemiségben kell-e látnunk az igazi humanitás lényegét?”⁴⁵

Fülep Lajossal a költő és filozófus Mándy Stefánia hozta össze Prohászkt; 1945 után Mándy Stefánia a Prohászka-tanszéken tanársegéd lett s elküldte Fülepnek *A mai élet erkölcsét*. Fülep, aki addig csak *A vándor és a bujdosót* ismerte, s mint tudjuk, maga is radikális erkölcsbíráló volt, még Zengővárkonyból ezt írta Mándy Stefániának: „Köszönettel visszaküldöm Prohászka könyvét, nagy örömmel olvastam, örömmel gondolok rá, hogy hát ilyen is van itt. Erről a témáról már rengeteget írtak, de ahogy az ő könyvében van végiggondolva, a logikai szerkezete és szervezése, és az ember, aki minden sorában érzi, — alle Achtung! S mivel hát így megszerettem, szeretném, ha itt volna a kezem ügyében...”⁴⁶ Fülep most már Prohászka minden írására kíváncsi volt. A két filozófus baráti levelezésbe kezdett, Fülep unszolására 1947 nyarán a nehezen mozduló Prohászka vendég volt Zengővárkonyban, s Fülep Budapestre települése után is kapcsolatban maradtak — az egyre magányosabb, majd üldözött Prohászka (akit Fülep, amennyire tehetett, a legnehezebb években is támogatott) rendkívül sokra tartotta ezt a kapcsolatot.

Végül: Prohászka, mint említettük, a 30-as években, majdnem egy évtizeden át volt az *Athenaeum* szerkesztője, s nemcsak szerkesztője, hanem lelke és megújítója is. Aktívan közreműködött abban, hogy a fiatalok — az évtized elejétől fellépő „huszonévesek” — nemzedéke publikációs lehetőséghez jusson. 1932–1933-tól a folyóirat szerzőgárdája megújult, szinte kicserélődött. Nemcsak Kerényi tűnt fel gyakran a szerzők között, hanem a fiatalon tehetséges — egyébként Kerényi felfogásával szemben álló — Mátrai László, aki akkor (nem függetlenül Prohászka szemléletétől) a szellemtörténetet védelmezve küzdött az irracionálisnak és „dekadensnek” tartott egzisztencializmus ellen; a korszak legátfogóbb náciellenes nagy tanulmányát író Faragó László, akit Prohászka tanársegédnek vett maga mellé; a pszichológia modern irányzatait követő Harkai Schiller Pál; a Kerényi-tanítvány Brelich Angelo; a némileg idősebb Hamvas Béla, Joó Tibor, a kitűnő gr. Révay József, aki 1940-ben átvette az *Athenaeum* szerkesztését Prohászktól.⁴⁷ A folyóirat — többek között Prohászka és a fiatalok ösztönzésére — kiemelkedő szerepet játszott abban, hogy 1938-ban érdekes vitaülések indultak a *Magyar Filozófiai Társaságban* — a viták teljes anyagát az *Athenaeum* közölte. A főbb vitatémák: Humanizmus, A modern természettudomány világképe, Heidegger egzisztenciális filozófiája; A zenei kifejezés objektív értéke, Érték és valóság, Husserl stb.

A máig is szinte elfeledett Kövendi Dénes, önkéntes szónokként, joggal búcsúztatta Prohászkt 1963-as temetésén e szavakkal: „Az igazságkeresés hatyúlovagja, Isten veled.”⁴⁸

45 *Prohászka Lajos*: Kerényi, Karl: Apollon. Studien über antike Religion und Humanität. Ath. 1937. 155–157.

46 Fülep Lajos levele Mándy Stefániához. Zengővárkony, 1946. okt. 2.

47 *Faragó László*: A harmadik humanizmus és a Harmadik Birodalom. Apollo 1935. 177–288. — Gr. Révay József (1905–1945) elsősorban Kanttal, majd a pedagógia filozófiai problémáival foglalkozott.

48 Kövendi Dénes levele Kerényihez, akinek beszámolt Prohászka haláláról és temetéséről (1963. aug. 11.).

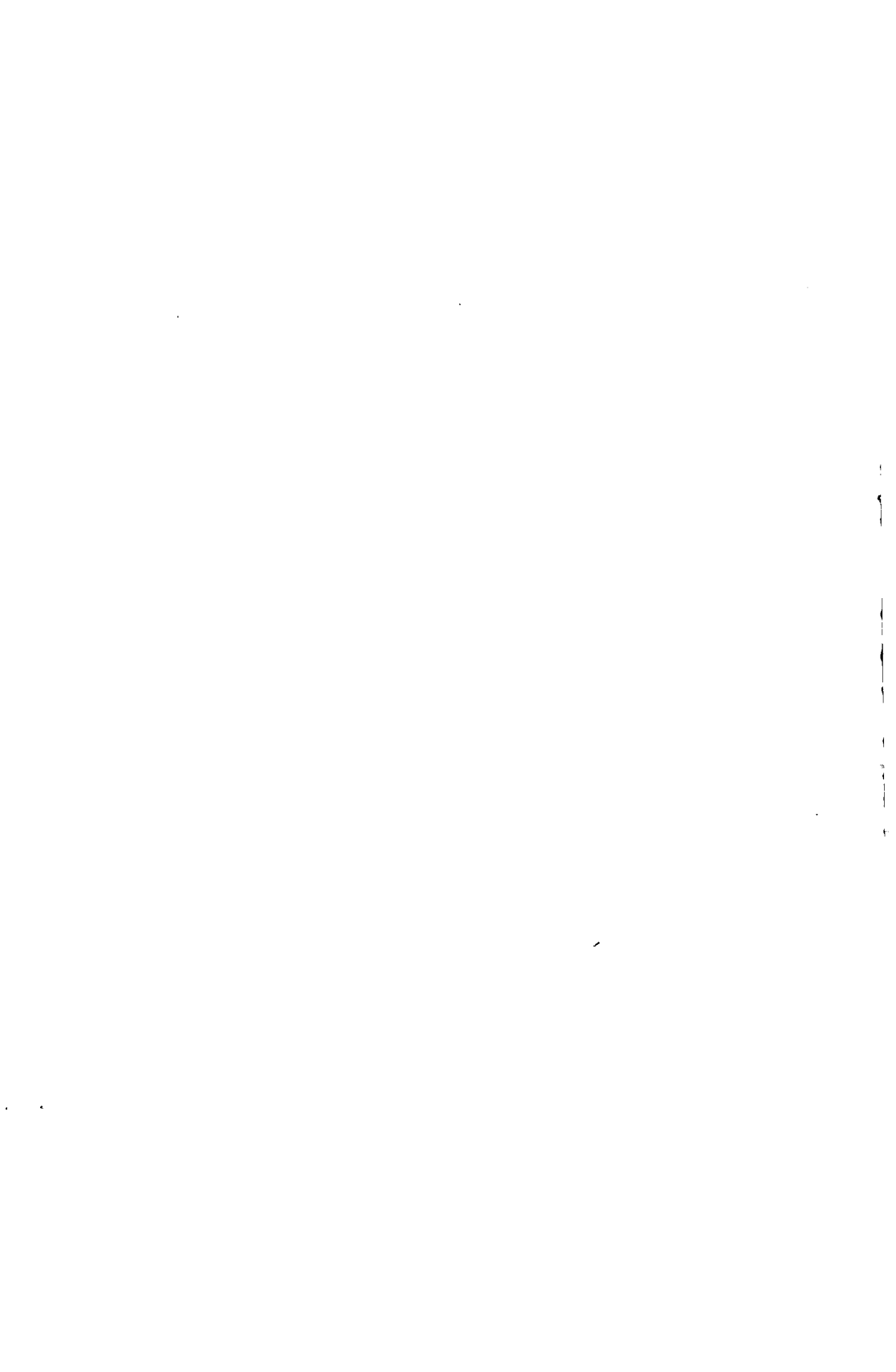
MIKLÓS LACKÓ
A NOBLE CONSERVATIVE.
THE CULTURAL PHILOSOPHER LAJOS PROHÁSZKA

In his study, the author examines in full the life works of Lajos Prohászka (1897–1963), who was professor of education at the University of Budapest (1935–1949). A leading exponent of the Hungarian school of thought in the social sciences, Prohászka was closely linked to the late idealist German philosophy school as represented by E. Spranger, H. Freyer and the new-Hegelians. His thinking was close to that of the late Diltheyans who attempted to 'correct' the relativism of the history of ideas with principles taken from neo-Kantian theory of values. It was in this spirit that Prohászka wrote but never completed 'A forma és az abszolútum' (Form and the absolute). From the early 1930s, Prohászka addressed himself to the contemporary issues of cultural philosophy (modernity, the modern individual) and became a worthy associate of the leading critics of the period, Ortega and Huizinga.

As a cultural philosopher who was attracted to traditionalism, Prohászka rejected one-sided cultural criticism. Indeed, he adhered in a utopian manner to the *cultural synthesis* of Schelling and the other romantics. His hope was that the unity of life and culture could be restored—even amid the new conditions.

Prohászka's most influential work was an 'applied' cultural philosophical study of national character entitled 'A vándor és a bujdosó' (The wanderer-wayfarer and the wanderer-fugitive). In this work he compared the 'fugitive' character of the Hungarian with the 'wayfarer' character of the German. While strongly emphasising Hungarian independence of thought, Prohászka valued the stimulating effect of German neo-classicism on Hungarian thinking.

From the second half of the 1930s, Prohászka worked on a great ethical-critical work entitled 'A mai élet erkölcsé' (The ethics of modern life). Published in 1944, this work rejected the inhumane ideologies of the period (with particular criticism of the ideas of German Nazism), but was also dismissive of most of the modern cultural achievement. After 1945, as Hungarian academic life fell increasingly under the shadow of Communist hegemony, there was less and less room for Prohászka. Still, in 1946 he published a noteworthy study in defence of cultural philosophy entitled 'Történet és kultúra' (History and culture). In 1949 he was sent into retirement in a humiliating manner.

ZIMÁNYI VERA

Supplicationum merita

A Batthyány I. Ádám földesúrhoz és dunántúli főkapitányhoz
intézett kérvények kivonatai

A SZÖVEGEKET TÓTH ISTVÁN GYÖRGY, J. ÚJVÁRY ZSUZSA, VARGA J. JÁNOS
ÉS ZIMÁNYI VERA TESZI KÖZZÉ

Jobbágyok rendszerint valamely írástudó uradalmi alkalmazott, deák vagy falusi pap, esetleg a betűvetést elsajátított más személy segítségével írtak kérvényt földesurukhoz, hogy egyes-bajos dolgaikban döntést kérjenek, panaszt tegyenek, terheik enyhítését kíséreljék meg. Ilyen kérvények rendszerint szórványosan maradtak fenn a 16–17. századból, az egykorúak nem tekintették megőrzendő, fontos iratoknak e folyamodványokat, és az ügy elintézése után rendszerint kidobták azokat. Levéltári ismereteim szerint egyedülálló sorozatot képeznek a Batthyány-levéltárban őrzött kérvény-kivonatok, amelyek több ezer jobbágy- és katonakérvény rövid, érdembeli tartalmát, és az azokra adott földesúri választ, döntést tartalmazzák. A korához képest igen precíz igazgatást, magas szintű írásbeliséget bevezető Batthyány I. Ádám elrendelte, hogy tisztartói rövid egy bekezdésben foglalják össze a benyújtott kérvények érdemleges adatait: a kérelmező nevét, lakhelyét, kérésének rövid tartalmát és indoklását, s e rövid feljegyzések mellé, vagy alá írta a földesúr az adott ügyben hozott döntését.

Egy oldalon négy-öt kérvény kivonata is szerepel, apró betűkkel írva. Az egy hét alatt összegyűlt kb. 15–20, néha 26, vagy akár 30-nál is több kérvényből összeállított kivonatot ív papírokból készített füzetszerűségben foglalták össze. E kis füzeteket az elintézés után öklömnyi kis csomagocskákká, 32-ed ívvé hajtogatták össze, spárgával átkötötték, és Batthyány Ádám saját kezével írta rá kívül: *Sopli-kációk, Supplicationum merita, Merita supplicationum*, valamint a dátumot. A dátum néha elmaradt.

A levéltár rendezésekor magam bontottam fel és teregettem szét ez öklömnyi csomagocskákat, s mindegyiket egyedi számozással láttam el, lehetőleg időrendbe állítva. Nagyon sok megmaradt belőlük, az 1567–1700 közötti évekből két teljes fasciculusnyi irat, de túlnyomó többségük Batthyány I. Ádám idejéből, elsősorban az 1640-es és 1650-es évekből való; a korábbiak és későbbiek csekély számban fordulnak elő. 1–443-as egyedi jelzetet nyertek e füzetecskék, illetve gyakran egyes különálló lapok. Mégis, ha utánaszámolunk, kiderül, hogy nagyon sok elkallódott e kis csomagocskákból: ha csak 16 évre tesszük Batthyány Ádám kialakult rendszerének a korszakát, akkor 832 hét alatt 832 csomagocskának kellett volna keletkeznie. Ha átlag heti 20 kérvénnyel számolunk, akkor ez több mint 16 000 kérvénykivonatot jelentett volna. Ez így nem maradt meg, de a jó egyharmada igen.

Még így is páratlan forrásanyag, mert egy összefüggő, zárt területről, a német-újvári, rohonci, szalonaki és körmendi uradalmakról egy zárt időkörből, az 1640–1650-es évekből származó adatok óriási tömegét őrzi. Az uradalmak alattvalói: jobbágyok, katonák, alkalmazottak mindennapi életének, gondjainak, földesúr és jobbágyai, katonái viszonyának páratlan dokumentumai, melyek a szürke hétköznapok visszatérő nehézségeiről (robotkönnyítésről, gabonasegély-kéréséről) éppúgy tudósítanak, mint egyes, a családokat ért drámai csapásokról (családtagok török rab-ságba eséséről, tűzvész miatti elszegényedésről, özvegygé vált asszonyok szolgálatra elégtelenné válásáról, stb.). És képet nyerünk a földesúr magatartásáról, állásfoglalásáról, arról a hangnemről, amit „alattvalóival” szemben használt, amely hangnemet a vele egyenrangúakkal folytatott levelezésében vagy hivatalos irataiban nem találunk meg.

Néhányan elhatároztuk, hogy forráskiadványt készítünk ebből az iratanyagból. Szakály Ferenc, Tóth István György, J. Újváry Zsuzsa, Varga J. János és Zimányi Vera a tagjai e vállalkozásnak. Munkánk eredményeiből egy kis bemutatót bocsátunk közre az alábbiakban.

Az egyes „csomagocskákat”, azaz egyedi számozással ellátott füzetecskéket teljes terjedelemben leszámoltuk, a füzetben belül szereplő egyes kérvénykivonatokat alszámmal jelölve. Itt most az 55/1–14., 56/1–20., 101/1–17., 102/1–13., 104/1–14., 173/16., 174/1–15., 195/1–27., 196/1–28., 197/31–36., 198/1–26., 199/1–8., 10–22. számú, illetve jelzetű darabokat adjuk közre. Mutatóban közlünk egy nem kivonatos, hanem teljes terjedelemben fennmaradt kérvényt is (164. sz.), a földesúr információkérésével, a tiszttartó felvilágosításával és a földesúr döntésével. Összehasonlíthatjuk, hogy mennyivel terjedelmesebb, ugyanakkor alig hordoz több lényeges információt a teljes szövegű kérvény, mint a jól elkészített kivonat.

Egy folyamatban lévő és meglehetősen elhúzódva készülő munka alapján nehéz megbízható képet adni e forráscsoport egészéről; az eddig feldolgozott iratok alapján mégis levonhatunk bizonyos óvatos következtetéseket. A kérvényező személye: jobbágyok, özvegyek, katonák, rabok, időnként egy-egy falu egész népe, uradalmi tisztviselők. A legnépesebb csoport a jobbágyoké. A kérvények tárgya a leggyakrabban gazdasági természetű, anyagi nehézségről, megszorultságról, szolgáltatások könnyítéséről vagy elengedéséről, telekhányad „leírásáról”, vagy ellenkezőleg, pusztá telek felkéréséről szól. De ide sorolhatjuk az elmaradt zsold vagy fizetés kérelmezését, továbbá gabona vagy bor kiutalásának, kölcsönbe adásának a kívánságát is. Egy másik, az előbbinél kisebb csoportot alkotnak a török problémákkal és a katonai ügyekkel kapcsolatos kérvények. Egy harmadik csoportba sorolhatjuk az uradalmak különböző rendű és rangú népeinek egymás közötti vitás ügyeiben megszületett kérvényeket, illetve a már folyamatban lévő, vagy várható bírósági (úriszéki) ügyekkel kapcsolatban a földesúrhoz intézett különböző kéréseket. És végül egy negyedik csoportba kerülhetnek a fentiek egyikebe sem illeszthető, különféle vegyes ügyek.

A földesúr döntései az esetek nagyobb részében igenlők, kisebb részben elutasítók, illetve nem születik döntés, hanem a tiszttartótól további bővebb felvilágosítást kér az úr, utasítja tisztviselőjét, hogy győződjék meg arról, vajon igaz-e a kérvényező állítása, méltányos-e teljesíteni kérését, érdemes-e arra.

Az iratsorozat legnagyobb értéke az egykori életvitel mindennapi gyakorlatába való betekintés lehetőségében rejlik. Kiténik belőle, hogy a földesúr ésszerűen, a lehetőség határain belül emberségesen bánt jobbágyaival. Ha meggyőződött arról, hogy valóban nem tudják teljesíteni adózással vagy robotolási kötelezettségeiket (vagy azok egy részét), akkor engedményeket tett nekik, nehogy végképp elnyomorodjanak. Ugyanígy könnyített az özvegyen maradt jobbágyasszonyok helyzetén is, amíg gyermekeik fel nem cseperednek, hogy majd akkor tudják szolgálni urukat. De meglepően sok jobbágyát ismerte személyesen és határozott véleménye volt arról, hogy ez csak semmirevaló, megalapozatlanul siránkozó ember-e, vagy pedig támogatásra érdemes, szorgalmas jobbágy, aki átmenetileg került nehéz helyzetbe. Ha vetéshez kértek gabonát, azt minden alkalommal megadta alattvalóinak az új termésig, de ugyanígy adott búzát, rozsot akkor is, ha tavaszra, nyár végére elfogyott a kenyérrevaló. Az arra érdemeseknek kivételes alkalmakra, úgymint esküvőre, temetésre szintén adott gabonát vagy bort, de az „érdemteleneket” néha durva szavakkal utasította el. Csak akkor tagadta meg az élelemsegélyt, amikor különösen rossz termésű évben neki magának is szűkösen volt már gabonája vagy bora, és nagyszámú földesúri „famíliáját”, magánhadseregének tisztjeit, a várban folyamatosan tartózkodó katonákat kellett abból élelmeznie. – Az is megfigyelhető, hogy katonáinak a kérését még inkább teljesítette, mint a jobbágyokét: a török torkában e magánhadsereg léte életbevágóan fontos, elsődleges volt. Igyekezett fegyelemben tartani e katonákat, és ha jobbágyai katonai túlkapasokról panaszkodtak neki, törekedett rendet teremteni és igazságot szolgáltatni, azonban állásfoglalását jól tükrözi tömör véleménye: „máskor ne veszekedjék katonával az polgár” (197/1. sz.). Ugyanígy tükrözi beosztottjaihoz való viszonyulását az egyik megjegyzése, amelyhez hasonlókat missziliseiben is szép számmal találhatunk: „Az régi szolgát igen megszoktam böcsölni, s nem is veszek el semmit tőlük” (172/15. sz.).

Az itt bemutatásra kerülő iratok között kevés foglalkozik a törökökkel kapcsolatos kérdésekkel, török rabságba esett rabok segélykérésével, kiváltásuk támogatásának kérésével. Mindazonáltal kiténik ezekből az iratokból is, hogy Batthyány nem szívesen ad csererabot kiváltásra, hiszen maga is pénzen vásárolta e rabokat a csatározások után tartott kótyavetyék valamelyikén, ahol a vitézek eladták szerzett zsákmányukat, az esetleg ejtett török rabokat. Ezután a földesúr-főparancsnok őrzi azokat biztos várai egyikében, megalkuszik a rabokkal sarcuk összegéről és behajtja rajtuk annak megfizetését. Természetesen az így beszedett sarc sokszorosa volt annak az összegnek, amelyet katonájának fizetett a rabért a kótyavetyén.

Egy-két alkalommal úgy érezzük, hogy méltánytalanul szűkkeblű volt: pl. 1646-ban, amikor Keresztúr falut elverte a jég és „döghalál” is sújtotta őket, ezért adóelengedést kértek. De Batthyány Ádám ezt válaszolta: „az Isten látogatásáról ... nem tehetünk, s ha ennyi adósságban és költségben nem volnánk, mi is cselekedhetnénk valamit, de így lévén állapotunk, nem látom annak módját” (196/2. sz.). Ugyancsak röviden utasítja el a győrvári plébános kérését is, aki Nagyszombatban könyveket akar vásárolni és ehhez kér némi támogatást (103/1. sz.).

Egy egészen sajátos ügyre derül fény a 195/19. sz. iratból: Olasz Jakab itáliai kalmár, aki Rohoncon telepedett meg, Grazba akart menni vásárolni, de a rohonc-

szalonaki uradalmak tisztartója, Jobbágy Dániel elvette a pénzét, amelyet magával akart vinni és beszolgáltatta földesurának. Magyarul: elkobozta a nála talált pénzt. Batthyány Ádám helyeselte ezt az eljárást, mivel hiába kért kölcsön pénzt a kalmártól, az csak nagy nehezen, „erős kondíciók” mellett adott neki 300 forintot. Ezért helyénvalónak tartja tisztartója erőszakosságát; majd idővel megadja a kalmár pénzét, és talán valami kis „interest”, kamatot is ad utána.

A jobbágyok egymás közti ügyeinek se szeri, se száma nem volt, és számos esetben kérte az egyik vagy a másik fél az úr támogatását, közbenjárását. Batthyány ilyenkor mindig igyekezett pontosan tájékozódni és az igazságosság, méltányosság és törvényszerűség szerint foglalt állást. De ha olyan ügyekben zaklatták, amely ügyeket a tisztartó is elintézhette, haragosan förmedt rá a kérvényezőre.

Meglepetésként hatott az a durva hang, amellyel egyes méltatlannak ítélt ügyekben elutasítja a kérelmezőt. Más irattípusokban (hivatalos beadványokban, főurak egymás közti levelezésében stb.) elképzelhetetlen volt ilyen szitkok használata (195/2., 194/23., 196/15., 196/22. sz.), noha a kor hitvitázó irataiban sem kímélték egymást a civakodó felek, és a végvári katonaság nyelvének a féken tartására is ismételt, de kevés sikerrel tettek kísérletet az egykorú rendtartások. A katonáik közt forgolódo parancsnokok sem tudták kivonni magukat e szitkozódó stílus hatása alól, ha káromkodásra nem is vetemedtek.

Az alább közölt iratokban, a kérvények e sokaságában a sztereotipen visszatérő egyszerű segélykérések mellett az élet tarkasága is mozaikszerűen tükröződik.

Supplicationum merita 1641–1642.

55/1. Szentpeteri^a Vajda Nagj Miháli jelentvén fogyatkozott állapotját, azon könyörög Nagyságodnak, mindennapi táplálására való eleséget méltóztassék Nagyságod rendelni, mivelhogy az háza népét is föl akarja hozatni, Nagyságodat kéri, adasson neki két szekeret, mellyeken elhozathassa. Pánkaszban nevez egy pusztá helt, mellyet eleinten néminemő Toot Ambrus bírt. Nagyságodnak könyörög, méltóztassék neki adni azt a darab pusztá földet, amíg Nagyságod ígérete szerint más helt adat neki, az kastélhoz közeljebb. Az posztója felől is emlékezik, Nagyságod méltóztatnék megadatni.

Ennek adjanak Csakaniból^b gabonát cub. 6, s az minemű pusztát kér, ha senki nem lakik benne, pusztán áll, adják fel nékie. Az két szekeret is adassák meg neki, Eőrségből hogy hozza fel feleségét.

^aÓriszentpéter ^bNagycsákány

55/2. Szalafeien^a lakozó Kálmán Giörgj jelenti Nagyságodnak, mivel hogy az atyja az Nagyságod szolgálja volt, házakra ütven az törökök, ötöd magokkal vitték el. Az falubeliek peng azelőtt azt fogadták volt nekik, ha szintén elvinni is az török, kiszabadítják, csak fizessenek velek egyaránt. Mast immár semmi segítséggel nem akarnak lenni. Könyörög Nagyságodnak, parancsolná meg Nagyságod nekik, hogy segítséggel legyenek, kolduló levelet is kér.

Tisztartó uram hivassa az ispánt vagy őrnagyot, s menjen végére, ha reá feleltek, el kell igazságtanok, az hódoló levelet írják meg nekie.

^aZalafő

55/3. Borton^a lakozók, Bilthom Mert, Treffler Tomá és Radafalvai^b Berkes Hanz, mellyek az borkóstolásért árestomban tartatnak, tagadják ebbéli cselekedeteket, olbendorfiakra és dobfalvaiakra^c adják az vitát, hogy ők vitték volna Rohoncra^d azt az két hordó bort, s mindkettőt levítették az szekerekről, s azért lett héja az boroknak. Ezen supplicatiojokban megint azt írják, hogy némely rosszak ittak azokban az borokban, de vízzel nem vesztegették. Nagyságodnak könyörögnek, ne cselekedjék vélek érdemek szerint, hanem méltóztassék eleresztetni őket.

Miről soplicáljatok, értjük, azért ez semmi mentség, hanem olyan válaszatok tinétek, amint az poniciaknak^e az latorságtokért, hogy affélét merészelték próbálni.

^aRauchwart im Burgenland ^bRudersdorf ^cDobersdorf ^dRechnitz ^ePunitz

55/4. Nojstiffen^a lakozó Stumper Jerigh jelenti, hogy az elmúlt esztendőekben más úr jószágból jött az Nagyságod jószágában, apró nevetlen gyermeki lévén, Noystiffen^a egy fertály pusztahelt vett föl, és reá akar épülni. Nagyságodnak könyörög, valami kevés gabonával méltóztassék megsegéteni.

Így lévén állapotja az soplikánsnak, adjanak rozst cub. 2. innéd.

^aNeustift bei Güssing

55/5. Czákani^a Nagj Giörgj vajdáné könyörög Nagyságodnak az Nagyságod körmendi törvényszékén a minemő deliberatioja adatott Czinegh Benedekre, a szerint Nagyságod méltóztatnék megelégtetni.

Nem lehet más vállalja már, várjon az törvénytől, az mint kiadtok Czinegnek.

^aNagycsákány

55/6. Orbanfalván^a lakozó Taics Jerigh jelenti Nagyságodnak, hogy ez elmúlt napokban az Szambafai^b hegyen egy kis szőlőcskét vett föl, melyet nemrégén kezdett építeni, mely szőlőt mast az kolosvari^c házomhoz akarnák foglalni, aki soha odavaló nem volt, és hegyvámzabot kérnek tüle, Nagyságodnak könyörög, engedné meg neki, mivel az a szőlő még igen nevetlen, hegyvámot sem adott még róla, az szabadságnak az ideje sem tölt ki.

Kegyelmed tisztartó uram, menjen végére ennek, s informáljon róla, miben legyen állapotja!

^aOrbánfalu, Urbersdorf ^bSzombatfa, Sumetendorf ^cGalasár, Glasing

55/7. Daniel Peter uram szolgálja az minemő legént megölt, annak az felesége könyörög Nagyságodnak, Nagyságod tekintvén nyomorult, gyámaltalan voltát, méltóztassék egy néhány köből gabonát adatni neki. Az ura díját penig, ha meg akarnák is adni, soha föl nem veszi.

Újvárat^a adjanak rozst cub. 3. Az ura díját hogy fel nem akarja venni, nincsen esze, mert ha ezt megölik is, az ő ura azzal fel nem támod, jobb volna felvenni, úgy tetszik.

^aNémetújvár, Güssing

55/8. Fuzessen^a lakozó Edlmon Mertné jelenti Nagyságodnak. Tavaly, hogy az ura megholt, Nagyságod tekintvén nyomorult özvegy voltát és nevetlen árváit, adott volt szabadságot neki rabotból és adazásból, míg az gyermeki fölnevelkednek, de tisztartó uram avval nem gondolván, hanem azt kívánja tüle, hogy újabb confirmatiot hozzon Nagyságodtul azon szabadságról. Nagyságodnak könyörög, mutassa előbbeni kegyelmességét hozzá.

Tisztartó uram, ha úgy van, hogy azelőtt már adtunk volna szabadságot neki, akomodálja ahhoz magát kegyelmed.

^aRábafüzes

55/9. Kaponán^a lakozó Soos Giörgjnek meghagyott özvegye jelenti Nagyságodnak, hogy az atyja, Kovács Balás, minek előtte meghalt, testamentomot tevén, ezen leányának hagyott egy fertály helt házastul, az fiának is egy fertály helt házastul, azmint az testamentum levélből megtet-

szik. Az öccse ebben mindezekig semmit meg nem adott neki. Nagyságodnak könyörög, Nagyságod adassa kezéhez azt az egy fertály helt.

Tisztartó uram parancsolja meg, hogy igazsátság el törvény szerént kösztök az dolgot.

^aKerkáskápolna

55/10. Ispankon lakozó Peter Tamás jelenti Nagyságodnak, hogy ez elmúlt esztendőben az törökök miatt nem lévén maradása, kénszerítetett onnénd eljüni, azuta fogva fél helihez aminemő földel voltanak, mind Botta Balás bírta üket, senkinek semmit nem fizetett, sem nem szolgált róla, az földeket mind elvesztegette, eleget tiltatta, hogy többöt az földeket be ne vesse, de semmit nem gondolt vele, 4 hold földeit bevetette, Nagyságodnak könyörög, adassa neki azt az négy hold vetést.

Eszt is igazsáttassa el kegyelmed kösztöttök törvény szerént vagy másképpen, az mint jobb leszén.

55/11. Kapolnán^a lakozó Berkes Mihaline jelenti Nagyságodnak, hogy vagyon annak 39 esztendeje, hogy az atya az eörségiektül küldetett volt Kanisára valami levelekkel, ugyanakkor az törökök odavesztették. Erötelen lévén az anyja az fél heltül való szolgálatra, mely hel vagyon Senieházán,^b ugyanakkor mindjárt Roká Miklas nevő ember elfoglalta, és hatalmasul bírta mindennemő szolgálattól és adazastól szabados lévén, mivelhogy ennek jó örög hat fia vagyon, azon helt örömöst visszavennék és reá épülnének. De Roka Miklos fia azt pretendálván, hogy 12 forintban volna nála zálogban, ezen dologban törvénye is volt, s meg köllött volna bizonítani neki öreg emberekkel, hogy zálogban vagyon nála. Elment, két ifjú legént vett mellé, akik akkor ez világon sem voltak, és azokkal bizonított; itt az törvény azt deliberálja, hogy az 12 forintot letévén, úgy nyúlhasson az helhez. Az a' törvény igen heletlenül [!] lett. Nagyságodnak könyörög, méltóztassék megparancsolni, hogy öreg emberekkel esküdjik meg azon, hogy zálogban vagyon nála.

Miről soplikálj értjök mind tetőled és mind az más féltől, mivel az törvény úgy találta, hogy bizonítson és megbizonýtotta. Abban kell maradni, mert nem bizonítottál, mert ellene más mód nincsen már benne, hanem az tisztartó válaszádsával légy kontentus.

^aKerkáskápolna ^bSenyeháza

55/12. Eörségben Kerkáskapolnán lakozó Szipos Mihaline jelentvén szegénységet könyörög Nagyságodnak, hogy robotból és szárazpénzből¹ lenne engedelemmel neki, míg hat apró árvái fölnevelkesznek, azok fölnevelkedvén, Nagyságod jobbágyi lesznek.

Ha így van, tisztartó uram informáljon felőle.

55/13. Kapolnán^a lakozó Cziga Balasné könyörög Nagyságodnak, tekintvén árváinak neveletlen voltokat, méltóztassék két esztendőre való szabadságot adni robotból és adózásból.

Erről is informáljon tisztartó uram kegyelmed.

^a Kerkáskápolna

55/14. Kapolnás faluban^a lakozó Bekés István jelenti Nagyságodnak, volt egy nénje, aki férjhez ment Velemelre,^b Dobrához^c tartozandó faluban Soós Giörgyhöz, melynek az ura meghalván, megint visszajött Kopolnára.^a Hamis testamentom levelet iratván, az minemő fertály hele maradt az atyjától, el akarja tüle venni, abban az jószágban penig atyjától maradt jószág leányágot nem illet. Könyörög Nagyságodnak, ez ellen tartsa meg igazságában, és ne engedje háborgatni.

1 Szárazkocsmapénz.

Tisztartó uram, láttassa meg kegyelmed eszt törvény szerént kösztök, s igazszéttassa el kösztök az dolgot kegyelmed.

^aKerkáskápolna ^bVelemér ^cDobrafalva, Dobersdorf

56/1. Poka Szakacz kér vetni való két köből hajdinát.

Az 2 köből hajdinát inned Újvárról^a adják meg neki.

^a Németújvár

56/2. Szegény jobbágya asszony Nagyságodnak özve[gy], egy fertály helt bír, gyermeki vannak, apródok. Könyörög szabadságáért.

Erről az tisztartó informáljon.

56/3. Vörösküben^a vagyon fogva Nagyságod jobbágya, Lénáricz Mihalj. Három felesége vagyon, s azért fogták meg is, a' rossz emberségért. Mindazonáltal az előbbi felesége könyörög, Nagyságod írna mellette Pálffy Uramnak szabadulása végett, mert még egyszer hozzá akarja venni.

Ha még egyszer idejün supplicálni, kiveretem az várasból.

^aČervený Kameň

56/4. Szalafejen^a lakozó Kálman Giörgj könyörög azon, mivel ő egyaránt fizetett a polgárokkal a kanizsai törököknek, s mégis elvitték ötödmagával. Hogy Nagyságod hagyná meg a falubelieknek, lennének segítséggel szabadulásokban, ha úgy nem is adatta vissza vélek azt az pénzt számára, melyet a törököknek fizettek, úgy mint a több polgárok.

Írjanak egy levelet oda, hogy az dolog így lévén, adják vissza azt az pénzt neki, az kit kezikbe fizetett az szalafejeieknek.

^aZalafő

56/5. Boldisár és Ferencz porkolábok vetni való hajdináért könyörgenek Nagyságodnak.

Adjanak mindenkinek három-három köblöt.

56/6. Az canisai^a deák Nagyságodtul kegyelmesen érteni kívánja, ha Nagyságod akarja-e venni szolgálatját vagy sem: ha nem, Nagyságodat alázatosan kéri, bocsássa el.

Megértettük, miről supplikálj. Azért igenis vesszük szolgálatodat, ha venni nem akartuk volna, ide sem küldtünk volna, de még eddig nem érkeztünk reá, hogy rendbe vihettük volna, hanem még egy kevés ideig légy patientiával, mentül előbb lehet, azon leszünk, hogy elrendeljük állapotodat.

^aNagykanizsa

56/7. Szent Peteri Kalmán Giörgj Ispánk nevő falujában kér egy pusztá helt, mely volt ennek előtte Kovács Miháljé.

Ha vagyon arra való hel, adjanak egy pusztát neki.

56/8. A füzesi^a disznópásztor kér Füzesen egy pusztá fertály helt, mely ennek előtte is olyan embereké volt, a Nagyságod marhái pásztora.

Adjanak ennek is egy fertály helet, ha vagyon.

^aRábafüzes

56/9. Az elmúlt napokban írt volt Zemljen Balás Nagyságodnak, hogy elvétette a csáktornyai^a szabóknak marhájakat, azért, hogy a Nagyságod jobbágyit mód nélkül vesztegetnék a mura-közi katonák, mert ezek a csáktornyaiak neki kerülvén Szalafejen^b lakozó Bokor Jánosnak, ez is

szabó, vették el hasonlóképpen minden marháját. Könyörög Nagyságodnak, írta mellette, hogy adnák meg marháját.

Simon Jánosnak írta effelől, hogy adassa meg marháját, és hogy az katonák ellegyenek az jobbágyim háborgatása nélkül, ők tészik az latorságot, és ha itt tartóztatnak érette, ők ismét többet tartnak, az melyből semmi jó egykor nem következik.

^aCakovec ^bZalafő

56/10. Sz. Peteri^a tizedes Siska Márton kér pénzeért török rabot, hogy válthassa ki Canisáruul a fiát.

Rabot tall. 100

^aÓriszentpéter

56/11. Király Gjörgj, Király Gergely, Czakanjban a lakozók, Gosztoni alól jötenek Nagyságod alá, s Nagyságodat szolgálják fegyverekkel, de az atyjok is Nagyságod jobbágya volt, csak-hogy elszakadt volt Gosztoni alá. Most Gosztoni azt praetendálja, hogy néki jobbágya fiai, mely nem igaz, s őket kívánja háborgatni. Könyörögnek, Nagyságod írjon Gosztoninak, legyen el afféle nélkül.

Az tisztartó hagyja meg az Csakanj^a ispánnak, ne hagyja háborgatni ezeket, ha mit nem igazal Gosztonj Janos, keresse törvénnel.

^aNagycsákány

56/12. Roka Bálinth Sz. Peteri tizedes írja egy rabját lenni itt az Nagyságod tömlőcében, melyért Nagyságodtul kér, de nem írja, mit.

Kub. Rozs 35²

56/13. Cseh János rab levelet kér. Canisán volt fogva. [!] Kétszáz tallér sarca Canisán volt fogva.

Írják meg az levelet nekie.

56/14. Farkas Kerekiárto könyörög szabadulásáért, mert fogva van itt. Oka az, hogy két felesége van, a' körmendi törvény Nagyságod gratiáján hagyta, az első felesége megengedett néki, az utolsót megtartja, Nagyságodnak jobbágya akar lenni.

Keressék föl az porkolábok az vár környékén, ha úgy vagy az mint írja, hogy az törvény az mi gratiánkon hagyta, s az felesége is megengedett, keressen jo kezeseket, hogy sehová nem megyen az vártul, hanem itt az álgyuk körül és más szükségekbe munkálószik és véghez viszi. És ez szerént bocsássák ki.

56/15. Barbelj Miklós ennek megvan, már csak Nagyságod effectuálja.

Adjanak egy szekeret neki, hogy az portékáját hozza föl Körmendről, azután jujjön föl Rohoncra és az conventioját megadjuk neki.

56/16. Két borti,^a tizenöt puniczi^b jobbágy könyörögnek azon, hogy Nagyságod lenne valami engedelmisséggel a bírságban, melyet rajtok akarnak venni, hogy megtréfálták a Nagyságod bora-it. S most ugyan nem is adhatnak semmit, hanem várnák jövendő termését szőlőjöknek.

Megértettük, miről supplicáltak, azért semmit most nem engedünk, hanem azt megcselekesz-szük, hogy az mint írtátok, az szerént megelégetettek, és elvárunk, de így, hogy kezet hozzatok, hogy akkor megelégetettek, mi is akkor meglátjuk, ha kell, valamit elengedünk benne, avagy nem.

2 A szám áthúzva, rosszul olvasható.

Tanuljátok másszor, hogy az Úr borának békét hagyjatok, hanem inkább vizet igyatok, mert az Úr borának drágán esik pinti.

^aRauchwart ^bPunitz

56/17. Dobrai^a viceporkoláb Nikos Benedek azon könyörög, Nagyságod tisztességesen bocsátassa ki az tisztból, mert nincs módja tovább az szolgálatban, mivel háza messzi lévén, mindene vesztében vagyon, más az háza Csáki uram földjén vagyon, annak is fél az haragjátul, fizetése is inkább mind kevesebbül, nemhogy többülne.

Miről supplicálj, megértettük, azért ha nem akarsz tovább maradni, mi az magunk részéről mindigárt választ adhatnánk, de mivel Forgácsné Asszonyomnak is köteles szolgálja vagy, először végezd el ott dolgodat, és azután mi is választ adunk.

^aDobrafalva, Dobersdorf

56/18. Dobrai^a darabantok az Nagyságod előbbi resolutioja szerint kívánják, hogy hátramaradott fizetésekről contentáltassa Nagyságod, azon kívül miulta Nagyságod bírja is Dobrát, mindeniknek 4 köből gabonája vagyon hátra, azt is kéri, mivel semmi földök nincs, az kiről élnének.

Miről supplicáljanak ezek Christof uram megérti kegyelmed. Azért informáljon kegyelmed bennünket felőle, ha úgy vagyon, az mint írják, valahonnéd deputálnunk kell nekik.

^aDobrafalva, Dobersdorf

56/19. Csakani^a öt hajdú könyörög, Nagyságod ne hadná valami kevés gabona nélkül, mivel földök sincsen, az árvíz is sok kárt tett nálok és életjek sincsen.

Samár Mihály, Mazalin János, Tarrod István, Gombos István, Szabó Mihály. Ezeknek egyiknek-egyiknek adjanak Csakanból három köből gabonát, felét búzát, s felét rosot.

^aNagycsákány

56/20. Ponicziai^a mindnyájan jelentik Nagyságodnak, hogy soha, miulta Poniczot megszállották az horvátok, heladó sajttal és vajjal nem bántották őket, hanem mast erőltetik, hogy valamint az német vidék, ők is úgy adózzanak és fizessék meg az sajtot és vajat, nyilvánvaló dolog peng, hogy őknek sem földök, sem rétjek úgy nincs, mint az németeknek. Nagyságodnak könyörögnek, evvel az szokatlan adóval ne bántassanak.

Megértettük, miről supplicáltok, azért most nincs ürességünk [!] hozzá, hogy az régi urbáriumot megnézhessük, hanem idejövén másszor, megkeressük, és ha úgy találaitik, hogy nem tartoztok vele, ezután is meg leszen engedve.

^aPunitz

101/1. Egész Szalonaki^a vidéktül az hel adó gabonát pénzüil akarják beszedni az Nagyságod parancsolatja szerint, az mellynek egyben szerzésére elégtelenek. Könyörögnek, hogy Nagyságod előbbeni igazságokban megtartván, gabonául adják meg az szokás szerint.

Eztőt én az ti könnyebbségtekért akartam cselekedni, mivel az végekben kell profont gabnát köldeni, s attól az szekerezéstől akartalak könnyebbé[en]i s azért akartam pénzt venni, hogy ott alatt azon gabnát vétetek, az a ti akó gabnátok³ helet.

^aSchlaining

101/2. Pöszer Oszmán könyörög, hogy Nagyságod három avagy négy köből gabonát adatna néki, mert igen fogyatkozott állopottal vagyon kenyérbül.

Uyvárat^a adjanak néki búzát, rozsosot cub. 2.

^aNémetújvár, Güssing

3 Akógabona: a földesúrnak járó egyfajta jobbágyi szolgáltatás, amit nem terméshányadban, hanem fix mennyiségben állapítottak meg, a gabonakilenced helyett adták.

101/3. Kulcsár Christandlj jelenti, hogy az utolsó égéskor az napa házatúl jött ki az tűz, mind ő s mind pedig az városiak sok kárt vallottanak az tűz miatt, mely mint jött legyen ki, senki sem tudja, azon kárvallásokért az kárvallott emberek azt kívánják, hogy egy esztendőbeli Nagyságodnak járandó adókat ezen kulcsár megadja, mely extendáltatik kétszáznyolcvan forintra és egynehány pénzre, melynek hogy szerét vehesse, elégtelen hozzá, mert mindene elégett. Könyörög, hogy Nagyságod lenne oltalommal hozzá, és ily praetensiojok ellen oltalmazná meg Nagyságod.

Tisztartó uram ennek az dolga súlyos, úgy látom, de nem írja, ha az váras törvénnyel látni, vagy csak úgy vetették rája, informáljon róla, mert ezt is megfizesse, s az mi bortékozlást elvesztetet héiában, azért fizetni kell, annyival nehezebb leszen az dolga neki.

101/4. Oláh Palkó jelentvén, hogy Szigeten^a innend vagyon valami pusztaföld, könyörög azon, hogy Nagyságod adná nekie egy esztendeig, és vetethetné be gabonával.

Nem tudom itten semmi földemet, menj jobban végére s add értésemre, hol van az két hold föld.

^aŐrisziget

101/5. Bolffaj^a bíró és az egész falubeliek jelentik, hogy az conscriptiokor valami három rétet tudatlan emberek eltagadtak, nem tudván, miben legyen az réteknak állapotjuk, melyért Reues György száz talléron marasztotta bírságon, hogy Nagyságodnak letegyék. Könyörögnek Nagyságodnak, hogy Nagyságod engedné meg, mert tudatlanságbul esett.

Ez nem igaz, hogy tudatlanságból esett volna, hanem latorságból cselekedték, s nem engedjök mind meg, hanem csak az felét, másszor ne legyen.

^aWolfau

101/6. Kapronczay János könyörög Nagyságodnak, Nagyságod fizetésében adna nékie bort és gabonát az takarásra, mert szűkült állapottal vagyon, és ha Nagyságod kegyelmességét hozzája nem nyújtja, az takaráshoz vékony szerrel léssen.

Bort gabonát nem adhatok, mert sok kell az mi számonkra, majd fizetjök az házi udvar népének, akkor neked is adnak.

101/7. Czánj György Bükj Jánosnak adta volt egy házat zálogban, mellyett mast Taba János bír, és záloglevél mellett törvénnyel akarván keresni, de törvént nem akar álloni. Könyörög Nagyságodnak, hogy Nagyságod parancsolná meg Taba Jánosnak, és az Nagyságod körmendi törvényén compareálna s törvény szerént igazodnék el köztök, az zálog pénzzel már kínálta, de föl nem akarta venni Taba János.

Az körmendi tisztartónak írnya, hogy az váras bírójának hagyja meg, hogy ne vontassák egyik terminosról az másikra, hanem lássák meg, kit illet.

101/8. Póka Tamás könyörög, hogy Nagyságod az takarásra adna nékie valami öt akó bort. *Uyvárról^a adjanak néki bort akó 3.*

^aNémetújvár, Güssing

101/9. Kapitány uram Horuat Matyast, Genczj Bálintot megfogatta és az Nagyságod várában küldtő, mellyre semmi vétkek nincsen, az kik vétkesek voltak, azok elszöktének. Könyörögnek, hogy Nagyságod jó kezesség alatt bocsátotná el, az mikor kívántatik, mindenkor elő állonak az törvényre.

Nincsen mód benne, hogy kezességen kibocsáttassatok, mikor kell, elő nem áléjták, mint már ennyihányon [!] történt, mert börtelen nem fogták meg.

101/10. Köveskútj Sándor meg akarván házosulni, és igen vékony állapottal vagyon és lakodalmának kiszolgáltatásához könyörög, hogy Nagyságod valami kevés bor nélkül ne hadná.

Uyvárról^a adjanak ennek bort akó 5

^aNémetújvár, Güssing

101/11. [kihúзва: Christoph deák anyja]

Boczkor Tamásné ura adott volt Christoph Deák anyjának két ökröt, mellyekért adott két hold földet és két szekér szénára való rétet zálogban. Christoph deák megjöven, hatalmasul elvette tőle az földet és rétet, az ökrök ára is oda vagyon, mely felől könyörög viceispán uramnak, hogy contentáltassa azon adósságáruul Christoph deákkal, az mely supplicatiot Nagyságodnak beadott, hogy Nagyságod eligazétsa.

Ehhez nincsen semmi dolgom, menjen viceispán uramhoz, s igazétsa el ő kegyelme, hiszen mind nemes emberek vagytok.

101/12. Erről Nagyságodat tisztartó uram informálja, miben legyen állapotjok.

*Értjök az Kegyelmed információjából, hogy nem bírnak az földekkal ezek, hanem Óvárt,^a Sámfalvát^b adják hozzájuk segétségöl, úgy mint szántásra és gabnahordásra, hát rendeljék mel-
léjek segétségöl ezeket a fallukat, amazokhoz, könnyebbségért.*

^aBurg, Pinkaóvár ^bHannersdorf

101/13. Körmendi katonák, Katafaj András, Török Boldisár, Bikalj Márton, Konda István könyörögnek, hogy Nagyságod egynehány köből gabonát adna nékiek szolgálatjokban computálván.

Keörmenden adjanak egyik-egyiknek búzát rozsot cub. 2.

101/14. Körmendi hajdúk: Gál János tizedes, Fodor György, Horuat Matyas, Nemet Ferencz könyörögnek Nagyságodnak, Nagyságod valami kevés gabona segétséggel lenne nékiek.

Keörmenden adjanak egyik-egyiknek húzát, rozsot cub. 2.

101/15. Perenyében lakozó Somogyi Ferencz vett egy irtásföldet fl. 64, mellyrül jár Nagyságodnak esztendőnként zab cub. 13, kappan 12. Könyörög, hogy Nagyságod esztendőriül esztendőre engedné meg az zabot, régi jámbor szolgálotjára tekintve.

Nincsen mód benne, mert feles lovonk eszi az abrakot nekönk.

101/16. Kouacz Marton és Varga Martonné igyefogyott szegény asszonyok lévén könyörögnek Nagyságodnak, hogy az esztendőbeli adójakat engedné meg Nagyságod nekiek, mert elég-telenek az megadására.

Informáljon az tisztartó erről bennök.

101/17. Győruarot körmendi hajdú Fodor György vett volt zálogban Csontos Jánostul valami földeket, Csotos [!] János Kanisa alatt elveszett és az felesége férhez ment s mas azon földeket mással kiváltatta, az pénzt föl nem vette, hanem a bíró kezénél vagyon. Könyörög Nagyságodnak, hogy azon földeket szabadéttatná kezéhez Nagyságod.

Az keörmendi tisztartó igazétsa vagy igazíttassa el törvény szerént köztök.

102/1. Harasztifaluiak mind fejenként jelentvén, hogy az határjárásnak terminussa már elközelgett és igen vékony állapottal vannak, könyörögnek, hogy Nagyságod akkorra két csöbör bort és hat köből gabonát adatna nékiek.

Pénzért adatok, de ingyen röstellem, mert nekem is feles költségem leszen akkor s máskor is, ez kölemben nem léssen.

102/2. Rohonczi^a tartománybélieken az pombaj pénzt kérik, mellynek szerét nem tehetik mastan, könyörögnek, hogy Nagyságod várokoznék, az aratás után könnyebben szerét tehetnék és az mint az pénznek járása vagyon az Nagyságod jószágában, az szerént szedetné be Nagyságod tőlök.

Egy órát sem várok, hamis kurafiak, mivel mindenkor az volt ebben az jószágimban szokás, hogy Szent György, Szent Mihály napján adták be az pénzbeli adót, az egyik régen elmúlt, az másik is majd eljön egyszersmind, nehezebb volna fizetni az pénzt.

^aRechnitz

102/3. Nagy Csatáriak^a Gusina Mattyas igen megöregedvén, elnyomorodott, apró gyermekivel együtt, könyörög, hogy Nagyságod az akó gabonából és pombaj⁴ pénzül lenne kegyelmességgel hozzája. Horuat Mattyas, Gusmics Balas zsellérek lévén, ezek is könyörögnek, Nagyságod az pombaj pénzül lenne engedelemmel nékiek.

Az elsőnek az esztendőbéli adaját megengedték tisztartó uram, de az másik kettőnek semmit sem, mivel hazudnak, másszor az válaszok három pálca leszen az hazugságért.

^aAlsó-, Felsőcsatár

102/4. Velemben Horuat Lőrincz szintén elnyomorodott és betegesült s az Nagyságod robotjához és adózásához elégtelen szegénysége miatt. Könyörög, hogy Nagyságod az adóból és robotból lenne egy ideig engedelemmel, míg meggyógyulna, mert mast nem szolgálhat sem adózhatik Nagyságodnak.

Ennek is legyen szabadsága ez esztendőben való állapotjában mindentől, talám meggyógyul, vagy gyermekei jobban felnőnek, hogy szolgálhat.

102/5. Falusi István és Falusi Gyurka között az minémő osztály volt, azzal nem contentus Falusi István, könyörög, hogy Nagyságod parancsolná meg Falusi Gyurkának, és az Nagyságod törvényén compareálna, hogy törvény szerént revideáltatnék.

Írjanak az tisztartónak, hogy hagyja meg az mi szónkkal, hogy az mi törvényenkhez tartsa magát, az mint az más pars kéri.

102/6. Körmendi katona Büki Péter könyörög, Nagyságod valami kevés gabonát adna nékie, ha szintén szolgálatajában computálja is Nagyságod.

Búzát, rozsot cub. 2.

102/7. Körmenden Nagy Istvan házat akarván építeni, könyörög, hogy Nagyságod építésére adatna fákat és Nagyságod arra is rendelne segítséget, hogy be is hozhatná.

Az uyváry^a tisztartónak írjanak, hogy azt az fát adassa meg neki az erdő kára nélkül, és az mi segítséggel lehet is.

^aNémetújvár, Güssing

102/8. Alhói^a Foraor Hanz bír egy fertály helt, mellytül nem adózhatik, sem szolgálhat, mert igen megnyomorodott és sánta. Könyörög, hogy Nagyságod adna szabadságot nékie.

Értjök, hogy az hegyből nem akarsz alájönni s azért vagy szegény, de az hegyben nem szenvedjök, hogy lakjál, hanem az faluban menj lakni, az mint az urbáriomban is beírtak, ahhoz tarts [!] magadat.

^aAlhau

102/9. Samfaluán^a Horuat Marko az pombaj pénznek szerét nem teheti, mert igen szegény, sem vonyó marhája, sem fejős tehene nincsen, egy falat kenyérré sem verrad, könyörög, hogy Nagyságod engedné meg nekie, mert elégtelen az megadásához.

Ennek az pombain pénz adaját megengedték ez idén neki.

^aSámfalva, Hennersdorf

102/10. Rohonczi sütő inas Krobot Christandlj jelenti, hogy egy szegény öreg ember anyja vagyon, és Óhszalokonon^a bír egy fertály helt, melytől sem adózhatik, sem szolgálhat, ő maga pedig éjjel-nappal az Nagyságod szolgálatjában forgóldik. Könyörög Nagyságodnak, hogy Nagyságod egy ideig adna róla szabadságot.

Ennek az sőtőgyermek anyjának adjanak esztendeig való szabadságot, mivel itten szolgál.

^aAltschlaining

102/11. Ez szegény özvegy asszony az mostohafiával megosztótván, az osztály után egy gyermek megholt, mellyért az mostohafia az osztályt föl akarja bontani. Könyörög, hogy Nagyságod ilyen igazságában ne hagyja megháborítani, hanem legyen oltalommal Nagyságod nékie.

Vagyon válaszd Temlien Ballas levelében, tarts [!] ahhoz magadat.

102/12. Rakicsánj mezőpásztor, Kiszilak Mihály, az felesége vétkeiért feleségével együtt fogták meg, és az törvény fölszabadította őket, és az tömlőcváltságpénzt meg nem adhatja szegénysége miatt, mellyért az porkoláb ismét fogsággal fenyegeti. Könyörög Nagyságodnak, hogy Nagyságod parancsolná meg Wragouciznak, és az tömlőcváltságpénzt engedné meg nekie.

Régi szokás ez az váraknál, én teérted el nem veszem, azért keresd kedvét az porkolábnak.

102/13. Berkifaluaiak jelentik Nagyságodnak, hogy köztök hét hajdú lakik, azonkívül több szegény özvegy asszonyok is vannak, az kik semmi segítségekre nincsenek, és az katonák lovait ismét Nagyságod reájok szállétja. Könyörögnek, hogy Nagyságod parancsolná meg nékiek, ők is az katonák tartásában lennének segítséggel, avagy kevesebb számú lovakat szállétana reájok Nagyságod, és az ételek felől is tenne dispositiot Nagyságod, mert az mit főzhetnek, az lovasok azt meg nem akarják enni.

Mikor annak ideje eljő, akkor értésetekre leszen akaratonk, s ahoz tartsátok magatokat.

104/1. Nagyságod jobbágyi, Paszkoncza Adam és Bakos György az napokban küldötték volt fiokat másokkal együtt Egerszegre^a ökröket vásárlani, és az országúton szigetiek^b reájok ütvén, úgy mint Nező Peti, Kasza Janos és Lapis Balas többedmagokkal, mentéjeket, dolmányokat, pus-kájok és huszonöt tallért készpénzt tőlők elvontak. Könyörögnek, hogy Nagyságod azokat latrokat fogatná meg, és kárvallások térülne meg.

A szigeti^b vicehadnagynak írjanak, Tompos Peternek, hogy keresse elő és adassa vissza, mert ha nem, rosszol járnak érte. Az én jobbágyim fosztogatási nélkül ellegyenek, mert rosszol járnak érettek.

^aZalaegerszeg ^bSzécsisziget

104/2. Kerkas Kapolnán Abraham Benedekné ura adott öt pénzes adó helre tíz forintot Kosa Gergely vajdának, ily okkal, hogy az maradéki addig el ne vehessék magától, se maradékítúl, míg az tíz forintot le nem teszik, sőt ha valamely földet megganéjoztak, és azon idén letennék [!] az pénzt az helért, az megganéjozott földet három esztendeig el ne vehessék tőlők. Mast Kosa Janos Szent György napján eltiltotta tőle és otthon nem létében három forintot vütt házához, és azzal akarja az tíz forintot megtéríteni. Könyörög Nagyságodnak, hogy ily igazságában ne hagyja, hanem fogjon mellette Nagyságod és az tíz forint tétessék le nekie plenarie, az mint az kötések tartja.

Ilyen suplikatioval rossz emberek, mért buséttok, hiszem van tisztartótok, ahhoz menjetek az ilyennel, eligazítaná köztetek az dolgot, ha nem, úgy jönnétek osztán énhozzám, akkor más válaszatok lenne, így is oda menjetek az tisztartóhoz, ő eligazítja köztetek az dolgot.

104/3. Nagyságod jobbágya, Apati Lőrincz és Apati Mihaly katona. Ezeknek az bátyok, Apati Balas meghalván, és az felesége, míg az bátyok híret nevét viselte, semmiben nem háborogtatták, de mast férhez ment, és sem fia, sem leánya nem maradt, és maradt valami pénzen vett jószága, az mely de jure őket illeti. Könyörögnek, Nagyságod szabaddéttatná kezekhez azon jószágot.

Tisztartó uram, az őrnagytól és ispántól ez dolognak menjen végére, mi kárban s illeti-e ezeket s informáljon róla, mert az más parst sem bánthatni törvéntelenül.

104/4. Ratotj Gaspar kovács, Sipos Istvan, Gosztoni Istvan kovács, Sidó Janos, Ratoti Szabo Benedek könyörögnek Nagyságodnak, Nagyságod szolgálatokban adna nékiek valami kevés bort.

Jó vitézek, nincsen mód az bor adásban, mert igen kiadták, kevés van már, s nekünk sokra kell az bor.

104/5. Sennyében^a Szardi Kouacz Peter másodmagával Szombathelről ment volna haza, és Szentgyörgyvölgyi Janos az országuíton őket meg akarta vagdalni és lödözni, de az puskája nem szolgált, ez is maga oltalmában az lórúl levonta másodmagával és megütögették, melyben történt halála, melynek haláláért erős fogságban tartatik. Könyörög, hogy Nagyságod írna mellette Rumj Mihalyné asszonyomnak, ő kegyelme az megholt ember feleségével békéltetné meg, és az díját tehetné le nékie. Az minemő lovat Nagyságod hozzá küldött, nem leszen semmi nyavalyája.

Ezt úgy látom, jó barátom emberhalálban jár, nem örömet ártom kezemet hozzája, lássad, ha végezheted [!] dolgot s ha írnék is, nem hiszem, hogy semmit is cselekednék mostan az felesége az megölt embernek, illy ujontában, azutta idővel talán inkább.

^aSenyeháza

104/6. Körmendi égettbor égető asszonyok jelentik, hogy az miulta Nagyságod megtiltatta az égett bor árulást az körmendi városon, az ulta nem árultanak, mast az égett bornak égetéséül is eltiltották őket és nem szabad égetnyek. Könyörögnek, hogy Nagyságod engedné meg, és égethetnének, az Nagyságod városán, ha közülök valamely az égett bor áruláson tapasztaltatnék, Nagyságod büntetné meg érdeme szerént, hanem más urak jószágában és vásárokon fogják árulni.

Ez hazugság, mert ha az egyiket megengedjök, másikat is annak szeszi alá megcselekszik, de ha azt cselekszik, csak hogy égetik, és nem árolják, azt megengedték, de ha valamelyet meg tapasztalok, hogy áról, vagy meghalljok, hát 100 forint bírságot veszök rajta.

104/7. Inczedj^a Koczondj Marton Fordely Martonnétul vett fél helet hat forinton, Fordely Thamas és Gergelynek szerzésekbül, melyet reá is írtnak. Fordely Thamas mast az maga házát el akarja adni, és ezen fél helet praetendálja tőle. Könyörög, hogy Nagyságod tartóná meg azon helben.

Tisztartó uram informáljon erről bennönket, mi kárban van ez a dolog.

^aDümbach

104/8. Tallhordo Marczin szentiváni adójával tartozik fl 5, könyörög, hogy Nagyságod engedné meg szolgáltójában computálván.

Tisztartó uram, engedjék meg ezt neki szolgálatjában.

104/9. Czatarj^a Zabracz Mattyas ökreit Puskaricz Farkas szolgálja hajtotta volt be, semmi kárban nem kapván, melyekért ment, hogy eleressze, és el nem eresztette, hanem rútol szidal-

mazta, ez is hasonlóképpen vissza felelt, melyért az ká[n]torban⁵ bírságon maradt. Könyörög, hogy Nagyságod engedné meg nékie.

Semmit sem engedek meg mostan, hanem az mikor kiadjok az tisztartónak, hogy kitől mit szedjen be, akkor meglássok, mit engedünk el benne.

^aAlsó-, Felsőcsatár

104/10. Ménespásztorok Szabo Janos és Czörkemy Mihaly öt esztendőül fogvást öt forintnál többet fizetésekben föl nem vettek, s azért könyörögnek, hogy Nagyságod fizetésekét és ruhájokat rendelné meg, mert szintén elruhátlanultak.

Lehet, hogy pénzt nem adtak többet, de másból fizettek s az mikor az olyan rendbelieknek ruhát és fizetést adnak, az mint ti, hát nektek is megadják, úgy mint az lovászoknak.

104/11. Ennek nincsen neve, hanem ötven-ötven forinton maradott társával együtt Nagyságod ellen. Könyörög, hogy Nagyságod engedné meg, és az társának is par[an]csolná meg Nagyságod, hogy békélnék meg vele.

Az maradjon arra, mikor Bécsből alá jövünk, semmit se írjanak reája.

104/12. Hodászi^a Barbarics Péter egy fél helt bír. Könyörög hogy még ahhoz felet adna Nagyságod nékie.

[Válasz nincs feltüntetve]

^aVároshodász, Markt Neuhodis

104/13. Nagy Sennyeben Maraczanj György könyörög, hogy Nagyságod valamelyik váránál kapun való gondviselésből venné szolgálotját.

Megcselekednék, de mostan nincsen olyan öres hel, ha esik, mindjárt vesszök szolgálotját.

104/14. Harasztifaluaiak az Erdődj uruktól bírtak valami rétet faluul az Rábán túl, melytül az körmendiek eltiltották őket. Könyörögnek Nagyságodnak, Nagyságod szabadátatná kezekhez, mert anélkül el nem élhetnek.

Az tisztartó ennek menjen végére és voltaképpen informáljon róla.

173/16. Farkas Menyhart vajda alatta valóival könyörög, hogy pénzzel avagy gabonával segétené meg Nagyságod, mert közülök sokan megfogyatkoztanak, amellet az maga személyérül se felejtkeznek, hanem gabonát avagy bort adatna Nagyságod nekie.

Értjük miről suplikáljatok, de én az magaméből nem adhatok előre, mivel akkor semmit ki nem tudok abban, mikor a császár fizet nektek. Hanem várjatok az fizetéstől, akkor megadják nektek.

Merita supplicationum anno 1645. die 5. Martii

174/1. Szalafeien^a Bekes Miklos, Bekes Janos és Könye Janos jelentven, hogy az Nagyságod levelére Draskovics uram szekereket és lovokat megadatta, s az portékájokért is kétszáz tallért adatott, noha az ő portékájok többet ért volna kétszáz tallérnál. Azért könyörögnek, hogy Nagyságod megent íratna Draskovics uram Ónagyságának, hogy az többit is adatná meg nekik.

⁵ A „kántortörvénykor”: az évente négyszer (a Szent Kereszt felmagasztaltatása, szept. 24., Luca nap dec. 13., hamvazószerda és pünkösd ünnepköréhez kapcsolódóan) tartott uradalmi bíraskodás alkalmával.

Értjök, mit írtok, de nem hiszem, s csak ily ... szóra immár nem írrok az böcsöletes úrnak, így is eleget cselekedett rosszáságtokhoz képest. Lássok, mi portékátok volt, adjátok írásban, s ha látjok módját, úgy írrok még egyszer osztán.

^aSzalafó

174/2. Igalj Gyurko ruhátalan levén könyörög, hogy Nagyságod ruházotjára való posztót adatna nekie.

[Válasz nincs]

174/3. Peteren^a Szabo Balint az Nagyságod engedelmeiből vett föl egy fél pusztá helt,⁶ mely talán huszonöt esztendeig pusztán állván semmi épület rajta nem volt, az földeit az vizek elmosták, az erdő is fölnyöftö. Könyörög, hogy Nagyságod engedné egy fertály helre, amellet három esztendeig való szabadságot⁷ is adna Nagyságod, hogy fölépülhetne. Egyébaránt, ha Nagyságod erre nem engedi, pusztán kell hadni.

Értjök, miről írsz, de csak meg sem gondoltam, hogy azt cselekedjem, az mit kívánsz. Meglátom, ha pusztán hagyod felvevén már egyszer, anékol is semmi hasznokat nem veszem s búsolásom elég van niha miattok latrol való cselekedéstekért.

^aÓriszentpéter

174/4. Szent Groton Partos Benedekne özvegségre maradván nevetlen gyermekeivel, könyörög, robotból subleválna Nagyságod, míg az gyermeki fölnevelkednének. Azonkívvül valami ház darabot bír, melyhez semmi nincsen, s nem is kellene neki, de hogy arra kell kijárni, s vagy 22 esztendeje, hogy arrúl semmit nem adtak, most borpénzt kérnek tőle azon pusztátúl. Azt is Nagyságod megengedné, ne háborgattatna.

Tisztartó uram ennek állapotjáról voltaképpen informáljon, méltó-i kívánsága neki ez iránt.

174/5. Kis Szent Mihalyon^a Kovacs Mathe és Tretner Hans házát az kő megütvén az nyáron, házok és mindenek elégett. Könyörögnek, hogy Nagyságod az pombai pénzt engedné meg, és valami gabona segítségével is lenne nekik Nagyságod.

Tisztartó uram erről informáljon kegyelmed bennönket.

^aKleinpetersdorf

174/6. Varadj Janos és Szisekj Istvan könyörögnek, hogy Nagyságod rendelne halat nekik, mivel az börtön senkinek húst nem adnak.

Más börtönön is így volt az szokás. De halat honnéd rendeljek nem tudom, mivel az magam szökségére is igen szőkön van niha-niha.

174/7. Hodoson^a Kalamar Mihalne szegény özvegy asszony lévén, nevetlen gyermekit fonyással, nagy nyomorúsággal tartja. Könyörög, hogy Nagyságod adóból és robotból lenne engedelemmel nekie, míg az gyermeki fölnevelkesznek.

Tisztartó uram erről informáljon, ha így van dolga.

^aÓrihodos

174/8. Szölneki^a praedicator az Nagyságod levelét Balogh Peter uramnak megvitte, hogy azon latrokat megfogassa, melyek az házát fölverték, de őkegyelme azt adta neki válaszul, hogy nincs módja benne, hogy fogattassa, Nagyságodnak abban nagyobb módja vagyon, hogy megfogattassa. Azért könyörög, hogy Nagyságod fogattassa meg őket.

6 Lakatlan jobbágytelket.

7 Adómentességet.

Írjonk Balogh Peternek ismét felöle, lássok, mit fog már cselekedni.

^aAlsó-, Felsőszölnök

174/9. Horvát vidéki sáfár, Horvat Peter jelenti, hogy szegény megholt Trestyenj Mihalynak adott volt ötven forintot Ber Benedek és Boldisar Deak uraimék előtt, ugyanakkor pecsége alatt levelet is adott magáról, melyet mind ez ideig sem adott meg. Minthogy pedig itt porkoláb uraiméknél egy más partékája vagyon, könyörög, hogy Nagyságod ötven forint értékű partékáját porkoláb uraimmal arestáltotná, míg meg nem lenne az ő pénzi.

Beör Benedek uram ez miről soplikál im megérti kegyelmed. Ha így van, az mint írja, s még van itten valami partékája térítésire, hát ha érte jönnek, annyi érőt, mint az adósság tartja, tartsanak meg ezért.

174/10. Hölgye uram hadnagyságában Karloczj György könyörög, hogy Nagyságod az szécsődi^a malomból adatna valami gabonát nekie.

Gerdakovics Mattas adass ennek búza, rozs cub. 2.

^aMolnaszezsőd

174/11. Bakj Mihaly kovács az száz tallérjának elveszése végett supplicál, melyet Csakanyban loptak el tőle, amely már Nagyságodnál nyilván vagyon. Könyörög, hogy Nagyságod módot találna benne, valamint téríttesse meg Nagyságod.

Erről írtam Keczernek,⁸ de ő menti magát ez iránt [a] bajon, s a te dolgod ez iránt, mivel magad sem tudod ez iránt való dolgodat igazán, mint s hogy lett elveszése pénzednek, az mint Keczer uram leveléből megértheted.

174/12. A toásó kéri restantiáját, akár pénzüln adja Nagyságod, akár 100 köből gabonát s 100 köből búzát kész elvenni. Mennyi legyen a restantia, írja, hogy a tisztartó jól tudja. Azt kívánja, hogy Nagyságod Regedeben^a vitesse a gabonát. S ha akar-e Nagyságod adni vagy sem, Nagyságod tudósétsa levele által, itt várja az embere.

Értjök kívánságodat s az adósságot is jól tudom, hanem im mostan hagytam meg, hogy csépeljenek, azután meglátjok, mint adjok az gabnát az adósságban. Mennél előbb azon leszek, hogy contentáljalak arról.

^aRadkersburg

174/13. Ez a Greger, mely velünk az táborban volt, kíván nagyobb szállást, hogy kúrálhassa az embereket, 2 lóra szénát, zabot, bort, kenyeret, heti húst, 6 köből búzát, 10 köből rozsot, ha Nagyságod kívánja venni szolgálatját.

Tisztartó uram holott lehetne nagyobb szállása, s magával is végezzen az fizetéséről esztendőnként. Azután informáljon róla.

174/14. A dobrai molnár ennek előtte még élteben az Istenben elnyugott asszonnyal conventiált volt egy folyosó csinálásra Dobran. A conventio volt f. 80., de a folyosót meg nem csinálta, mivel a tisztartó a malomhoz hordatta a fát. Vett föl a pénzben 7 foréntot. Könyörög Nagyságodnak, hogy quietálja a tisztartót 7 foréntrül, mivel az tisztartó kéri a molnáron.

Semmit sem munkálódtál conventiód szerént, s fizetést vettél föl, kéne mégis quietáljalak az felvett pénzről. Nem látom módját ez iránt.

8 Keczer János, a csákányi őrség kapitánya.

174/15. Barbely Imre jelenti, hogy az rabok között szüntelen sebesek vannak, akiket gyógyítani kell, s pénzi nincsen, kivel szerszámot vehessen, mivel két esztendeje, hogy Nagyságod fizetését meg nem adta neki. Könyörög, hogy Nagyságod hátramaradt fizetését adná meg.

[Válasz nincs]

Supplicationum merita. Anno 1646. die 5. Martii

195/1. Stremben Nagy István könyörög, hogy Nagyságod kezeségen eresztén el, mivel idegen legény és nincsen, ki dolgát forgatná, hogy szabadon lévén, tudhatná maga állapotját forgatni.

Ennek megvagyon választja s kezes is vannak [!], de félek rajta, hogy lator leszen ismét.

195/2. Talhordo Marczin könyörög, Nagyságod adatna neki három vagy négy köből gabonát szolgálatjában tudván.

Nem régen adták meg, most lószart adnak.

195/3. Mileyben Milej János jelenti, hogy maga jószágában az pogányság miatt nem lakhatik, hanem könyörög, hogy Nagyságod Csakanyban Miklos Deák helét conferálná neki, és Nagyságodat róla két lóval szolgálná, s ha mikor kívántatnék, Canisa körül is alkalmassint tudja az utakat.

Keczer János uram ez miről supli[kál] megértettük, hanem írják az többi közé, azmint annak rendit már tudja kegyelmed s ha feljön, hát az többivel együtt eligazétsod dolgát.

195/4. Katafalu^a Hanto Miklós jelenti, 6 esztendeje, miulta szolgálja Nagyságodat az körmendi sereg között. Könyörög, hogy Nagyságod Sás György fél helét adná nekie Nagyságod. [!]

Érttem, miről suplikálsz, légy veszteg, csak im az ott való heleket rendben akarjok venni, s akkor ezt is eligazétem. Francsics uram informáljon róla, ha pusztai, kit kér, s polgáré vol[t-é].

^aKatafa

195/5. Gal János, Farkas Mihály könyörögnek, hogy Csakanyban Jako Mihály helét adná nekik s Nagyságodat fegyverekkel szolgálják róla.

Olyan választ ezeknek is, mint felől van N. 3.

195/6. Maurouicz György jelenti, hogy szegény Petanczi Miklós Kethelen^a bírt fél helt, mely Zuilyan Mihályé volt. Könyörög, Nagyságod conferálja neki.

Azmint értem, hát erre az fél helre, kit kérsz, jobbágy szállott, így nem adhatom ezt oda.

^aFelsőkethely, Neumarkt im Tauchental

195/7. Uraim gazdája Horvat András másfél esztendőtil fogva semmit sem vett föl fizetésében. Könyörög, hogy Nagyságod adatna fizetésében egynéhány köből gabonát vagy pénzt nekie.

Érttem, miről suplikálsz, de nincsen mostan cséplett gabona, s elég fizetés az, hogy eszel, iszol ingyen itt fenn a várban s alá is viszesz niha az maradikjában.

195/8. Orbanfaluaiak^a csak 16 lévén, és az Longczalban^b az minémő szőlőjét Nagyságodnak munkálódják, kevesen lévén, elégtelenek, hogy az munkáját véghez vigyék, hanem könyörögnek, Nagyságod rendeljen segítséget nekik, vagy az szőlőben elszakasztván, másoknak putálja, hogy munkálódják.

Azt nem cselekszem, hogy elszaggassam szőlőimet kívánságtok szerint, az tisztartó rendel segítséget nekik, ha jónak itéli.

^aOrbánfalu, Urbersdorf ^bLangzeil, szőlőhegy neve

195/9. Jezernyj^a Lovasz Mihok jelenti, hogy szegény Madaras Péternek maradt egy puszta hele Rohonczon, melyhez ő is atyafia s az több atyafiak is neki engedik, azkiknek jussok volna hozzá. Könyörög, Nagyságod conferálná nekie.

Értem, miről suplikálsz, de ebben semmi sem kel, nem neked is való az a hel.

^aJezero, Eisenhüttl

195/10. Rohonczon Vak Jola leány amint igyét proponálja, nehéz értelmesen beírnya, hanem Nagyságod olvassa az supplicatioját.

Tisztartó uram ez miről suplikáljon, megérti, annak okáért mint és hogy disponált, annak mivoltáról nem mondá itt létében kegyelmed mind, ha nem-e volt a kezén, informáljon róla.

195/11. Beres Lőrincz amiről supplicál, nem írhatni meritumban, Nagyságod olvassa meg.

Ez mind hazugság, azmint írod, mert ő mindenkor lator volt, így majd törvények meglesznek Keörmenden, ott elválík dolga.

195/12. Rohonczon Gerenczer Jánosra az conscriptiokor 22 esztendeig állván valami puszta hel, pusztán reá írták, hogy három esztendeig szabadsága legyen, s azulta minden esztendőben adót kérnek rajta, az marháját is elhajtották az adóért. Könyörög, Nagyságod minden gratiájával legyen hozzá, mert szegény és öreg ember.

Tisztartó uram informáljon erről, mint és hogy van dolga s értéke.

195/13. Beczfölden lakozó János kovács jószágában az török miatt nem lakhatik: könyörög azon, hogy Nagyságod Philip Péter nevű ember helét adná neki Nagyságod [!], és róla másodmagával szolgálná Nagyságodat hajdúul, mesterségével is tud szolgálni.

Olyan választja, [!] mint az No. 3 vagyon.

195/14. Pongracz Matthias uram jelenti, hogy Uyhegyen dézmában maradt Nagyságodnak egynehány juha, melyeket az pestis miatt nem exigálhattak. Könyörög, hogy Nagyságod régi jámbor szolgálatjáért azon néhány juhot conferálná nekie fizetésében tudván.

Tisztartó uram informáljon erről, hogy mennyi száma legyen, azmit kér.

195/15. Pattantjus legények Jakab Friderik, Morksz Kieczner, Dominicus Canaval, Hanz Trajer, Paul Fronk, ezek jelentik, hogy conventiójok késén adatott ki s állapotjukról izentek volt az német deák által Nagyságodnak, melyre jó resolutiot adott Nagyságod. Most is könyörögnek, Nagyságod disponáljon felőlök.

Tisztartó uram adasson az itt való, vagy csakani, vagy kirtag⁹ borok árában nekiek fl 20.

195/16. Pattantjus Gáspárné jelenti, hogy Pattantjus Hanzzal három pattantjuslegényt tanítottak együtt, s Nagyságod Pattantjus Hanznak fáradságáért adott fl 24, de az ő urának semmi nem adatott. Könyörög, hogy Nagyságod szegény urának, tekintvén jámbor szolgálatját, elégećené meg Nagyságod ötet is.

Értem, miről suplikálsz, de eszi az uradnak is megadták még akkor, mint az másiknak, hol nem eleget fizetek neki, kire nem szintén szolgált elegendőt.

195/17. Jezernyej Péter apró gyermekének sem ruházat, sem lábbeli nem adatott. Könyörög, hogy Nagyságod adna neki egy dolmánt.

Későn jártál, felszabták az abánkat, majd lesz ismét talán, s akkor neked is szabnak.

⁹ Kirchtag-borok = búcsúnapi borok.

195/18. Szattyáncsinálóné jelenti, hogy az minemő házat Nagyságod az szegény urának csináltatott, abból Varadj János ki akarja úzni, avagy robotoljon tőle, azt kívánja, melyre elégtelen. Könyörög, Nagyságod egy ideig venné oltalma alá, és ne hadná háborgatni s egynéhány köből gabonával is segétené meg Nagyságod.

Tisztartó uram ezt Varadi János nem bánthatja, mivel én csináltam az házát s más az, hogy ő is csak bitangban bírta, addig, míg én ezt bele iraléttottam [!].

195/19. Rohonczy kalmár Olas Jacob¹⁰ Greczben akarván menni bizonyos partékának vásárlásért, Jobbagj Dániel uram reá akadván, alkolmas summa pénzt elvette és ide Nagyságodnak megküldte. Könyörög azon, hogy Nagyságod adná vissza nekie, hogy károssá ne maradna.

Értem, miről suplikálsz s úgy is van, hogy ide költék, s igen jól is cselekedte az tisztartó eszet, s ha így nem cselekedett volna, bántok volna. Jut eszedben rossz ember, mely jó móddal és ajánlással tanáltalak én meg téged, mikor pénzre volt szükségem, de mint rossz ember, eltagadtad értékedet, hanem nehezen és erős kondiczok [!] alatt igaz adtál fl 300 s arra nézve az Isten börtetett meg téged hamisságodért, hiszem [!] akkor én nem kértem károdra nézve, így arra nézve énnekem falumat kellett elzálagasítani, így ezzel akarom vagy kiváltani azt, vagy más szükségemre fogom fordítani, jó alkalmatossággal megadom oztán eszet, s azalatt talám [!] adok valami kis interest róla.

195/20. Lörincz Páll az miről suplicál, nehéz meritumban venni, Nagyságod olvassa meg. *Ennek megvan választja.*

195/21. Kranicz Matthias ezelőtt is jelentette, hogy az szolgálatbul eresztené el Nagyságod, most is könyörög, Nagyságod eresztené el, vagy pengig az ipa fél helétől való adót engedné meg Nagyságod szolgálatjában tudván, mert ha Nagyságod haza nem bocsátja, vagy az adóját szolgálatjában el nem engedi, az ipa feleségét és gyermekit ki akarja az háztul úzni.

Már egycer válaszod volt erről s mostan megén újjobban hazucc, de harmadcor olyan válaszod léssen, kinek nem sokat örölsz.

195/22. Phülöp Péterné jelenti, hogy az ura meghalván két gyermekivel árvául maradt és az minemő házat az ura nagy munkájával és költségével épített, azon könyörög, hogy Nagyságod tartóná meg benne. Az gyermeki fölnevelkedvén Nagyságodat fegyverekkel szolgálhatják ez után.

Értem, miről suplikálsz, légy vesztegségben, s meglássok, mint tarcsonk meg benne.

195/23. Czaitan^a Timar Mártonné és Szabo Gáborné az minemő akógabonával tartoznak Nagyságodnak, annak megadására elégtelenek, mert igen elszegényedtek. Könyörögnek, Nagyságod legyen kegyelmességgel nekik.

Semmit sem engedők, oka, hogy sokra kell neki is mostan az gabna.

^aCsajta: Schachendorf

195/24. Konyhasáfár Zuppanicz Pál jelenti, hogy Szecci Dénes uram ő Nagysága az bátyját megfogatta, ily praetensio alatt, hogy jobbágya lett volna, és ami kevés pénzi vagyon, azt akarja elvenni tőle s nem sokáig Fölső Linduan törvények lesznek. Könyörög, hogy Nagyságod írma mellette, hogy az bátyjának lenne könnyebb törvénye.

Ennek én az írásnak nem látom semmire való hasznát, mivel anélkül is, ha börtelen leszen, nem fogják bántani.

10 A Batthyány-birtokokon működő itáliai kereskedő.

195/25. Bortj^a Czatlos András atyja négy hordócska bort adott volt tavaly Franczicz Gáspár uramnak, hogy pénz szerevén Nagyságodnak adja és az helet szabadétsa, melyért az cantorban¹¹ fl 16 marasztották. Könyörög, hogy Nagyságod engedné meg neki.

Nem engedek semmit is, legyen jámbor és szófogadó, nem bírságotják meg másszor.

^aBorth: Rauchwart

195/26. Uyvarj^a Cziszar Matthias jelenti, hogy Gombkötő Mihály Nagyságod előtt supplicatioja által nagy büntelen és hamissan bevádolta, s tisztartó uram törvényre citálta, elégtelen lévén pedig Nagyságoddal való törvénykedésre, mivel szegény legény. Baiczban is útja lévén, és az törvényre vissza nem érkezik. Könyörög, Nagyságod ilyen hamis vádolásnak hitelt nem adván, legyen kegyelmes gratiával hozzá, és törvénnyel ne bántassa Nagyságod.

Ezen suplikálásodat, hogy czitaltatt az tisztartó, s jól tudom az okát is, hogy utaid vannak nem csudálom, azt te lássad, az mennyi az törvény napja, arra vissza siess, ez a tanács, ha kárt nem akarsz vallani, ez iránt én fel nem szabadéthatlak.

^aNémetújvár

195/27. Novak Ferenc ezelőtt is találta volt meg Nagyságodat fizetése felől. Most is könyörög, rendelje el és Nagyságod fizetésében adjon valami kevés pénzt, mert az mészárosnak adós, és nem tudja miből megadni.

Jól tudom az kívánságodat, s azt is, hogy vezeketet[?!] az kiadott limitatiómban, de már azt mostan másként nem limitálhatok, mivel immár az esztendőnek majd vége lészen, azután eligazítok ezt az fogatkozást.

Supplicationum merita, Anno 1646. die 12. Martii

196/1. Uyvarj^a Nagy Farkas jelenti, hogy Feler András Boczkai hadakor erre az földre szakadván az atyja tartotta haláláig, azután ő együtt az feleségével s nemrégén meghalván ezen Feler András, maradt taller 18, abbul temetésére mennyit költöttek, az supplicatioja mellett beadott jegyzésből kitetszik. Könyörög, hogy Nagyságod törvénnyel ne bántsa, mert szegény ember és elégtelen az törvénykedésre.

Értem, miről suplikálsz, de én ebben fel nem szabadétlak, lássad, vagy vagy, vagy nem vagy elégséges az törvényre. Tudom, az tisztartó el nem mulatja dolgát és parancsolatunkat.

^aNémetújvár

196/2. Kereszturi^a polgárok mind fejenként jelentvén, hogy az elmúlt esztendőben az kööss mindeneket elverte, azután az dőghalál közikben esvén, felessen holtanak meg közülök, melyek temetésire ami kicsin pénzek és eledelek volt, elköltötték, és teljességgel elnyomorodtak, s az pombai [!] és egyéb adók megadására elégtelenek. Könyörögnek az Istenért Nagyságodnak, Nagyságod megtekéntvén nyomorult és sok kárvallásokat, ez esztendőbeli adójokat engedje meg Nagyságod, hogy annyival jobban gyarapodván, lehessenek mind Nagyságodnak, s mind magoknak.

Értem, miről suplikáltok, az Isten látogatásáról mind egy s mind másból arról nem tehetünk, s ha ennyi adósságban és költségekben nem volnák, mi is cselekedhetnénk valamit, de így lévén állapotunk, nem látom annak módját.

^aHeiligenkreuz

196/3. Gerdakouicz Matthias felesége értvén az küszöj bírótul, hogy Nagyságod urártul reá maradt küszöj házát, szőlejét és mindenét arestáltatta, az szőlőmunkálódásnak pedig ideje

¹¹ Vö. az 5. sz. jegyzettel.

már eljött; könyörög, hogy Nagyságod engedné meg, és munkálódttathatná meg, két szolgálótra való fiai is vannak, ha kívántatik, két lóval szolgálhatják Nagyságodat.

Értem, miről suplikálj s úgy van, hogy mi arestáltattok azt, mirul meg mivel az te urad számodó szolgálta volt s károssá nem lehetek, így igazétsa dolgát, én nem bánom, hogy munkáltasd szállódot s im írtam is az bírónak oda felőle, de az hasznát el nem veszed, ha el nem igazéted urad dolgát.

196/4. Nemet Uyvari tartománybeliek jelentik Nagyságodnak, hogy az Nagyságod boldog emlékezetű atyja időtt némi nemő zab adót adtanak az várhoz, de mivel hogy esztendőnként sok quartélyozás vagyon rajtok, azt a zab adót arra nézve nálok hatta Nagyságod, hanem most her-telenséggel reá szorítottanak, hogy azon zab adót beszolgáltassák. Nagyságodnak könyörögnek, azzal a zab adóval ne oneráltassa őket, ha penig egyéb nem lehet benne, Nagyságod méltóztassék aratásig várakozni, mert most igen szűk a zab, kész pénzen sem találhatnak.

Értem, miről suplikáljatok, de ez nem az egész tartományt illeti, s így tinálatok maradjon valami, s másnak semmi sem, s ugyan quartélt tart az is, s hogy ennyi ideig gondviselőink elhall-gatták, nem volt tudtonkra s ettől esett, s azt is köszönjétek, ha az elmúltat is meg nem kérjük rajtatok, hogy várakozzon is, nincs mód benne, mert nálunk is szők az zab, ha penig zabot nem adhattok, adjatok pénzt, egy köbőlért tall. 1, tanálok én.

196/5. Inczeden^a Horvat Gergely egy fertály helet bír, melytul sem adózhatik, sem robo-tolhat, mivel megvilágtalanult, és házrul házra kódulván úgy táplálja magát. Könyörög, Nagyságod írassa róla ezen fertály helyt.

Tisztartó uram, ha ez így vagyon, hogy nem elégséges hozzája, írassa le róla kegyelmed.

^aIncéd, Dürnbach im Burgenland

196/6. Inczeden^a Tormas Mihályné özvegységre maradt három nevetlen gyermekivel, semmi vonyómarhája nincsen, és az minemő fél helt bír, attól való szolgálatra és adózásra elég-telen; könyörög, Nagyságod írassa le róla, vagy penig adózásbul és robotbul legyen könnyebb-séggel neki.

Éz tisztartó uram, miről suplikáljon, ha ily szegény, mint írja, s nincsen is módja az dol-gában, hát informáljon róla kegyelmed.

^aIncéd, Dürnbach im Burgenland

196/7. Inczeden^a Fekete Péter teljességgel elszegényedett, könyörög azon Nagyságodnál, hogy íratná le róla azt az fertály helt.

Olyan választja ennek is, mint N. 6 vagyon.

^aIncéd, Dürnbach im Burgenland

196/8. Czatos Miklós fél helytül ami adóval tartozik Nagyságodnak, Nagyságod szegény-legény voltát tekintvén, engedné meg neki.

Semmit sem engedek, mivel nekem sokra kell mostan az pénz.

196/9. Czemben^a Czuparicz János és Sansom Bálint az akó gabonát¹² bizonyos üdőtül fog-vást meg nem adhatták, mivel csonkák és igen elnyomorodtak, hogy az kenyérben sem ehetnek, ha valaki Isten nevében nem ad nekik. Azért könyörögnek, Nagyságod engedné meg nékik.

Olyan választjok ezeknek is, mint N. 6 vagyon.

^aCsém: Schandorf

196/10. Trombitas Jerglinek két esztendeje, hogy posztó és pénzbeli fizetése meg nem adott, könyörög, hogy Nagyságod szegénylegény voltát és jámbor szolgálatját tekintvén, posztó és pénz fizetésért adasson neki bort avagy búzát, gabonából, borból, zabból és ruhából megfogyatkozván, könyörög, Nagyságod ezekből segétené meg.

Értem, miről suplikálsz, de ez alatt igen kicsént szolgáltatál s forgottál körülölk, így fizetésed is úgy adatott meg, se bor se búza nincsen arra való, kit az helett adjak, mikor posztó szép lesz, neked is adnak, mint az többinek.

196/11. Vadas István uram gabonából, borból, zabból és ruhából megfogyatkozván, könyörög, Nagyságod ezekből segétené meg.

Ezért mind sokat kér, ebben el is kell hadnok, hanem írjanak neki Uyvárra egy comissiot, bort akó 10 adjanak.

196/12. Czestregi Péter könyörög, Nagyságod egynéhány kőből gabonával segétené meg és egy vég abával.

Az gabna adónk is szők s abánk sincsen, ha az kirendelt borodat még el nem vitted, az megadatik, csak hadnagy uraimat várjuk fel hozzánk Körmendre, hogy az kiadó napját el [!] [határozzuk? Nincs befejezve a mondat.]

196/13. Simonj Gergely igen megfogyatkozott kenyérből, könyörög azon, hogy Nagyságod pénzzel vagy gabonával segétené meg.

Olyan választja, mint az fölsőnek.

196/14. Czernakj Jeremiás deák azon könyörög, hogy Nagyságod valami képes magnak való zab és hajdina nélkül ne hadná.

Ha akarnék is adni kívánságod szerént, hát nincsen mód benne, az magonk számára is kevés az, mi megvagyan várainknál.

196/15. Rohonczon Golobacz Matthias vett föl egy fél pusztá helet, s könyörög azon, hogy Nagyságod az szokás szerént adatna neki szabadságot, míg fölépül, s épületre való fát is adasson Nagyságod neki.

Kurva legyen az anyád mind suplikálásoddal együtt, mért busétasz ezzel, mivel az tisztartó is eligazétaná eztet.

196/16. Bagody Thamás Nagyságoddal lévén az táborban lovakból sok kárt vallott, könyörög, Nagyságod abbéli kárvallásáért legyen segítséggel neki.

Írjanak comissiot Keörmendre fl 16.

196/17. Drinoczj János jelenti, hogy korcsmát árulván házához szállottak egynéhány ifjú legények, hitelben egynéhány meszőly bort megittak, vévén eszében, hogy az bornak árát meg nem adják, házára lakatot vetett és házául elment, azonban ezen legények fölverték az házat és az borát hatalmasul mind megitták, melyért törvénykedvén velek, őket száz forintot marasztották az magáéjért, könyörög azon Nagyságodnak, egynéhány forinttal segétené meg.

Értem, mint jártál, elég rosszol cselekedtél korcsmállásoddal, noha úgy látom, bontetésed is kelt érte, de hogy eszerét [!] valamivel segítélek, abban semmi sem kél, hanem az minemő rosszol cselekezlettél, olyan rosszol el is igazítsad dolgozat.

196/18. Czakan^a hajdú Tüskes Mihály az elmúlt Nagyasszony nap tájban Küszög^bre hajtott volt eladni tizenégy ökröt, melyeknek az árokat magához vevén, Egervárnál^c Kutas^d nevű faluban hált, mivel akkor Magyaradon lakott, és az mely háznál hált, az ott való gazda asszony meg-

látta nála az pénzt s Kaiari^c alatt levő körmendi hajdúknak megmondotta, úgy mint Gerenczer Pálnak és Gerenczer Istvánnak, ez utána menvén 88 talérát elvonták. Könyörög, hogy Nagyságod fogatná meg őket.

Franciscs Gáspár uram ez miről suplikáljon az suplikációjából megérti kegyelmed, annak okáért igazétsa el kegyelmed dolgát, ha így vagyon, az mint suplikál.

^aCsákány, Nagycsákány ^bKőszeg ^cEgervár ^dKis-, Nagyutas ^eKajár

196/19. Szakaj János Adorianházán^a jelenti, hogy minemő két török rabot Fanczj uram ide hozott, azokat az atyafiai óérette vették, hogy az török rabságából kiszabadéthassák, de az örök ura, Hoszutotj uramnál levő török rabot kívánja tőle, s Hoszutotj uram semmi úttal neki nem akarja adni. Könyörög, Nagyságod írna mellette Hoszutotj uramnak, ezen rabot adná neki és szabadéthatná ki fejét.

Értem, hogy Hoszutoti [!] rabját kívánják tőled, csudáalom, hogy mégis az után jársz s tudod, hogy oda nem adja, mit vesztegetem rajta én is az írásomat, én most bocsátom [!] rabot éretted, ha az kihoz, az két rabodat én elveszem, osztán azért így is kiszabadulsz.

^aAdorjánháza

196/20. Gombkötő Janczj az Nagyságod akaratjából immár nyolc esztendeje hogy az mesterségét tanulta, s immár két holnapja, hogy az Nagyságod gombkötői közül eljött és itt Uyvárat^a vagyon, sok felé való hivatalja lévén, de az Nagyságod híre nélkül nem akart elmenni. Azért ha Nagyságodnak tetszik az ő szolgálatja, Nagyságod rendeljen állapotot neki, ha pedig nem, Nagyságod eressze el, hadd keressen magának állapotot.

Értem, hogy eljöttél az én gombkötőimtől, én más állapotot annál nem rendelhetek, mivel volt állapotod, de ha rosszol jöttél el és rosszol viselted ott is magadat, az a te rosszaságod az oka, így azt sem szolgáltad meg, hogy tanéttattalak.

^aNémetújvár

196/21. Uyvarj^a fördős Kickner Miklós fogyatkozott állapattal lévén, munkája is kevés járván, könyörög azon, Nagyságod rendelne praevendát¹³ neki, mint ezelőtt való fördősnek.

Elég prevendásom [!] van nekem tenálad nélkül is, hogy kevés munkád van, arról nem tehetek.

^aNémetújvár

196/22. Toaso Miklósné Czarban^a jelenti, hogy Rohonczí Gronnamon sógorának az öcsével együtt adott volt kölcsön fl 28 pénzt, többel együtt azon pénzen vett volt egy szőlőt, melyet Horuat Miklós elfoglalt. Könyörög, hogy Nagyságod ezen szőlőt szabadéttassa kezéhez, avagy az pénzi adattassék meg neki.

Kurva anyádat kéred s kurva anyádat szabadéttok kezedhez, mert ahhoz semmi közöd nincsen, [...] immár mind atyafiai vagytok, immár az elhótt embereknek.

^aAlsó-, Felsőcsatár

196/23. Ez az nyomorult asszony jelenti Nagyságodnak, hogy az nagy pusztaság miatt elvetetlen lévén Sylesiaban^a kőlletett hazájából kibontakozni, és az idegen földre júni. Az úton mindenéből kifosztatott, nem tud kihez folyamodni, Nagyságodnak könyörög, valami kevés alamizna nélkül ne hagyja.

Én arról nem tehetek az hazadból ki kellett bujdosnod és már semmid nincsen, lássad, mint élhetsz ott.

^aSzilézia

196/24. Kőrmendi vajda Kelemen György az elmúlt napokban sebben esvén, nincs mivel fizetni az barbélynak. Könyörög, hogy Nagyságod pénzbeli segítséggel lenne nekie.

Adjanak Keörmenden az korcsmáról fl 12.

196/25. Szigeti^a vajda Szuk János jelenti, hogy Franczicz uram mutatott neki Kőrmenden egy puzta helt, mellyel contentus, immár az Nagyságod gratiája, ha Nagyságod neki adja-e.

Azon helt Mihali deák neki gondolt adni, add kezéhez ennek.

^aSzécsisziget

196/26. Eőrségben Abraham Benedekné negyedmagával árvául maradván igen szegény állapattal vagyon, és szárazadópenzzel¹⁴ tartozik fl 1 d 25. Könyörög, hogy Nagyságod engedné meg neki.

Sokra kell énnekem az pénz, így semmit sem engedek.

196/27. Macholaj Mihály vajdaságában Horvat Miklós könyörög, Nagyságod egynéhány köből gabonával segétené meg.

Hanem ha azért adnék, hogy ol jó viseltétek magatokat mostan az harcon, adjanak mindazáltal ottan búza rozs cub. 2.

196/28. Nemet Uyvar alatt Szent Jakab^a plebanus értvén, hogy az Rohonczi német plebánia vacal, könyörög, Nagyságod azon plebániát conferálná őneki.

Értem, miről suplikáljon kegyelmed pater, az kegyelmed böcsöleti legyen keltén, de még rohonczi fara [!]¹⁵ jó patert illet, mivel még ekkoráig olyanok voltak ottan.

^aSzentjakab

197/31. Sztinyakon^a Kerbarczicz Mathének sem atyafia, sem felesége nem lévén, három neveletlen gyermekével vagyon, és az minemő fél helt bír, elégtelen annak adózásához és robotlásához. Könyörög, hogy Nagyságod egy fertályat íratna le róla.

Oly erőben láttalak én téged, mikor suplikacziodat beadad, hogy nem szökség leirnya rólad az fertált.

^aStinatz

197/32. Ispankj^a Peter Thamás supplicatiojának nehéz meritumát venni, Nagyságod olvassa meg.

Írjanak Nadasdi uram kapitányának, Ratki Giorginek mellette, s az ispánjának is Miskére.

^aIspánk

197/33. Sz. Peteren^a Czörgő Máthéné hét neveletlen gyermekivel árvaságra maradt, és az mine-mő fertály helyt bír, elégtelen, hogy adózzék és robotoljon róla. Könyörög, míg gyermeki egy kevéssé nevelkeznek, Nagyságod az pombaj¹⁶ [!] pénz és robotbul lenne könnyebbséggel neki.

Semmi sem kel benne, az miről suplikálsz, mivel ti az minemő emberek vagytok, mind ezt fognátok kívánni ezután mindjárt.

^aÓriszentpéter

197/34. Toth Balasné özvegy lévén, szeme világátul is alkolmasint megfosztatott, egyébbaránt is oly szegény, az kenyérben is alig etetik, s az elmúlt esztendőbeli pombaj [!] pénzt meg nem adhatja. Könyörög az Istenért, Nagyságod engedje meg nekie.

Tisztartó uram informáljon róla, ha így van-i ennek dolga, mint suplikál.

14 Vö. a 4. sz. jegyzettel.

15 Fara: Pfarrer, plébános.

16 Vö. a 4. sz. jegyzettel.

197/35. Uyarj^a kasznár legény Jandriaseuicz István öreganyja férhez menvén és az mostoha atyja Gamisdorff^b hegyen egy szőlejét eladta volt ötven rénes forinton ily okkal, hogy ha valamikor eladó leszen az szőlő, ő vehesse meg és ne szálljon idegenre, most pedig az kié volt, minden házanépével megholt, és Nagyságodra szállott azon szőlő, melyet száz forintra böcsültetett tisztartó uram. Könyörög, pénziért adatná nekie Nagyságod, mivel vér szerént ötöt illeti.

Az anyád mint s hogy adta el, azt ő tudta, azmint most tisztartó uram megböcsölte, jól tudom, az kinek akarjok adni, meglássok, te hol vész annyi pénzt, nem tudom kölemben, hanem magyarázom arra, mint viseled magadat, azmint látom is niha niha az én jovaimmal mint bántok, hát lopásod után teszed annak is szerént úgy látom.

^aNémetújvár ^bGamischdorf, Ganócs

197/36. Mindszentiek az sok reájok szálló katonák és hajdúk miatt szintén elnyomorodtak, minthogy most is az Nagyságod katonái kiszállattak, könyörögnek azon, Nagyságod legyen könyvebbséggel nekik.

Értöm, miről suplikáljatok, gondom leszen reája, ha miben könyebéhetlek benneteket.

Supplicationum merita Anno 1646. die 4. Aprilis

198/1. Nemet Szeczödön^a Kovacz Imre amiről suplicál meritumban nem írhatni, hanem olvassa meg Nagyságod.

Ez a te dolgod, mint és hogy esett így, de én azmit Sagodi Istvánnak adtam, azt nem revokálhatom meg, hanem ha mit akarsz hasznodra jobbnak lenni, arról magával conveniál [!] róla.

^a Németszecsőd

198/2. Szabólegény János jelenti, hogy az Purgoi^a Strobol az Noistiffti^b hegyen azminemő szőlejét bírja, azon szőlejiért megvitte neki az pénzt, amennyiben zálogban adta volt neki az atyja, de föl nem vette még, azt mondotta, hogy Nagyságod nem földesura s tisztartó uram semmit nem parancsol neki. És így nem tudja, mit kellesék cselekedni, hanem ha Nagyságod jó tetszése volna, Nagyságodnak adná az pénzt, s Nagyságod szabadéhatná kezéhez az szőlőt és Nagyságod adna oly levelet neki, hogy ezután azon német ne kereshetne rajta pénzt.

Tisztartó uram ez magént miről suplikáljon megértil, hanem informáljon róla voltaképpen, hogy ha látom miben illendő igazságát, úgy foghatok mellette, mivel másét el nem vehetem csak ilyen simpliciter.

^aBurgau ^bNeustift an der Lafnitz, Lapincstűjtelek

198/3. Körmenj polgárság közül az esküdteket beírják hajdúságra egy kis adományért, amely nagy fogyatkozásokra vagyon, most is az minemő hajdúkat reájok szállítottak, azoknak [!] semmi contributioval nincsenek. Azért könyörögnek, Nagyságod találna módot benne, és az Nagyságod híre nélkül az polgárok közül ne irattatnának be az hajdúságra.

Francsics Gáspár uram ezek miről suplikáljanak, megértil ebből, ha így van, míg annak ideje és módja nem leszen, azmint erről szólottam is kegyelmednek, nem lehet az jobbágságot beírtni az szolgálatra.

198/4. Uyfaluban^a Polyak Stefelné amiről suplicál, nehéz meritumban írnya, hanem Nagyságod olvassa meg.

Az informatiot is megértettem az tisztartó által, mind az fiad állapotjával együtt, s a te második suplikálásodat is, mit continiáljon [!], de azt heltelen dolognak látom lenni mindenhol, de az informatio helesebb, mivel törvény szerént lett az dolog, meg így nem látom hamis igyedet.

^aGüttenbach, Pinkóc

198/5. Czakanyban^a Bencze Mihály jelenti, hogy háza nincsen, hanem Horuat György nevű Nagyságod jobbágya most beiratta magát az hajdúk közé, s egy egész helet bír, az felét le akarja iratni. Könyörög azon, Nagyságod annak az helynek felét adná nekie.

Keczer uram ha alá megyönk Keörmendre, ennek állapotjáról informáljon kegyelmed, ha így van-i s érdemes-i reája.

^aNagycsákány

198/6. Letenye tartományabeliek sok inséget szenvednek az muraköziektül és minden munkára erőltetik őket, sokképpen hurcolván, holott mindenkor Szeczziget^a tartoztanak és szolgáltak az ország rendelése szerént. Könyörögnek, Nagyságod írma mellettek Zrenj uraiméknak, és ne háborgattatná ő Nagyságok s örömsben szolgálnak Szeczsizigetéhez.

Írjanak egyszerű interczesionalist [!] mellettek őkegyelmek, hogy ne háborgassák őket, hanem az ország végezése szerént hadd maradjanak abban.

^aSzécsisziget

198/7. Királyfalu^a Pinter Hanz Czakj uram ő Nagysága jószágából jött az Nagyságod jószágában, Nagy Magyarj János deák mindenét megtartóztatta, amiét el nem hozhatta, s aminemő ember őtet elhozta, az is megfogatta s 100 tallért kér rajta. Könyörög, Nagyságod mellette fogjon, írjon János deáknak, hogy ne háborgassa, sőt, amije ott vagyon, adja meg nekie.

Értem, miről suplikász, de ebben nem látom az módját, mint írjak melletted, mivel akkor kellett volna okosan járnod, mikor eljöttél, mert mindenőt szokás az, hogy szökött jobbágyinak azmijét ott kaphatják, azhonnéd elszökik, az földesura elveszi, így látom, hogy ottan is cselekedtenek így; ha írok is, ha akarja, megadja, hol nem, azzal is szabad leszen, mindazáltal tisztartó uram írhat melletted, meglátjok, mi választ ad reája.

^aKirályfalva, Königsdorf

198/8. Uyhegyen Dobricz Mikula jelenti, hogy tavaly gabonáját és szőlejét az kőeső elverte s úgy megnyomorodott, hogy nincs mivel háza népét tartani. Könyörög, Nagyságod valami kevés gabonával segítené meg.

Tisztartó uram, ha ennek így van dolga, kegyelmed adasson valamit neki, hogy táplálhassa magát nyavalyás.

198/9. Lovaszad^a polgárok fejenként azon könyörögnek, Nagyságod az katonákat szállétoná rólok máshová, mert teljességgel elfogyatkoztak és szegénykedtek.

Ez semmirevaló, eljönnek rólok immár, ebben egyéb nem lehetett, így kívánta az szökségnek volta.

^aLovászad

198/10. Tobaion Kovacs Sztanko jelenti, hogy Tobaion lakozó György kovács az anyját vette volt el Erdődj uram ő Nagysága jószágából, és ő is az asszonnyal ide az Nagyságod szárnya alá jött, s amije volt az anyjának Erdődj uram ő Nagysága szárnya alatt, azt pénzzé tevén itt Tobaion^a szerzett egy más jószágot vele, s az anyja megholt, az mostoha atyjával együtt, és egy kis szelejek maradt, melyet az cantor törvényekben Nagyságodnak ítélték; könyörög, hogy Nagyságod azon szőlőt adatná vissza neki, mert semmije nincsen, hogy annyival inkább megmaradhatna Nagyságod szárnya alatt.

Értem, miről suplikász, az törvény nekem nem ítélte volna, ha neked igazságod lett volna hozzá, hogy csak ily szi szóra visszaadjam, abban semmi sem kel, add meg az árát s odaadom, hol nem, annak adom, ki az árát leteszi énnekem, mivel nincsen nekem most arra való időm, hogy valakit ajándékozzak.

^aTobaj

198/11. Trombitas Jerghnek az rohonczi sáfár meghagyta az Nagyságod parancsolatjából, hogy az több katonákkal az udvari sereggel együtt quartélyban szálljon, de minthogy igen rossz lova vagyon, amelyen nem szolgálhat Nagyságodnak, könyörög, Nagyságod fizetésében adna valami kevés pénzt, hogy szerezhetne magának jobb lovat, és szolgálhatna Nagyságodnak.

Az miről suplikálsz, értem, az fizetésedet teneked is úgy, mint az többinek megadnák, ha szolgálnál, de hogy így hében hóban szolgálj s az fizetést csak felrácnsat, abban nincsen mód, szolgálj meg s megadják fizetésedet.

198/12. Hanz Fricz Szalonokj pattanyus az minemő utat maga eleiben vett, azt most az jó úttal végben nem vihette, mivel fizetésében még hátra vagyon, s tisztartó uram az Nagyságod commissioja nélkül nem akarja contentálni, azért könyörög, hogy Nagyságod adjon egy commissiot tisztartó uramra, hogy elégtéte meg.

Amikor annak ideje volt, hogy az szabad leveledet megadtam, akkor semmivel sem voltál adós, immár hogy eddig itt késtél, azt te tudod, mirt, de én arra semmit sem hajtok s ily békeséges időben ezt sem szolgáljad meg, azmennyit fizettem.

198/13. Gerdákouicz Matthias felesége jelenti, hogy Kőrmenten az ura partékájával együtt az szolgáljának maradt egy dolmányra való septuja,¹⁷ az fiának egy vég abája, az urának két pus-kája, szablyája, nyerge és holmi partékája. Könyörög, Nagyságod szabadétaná kezéhez, hogy az fiát lovakra fölsegéthezné, és Nagyságodnak inkább szolgálhatna.

Az más suplikacziadra volt választot, de úgy látom, hogy csak így akarod dolgodat elmulatni, kivel kicsent nyersz, de nem hogy ezt, mit kérsz, kiadatnám, de az mid van, sem éred fel vele, mivel én senki haszna kéréseiért kárban nem akarok esni, elégtés [!] meg urad számadásáról, s azután más válaszdod leszen, igen tudjok minden állapotokat, mint vannak és voltak.

198/14. Czakanj^a hajdú Vörös Péter jelenti, hogy az minemő háza volt, az elvétegett tőle, és másnak adták, és nincs hol lakni, hanem Goztonban menne, s onnénd is Nagyságod szolgálja lenne, csak Nagyságod Daniel Jánosné asszonyom ellen oltalmazná meg.

Keczer uram ez miről suplikáljon, megérti, mi okért vették el az helét, informáljon, azután választja leszen neki most Keörmenten.

^aNagycsákány

198/15. Budaj Gergely hogy Nagyságtokat szolgálja vagyon 30 esztendeje, s igen fogyatkozott állapattal vagyon, könyörög, Nagyságod lenne pénzbeli segítséggel neki.

Keörmentre írjanak egy comisiot ennek fl 10.

198/16. Kollat György jelenti, hogy Nagyságoddal az táborban volt, Rimaszombatnál egy lova maradt el, s Nagyságod akkor azzal ajánlotta neki magát, hogy segítséggel leszen. Könyörög, hogy Nagyságod segélné meg és vehetne magának lovat, mert lova nincsen.

Körmentreől adjanak ennek fl 12.

198/17. Igali Istók jelenti, hogy az bátyja Beszprimben^a fogva vagyon s minthogy senki mellette fogó nincsen, könyörög, Nagyságod írna mellette az ott való kapitánnak, lenne szabadulása, s az Nagyságod szolgálatjára kötelezné magát, ha megszabadulhatna, és ha Nagyságod jó akarhatja volna, maga is elmenne és az levelet elvinné.

Ez mellett én nem írok, mivel azmint informálnak róla, nem méltó, hogy írjak mellette.

^aVeszprém

198/18. Száárközj Gergely, Szeződj András és Czegledi István deák könyörögnek, Nagyságod segétené meg őket egynéhány köből gabonával, kivel tudhatnák házak népét táplálni.

Ezeknek adjanak egyiknek egyiknek búza rozs cub. 6. Csakaniból.^a

^aNagycsákány

198/19. Vayda Vernika (!) azon könyörög, hogy Nagyságod parancsolná meg tisztartó uramnak, míg az novummal nem él, melyet Nagyságodtól vett, addig Vayda Györgynek ne tenne executiot az deliberatio szerént.

Ez nem lehet, mivel törvény ellen volna, az mit kívánsz, ha akkor elaludtat dolgotat, azután láss hozzá, mikor még ideje van.

198/20. Gerenczer Andre és Tirk Andre Czaakj uram ő Nagysága jószágából mentenek Szölnekre,^a s az Szent Gotharti^b tisztartó fenyegeti őket, és az marhájokat is megtartóztatta. Könyörögnek, Nagyságod mellett fogván, az marhájok térülő meg és maradhatnának békével.

Az írást megírhatni mellettek, de kicsen hasznót látok abban, mivel én is azt mielném, ha elszöknék az jobbágy alólam, mit tiveletek cselekesznek.

^aAlsó-, Felsőszölnök ^bSzentgotthárd

198/21. Besprimj^a baromörző Horuat Pál esett volt rabságban feleségestül, de maga kiszabadult, hanem az felesége száz tallérban sarcolt meg, könyörög, Nagyságod lenne segítséggel neki.

Megleszen választja.

^aVeszprém

198/22. Kereszturat^a Szakacz Vincze jelenti, hogy tavaly az kőcsső szelejét és gabonáját elverte és immár annyira jutott, csak egy falat kenyere nincsen. Könyörög, Nagyságod segétené meg valami kevés gabonával.

Adjanak itt Uyvaratt ennek búza rozs cub. 2.

^aHeiligenkreuz im Lafnitztal, Rábakeresztur

198/23. Uyvarj^a Hagen Tizler Györgynek meghagyott özvegye jelenti, hogy azminemő házban lakik, azt az öregasszony ő Nagysága fizetésében hatvan forintig inscibálta az uramnak, azmint az inscriptionális párfából kitetszik, melyet Nagyságod[nak] beadott, s ezen házat el akarja adni. Könyörög, Nagyságod engedné meg, adhatná el.

Tisztartó uram láttassa meg kegyelmed azt az állapotot, azmint az anyám inskripczionálisa tartja, s informáljon róla, azután meglátom, mit kell cselekednem véle.

^aNémetújvár

198/24. Kocsis Joacz és Kocsis Matthias fallajtárokkal együtt könyörögnek, Nagyságod egy nehány köből gabonát adatna nékiek.

Számot vettetek veletek rövid nap, mit adtak és mivel restálok is nékiek s ti is mint szolgáltatok, azután választok léssen.

198/25. Jergh Patrik, Hanz Jergh, Hanz Sporn jelentik, hogy Pattantus Gáspár meg nem elégtetett fáradságáért, hogy őket tanétotta. Könyörögnek, hogy Nagyságod contentálná az feleségét, mert az mesterlevelek addig föl nem szabadul, melyrül az Czaigbort informálhatja Nagyságodat.

[Nincsen döntés]

198/26. Becsben Szakacz Matthiasnak Nagyságod Szilj uram által két aranyat küldött volt, de az egyik hiányos volt, visszaadta Szili uramnak, s mást nem adott érette, most pedig igen költségtelen. Könyörög, Nagyságod fizetésében adna neki tíz forintot.

Igen rosszul viseled magad, azmint az többi, csak elvesztegették, az mit főztek, s így nem méltó, hogy fizessek, az mi az aranyat illeti, kérd meg Szilitől, mivel az kié volt, visszaadta s tartozik mást adni érte.

Supplicationum merita, Anno 1646. die 11. Aprilis

199/1. Kűszögj^a Balogh Márton és Grueber György Köveskuti Horuat Miklósna lettenek volt kezesek Kiskomarj^b Bodor Györgyért, Szabo Jánosért, Czepeli Gergelyért, Czegledj Balásért és Lasko Jánosért, s Bodor György elveszett, és az többi az török hírekre nézve el nem bocsáttattak, s az törvényre elő nem állíthatták őket, melyért megmarasztották. Könyörögnek, Nagyságod adna novumot benne, és kereshetnék magok igazát.

Írják meg nekik az novomot.

^aKőszeg ^bKiskomárom végvár

199/2. Palffi Lázló Potolj^a embernek adott volt valami bőrt, melyek árában maradt fl 200 adása, s meg nem veheti, könyörög, hogy Nagyságod az Potolj bírónak íratna mellette, és contentáltatnék.

Írjan az német deák egy interczesiot [!] nekik oda.

^aPotoly

199/3. Tonka János vajda jelenti, hogy teljességgel elrongyosodtak és szegénykedtek; Nagyságod segítenék meg őket, könyörögnek, hogy annyival inkább szolgálhassanak Nagyságodnak.

Add be lajstromban az neveket rend szerént, azmint az tizedszám van, s eligaszétom osztán dolgozokat.

199/4. Telekessj Lőrincz Pál fiát hogy Török Miklós uram Kanisára beköldte, most is oda vagyon. Könyörög, Nagyságod az fiát hozattatná ki Kanisáru Török urammal, az mely Nagyságodnál is nyilván vagyon.

Erről sokat szóltak szemben, hanem adják Kaldi uramnak s lássa ő kegyelme is, mit cselekedjünk osztán véle.

199/5. Körmendj szabad vajda Lakattyarto Ferencznek az minemő házhelet adott volt Nagyságod, ahhoz tartozandó szántóföldekben mások három holdat bírnak. Könyörög azon, Nagyságod azokat is szabadéttatná kezéhez.

Ím szintén most azon vagyok, hogy mindenek heléhez való földje meglegyen igazán, így az tied is vissza adatik.

199/6. Körmendj Mihaly kovács sógora Szabó István meghalván, az mi pénzi maradt, azt az atyafiai elvették, s ő citáltatott az Nagyságod törvényére érte, melyhez elégtelen. Könyörög, Nagyságod ne procedáljon törvénnyel vele.

Értem, miről suplikálsz, de ebben semmi sem kel, az kik elvitték, keresd fel őket, ha tenálad nincsen és atyafi nem vagy hozzája.

199/7. Muraiszombati^a vajda Bokor István jelenti, hogy Szeczj uram ő Nagysága részére való vajdának egy lovára esztendőnként fl 16 jár, annak széna és abrak, magának ruházatja, őneki pedig semmi fizetése nem lévén, könyörög, Nagyságod rendelne fizetést és adna neki conventiot, ki mellett szolgálhatna.

Haszontalan kívánságod, azt sem szolgálod meg, az mit fizetnek, az Szécsi mit fizet, ő lássa, de elhiszem azt, hogy nem csak azért ad annyit neki is.

^aMuraiszombat, Murska Sobota

199/8. Muraszombati^a kapus hajdúkat az nemes uraimék arra erőltetik, hogy mint az verasztók, éjjel kiáltsanak, melyet nem cselekedvén, Balogh Péter uram reájok ment és rutul verte őket; könyörögnek, Nagyságod oltalmazza meg őket.

Ne cselekedjétek aztat azután is, ha az nemes ember vigyázót kíván, tartson maga erszé-nyéből olyant magának.

^aMurska Sobota

199/10. Muraiszombati sellyérek, kik az város kapuját őrzik, Marinics Gyurko, Horuat Iván, Karba Mathé, Bago Miklós, Takacz Lukác, Seregh Marko, Pentek Mihály és Szabó Iván jelentik, hogy az Szeccz urak részéről való sellyéreknek esztendőnként tíz tíz rénessek¹⁸ jár és négy négy köből gabonájok, s heleket is bírnak; őneikik pedig sem fizetések, sem pedig semmi helet nem bírnak. Könyörögnek, Nagyságod rendelne nekik fizetést.

Ezt én az fizetést és szabadságot totaliter hazugságnak tartom, így nincsen is válaszok, hanem Temleni Ballás informálj róla, de úgy, hogy orcádra ez dolog gyalázatosan ne forduljon jövendőben is.

199/11. Nadálj^a hajdúk könyörögnek, hogy Nagyságod az elveszett hajdúk helyett íratná be az körmendj hajdúk köziben.

Ezt fére [!] kell tenni mostan.

^aHorvátnádálja

199/12. Körmendj Szűcs Thamás idegen legény lévén megtelepedett itten, egy lovat tart az Nagyságod szolgálatjára, sem szántóföldre, sem pedig réte nincsen, hanem az Nagyságod földei végiben vagyon egy darab föld, melyet ezelőtt az város marhája járt, s tavaly az tisztartó egy hajdúnak adta volt, amely most elveszett. Könyörög, azon földet Nagyságod adná nekie.

Semmit sem adnak most senkinek is, míg elszánt dolgaimat végre nem viszik elrendelt szolgálaim.

199/13. Körmendj Taba János igen beteg lévén, nagy fogyatkozásban vagyon, könyörög, Nagyságod valami kevés pénzzel és egy átalag borral segétené meg.

Ez is semmire való, fére [!] kell tenni csak.

199/14. [Ez a szám hiányzik, számozási hiba]

199/15. Kerkaskapolnán Kaczer János hosszú írással proponálja dolgát, nehéz meritumban venni. Nagyságod olvassa meg.

[Nincs mellette döntés]

199/16. Kapolnasfaluben Berkes Mihály atya Kanisa elveszésekor vett volt fl 16. Arik Balástul egy fertály helt, azulta mind bírta, most Abraham János el akarja tőle venni. Könyörög, hogy Nagyságod ne engedje háborgatni, holott semmi közü nincs hozzá.

Amint írod, hogy semmi közü nincsen hozzá, hát el sem veheti, így mírt jössz énhozzám írással, hiszen van tisztartód, ahhoz menjél, de az ilyenért meglesz három pálcád.

199/17. Pap Istuán vádoltatott, hogy az urától sok pénzi maradt volna, mely Nagyságodnál is nyilván lehet. Könyörög, Nagyságod az olyan vádolók ellen oltalmazza meg, mivel ha maradt volna is valamie, együtt keresték, noha semmije nem maradt.

Ki előtt és miért vádoltattál, én nem tudom, igaz-i, nem-i, de ha az ide való törvényre czi-táltattál, elválík dolgod aziránt.

¹⁸ Rénes forint, rajnai forint.

199/18. Valami praedicatorné meghalván Kalamár Ferencznél, amely kinek kinek mit hagyott és mije maradt, az supplicatioval beadott testamentum levelének párjából kitetszik, mivel az felesége vér szerént való atyafia volt, s úgy legált ötven tallért nekie. Azért könyörög, Nagyságod ne háborgatná törvénnel, s az testamentum pariaját olvassa meg Nagyságod nagyobb értelemnek mivoltáért.

Semmi sem kel abbul, csak azt meg törvénnel kellett-i dolga, vagy nem, köllemben semmit sem engedek kérésében meg.

199/19. Raba Szent Mihályon Dericza jelenti, hogy az bátyja, Miklos Mátyás most az török miatt elveszett, maradt 26 talléra ez is szűrő, [!] mivel szűrszabó volt, az is penig idegennél vagyon. Könyörög, hogy Nagyságod adatná kezéhez.

Francsics uram, kicsoda ez, ha ott van az inquisiczios [!] seriesben, hát várjon az törvén delliberatiojához [!], addig semmi választja [!] nem leszen.

199/20. Czoczan Imre, Istok Gergely, Kenyeres Bencze, Gal János, Toth István és Somogy András az holdultságon lakván, mivel Nagyságodat fegyverekkel szolgálják, igen fenegeti őket az török, könyörögnek, Nagyságod bocsássa el őket, míg feleségek, gyermekek az pogány kézben nem akadnak, mert nem szolgálhatják Nagyságodat.

Ebben az kívánságotokban most, sem azután, semmi sem kel, nem is tudjátok, miér [!] kérték, eddig megottalmazták magatokat. azután is ottalmazták.

199/21. Heteyj Mihály 25 esztenőtül fogvást szolgálja Nagyságodat, s sok károkat vallott, tavaly is egy lova döglött meg s igen elszegénykedett. Könyörög azon, hogy Nagyságod segéteén meg.

Majd fizetnek, abból segéljed osztán magadat.

199/22. Senyehaziak mind fejenként jelentik, hogy Janosko Péter bevádoltatott volt, hogy az törököknek valami gyermeket adott volna be, s most az törvényben semmi ok nem taláztatott hozzája. Azért könyörögnek, Nagyságod az egész falu kezességén eresztetné el, s ha ezután ugyanezen vétekben vádoltatnék, törvényre előállítják.

Olyan latrok vattok, mint az, ki mellett suplikaltok, de az másképpen igazodik el, s az ti dolgotok is féllábó székre fog állani, hamis kurafiak.

Egy teljes szövegű kérvény (1644. január 9. előtt)

164. Nagyságos Kegyelmes Uram. Ez elmúlt esztendőben szintin akkortájban, amikor az mezőnkben levő gabonánkat behordottunk volna, akkor gonosz viletlen szerencse és gonosz emberek szándékokból, éccaka idején pajtám meggyulladván fottig mind gabonámmal együtt épen porrá megégett, ugyannyira Kegyelmes Uram, hogy még az mindennapi kenyérre való gabonát mind küldülésommal és házonkint való könyörgéssel szereznem kellett, kivel apró gyermekimet és magamat mindeddig táplálom. Noha két fiamat már megházasítottam, kiadván részeket, azok már Nagyságodat szolgálják [!] jobbágyul, magam penig neveletlen kis apró gyermekimmel nyomorkoszom mindaddig, míg Isten megsegít az mostani nyavalyámból. Nagyságodnak azokáért mint kegyelmes Uramnak alázatosson könyörgök, tekintvén ilyen nyomorult voltomat, méltóztassék kegyelmesen egy vagy két esztendeig robotból való szabadságot énnekem megengedni. Az több adót valamint s valahogy Nagyságodnak beszolgáltatom, csak az egy robotból legyen kegyelmes engedelem Nagyságodtul. Hogy így esmég előbbeni erőt recuperálván, Nagyságodat mindeddig kisz engedelemmel jobbágyul szolgálhassam. Kegyelmes választ várok Nagyságodtul. Nagyságodnak alázatos jobbágya

Sz. Kuton lakozó Kozma Jokl.

Anno 1644. die 9. Januarii. Tisztartó uram informáljon kegyelmed errül, ha egy pajta égéséért szokás-e annyira való szabadságot adni, vagy nem. Adamus Batthyany.

Nagyságos uram, úgy vagon, hogy ennek minden gabonája elégett, semmije sem maradt, s mind peniglen szénája, azért az Nagyságod kegyelmes gratiája rajta, meddig adat Nagyságod szabadságot, egy avagy két esztendeig, úgy vagon, hogy elég kárvallott. Nagyságodnak alázatos szolgája Jobbágy Jeremiás.¹⁹

Az kegyelmed informatiójából értjük, hogy ennek gabonája elégett, és semmije sem maradt, melyre nézve adjon kegyelmed egy esztendeig való szabadságot nekie. Actum in Uyvar Anno ut supra die vero 4. mensis Martii. Adamus de Batthyany.

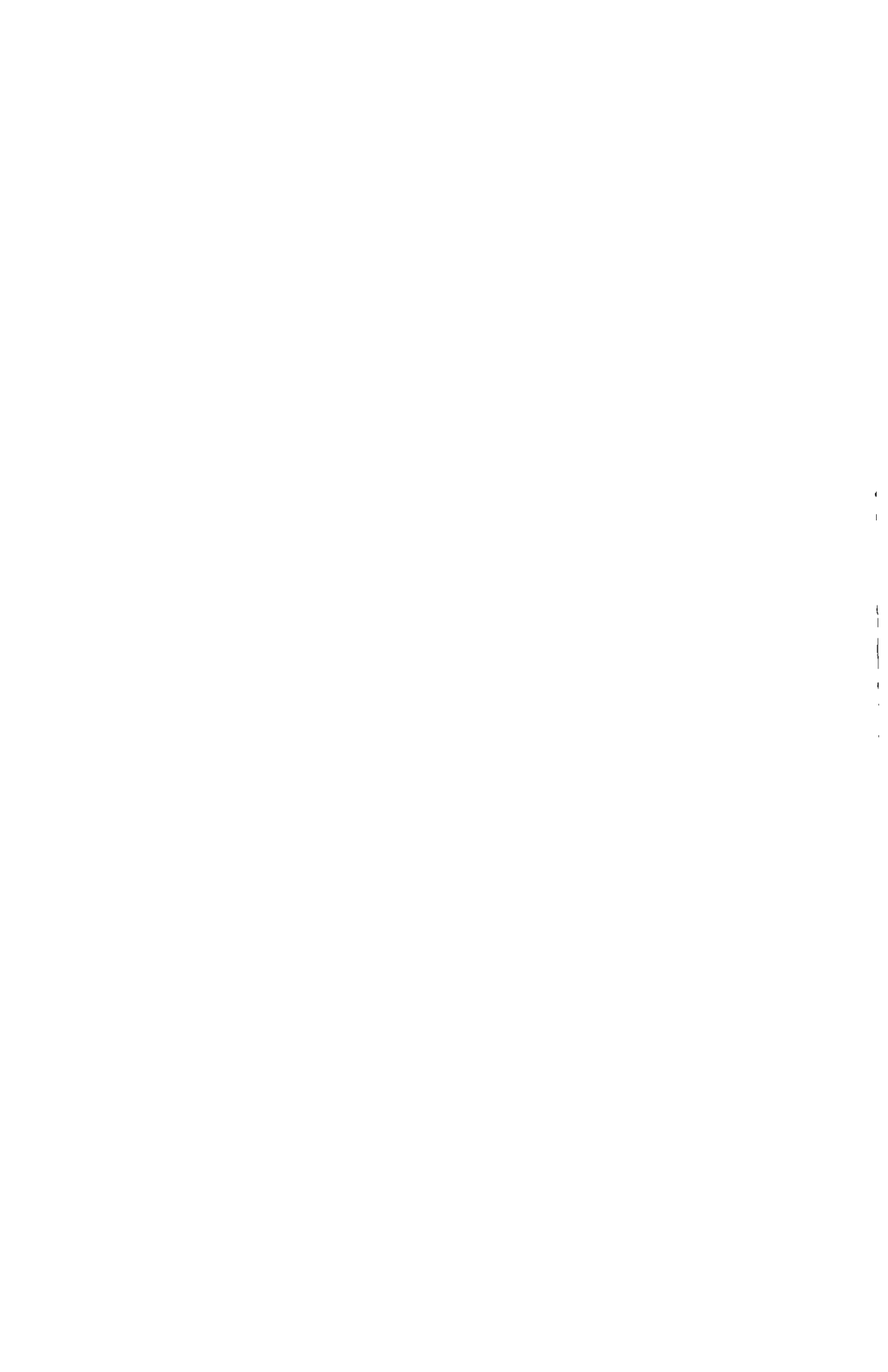
VERA ZIMÁNYI

SUPPLICATIONUM MERITA. EXTRACTS FROM PETITIONS ADDRESSED TO COUNT ÁDÁM BATTHYÁNY I, CAPTAIN-GENERAL OF TRANSDANUBIA

There are few surviving examples of petitions made by serfs, domestic servants and servicemen to their masters in the sixteenth and seventeenth centuries, for it was not considered important to preserve a petition after its subject-matter had been dealt with. Ádám Batthyány, who greatly disliked having to read between ten and twenty and sometimes as many as thirty petitions every week, ordered his staff to prepare a short summary of each petition containing the most important data (the petitioner's name and address, the purpose of the petition). Batthyány then wrote his decision next to or below this data. At the end of each week, the summaries were collected together into a kind of little notebook. When matters had been dealt with, they were folded into little packages. Batthyány listed the contents of each package on its exterior. Finally the packages were tied together. The packages stayed in this bound form until the classification of the archive.

During classification each notebook received a serial number—and each petition a sub-number. Notebooks (sometimes just single sheets) from the 1640s and 1650s received serial numbers from 1-443. However, if we count and classify them by date of origin, we find that many are missing. For instance, given that Batthyány's system lasted for a period of sixteen years, there should be 832 notebooks or packages for the 832 weeks in the period. And given an average of twenty petitions per week, there should be more than 16,000 petition summaries for the whole period. In actual fact, however, we have just one third of this number. Even so, this is still a unique source, one that preserves a great quantity of data and information concerning the manorial estates of Némétújvár, Rohonc and Szalonak (in a district of Vas county much of which now forms part of Burgenland). The notebooks give details of the everyday lives of serfs, soldiers and servants living on the estates—telling also of their relationships with their master and with each other. The notebooks bear witness both to the difficulties of everyday life and to the more dramatic events affecting families, e.g. capture of family members by the Turks, poverty after a fire, the fate of widows etc. Reading the texts, one also gains an impression of the behaviour and attitudes of the nobleman, e.g. the manner in which he spoke with his 'subjects' (which was very different from the way in which he addressed his equals in official correspondence). Some passages from a contemplated source-book are also provided.

¹⁹ Jobbágy Jeremiás volt ekkor a tisztartó.

„Ne köszönje meg nekem a fáradságomat ebben az ügyben”

Szabolcsi Lajos levelei Szekfű Gyulához

A bécsi *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* történészberkekben már ismert munkatársának, Szekfű Gyulának 1913-ban jelent meg *A száműzött Rákóczi* című kötete. Szekfű monográfiájában addig ismeretlen, illetve fel nem használt levéltári forrásokra, dokumentumokra, visszaemlékezésekre alapozva mutatta be a száműzetésben élő fejedelem életét. A Rákócziról kirajzolódó kép azonban egy csöppet sem felelt meg a köztudatban — elsősorban Thaly Kálmán és Márki Sándor munkái nyomán — élő legendának, hiszen nem az idealizált kuruc fejedelem apoteózisát nyújtja Szekfű kötete, hanem egy esendő, „hús-vér” ember hányattatásainak krónikáját. És ez — sokak szemében — botrányos állásfoglalás volt, már csak amiatt is, miután *A száműzött Rákóczi* szerzője bécsi, azaz „labanc” tisztviselő volt s már önmagában ezt a tényt a századelő függetlenségi, „kuruc” szólamokat valló hazafiai akár nyílt provokációnak is tekinthették. A *Függetlenségi Párthoz* tartozó történetíró, a „függetlenségi eszmét kalózlobogóként használó” Ballagi Aladár vezetésével hazaárulással, nemzetgyalázással és „bálványdöntéssel” vádolták a kötet szerzőjét.¹ Ballagi támadása lényegében a nyitánya volt a hosszas szünetekkel tarkított, de mégis két esztendeig, 1914–1916 között elhúzódó szellemi háborúnak. Szekfű ellenfelei „Rákóczi emlékének gyalázását ... és a Függetlenségi Párt elleni bécsi támadást” láttak a kötetben. „S ha ebben nem is volt igazuk — írja az előbbiek folytatásaként Glatz Ferenc —, azt helyesen és jól érzékelték, hogy a fiatal levéltáros bármily rokonszenvvel és meleg hangon ír is Rákócziról, az egész koncepció mögött ott rejlik az általános tanulság: az emigráció nem képes a nemzettel a szerves kapcsolatot tartani, nem képes reális politikai programot adni. Vagyis: a műben, 1913-ban a Kossuth-emigráció kritikája is lappangott.”²

Szekfűnek azonban nemcsak támadói, hanem védelmezői is gyorsan akadtak. Mindenekelőtt egykori professzoraira, a történész Angyal Dávidra és a kötet kiadásáért felelősséget vállaló Riedl Frigyes irodalomtörténészre számíthatott, de szép

1 E Ballagira nézve nem túl rokonszenves jelzõt *Mérei Gyula: Szekfű Gyula történetiszemléletének bírálatához* c. tanulmányából idézzük. Századok 1960. 192.

2 *Glatz Ferenc: Szekfű Gyula. Nemzeti történetíró a forradalmak után. Szekfű Gyula életpályájáról.* In: *Uő: Nemzeti kultúra — kulturált nemzet. 1867–1987.* Bp. 1988. 291–292. Ugyanezzel a témával foglalkozik: *Glatz Ferenc: Történeti kultusz és történetírás. (Reflexiók Szekfű „Száműzött Rákóczi”-jához) c. tanulmánya is.* In: *Uő: Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczi nemzetéről és államról.* Bp. 1980. 170. skk.

számmal sorakoztak fel mellette a legkülönbözőbb világnézetű tudósok és hírlapírók is. Ezek sorába tartozott Szabolcsi Lajos (1889–1943) az *Egyenlőség* című „neológ”, azaz haladó zsidó felekezeti hetilap munkatársa, majd szerkesztője is, aki — mint visszaemlékezéseiben írja — egykori tanára, Riedl Frigyes révén kapcsolódott be 1914 tavaszán a Szekfű-ügybe. Kezdetben Szabolcsi Lajos a Szekfű melletti „sajtókampány” megszervezésében vállalt szerepet.³ A védekezési stratégia a tudomány szabadságára, és a politikától történő távolságtartásra hivatkozott. Erre utal a több tucat történettudós és tanár aláírásával 1914 áprilisában megjelent egyik sajtónyilatkozat is: „Tiltakozunk az ellen, hogy egy tudós könyvét és személyét a politikai pártduh és a személyes gyűlölködés ütközőpontjává válasszák. Tiltakozunk a gondolat és a sajtó szabadsága nevében, sőt a Rákóczi-kultusz jól felfogott érdekében is a terrorizmus ellen, mely a történeti kritikát a Rákóczi-irodalom terén lehetetlenné akarja tenni.”⁴

Szekfű és Szabolcsi kapcsolatának — ezen eset kapcsán megalapozott — emlékét több dokumentum őrzi. 1914 tavaszán írta Riedl a Bécsben tartózkodó Szekfűnek: „Küldjön meleg köszönőlevelet dr. Szabolcsi Lajos úrnak. Bp. Lövölde tér 2/a. Éjjel-nappal fárad az Ön érdekében.”⁵ Szekfű Gyula 1914. április 19-i, Riedl Frigyeshez írott levelében a következőkről számolhatott be mentorának: „Szabolcsi itt volt két napig, amellet, hogy én oly végtelen hálával vagyok lekötelezve neki, a személyes érintkezésből rögtön kiderült, hálának hosszú barátság formájában való gyakorlása nekem csak nagy öröömre fog szolgálni. Csak azt sajnálom, hogy nem vagyok Bpsten és nem érintkezhetem vele minél többet. Így vagyok különben az én többi védőimmal is, Schöpflinnel, Bleyerrel, első sorban Tanár Úrral.”⁶ Egy nappal korábbi annak a levélnek a keltezése, amelyet barátjához, Horváth János irodalomtörténészhez intézett: „Szabolcsi itt volt, nagyon kedvesen viselkedett — megint éreztem, h.[ogy] én tulajdonképpen még egyszer egészen közéjük, a zsidó Jung-Ungarnba fogok kerülni.”⁷

Gábor Andor az „ügy” idején szintén Szekfű Gyula szűkebb környezetéhez tartozott. 1916. március 14-i, Szekfűhöz címzett levelében olvasható az alábbi, Sza-

3 Szabolcsi Lajos: Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei. (1881–1931.) Emlékezések, dokumentumok. Előszó, sajtó alá rend. Szabolcsi Miklós. Szerk. Komoróczy Géza. Bp. 1993. (Hungaria Judaica 5.) 162. „Felosztottuk magunk között a feladatokat” — írta Szabolcsi. „Gragger Róbertnek az a szerep jutott, hogy megszerzi ügyünknek gróf Andrássy Gyulát. ... Horváth János vállalta azt a feladatot, hogy negyvenöt magyar író és tudós ünnepélyes deklarációját adja ki Riedl–Szekfű mellett, ami fényes sikerrel járt. Énreám a sajtó kezelése, megdolgozása jutott, és az a feladat, hogy kiadót keressek Szekfű Gyula válaszának.”

4 Tudomány és politika Szekfű könyve körül. Világ 1914. ápr. 29. 8. — A korabeli szövegeket a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közöljük.

5 Riedl Frigyes–Szekfű Gyulának, 1914. ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára (= ELTE EKK) G. 628.

6 Szekfű Gyula–Riedl Frigyesnek, 1914. ápr. 19. MTA Könyvtár Kézirattára (= MTA KK) Ms 491. A levélben Schöpflin Aladáról és Bleyer Jakab egyetemi tanárról van szó.

7 Idézi Lackó Miklós: Szekfű-problémák c. tanulmánya. In: *Uő: Korszellem és tudomány. 1910–1945.* Bp. 1988. 39. Továbbá ld. *Schmelzer Hermann Imre: Kortörténeti jelentőségű vallomás c. recenzióját.* Szombat 1994. 2. sz. 27.

bolcsi Lajosra is vonatkozó részlet: „Minket, Szabolcsit és engem, ne féltsen kellemetlenségektől. Mink úgyis dagadt emberek vagyunk, akiknek nem árt, ha itt-ott kapunk még egy rúgást.”⁸

Ekkoriban, 1916 elején, az utóvédharcok idején Szabolcsi segítségével adja ki Szeffű a Dick Manó-féle könyvkiadóvállalatnál a két kiadást megért *Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit* című védőíratát.⁹ Nemcsak a cím származott Szabolcsitól, hanem — miként egyik Angyal Dávidhoz írott leveléből kiderül — a kötet megírására is őtől kapott inspirációt. „Szabolcsi itt járt, s biztatott a szerinte egyetlen hatásos lépésre: röpirat, ill. könyv írására, melyben B[allagi] A[ladár]ék hazugságairól lírai felháborodással lerántódnék a lepel. ... Szab.[olcsi] szerint ő találna kiadót és biztosítaná a publicitást. Nekem tetszik a dolog. ... 2–3 hét alatt elkészülhetnek vele. 70–80 lap nyomtatva. Nagyon szeretném Tanár Úr véleményét hallani. De *másnak* ne tessék róla szólani. *Ha* Tanár Úr helyeselné és realizálható volna Szab.[olcsi] közreműködésével, akkor esetleg hagyni lehetne az Akad[émiá]-t ...”¹⁰ Néhány nappal utóbb tovább konkretizálódott a terv. „Én csak annyit jelenthetek újabbat — írta Angyalnak —, h.[ogy] Szabolcsi kiadót talált és 160 lapra terjedő könyvet írhatok. Erről Tanár Úr bizonyosan beszélt már Riedlval és Szabolcsival...”¹¹

De nemcsak ebben állt Szabolcsi Szeffű szolgálatára. Angyal Dávid írta pártfogoltjának 1916. január 21-én, hogy milyen segítségre számít még az *Egyenlőség* szerkesztője részéről: „Szabolcsi nagy szolgálatot tesz az ügynek, ha az Estet megnyeri. Máris jó volt a nyilatkozatok közzlése. Hát ha még a felolvasást hosszasan ismertetné.”¹²

Szeffű Gyula és Szabolcsi Lajos kapcsolata néhány év elteltével éles fordulatot vett. A kialakuló baráti viszony elmérgesedéséhez Szeffű 1920 decemberében megjelent nagyívű vitairata, a *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története* szolgáltatott okot. Szeffű jól ismert könyve a liberális korszak, a három nemzedék konzervatív kritikáját volt hivatva megadni. A múlt századi liberálisokat — egyebek mellett — túlzó engedékenységük miatt korholta Szeffű. Ez a „doktréner” liberalizmus tette ugyanis lehetővé azt is, hogy a zsidó népesség előbb akadálytalanul telepedhessen le Magyarországon, utóbb pedig — a 19. század közepétől — magához ragadja a gazdasági és pénzügyi élet vezető pozícióit. S amikor ily módon „gleichschaltolta” a zsidóság Magyarország gazdaságát, a századforduló évtizedeiben a szellemi életet — elsősorban is a fővárosi (hírlap)irodalmat — hódította meg. Szeffű liberalizmus-szemléletének bírálatát az utóbbi évtizedek történetírása jószerént elvégezte, így azt ezúttal mellőzhetjük. Ugyanez vonatkozik zsidóság-szemléletére is. A Szeffű Gyula által felvázolt kép (e vonatkozásban) kétségkívül nem kellő mélységgel dokumentált és árnyalt; vitairat íze van. Annyi azonban vitathatatlan, hogy hangneme visszafogott, és a kurzussajtóhoz képest „kiegyenlítő” jellege is volt.

8 Vétesy Miklós: Gábor Andor levelei Szeffű Gyulához. Irodalomtörténeti Közlemények 1972. 82.

9 Dénes Iván Zoltán: A „realitás” illúziója. A historikus Szeffű Gyula pályafordulója. Bp. 1976. 136.

10 Szeffű Gyula–Angyal Dávidnak, 1916. jan. 24. MTA KK Ms 804/336.

11 Szeffű Gyula–Angyal Dávidnak, 1916. jan. 28. MTA KK Ms 804/337.

12 Angyal Dávid–Szeffű Gyulának, 1916. jan. 21. ELTE EKK G. 628.

Noha a kötet mintegy harminc fejezete közül mindössze három foglalkozott a zsidókérdéssel, érthető érzékenységgel reagált rá a sajtó. Érthető, mert — és ez már túlmutat a *Három nemzedék*ben leírtakon — az 1918–1919-es események, majd az 1920-as nemzeti megrázkódtatások, de különösen a Tanácsköztársaság leverését követő zsidóellenes hadjárat, joggal keltettek riadalmat a magyarországi zsidó társadalom széles rétegeiben.

Érzékenyen reagált az egykori harcostárs elvesztésére Szabolcsi Lajos is. Gondjait és gondolatait vezércikkbe öntötte. Szabolcsi véleménye szerint Szekfű a *Három nemzedék*ben „Himnuszt zeng a konzervativizmusnak, igazolja a reakciót, a liberalizmus ellen kíméletlen harcra buzdít és indokolást készít a pogromra való uszítások mellé”.¹³ A 19. századról festett képről pedig akként vélekedett, hogy az — lévén „mindeniütt és mindenben csak osztályharcot” látat — „a kommunista és marxista történetírók technikáját juttatja az eszünkbe”.¹⁴ Az elsődrendű vádlott, állítja Szabolcsi, a liberalizmus, Kossuth, Szemere és Tisza Kálmán nemzedéke. De a vádlottak padján ott ül a zsidóság is. Szekfű „elítéli a zsidókat. A galíciai veszedelmes, mert még nincs itt. A magyar zsidó veszedelmes, mert már itt van.”¹⁵ Szabolcsi ellenérveit jórészt az asszimiláció sikereire építi. Arra, hogy kik és milyen társadalmi, avagy tudományos területen öregbítették hazájuk jó hírét. Azt sem hagyja figyelmen kívül, hogy a világháború során mennyi „frontharcos”-sal büszkélkedhet a magyar zsidóság. Az érdemek mellett eltörpülnek a vádak: a zsidók közül alig-alig vettek részt a radikális vagy szocialista mozgalmakban, nem is beszélve a „galíciaiakról”, akik „elenyésző pontok a magyar zsidóság milliós tömegeiben”.¹⁶ A *száműzött Rákóczi*-ügyre is kitért cikkében Szabolcsi, hivatkozván arra, hogy annak idején éppen „a »destruktív« zsidó újságírók voltak azok, akik Szekfű Gyula mellé állottak és körömszakadtáig küzdöttek érte...”¹⁷ Ebben is akadt némi igazsága Szabolcsinak, amennyiben például a *Világ* című napilap — munkatársai egy részének származását tekintve — „zsidó” orgánumnak volt minősíthető. Végezetül annak a reményének adott hangot Szabolcsi írása, hogy Szekfű könyve ellen a „becsületes keresztény magyarság” fog tiltakozni, hiszen a *Három nemzedék* a nemzet egyik legszebb korszakát és legkitűnőbb államférfiait rágalmazta és becsmérelte.¹⁸

Szekfű 1921 őszén a *Három nemzedék* második kiadásához egy terjedelmes „Bevezetés”-t készített. Ebben részletesen foglalkozott a kötetéről addig megjelent és általa fontosnak ítélt kritikákkal, recenziókkal. Figyelmét természetesen nem kerülhette el a zsidó oldalról jövő bírálat sem. Védelve nézeteit hivatkozott az *Egyenlőség* fentebbi cikkére is, egyúttal azt a viszonttámadást intézte, hogy lényegében Szabolcsi írása riadóztatta könyve ellen a „demokrata” lapokat. Kettejük

13 Szabolcsi Lajos: Nem vagyunk egyedül a vádlottak padján! *Egyenlőség* 1920. dec. 11. 1.

14 I. m. 2.

15 I. h.

16 I. h.

17 I. m. 3.

18 Móricz Zsigmondnak, a *Nyugat* 1921-es évfolyamában megjelent bírálatát ezt a „becsületes” álláspontot tükrözi. Ld. *Móricz Zsigmond*: Három nemzedék, egy hanyatló kor története. *Nyugat* 1921. 148.

korábbi kapcsolata mellett sem ment el szó nélkül. „Szabolcsi Lajos ... közléről és részvétellel szemlélte egy ilyen emberhajsza hatását rajtam, az áldozaton és egy olyan finom érzékeny lelken, mint a mellettem, másodsorban, de szintén rút gonoszsággal megvádolt Riedl Frigyes volt. Aki nekem *akkor* jóemberem volt, annak jó emlékezetét nem tépem ki magamból. Még akkor sem, ha ennyire megfélemedezik *elmúlt* magáról.”¹⁹ Ezt egyébként hosszú évekkel később be is bizonyította, amikor — már a felelevenített numerus clausus és a zsidótörvények árnyékában — segítségére volt a Szabolcsi családnak.

Az *ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára* G. 628. sz. jelzet alatt őrzi Szekfű Gyula levelezésének tekintélyes részét, de legalábbis azokat, amelyeket Szekfű másoktól kapott. Itt található Szabolcsi Lajos öt levele és egy névjegykártyája is a „Szekfű-ügy” körüli időkből. A publikálásra kerülő öt levél közül három datálatlan, így azok időbeli behatárolása még pontosításra szorul. E levelek — az 1., 4. és 5. szám alattiak — főként a Szekfű melletti „sajtókampány” egyik-másik részletével foglalkoznak (így valószínűleg 1914-ben íródtak), míg az 1916-ban keltezettek — a 2. és 3. levél — a *Mit vétettem én?* kiadásával, illetve megjelenésével kapcsolatosak. A levelek közlési sorrendje a kéziratári sorszámmal egyezik meg.

Szabolcsi Miklós professzor néhány évvel ezelőtti felszólalása alkalmával megemlítette, hogy családja és Szekfű Gyula kapcsolatának története külön kötetet érdemelne.²⁰ E mostani forrásközlés a hetvenötödik esztendejét a közelmúltban betöltött Szabolcsi professzor előtti tiszteletadáson túl szerény segítséget kíván nyújtani a majdani monográfusnak is.

1.

Tisztelt Barátom,

[Budapest] péntek

az *Est* hajlandó a közzétételre, de nem manifestum formájában. Hanem: riportszerűleg referálva a dolgról. Így: „Mint halljuk, a legelső magyar tudósok aláírásával manifestum jelent meg, melyben többek közt...(itt jönnek a fontosabb részek szóról szóra és a nagyobb aláírók neve).

Én ajánlom, hogy e proposíciót fogadjuk el. Adjunk az *Est*-nek 50–60 sort és 10–20 aláíró, aznap este leadjuk a nyomatosnak a teljes szöveget.

Szíves gyors válaszát, melyben az aláírások jelen helyzetéről is tájékoztat, *ide a könyvtárba* (költözködünk éppen)²¹ várja

igaz híve és barátja

Szabolcsi

gróf Károlyi utca 8.²²

19 *Szekfű Gyula: Három nemzedék. Egy hanyatló kor története.* Bp. 1922.² 27., 1. jegyzet.

20 *Nathaniel Katzburg: A magyar–zsidó történetírás problémája. Miért nem volt magyar Dubnov, zsidó Szekfű?* Bp. 1995. (MTA Judaisztikai Kutatócsoport. Értesítő 12. sz.) 12.

21 „költözködünk éppen”: a Szabolcsi család 1914. ápr. 5. és ápr. 26. közötti időszakban költözött át a Lövölde térről a Személynök (ma Balassi) utcába.

22 Autográf, datálatlan levél a „Városi Nyilvános Könyvtár. Budapest IV. gróf Károlyi utca 8” cégjelzéses papírján.

2.

Kedves Barátom!

Budapest, 1916. január 26.

V. Személynök u. 25.

A könyvet, mint a mai sürgönyömben jeleztem, a legnépszerűbb és legjobban szervezett fővárosi kiadók egyike, Dick Manó könyvkereskedő²³ VII: Erzsébet körút 14. fogja kiadni.

Ára 2 K. lesz. Terjedhet 160 oldalig. A kiadó nevével ne ijedjen meg, mert igen bevezetett, előkelő írókat foglalkoztató, nagy publicitású cég. Fizetni Önnek természetesen semmit sem kell, sőt ha esetleg feltűnő nyereség mutatkozik, Önt ebben részesíteni fogják.

Kérem ezeketán, lásson hozzá haladéktalanul a munkához. Tervezetét teljesen helyeslem és örülök, hogy a kérdést, könyv alakjában sikerült megoldani, mert tárgyalásaim a népszerű könyvtárral arra az eredményre jutottak, hogy legfőljebb 32 kis oktáv oldalt adhattak volna. A megoldás így kitűnő és azt hiszem, a célt el fogjuk érni.

Kérem, e soraim vétele után írjon e levelemre hivatkozással az említett kiadónak, mely Önnel írásban is megállapodik.

Mielőbbi válaszát várja

igaz barátja,

Szabolcsi²⁴

3.

Kedves Barátom!

Budapest, 1916. március 13.

Eolvastam könyvét. Mondhatom valóban elsőrangú jelentékeny munka. Hiszem és remélem, hogy meglesz a tisztító hatása. Egyes részletei költőien szépek, mint védőirat pedig páratlan. A személyes korrektúra, egyes súlyosabb kifejezések (olvastam Dickhez írt levelét) megbeszélése, a sajtókampány tervezése szempontjából okvetlen szükségesnek tartom, hogy csütörtökön este, mikor a levonatok legnagyobb része már készen van, Pesten legyen.

Egy-két nap alatt az összes kérdéseket elintézzük. Várom érkezéséről szóló értesítését.

Régi barátja

Szabolcsi²⁵

4.

Kedves szeretett barátom,

[Budapest] kedd

tévedés, hogy Bécsben jártam. Itthon voltam az utolsó hónapban és túrtem a Ballagiak rettentő butaságát. Mily boldog Ön, hogy nincs itthon!

Riedl atyánk az ön nyilatkozatát az ő isteni naivságában egy alhírlapírónak nyújtotta át s így az teljesen elveszett. Akarja — ez alkalommal nekem — újra beküldeni?

23 A Dick Manó Könyvkiadó és könyvkereskedő cég 1911-ben alakult. Kiadták — többek között — Gábor Andor, Karinthy Frigyes, Thomas Mann, Otto Weininger műveit.

24 Gépelt, autográf aláírású levél, az „Egyenlőség. A magyar zsidóság politikai hetilapja. Főszerkesztő és kiadó: Szabolcsi Miksa” cégjelzéses papírján. Kivonatossal közölte: *Dénes I. Z.*: i. m. 124., 190. jegyzet.

25 Gépelt, autográf aláírású levél az „Egyenlőség” cégjelzéses papírján. Kivonatossal közölte: *Dénes I. Z.*: i. m. 124–125., 190. jegyzet. A levélben említett, Szekfű Gyula által Dick Manóhoz intézett levél nem lehet fel Dick Manó hagyatékában (Országos Széchényi Könyvtár).

Seress-sel²⁶ tegnap beszéltem. Intime elmondta, hogy Andrásnyval²⁷ újból beszélt Önről s A.[ndrassy] igen dicsérte önt. „Hős ember — mondta — miket fog még produkálni! Csak kár, hogy épp ezzel lépett ki!” — Seress-sel ajánlom, lépjen érintkezésbe. De kérje el tőle I. Ferdinándról szóló tört. művét. (Ön is ezzel foglalkozik, ugye?) Címe: Az Est szerkesztősege.

Még egyszer: nem voltam Bécsben. Ha szeret, írjon többször.

Öleli
Szabolcsi
(V. Személynök u. 25.)²⁸

5.

Tisztelt Barátom,

kedd este

Ön a mai nappal véglegesen rehabilitálva van. Hála érte a magyar sajtónak, mely elrontotta a dolgot, s most jóvátette.

Mindazon lapok, melyeket kértünk (a P. H.²⁹ kivételével) leközzölték a manifesztumot.³⁰ Az Újság, Lloyd,³¹ B. H.,³² Világ, Journal.³³ Legszebben viselkedett az Újság (Kóbor,³⁴ Ágai³⁵ és Wallesz³⁶ jöttek segítségemre).

Hogy ma este mit üvölt a Magyarország, lényegtelen és mindegy.

Egyre kérem azonban Önt. Ne köszönje meg nekem a fáradságomat ebben az ügyben. Ha Ön tudná, mennyire szívesen tettem mindent, milyen hittel az Ön jövőjében, tollában és hivatásában: akkor nem fog megbántani azzal, hogy egy szót is ejt a dologról.

És csak arra kérem, tartson meg barátságában s higgyen éppúgy önmagában, mint ahogy én hiszek Önben e csúfosan visszamaradt, szegény, szomorú, drága ország közepén.

Baráti kézszerítással
Szabolcsi Lajos

Ha panaszol valamit: címem V. Személynök utca 25.³⁷

26 Seress: Seress László (1875–1947) író, hírlapíró, 1910-től Az Est c. napilap gazdasági rovatának vezetője.

27 Andrassy: ifj. Andrassy Gyula (1860–1929) politikus, ebben az időben országgyűlési képviselő volt.

28 Autográf, datálatlan levél, mely valószínűleg 1914. ápr. végén vagy máj. elején íródhatott, a „Városi Könyvtár-Budapest-Bibliothèque Municipale. Budapest, IV., Gróf Károlyi-utca 8.” cégjelzéses papírján.

29 P. H.: Pesti Hírlap.

30 Manifesztum: 1914. ápr. 29-én jelent meg többek között a Világban A művelt magyar olvasókörzönséghez c. kiáltvány. A Szekfű melletti aláírók között találjuk Takáts Sándort, Szabó Ervint, Károlyi Árpádot, Melich Jánost, Angyal Dávidot, Riedl Frigyeszt és Eckhart Ferencet is.

31 Lloyd: Pester Lloyd, német nyelvű napilap.

32 B. H.: Budapesti Hírlap.

33 Journal: Neues Pester Journal, német nyelvű napilap.

34 Kóbor: Kóbor Tamás (1867–1942) író, hírlapíró. Ebben az időben Az Újság c. napilap munkatársa volt.

35 Ágai: Ágai Béla (1870–1944) újságíró, 1908-tól Az Újság felelős szerkesztője.

36 Wallesz: Wallesz Jenő (1871–1943) író, hírlapíró, 1910-től Az Újság belső munkatársa.

37 Autográf, datálatlan, de valószínűleg 1914. ápr. vége-máj. eleje között kelt levél a „Hotel Bristol. Budapest. Telefon 10-72” cégjelzéses papírján. Kivonatossal közölte: *Dénes I. Z.*: i. m. 145–146. A levél szerzőjeként — tévesen — „Hatvani” Lajos neve szerepel. Ugyancsak tévesen, Hatvany Lajosnak tulajdonítva, került be a levél — néhány közlési hibával — a Hatvany Lajos levelei c. változatába (Vál., szöveggondozás: Hatvany Lajosné, Rozsics István. Bp. 1985. 310.).

GÁBOR SCHWEITZER AND PETRA TÖRÖK
'DON'T THANK ME FOR MY EFFORTS IN THIS REGARD'

This study of sources is linked to the polemical arguments that arose after the publication in 1913 of Gyula Szekfű's monograph entitled 'A száműzött Rákóczi' (Rákóczi in exile). In the course of the ensuing academic and political debate - which lasted from 1914-1916 - social scientists and publicists from a great variety of backgrounds rose to the defence of Szekfű. One such publicist was Lajos Szabolcsi, who wrote for and later edited the progressive Jewish journal 'Egyenlőség' (Equality). The young Szabolcsi assisted the contested historian by helping to organise the pro-Szekfű 'press campaign' of 1914. He was also of assistance when it came to the publication (in 1916) of Szekfű's written defence, 'Mit vétettem én?' (What did I do wrong?). The letters of Lajos Szabolcsi addressed to Gyula Szekfű illuminate aspects of this friendship and assistance.

Iratok az 1956–1958 közötti amerikai–magyar viszony történetéhez¹

Az 1956. évi magyar forradalom meglehetősen nehéz helyzetbe hozta az amerikai vezetést. A nemzetközi sajtóban felmerült ugyanis a vád, hogy a budapesti fegyveres felkelést az amerikai irányítás alatt álló *Szabad Európa Rádió* bátorította. Maga Dulles külügyminiszter rendelte el, hogy a vádat vizsgálják ki, és bár ez a vizsgálat azzal zárult, hogy az említett rádióadó nem buzdított fegyveres felkelésre, végérvényesen megváltozott Washington Kelet-Európa-politikájának koncepciója. A Szovjetunió fegyveres intervenciója és a magyar lakosság ellen alkalmazott terrorisztikus politikája meggyőzte az amerikai vezetést arról, hogy nem a „csatlós” országok lakosságát kell a kormányaikkal s ezzel végső soron a Szovjetunió ellen fordítani, hanem maguknak a kommunista kormányoknak a megváltozását kell elérni. Kelet-Európa státusát Washington nem ismerte el. Eisenhower így írt Titónak: „Legnagyobb nyugtalanságunkat az okozza, hogy a Szovjetunió uralma alá került a [kelet-európai] térség jelentős része, és ezzel a szabadság totalitárius jellegű elnyomása párosult. Az a tény, hogy a Szovjetunió Európa szívéig terjeszti ki hatalmát, súlyos fenyegetést jelent az egész világ biztonságára nézve. Az európai feszültség addig nem enyhülhet valóságosan és tartósan, ameddig a Szovjetunió vissza nem vonul saját határai mögé és el nem engedi Kelet-Európát a szorításából.”² (Kiemelés tőlem – B. L.) Washington célja tehát nem változott: fel akarta számolni Moszkva kelet-európai uralmát.³ E célt pedig a kormányokkal való kapcsolatfelvétel útján úgy kell megvalósítani, hogy nyilvánvalóvá váljék, milyen előnyök származnak a „nemzeti orientációból, szemben a totális szovjet uralommal”.⁴ A külügyi vezetés elképzelése szerint a mézesmadzag politikáját a politikai, gazdasági, lélektani nyomásgyakorlással kellett kombinálni a változatlan cél — a kelet-európai szovjet uralom felszámolása — érdekében. Ennek érdekében kapcsolatot kellett teremteni az érintett országok lakosságával is, a kommunista- és szovjetellenes érzelmek, az ellenállási potenciál ébrentartása, a nyugati értékek iránti vonzalom felkeltése céljából. A lakossághoz azonban csak a kommunista kormányzatokon keresztül lehetett közelebb kerülni, ami eggyel több ok volt arra, hogy az Egyesült Államok rendezze viszonyát a szovjet tömb országaival.

1 A két ország korabeli viszonyát magyar iratok alapján dolgozta fel: *Magyarics Tamás*: Az Egyesült Államok és Magyarország 1957–1967. Századok 1996. 571–612.

2 Eisenhower üzenete Titónak. National Security Archives Washington D.C. (=NSWDC) Record N° 66 140.

3 Ld. még *Békés Csaba*: Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában. Bp. 1996. 83.

4 NSWDC Record N° 62 129.

Ez a gondolat már az 1956. évi kelet-európai válság előtt megfogalmazódott, de kikristályosodott formában 1958-ban, a *National Security Council* (= NSC) 5811. sz. dokumentumában nyert megfogalmazást. Eszerint a szovjet uralom alatt álló kormányok kiközösítése miatt lehetetlen volt a közvetlen kapcsolatok kiépítése a kelet-európai népekkel. Világossá vált — szölte a fogalmazvány —, hogy „az Egyesült Államok közvetlen kapcsolatait az érintett országok népeivel nem lehet jelentős mértékben bővíteni aktívabb viszony kialakítása nélkül ezekkel a kormányokkal”, márpedig csak a kapcsolatok fejlesztése vezethet olyan alulról jövő nyomáshoz, amely fokozhatja a belső szabadságot és csökkentheti a Szovjetuniótól való függőséget. A kormányközi viszony rendezésére annál is inkább szükség volt, mivel a kelet-európai emigráns politikusoknak semmi esélyük sem maradt arra, hogy szülőföldjükön vezető politikai szerephez jussanak.⁵

1956 előtt a szovjet zónát homogén tömbként kezelték, 1958-ra, legalábbis elméletben, megváltozott ez a szemlélet. A fent idézett irat előírta, hogy „ki kell aknázni” a kelet-európai országok „egyedi történelmi és kulturális jellemzőit és a jelenlegi helyzetben közöttük mutatkozó jelentős eltéréseket”.⁶

A fenti irat részben már egy meglévő gyakorlatot kodifikált, hiszen az 1956 júliusában keletkezett NSC 5608. sz. dokumentum szellemében Lengyelország megkülönböztetett bánásmódban részesült. Az 1958. évi NSC 5811. mégis mérőföldkő, nemcsak az Egyesült Államok politikájában, hanem a hidegháború történetében is, hiszen megfogalmazta az 1960-as években hivatalos szintre emelt „hídépítés politikájának” elméleti alapjait, és ezzel zöld utat adott egy olyan új szemléletnek, amely Kelet-Európát nem elszigetelni, hanem a lehetőségekhez képest közelebb akarta hozta a nyugati világhoz.

Már közvetlenül az 1956. évi magyar, illetve lengyel események után konkrétan megmutatkozott, hogy az amerikai politika kész különállóan kezelni a szovjet tömb országait. A *National Security Council* november 19-én úgy foglalt állást, hogy Washington vitassa meg a lengyel–amerikai problémákat, tegyen lépéseket a lengyel kereskedelem átorientálására Nyugat felé, és nyújtson gazdasági-technikai segítséget a varsói kormánynak.⁷ 1957 júniusában amerikai–lengyel gazdasági szerződés került aláírásra, melynek keretein belül Varsó 30 millió dollár hitelt vehetett fel és 65 millió dollár értékű mezőgazdasági terméket vásárolhatott lengyel fizetőeszközért.⁸ 1956 és 1960 között megháromszorozódott az Egyesült Államok és Románia közötti kereskedelmi forgalom, 1960-ban rendezték a romániai amerikai követeléseket.

Magyarország esetében a szovjet intervenció és Kádár bábkormányának hatalomra juttatása más politika alkalmazását tette szükségessé. Egyrészt biztosítani kel-

5 *Foreign Relations of the United States* (= FRUS) 1955–1957. XXV. Eastern Europe. Washington D.C., 1990. 685–689. A *State Department* (= SD) Kelet-Európa Osztálya vezetőjének feljegyzése az Európai Főosztály vezetőjének.

6 Uo.

7 NSC 5616/2. NSWDC Record N° 59 057. és FRUS 1955–1957. XXV. 462–469.

8 Ld. erről FRUS 1955–1957. XXV. 634–636. és *Bennet Kovrig: Of Walls and Bridges*. New York and London, 1991.

lett a magyar menekültek repatriálását, másrészt el kellett érni a magyarországi terror enyhítését, esetleg a szovjet csapatok kivonását Magyarország területéről.⁹

1957 májusáig az Egyesült Államok 32 ezer menekültet fogadott be Magyarországról, továbbá anyagi támogatást nyújtott szövetségeseinek és Ausztriának a fennmaradóak letelepítésére. A magyarországi helyzet javítására és a szovjet csapatok kivonásának elősegítésére két lehetőség kínálkozott. Egyrészt az, hogy semleges országok közvetítésével javasolták a Szovjetunióknak Magyarország semlegesítését. Ennek jegyében fogant a *State Department* állásfoglalása Nehru indiai államfő 1956. decemberi látogatásának alkalmára, melyben a külügy javasolta India segítségének igénybevételét a szovjet katonai intervenció leállítására és a magyar semlegesség megvalósítására.¹⁰

A nyomásgyakorlás legfontosabb eszköze azonban az ún. „magyar kérdés” az ENSZ közgyűléseinek napirendjére történő felvétele volt, hiszen a világszervezet keretein belül megvalósíthatónak látszott a magyar belpolitika liberalizálásának kikényszerítése. Sőt, a Szovjetunió szerepének hangsúlyozásával a magyar forradalom leverésében le lehetett leplezni Moszkvát az ázsiai országok előtt akkor, amikor az ázsiai kontinensen a Szovjetunió egyre nagyobb befolyásra tett szert.

A magyar kérdés, illetve a magyar delegáció megbízólevelének el nem fogadása bizonyult a leghatékonyabb módszernek a Kádár-kormányzat befolyásolására. Ennek megfelelően a magyar vezetés Amerika-politikáját mindenekelőtt az határozta meg, hogy elérje a magyar kérdés levételét az ENSZ napirendjéről, és elfogadtassa az ENSZ-megbízólevelet, hiszen tisztában volt vele, hogy mindehhez az Egyesült Államok beleegyezése szükséges. Ugyanakkor Washington annak rendelte alá a Magyarországgal való viszonyának normalizálását, hogy Budapest eleget tesz-e a világszervezet követeléseinek. Mivel ez nem történt meg, az amerikai követ nem adta át megbízólevelét a magyar államfőnek. Edward Wailes már 1956 júliusában megkapta agreementjét a magyar kormánytól, de csak november 2-án érkezett Budapestre és a forradalmi események miatt nem adta át megbízólevelét.

1957. február 13-án az ENSZ mandátumvizsgáló bizottsága az Egyesült Államok javaslatára nem döntött a magyar megbízólevél elfogadásáról, és ezt a döntést 22-én a közgyűlés is elfogadta.¹¹

Másnap a magyar külügyminisztérium felszólította az Egyesült Államokat, hogy amennyiben Wailes nem adja át megbízólevelét, távozzék az országból. Ez néhány nap múlva megtörtént. Előállt tehát az a helyzet, hogy Magyarországot és az Egyesült Államokat is csak ideiglenes ügyvivő képviselte Washingtonban, illetve Budapesten. A diplomáciai kapcsolatok megszakítása mindkét fővárosban felmerült, de végül gyakorlati megfontolások miatt lemondtak róla.

1957 első felében mélypontra jutottak az amerikai-magyar kapcsolatok. Szinte semmilyen érintkezés nem volt a két ország között: amerikaiak nem utazhattak

9 Ld. NSC 5616/2. és Mrozinski feljegyzése Elmer B. Staatsnak. NSWDC Record N° 64 495.

10 A SD állásfoglalása Magyarországról a Nehru-látogatás alkalmára, 1956. dec. 11. NSWDC Record N° 64 709.

11 Ld. FRUS 1955–1957. XXV. 583.

Magyarországra, magyar diplomatákat nem hívtak meg amerikai fogadásokra és a két ország megbízottjai csak a világszervezeten keresztül érintkeztek egymással — leszámítva azokat az alkalmakat, amikor egy-egy jegyzéket kellett átnyújtani, mint pl. 1957. május 25-én, amikor a magyar külügyminisztérium ily módon szólította fel a budapesti amerikai követséget, hogy csökkentse létszámát 21 diplomatáról 12-re és 13 adminisztratív dolgozóról 9-re.¹² Az intézkedést, melynek a követség eleget tett, a magyar elhárító szervek kezdeményezték.¹³

A két ország között gazdasági kapcsolat is alig volt: Magyarország nem kapott amerikai hitelt és alacsony szinten volt az áruforgalom is. A budapesti követség csak olyan termékek megvételét szorgalmazta, amelyeket „használni lehet”, és csak olyanok eladását tanácsolta, amelyekből a magyar nép profitálhat ugyan, de amelyek „alapvetően nem járulnak hozzá a rezsim talpon maradásához”. A kereskedelmi viszonyok újraértékelését csak arra az esetre javasolták, ha kedvező változás történik a rezsimen belül.¹⁴

Bár 1956 júniusában a magyar külügyminisztérium célul tűzte ki a két ország közötti követcserét,¹⁵ Washington azonban csak jóval kisebb léptékű változtatást látott jónak. Az amerikai politikai célok — a magyar nép moráljának és törekvéseinek megőrzése, a liberális tendenciák bátorítása — végett Dulles külügyminiszter engedélyezte az utazási korlátozások enyhítését Magyarországra, a kelet-európai országok számára készített kulturális csereprogramok kiterjesztését Magyarországra, a diplomáciai érintkezések csekély mértékű bővítését, de az informális kapcsolatokat továbbra is el kellett kerülni.¹⁶ A budapesti amerikai misszió vezetője ugyanis nem tartotta időszerűnek a diplomáciai viszony „normalizálását”, tehát a követcserét, mivel ez véleménye szerint magával vonta volna a magyar ENSZ-megbízólevél elfogadását és a gazdasági megkötések enyhítését, ugyanakkor semmi esélyt nem látott arra, hogy Magyarországon teljesüljenek az ENSZ határozatai. Tehát a normalizálás érdekében „a Nyugatnak teljesen meg kellene hátrálnia”.¹⁷ Amikor Bruno Kreisky aziránt érdeklődött a State Departmentben, hogy milyen feltételeket kellene a magyar kormánynak teljesítenie a magyar–amerikai viszony normalizálásához, a külügy az ENSZ határozatainak teljesítését, Wan herceg ENSZ-megbízott Magyarországra való beengedését, Mindszenty bíboros szabad eltávozását, a magyar nép iránti békülékenyebb magatartást jelölte meg feltételként — amelyeket a budapesti amerikai külképviselet is túlzottnak tartott.¹⁸

A változás első jelei először az amerikai politika tervezési szintjén 1957 novemberében mutatkoztak meg. A State Department Kelet-Európa Osztályának

12 Magyar Országos Levéltár (= MOL) Küm. USA tük. XIX–J–1–j 3. doboz 4/a 002 418.

13 Ld. János Radványi: Hungary and the Superpowers. Stanford, 1972. 31.

14 National Archives Washington D.C. (= NAWDC) Record Group (= RG) 59. 411. 6441/2–2557.

15 MOL Küm. USA tük. XIX–J–1–j 4. doboz 4/bd ikt. sz. n.

16 A SD utasítása az amerikai külképviseleteknek. 1957. dec. 5. NAWDC RG 59 864. 181/12–557.

17 Ackerson jelentése a SD-nek, 1957. okt. 29. NAWDC RG 59 611. 64/10–2957. Közli: FRUS 1955–1957. XXV. 679–684.

18 Ackerson a SD-nek, 1957. nov. 14. NAWDC RG 59 611. 64/11–1457.

vezetője felhívta a figyelmet, hogy a Kádár-rendszer kül- és belpolitikailag is konszolidálódóban van, és mivel a jelek szerint a nemzetközi szinten a forradalom kezd feledésbe merülni, ezért „szembe kell nézniünk azzal, hogy valószínűleg nem valósíthatjuk meg azt a célunkat, hogy a közeljövőben nagyrészt a világ közvéleménye által gyakorolt nyomáson keresztül elérjük Magyarország liberalizálását”. Ezért a rugalmatlan politika feladását, rugalmasabb, realiztikusabb célok kitűzését javasolta Washington számára.¹⁹ Ezzel nagyjából egy időben a washingtoni magyar követség ügyvivője, Zádor Tibor is a magyarországi „ellenséges hadjárat” beszüntetése és a más nyugati országokkal való viszony megjavításának érdekében a magyar–amerikai viszony normalizálását szorgalmazta,²⁰ 1958 januárjában pedig a magyar külügyminisztérium előterjesztést készített a normalizálás céljából teendő kisebb jelentőségű lépésekről, így például az amerikai követség letartóztatott alkalmazottainak szabadon engedéséről, az Amerika-ellenes kampány mérsékléséről.²¹

A nemzetközi helyzet kedvezni látszott a pozitív irányú változásnak: Hruscsov békeoffenzívát indított, és bár jelezte, hogy Kelet-Európa státusáról nem tárgyal, a Szovjetunió kivonta a csapatait Romániából és egy hadosztályt Magyarországról.

Magyarországon az MSZMP PB január 25-i ülésén megfogalmazódott az igény a kapitalista országokkal való viszony rendezésére, és második helyen szerepelt a külpolitikai feladatok között a magyar kérdés levétetése az ENSZ napirendjéről.²²

1958. április 2-án Sík külügyminiszter parlamenti nyilatkozatában arról beszélt, hogy a kormány kezdeményezéseket akar tenni a magyar–amerikai viszonyra vonatkozóan, május 8-án az amerikai ügyvivő tudtára adta, hogy a követcserére gondolt, de azt is elmondta, hogy *ezt az elképzelést jelenleg felfüggesztették*.²³ Ennek okául Sík azt jelölte meg, hogy nem fogadták el a magyar megbízólevelet a Genfi Tengerjogi Konferencián, és azzal, hogy Washington ENSZ-megbízottja, Wadsworth információt kért a letartóztatott magyar forradalmi vezetők sorsáról. Mint ahogy az ügyvivő rámutatott, mindkét esemény Sík nyilatkozata *előtt* történt. Sík a beszélgetés során azt is bevallotta, hogy a letartóztatott amerikai követségi alkalmazottak korábbi szabadon bocsátásában (majd egyikük vidékre deportálásában) a külügyminisztériumnak nem volt része.

Az a tény, hogy Sík a magyar kezdeményezés leállításáról informálta az amerikai ügyvivőt, annál is inkább meglepő, hiszen Gromiko szovjet külügyminiszter április 7-i Sík Endrével folytatott megbeszélései során tájékoztatást kapott az Egyesült Államokkal kapcsolatos magyar elképzelésekről a viszony normalizálásra, melyekkel Gromiko egyetértett.²⁴ Az amerikaiak arra gyanakodtak, hogy Hruscsov

19 FRUS 1955–1957. XXV. 685–690.

20 MOL Küm. XIX–J–1–j USA tük. 1. doboz 005 851.

21 MOL Küm. XIX–J–1–k USA admin. 11. doboz 4/b. ikt. sz. n.

22 Két összefoglaló a magyar–szovjet tárgyalásokról. Közli: Baráth Magdolna–Feitl István. Múltunk 1993. 4. sz. 165.

23 Ackerson jelentése a SD-nek. NSWDC RG 59 611–64/5–958.

24 Két összefoglaló i. m. 182–185.

állította le a magyar kezdeményezést, de a fentiek tükrében ez nyilvánvalóan helytelen feltevés volt. A Sík Endre által Ackersonnak elmondottak arra utalnak, hogy a háttérben a belügyminisztérium állhatott.

A magyar–amerikai viszony lassan javuló tendenciájának Nagy Imre és forradalmár társainak kivégzése vetett egyértelműen véget. A kivégzések óriási felháborodást okoztak Washingtonban, melynek az ottani vezetők hangot is adtak és nem haboztak a magyar diplomácia tudtára adni, hogy a kétoldalú viszony romlása Nagy kivégzése miatt következett be. Az amerikai diplomáciának kapóra jött az új lehetőség a magyar kérdés napirenden tartására az ENSZ-ben. Az amerikai külügyminisztérium illetékesei már július 11-én konzultáltak a washingtoni brit és francia nagykövettel a magyar megbízólevél elutasításáról azzal, hogy még a diplomáciai viszony megszakadását is vállalják.²⁵

Az MSZMP PB olyan stratégiát dolgozott ki az ENSZ XII. Közgyűlésére, mely szerint diplomáciai kampányt kellett indítani az Egyesült Államok magyarországi tevékenységének leleplezésére, majd a világszervezet közgyűlésén be kellett jelenteni, hogy a kivégzésekkel véget értek a kivizsgálások és a jogi eljárások.²⁶ Az Amerika-ellenes kampány két részből állt. Egyrészt egy szóvivői nyilatkozatból, amelynek gerincét az Egyesült Államok Magyarország ellen folytatott ellenséges propagandájának bemutatása képezte. A szeptember 12-i sajtókonferenciát követően 20-án egy jegyzék került átadásra, melyben a magyar kormány javaslatot tett a kétoldalú viszony normalizálására, amennyiben az Egyesült Államok beszünteti ellenséges propagandáját és magyarországi kémtevékenységét.²⁷ Az amerikai válaszjegyzék két hónap (!) múlva érkezett meg, visszautasította a magyar vádakát és leszögezte, hogy a normalizálásra csak abban az esetben kerülhet sor, ha a magyar kormány betartja a békeszerződésben és az ENSZ-alapokmányban vállalt kötelezettségeit.²⁸

Mindeközben Washington lázas diplomáciai tevékenységet folytatott: azon igyekezett, hogy elutasítsa a magyar megbízólevelet. A külügyminisztérium annak ellenére döntött az elutasítás szorgalmazása mellett, hogy Kína ENSZ-képviselőtének helyzete megkövetelte, hogy 2/3-os többséget szerezzenek a közgyűlésen. Bár nem volt biztos, hogy a szükséges többség garantálható lesz, eleinte úgy vélték, hogy még mindig jobb, ha megpróbálják elutasítani a magyar megbízólevelet, és kudarcot vallanak, mint ha meg sem próbálják.²⁹ Sík szeptember 22-i beszédében elmondta a jó előre kitervelt mondatot, mely szerint a bírósági eljárásokat lezárták és beszüntették.³⁰ Lodge nagykövet, a magyar kérdés napirenden tartásának fáradhatatlan képviselője bejelentette, hogy a forradalom további négy vezetőjét ítél-

25 A SD Politikai Tervező Osztályának feljegyzése, 1958. júl. 11. NAWDC RG 59 PPS Lot 60 D 216 Box 2, Wilcox.

26 *J. Radványi*: i. m. 42–43.

27 MOL Küm. XIX–J–1–j USA tük. 3. doboz 4/a 00 941/5.

28 Uo. A válaszjegyzéket az Egyesült Államok nyilvánosságra hozta.

29 Wilcox feljegyzése Dullesnek, 1958. szept. 13. NAWDC RG 59 Lot 60 D 216 Box 1 Wilcox.

30 *J. Radványi*: i. m. 49.

ték el néhány nappal korábban. Ezzel a magyar diplomácia vereséget szenvedett, és a magyar kérdés a XIII. Közgyűlés napirendjére került. A State Department a megbízólevél elutasítását szorgalmazta, de nem Magyarország kizárása volt a cél, hanem az, hogy a világ figyelmét újból a magyarországi megtorlásokra irányítsa, és hogy lélektani vereséget mérjen a Szovjetunióra.³¹ Mivel azonban a nemzetközi politikai légkör nem kedvezett ennek a lépésnek és nem lehetett a 2/3-os többséget biztosítani — márpedig Tajvan benntartása a Biztonsági Tanácsban elkerülhetetlen tette, hogy a magyar kérdésben 2/3-os többséget szerezzenek —, Washington végül letett a magyar megbízólevél elutasításáról. Ehelyett fennmaradt a korábbi formula: nem született döntés sem az elfogadásról, sem pedig az elutasításról. A közgyűlés azonban elítélte a magyar kormányt a kivégzésekért és felkérte Sir Leslie Munrót, hogy tegyen jelentést az ENSZ határozatainak végrehajtásáról a tagországoknak.

1958 októberében a magyar–amerikai viszony újabb időzített bombája robbant: a Mindszenty-kérdés. Október 9-én elhunyt XII. Pius pápa. Még aznap délután az Egyesült Államok római nagykövetsége javasolta a State Departmentnek, hogy kezdeményezze (a Bíborosok Szent Kollégiumánál) Mindszenty Rómába rendelését a pápaválasztási konklávéra. Bár a külügy válasza nemleges volt, a képviselő az utasítás bevétele nélkül megtette a szükséges lépéseket.³² Miután a Vatikán elküldte a megfelelő utasítást Mindszentynek, Washingtonban döntés született, hogy amennyiben a magyar kormány engedélyezi a hercegprímás távozását, garanciát vállal arra, hogy a főpap nem vállal politikai szerepet. A magyar kormány azonban merően elzárkózott a javaslatról, kifejtve, hogy a bíborosnak nyújtott menedékkal az Egyesült Államok megsérti a nemzetközi jogot, sőt saját diplomáciai gyakorlatát is, kiengedése, illetve büntetésének kérdése Magyarország belügyének tekintendő. Bár a jegyzék nem követelte Mindszenty kiadását, leszögezte, hogy a magyar kormány „az ügyet fokozott figyelemmel kíséri”.³³

A Mindszenty-kérdés rendezését ettől fogva az amerikai politika a kétoldalú viszony javításának elengedhetetlen feltételeként kezelte, tehát azzal, hogy a magyar kormány elszalasztott egy páratlan lehetőséget ennek a bonyolult — a Vatikán és Mindszenty egyetértését is igénylő — problémának a megoldására, meghatározatlan időre elodázta a magyar–amerikai kapcsolatok végleges rendezését.

Washington és Budapest viszonya 1958 végére ismét mélypontra jutott és négy évet kellett várni arra, hogy végleg felemelkedjék onnan.

31 Wilcox és Elbrick feljegyzése Murphynek, 1958. okt. 7. NAWDC RG 59 PPS Lot 60 D 216 Wilcox Box 1.

32 NAWDC RG 59 864. 413/10–2358.

33 MOL Küm. XIX–J–1–k USA admin. 11. doboz 4/b. ikt. sz. n.

DOKUMENTUMOK

1.

Külügyminisztérium, Washington, 1956. november 5.

R. V. Mrozinski¹ feljegyzése Elmer B. Staatsnak.²

Bizalmas.

Tárgy: Az Egyesült Államok taktikája a magyar helyzet tekintetében.

Nézetem szerint az Egyesült Államok számára két fő cselekvési lehetőség áll nyitva Magyarországot tekintetében az elmúlt két-három nap eseményeinek fényében: (1) Az Egyesült Államoknak minden rendelkezésére álló eszközzel, mind nyíltan, mind más országok felhasználásával a lehető legnagyobb figyelmet kell fordítania a szovjet terrortaktikára a magyar nép ellen; (2) Az Egyesült Államoknak más szabad országokkal együttműködve gyors és összehangolt erőfeszítést kell tennie a magyar menekültek helyzetének könnyítésére mind Ausztriában, mind Jugoszláviában hosszú és rövid távon egyaránt.

A magyar hazafiak ellen alkalmazott szovjet terrortaktikát leleplező világméretű kampány alkalmas lehet arra, hogy bizonyos fokig gátat szabjon annak. A tények megerősítése sok esetben valószínűleg nem lesz lehetséges, de ez esetben nem akadályozza meg az anyagok gyors felhasználását. Valószínűleg a bécsi források a legalkalmasabbak az adatgyűjtéshez.

Maximális nyilvánosságot kell biztosítani az FBIS³-anyagoknak, úgymint a következőknek: 178-L, november 4., a szovjet parancsnok nyilatkozata a szolnoki szükségállapotról; 134-E, november 4., a dán kormányfő felhívása a szovjetekhez csapataik visszavonására Magyarországról; 145-A, november 4., a magyar szabadságállomás nagyon szemléletes segélyfelhívása a világ népeihez; és 146-L, november 4., a magyarországi szovjet beavatkozás Nenni által történt elítélése. Emellett hasznos lehet korábbi FBIS-anyagok felhasználása is azokról a hamis ígéretekről, amelyeket a szovjetek tettek a felkelőknek annak érdekében, hogy letegyék fegyvereiket.

Az Ausztriában és Magyarországon levő magyar menekülteket illetően rendkívüli alapon tanulmányt kell készíteni a menekülthelyzetről. 10 ezer menekültről tudok Ausztriában, de nincs adatom a jugoszláviai számról. Azonban az osztrák kormány már kérést intézett más nyugati kormányokhoz a menekültek áttelepítésében nyújtandó segítségért.

Titóra⁴ csöndes, de határozott nyomást kell gyakorolni, hogy a kezében levő emberekkel emberségesen bánjon, és esetleg javaslatot kell tenni azok Jugoszlávián kívül való letelepítésére. Az Egyesült Államok számára jó lehetőséget kínál a Titóra való nyomásgyakorlásra is, és amit maximálisan ki lehet használni, az a nemrég kötött 98 millió dolláros segélyezmény.⁵

National Security Archives Washington D.C. (= NSWDC) Record N° 64 495. Fénymásolat.

1 Mrozinski, nincs adat.

2 Staats, Elmer B., az Operations Coordinating Board (Tárcaközi Egyeztető Bizottság) végrehajtó titkára.

3 Foreign Broadcast Information Service – Külföldi Adások Információs Szolgálat.

4 Tito, Joszip Broz (1892–1980), 1943 és 1953 között Jugoszlávia miniszterelnöke, 1953 és 1980 között Jugoszlávia elnöke.

5 A segélyt Eisenhower 1956. okt. 15-én engedélyezte.

2.

Beam¹ feljegyzése a Tárcaközi Egyeztető Bizottság részére
a magyar kérdésről. Részletek²

Bizalmas. 1956. november 7.

[...] *A Szovjetunió ellen irányuló intézkedések*

Nem javasoljuk, hogy felújítsuk a hidegháborút az intenzitásnak azon a fokán, amelyen a Sztálin-korszak utolsó időszakában volt. Természetesen nagyon is határozott lépéseket teszünk, hogy regisztráljuk a Magyarország ellen végrehajtott szovjet támadás miatti viszatetszésünket. Ez magában foglalja majd azt, hogy felfüggesztjük a kelet–nyugati csereprogram keretein belül utazó hivatalos küldöttségek fogadását, ill. kiküldését és azt, hogy nem látogatjuk a szovjet társadalmi rendezvényeket. Emellett rokonszenvvel fogadnánk azokat a lépéseket, amelyeket különböző országok szakszervezetei tennének, hogy nem kezelik a szovjet hajókat és árukat.

Másfelől nem kívánjuk tönkretenni azokat a kis eredményeket, amelyek a genfi konferenciából³ származnak. Így pl. szeretnénk, ha az *Amerika* magazin program folytatódna és hajlandóak lennének folytatni a korlátozott együttműködést a Szovjetunióval a Nemzetközi Geofizikai Év alkalmából. Hacsak a szovjet lépések nem válnak általánosan fenyegetőbbé, az lenne a legjobb, ha tartózkodnánk olyan drasztikus intézkedésektől, mint pl. a szovjet javak befagyasztása, vagy a kereskedelmi embargó szigorítása, stb.

NAWDC RG 59 S/S–NSC Files: Lot 63 D 351 NSC 5616. Series. Közli: Foreign Relations of the United States (= FRUS) 1955–1957. XXV. Eastern Europe. Washington D.C., 1990. 416–418. — Eredeti, géppel írt irat.

- 1 Beam, Jacob Dyneley (1908–) diplomata. 1955. jún. és 1957. szept. között a Külügyminisztérium Európa Főosztályának helyettes vezetője, 1957 és 1961 között az Egyesült Államok nagykövete Varsóban.
- 2 Az irat első része az ENSZ-ben, a segélyek és a propaganda terén hozandó intézkedések lehetőségeit tárgyalja.
- 3 A nagyhatalmak — Egyesült Államok, Szovjetunió, Nagy-Britannia és Franciaország — csúcstalálkozója 1955. júl. 18. és 23. között, ill. a fenti nagyhatalmak külügyminisztereinek 1955. okt. 27. és nov. 16. között megrendezett találkozója. Ld. *Borhi László*: Az Egyesült Államok és a szovjet zóna. (1945–1990.) (Kronológia). Bp. 1994. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 3.) 48–51.

3.

Bohlen¹ nézete a magyar helyzetről.

A State Department feljegyzése 1956. november 15.

Szigorúan titkos.

Csak a kijelölt címzett láthatja.

Míg Bohlen nagyrészt egyetért a bécsi² követség elemzésével a magyar helyzetről, nem ért egyet azzal a javaslattal, hogy keressük meg a szovjet kormányt egy olyan ajánlattal, miszerint ha az Egyesült Államok vagy az ENSZ felé azonnali, szilárd elkötelezettséget vállal a szovjet csapatok teljes kivonására 6 hónapon vagy egy éven belül, bizonyos elkötelezettségeket vállalunk, mint pl. egy közbülső magyar kormány elismerése és a magyar gazdaság közös erővel történő újjáépítése. Bohlen rámutat, hogy még ha lehetne is bízni egy, a szovjet csapatok kivonását kilátásba helyező ígértben, a javaslat meglehetősen hosszú időt adna a Szovjetunióknak és a bábkormánynak a kommunista rezsिम konszolidálására és egy szóba

jöhető kommunistaellenes vezetés likvidálására. Egy olyan felajánlás, hogy elismerünk „bármilyen magyar kormányt” úgy tüntetné fel az Egyesült Államokat, mint amely részt vállal ebből. Bohlen nem tanácsolja, hogy mindenfajta kapcsolatot utasítsunk el az új „kormánynyal”, amely majd felszínre kerül, de azon a véleményen van, hogy ezt a kérdést a továbbiak tükrében kell majd eldönteni.

A magyar fejlemények általános irányát tekintve Bohlen kijelenti, hogy míg Kelet-Európában egy újabb zendülés esetén feltétlenül számítani lehet kegyetlen elnyomó intézkedésekre, de nem hiszi, hogy a szovjetek visszatérhetnének a sztálinista uralomhoz, vagy hogy egy ilyen irányvonalat fontolgatnának. Úgy gondolja, hogy a szovjetek a nemzeti kommunizmust támogatják majd Magyarországon, miközben bebiztosítják a kommunista rendszer fennmaradását, hogy a lengyelhez hasonló fejleményeket érjenek el. Bohlen egyetért Thompsonnal,³ hogy felül kellene vizsgálnunk az egész kelet-európai helyzetünket, felismerve, hogy a jelen körülmények között a nemzeti kommunizmus bátorítása, és nem a fegyveres felkeléseké látszik a legjobb lehetőségnek az érintett népek számára, hogy visszanyerjék függetlenségüket és szabadságukat.

NSWDC Record N° 65 288. Fénymásolat.

- 1 Bohlen, Charles (1888–1959), 1953 és 1957 között az Egyesült Államok moszkvai nagykövete.
- 2 A bécsi amerikai nagykövetség 1956. nov. 11-én kelt 1268. sz. távirata. Ld. FRUS 1955–1957. XXV. 430–432. Eszerint javasolni lehetne a moszkvai vezetésnek, hogy átmeneti megoldásként Washington a szovjet csapatok kivonásáig elismerne bármely felállásra kerülő magyar kormányt, részt vállalna a magyar gazdaság talpraállításában, nem kötne katonai szerződést a magyar kormánnyal, amennyiben Moszkva garanciát vállal, hogy 6 hónap–egy éven belül kivonja csapatait Magyarországról.
- 3 Thompson, Llewellyn E., Jr. (1904–1972), 1955 és 1957 között az Egyesült Államok bécsi, 1957 és 1962 között moszkvai nagykövete. A fenti távirat szerzője.

4.

Az Egyesült Államok átmeneti politikája a lengyelországi és a magyarországi események kapcsán. Részletek¹

NSC 5616/2.

Szigorúan titkos 1956. november 19.

Általános megfontolások

1. A Lengyelországban és Magyarországon lezajlott nagy horderejű események szükségessé teszik a helyzet felmérését és a jelenlegi amerikai irányvonalak, célok és politikai alternatívák mérlegelését ezeknek az országoknak a tekintetében. Kezdeti célunk a csatlós térségben az volt, hogy első lépésként a teljes nemzeti függetlenség irányában bátorítsuk „nemzeti” kommunista kormányok létrejöttét. Míg ezek az országok szoros politikai és katonai szövetségben lehetnek a Szovjetunióval, a korábbihoz képest jelentős mértékben nőhet a szuverenitásuk saját ügyeik intézésének tekintetében, az első fázisban főleg belügyeik tekintetében. [...]

Magyarország

5. A magyarországi fejlemények jelentős mértékben eltérnek a lengyelországiaktól. Magyarországon a lengyelhez hasonló nacionalista megmozdulásból a magyar kormány által a nehézség első óráiban behívott szovjet csapatok intervenciója váltotta ki a nemzeti felkelést. Az emberek ezt követő követelései a kormánnyal szemben messze túlmentek az eredeti követeléseken és nemcsak antikommunistává, hanem szovjetellenessé is váltak. Nagy alatt a magyarok a mérsékelt reformprogramtól eljutottak odáig, hogy a Nagy-kormány bejelen-

tette Magyarország kilépését a Varsói Szerződésből és az ENSZ-hez fordult segítségért a szovjet csapatok kivonása és a magyar függetlenség elismerése érdekében.²

6. November 9-én a szovjet kormány felújította erőfeszítéseit a magyar felkelés elfojtására azáltal, hogy Kádár vezetésével új bábkormányt ültetett hatalomra és azzal, hogy a korábnál jóval nagyobb katonai erőt vetett be. A szovjet reakció az ENSZ intézkedéseire és az elnök november 9-i felhívására Bulganyin miniszterelnökhöz³ világossá tette, hogy a Szovjetunió kész akár fegyveres erővel is fenntartani pozícióját.⁴ A Kádár-rezsim visszatért a szerény reformprogramhoz, beleértve azt az ígéretet, hogy tárgyalni fog a szovjet erők kivonásáról, miközben kinyilvánítja, hogy a Szovjetunióval való politikai és katonai szövetséget fenn kell tartani.

7. A szovjet katonai alakulatok közvetlen bekapcsolódása a magyar lakosság elleni harcba, a szovjet katonai beavatkozás veszélye Lengyelországban arra utal, hogy legalábbis azokban az országokban, ahol szovjet csapatok állomásoznak, a Szovjetunió kész felhasználni fegyveres erejét egy nem kommunista kormány hatalomra kerülésének megakadályozására, vagy meggátolni egy kommunista kormányt abban, hogy megváltoztassa a Szovjetunióval való szoros katonai-politikai szövetség politikáját. Lengyelország esetében Moszkva látszólag hajlandó volt bármennyire vonakodva is elfogadni egy olyan kommunista kormányt, amely miközben hű marad katonai és politikai szövetségi viszonyához a Szovjetunióval, érvényre juttatja „nemzeti függetlenségét” és az a jogát, hogy a saját útján jusson el a kommunizmushoz.

Politikai konklúziók

8. A lengyel és a magyar események rávilágítottak mind a Szovjetunió, mind pedig a világ többi része számára, hogy a szovjet fennhatóság fenntartása Kelet-Németországban és Kelet-Európában a szovjet csapatok jelenlététől függ abban a térségben. Ezért az Egyesült Államoknak az az érdeke, hogy megfelelő indítékokkal és kényszerekkel bátorítson olyan fejleményeket, amelyek elvezethetnek a Kelet-Európában lévő szovjet erők csökkentéséhez és kivonásához.

9. Valószínűtlennek látszik, hogy olyan amerikai lépések, amelyek nem érik el a nyílt katonai intervenció, vagy az arra történő nyilvánvaló felkészülés szintjét, olyan szándékos lépésekre készítenék a Szovjetuniót, amelyek, nézete szerint megfoghatóan növelnék az általános háború veszélyét. Az a tény, hogy a Szovjetunió gyanakvással szemléli az Egyesült Államok politikáját, valamint a jelen körülmények, amikor a szovjet csapatok mozgásban vagy harcászultságban vannak, nyilvánvalóan növeli a valószínűségét az olyan lépések és ellenlépések sorozatának, amelyek háborúhoz vezethetnek.

10. A jelenlegi helyzetben az Egyesült Államok és más baráti kormányok lépéseinek arra kell irányulniuk, hogy segítsék és bátorítsák azokat az erőket a csatlós országokban, amelyek az amerikai célok megvalósítása felé hatnak anélkül, hogy olyan ellenintézkedéseket váltanának ki, amelyek a „liberalizáló” befolyások elnyomásához vezetnének.

Politikai alternatívák [...]

Magyarország

16. Közvetlen célunk azoknak a durva szovjet intézkedéseknek a beszüntetése, amelyek az elnyomásban és a megtorlásban nyilvánulnak meg, és ennek érdekében alkalmazni kell minden megfelelő nyomást a Szovjetunió ellen, beleértve az ENSZ-lépéseket, miközben biztosítanunk kell a Szovjetuniót, hogy sem Magyarországot, sem a többi csatlóst nem tekintjük lehetséges katonai szövetségesnek. Ezek a megfelelő intézkedések igények szerint a következők lehetnek:

a) Állandó nyomást kell gyakorolni a Szovjetunióra az ENSZ-ben és másutt, hogy tartsa be az ENSZ 1956. november 4-i határozatát.

b) Kezdeményezni vagy támogatni kell olyan lépéseket az ENSZ részéről, melyek célja, hogy szabad választásokat tartsanak Magyarországon a világszervezet égisze alatt, amint helyreállt a rend és a törvényesség.

c) Abban az esetben, ha a Szovjetunió továbbra sem tartja be az ENSZ határozatait, mérlegelni kell a következőket:

(1) Kezdeményezni vagy támogatni kell, hogy az ENSZ tagállamai embargó alá helyezék a Szovjetunióval folytatott kereskedelmet.

(2) Olyan ENSZ- vagy ENSZ-en kívüli országokkal közösen végrehajtandó, ill. egyéni kezdeményezésen alapuló intézkedést kell kezdeményezni, amely a Szovjetunióval való diplomáciai kapcsolatok megszakításához vezet.

17. Mérlegelni kell, hogy tanácsos lenne-e az ENSZ-ben vagy másutt javaslatot tenni Magyarországnak az osztrák modell alapján történő semlegesítésére.

18. Életben kell tartani azokat a reformra vonatkozó ígéreteket, amelyeket a magyar népnek tettek, amelyek előmozdítják az amerikai célokat, ideértve a szovjet erők teljes kivonását Magyarországról.

19. Azonnali segély került felajánlásra a magyar nép számára egészségügyi, élelem és más ellátmányok formájában a megfelelő csatornákon keresztül és továbbra is rendelkezésre kell állniuk az igények kielégítésére, amíg a rendkívüli helyzet tart.

20. Ha egy olyan kormány kerül hatalomra, amely legalább olyan független mint a lengyelországi:

a) Fel kell készülni, hogy magyar kérésre szerény mértékű gazdasági és technikai segítséget lehessen rendelkezésre bocsátani, hogy a magyarok alternatívát kapjanak a Moszkvától való teljes függéssel szemben.

b) Növelni kell a Magyarország és az Egyesült Államok közötti cserekapcsolatokat gazdasági, tudományos és kulturális téren, az NSC 5607. keretein belül.

c) Katasztrófasegélyt kell nyújtani, elsősorban Budapest számára.

d) Megfelelő lépéseket kell tenni a magyar kereskedelem nyugati átorientálására és sürgetni kell a nyugat-európai országokat, különösképpen Nyugat-Németországot és az Egyesült Királyságot, hogy biztosítsanak gazdasági segélyt és kereskedelmi lehetőséget.

21. Bátorítani kell az osztrákokat, hogy tartsák fenn azt a kinyilvánított politikájukat, hogy menedéket adnak azoknak a magyaroknak, akik igényt tartanak rá. Segítséget kell nyújtani az osztrákoknak, hogy kezelni tudják a növekvő számú magyar menekült által jelentett kihívást amerikai forrásokból származó pénzügyi és más anyagi segélyekkel; bátorítani kell az ENSZ-et és más baráti kormányokat az együttműködésre. Amennyiben jelentős számú magyar kér menedéket Ausztriában, az Egyesült Államoknak és más baráti kormányoknak sürgősen mérlegelniük kell a róluk történő azonnali gondoskodást és gyors letelepítésüket. Bátorítani kell a jugoszláv kormányt, hogy adjon menedéket a Jugoszláviába átlépő magyaroknak és hogy működjön közre a gondozásukra és letelepítésükre irányuló nemzetközi intézkedésekben.

Általános

22. Elsődleges fontosságú azoknak a propagandalehetőségeknek az egész világon történő kiaknázása, amelyeket a közelmúlt lengyelországi és magyarországi eseményei kínálnak.

23. A Tervező Bizottság⁵ sürgősen lásson hozzá azoknak a politikai lehetőségeknek és intézkedéseknek a tanulmányozásához, amelyek elősegíthetik vagy előidézhetik a szovjet csapatok kivonását Kelet-Németországból és Kelet-Európából.

24. Amikor a térség fejleményeit kellően fel lehet majd mérni, a fejlemények tükrében felül kell vizsgálni az „Egyesült Államok politikája a kelet-európai szovjet csatlósok felé”

(NSC 5608/1.)⁶ és az „Egyesült Államok politikája Jugoszlávia felé” (NSC 5601.) elnevezésű dokumentumokat.

25. A jelenlegi kormányzati mechanizmusokon belül sürgősségi alapon fel kell mérni a többi európai csatlós helyzetét, hogy ki lehessen dolgozni a terveket és meg lehessen határozni az Egyesült Államok politikai lehetőségeit arra az esetre, ha az elkövetkezőkben sikeres vagy sikertelen forradalmakra vagy felkelésekre kerülne sor azokban az országokban, amelyek a Szovjetunió irányításától való eltávolodás jeleit mutatják.

NSWDC Record N° 59 057. Fénymásolat. Közli: FRUS 1955–1957. XXV. 462–469. Ebből hiányzik a „politikai konklúziók” rész 10. bekezdése.

1 A Lengyelországra vonatkozó részeket nem közöljük.

2 1956. nov. 1.

3 Bulganyin, Nyikolaj Alekszandrovics (1895–1975) 1948-tól az SZKP PB tagja, 1955 és 1958 között a Szovjetunió miniszterelnöke.

4 Eisenhower 1956. nov. 4-én Bulganyinhoz intézett üzenetében kérte a szovjet csapatok kivonását Magyarországról, hogy „a magyar nép élvezhesse az ENSZ alapokmánya által megerősített emberi jogokat és alapvető szabadságjogokat.” Ld. FRUS 1955–1957. XXV. 390–392.

5 A Nemzetbiztonsági Tanács Tervező Bizottsága.

6 Ld. FRUS 1955–1957. XXV. 216–221.

5.

A Külügyminisztérium állásfoglalása Magyarországról a Nehru-látogatás alkalmára. Részletek.¹

Bizalmas 1956. december 11.

Nev D-6.

Készítette: Hill, Anderson, Freer, Jones, Rountree, Beam.²

Javaslat az Egyesült Államok állásfoglalására

1. Az Egyesült Államokat megdöbbentették a közelmúlt eseményei Magyarországon, ideértve a magyar nép szovjetek általi kegyetlen elnyomását, Nagy Imre elrablását, a tömeges deportálásokat és azt, hogy a magyar, ill. a szovjet kormány nem engedi be az ENSZ megfigyelőit.

2. Az Egyesült Államok nem kíván új szövetségesre lelni Magyarországon. Valójában készek lennének elfogadni bármilyen olyan kormányt Magyarországon, amely független és élvezi népe támogatását. Ennek a kormánynak nem kellene megszakítania gazdasági, kulturális vagy politikai kapcsolatait a Szovjetunióval, vagy a Szovjetunióval szemben állást foglalnia. Az Egyesült Államok kész gondos megfontolás tárgyává tenni a Magyarország semlegesítésére vonatkozó javaslatokat. Ezek a javaslatok az osztrák példát tükröztetik.

3. A magyar kérdés bármilyen megnyugtató megoldásának a következő elemeket kell tartalmaznia: (a) egy olyan kormányt, amely nem tartozik Moszkva irányítása alá, és amely élvezi a magyar nép támogatását; (b) az új kormány részéről hajlandóságot arra, hogy aláveti magát az ENSZ azon határozatainak, amely ENSZ-megfigyelők beocsátására szólít fel; és (c) egy olyan bejelentést a Szovjetunió részéről, amely szerint kategorikusan beleegyezik abba, hogy visszavonja csapatait Magyarországról. Az új kormány támogatása céljából az ENSZ-nek ki kell nyilvánítnia hajlandóságát arra, hogy támogat egy Magyarország segélyezését és helyreállítását célzó programot.

4. Indiának kritikus szerepe lehet a jelenlegi helyzetben. Nézetünk szerint még fennáll a lehetőség a Szovjetunió meggyőzésére arról, hogy az ország legjobb érdekeit az szolgálja, ha beszünteti katonai beavatkozását Magyarországon. Az Egyesült Államok szívesen venné India segítségét ebben. [...]

-
- 1 A kimaradó rész az indiai fél várható álláspontját tárgyalja a magyarországi fejlemények kapcsán.
 2 Hill, Robert B., 1956. márc. és 1957. jún. között a Külügyminisztérium Kongresszusi Kapcsolatok Osztályának vezetője.
 Anderson, Dillon, 1955. ápr. és 1956. szept. között Eisenhower elnök különleges nemzetbiztonsági tanácsadója, majd az elnök konzulense.
 Freers, Edward L., 1956 júliusától a Külügyminisztérium Európa-osztálya Kelet-Európa-alsosztályának vezetője.
 Jones, nincs adat.
 Rountree, William M., 1956 augusztusától a Külügyminisztérium Közép-Kelet-, Dél-Ázsia-, és Afrika-főosztályának helyettes vezetője.

6.

Áttekintés a magyar–amerikai kapcsolatok helyzetéről. Budapest távirata a State Departmentnek 1957. október 29.

Titkos.

N° 250.

Tárgy: Az Egyesült Államok Magyarország-politikájának áttekintése.

A követség október 11-i, 217. sz., 218. sz. és 219. sz. távirataiban¹ javaslatokat tett az Egyesült Államoknak a Kádár-rendszer iránti politikájára, különös tekintettel a kulturális csereprogramokra és a magyar állampolgároknak az Egyesült Államokba történő utazására. Ennek a táviratnak az a célja, hogy kissé kiterjessze ezeket a gondolatokat a fennálló magyar kormányvaló politikai kapcsolatokra is.

Miután az 1956. októberi forradalom kezdeti sikereket ért el és a belső kommunista erők képtelenek voltak leküzdeni a felkelést, ill. hatalmon tartani egy Moszkvához kötődő és annak alárendelt kormányzatot, a Kreml intézkedéseket tett a forradalom nyílt elfojtására és Kádár János bábkormányának a hatalomra juttatására. Mivel Magyarországon idegen csapatok harcoltak, amelyek erőszakkal fosztották meg a magyar népet a jogaitól, az ENSZ több, a Szovjetuniót elítélő határozatot hagyott jóvá, az Egyesült Államok (néhány más országgal együtt) nem létesített „normális” viszonyt a Kádár-rendszerrel, elkészítették a „Különleges Bizottság jelentését” a Magyar Kérdésről” és a Közgyűlés Rendkívüli Megbízottjaként kijelölték Wan herceget,³ hogy érvényt szerezzen az ENSZ határozatainak.

A sajtó, ill. a külügy 1957. szeptember 28-i 135. sz. távirata utalásokat tartalmazott arra, hogy Wan herceg az ENSZ-ben találkozott a szovjet és a magyar külügyminiszterrel. A magyar külügyminisztérium sajtótisztviselője az október 12-i sajtókonferencián egy Wan herceg magyarországi látogatásának lehetőségét firtató kérdésre azt válaszolta, hogy „Wan herceg nem magánszemélyként kíván Magyarországra jönni. Saját kérésére felkereste Horváth Imre magyar külügyminisztert⁴ és beutazási engedélyt kért Magyarországra, hogy az ENSZ Közgyűlésének utasítása alapján vizsgálatot folytathasson. Horváth Imre válaszában elmondta, hogy mivel a magyar kormány is az ország belügyeibe való beavatkozásnak tekinti az ENSZ-megfigyelők Magyarországra küldését, ugyanebből az okból kifolyólag Magyarország szabad és független ország lévén nem adhat neki beutazási vízumot.” A követség nem tudja, hogy milyen további lépésekre készül Wan herceg.

Amennyire a követség meg tudja ítélni, semmilyen jele nincs annak, hogy a Kreml Magyarország-politikája enyhült volna, sem pedig annak, hogy a Kádár-rendszer megenyhült volna azok iránt, akik részt vettek a forradalomban, vagy nem szimpatizálnak a jelenlegi rendszerrel és annak függőségével a Kremltől.

Augusztusban és szeptemberben több ezer embert érintő letartóztatási hullám volt. A rezsim durva támadást intézett az ENSZ és Közgyűlés ellen a XI. Közgyűlés zárülésének idején. Ebben az időszakban a sajtó kevesebbet foglalkozott a perekkel, amelyek azonban ismét rendszeresen napirendre kerülnek és a politikai letartóztatások újból hétköznapi eseményekké váltak. A rendszer magas beosztású tisztségviselői folyamatosan „kemény” hangvételű beszédeket tartanak, a legutóbb a miniszterelnök tartott ilyen szónoklatot röviddel Pekingből,⁵ ill. Moszkvából történt hazatérte után a pártaktivisták október 11-i konferenciáján.

Ami a Kreml politikáját illeti, a követség úgy ítéli meg a nemzetközi híreket, hogy az oroszok ismét keményvonalas politikát folytatnak a Nyugattal szemben, és arra az álláspontra helyezkednek, hogy egy szocialista berendezkedésű ország liberalizálása óhatatlanul halálra ítéli annak az országnak a szocialista törekvéseit. Úgy tűnik, hogy a Kreml figyelmét teljes mértékben leköti a közel-keleti helyzet, a műhold és a ballisztikus rakéták kérdése,⁶ ezért még arra sem hajlandó, hogy akárcsak fontolóra vegye Magyarország, ill. a többi kelet-európai csatlós iránti politikáját. A közelmúlt varsói fejleményei valószínűleg még inkább megerősítették azt a feltevést, hogy a belső szigor csökkentése ezekben az országokban egyet jelent Pandóra szelencéjének felnyitásával és katonai elkötelezettséget, valamint folyamatos politikai figyelmet és ellenőrzést tenne szükségessé, amelyet a Kreml jelenlegi más irányú elfoglaltságai miatt nem engedhet meg magának. Az a tény, hogy feltöltötték a magyarországi orosz hadosztályokat, ellátták őket T 54-es tankokkal és ehhez hasonló fegyverekkel, valamint az, hogy a csapatok és felszerelések hadrafoghatóságát magas szintre emelték, arra utal, hogy a Szovjetunó a jelen pillanatban nem tűr el további változtatásokat vagy kellemtelen eseményeket ebben az országban. Bár a követség figyelemmel kíséri a kelet-európai politikai horizontot, eddig nem sikerült olyan fénysugarat felfedeznie, amely arra utalna, hogy a közeljövőben csökkenne a nyomás a kommunista ideggócokra, különösen arra a politikára, amelyet a Kreml közvetlenül, ill. helyi instrumentumán, a Kádár-rezsimen keresztül folytat Magyarországon. Különösen a XI. Közgyűlésen, a magyar kérdés utolsó vitája előtt merült fel az a lehetőség, hogy a Kreml esetleg változtatásokat eszközöl a magyar rezsim felső vezetésében. Mivel akkor, amikor ez kedvezően befolyásolhatta volna a magyar kérdéstről történő szavazást (mármint az oroszok javára), ez nem történt meg, és mivel úgy tűnik, hogy Kádár hatalma megszilárdulóban van, aligha van okunk arra gondolni, hogy a közeljövőben jelentős változtatásra kerül majd sor. Ezzel együtt felmerül a kérdés: ki léphetne Kádár helyére, aki az oroszok számára is elfogadható lenne, és egyúttal vonzó lehetne azoknak az országoknak és népeknek a számára is, amelyek bírálják az oroszok kendőzetlen beavatkozását Magyarország belügyeibe? A követség nem lát ilyet Magyarország jelenlegi politikai garnitúrájában.

Wan herceg missziójának gyors sikeréhez és Oroszország álláspontjának megváltozásához Magyarország tekintetében kevés reményt fűzhetünk. Ha elemzésünk a jelenlegi helyzetről és az ENSZ legújabb erőfeszítéseinek várható kimeneteléről pontos, akkor helyénvaló lenne, ha a külügy és a követség közösen elemezné, hogy szükséges-e megváltoztatni a jelenlegi rendszer iránti politikánkat. A három referencia-táviratban a követség már tett néhány kisebb jelentőségű javaslatot. Tanácsos volna azonban a jelenlegi magyar kormányval fenntartott diplomáciai kapcsolataink szélesebb körét végig gondolnunk, annak érdekében, hogy megállapítsuk, szükséges lenne-e változtatásokat eszközölnünk annak ellenére, hogy a közeljövőben aligha várható ugyanez az oroszok részéről.

A rezsim és a budapesti missziók közötti feszültség már valamelyest csökkent. Az amerikai követség tekintetében ezt a tendenciát az váltotta ki, hogy Wailes (aki nem adta át megbízólevelét a magyar államfőnek) eltávozott, és az újonnan érkezett beosztott⁷ (akit a rendszer nézete szerint nem „fertőzött meg” a forradalommal való közvetlen kapcsolat, vagy az arról való ismeret) hozzálatott ideiglenes ügyvivői teendőinek az ellátásához. Továbbá elhatározásra került, hogy a legtöbb nyugati misszióvezető elfogadja a külügyminiszter meghívását egy július 2-án sorra kerülő fogadásra és egy nem propaganda jellegű film vetítésére, valamint, hogy a külügyminisztert és néhány külügyminisztériumi beosztottat meg kell hívni a július 4-e, ill. más nemzeti ünnepek alkalmából adott fogadásokra. Kisebbségi mértékben bővültek a nyugati külképviseletek és a Külügyminisztérium közötti kapcsolatok, de ez minimális maradt és szigorúan a rezsim és az egyes képviseletek közötti konkrét problémákkal kapcsolatos eljárásokra korlátozódott. A külügyminiszter nem jelent meg a július 4-i ünnepségen és a rezsim nem tett különösebb erőfeszítéseket arra, hogy kihasználja vagy felerősítse a Nyugat óvatos közeledését, attól eltekintve, hogy gyakoribbá váltak a kulturális eseményekre szóló meghívók és a korábbinál intenzívebbek a magyar vezérkar és a NATO-tagországok katonai attaséi közötti kapcsolatok. Mivel azonban egyrészt a sajtó és a felső vezetés folytatja virulens nyugatellenes támadásait, a nyugati missziók magyar alkalmazottainak letartóztatása sem fejeződött be, másrészt viszont nyilvánosságra hozták az ENSZ jelentését Magyarországról és a XI. Közgyűlés záróülése határozatot hagyott jóvá, folytatódik a nyugati diplomáciai missziók és a Kádár-rendszer közötti merev viszony — ez a helyzet valószínűleg csak akkor fog enyhülni, ha egyik vagy másik fél határozottan változtat politikáján. Az ilyen helyzetek azonban ritkán szoktak változatlanul maradni, ezért fennáll az a lehetőség, hogy a két fél közötti viszony tovább fog romlani, amennyiben nem kerül sor orvosló intézkedésekre.

A Kádár-rendszert csak egyetlen dolog elégítené ki a Nyugat részéről: ha „normális diplomáciai kapcsolatokat” létesítené vele. Részünkről ez azt jelentené, hogy követet kellene kineveznünk erre a követségre. Azt is jelentené, hogy rendszeres hivatalos és társadalmi kapcsolatokat kellene létesítenünk az itteni kormánnyal és a fennálló problémákat a szokásos diplomáciai csatornákon keresztül kellene rendeznünk. Jelentené továbbá, hogy el kellene fogadni a magyar küldöttség megbízólevelét az ENSZ-ben és feltehetőleg azt, hogy valamilyen módon semmissé kellene nyilvánítani a XI. Közgyűlés által a Szovjetuniót és Magyarországot elítélő határozatok által előírányozott intézkedéseket. Azt is jelentené, hogy enyhíteni kellene a Magyarország és a Nyugat között érvényben lévő kereskedelmi korlátozásokat, bár valószínű, hogy ez nem lenne elengedhetetlen feltétel, és az idő, a fellendülés és más területek (politikai, kulturális, utazás stb.) kikezdekhetik majd a gazdasági restriktciókat.

Mit lennének hajlandók az oroszok (akik végső soron meghatározzák a magyar politikát) *quid pro quo* alapon felajánlani ezeknek a Nyugat által kínált engedményeknek egy részéért (végül az összesért)? Ami az Egyesült Államokat illeti, a következő változtatásokról lenne szó: (1) azoknak a követségen dolgozó magyar személyeknek a szabadon bocsátása, vagy bíróság elé állítása, akik jelenleg börtönben vannak, továbbá a személyzet molesztálásának beszüntetése; (2) a követség személyzetére vonatkozó létszámkorlátozás feloldása; (3) a kulturális cserék és az utazási korlátozások liberalizálása és (4) Mindszenty bíboros ügyének⁸ a kielégítő rendezése.

Ami azonban a nyugati hatalmakat általában illeti, a kapcsolatok javulásának az az előfeltétele, hogy az ENSZ különféle elítélő határozatait legalább bizonyos fokig ki kell elégténi, és az ország iránti orosz politikának határozottan meg kell változnia. Fent már utaltunk rá, hogy a követség nem látja jelét annak, hogy a Kreml hajlandó lenne észrevehető változtatásokat végrehajtani Magyarországon, vagy Magyarországi iránti politikájában. Ha enyhítene a nyomáson — akár a fent említett nyugati engedmények ellenében —, azzal a kockázattal járna, hogy bátorítást adna a magyar népnek, melynek (a követség megfontolt

véleménye szerint) döntő többsége alapvetően orosz-, ill. vadul kommunistaelenes és mélyesen elégedetlen a kommunista kormányzás és az orosz uralom alatt lévő országuk helyzetével. A jelenlegi kilátások szerint tehát a Magyarországgal való viszonyunk normalizálása érdekében a jelenlegi kelet–nyugati feszültségek közepette a Nyugatnak, illetve azoknak az országoknak, amelyek az ENSZ-ben arra szavaztak, hogy elítéljék az oroszok magyarországi beavatkozását, szinte teljesen meg kell majd hátrálniuk.

A jelenlegi helyzet természetesen a Nyugat számára is hátrányos. A kormánnyal való normális kapcsolat hiánya rendkívül megnehezíti a nyugati fővárosok számára, hogy megfelelően tájékozódjanak a kommunista világ eme fontos részének a gondolkodásáról és politikájáról. Nincs mód a gondolatok cseréjére és arra, hogy esetleg mérséklő befolyást gyakoroljunk (amely bevallottan csak hosszú távú lehetőség). Pusztán a kapcsolatok hiánya, a nyugati missziók budapesti jelenléte ellenére is irritáló tényező és kétségkívül olyan intézkedésekre kényszeríti a kormányzatot, amelyeket máskülönben esetleg nem tenne meg. Végül, a rezsimmel szembeni „front” azt eredményezi, hogy bosszantó, de valóban bénító intézkedéseket hoz a nyugati missziók ellen, így pl. nyomást gyakorol, letartóztatja a helyi személyzetet és korlátozza a képviselők létszámát, ill. tevékenységét.

Az Egyesült Államokkal szemben teljes mértékben érvényesülnek a korlátozások, hiszen minket tekintenek az ENSZ-offenzíva kezdeményezőinek. Hivatalos vagy nem hivatalos kontaktusunk a magyarokkal majdnem a nullára csökkent. Drasztikusan csökkentették a személyzet magyar és amerikai tagjainak számát, és a megmaradt magyarokra állandó zaklatás és nyomás nehezedik. Ráadásul meg kell birkóznunk az épületünkben menedéket kapott Mindszenty ügyével, ami a támadások állandó célpontja, és nagy irritációt okoz a Kádár-rendszer számára. E hátrányok miatt nyilvánvalóan kívánatos lenne a javulás minden lehetőségét feltárni. Már fent utaltunk rá, hogy a követség jelenleg nem képes olyan politikát javasolni, amely alkalmas lenne a kívánt cél megvalósítására. A tény az, hogy Budapest kommunista politikáját Moszkvából diktálják, és a Kreml jelenlegi elkötelezettségeinek, valamint annak fényében, hogy amennyire csak lehet, fenntartsa a *status quó*t Kelet-Európában és főleg Magyarországon, ez a politika minden bizonnyal változatlan marad. A javulásra az egyetlen esély, ha teljesen meghátrálnánk, de a mostani nemzetközi feszültségek közepette még ennek a lépésnek a megtétele esetén is komolyan kétséges, hogy érezhető javulás történne-e a Magyarországgal vagy a Szovjetunióval való viszonyunkban.

Ezért a követség azt javasolja, hogy a Magyarországgal és a Szovjetunióval (ami a Magyarországhoz fűződő viszonyt illeti) meglévő kapcsolatainkat a jelen időszakban ne módosítsuk. Javasoljuk, hogy várjuk meg, milyen fejleményeket hoz Wan herceg küldetése, abban a reményben (ami bevallottan nem túl kecsesgető), hogy erőfeszítései a magyar helyzet mérsékelte enyhülését eredményezik majd. Ha az enyhülés bekövetkezik, akkor készen kell lennünk, hogy azonnal kihasználjuk a lehetőséget — a többi NATO-országgal együtt — az akkor hatalmon levő budapesti kormánnyal szemben. A követség sajnálattal tapasztalja a két ország álláspontjának merevségét, de belátja, hogy a jelen helyzetet Magyarországon kívüli erők határozzák meg, és semmi értelme nem lenne a szélesebb és pillanatnyilag fontosabb nemzetközi megfontolásokkal szemben megkísérelni az itteni helyzet módosítását.

Garret G. Ackerson, Jr. s. k.

NAWDC RG 59 611–64/10–2957. Géppel frott eredeti irat. Közli: FRUS 1955–1957. XXV. 679–684.

1 A 217. sz. táviratban az Egyesült Államok budapesti követsége javasolja, hogy a Kádár-rendszer konszolidálódásának következtében felül kell vizsgálni Washington politikáját Magyarország iránt, elsősorban kulturális téren, ill. az utazási korlátozásokat illetően. 218. sz. táviratában a követség a

- kulturális kapcsolatok lépésről lépésre történő informális fejlesztését javasolja, a 219. sz. táviratban pedig azt, hogy engedélyezzék az amerikai állampolgárok magyarországi utazását, hogy a magyar lakosság ily módon tudomást szerezhessen a nyugati viszonyokról, és erősödjének az emberek nyugatbarát érzelmek. Ld. FRUS 1955–1957. XXV. 669.
- 2 1957. jan. 10-én az ENSZ Közgyűlésének 1132. sz. határozata alapján Különleges Bizottságot állítottak fel, hogy az ENSZ számára információt gyűjtsön a magyarországi forradalomról és a szovjet intervencióról. A Bizottság 1957. jún. 20-án nyújtotta be jelentését. Ld. American Foreign Policy. Current Documents, 1957. 659–660. és 680–685.
 - 3 Wan Waitayakon herceget az ENSZ XI. Közgyűlésének 1957. szept. 30-án elfogadott 1133. sz. határozata értelmében nevezték ki az ENSZ különmegbízottjának, hogy érvényt szerezzen a világ-szervezet Magyarországot érintő határozatainak.
 - 4 Horváth Imre (1901–1958) kommunista politikus, 1956. júl. 30. és 1956. okt. 31. között külügy-miniszter, 1956. nov. 4. és 1957. máj. 9. között a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány tagja, megbízva a külügyek vezetésével, 1957. máj. 9. és 1958. febr. 3. között külügyminiszter.
 - 5 Kádár János párt- és kormányküldöttség élén szept. 27. és okt. 4. között járt Pekingben.
 - 6 A Szovjetunió 1957. aug. 26-án hajtotta végre első sikeres interkontinentális ballisztikus rakétakísérletét, és okt. 5-én bocsátotta Föld körüli útra első mesterséges műholdját.
 - 7 Ackerson, Garret G., az Egyesült Államok ideiglenes ügyvivője.
 - 8 Mindszenty József 1956. nov. 4-én menedéket kapott a budapesti amerikai követség épületében, ahonnan csak 1971 szeptemberében távozhatott.

7.

Az Egyesült Államok magyarországi politikája.
A Kelet-Európa-osztály helyettes vezetőjének¹ feljegyzése
az Európa-főosztály vezetőjének.² Részletek³

Titkos.

1957. november 8.

Háttér.

Már egy év telt el a magyar forradalom kitörése óta. Ebben az időszakban az Egyesült Államok politikájának fő céljai a magyar kérdést illetően a következők voltak: (a) nyomást gyakorolni a Szovjetunióra az ENSZ-en és a világ közvéleményén keresztül, hogy a magyarországi elnyomást valamelyest enyhíteni tudja; (b) amilyen széles körben csak lehet, valódi képet adni a magyarországi eseményekről, hogy a szovjet imperializmus lényegéről és a kommunista ideológia magyarországi kudarcáról minél több helyen, elsősorban az el nem kötelezett területeken képet alkothassanak; hogy a világ közvéleménye tisztában legyen azzal, hogy az Egyesült Államok a magyar kormányt nem tartja reprezentatívnak, illetve úgy tekinti, hogy az teljes mértékben alávetett a Szovjetunióknak. Meglehetősen sikerrel népszerűsítettük a magyar forradalom tanulságait és minden kétséget kizáróan kialakítottuk hozzáállásunkat a Kádár-kormányhoz. Nem sikerült azonban rákényszeríteni a Szovjetuniót arra, hogy liberálisabb és humánusabb politikát alkalmazzon Magyarországon. Budapesti követségünk szavaival, a Kádár-rezsim „nagyjából megvalósította fizikai konszolidációját”; Kádár helyzete a közelmúltban Kínában tett látogatása után erősebbnek látszik mint korábban bármikor; az elnyomás terrorisztikus politikája tovább folytatódik; végül, a szovjet csapatok még mindig megszállva tartják Magyarországot inkább nagyobb, mint kisebb számban. Időközben jelei mutatkoznak annak, hogy egyre kevésbé vagyunk képesek nyomást gyakorolni a világ közvéleményén keresztül, mivel a forradalmat egyre inkább elfelejtik. Ezáltal szembe kell néznünk azzal, hogy valószínűleg nem valósíthatjuk meg azt a célunkat, hogy a közeljövőben, nagyrészt a világ közvéleménye által gyakorolt nyomáson keresztül, elérjük Magyarországot liberalizálását.

Úgy tűnik, hogy mostantól valamivel rugalmasabb és realiztikusabb célokat kellene követnünk. Ezeket abban határoznánk meg, hogy amennyire csak lehetséges, fenn kell tartanunk a magyar nép morálját és törekvéseit, bátorítani kell minden Magyarországon esetleg felszínre kerülő liberális jellegű erőt és tendenciát, nyilvánvalóvá kell tennünk az emberek és magának a rezsimnek a számára, hogy milyen előnyök származnak a „nemzeti” orientációból, szemben a totális szovjet uralommal.

Ezeknek a céloknak a megvalósítása valószínűleg szükségessé teszi, hogy bizonyos taktikai módosításokat hajtsunk végre a magyar rezsim iránti jelenlegi politikánkban. Ezeket tárgyalta a közelmúltban három távirat a budapesti követségünkről (mellékelve),⁴ melyekben a követség azt állítja, hogy lassan elérkezhet az idő, amikor az amerikai állampolgárok magyarországi utazásainak a bővítése és valamennyi kulturális csere kedvező hatást gyakorolhat érdekeinkre és a magyar népre. Természetesen addig, amíg a magyar rezsim folytatja terrorisztikus politikáját, az Egyesült Államok nem tehet olyan gesztust, amely közvetlen haszonnal jár a rezsim számára. A követséghez hasonlóan azonban úgy érezzük, hogy jelentős hasznunk származhat jelenlegi politikánk egyes aspektusainak csöndes és fokozatos módosításából, különösen mivel attól tartunk, hogy jelenlegi rendkívül merev taktikánk olyan zsákutcába vezethet, melyből egyre nehezebb lesz kihátrálni. Azok a módosítások, amelyeket javasolunk, a követség által említett utazásra és kulturális cserére vonatkoznak, továbbá a fennálló magyar rezsim diplomáciai képviselőivel való társadalmi kapcsolatokra.

Ahhoz, hogy mérlegelni lehessen politikánkat ezeken a területeken, hasznos lehet a jelenlegi helyzet áttekintése:

a) *Az amerikai állampolgárok magyarországi utazása* — Az amerikai állampolgárok magyarországi utazása már a forradalom előtt korlátozva volt és a legtöbb útlevelebe bepecsételték, hogy magyarországi utazásra nem érvényes. 1956 nyarán a javuló magyarországi politikai helyzet és annak elismeréseként, hogy a kormány egyre inkább hajlott az együttműködésre a követségünkkel, a magyarországi utazást egyre liberálisabban engedélyezték, több üzletember, újságíró, valamint olyan személy útlevelet érvényesítették, aki személyi okokból kívánt Magyarországra látogatni. Amikor kitört a forradalom, az útlevelekorlátozást újból szigorúan betartották, és a forradalom utáni időszakban csak akkreditált újságírók és olyanok útlevelet érvényesítették, akik rendkívüli személyi okokból akartak Magyarországra utazni, vagy részt vettek az ottani amerikai segélyezési programban. Üzletemberek és rokonaikat meglátogatni szándékozók kéréseit következetesen megtagadtuk. Mivel a magyar rezsim maga is csak nagyon kevés vízumot adott meg amerikai újságíróknak, csak nagyon kisszámú amerikai állampolgár látogatott Magyarországra.

b) *Kulturális cserek* — A forradalom óta nincsen kulturális csere Magyarországgal, bár több magyar tudós jöhetett az Egyesült Államokban megtartott tudományos konferenciákra a kelet-nyugati csereprogram keretein belül. Az elmúlt nyáron Yehudi Menuhin nagyon szeretett volna Magyarországon koncertezni, de mint emlékszik rá, a külügy eltántorította ettől.

c) *Társadalmi kapcsolatok a magyar rezsim képviselőivel* — Jelenleg a következő a helyzet a magyar rezsim képviselőivel való társadalmi kontaktusokat illetően:

1. A budapesti követség utasítást kapott, hogy tartsa a minimumon a magyar tisztviselőkkel való kapcsolatokat. Tudattuk a követséggel, hogy magyar tisztviselőket csak a július 4-c alkalmából adott fogadásra hívják meg és a rezsim meghívását „csak abban az esetben fogadják el, ha a misszióvezető szerint a távolmaradás határozottan káros a képviselő hatékony működésére”.

2. A nem budapesti képviselőket arra utasítottuk, hogy kerüljék a társadalmi kontaktust Magyarország képviselőivel, de a hivatalos kapcsolatokban tegyenek eleget a diplomáciai protokoll minimumának.

3. A magyar követség washingtoni képviselői nem szerepelnek semmilyen meghívólistán és kerülük az informális társadalmi kapcsolatot a magyar ügyvivővel és a követség többi tagjaival.

Azzal, hogy fenntartjuk mostani politikánkat ezeken a területeken megalkuvás nélküli ellentétünket illusztráljuk a jelenlegi magyar rezsimmel. Azáltal, hogy vezető szerepet vállalunk ezekben az ügyekben legalább kis mértékben megakadályozzuk, hogy a Kádár-rezsim a nemzetközi közösség elfogadott kormánya legyen és hozzájárulunk a jelenlegi kormány szégyenteljes helyzetéhez. [...]

Javaslatok

a) A magyarországi utazási korlátozások azonnali hatállyal történő liberálisabb értelmezése, annak érdekében, hogy (a) jó hírű, legitim üzleti céllal rendelkező üzletemberek, (b) Magyarországon évek óta nem látott rokonokkal rendelkező amerikai állampolgárok és (c) egyes más olyan amerikai állampolgárok, akiknek az útja kedvezően befolyásolná az amerikai érdekeket, odautazhassanak. Hat hónap múlva felülvizsgálánk ezt a politikát és ha nem történik kínos esemény, megfontolnánk a Magyarországra vonatkozó utazási korlátozások teljes megszüntetését és ezzel egy időben közölnénk a magyar kormánnyal, hogy emiatt növelni fogjuk budapesti személyzetünket.

b) Magyarország felvétele abba a kulturális csereprogramba, amelyet a többi kelet-európai ország számára tervezünk. Értésteülésünk szerint fontolgtatnak egy kelet-európai turnét a Harlem Globe Trotters számára. Nézetünk szerint Magyarországi fellépésüknek jelentős hatása lenne és megfelelő attrakció lenne egy új program beindítására.

c) Budapesti ügyvivőnk mostantól fogva kapjon felhatalmazást arra, hogy saját belátása szerint fogadjon el magyar meghívásokat, természetesen szem előtt tartva viszonyunkat a Kádár-rezsimhez; a világ többi részén a magyarok a szovjetekhez hasonlóan kerüljenek fel a meghívottak listájára, amikor más diplomáciai képviselők meghívást kapnak. Ez külföldön valószínűleg csak a július 4-i fogadásokat jelentené, plusz néhány standard rendezvényt Washingtonban.⁵

NAWDC RG 59 S/S — NSC Files:Lot 63 D 351, NSC 5608 Series. Közli: FRUS 1955–1957. XXV. 685–690.

1 Leverich, Henry P.

2 Elbrich, L., Burke.

3 Az itt nem közölt rész az iratban felsorolt amerikai politikai intézkedések indoklását tartalmazza.

4 Nem közöljük.

5 Leverich előterjesztését jóváhagyta Robert D. Murphy külügyminiszter-helyettes.

8.

A korlátozások enyhítése az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolatainak egyes területein.

A Külügyminisztérium utasítása, körtávirat minden amerikai diplomáciai és konzuli kirendeltségnek.

1957. május 12.

Titkos.

N° 5010.

Annak érdekében, hogy érvényesíthessük hosszú távú érdekeinket Magyarországon, melyeket általánosságban úgy határozhatunk meg, hogy a lehetőségekhez képest meg kell őrizni a magyar nép morálját és törekvéseit, valamint bátorítani azokat a liberális erőket és tenden-

ciákat, amelyek kifejlődhetnek ott, az a döntés született, hogy a következő vonatkozásokban módosítjuk azt a politikát, amelyet a magyar forradalom óta Magyarországgal szemben alkalmaztunk:

a) Mostantól fogva liberálisabban értelmezzük majd az utazási korlátozásokat abból a célból, hogy lehetővé váljék tekintélyes üzletemberek, olyan személyek, akik közeli rokonsággal rendelkeznek Magyarországon, ill. olyanok magyarországi utazása, akiknek a látogatása az Egyesült Államok érdekeit szolgálja.

b) Magyarországot számításba vesszük a kelet-európai országok számára készített kulturális csereprogram tervezetekben.

c) Budapesten a misszióvezető saját belátása szerint döntheti el, hogy milyen mértékű társadalmi kapcsolatot tart fenn a magyar tisztviselőkkel, mindig szem előtt tartva, hogy az Egyesült Államok alapvetően nem változtatta meg álláspontját a Kádár-rendszerrel kapcsolatban. Más missziókon a magyar diplomatákat meg kell hívni azokra az amerikai rendezvényekre, amelyekre minden diplomáciai képviselő meghívást kapott, kivéve, ha a kirendeltség vezetője úgy érzi, hogy az a kormány, melyhez a képviselő akkreditálva van, ezt nem látja szívesen, vagy félreértheti. A nem budapesti képviselők csak más NATO-missziókkal történt konzultáció és a külügynek történt referálás után képviseltesék magukat magyar társadalmi eseményeken. Reményeink szerint ezek a politikai módosítások lehetővé teszik, hogy szélesebb körű kapcsolatok alakuljanak ki a magyar nép és a külvilág között és enyhítenek az elszigeteltség és az elkeseredettség érzésén, amely a jelen körülmények között Magyarországon eluralkodott. Reméljük továbbá, hogy e módosítások eredményeként a budapesti követség idővel képes lesz bővíteni az információs bázisát és növelni azt a képességet, hogy pozitív befolyást gyakoroljon a magyarországi fejleményekre. A külügy hangsúlyozni szeretné azonban, hogy az Egyesült Államok hozzáállása a jelenlegi magyar rezsimhez egyáltalán nem változott. Nem tervezzük nyilvánosságra hozni ezeket az alapjában véve kis politikai változtatásokat, de amennyiben kérdések merülnének fel, miközben fokozatosan nyilvánvalóvá válnak, a külképviseleteknek világossá kell tenniük, hogy nem jeleznek valamilyenféle amerikai „puhulást” a Kádár-rendszer iránt, vagy a Szovjetunió magyarországi szerepének elfeledésére irányuló tendenciát. Összhangban az ebben az utasításban leírt döntésekkel, a külképviseletek ettől kezdve forduljanak a külügyhöz az útlevelekérelmekről való döntés érdekében, amikor az utazási kérelmet tekintélyes üzletemberek, törvényes családi okokból látogatni szándékozók, vagy olyan más egyének nyújtják be, akiknek az utazása Magyarországra a misszió nézete szerint az Egyesült Államok érdekét szolgálja. Olyan személyek kérelmeit, akik turistaként kívánnak Magyarországra látogatni, a helyszínen, a külügy külön utasítása nélkül kell elutasítani. A külképviseleteknek az ebben az utasításban leírtakat kell szem előtt tartaniuk a hivatalos magyar rendezvények látogatásának kérdéseiben. Az informális társadalmi kapcsolatokat továbbra is el kell kerülni, kivéve Budapest, ahol az ügyet a misszióvezető belátására bízuk.

Dulles s. k.¹

NAWDC RG 59 864. 181/12–557. Mikrofilm.

1 Dulles, John Foster (1888–1959), republikánus politikus. 1953 és 1959 között az Egyesült Államok külügyminisztere.

9.

Az Egyesült Államok kapcsolatainak bővítése a magyar néppel.

Budapest távirata a Külügyminisztériumnak.

1958. március 12.

Titkos.

N° 489.

Rerefencia: A követség 471. sz.¹ és a külügy 875. sz.² távirata.

Tárgy: A kapcsolatok bővítése a magyar néppel.

A referencia-távirat bizonyos változtatásokat irányzott elő az Egyesült Államok politikájában Magyarországra vonatkozóan és körvonalazta azokat a két ország között fennálló problémákat, amelyeket a politikai változás kapcsán rendezni kell. Az egyik fontos szempont, ami arra indította a követséget, hogy a normálisabb kapcsolatok helyreállítását javasolja Magyarországgal, az volt, hogy nézetünk szerint a jelenlegi rendszerrel szemben érvényesített távolsgártó politika egyre inkább szabad kezet ad a vezetésnek és szovjet irányítóinak a magyar nép szovjetizálására és bosevizálására.

Az országban érvényesülő szovjet ellenőrzésre főleg a szovjet katonákkal teli laktanyák utalnak. Bizonyíték van azonban arra, hogy hosszú távon a szovjetek arra számítanak, hogy uralmukat Magyarországon (és más csatlósoknál) egészen más módszerekkel tartják majd fenn. A Magyar–Szovjet Baráti Társaság (és moszkvai megfelelője) tevékenységének hirtelen megélénkülése (ld. WEEKA 9. sz. táviratát)³ a közelmúltban csak a felszíni megnyilvánulási formája egy mélyen fekvő tendenciának, amely arra irányul, hogy a kelet-európai lét minden vonatkozását elválaszthatatlanul Moszkvához kössék.

A jelenlegi körülmények között ez a követség, ill. az Egyesült Államok kormánya nem sokat tehet ennek a folyamatnak a megakadályozására. Azonban [...] ⁴figyelünk kell arra, hogy a térségben uralkodó szovjet- és kommunistaellenességet figyelembe véve minden tőlünk telhetőt megtegyünk. Ennek szem előtt tartásával és a külügy 5010. sz. körtáviratának⁵ felhatalmazásával a követség az elmúlt hónapokban igyekezett felújítani, ill. bővíteni kapcsolatait [...] ⁶a rezsim különböző funkcionáriusaival (ld. a referencia-távirat 2. oldalát). A kérdés azonban továbbra is az: vajon — a külügy 5010. sz. körtáviratának keretein belül — lehetséges, ill. kívánatos-e bővíteni az amerikai kapcsolatot a magyar néppel.

Információs tevékenységek

Az első kézenfekvő lehetőség az lenne, ha a forradalmat megelőző szinten felújítanánk az információs tevékenység korlátozott programját. Néhány évig a képviselő amerikai típusú kirakat-kiállítás tartott fenn az utcai szinten levő ablakaiban; továbbá magyar nyelvű közleményeket és amerikai magazinokat tartott a fogadási részlegen, amelyet jelentős számú látogató „vett kölcsön”. Bár ezeknek a tevékenységeknek kétségtelenül volt értékük, a követség szerint a jelen pillanatban nem lenne kivitelezhető a felújításuk, elsősorban Mindszenty bíboros követségi jelenléte miatt. Mióta a bíboros menedéket kapott, a követséget folyamatos megfigyelés alatt tartják, de nem csak az egyenruhás rendőrség, hanem a titkosrendőrség nyilvánvaló ügynökei is. Ezt az alapos „védelmet” figyelembe véve kétséges, hogy a fenti típusú tevékenység különösen hatékony lenne. Ráadásul lehetséges, sőt, valószínű, hogy ellenlépéseket kényszerítene ki a rezsim részéről, amelyek kártékonyan hatnának a képviselőlet működésére. A követségnek már sikerült mérsékelten hasznos felhasználást találnia a külügytől kapott magazinok számára. Nézetünk szerint összérdekeink szempontjából hibát követnénk el, ha a fennálló körülmények között ambiciózusabb programot vállalnánk fel.

A kereskedelem fejlesztése

Mind a Külügy-, mind pedig a Külkereskedelmi Minisztérium beosztottai azt állították a követség munkatársával folytatott megbeszélések során, hogy szívesen vennék, ha az Egyesült Államok és Magyarország közötti kereskedelmi forgalom emelkedne. A fő pontok, amelyeket ezek a beosztottak általában megemlítenek, azt hangsúlyozzák, hogy az Egyesült Államoknak engedélyeznie kellene a magyar külkereskedők szabadabb utazását a két ország között; hogy az Egyesült Államok tilalmát a magyar húskészítményekre, elsősorban a sonkára töröljék el; és hogy a szabadabb kereskedelem növelni fogja a két ország közötti politikai klíma javulásának lehetőségeit. Természetesen ezek mögött az elképzelések mögött a magyar rezsimnek az a kívánsága áll, hogy dollárhoz jusson annak érdekében, hogy megvásárolhassa tőlünk az általa igényelt gépeket és más árukat. A kereskedelem liberalizálása a magyarokkal szerintünk nem hajtana számunkra túl sok gazdasági hasznot, de sokat jelentene a rezsimnek. Akárcsak a többi szatellita ország esetében, az a kérdés: vajon a kereskedelem bővítéséből származó politikai előnyök elegendőek lennének-e arra, hogy ellensúlyozzák a magyar kormányknak a megnövekedett kereskedelmi forgalomból származó gazdasági (és politikai) hasznát. Amennyiben az Egyesült Államok vállalkozik rá, hogy újraértékelje jelenlegi kereskedelem-politikáját a szatelliták felé, nem javasolnánk, hogy Magyarország esetében külön politikát alkalmazzon; a kereskedelem bővítésének kérdését természetesen az egész tömbbel fennálló kapcsolataink összefüggésében kell vizsgálni. E pillanatban a követség csak arra akarja a külügy figyelmét felhívni, hogy mi, akik alkalmankénti kapcsolatban állunk magyar tisztségviselőkkel, meg vagyunk győződve róla, hogy a kereskedelem az egyik legfontosabb dolog számunkra.

Kulturális csere

A személyi kapcsolatok fejlesztése szempontjából jelenleg a legígéretesebbnek a kulturális csere fokozatos és szelektív bővítése látszik mind hivatalos, mind pedig privát szinten. Az év kezdete óta két magáncsoport látogatott el Magyarországra, az egyik egy tizenkét fős amerikai újságírókból álló társaság volt, amely európai körutat tett, a másik pedig egy amerikai-kanadai korcsolyacsapat, amely Bécsből érkezett (ld. a 463. sz. táviratot).⁷ Meglátásunk szerint hasznunkra válna, ha ösztönöznénk és szaporítanánk ezeket a látogatásokat, bár szükségtelennek tűnik, hogy olyan formális egyezményt kössünk erről, mint amelyet a közel-múltban a Szovjetunióval. A külügy nyilván tudja, hogy egy ilyenfajta kezdeményezés a részünkről előbb-utóbb oda vezetne, hogy hasonló lehetőségeket kérelmeznének magyarok számára az Egyesült Államokban.

Ezzel kapcsolatban a képviselő szeretné felhívni a figyelmet, hogy hasznos lenne, ha a későbbiekben jóval előre értesülne az ilyen privát látogatásokról. Az idelátogató amerikai csoportok tevékenységének megszervezésével a képviselő jobban ki tudja használni jelenlétüket és fel tudja venni a kapcsolatokat az érdeklődő magyar csoportokkal. Az újságírók esetében a dolgok kielégítően rendeződtek. A korcsolyázók látogatásáról túl későn értesült a követség, így nem tudott profitalni a jelenlétükből.

A hivatalosan támogatott cserék tekintetében a követség érdeklődve olvasta a külügy 875. sz. varsói táviratát (ide is elküldve) és úgy értékeli, hogy az amerikai művészetet bemutató kiállítás (amennyiben magas színvonalú) lehetőséget kínálhat Magyarország számára. A külügy meg tudja majd ítélni, hogy Magyarország számára is megfelelő-e és el tudja majd bírálni az időzítés kérdését olyan dolgok kapcsán, mint az ENSZ Közgyűlés, stb. Azt is tudni kell, ez a fajta tevékenység szinte bizonyos, hogy magával hozza majd a magyarok részéről a reciprocitásra irányuló kérést. Mindenesetre meggyőződésünk, hogy a mostani helyzetben minden olyasmi, ami olyan csoportok megnyerésére irányul, amelyekre a kor-

mány részéről nagy nyomás nehezedik, mint pl. az értelmiség, különösen javasolt Magyarország számára.

James W. Pratt.⁸

NAWDC RG 59 611.64/3-1258. Géppel írt eredeti irat.

Kézírással: Intézkedés megtörtént. Iktatni. E-J. T.⁹

-
- 1 Ld. NAWDC RG 59 611. 64/3-558. 1958. márc. 5. A távirat a magyar–amerikai viszony bizonyos fokú normalizálását javasolja, nevezetesen az amerikai állampolgárok Magyarországra vonatkozó utazási korlátozásának megszüntetését, a NATO közös politikájának elfogadását a magyarországi követ kinevezését illetően (az Egyesült Államokat Wailes követ hazahívása óta — 1957. febr. — ideiglenes ügyvivő képviselte Budapesten), valamint Mindszenty József sorsának rendezését.
 - 2 Nem áll rendelkezésre.
 - 3 Nem áll rendelkezésre.
 - 4 Olvashatatlan mondatrész.
 - 5 Ld. 11. sz. irat.
 - 6 Olvashatatlan mondatrész.
 - 7 Nem áll rendelkezésre.
 - 8 1958-tól az Egyesült Államok budapesti követségének I. titkára.
 - 9 Trost, Edward J., a Külügyminisztérium magyar referense.

10.

Magyar–amerikai követscere.

Budapest távirata a Külügyminisztériumnak.

1958. május 9.

Bizalmas.

N° 603.

Tárgy: Megbeszélés Sík külügyminiszterrel a magyar–amerikai kapcsolatokról.

Mellékelten küldök egy megbeszélésről szóló feljegyzést, amelyet a magyar külügyminiszterrel, dr. Sík Endrével folytattam a Külügyminisztériumban 1958. május 8-án délután. Két különlegesen fontos kérdés került elő a találkozó során:

1. Az a „kezdeményezés”, amelyre Sík és Kádár utalt az amerikai–magyar viszony javításának érdekében a követscere lett volna, amelyet most (legalábbis átmenetileg) feladtak;

2. Jancsó és Szőke szabadon bocsátását a külügyminisztérium tudta nélkül eszközölték.¹

A találkozó után az a benyomásom, hogy a jövőben a követség vezetőjének gyakrabban kell a külügyminisztérium „csúcsára menni” az Egyesült Államok számára érdekes és fontos kérdésekben és nem szabad teljesen az alsóbb szintekre hagyatkoznia. Úgy tűnik, hogy a minisztért nem informálták kellően a követség megkereséseiről és nézeteiről.

Garret Ackerson s. k.

Résztevők: dr. Sík Endre magyar külügyminiszter; Garret G. Ackerson ideiglenes ügyvivő.

1958. május 8.

Amikor 1957. július 17-én dr. Sík Endrével találkoztam, aki akkor még a külügyminiszter első helyettese volt (a követség 30. sz. távirata, 1957. július 18.),² kifejeztük kölcsönös kívánságunkat, hogy elősegítjük az országaink közötti viszony javítását és biztosí-

tottuk egymást, hogy megteszünk minden tőlünk telhetőt ennek a dicséretes célnak az érdekében. Ilyen vagy olyan okból azóta alig láttam dr. Síkot. Legtöbbször Szigetivel³ és Szarkával⁴ volt dolgom; mivel Sík nem tartotta helyénvalónak, hogy felkeressen azoknak a dolgoknak a kapcsán, amelyekről a Külügyminisztérium konzultálni akart velem, jobbnak láttam, ha szükségtelenül nem erőltetem a dolgot, hanem ehelyett jelenlegi Magyarország-politikánk fényében megvárom, amíg a magyar fél kezdeményez.

Tekintettel arra azonban, hogy küszöbön áll indulásom az Egyesült Államokba eltávozás céljából, és mivel volt egy-két dolog, amelyet a külügyminiszter tudtára akartam hozni, arra gondoltam, nem lenne helytelen, ha kihallgatást kérnék dr. Síktól. Ezért felhívtam a követséggel a Külügyminisztérium protokollosztályát azzal, hogy a következő hét elején az Egyesült Államokba utazom és kifejeztem szándékomat, hogy eltöltsek néhány percet a külügyminiszterrel az indulásom előtt. Ha nem jött volna válasz, nem állt volna szándékomban tovább erőltetni az ügyet. Kb. 24 órán belül azonban május 8-án délutánra időpontot kaptam.

A miniszter azonnal fogadott és örömét fejezte ki látogatásom miatt. Elmondtam neki, hogy a következő héten várhatóan az Egyesült Államokba utazom szabadságra, amely tízperces személyes, de oldottabb hangulatot teremtő beszélgetéshez vezetett. Dr. Sík elmondta, hogy ő is szeretne szabadságra menni a közeljövőben. Arról panaszkodott, hogy rendkívül fáradt. Valóban nem tűnik úgy, mintha kicsattanna az egészségtől, de úgy látom, hogy az évek során nem sokat változott, és még sokáig élélhet úgy, mintha fél lábbal a sírban lenne, megtagadva a Nagy Kaszástól bizonyos megalapozatlan várakozásokat. Remélte, hogy elmehet a Fekete-tengerre, de az orvosok sem őt, sem pedig a feleségét nem engedik a tengerben fürdeni. Megtudtam, hogy lánya egy orosz színészhez ment férjhez, és Moszkvában él. A másik gyerek, egy fiú, televíziószerelő és egy budapesti televíziócentrumban dolgozik.

Dr. Sík megkérdezte, hogy érzem magam Budapesten. Miután a nyilvánvaló választ adtam és utaltam a korábbi tartózkodásomra itt, megjegyezte, hogy [...] ⁵ami az itteni viszonyokat illeti, „nem a világok legboldogabbika” — de úgy érzem, nem romlott a helyzet, sőt, talán valamelyest javult is.

Mielőtt kifejtettem volna a témát, amire gondoltam, Sík előrehajolt a székében, át a közöttünk levő asztalon, és átvette a beszélgetést. Azt mondta, hogy a kapcsolatok javítása ügyének apropójából szeretne mondani nekem valamit. Elmondta, hogy teljesen őszinte lesz, hiszen semmi jó nem származna abból, ha elkendőznénk a valódi helyzetet. Egytérttettem, és azt mondtam, hogy én is szeretnék őszinte megjegyzéseket tenni.

Nyilvánvalóan ismerem, mondta Sík, azt a nyilatkozatot, amelyet a parlamenti bizottságban (a követség 536. sz. távirata, 1958. április 2.) ⁶tett arra vonatkozóan, hogy a kormány bizonyos kezdeményezést akar tenni a magyar-amerikai kapcsolatok javítása érdekében. Ez a kezdeményezés, mondta, az lenne, hogy agrément-t kérnének az új washingtoni magyar nagykövet számára. ⁷A kormány úgy érezte, hogy ez az egyetlen módja a jelenlegi ponthelyzet feloldásának. Mielőtt azonban a kezdeményezés megtörténhetett volna, mi teljesen nyilvánvalóvá tettük, hogy nem kívánjuk a viszonyok normalizálását és ebben a vonatkozásban utalt Wadsworth Módnak ⁸írott levelére és az Egyesült Államoknak arra a kísérletére, hogy elutasítsa a magyar küldöttség megbízólevelének elfogadását a Genfi Tengerjogi Konferencián. (A dátumok viszonyának kérdését a különböző fejlemények kapcsán a feljegyzés végén tárgyalom.)

Sík ezután egy darabig a magyar kormány iránti attitűdünk „valószerűtlenségéről” beszélt. Ragaszkodunk ahhoz, hogy „törvénytelennek” nevezzük, de milyen kritériumok alapján törvénytelen? Talán egy más koncepció alapján kell megítélni a törvényességet — az Egyesült Államoké alapján talán? Való igaz, hogy „bizonyos eseményekről”, amelyek

1956-ban történtek, nem egyezik a véleményünk; mi azt állítjuk, hogy forradalom volt, míg ők ragaszkodnak ahhoz, hogy ellenforradalom volt. Mindez azonban történelem, a múlt kérdése; a tény az, hogy a kormány már több mint másfél éve létezik és az embernek előbb-utóbb szembe kell néznie a tényekkel. Ha ilyen értelemben módosítanánk gondolkodásunkat és világlátásunkat, akkor könnyű volna „normális” alapokra helyezni országaink kapcsolatát. Nem kell más, mint hogy ehhez alkalmazkodjon gondolkodásunk és világszemléletünk és akkor könnyű lesz „normális” alapokra helyezni a két ország közötti kapcsolatokat.

Ez az, amit ő és kormánya a leghöbben kíván és ebből a célból fogant meg az a gondolat, hogy kerüljön sor követcserére. Nem kívánják azonban „nevetségessé tenni magukat” azzal, hogy egy már eleve zárt utcába mennek be és amikor az Egyesült Államok kormányának New York-i és genfi lépései arra utaltak, hogy nem kívánjuk javítani a kapcsolatokat, akkor a magyar kormány nem tette meg azt a kezdeményezést, amelyre a parlamenti bizottság előtti megjegyzéseiben utalt. [...] ⁹ Kiutat kerestem a követcsere és a „normalizáció” tárgyköréből, hogy rátérhessek (a sokkal korlátozottabb) témára, melyre eredetileg gondoltam, amikor kihallgatást kértem a minisztertől. Szerencsére dr. Sík maga segítette ki ebben.

Elmondta, hogy az Associated Press tudósítója, Carl Hartman megszólította őt valamilyen társadalmi eseményen (valószínűleg az izraeli nemzeti ünnepen adott fogadáson, április 24-én), és gratulált neki a két amerikai követségi alkalmazott szabadon engedésének alkalmából és úgy értelmezte ezt az intézkedést, mint azt a „kezdeményezést”, amelyet a külügyminiszter a parlamenti bizottság előtt és az április 4-i Hruscsov-fogadáson (a követség 471. sz. távirata, április 5.) ¹⁰ a sajtó képviselőivel folytatott megbeszélése során előre jelzett.

„Egész őszintén szólva, Mr. Ackerson”, mondta Sík, „semmit sem tudtam a szabadon bocsátásukról. Ez tisztán belügyi kérdés és nem tartozik a külügyminisztérium hatáskörébe; ezeket a döntéseket egy másik minisztérium hozza”, és jelentőségteljesen kinézett az iroda ablakán a Belügyminisztérium felé (a titkosrendőrség központja), amely a külügyminisztériummal szemben, a Duna túloldalán található.

Kihhasználva a lehetőséget átvettem a szót és megjegyeztem, hogy saját minisztériuma nyilvánvalóan nem ért egyet azzal, hogy a képviselő alkalmazottainak letartóztatása vagy deportálása teljes mértékben belügy. Elmondtam, hogy három nappal szabadon bocsátásuk után behívtak az általa képviselt minisztériumba, ahol utaltak rá, hogy most, amikor „ilyen kedvező intézkedést tettünk a Magyarországra és az Egyesült Államok közötti kapcsolatok javítására”, az Egyesült Államok felülvizsgálhatná 1955-ös és 1956-os jegyzékeit és átértékelhetné a „követség személyzetének letartóztatása miatt” bevezetett korlátozó politikáját. Mondtam, hogy mindez aligha támasztja alá azt az állítást, miszerint ez az ügy tisztán belügyi kérdés.

Sík őszintén meglepettnek tűnt. Kétszer megkérdezte, hogy ki keresett meg és tette ezeket a kijelentéseket. Elkerültem a név említését, de nem okozhat neki nehézséget utána járni. Érdekes gondolat, hogy Szigeti esetleg saját kezdeményezésére cselekedett, mivel Szarka éppen Buenos Airesbe készült.

Ezután hosszasan fejtegettem azt a mély csalódást, amelyet én — és nyilván Washington is — érzett, amikor a két alkalmazott szabadon bocsátását a deportálásokat elrendelő utasítás követte. Elmondtam, hogy mindez aligha értelmezhető a magyar kormány vágyának a kapcsolatok javítására. Reményemet fejeztem ki, hogy a miniszter esetleg képes lesz tenni valamit az utasítás végrehajtásának elkerülésére. Újból átpillantott a folyó túloldalára és elmondta, hogy ezeket az ügyeket „másutt” döntenek el és semmilyen befolyása sincs rájuk.

Én sem tudtam garanciát vállalni, hogy a deportálási parancsok visszavonása „válasz”-lépést von majd maga után az Egyesült Államok részéről; csak afelől biztosíthattam, hogy a deportálás végrehajtása nem javítana a helyzeten és hogy az utasítás hatályon kívül helyezése pozitív hatást gyakorolna. Az credmény semmiképpen sem lehet követcsere (amire megértően bölintott, megértését és egyetértését kifejezve), de javuláshoz vezethet olyan ügyekben, amelyekben a nézeteltérések és a nehézségek kevésbé extrémek.

A minisztérium befolyását illetően elmondtam, hogy nem volt mindig olyan tehetetlen, mint gondolja és elmondtam neki az egész Herczegh¹¹-ügyet, hogy a minisztérium nem adott reális választási lehetőséget; hogy miként utasítottam el „a beavatkozást Magyarország belügyeibe” azzal, hogy a letartóztatás és a deportálás között választok; hogy miként tartóztatták le dr. Herczeghet, miután a minisztérium érdeme volt a deportáltatása; hogy miként informáltak a szabadon bocsátásáról, mielőtt az még megtörtént volna; és hogy miként engedték meg számára, hogy elhagyja az országot, pontosan aszerint a menetrend szerint, amelyet előre körvonalaztak nekem. Utaltam rá, hogy minden ilyen esetet eképpen kellene kezelni, amennyiben feltétlenül szükségesek az önkényes intézkedések a külföldi képviselőkkel szemben.

Ezután körvonalaztam néhány további olyan problémát, amely a helyi javulást gátolja. Utaltam arra, hogy a képviselőt egyes tagjaitól elvették a jogosítványt, hogy egyes magyar alkalmazottak lakhelyét ellenőrzik és hogy ezzel beavatkoznak a követség működésébe; továbbá, hogy a magyar kormány nem ad vízumot nyolc-tíz amerikai diplomatának, beleértve a követség egy új beosztottját (W. D. Aubuchon őrmester). Hitetlenkedett az utóbbi szituáció kapcsán és látszólag fogalma sem volt arról, hogy nem kapunk vízumot olyan amerikai diplomaták számára, akik Magyarországra akarnak jönni, vagy át akarnak utazni rajta. A témánál maradtam annak érdekében, hogy ne térhessen vissza a nagyobb kérdésekhez, mint pl. a követcsere. Miután elmondtam, amit eredetileg akartam, amikor kihallgatást kértem a minisztertől és miután nem volt más témám, amit érinteni kívántam volna, felálltam, és felkészültem a távozásra. A miniszter láthatóan kész lett volna a beszélgetés folytatására, de jó pihenést kívántam neki és azt mondtam, hogy visszatértemkor esetleg újból találkozni szeretnék vele. Ekkor a teljes őszinteség látszatával azt mondta: „Látogasson meg, amikor csak akar. Sok olyan dolgot mondott el, amiről nem tudtam. Ha a jövőben problémája lenne, kérem, jöjjön el hozzám. Jobban el tudjuk majd rendezni őket.”

Megköszöntem neki és távoztam.

A Wadsworth-levél és a genfi találkozás időpontját illetően Sík a bizottság előtt és a tudósítók számára elmondott nyilatkozatával kapcsolatban, a minisztérium észre fogja venni, hogy az időrendi sorrend nem egyezik azzal, ahogyan dr. Sík emlékszik rá. A dátumok a következők:

1. Wadsworth Módnak írott levele: 1958. február 11.
2. Wadsworth Módnak írott levelének közzététele: 1958. március 13.
3. Sík parlamenti nyilatkozata: 1958. március vége.
4. Sík nyilatkozata a tudósítóknak: 1958. április 4.
5. Genfi Tengerjogi Konferencia: 1958. április vége.

Indulásom előtt megpróbálok találkozni Síkkal (ami lehetséges, mivel a lengyel delegáció május 9-én érkezik és legalább egy fogadás lesz), megpróbálom megtudni, hogy pontosan miért állították le a tervezett „kezdeményezést”. Ha azonban Hruscsov állította le a dolgot, aligha kapok megbízható választ.

Jancsót és dr. Szólkét illetően, őket a közeljövőben újraalkalmazzuk a képviselőten, ill. a katonai attasé irodáján. A nevüket a gyakorlatnak megfelelően megadjuk a külügyminisztériumnak. Majd kiderül, hogy a kormány megvalósítja-e a deportálást, vagy nem tesz intéz-

kedést a fellebbezésük eredményeként; a követség szerint valószínűtlen, hogy visszavonnák a deportálási utasítást.

NAWDC RG 59 611. 64/5-958. Géppel írt eredeti irat.

Kézzel írva a lap alján: Intézkedés megtörtént. E.J.T. 1958. 4. 30.

- 1 Az amerikai követség magyar származású alkalmazottai.
- 2 Nem áll rendelkezésre.
- 3 Szigeti Károly diplomata, a Külügyminisztérium osztályvezető-helyettese.
- 4 Szarka Károly (1925–) diplomata, 1953 és 1956 között Magyarország washingtoni követe, 1955-ben a magyar ENSZ-küldöttség vezetője, később külügyminiszter-helyettes.
- 5 Olvashatatlan mondatrész.
- 6 Nem áll rendelkezésre. A budapesti amerikai követség 1957. ápr. 7-i táviratában jelezte, hogy Magyarország követet akar cserélni az Egyesült Államokkal.
- 7 A magyar iratokban a Külügyminisztérium 1957. márc. 7-i feljegyzésében található utalás arra a szándékra vonatkozóan, hogy Magyarország követet kíván küldeni Washingtonba. MOL Küm. USA tük. XIX–J.–1–j 11. doboz 4/bd. A Külügyminisztérium 1957. júniusában készült jegyzéktervezete nagykövetségért javasol a két ország között. Uo. 11. doboz 4/bd.
- 8 Wadsworth, James J., diplomata. Az Egyesült Államok ENSZ-missziójának helyettes vezetője, az állandó képviselő helyettese.
Mód Péter (1911–), kommunista politikus. 1956. dec. 21. és 1961 között Magyarország állandó ENSZ-képviselője. 1958. febr. 11-én Wadsworth levelet intézett Móddhoz, melyben a magyar ENSZ-misszió egy sajtóközleményére hivatkozva az 1956. évi forradalom letartóztatott vezető személyiségeiről kért információt a magyar kormánytól. Mód válaszában (1958. febr. 17.) annyit közölt, hogy a levelet továbbította a magyar hatóságoknak. Az Egyesült Államok nevében Henry Cabot Lodge állandó ENSZ-képviselő 1958. márc. 6-án kelt levelében megsűrgette a magyar választ. Ld. Current American Documents 1958. 657–659.
- 9 Olvashatatlan mondat.
- 10 Nem áll rendelkezésre.
- 11 Dr. Herczegh Ferenc a budapesti amerikai követség magyar állampolgárságú fordítója volt.

11.

NSC 5811. Tervezet. 1958. május 9. Részletek¹

Titkos.

Az Egyesült Államok politikája és a Szovjetunió uralma alatt álló kelet-európai nemzetek.

Általános megfontolások.

Regionális megfontolások.

1. Az Albánia, Bulgária, Csehszlovákia, Kelet-Németország,* Magyarország és Románia (melyekre ezután uralom alatt álló nemzetekként utalnak)** fölött érvényesülő szovjet ellenőrzés a nemzetközi súrlódás alapvető okát képezi, ezért fenyegetést jelent a békére, valamint az Egyesült Államok és Nyugat-Európa biztonságára. A Szovjetunió az az elhárítása, hogy fenntartsa az ellenőrzését ezek fölött a nemzetek fölött, ugyancsak akadályozza az összeurópai rendezést, ideértve az átfogó leszerelési egyezmény megkötését.

2. A fő akadálya annak, hogy a Szovjetunió hatékony kommunista politikai, gazdasági és társadalmi rendszert erőltessen az uralt nemzetek népeire, az minden idetartozó nemzet lakossága többségének orosz- és kommunistaellenes beállítottsága. Ezt az attitűdöt különösen a személyi- és vallásszabadságra vonatkozó szigorú korlátozások, az állandóan alacsony élet-

színvonal és a lakosság, főleg az ifjúság, sőt az egyes kommunista pártok bizonyos elemeinek az erős nacionalista érzelmei erősítik fel. További akadálya, hogy a Nyugat, különösen az Egyesült Államok és NATO-szövetségesei továbbra sem fogadják el, hogy a szovjetek által oktrojált rezsimok fennmaradása összeegyeztethető lenne az emberi szabadság és a nemzetek önrendelkezéseinek princípiumaival.

3. Bár Moszkva nem olvasztotta be az uralt nemzeteket a Szovjetunió államstruktúrájába úgy mint a balti köztársaságokat, Észtországot, Lettországot és Litvániát (lásd a B függelék), a szovjetek fizikai ellenőrzése ezek fölött az országok fölött továbbra is szilárd. A Szovjetunió a térség nagy részében szovjet csapatokat állomásoztat (A függelék) és a Varsói Szerződés² által formálissá váltak ezeknek a nemzeteknek a katonaságát koordináló és ellenőrző szovjet intézkedések. A politikai ellenőrzés mind kormányzati szinten, mind pedig a kommunista párt apparátusán keresztül érvényesül. Moszkva a térség gazdaságát is ellenőrzi olyan eszközökkel, mint pl. a KGST³ és a kétoldalú kereskedelmi és segélyegyezmények. Nem ismeretesek egyetlen uralt országban sem olyan rendszerellenes csoportok, amelyek sikerrel lennének képesek összehangolt és kitartó ellenállást szervezni a kommunista rendszerek ellen. Az Egyesült Államok nem áll készen arra, hogy erő alkalmazásával, vagy az azzal történő fenyegetéssel számolja föl a szovjet uralmat, vagy támogasson forradalmi mozgalmakat.

4. Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála után a kelet-európai szovjet politikai rendszert egymást követő fontos események rázták meg, beleértve: annak az elvnek a megkérdőjelezése, hogy az ideológiai fennhatóságnak csak egyetlen forrása van; a személyi kultuszt ért támadások (Sztálin befeketítése); a párt fennhatóságának helyreállítása a rendőrség fölött; a „szocializmushoz vezető eltérő utak” koncepciójának a megerősödése; a munka termelékenységének növeléséért folyó kampányban a gazdasági ösztönzők növekvő használata és az önkényes rendőri, valamint adminisztratív módszerek csökkenése. Ezek a fejlemények, amelyek politikai és doktrinális vitákat eredményeztek a szovjet vezetésben, az SZKP 1956-os, XX. kongresszusának döntéseiben tükröződtek; hatásuk érezhető volt az egész tömbben. Ezek a fejlemények hozzájárultak a kommunista pártokon belül egyre növekvő bizonytalansághoz és zavarhoz, továbbá megerősítették a párton belüli disszidenseket, akik síkra szálltak a demokratizálásért és a nagyobb mértékű nemzeti függetlenségért. A párt és a nép nyugtalansága Lengyelországban és Magyarországon érte el a csúcspontot, ahol 1956 októberében Jugoszlávia 1948-as szakítása óta először érte súlyos kihívás a szovjet fennhatóságot.

5. Bár a felszínen helyreállt a stabilitás és néhány évig valószínűleg úgy is marad, a Sztálin-korszaknál nagyobb fokú változás és erjedés atmoszférája valószínűleg egy ideig folytatódni fog. Az 1956-os bajok mögött meghúzódó nyugtalanság erői a jelenlegi politika iránt érzett elégedetlenségben nyilvánulnak meg a kommunista pártokon belül, különösen a középső és alsó szinteken; az értelmiségi és diákkörök forrongásában; a rendszerek iránti általános ellenségességben, amelyet a párt- és értelmiségi disszidensek szítanak; a gazdasági elégtelenségben, amelyben mindenki osztozik, aki nem tartozik a kiváltságosok közé.

6. A további tényezők, amelyek hátrányosan érintik a kelet-európai szovjet ellenőrzést:

a) Annak a magyar lázadásnak a hatásai, amely súlyos erkölcsi és ideológiai vereséget jelentett a Szovjetunió számára, még jó ideig tartanak majd. A felkelés tartós gyűlöletet kellett a Szovjetunió ellen. A jövőben a szovjet politikát mérsékeli majd az a tény, hogy kiderült, mennyire kockázatos a bennszülött fegyveres erőkre történő támaszkodás és a kommunizmus széles körű támogatottságának a hiánya.

b) Az a tény, hogy Lengyelországnak sikerült fenntartania az 1956 októberében szerzett korlátozott függetlenségét, egy olyan kulcsmozzanat, amely befolyással lesz Kelet-Európa

későbbi fejleményeire. Egy lengyelországihoz hasonló puccs a térségben a közeljövőben valószínűleg nem fog bekövetkezni, de ha a lengyel kísérlet sikeres lesz, és Moszkva továbbra is áldását adja rá, akkor ez az uralt nemzetek nacionalista elemeire bátorítólag hathat majd abban, hogy szélesebb körű autonómiát próbáljanak meg kivívni.

c. Hasonlóan, Jugoszlávia folytatódó létezése egy Moszkvától független kommunista nemzetként, ugyancsak a nagyobb mértékű autonómia elérésére bátoríthatja majd a térség nacionalista elemeit.

7. Ezek között a körülmények között úgy látszik, hogy a szovjet politika azon kísérletezik, hogy megtalálja a középutat két alternatíva között: (a) hogy elsősorban az erő és az elnyomás politikájára támaszkodjék és (b) hogy egyre nagyobb autonómiát és függetlenséget adjon a kelet-európai rezsimeknek. Az első alternatíva nem tenné lehetővé ezeknek a rendszereknek, hogy kiszélesítsék támogatottsági bázisukat. A második alternatíva további engedményeket követelő nyomáshoz vezetne, amelyet esetleg nagyon nehéz lesz majd korlátozni vagy kordában tartani.

8. Ebben a helyzetben Moszkva valószínűleg egyre kevésbé lesz képes megtartani osztatlan fennhatóságát a kommunista világban. Annak szükségessége, hogy legalább a külvilág felé fenntartsa a kínai–szovjet tömb és a kommunista mozgalom egységességét, mint a múltban is, arra készíti majd a szovjeteket, hogy egyes kérdésekben engedményeket tegyenek és hogy más ügyekben legalább mérlegeljék a többi kommunista párt véleményét. Miközben azonban frissen él Magyarország és Lengyelország emléke, a Szovjetunió biztonsága marad a szovjetek számára a legfontosabb és ennek biztosítása kap majd elsőbbséget. Ez nem jelenti azt, hogy a szovjet vezetők szükségesnek vagy kívánatosnak tartanak a sztálinista irányvonalhoz történő visszatérést. Ehelyett, amíg a szovjet hegemonia és az alapvető kommunista dogmák nem kérdőjeleződnek meg, a Szovjetunió továbbra is az irányítás közvetlen módszereire helyezi majd a hangsúlyt, előnyben részesítve azt, hogy az alávetett rendszerek oldják meg saját belső gondjaikat, amennyiben azok nem válnak kezelhetetlenné.

9. Miközben a Szovjetunió igyekszik majd rugalmasan és pragmatikus eszközökkel megoldani azt az összetett problémát, hogy fenntartsa pozícióját a térségben, valószínűleg:

a) Megpróbál majd valamilyen formában kelet–nyugati megerősítést szerezni a kelet-európai státus quóhoz abban a reményben, hogy aláaknázhajta az alávetett népek reményét az Egyesült Államok támogatásában, ezáltal csökkentve az elhajlás és nyugtalanság felszínre törésének valószínűségét.

b) Továbbra is jelentős fegyveres erőket tart majd fenn a térségben, különösen Kelet-Németországban, nemcsak katonai megfontolásokból, hanem az alávetett nemzetek fölötti ellenőrzés elengedhetetlen elemeként is.

c) Készen áll majd arra, hogy fegyveres erővel hiúsítson meg minden, a térségbeli uralmat súlyosan fenyegető veszélyt, bár a szovjet reakció egy Gomulka típusú puccsra a pillanatnyi körülmények függvénye lesz; i. e., hogy a szovjet pozíciót fenyegető veszély elég nagy-e arra, hogy fölülmúlja a katonai beavatkozás hátrányát.

d) Továbbra is gazdasági segílyt nyújt majd az alávetett nemzeteknek annak érdekében, hogy az életszínvonal javításával mérsékelje a nyugtalanságot, hogy fenntartsa a függőséget a Szovjetuniótól, és hogy ellensúlyozza a kelet–nyugati kereskedelem növelésének vonzalmát.

e) Lehetővé teszi majd a fennhatósága alatt álló nemzetek számára, hogy növekedő, ámde szelektív ellenőrzés alatt álló kapcsolatokat létesítsenek a Nyugattal többek között amiatt, hogy megkísérelje befolyásolni a világ közvéleményét, hogy technológiai adatokat kapjon és hogy könnyítse a gazdasági problémákat, valamint, hogy kielégítse a térség értelmiségének azon kívánságát, hogy több kapcsolatot építsen ki az egész világon.

10. A jelenlegi kelet-európai forrongás új, de még mindig korlátozott alkalmakat kínál, hogy az Egyesült Államok élénkebb privát és kormányzati aktivitással befolyásolja az alávetett rezsimeket olyan területeken, mint a turizmus, kulturális cserekapcsolatok, gazdasági kapcsolatok, ideértve a technikai és kereskedelmi látogatók cseréjét. Gyakorlati tapasztalataink szerint az amerikai politika, amely kiközösítette az alávetett országokat, azt eredményezte, hogy az Egyesült Államok számára lehetetlenné vált a közvetlen nexusok ápolása és növelése ezekkel a nemzetekkel. Ma már nyilvánvaló, hogy gyakorlati okok miatt a közvetlen amerikai kapcsolatok jelentős bővítése ezeknek a nemzeteknek a népeivel, valamint ezeknek a szálaknak a felhasználása a rendszereket ért alulról jövő nyomás növelésére a szovjet uralomtól való nagyobb függetlenség és belső szabadság elérésére nem valószínűsíthető meg anélkül, hogy az Egyesült Államok ne alakítson ki aktívabb kapcsolatokat ezekkel a kormányokkal, ill. azokon keresztül. Az effajta kötődések lehetővé tennék, hogy az Egyesült Államok felmérje, hogy melyek azok az egyének vagy csoportok a párton és a kormánybürokrácián belül, akik az önálló gondolkodás, nacionalista törekvések, vagy annak jeleit mutatják, hogy hajlandók felhasználni befolyásukat arra, hogy módosítsák nemzetük alávetett kapcsolatát a Szovjetunióval.

11. A Nyugat azzal érhetné el a legnagyobb hatást Kelet-Európában és azzal vállalná a legnagyobb kockázatot, ha olyan nagy horderejű kelet–nyugati egyezményeket kötne, amelyek alapvetően befolyásolnák az európai helyzetet. Már maga az a tény, hogy tárgyalások folynak olyan kérdésekről, mint a német újraegyesítés, vagy az európai status quo, hatással lenne Kelet-Európára. Amennyiben a Nyugat megerősíteni látszana a kelet-európai szovjet hegemoniát, az kedvezőtlen hatást gyakorolna a népek és a potenciális párton belüli elhajlók moráljára. Másfelől, olyan tárgyalások, amelyek a szovjet csapatok kivonásával kecsegtetnek, különösen olyan garanciákkal párosulva, amelyek meggátolják visszatérésüket, az ellenkező eredményt érnék el. Egy olyan kelet–nyugati megegyezés a német egyesítésről, amely úgy lenne értelmezhető Kelet-Európában, hogy a Szovjetunió elhagyta Kelet-Németországot, bizonyára jelentős visszhanggal járna a térségben. Amennyiben a Szovjetunió nem ellensúlyozza pozitív és erőteljes intézkedésekkel, ezek a visszhangok — a disszidens mozgalom megjelenikülése, a forrongás, a párton belüli elkülönülés, zavargások és sztrájkok — esetleg felfordulást, vagy radikális politikai változásokat eredményezhetnek, amelyek nagyobb mértékű külső és belső szabadsághoz vezethetnek, elsősorban Lengyelországban.

12. Miközben teltek az évek, Kelet-Európa szovjet megszállása folytatódott, az emigráns nemzeti bizottságok egyre kevésbé bizonyultak hasznosnak. Ezt a helyzetet tovább rontotta a belső frakciók ellentéte és az egységes cél hiánya. Nincsen bizonyíték arra, hogy az emigráns politikusoknak jelentős támogatottságuk lenne szülőföldjükön, vagy hogy a közeljövőben hazatérhetnének oda, hogy politikai vezetőszerpet vállaljanak.

13. Rugalmas, ösztönzőket, szondázó tevékenységet és nyomásgyakorlást is magában foglaló amerikai politikára van szükség ahhoz, hogy ki lehessen aknázni a szovjet dilemmákat és érzékenységeket a Moszkva uralma alatt álló nemzetekben és, hogy meg lehessen nehezíteni, hogy a Szovjetunió hatalmat gyakoroljon rajtuk. Annak érdekében, hogy teljes mértékben ki lehessen használni a térségben meglévő lehetőségeket, az alávetett nemzetek iránti amerikai politikának megfelelően ki kell aknáznia egyedi történelmi és kulturális jellemzőiket és a jelen helyzetükben mutatkozó jelentős különbségeket. [...]

Magyarország

18. A mostani magyarországi kommunista rezsim, miközben megszilárdította fizikai ellenőrzését a nemzeten, a terror és a megfélemlítés politikáját gyakorolta, nyilvánvalóan az ellenállás megsemmisítése érdekében. Bár a magyar nép továbbra is gyűlöli a rendszert, a felszín nyugalmasnak látszik és helyreállt a szovjet kommunizmus alatti életforma.

19. A magyar rendszer gazdaságpolitikájában egy bizonyos fokú mértékletesség nyilvánult meg. A mezőgazdaság kollektivizálása még mindig a végső cél, de Kádár kijelentette, hogy ezt „leninista” meggyőzéssel és nem „sztálinista” erőszakkal kell elérni. A kézművesek és kiskereskedők esetében bizonyos fokig elfogadták de nem bátorították a magánvállalkozást és erőfeszítést tettek arra, hogy elfogadható szinten ellássák a piacot fogyasztási cikkekkel. A Szovjetunió és más kommunista országok jelentős adományaival és kölcsöneivel a magyar gazdaság a vártnál hamarabb kiheverte a forradalom hatásait, bár még mindig súlyos gazdasági gondok vannak.

20. A magyar rezsím nem adott érzékelhető belső politikai engedményeket annak érdekében, hogy javítsa otthoni megítélését. Azonban folyamatos erőfeszítéseket tesz, hogy más eszközökkel küzdje le az elszigeteltséget. Energikus kereskedelmi tárgyalásokat folytat a Nyugattal és érdeklődést tanúsít a kulturális cserék iránt, hajlandónak mutatkozik arra, hogy engedélyezzen bizonyos fokú kapcsolatokat a magyarok és a Nyugat között. A rezsím továbbra is nyíltan elítéli a Rákosi-rendszer túlkapásait, ugyanakkor alapvetően elnyomó politikát folytat. Legalábbis közfogyasztásra úgy állítja be magát, hogy eltökélt a „középút” megtalálására a nagyzizmus és a rákosizmus között.

21. Mivel Magyarország fontos lélektani tényezővé vált a szabad nemzetek világméretű küzdelmében az expanzionista szovjet kommunizmus ellen, az Egyesült Államoknak kényes egyensúlyt kell fenntartania politikájában: ugyanazokat az evolucionista fejleményeket kell támogatnia, mint az egyéb kelet-európai országokban anélkül, hogy kompromittálná azt a jelképet, amit Magyarország jelent. Több visszafogottságra lesz szükség a rendszer képviselőivel való közvetlen kapcsolatokban, mint a térség más országaiban és nagyon fontos lesz az amerikai lépések időzítése. [...]

NSWDC Record N° 62 129. Fénymásolat.

1 Az egyes országokra vonatkozó részeket és a függelékeket nem közöljük.

* Míg e tanulmány több állítása a szovjet uralom alatt álló kelet-európai országokról Kelet-Németországra is vonatkozik, több tekintetben különleges megfontolások vonatkoznak Kelet-Németországra, mivel az Egyesült Államok szovjet katonai megszállás alatt állónak tekinti és nem különálló „nemzetként”. Kelet-Németország és Berlin különleges kérdéseivel az NSC 5803. mellékletei foglalkoznak. (Eredeti jegyzet.)

** Az Egyesült Államok Lengyelország-politikájával külön foglalkozik az NSC 5808/1. (Eredeti jegyzet.)

2 A Vársói Szerződés néven ismert katonai szövetségi rendszer 1955. máj. 14-én került aláírásra, egy nappal az osztrák államszerződés létrejötte előtt.

3 A KGST — Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa — elnevezésű szervezet 1949. január 25-én alakult meg.

12.

Nagy Imre és Maléter Pál kivégzése: az elnök (Eisenhower) nyilatkozata az 1958. június 18-i sajtókonferencián.

Nem jut eszembe olyan esemény, amely jobban megrázhatta, megrázta volna a civilizált világot. Ez a két ember nem követett el semmi gonoszt. Saját országukért harcoltak, hogy megszüntessék, vagy csökkentsék az országuk felett érvényesülő erőszakos szovjet uralmat. Kivégzésük a jószándék megsértését jelenti, melyre ebben az országban most figyeltünk föl. Nyilvánvaló, hogy a szovjeteknek az a céljuk, hogy folytathassák a terror és megfélemlítés politikáját az általuk választott módon, hogy elérjék az akaratuknak történő teljes alávetettséget. Nézetem szerint nincs még egy esemény, amely jobban felhívta volna a szabad világ

figyelmét arra, hogy mennyire nem bízhatunk ezeknek a kommunista imperialistáknak a szavaiban és tetteiben.

Közli: American Foreign Policy. Current Documents, 1958. 663.

13.

Magyar tiltakozás az amerikai vezetés nyilatkozataira. Budapest távirata a külügyminiszternek.

1958. június 19.

Bizalmas.

N° 561.

Szigeti (külügyminisztérium) ma délután 3-kor behívatott. Az Egyesült Államokban a közelmúltban, elsősorban Eisenhower, Dulles és Lodge¹ által tett nyilatkozatokra utalva kijelentette, hogy ezek beavatkozásnak minősülnek Magyarországra belügyeibe. Ezért a magyar kormány formálisan kíván tiltakozni.

Azt feleltem, hogy először tisztázni szeretném, hogy azok a nyilatkozatok, melyekre utal, azok-e, amelyek Nagy, Maléter és mások kivégzésével kapcsolatosak, amely akkora megdöbbenést okozott az egész világon, úgy tudom, Magyarországot beleértve. Elmondtam, hogy közvetítem a tiltakozást a kormánynomnak, de szeretném azonnal kijelenteni, hogy véleményem szerint ennek a tragédiának nemzetközi vonatkozásai vannak, melyek messze túlmutatnak Magyarországra belügyein. Attól a ténytól eltekintve, hogy úgy tűnik, a Szovjetunió, Jugoszlávia és Románia közvetlenül érintett, ezek a kivégzések a törvényesség, az erkölcs és az emberi jogok olyan kérdéseit vetik fel, amelyek az egész civilizált világban általánosan elfogadottak. Továbbá, ezek az elvek jelentik az alapjait azoknak a konkrét garanciáknak, amelyek a Magyarország által aláírt békeszerződésekben szerepelnek. Amit Eisenhower tábornok és mások mondtak, az nem több, mint az Egyesült Államok népének és mások érzelmeinek megfogalmazása. Kétségbe vontam, hogy a magyar kormány jelen hozzáállása és tiltakozása bármilyen módon enyhítené ezeket az érzéseket.

Szigeti egyszerűen azt felelte, hogy óhatatlanul eltérően ítéljük meg ezeket a kérdéseket és megismételte a tiltakozás továbbítására vonatkozó kérést.

Pratt s. k.

NAWDC RG 59 611. 64/6-1958. Géppel írt eredeti irat.

1 Eisenhower nyilatkozatáért ld. a 12. sz. iratot. Dulles és Lodge nyilatkozatát ld. American Foreign Policy. Current Documents, 1958. 660–663.

14.

A magyar–amerikai viszony normalizálása Nagy Imre és társai kivégzésének fényében. Budapest távirata a State Departmentnek.

1958. szeptember 9. Bizalmas.

N° 134.

Referencia: A követség 603. sz. távirata, 1958. május 9.

Tárgy: Megbeszélés Sík külügyminiszterrel a magyar–amerikai kapcsolatokról.

Amikor felkerestem a külügyminisztert, hogy átnyújtsam a Fehér Ház nyilatkozatát a Tajvani-szorosról (ld. a követség 146. sz. táviratát), dr. Sík felhozta a magyar kérdés témáját

az ENSZ-ben és annak romboló hatását a magyar–amerikai kapcsolatokra. Elmondta, hogy képtelen megérteni, az Egyesült Államok — és különösen Lodge — miért zaklat továbbra is ezzel a témával, „ami már senki másat nem érdekel”. Kifejtette, hogy az ENSZ Közgyűlésének elmúlt havi különleges ülészakán több közel-keleti küldöttel beszélt és „mindannyian” azt mondták, hogy már nem érdekli őket; csak Lodge folyamatos nyomása tartja ezt a témát a Közgyűlés napirendjén.

A miniszter ekkor utalt 1958. május 8-i megbeszélésünkre (a követség 603. sz. távirata) és megjegyezte, hogy „feltett nekem egy kérdést”, mielőtt elutaztam az Egyesült Államokba, de sohasem tértem vissza rá, hogy válaszoljak neki Budapestre történt visszatérésem óta. Választ kapott azonban kormányomnak különféle utalásaiból és intézkedéseiből. Nem tudja megérteni, hogy Washington miért nem akar szembenézni azzal a ténnyel, hogy Magyarország kormánya még itt van és itt is fog maradni — és miért foglalkozunk egy idegen ország belügyeivel.

Emlékeztettem a minisztert, hogy május 8-i beszélgetésünk során világosan elmondtam, szeretnék minden lehetségeset megtenni azért, hogy az országaink közötti kapcsolatokat valamivel normálisabb alapokra helyezzük. Nagyon is sokat gondoltam erre, amikor megérkeztem Washingtonba. Másnap azonban az újságokból értesültem Maléter, Nagy és a többiek kivégzéséről. Ez az elítélendő cselekedet teljesen lehetetlenné tette, hogy a kapcsolatok javítását mérlegeljük egy olyan rezsimmel, amelyik ilyen intézkedést tett, vagy megengedett. Elmondtam, hogy téved, ha azt hiszi, hogy Lodge az egyetlen amerikai, akit érdekel vagy felzaklat az, ami ebben az országban történik. Biztosíthattam a minisztert, hogy az Egyesült Államok reakciója az elborzadás egyetemes érzése volt. Teljesen hasztalan azt állítani, hogy egy ilyen dolog tisztán „belügy”; vannak olyan ügyek, amelyeknek a hatása messze átlépi az országhatárokat, és ez egy ilyen ügy.

Sík egyáltalán nem örült azoknak az atrocitásoknak, amelyeket meg kellett védenie. Bizonyos kész tényekkel kellett szembenéznie, amelyek kapcsán nyilván nem konzultáltak vele és amelyekről nem informálták előre, és kénytelen volt lenyelni a keserű pirulát. Mivel nem volt értelme továbbit mondani a témáról, távoztam.

Sík elmondta, hogy a hétvégén a magyar delegáció vezetőjeként New Yorkba utazik a Közgyűlés vitájára. Ezután visszatér Budapestre és helyettese, Péter János¹ veszi át a delegáció vezetését. Szükségtelen hangsúlyozni, hogy folytatódó erőfeszítésünk a magyar kérdés napirenden tartására és a magyar megbízólevél elutasítására növelni fogja a rezsim ellenségességét az Egyesült Államok iránt.

Garret G. Ackerson Jr. s. k.

ideiglenes ügyvivő

NAWDC RG 59 611. 64/9-958. Géppel írt eredeti irat.

1 Péter János (1910–), MSZMP-politikus, diplomata, református püspök. 1953 és 1990 között parlamenti képviselő, 1958. febr. 19. és 1961. szept. 13. között a külügyminiszter első helyettese, majd 1973. dec. 14-ig külügyminiszter.

15.

Mindszenty József távozása a Vatikánba.

Az Egyesült Államok jegyzéke a Külügyminisztériumnak.¹

1958. október 18.

Nº 136.

Az Amerikai Egyesült Államok követsége tiszteletét fejezi ki a Magyar Népköztársaság Külügyminisztériumának és közli a Külügyminisztériummal, hogy az Amerikai Egyesült Államok a következő üzenetet kapta a római Bfborosok Szent Kollégiumának titkárától.²

„A Bíborosok Szent Kollégiuma hálással fogadná, ha az Egyesült Államok budapesti követsége felhasználná jó szolgálatát annak az országnak a kormányszerveinél, hogy lehetővé váljék Őminenciájának, Mindszenty bíborosnak a római konklávéra történő elutazása, természetesen oly módon, hogy személyes biztonsága kellőképpen garantálva legyen.”

A követség tájékoztatást kér, hogy a Magyar Népköztársaság kormánya hajlandó lenne engedélyezni Őminenciája Mindszenty bíboros római utazását és hogy szabadon közlekedhetne-e személyes biztonságának garantálása mellett attól a pillanattól, amikor elhagyja az amerikai követséget, amíg átlépi a magyar-osztrák határt. Egy menedéklevél kézhezvétele után a követség kész arra, hogy a Külügyminisztérium által kijelölt kompetens személyekkel részletes tervet készítsen a bíboros Magyarországról történő eltávozására a követség ideiglenes ügyvivőjének kíséretében.

Az Amerikai Egyesült Államok követsége ismételtlen nagyrabecsülését fejezi ki a Külügyminisztériumnak.

Olvashatatlan aláírás.

MOL Küm. USA tük. XIX-J-1-j 6. doboz 4/c 005 726/1958. Géppel írt eredeti irat.

1 A jegyzékre adott magyar választ ld. MOL Küm. XIX-J-1-k 11. doboz 4/b. ikt. sz. n.

2 Mindszenty távozását valójában nem a Vatikán, hanem az Egyesült Államok kezdeményezte. Ld. NAWDC RG 59 864. 413/10-2358. Az Egyesült Államok budapesti követségének távirata a Külügyminisztériumnak.

16.

Összefoglaló jelentés a magyar–amerikai kapcsolatokról 1958-ban.

Az Egyesült Államok budapesti követségének távirata a State Departmentnek.

1959. január 7.

Bizalmas.

Nº 383.

Az 1958-as amerikai–magyar kapcsolatok vizsgálata arra utal, hogy mindkét fél részéről jelentős aktivitás mutatkozott ezen a téren és alig eredményezett jelentős elmozdulást akár a kapcsolatok fejlődése, akár a romlása felé. Ha az év végén úgy ítélnénk meg, hogy a két ország kapcsolatai romlottak, az legalább annyira tulajdonítható az idő múlásának, mint a két fél által tett lépéseknek.

Kísérletek a javításra

1958 elején határozott jelei mutatkoztak annak, hogy a rendszer befejezettnek tekinti helyzete konszolidálásának első szakaszát az országban. A nagy létszámú szovjet megszálló csapatok és az újból felállított titkosrendőrség támogatásával a vezetés megsemmisítette az aktív ellenállás minden maradványát és leleplezte forradalmi ellenzékének nagy többségét. Figyelmen kívül hagyták vagy visszavonták azoknak a reformígéreteknek a nagy részét, amelyeket a rezsím első napjaiban tett, és csak olyan engedményeket tettek, főleg a gazdaság és a mezőgazdaság területén, amelyek arra látszottak szükségesnek, hogy pacifikálják a letargikus lakosságot vagy ösztönözzék a termelést. A rezsím önbizalmának talán az volt a legbiztosabb jele, hogy átalakították a kormányt, amelyet a parlamentben január végén jelentettek be, és ennek keretein belül Kádár Jánost Münnich Ferenc váltotta föl miniszterelnökként, hogy az előbbi több időt szentelhesen az MSZMP első titkári beosztásának.

Sok nyugati megfigyelő számára úgy látszott, hogy a változás egy másik oka az lehet, hogy mentesíteni akarják a rendszert annak a gyalázatnak egy részétől, amely Kádár nevéhez

fűződik; bár a későbbi fejlemények, úgy tűnik, nem igazolták ezt a feltevést, mivel Kádár továbbra is prominens szerepet játszik a magyar ügyekben.

Miután lélegzetvételnyi szünethez jutott, a rezsím hozzálátott ahhoz, hogy több időt szenteljen Magyarország siralmas nemzetközi helyzetének az orvoslására. A hatóságokat valószínűleg bátorította ebben az a tény, hogy az ENSZ Közgyűlésének XII. ülészakát anélkül napolták el, hogy a magyar kérdést megvitatták volna.

A nyugati misszióvezetők, beleértve az amerikai ügyvivőt, célszerűnek tartották, hogy megjelenjenek több formális diplomáciai eseményen, pl. az elnök január 1-jei fogadásán és az új miniszterelnök, Münnich által tartott fogadáson [...] ¹ A sajtó arról kezdett írni, hogy javítani kell a kapcsolatokat az Egyesült Államokkal. Az új külügyminiszter, Sík Endre azt mondta a parlament külügyi bizottságának, hogy Magyarország kezdeményezni akarja az amerikai–magyar kapcsolat normalizálását; mindezt az április 4-i fogadáson megismételte nyugati riportereknek; és ugyanezt a gondolatot ismételte a washingtoni magyar ügyvivő a minisztérium munkatársaival folytatott megbeszélései során. ²

Ezektől a „tapogatózásoktól” függetlenül, és anélkül, hogy tudott volna arról a kezdeményezésről, amire Sík gondolt, 1958 tavaszán a követség arra a következtetésre jutott, hogy alkalmas lehet az idő arra, hogy az amerikai–magyar kapcsolat előrelépjenek afelé a „normalitás” felé, amely az Egyesült Államok és a többi kelet-európai ország kapcsolatát jellemzi. Erre nem valamilyen fajta optimizmus sarkallt minket, mely szerint olyan felszíni változások, mint Kádár felváltása Münnichhel valamilyen valódi politikai változást jelentenek. Ehelyett úgy tűnt számunkra, hogy a követség és a többi nyugati misszió egyre nehezedő helyzete mindinkább elszigetel bennünket a magyar néptől egy olyan időszakban, amikor minden lehetséges erkölcsi támogatásra szüksége van arra, hogy ellenálljon a szovjetizálásra irányuló hosszú távú nyomásnak. Ezért a követség mérlegelni kezdte, hogy miként lehetne intenzívebbé tenni a még meglévő kapcsolatainkat a magyarokkal és ezzel egy időben fokozatosan elindulni abba az irányba, hogy rendezzük a fennálló problémákat ezen ország és az Egyesült Államok között és ezáltal teret nyerni arra, hogy bővítsük kapcsolatainkat az emberekkel.

Két olyan embereket alkalmazott ³ esete, akik már 1957 óta letartóztatásban vannak, adott lehetőséget arra, hogy egy viszonylag kis horderejű, ám annál elmérgesültebb magyar–amerikai problémáról tárgyalásokat kezdjünk. A követség többször fellépett az érdekükben, amikor végül 1958. április közepén szabadon bocsátották őket, ezt a Külügyminisztérium egy funkcionáriusa úgy állította be, mint a jó kapcsolatok érdekében tett „kezdeményezést”. Az állítás üres volta hamarosan nyilvánvalóvá lett, amikor a két szabadon bocsátott alkalmazott szinte azonnal „belső deportálási” utasítást kapott a rendőrségtől arra kötelezve őket, hogy távoli falvakba költözzenek. Minden erőfeszítés e parancsok visszavonására eredménytelen maradt; a rezsím képviselői nemsokára visszavonták azt az állítást, hogy az alkalmazottak börtönből történt szabadulása tudatos kezdeményezés része lett volna és visszatértek ahhoz a régi védekezéshez, hogy az effajta letartóztatások és deportálások tisztán magyar belügynek tekintendők. Nem hivatalosan a Külügyminisztérium beosztottai utaltak rá, hogy nem áll módjukban szembeszegülni a rendőrség intézkedéseivel.

Végül májusban a külügyminiszter felfedte az ügyvivőnek, hogy korábbi kezdeményezése a követszerere irányult. ⁴ Azonban az Egyesült Államok ellenségessége, különösen az amerikai misszió február 11-i levele az ENSZ-nek ⁵ (a forradalom vezetőinek sorsa iránti érdeklődés) és a Tengerjogi Konferencia áprilisi döntése a magyar megbízólevél elutasításáról, eltántorította ettől a kormányt. Ezeknek a kifogásoknak a megtévesztő voltára utal az a tény, hogy az Egyesült Államok ENSZ-missziójának levele jóval a tervezett magyar

kezdeményezés előtt keletkezett; elfogadhatónak látszik az a feltevés, hogy Hruscsov kora áprilisi Magyarországi látogatásának volt köze a magyar kezdeményezés elfojtásához.

Kereskedelem és kultúra

Míg tehát a követség zaklatásáról szóló tárgyalások alig jutottak valamire, a kereskedelmi és kulturális csereprogramok bővítésére jobbnak látszottak a lehetőségek. Az év első néhány hónapjában egy amerikai újságíróküldöttség és egy kanadai-amerikai korcsolyázócsoport járt Budapesten és jó fogadtatásban részesültek. A magyar hatóságok nem álltak elő azzal, hogy a kölcsönösség alapján magyar csoportokat küldjenek az Egyesült Államokba; azonban élénk érdeklődést mutattak a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésére. Az egyik akadálya ennek az amerikai vízumgyakorlat. A magyarok hangosan panaszkodtak minden alkalommal, ha nehézség vagy késedelem merült fel a vízumkiadásban képviselőik számára és gyakran állították, hogy saját vízumgyakorlatuk liberálisabb az amerikaiénál. Mindazonáltal lefektették a személyek cseréjének alapjait. Más politikai fejlemények felelősek azért, hogy a csereprogram nem bővült jelentősebb mértékben. Az év során legalább néhány amerikai kulturális személyiség járt Magyarországon, mindig nem hivatalos alapon.

További romlás

Az amerikai-magyar kapcsolatok javításának lehetőségét Nagy Imre, Maléter Pál és két másik magyar forradalmi vezető június 17-én bejelentett kivégzése gyakorlatilag megsemmisítette. Világosnak látszik, hogy a tett eredete messze túlmegegy Magyarország ügyein és a Kreml a jugoszláv revizionizmussal folytatott ideológiai harcához kötődik. Az a sokk és visszatetszés, amelyeket ezek a „justizmordok” okoztak világméretű volt és természetesen Magyarországon volt különösen erős. Bármilyen olyan lépés, amely azt sugallta volna, hogy ezek után elfogadjuk, vagy támogatjuk a magyar rezsimit elképzelhetetlen lett volna; ehelyett szükségessé vált, hogy vezető szerepet vállaljunk az ENSZ-ben és másutt annak demonstrálására, hogy elítéljük ezt a cselekedetet és annak elkövetőit, valamint kihasználjuk azt a lélektani hátrányt, amelyben a Szovjetunió és a magyar rezsím találta magát.

Míg a kommunista vezetés talán elszámította magát a Nagy és társainak kivégzésére adott reakciók horderejét illetően, válaszuk a világméretű felháborodásra gyakorlatilag automatikus volt. A rezsím tisztségviselői, talán bizonyos nehézségek árán felvették a megsértett ártatlanság szokásos maszkját és követelve tudakolták, hogy az Egyesült Államok miért avatkozik olyasmibe, ami tisztán belügynek számít. Az anti-amerikanizmus, amely sohasem súlylyedt mélyen a magyar propaganda felszíne alá, vált a fő témává, először a közel-keleti válsággal, majd a Tajvani-szorossal kapcsolatban.

Az ENSZ Közgyűlése XIII. ülészakájának közeledtével a magyar propaganda közepontjába egyre inkább a magyar-amerikai kapcsolatok negatív aspektusai kerültek. Augusztus 23-án Gyáros László kormányzóvívő néhány erősen eltorzított vádnak adott hangot arról, hogy az Egyesült Államok nem adott vízumot azoknak a magyar tudósítóknak, akik el kívántak utazni az ENSZ a közel-keleti helyzettel foglalkozó rendkívüli ülészakára. Szeptember 13-i sajtókonferenciáját Gyáros teljes egészében az Egyesült Államok elleni erőszakos támadásnak szentelte, és azzal vádolta az amerikai diplomatákat, hogy a kémkedéstől az ittas vezetésig különféle bűncselekedeteket követtek el. Ezeknek a bűncselekményeknek a nagy része, újabbakal kiegészítve felsorolásra került egy szeptember 20-án átadott hosszú diplomáciai jegyzékben.⁶ Ez a jegyzék azzal zárult, hogy Magyarország normális diplomáciai kapcsolatokra törekszik, de figyelmeztetett, hogy a normalizálás elengedhetetlen feltétele, hogy az Egyesült Államok ne avatkozzék be Magyarország belügyeibe. Tehát úgy látszott, hogy a jobb viszony kezdeményezésének az Egyesült Államoktól, semmint Magyarországtól kell kiindulnia, mint ahogy azt Sík külügyminiszter egy évvel korábban jelezte.

Az Amerika-ellenes kampány hevesége arra utal, hogy az egyik cél a magyarok elijesztése volt a követséggel fenntartott kapcsolatoktól. Úgy tűnik, fő célja azonban az volt, hogy elterelje a figyelmet a magyar kérdés megvitatásáról az ENSZ-ben és hogy muníciót gyűjtsenek az ott várható kemény vitára. A magyar ENSZ-delegáció vezetőjeként Sík azzal fenyegetőzött, hogy amennyiben a magyar ügy felmerül mint vitakérdés, küldöttsége le fogja leplezni az amerikai intervenciót Magyarországon, mivel a magyar kérdésnek ez az egyetlen nemzetközi jelentőségű aspektusa van. A sajtó azt a vonalat hangsúlyozta, hogy az Egyesült Államok azért tartja ébren a magyar kérdést, hogy elkendőzze terveit más területeken; a fennmaradó ENSZ-tagokról azt írták, hogy érdektelenek a magyar kérdés iránt, de sokuknak a dollárdiplomácia miatt kellett az Egyesült Államokkal szavaznia.

Diplomáciai szinten is kimutatta a rezsím az Egyesült Államok iránt érzett dühét. Szarka külügyminiszter-helyettes október 2-án az Egyesült Államok az ENSZ-ben és másutt kezdeményezett „mocskolódó támadásaira” panaszkodott; arra tett célzást, hogy amennyiben a kapcsolatok nem normalizálódnak, az amerikai követség létszámát tovább fogják csökkenteni. Ugyanakkor megismételte a „rugalmatlan” amerikai vízumpolitika miatti standard panaszt és kijelentette, hogy ettől fogva Magyarország a szigorú reciprocitás politikáját követi majd a vízumok kiadásában.

Visszatekintve úgy tűnik, hogy a rezsím Egyesült Államok elleni támadásainak élessége ebben az időszakban azon a félelmen alapult, hogy az ENSZ drasztikusabb intézkedéseket tesz majd a magyar kérdésben mint a korábbi években, mint pl. a magyar megbízólevél tényleges elutasítása. Amint az ENSZ Közgyűlés a vége felé közeledett, a magyarok ezen a ponton magabiztosabbá váltak, mivel az Amerika-ellenes kampány vesztett a hevesességéből. Amikor az ülészak utolsó napjaiban az ENSZ beírta azzal, hogy elfogadott egy elítélő nyilatkozatot és megismételte korábbi döntését arra vonatkozóan, hogy nem fogadja el, de nem is utasítja el a magyar megbízólevelet, a magyar reakció majdnem a megkönnyebbüléssel volt egyenértékű. A sajtó az Egyesült Államok vereségeként állította be a határozatra való szavazást, mivel az hat szavazattal kevesebb volt, mint az előző Magyarországra vonatkozó határozat esetében. Azt jóslták, hogy valószínűleg ez az utolsó alkalom, hogy az Egyesült Államok megpróbálja felkeverní az „ún. magyar kérdést”.

A bíboros

Míg 1958 utolsó hónapjaiban az Egyesült Államok és Magyarország közötti kapcsolati pontok közvetve vagy közvetlenül az ENSZ-hez kötődtek, volt egy olyan alkalom, amikor egy teljesen más kérdés került előtérbe. Ez októberben történt, amikor a Bíborosok Szent Kollégiumának kérésére a követség engedélyt kért Mindszenty bíboros számára, hogy elhagyhassa menedékhelyét, hogy megjelenhessen a pápaválasztási konklávéban.⁷ A rezsím goromba elutasítása legalább megcáfolta azt a feltevést, mely szerint a hatóságok szeretnének egy presztízsmentő megoldást találni a bíboros státusának problémájára. A kormány szóvivője azt állította, hogy ez volt az első tőlünk kapott „értesítés” a bíboros tartózkodási helyéről. Ezidáig nem történtek lépések arra, hogy kihasználják azt az esetleges előnyt, amelyet a törvény betűjéhez való ragaszkodás a rezsímnak adhat.

A jelenlegi helyzet

Az Egyesült Államok és Magyarország között fennálló helyzet 1958 végén nagyon hasonlít az 1958 elejihez. Gyakorlatilag az összes régóta meglévő nagy és kisebb jelentőségű kérdés a két ország között megoldatlan maradt. A magyarok továbbra is zokon veszik, hogy nem fogadjuk el a rezsím „törvényességét”; zokon veszik leplezetlen szimpátiánkat a magyar nép iránt; bosszantja őket érdektelenségünk a követségre iránt; zaklatják őket olyan dolgok, mint az, hogy nem vagyunk hajlandók eltörölni a vízumgaranciákat, az érdektelenségünk a kereskedelmi kapcsolatok bővítése iránt, az útlevel-megszorításaink és az a gyakorlatunk,

hogy a magyar nemzeti ünnepek alkalmából megemlékező nyilatkozatokat teszünk közzé. Az Egyesült Államok maga részéről kitart amellett, hogy elítéli a magyar rezsimit és annak szovjet urait; biztosítani kívánjuk a magyar népet megértésünkről és támogatásunkról; továbbra is menedéket adunk Mindszenty bíborosnak; kitartunk erőfeszítéseinkben, hogy segítsük két deportált helyi alkalmazottunkat és csökkentsük a követséget ért zaklatásokat. E pillanatban az Egyesült Államoknak apró előnye van a diplomáciai üzenetváltások terén. Válaszul a szeptember 20-i magyar jegyzékre, november 21-én a követség jegyzékben utasította el a magyar belügyekbe való beavatkozás vádját, és helyre tette a két ország közötti ellentétek eredetének történetét. Amikor a magyar hatóságok érvénybe léptették a szigorú vízumreciprocitás politikáját azzal, hogy vízumkorlátozásokat léptettek életbe a követség munkatársai számára, az Egyesült Államok azzal demonstrálta, hogy nem kíván ilyen apró ügyeket felnagyítani, hogy a Washingtonban állomásoztatott magyar diplomaták számára liberalizálta a meglévő vízummegkötéseket.

A két ország kapcsolatának nem minden aspektusa negatív. A politikai helyzet ellenére néhány amerikai kulturális személy — humán- és természettudósok, zenészek, előadók — el tudtak jönni Magyarországra és jelentős sikert arattak itt. Egy magánkereskedelmi egyezmény alapján több amerikai filmet is bemutattak mindig telt ház előtt; a jövőben újabb filmek várhatók. A magyarok engedélyezték, hogy mind a United Press International, mind pedig az Associated Press tudósítók tartson Budapesten; bár az év végén közölték az AP-tudósítóval, hogy el kell hagynia Budapestet, nyilvánvalóvá tették, hogy szeretnék, ha az iroda működésben maradna. Annak ellenére, hogy a magyarok megtorlással fenyegetőztek, amiért az Egyesült Államok néhány magyar riporternek nem adott vízumot, több amerikai tudósítót beengedtek Magyarországra, különösen olyan időszakokban, amikor a rezsím úgy érezte, hogy különleges előnye származhat belőle, mint pl. a tavaly novemberi parlamenti választások során.

Annak ellenére, hogy az év eleji, ill. az év végi helyzet között hasonlóság mutatkozik, az idő nem múlt el nyomtalanul. A rezsím folytatta belső konszolidálódását és erőre kapott. Másrészt az 1956. október–novemberi események távolabbinak tűnnek és csökkent a világ közvéleményének érdeklődése irántuk. A rezsím tudatában van ennek és erre utal, hogy a legújabb ENSZ-határozatot „erkölcsi győzelemként” kezeli. Elképzelhető, hogy a vezetés növekvő önbizalma arra indíthatja, hogy hozzálásson nehézségeinek elsímításához az ellenfeleivel és hogy aktívan keresse a kapcsolatok normalizálását más országokkal, beleértve az Egyesült Államokat. A jelenlegi általános kelet–nyugati viszony fényében azonban valószínűbbnek látszik, hogy a magyar rendszer úgy kezdi majd „levezetni energiáit”, hogy megpróbálja arra kényszeríteni a többi országot, hogy azok kezdeményezzék a kibékülést. Ennek egy előjele talán a brit követség egy diplomatája és egy külügyminisztériumi beosztott között nemrég lezajlott megbeszélés. Az utóbbi jogos felháborodásának adott hangot, amiért az ENSZ-ben brit képviselők kritikával illették Magyarországot; elmondta, hogy kormánya azt fontolgatja, jegyzéket intéz több nyugati kormányhoz tiltakozásul, amiért hagyják magukat az Egyesült Államok bábjaként felhasználni.

James W. Pratt s. k.

NAWDC RG 59 611. 64/1-759. Géppel írt eredeti irat.

1 Olvashatatlan mondat.

2 Ld. pl. Zádor Tibor, Magyarország ideiglenes washingtoni ügyvivőjének jan. 8-i megbeszélését Malone szenátorral, mely alkalmával magyar–amerikai megbeszélést javasolt a kétoldali viszony rendezésére. MOL Küm. USA tük. XIX–J–1–j 12. doboz 5/c 00 945/1/1958; Zádor Mckissonnál, a Balkán-álosztály vezetőjénél 1958. márc. 12-én tett látogatását. MOL Küm. USA tük. XIX–J–1–j 15. doboz 5/c 00 2044/1/1958.

- 3 Jancsó és Szőke.
- 4 Ld. a 10. sz. iratot.
- 5 Wadsworth levele Módnak.
- 6 Ld. A magyar kormány 1958. szept. 20-i jegyzékét. MOL Küm. USA admin. XIX-J-1-k 11. doboz 4. bd.
- 7 Ld. a 15. sz. iratot.

LÁSZLÓ BORHI

DOCUMENTS ON THE HISTORY OF HUNGARIAN-US RELATIONS, 1956-1958

The negative experience of the 1956 Hungarian revolution convinced the Americans that the elimination of Soviet hegemony in Eastern Europe should be achieved by encouraging evolutionary processes rather than by inciting popular revolt. This meant that cultural and economic links between the United States and Eastern Europe were to be expanded, with the hope that these would finally culminate into a betterment of political relations. As opposed to the earlier practice Eastern Europe was no longer to be treated as a homogenous bloc, but the individual nations were to be distinguished from one another on the basis of their domestic policies and the extent to which they were willing to comply with American desires. In such a way Hungary's Kádár regime, the legitimacy of which was highly questionable and which was regarded as a puppet of the Soviet government and was seen as brutally repressing the Hungarian people, was treated differently from Gomulka's Poland. Normalization of relations was out of the question not only because of these general considerations. The Hungarians wanted to normalize relations on their own terms, which were obviously unacceptable in Washington. Budapest wished to elevate the status of its diplomatic representation in Washington, but first and foremost wanted the „Hungarian Question” off the United Nations' agenda. Furthermore the Hungarian leadership deplored the asylum granted to its arch enemy, Cardinal József Mindszenty at the US Legation. On the other hand the American had no desire to remove the „Hungarian Question” while the persecution of revolutionaries continued. Furthermore they deplored the continued harassment of the Hungarian employees of their Legation in Budapest and were inimical to solving the Mindszenty issue on the terms dictated by the Hungarians. An impasse evolved with neither side willing to give in. As a result there was a minor improvement in cultural exchanges, but almost none in economic and political relations. The Americans began to consider a softening of their stance as they perceived a consolidation of the Kádár regime, but the execution of Imre Nagy and revolutionary associates stopped such an initiative. Washington made an effort to extricate Mindszenty from his forced exile in the Legation building, but to no avail. Eisenhower's efforts to secure Hungary's neutralization with the mediation of India and Austria also came to nought. Hungarian initiatives in early 1958 to make minor concessions to the US in order to break the impasse were halted probably at the instigation of the Ministry of the Interior. On the longer run both sides realized that relations had to be improved and both were preparing for such a contingency even while relations were hostile.

NYULÁSZINÉ DR. STRAUB ÉVA

115 éves a Turul

Egy szakfolyóirat rövid története

A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság szakfolyóirata 1883-ban indult, mint a történettudomány segédtudományainak publikációs fóruma. A Társaság és a folyóirat egyszerre született. A báró Radvánszky Béla vezetésével indult mozgalom a század utolsó harmadában kialakult tudományos igényű forrásközlés és történelmi feldolgozó munka hatására egy olyan társaság alapítására, melynek célja a történelem társtudományainak támogatása volt.

A gyors és hatékony szervezőmunka eredményeként kidolgozott egyleti alapszabályt 59.869. szám alatt, 1882. november 5-én a Belügyminisztérium jóváhagyta, illetve megerősítette. A Társaság alakuló közgyűlését 1883. február 25-én tartották: megválasztották a Társaság választmányát, tisztségviselőit és a folyóirat két szerkesztőjét, Nyáry Albertet és Fejérpataky Lászlót.¹

A közgyűlés zárt ülése bizottságot nevezett ki a Társaság ügyrendjének és címerének, továbbá a folyóirat tartalmának meghatározására. A rendkívül szűkszavú jegyzőkönyvnel többet tudunk meg a Turul első számában megjelent közleményből. E szerint az új tudományos társaság „a történelemnek eddig elhanyagolt társtudományait, úgymint a heraldikát, diplomatikát, szfragisztikát, genealógiát, valamint a magyar családok történetének okleveles alapon való művelését tűzné ki céljául”. A folyóirat szükségességét elnöki beköszöntőjében azzal indokolta báró Radvánszky Béla, hogy a történelem társtudományai közül „eddigelé csak a szfragisztikának volt tér engedve. A heraldika, diplomatika és genealógia folytatólagos művelése megfelelő szakfolyóirat hiányában akadályokra talált. Pedig csak ha ez utóbbit vesszük is tekintetbe, történetírásunk feladatai közé kell hogy soroljuk az egyes családok történetének és származásának tisztázását, ... sőt a történelmi geográfia megírása is csak a családok birtokviszonyainak tisztázása után lehetséges.”² Az első közgyűlés utáni zárt ülésen döntöttek arról, hogy a folyóirat címének, tartalmának, irányának megfogalmazására, továbbá a társaság ügyrendjének elkészítésére az elnökségből, a folyóirat szerkesztőségéből és a jegyzőből álló bizottság alakul, mely javaslatát a következő közgyűlésre elkészíti.

Az 1883. április 28-án tartott közgyűlés a folyóirat nevére tett javaslatot nem fogadta el, helyette a helyszínen felvetett *Turul* cím mellett döntött. A fennmaradt iratok alapján nem követhető nyomon a névmeghatározás körül kialakult vita. Az egyértelmű, hogy a szakbizottság nem kívánta az osztrák társlap (az *Adler*) elnevezésének analógiájára kialakítani a magyar szakfolyóirat nevét, a turul szimbólum tudományos megalapozottságát sokan vitatták. A folyóiratra vonatkozó további rendelkezések a társaság ügyrendjében kerültek meghatározásra:

1 Magyar Országos Levéltár (= MOL) P 1483–4. t. Jegyzőkönyvek 1883.

2 A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság megalakulása. *Turul* (= T) 1883. 52–53. — A korabeli szövegeket a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közöljük.

„2. A Turul című folyóirat terjedelme egyelőre évenként húsz ívben, s alakja negyedrébten állapították meg. Február, június, október és december hónapokban jelenik meg egy-egy füzet.

3. A folyóirat tartalma: 1. Az egyes magyar családok története és leszármazási rendje, 2. Címertani értekezések, 3. Címerek és címerlevelek közlése, színnyomatú vagy egyszerű körvonalas hasonmásokban, 4. Műemlékeken vagy sírköveken előforduló címerek és különösen genealogikus adatokat tartalmazó feliratok közlése és ismertetése, 5. Oklevéltani értekezések, 6. Érdekes oklevelek hasonmásban, 7. Pecséttani cikkek, 8. Régi pecsétek hű metszetekben, magyarázó szöveggel, 9. Hatóságok és testületek címerei, 10. Magyarországi, főként ismeretlen érmék, amennyiben veretükön címer fordulna elő, 11. A családi érmék rajzai, 12. Hazai levéltárak ismertetése s ezekkel összefüggő kérdések, 13. Az említett szakokba vágó hazai és külföldi munkák ismertetése és bírálata, 14. Ugyanezen szakokba vágó kérdések és feleletek, 15. Történet-szakirodalmi mozgalmak és hírek. ...

5. A társaság címere a II. Endre király aranybulláján előjövő nyolcpólyás magyar címer háromszögű pajzsán.³

A folyóirat szerkesztése a következő évtizedekben ezeken az alapelveken nyugodott. Az első korszak (1950-ig) szerkesztői az említett két tudós mellett Schönherr Gyula, Varjú Elemér, Áldásy Antal, Holub József, Czobor Aladár és Bottló Béla voltak. A folyóirat vállalt szakterületei közül mindvégig a családtörténet kapta a legnagyobb teret, a többi területen bizonyos egyensúlyi mozgás figyelhető meg a szerkesztők személyéhez kötődve. Fejérpataky László 17 évig állt a folyóirat élén, munkássága idején nagyobb hangsúlyt kapott a diplomatika oly módon, hogy a címertan, pecséttan és családtörténet művelése is többségében eredeti oklevelek forrásközléséhez kötődött. Áldásy Antal 23 évig tartó szerkesztői tevékenysége idején a forráspublikációk száma csökkent, az elméleti, feldolgozó tanulmányok száma nőtt. A segédtudományok magyarországi művelésének megalapozói szinte kivétel nélkül a Turul állandó munkatársai közé tartoztak, csak néhány nevet említve: Csánki Dezső, Csoma József, Bárczay Oszkár, Kumorovitz L. Bernát, Nagy Iván, Nyáry Albert, Schönherr Gyula, Szentpétery Imre, Thaly Kálmán, Wertner Mór.

Visszatérve a folyóirat gerincét adó családtörténeti tanulmányokra, szólni kell arról, hogy az elsősorban egy-egy családi levéltár középkori okleveleit feldolgozó családtörténeti tanulmányok rendkívül gazdag névanyaga máig sem teljesen kiaknázott forrása a tárgyalt család vonzaskörébe került családok történetének forrásaként. A folyóiratban megjelent családtörténeti tanulmányokra jellemző, hogy a feltárt források lehetőség szerinti teljes hely- és személynévanyagát rögzítették. Ez a tény napjainkban felértékelődik azáltal, hogy a mai családtörténészek többsége nem otthonos a latin nyelvben, így számukra e források különös jelentőséggel bírnak. A folyóirathoz készült névmutató — apróbb pontatlanságaitól eltekintve — az 1936-ig megjelent füzetek névanyagában segít eligazodni.

A címertan terén a címertan elméleti kérdéseivel foglalkozó cikkek mellett, közgyűjteményekben és magánkézben lévő címereslevelek közlésére helyeztek nagy súlyt. Ez utóbbinak szomorú jelentőséget ad az a tény, hogy a két világháborúban számos címereslevél pusztult el, majd az 1950-es években szintén nagyszámú magánkézben lévő oklevélnek veszett nyoma. A pecséttani és éremtani forrásközlések hasonlóképpen az alap kutatás terén értek el jelentős sikereket, a korai pecséthasználat megörökítésével a könnyen pusztuló gyűrűs pecsétek rajzolatai nemes szakemberek tolmácsolásában maradtak fenn az utókor számára.

3 A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság választmányi ülése f. évi április hó 28-án. T 1883. 53–54.

A Turul megindulása után röviddel került sor az államcímer rendezésére, melyhez a Társaság szakvéleményét kérték. Ekkor, majd az 1915. évi címerrendezéskor tanulmányok sora jelent meg a címer és elemeinek történetéről, s e tanulmányok az 1989. évi címerrendezési folyamatban is alapvető forrásul szolgáltak a szakvéleményt készítőik számára.

A II. világháborúig a folyóirat hasábjain — elsősorban a családtörténet témakörében — az „amatőr” és a hivatásos írók egyaránt helyet kaptak, az 1944–1946-os és az 1947–1950-es összevont számokban már csak történészek cikkei jelentek meg. A gazdasági világválság és a II. világháború egyaránt megtorpanást jelentett a lap életében, összevont számok kiadására korlátozta a szerkesztőséget. Az 1945 után lassan meginduló tudományos életben a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság is folytatta tevékenységét, bár közgyűlése kikerült korábbi színteréről, a *Tudományos Akadémiáról*, az *Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Történeti Intézetébe* került, az igazgatótanács megtizedelt tagjai mindent megtekintettek a működőképesség fenntartása érdekében. Az akarat azonban nem tudott minden akadályt legyőzni. Részlet az 1951. február 27-én tartott közgyűlési jegyzőkönyvből:⁴

„Dr. Váczy Péter, egy. ny. r. tanár, a Társaság alelnöke megnyitja az ülést, üdvözli a megjelenteket és a jegyzőkönyv vezetésére felkéri dr. Györfly György és dr. Szilágyi László tagokat. Ezután megemlékezik az 1950. évi július hó folyamán elhunyt dr. Szentpétery Imréről, a Társaság elnökéről, méltatja majdnem két évtizedes elnöki munkássága alatt a Társaság felvirágzása terén elért és tudományos életben megbecsült érdemeit és javasolja az elhunyt elnök érdemeinek jegyzőkönyvben való megörökítését.”⁵

A közgyűlés elnöke a javaslatát elfogadja.

Dr. Bottló Béla,⁶ a Társaság titkára titkári beszámolójában bejelenti, hogy megjelent a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönyének utolsó száma, ismerteti a kiadással kapcsolatos költségeket és a folyóiratban megjelent cikkeket. (Ezután ismerteti a Társaság pénzügyi helyzetét, a tagdíjak befolyásának megszűnését, a régi címe, illetve neve nélkül, mert a Népművelésügyi Minisztérium a folyóirat régi címén, amely Turul volt, a megjelenést nem engedélyezte.) Közölte ezután a titkár azt, hogy a Társaság eddigi pénztárosa, Nagy István, Magyar Nemzeti Múzeum, gazdasági igazgató, miután megvált állásától, megvált a Társaságban viselt pénztárosi tisztétől is és a pénztárat ... átadta a titkárnak. ... A különböző kezelési költségek levonása után felvette az egész 6644,30 Ft-t, kifizette az Egyetemi Nyomdánál levő nyomdaköltséget, az írói tiszteletdíjat stb., úgyhogy jelenleg a Társaságnak nincs semmi pénze. ...

Az elnök ezután bejelenti, hogy mivel a Társaságnak semmi vagyona nincsen és támogatás sem valószínű, javasolja a Társaság feloszlását azzal, hogy a Társaság folyóiratának raktári példányait adja át a Magyar Országos Levéltárnak. ...

Az alelnök ezután a közgyűlést bezárta.”

Amennyire szűkszavú volt az alakuló közgyűlés jegyzőkönyve, oly rövid a működés szüneteltetését kimondó határozat is. Az utóbbihoz egy megjegyzést kell fűznöm: utalás történik a jegyzőkönyvben arra, hogy a folyóirat megjelenését a Turul címmel nem engedélyezték. Ennek magyarázata az, hogy a Turul Szövetség és a folyóirat között a kultúrpolitika vezetői párhuzamot vontak, s bár Bottló Bélának sikerült e félreértést eloszlatni, így a lap

4 MOL P 1483–4. t. Jegyzőkönyvek 1950.

5 A hevenyészetten gépelt jegyzőkönyv itt, és a későbbiek során, több helyen javított, a javítás nem minden esetben eredményezett nyelvtanilag helyes mondatot.

6 Levéltáros, a MOL dolgozója, a Turul szerkesztője.

megjelenését engedélyeztetni, de cím használatát a minisztérium mégsem engedélyezte. Az ötvenes években nemcsak a folyóirat példányai húzódtak meg csendben a Bécsi kapu téri épület padlásán, de a családtörténet, heraldika és pecséttan művelői is hallgatásra ítéltettek. A teljes hallgatás azonban csak időleges volt. A művészettörténetbe ágyazva, ha csak érintőleg is, de helyet kapott egy-egy heraldikai és pecsétani kérdés, hasonlóképpen a pecsétek ismertetése is e területre került át. A családtörténet elsősorban levéltári anyagok rendezése során az iratokról szóló ismertetések során publikálhatott új adatokat néhány monográfia szükségességétől eltekintve. A heraldika tudománya „szenvedte meg”. Művelői kihaltak, használata tiltva volt, korábban a mindennapok részét képező címer egy felnövekvő generáció számára elvesztette erkölcsi tartalmát és esztétikai hatását.

A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság születésének századik évfordulóján ismét működni kezdett, de akkor még a folyóirat újjáélesztésének szándéka nem volt elegendő a lap kiadásához. Dr. Vajay Szabolcs, a *Genealógiai és Heraldikai Társaságok Nemzetközi Szövetségének* tiszteletbeli elnöke külföldön élő magyarok körében szervezett támogatókat ahhoz, hogy egy 1951–1992-es füzet kiadásával a hazai tudományos életet a szakfolyóirat feltámasztásával aktivizálja és az ingyenesen szétküldött példányokkal a további kiadáshoz előfizetőket toborozhasson. Kétéves erőfeszítés után az akciót siker koronázta, megjelent a Turul, mint a *Magyar Történelmi Társulat*, a *Magyar Országos Levéltár* és a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye, a felsorolt intézmények erkölcsi támogatását élvezve. A Magyar Országos Levéltárban szerkesztett folyóirat, bár folyamatos anyagi gondokkal küzdve, a korábbi célkitűzéseket követve, formájában és kivitelében a hagyományt tisztelve, tartalmában a 20. század végének igényeihez alkalmazkodva hatodik éve áll a segédtudományok művelőinek rendelkezésére tudományos cikkek publikációs fórumaként.

Tallózás a folyóirat utolsó öt évében megjelent cikkek között

Az 1951–1992-es összevont kötet formájában változatlan maradt, szerkezetében némileg módosult. Továbbra is az *Értekezések és önálló cikkek* címet viselő rész alkotja az egyes füzetek gerincét. A rovat a folyóirat profiljába tartozó, új kutatási eredményeket tartalmazó tanulmányoknak ad teret. Az említett első új számban jelent meg Borsa Ivánnak a szigeti Antimus család történetét bemutató 3 részes tanulmányának első része.⁷ A középkori oklevelek első említésétől követi nyomon a család genealógiáját, bemutatva a család névadójának, Antimusnak származását, majd fia, György, továbbá unokája, János mester, alnádor pályafutását. A harmadik rész az alnádor két fiának életútján keresztül a család ifjabb ágának 15. századi politikai pályafutását mutatja be. Ifjabb János négy fia még apjuk életében elhunyt, a birtokok leánya, Ilona révén enyingi Török Ambrus kezébe kerültek, így az Antimus által épített Szigetvár is, s ezzel az Antimus család 250 éves közszereplés után gyorsan feledésbe merült.

Szintén 1992-ben indult útjára Kóczy T. Lászlónak a lengyel–magyar genealógiai kapcsolatokat elemző tanulmánya, amely nemcsak néhány, a lengyel heraldikában megjelenő magyar családot és címert mutat be, de betekintést nyújt a magyar gyakorlatól lényegesen eltérő lengyel heraldikai gyakorlatba is. A cikk három részletben került közlésre, gazdag képanyaggal illusztrálva és a lengyel heraldikai kutatások szempontjából nélkülözhetetlen

⁷ Borsa Iván: Az Antimus család. I–III. T 1951–1992. 3–12., 1993. 1–2. f. 1–11., 1993. 3. f. 1–16.

módszertani ismereteket közölve.⁸ A tanulmány harmadik részét egy bibliográfia és egy névmutató egészíti ki, amely segít eligazodni a lengyel genealógiai és heraldikai szakirodalomban.

Pekár Zsuzsa több évtizedes kutatómunkájának eredményeként ez ideig a Turul hasábjain több összefoglalása jelent meg. Az 1993/3. számban a 19. században a svájci Winterthurból Magyarországra bevándorolt Hagenmacher család történetével ismertette meg a folyóirat olvasóit.⁹ A 15. századig anyakönyvi adatokkal végigkísért családfa mellett a család különböző iparos-polgár ágainak történetét, a magyar társadalomba való beilleszkedését vázolja. A tanulmány 2. része a magyar malomiparban, majd sörgyártásban jelentős szerepet játszó Hagenmacher fivérek és a rokon Dreher család társadalmi, gazdasági szerepével ismerteti meg. A befejező rész elvezet a család ma élő tagjaiig. A cikksorozat illusztrációval kísérve mutatja be a Svájcban származó iparos-jelből kialakuló címet, és ezzel párhuzamosan a gazdasági életben vezető szerepet játszó pesti nagypolgári család és a magyar arisztokrácia Horthy-korszakban is tartó társadalmi rivalizálását.

Itt kell említést tenni a Döring Józsefről készült tanulmányról, mely a Turul egy későbbi számában jelent meg Pekár Zsuzsa tollából.¹⁰ A tanulmány forrásai között jelentős szerepet kapott a társadalmi háttér megrajzolásakor a szerző dédanyjának, Pscherer Miklósné sz. Rigler Josephine naplója. A fiatalon özvegyen maradt asszony második férje Döring, aki mint pesti kiskereskedő kezdte pályáját és az akkoriban fővárossá szerveződő Pest egyik legvagyonosabb embere, telek- és házspekulációkkal foglalkozó nagykereskedő és háztulajdonos lett. Döring idősebb korában Bogáton földbirtokot is vásárolt, életvitele ekkorra már teljesen a vármegye mágnásaiéval azonosult. Halála után vagyona nevelt gyermekeire szállt, neve azonban törldődött a család emlékezetéből, felesége ismét első férje nevét használta, birtokai az egyetlen Pscherer fiú kezébe kerültek, a birtokot vevőre még a telekkönyvi lapok sem utalnak.

Pekár Zsuzsa cikkeit ismertette még egy tanulmányára szeretném felhívni a figyelmet, az 1996-ban megjelent, *A román kori sellő megjelenése a középkori heraldikában és ikonográfiában* című cikkre.¹¹ A szerző a halfarkú sellő középkori tárgyakon és címereken történt ábrázolásának eredetét, a szimbólum tartalmát mutatja be. A motívum ókori ábrázolásából kiindulva vázolja fel a pogány eszmevilág e motívumának a keresztény gondolkörbe történő beépítésének útját, elsősorban Hildegard de Bingen 12. századi látomásainak lejegyzésére támaszkodva. A tanulmányt gazdag heraldikai anyag támasztja alá.

Nagybákay Antal Zelmos saját családját, a Rickl kereskedőcsalád történetét írta le.¹² A Hümből (Alsó-Ausztria) a 18. század közepén hazánkba telepedett József Antal fűszer- és anyagkereskedő szorgalmas munkával alapozta meg a családjá vagyonát és jó hírét. 1781-ben pesti polgárjogot nyert, és pesti üzlete mellett idővel Debrecenben, Kolozsvárott és Kecskeméten is fiókiüzletet nyitott. 1896-ban béklyei előnévvel magyar nemességet nyertek. A család egyik tagját 1936-ban anyai nagybátyja örökre fogadta, azóta Nagybákay néven szerepelnek.

8 Kóczy T. László: Magyar–lengyel genealógiai kapcsolatok. I–III. T 1951–1992. 27–30., 1993. 1–2. f. 11–16., 1993. 3. f. 16–21.

9 Pekár Zsuzsa: A Magyarországra bevándorolt Hagenmacher család. T 1993. 3. f. 21–25.; *Uő*: Hagenmacherek Magyarországon. T 1994. 35–41., 83–94.

10 Pekár Zsuzsa: Döring József, polgárok, nemesek, főurak és címerek hátterében. T 1997. 94–106.

11 T 1996. 78–102.

12 Nagybákay Antal Zelmos: Egy kereskedő (polgár) család rövid története és leszármazása. T 1997. 81–93.

Speciális családtörténeti sorozat Kapronczay Károly tanulmányának eddig megjelent első két része, a 17–20. századi magyarországi orvosdinasztiákról.¹³ Ez idáig a Korányi, Bene, Lenhossék, Lumnitzer, Nékám, Ángyán, valamint a Szentgyörgyi és Szentágotai családot mutatta be. A sorozat harmadik része, a 15–17. századi orvosdinasztiák bemutatása, a közeljövőben jelenik meg. Az egyes családok tagjainak leszármazása mellett közéleti és szakmai tevékenységét ismerteti a szerző, lehetőség szerint a család címerét, címeradományát is bemutatva.

A folyóirat hasábjain további számos, lényeges és köztörténeti szempontból jelentős új családtörténeti adatot tartalmazó cikk jelent meg Berényi László, Fazekas István, Fekete-kuthy László, Mészáros Kálmán, Reisz T. Csaba, Sipos Ferenc, Szluha Márton tollából. Pandula Attila és Rainer Pál több olyan cikkel képviseltette magát az eddigi számokban, melyek egy-egy használati tárgyon vagy képen szereplő címer, illetve rendjel alapján azonosítják a tárgy tulajdonosát, vagy az ábrázolt személyt. A családtörténeti cikkek jelentős része címer-tani vonatkozást is tartalmaz. Két heraldikai témájú cikket szeretnék kiemelni. Az egyik Somogy megye városainak ma hatályos címereit és a címerhasználatra alkotott rendeletek megfelelő részeit idézi. Deák Varga József cikke közli mind a 14 település címerének heraldikai rajzát, a kritikái észrevételekre azonban csak utal.¹⁴ Rác György *Az Ákos nemzetség címere* című tanulmánya a nemzetség tagjainak valamennyi fellelhető pecsétjét elemezve ismerteti a címermotívumok 12–14. századi alakulását.¹⁵ A tanulmányt a nemzetség 34 pecsétjének katalógus rendszerű leírása egészíti ki, továbbá 19 pecsét fényképe illusztrálja.

Az 1993/3. füzetben Dan Cernovodeanu írt ismertetést a román heraldikai, genealógiai és pecsét-tani tudományos munka 1940–1990 közötti időszakáról és a román Akadémia e területtel foglalkozó szakbizottságának tevékenységéről.¹⁶ A bizottság 1940–1944 közötti eredményes és aktív tevékenysége után 1964-ig betiltották a heraldika művelését Romániában is. A nyitás és az újjáéledés 1963-ban történt, amikor felfedezve, hogy a Szovjetunióban engedélyezett a címerhasználat, Romániában sem tekintették a továbbiakban szocialistaellenesnek a címerhasználatot. A címeralkotók jó szándéka azonban nem volt elegendő szabályos címerek alkotására, a szabályok felejtése a Bizottság által kialakított 86 címerre rányomta bélyegét. A szerző reményét fejezte ki, hogy e hibák a jövőben korrigálásra kerülnek.

A magyar segédtudományok művelésének történetét Bertényi Iván mutatta be az 1993/4. és 1994/1–2. füzetben megjelent munkájában.¹⁷ A tárgyalt időszak 1951–1991, azaz a Turul megjelenése szünetelésének ideje. A tanulmány röviden áttekinti a segédtudományok tárgyalt időszakbeli történetét, majd segédtudományonként haladva a legfontosabb megjelent szakirodalmi munkákat ismerteti. A szerző a felsorolásnál elsősorban az önállóan megjelent tanulmányokat vette figyelembe, a folyóiratokban megjelent cikkeket a teljesség lehetősége és ebből eredően igénye nélkül tekintette át.

A társadalomtörténeti tanulmányok közül Kállay István, Zsoldos Attila és egy egyetemista kutatócsoport, név szerint Horváth Sándor, Majtényi György és Tóth Eszter Zsófia cikkét emelném ki.

13 Kapronczay Károly: Orvosdinasztiák. I–II. T 1997. 1–4., 70–80.

14 Deák Varga József: Somogy megye városcímerei. T 1994. 75–82.

15 T 1995. 11–34.

16 Dan Cernovodeanu: Fél évszázados genealógiai és heraldikai kutatás Romániában, 1940–1990. T 1993. 3. f. 28–31.

17 Bertényi Iván: A történeti segédtudományok fejlődése Magyarországon 1951–1991 között. I–II. T 1993. 4. f. 3–14., 1994. 1–11.

Kállay István *A vezető-elit családi kapcsolatai Mária Terézia korában* című tanulmánya a török kiűzése utáni társadalmi átrendeződés és az annak eredményeként létrejövő új vezető réteg stabilizációjának hátterét mutatja be.¹⁸ Zsoldos Attila tanulmánya a nemzetség fogalmát elemzi a középkorban a várjobbágyság körében.¹⁹ Cikkében okleveles adatok sorával egészíti ki, illetve korrigálja Karácsonyi János *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig* című munkáját. A tanulmány az elméleti kérdések mellett bemutatja a bajkai várjobbágy-nemzetség genealógiáját. Horváth Sándor és szerzőtársai a sztahanovista mozgalom és a sztahanovista jelvény adományozásának rendszerét, társadalmi hátterét, társadalmi megítélését, s az ehhez kötődő társadalmi elvárásokat mutatják be a jelvények ismertetése mellett.²⁰

Hivataltörténeti fehér foltot szüntetett meg Kóta Péter a *Címerinspektori hivatal a XVIII. században* című tanulmánya,²¹ melyben diplomatikai elemzés alapján mutatja be az 1686 után újjászervezett magyar közigazgatásban e speciális hivatal működését. Balló István a hiteleshelyek kialakulásának kezdeti időszakából e köztisztület tevékenységi körét vizsgálja hivataltörténeti és levéltár-történeti szempontból.²²

Említettem, hogy gyakran kap teret a folyóirat hasábjain olyan rövid cikk, mely valamely segédtudomány segítségével oldja meg egy másik terület identifikálási kérdését. E témakörben külön kell említenünk Csapodi Csaba *A heraldika és a kodikológia kapcsolata* című tanulmányát, mely számos példával illusztrálva mutatja be a heraldika kutatási eredményeinek hasznosítását a kódexek korának, tulajdonosának, esetleg készítőjének személyét illetően.²³ A módszertani cikk a heraldika és más tudományágak együttműködése szempontjából is figyelemre méltó.

A folyóiratban a tanulmányokat hagyományosan a *Kisebb rovatok* követi. Itt kerül sor egy-egy címereslevél forrásközlésként való bemutatására, vagy ismertetésekre, a segédtudományok területét érintő kiállítások vagy konferenciák ismertetésére. A rovat egyik, évente jelentkező sorozata a Magyar Országos Levéltár címereslevél-gyűjteményének bemutatása. Esetenként 10-10 oklevél annotálása és heraldikai rajza szerepel a folyóiratban. Ehhez kötődik néhány facsimile, mely a gyűjtemények legszebb darabjainak címerképét mutatja be külön táblán (pl. Drágffy, 1507; Alpári, 1512; Suskowyth, 1592; Baksai, 1609; Pacher, 1702). E rovatban kapnak helyet azok a rövid cikkek, melyek korábban megjelent családtörténeti, heraldikai cikkek, tanulmányok, könyvek adataihoz szolgálnak újabb kutatási eredményekkel kiegészítést, pontosítást, esetleg helyesbítést.

A Turul hagyományaihoz és kötelességéhez tartozik az is, hogy a szakterületen megjelent kiadványokat ismertesse. Bár igen sok kiadvány ismertetésére került sor ez idáig, sajnos a szerzők nem mindig küldik meg műveiket a szerkesztőségnek, vagy nem kérnek fel ismertetésre kollégát, így jelentős munkák maradnak látókörön kívül, illetve ismertetés nélkül.

Minden számot hazai és nemzetközi hírek közlése és német, valamint angol nyelvű összefoglaló zár.

18 T 1951–1992. 18–26.

19 Zsoldos Attila: Nemzetség és várjobbágyság. (Megjegyzések a várjobbágy-nemzetségek számának kérdéséhez.) T 1993. 4. f. 15–25.

20 Horváth Sándor–Majtényi György–Tóth Eszter Zsófia: A magyarországi élmunkás- és sztahanovista kitüntetés. T 1997. 29–42.

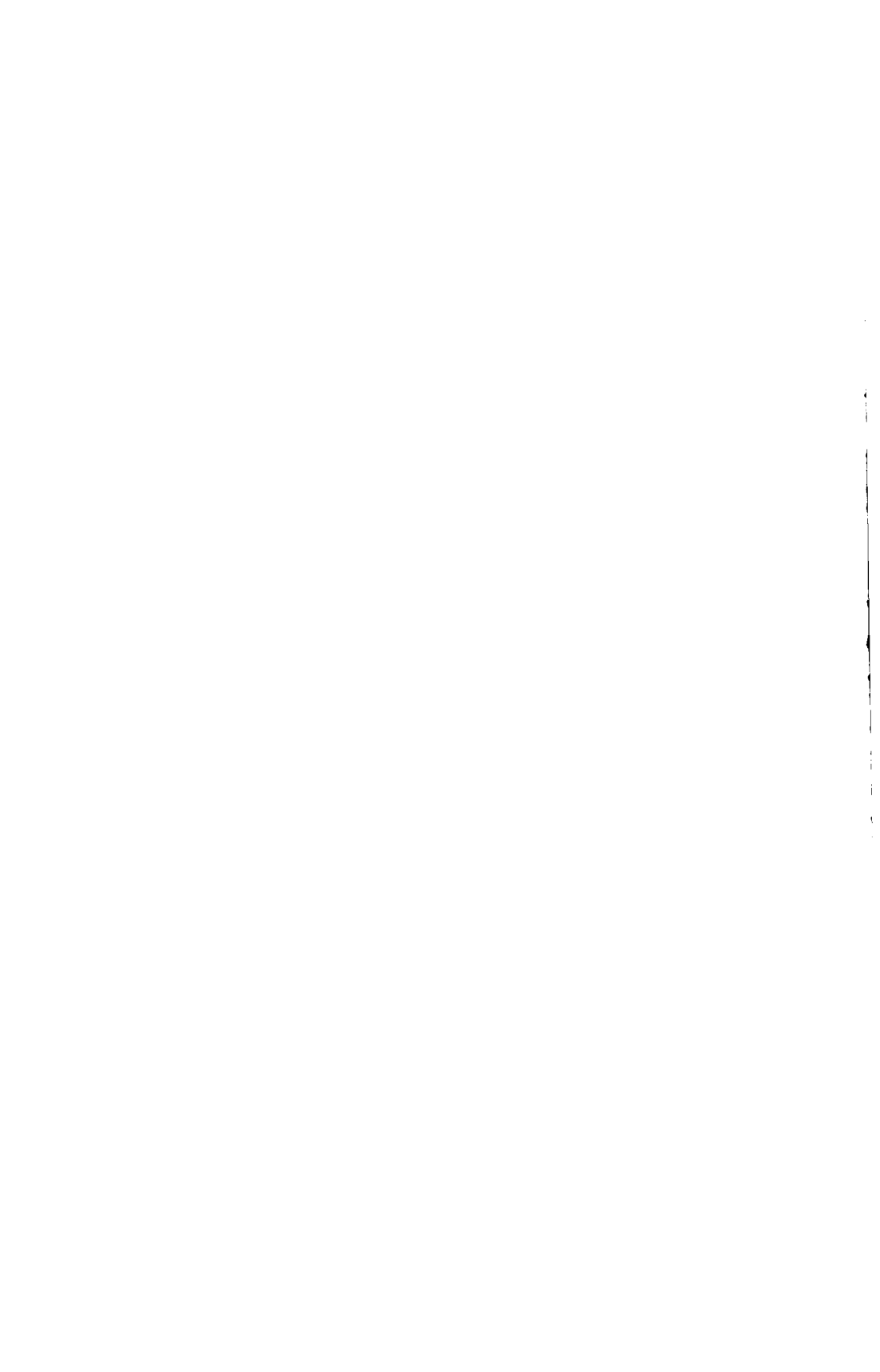
21 T 1996. 28–34.

22 Balló István: A hiteleshelyek néhány kérdése hazánk okleveles gyakorlatában (XIII–XIV. század). T 1994. 117–123.

23 T 1995. 71–77.

A folyóirat utolsó öt évének minden cikke természetesen itt nem kerülhetett ismertetésre, a válogatás nem értékítéletet takar. Az azonban ebből is kitűnik, hogy a családtörténeti cikkek száma túlsúlyban van, a heraldikai elméleti tanulmányok pedig teljesen hiányoznak. Míg örülünk annak, hogy, ha lassan is, de születnek új kutatási eredmények a segédtudományok széles skáláján, a hatalmas lendületet vett címeralkotási folyamat nélkülözi a szakmai elméleti érdeklődést, a szakterületet pozitíven befolyásoló, előrevivő szakmai vitát. A folyóirat újraindításánál az egyik cél éppen az volt, hogy a heraldikai tárgyú publikációknak teret biztosítsanak. Heraldikai tárgyú cikkek — családtörténethez kötöttek és a nélkül — jelentek meg az elmúlt években, a szerkesztőség azonban fontos feladatának tekinti, hogy többet tehessen a Magyarországot is minősítő heraldikai gyakorlat színvonalának jelentős emelése érdekében.

E számunk szerzői

- BORHI LÁSZLÓ tud. munkatárs (MTA TTI)
ERDÉSZ ÁDÁM PhD, igazgatóhelyettes (Békés Megyei
Levéltár)
- GERGELY ANDRÁS a tört. tud. doktora, egyetemi tanár
(Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar)
- HEGYI KLÁRA a tört. tud. kandidátusa, tud. főmunkatárs
(MTA TTI)
- HERMANN RÓBERT PhD, tud. munkatárs (Hadtörténeli Intézet)
- KOSÁRY DOMOKOS az MTA rendes tagja, az MTA korábbi elnöke
- LACKÓ MIKLÓS a tört. tud. doktora, tud. tanácsadó (MTA TTI)
- NYULÁSZINÉ DR. STRAUB ÉVA főosztályvezető (Magyar Országos Levéltár)
- SCHWEITZER GÁBOR tud. munkatárs (MTA Jogtudományi Intézete)
- SZABÓ RÓBERT egyetemi doktor, könyvtárvezető (MTA TTI)
- SZÁSZ ZOLTÁN a tört. tud. kandidátusa, igazgató (MTA TTI)
- TÖRÖK PETRA munkatárs (Oktatási Minisztérium)
- ZIMÁNYI VERA a tört. tud. doktora, egyetemi tanár
(Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

MTA = Magyar Tudományos Akadémia

TTI = Történettudományi Intézet

HU ISSN 0040-9634

Kiadja

MTA Történettudományi Intézete

Kiadásért felel Szász Zoltán igazgató

A szedési, tördelési munkálatokat az

MTA Történettudományi Intézete

számítógépes kiadványcsoportja végezte.

Vezető: Burucs Kornélia

Tördelőszerkesztő: Csányi Attila

Nyomtatás: Áldási és Németh Nyomda Bt.

F. v.: Németh József

Ára: 500 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1900 Budapest, XIII., Lehel út 10/a
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636 HELIR 021-02799
pénzforgalmi jelzőszámra.
Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 355-8539)
a Kis Magiszter könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar u. 40., telefon: 327-7796)
és a Könyvudvarban
(1053 Budapest, Múzeum krt. 7., átjáróház;
telefon: 338-3648).

Külföldön terjeszti
a Hess András Kereskedelmi Kft.
(1139 Budapest, Hajdú u. 42-44., telefon: 349-4152)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

